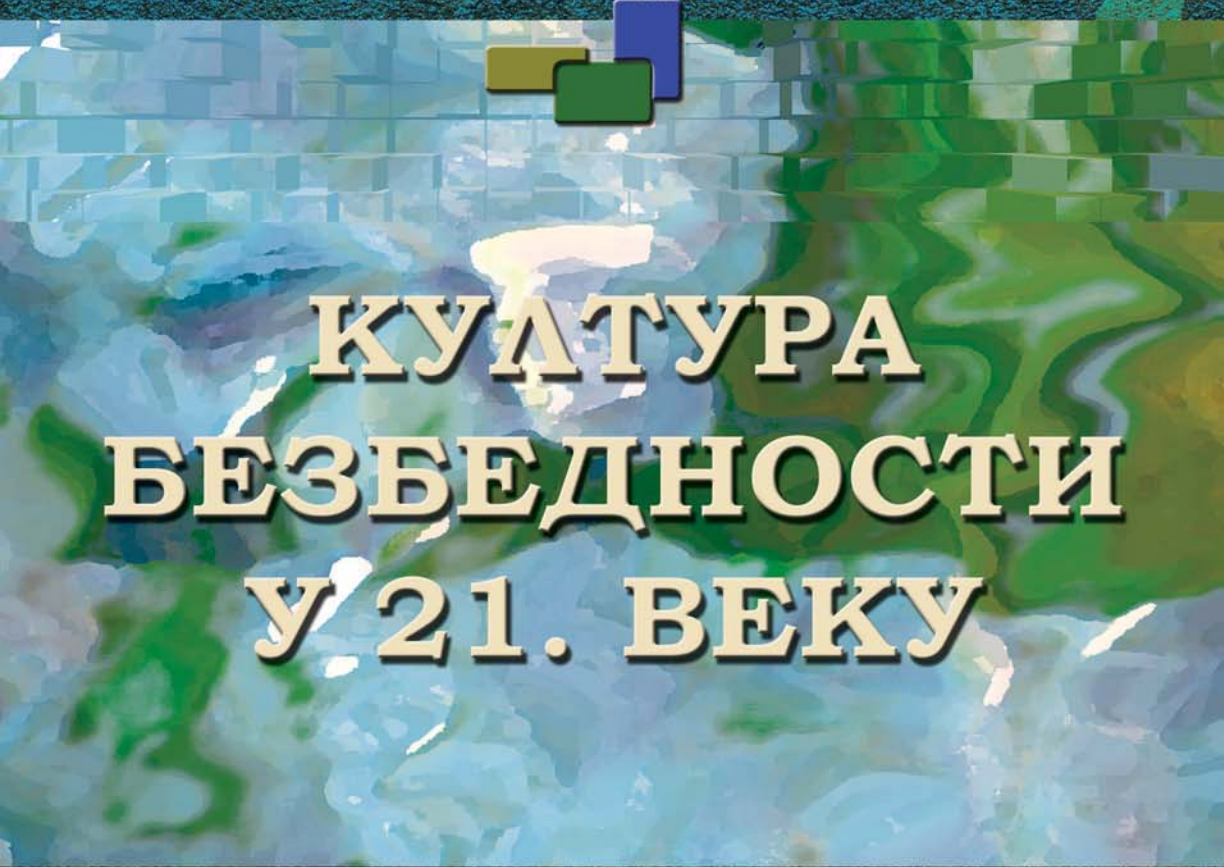

КУЛТУРА ПОЛИСА The Culture of Polis

ЧАСОПИС ЗА НЕГОВАЊЕ ДЕМОКРАТСКЕ ПОЛИТИЧКЕ КУЛТУРЕ

ГОДИНА IX ПОСЕБНО ИЗДАЊЕ 1 ЗА 2012.

КУЛТУРА – ПОЛИС НОВИ САД
КРИМИНАЛИСТИЧКО – ПОЛИЦИЈСКА АКАДЕМИЈА, БЕОГРАД

КУЛТУРА БЕЗБЕДНОСТИ У 21. ВЕКУ

ПРИРЕДИЛИ:

ГОРАН МИЛОШЕВИЋ
СРЂАН МИЛАШИНОВИЋ

КУЛТУРА ПОЛИСА

The Culture of Polis

часопис за неговање демократске политичке културе

Издавачи: Култура – Полис Нови Сад, www.kpolisa.com;
Криминалистичко - полицијска академија, Београд, www.kpa.edu.rs

Уредништво: др Србобран Бранковић, др Мирко Милетић,
др Александар М. Петровић, др Славиша Орловић,
др Срђан Милашиновић, др Ђорђе Стојановић,
мр Небојша Петровић.

Главни и одговорни уредник: др Љубиша Деспотовић

заменик гл. и одгов. уредника: др Зоран Јевтовић

помоћник гл. и одгов. уредника: др Дарко Гавриловић

секретар уредништва: др Зоран Арацки

чланови уредништва из иностранства: др Василис Петсинис (Грчка),
др Пол Мојзес (САД), др Павел Бојко (Руска Федерација),
др Марко Атила Хоаре (Велика Британија),
др Татјана Тапавички - Дуроњић (РС-БиХ),
др Давор Пауковић (Хрватска)

лектура: Оливера Јездимировић

прелом и припрема: Милан Карановић

Савет часописа: др Живојин Ђурић, председник;
др Вукашин Павловић, др Илија Вујачић; др Срђан Шљукић;
др Небојша Кузмановић; др Желимир Кешетовић;
др Љубиша Митровић, др Љубинко Милосављевић.

штампа: ЈП Службени гласник, Београд

тираж: 200.

УДК 316.334.56:008

ЦИП - Каталогизација у публикацији

Библиотека Матице српске, Нови Сад

3

КУЛТУРА полиса : часопис за неговање демократске
политичке културе / главни и одговорни уредник Љубиша
Деспотовић. – Год. 1, бр. 1 (2004) – . – Нови Сад :
Удружење за политичке науке СЦГ Огранак у Новом Саду;
Stylos, 2004.- 21 cm

Повремено,

ISSN 1820-4589

COBISS.SR-ID 199568391

КУЛТУРА ПОЛИСА, год. IX (2012), посебно издање 1
THE CULTURE OF POLIS

часопис за неговање демократске политичке културе

КУЛТУРА БЕЗБЕДНОСТИ У 21. ВЕКУ

приредили:

Проф. др Горан Милошевић

Проф. др Срђан Милашиновић

уреднички одбор:

Проф. др Дарко Симовић

Проф. др Желимир Кешетовић

Проф. др Горан Бошковић

лектура:

Оливера Јездимировић

Суиздавач овог посебног броја „Културе Полиса” као и трошкове његовог издавања у потпуности је сносила Криминалистичко-полицијска академија у Београду.

САДРЖАЈ:

I КРИВИЧНОПРАВНИ И КРИМИНОЛОШКИ АСПЕКТИ БЕЗБЕДНОСТИ

Биљана Симеуновић-Патић, <i>Осврт на теорију цикличног насиља</i>	1
Ђорђе М. Ђорђевић, <i>Кривичноправна заштита безбедности полицијских службеника</i>	15
Зоран Т. Ђурђевић / Ненад Д. Радовић, <i>Детерминанте и трендови малолетничког насиља</i>	31
Славиша Вуковић / Горан Бошковић, <i>Основни приступи и могућности превенције савременог организованог криминала</i>	49
Дарко Маринковић, <i>Организовани криминал - стање и глобалне перспективе</i>	75
Драгана Коларић, <i>Нехатно лишење живота као привилеговано убиство</i>	101
Радосав С. Рисимовић, <i>Објект радње кривичног дела крађе</i>	123
Александар М. Бошковић / Вук Ж. Кулић, <i>Италијански модел претходног кривичног поступка</i>	137
Ненад Милић, <i>Премештање криминала као последица рада полиције на криминалном жаришту</i>	151
Звонимир М. Ивановић / Оливер Лајић, <i>Упоредноправна анализа мера супротстављања високотехнолошком криминалу</i>	171
Бобан Симић / Жељко Никач, <i>Насилнички криминалитет у Републици Србији</i>	191
Ивана Д. Радовановић / Данијела В. Спасић, <i>Физичко насиље и његова повезаност са социопсихолошким карактеристикама ученика</i>	209

II ПОЛИЦИЈА И БЕЗБЕДНОСТ ДРЖАВЕ

Обрад Стевановић / Далибор Кекић, <i>Организациона култура у полицији на прагу трећег миленијума</i>	231
Дане Субошић, <i>Безбедносна култура у контексту савременог организационог понашања</i>	255
Саша В. Мијалковић, <i>Транзиција културе националне безбедности у постхладноратовском међународном амбијенту</i>	273
Желимир Кешетовић/Владимир Нинковић / Срђан Милашиновић, <i>Екстремна десница у Србији и ризик десног тероризма</i>	287
Драган Р. Васиљевић, <i>Управа (полиција) у границама права</i>	311

Зоран М. Кесић,	
<i>Појам и систематизација полицијских девијација</i>	323
Саша М. Милојевић / Бојан Д. Јанковић,	
<i>Противпобуњеничка дејства</i>	343
Веселин Б. Конатар / Жељко С. Ковачевић,	
<i>Политички одлучиоци и обавештајне агенције</i>	365
Марко Парезановић,	
<i>Улога обавештајних служби у политичком преврату</i>	381
Жељко Михаљчић / Горан П. Вучковић,	
<i>Корелација морфолошких карактеристика са постигнутим резултатима у батерији тестова пријемног испита</i>	401
Радивоје З. Јанковић / Раша Д. Димитријевић,	
<i>Стање и могућност унапређења начина процене моторичких способности у систему министарства унутрашњих послова Републике Србије</i>	419

III ДУШТВЕНИ И ПРАВНО - ЕКОНОМСКИ

ОКВИР БЕЗБЕДНОСТИ

Радомир Г. Зекавица, <i>Државе у транзицији и изазови њихове демократизације.</i>	439
Бобан Р. Милојковић / Драган М. Млађан,	
<i>Национална инфраструктура геопросторних података</i>	457
Тијана Шурлан,	
<i>Реконципирање појма унутрашњег оружаног сукоба</i>	475
Драгутин С. Аврамовић / Дарко З. Симовић,	
<i>Ванредно стање и ванредне ситуације у Републици Србији – (не)оправдани дуализам.</i>	503
Зорица З. Вукашиновић-Радочић / Сретен М. Југовић,	
<i>Начело родне равноправности у области запошљавања и радних односа</i>	517
Мирко Кулић / Горан Б. Милошевић,	
<i>Економска начела опорезивања</i>	537
Слободан М. Церанић / Тамара Ж. Пауновић, <i>Унапређење квалитета људских ресурса регрутовањем и селекцијом</i>	549
Наташа Голубовић / Срђан Голубовић, <i>Могућности примене концепта друштвене структуре у економској анализи</i>	555
Слађана Ђурић, <i>Етички проблеми у спровођењу квалитативних истраживања</i>	573
Милица Бошковић / Милан Глигоријевић,	
<i>Управљање безбедношћу мултикултуралних људских ресурса у индустрији.</i>	593

CONTENT:

I SECURITY IN THE ASPECT OF CRIMINAL LAW AND CRIMINOLOGY

Biljana Simeunović-Patić, <i>A Review of the Theory of Cycle of Violence</i>	1
Đorđe M. Đorđević, <i>Criminal Law Protection of Security of Police Officers</i> . . .	15
Zoran T. Đurđević / Nenad D. Radović, <i>Aggressive Criminality of Minors</i>	31
Slaviša Vuković / Goran Bošković, <i>Basic Approaches and Possibilities of the Prevention of Contemporary Organised Crime</i>	49
Darko Marinković, <i>Organized Crime - Recent Trends and a Global Perspective</i>	75
Dragana Kolarić, <i>Involuntary Manslaughter</i>	101
Radosav S. Risimović, <i>Object of the Criminal Act of Theft</i> . . .	123
Aleksandar M. Bošković / Vuk Ž. Kulić, <i>Italian Model of the Preliminary Criminal Proceedings</i> . . .	137
Nenad Milić, <i>Crime Displacement as a Consequence of Focused Police Activities at Crime Hot Spots</i>	151
Zvonimir M. Ivanović / Oliver Lajić, <i>Comparative Law Analysis of Measures Against Cybercrime</i> .	171
Boban Simić / Željko Nikač, <i>Violent Crime in Serbia</i>	191
Ivana D. Radovanović / Danijela V. Spasić, <i>Physical Violence in Connection With Social-pathological Characteristics of School-aged Children</i>	209

II THE POLICE AND THE STATE SECURITY

Obrad Stevanović / Dalibor Kekić, <i>Organizational Culture in the Police on the Threshold of the Third Millennium</i>	231
Dane Subošić, <i>Security Culture in the Context of Contemporary Organizational Behavior</i> . . .	255
Saša V. Mijalković, <i>National Security Culture Transition in Post-Cold War International Milieu</i>	273
Želimir Kešetović/Vladimir Ninković/Srđan Milašinović, <i>The Extreme Right in Serbia and Risk of Right-wing Terrorism</i>	287
Dragan R. Vasiljević, <i>Administration (Police) within the Boundaries Of Rights</i> . . .	311

Zoran M. Kesić,	
<i>Concept and Systematization of Police Deviations</i>	323
Saša M. Milojević / Bojan D. Janković,	
<i>Counter-rebellion actions</i>	343
Veselin B. Konatar / Željko S. Kovačević,	
<i>Why Are Secret Agents and Politicians in Conflict</i>	365
Marko Parezanović, <i>The Role of a Foreign Intelligence Service in</i>	
<i>a Political Upheaval</i>	381
Željko Mihaljčić / Goran P. Vučković, <i>Correlation Between</i>	
<i>Morphological Characteristics with the Results Achieved in</i>	
<i>the Test Battery Applied in the Entrance Examination</i>	401
Radivoje Z. Janković / Raša D. Dimitrijević,	
<i>Status and Possibility of Improvement Motor Skills Estimates in</i>	
<i>the System of the Ministry of Internal Affairs of</i>	
<i>the Republic of Serbia.</i>	419

III SOCIAL, LEGAL AND ECONOMIC

FRAMEWORK OF SECURITY

Radomir G. Zekavica,	
<i>States in Transition and Chalenges of Democratization</i>	439
Boban R. Milojković / Dragan M. Mlađan,	
<i>The Culture of National Spacial Data Infrastructure</i>	457
Tijana Šurlan, <i>Redefinition of the Non-International</i>	
<i>Armed Conflicts Notion The Impact</i>	
<i>of International Criminal Courts Jurisprudence</i>	475
Dragutin S. Avramović / Darko Z. Simović,	
<i>State of Emergency and Emergency Situations –</i>	
<i>(Un)Justified Dualism.</i>	503
Zorica Z. Vukašinović-Radojičić / Sreten M. Jugović,	
<i>Principle of Gender Equality in Matters of Employment</i>	517
Mirko Kulić / Goran B. Milošević,	
<i>Economic Principles of Taxation</i>	537
Slobodan M. Ceranić / Tamara Ž. Paunović, <i>Improving the Quality</i>	
<i>of Human Resources Using Recruitment and Selection.</i>	549
Nataša Golubović / Srđan Golubović, <i>Opportunities for the</i>	
<i>Application of Social Structure Concept in Economic Analysis</i>	555
Sladana Đurić, <i>Ethical Issues in</i>	
<i>Qualitative Research Conducting</i>	573
Milica Bošković / Milan Gligorijević, <i>Managing Secure</i>	
<i>Multicultural Human Resources at Industries</i>	593

I

КРИВИЧНОПРАВНИ И КРИМИНОЛОШКИ АСПЕКТИ БЕЗБЕДНОСТИ

БИЉАНА СИМЕУНОВИЋ-ПАТИЋ*
Криминалистичко-полицијска академија
Београд

УДК 343.62-055.2:176
ИД БРОЈ 192622860
Прегледни рад
Примљен: 10.03.2012
Одобрен: 21.05.2012

ОСВРТ НА ТЕОРИЈУ ЦИКЛИЧНОГ НАСИЉА**

Сажетак: Насиље у оквиру интимних партнерских односа данас се препознаје као проблем јавног здравља, озбиљна и раширена појава којој је последњих деценија посвећена велика истраживачка пажња. У литератури постоји више теорија које објашњавају понашање једног или оба учесника унутар партнерског односа које карактерише насиље. Сврха овог рада је да укаже на актуелни научни статус теорије цикличног насиља, једне од најпроминентнијих теорија из те области, њену успешност и домете у објашњењу проблема насиља унутар партнерских односа, односно последица виктимизације партнерским насиљем.

Кључне речи: теорија цикличног насиља, партнерско насиље, синдром тучене жене, научена беспомоћност

Увод

Насиље у оквиру интимних партнерских односа је раширен, сложен и тежак проблем који претежно погађа жене – породица, односно интимни партнерски однос је типичан контекст виктимизације жена насиљем широм света. Премда висока тамна бројка насиља над женама онемогућава целовито сагледавање заступљености, природе и последица

* biljanasp@hotmail.com; tel.: 063 39 43 30

** Текст је резултат рада у оквиру два научноистраживачких пројеката које финансира Министарство просвете и науке Републике Србије: „Развој институционалних капацитета, стандарда и процедура за супротстављање организованом криминалу и тероризму у условима међународних интеграција” (број 179045), који реализује Криминалистичко-полицијска академија у Београду (2011–2014), и „Казнена реакција у Србији као кључни елемент правне државе” (број 179051), који реализује Правни факултет Универзитета у Београду (2011–2014).

партнерског насиља, постојећи емпиријски налази недвосмислено упућују на то да је реч о изузетно озбиљном проблему готово сваког друштва. Примера ради, студија Светске здравствене организације из 2005. године, спроведена у већем броју земаља широм света (*WHO Multi-country study on women's health and domestic violence against women*), показала је да 15–71% жена током свог живота доживи неки облик физичког и/или сексуалног насиља од стране интимног партнера (García-Moreno *et al.*, 2005).¹ Истраживања су указала и на то да насиље у оквиру интимних партнерских односа производи читав низ краткотрајних и дуготрајних здравствених проблема физичке и психичке природе како код жена, тако и код деце која расту у породицама оптерећеним партнерским насиљем (Butchart, García-Moreno, Mikton, 2010: 17).

Као истраживачки проблем, насиље у оквиру партнерских односа није ништа мање сложено. Истраживачки напори у тој области нису усмерени само ка испитивању и објашњењу понашања насилног партнера, већ и ка чиниоцима који одређују одговоре жртве на партнерско насиље, односно на последице које тај облик насиља производи. Партнерско насиље и његове последице варирају зависно од личних обележја његових учесника, али и социјалног и културног контекста у коме се одвија, односно начина на који друштво (формално и неформално) реагује на проблем насиља у оквиру партнерских односа. Стога данас почиње да преовлађује став да се проблем партнерског насиља мора посматрати свеобухватно, у еколошкој перспективи, која укључује индивидуалну, микросоцијалну и макросоцијалну раван. Академски пут до еколошке перспективе води преко различитих, више или мање амбициозних концепција о насиљу и последицама виктимизације насиљем у оквиру интимних партнерских односа. Неке од њих су својевремено оствариле значајан утицај како на део научно-академске заједнице, тако и на клиничку праксу, праксу формалног друштвеног реаговања у том домену, као и на праксу организација које се баве пружањем помоћи и подршке женама жртвама насиља. Једна од таквих концепција је и она којом се овај текст бави.

Теорија о цикличном насиљу је концепција о последицама специфичне виктимизације у оквиру интимних партнерских односа, коју је

¹ Емпиријски налази о виктимизацији жена насиљем у оквиру интимних партнерских односа показују одређену конзистентност. Према подацима које је изнела Светска здравствена организација на основу спроведеног опсежног истраживања у већем броју земаља неколико година раније, 10–69% жена широм света доживи током живота физичко злостављање од стране мужа или љубавног партнера. Поред тога, од укупног броја убијених жена, њих 40–70% је виктимизовано од стране партнера (Круг *et al.*, 2002: 89, 93).

развила феминистичка ауторка Линора Вокер (Lenore Walker) седамдесетих година прошлог века и изложила у својој чувеној књизи *Тучена жена (The Battered Woman)*.² Теорија нуди и одговор на изузетно важно питање: зашто жене остају у вези с партнером који их злоставља – питање које је одувек снажно интригирало не само научну и стручну, већ и ширу јавност, а на које су дати многи поједностављени одговори. Сврха овог рада је да пружи осврт на основне поставке те теорије, еволуцију њених постулата и конструката, утицај који је остварила на научну и стручну јавност, критику која јој је упућена, њен актуелани научни статус, али и допринос који је она, на овај или онај начин, остварила како на научном пољу, тако и у области друштвеног реаговања на проблем насиља у оквиру интимних партнерских односа, односно насиља над женама.

Поставке теорије

На основу интервјуа које је спровела с преко 120 злостављаних жена, Вокерова је уочила одређени образац партнерског насиља који је назвала „циклично насиље”. Циклус карактеришу три дистинктивне фазе које се понављају током историје партнерског насиља, дуж којих интензитет и озбиљност злостављања варирају (Walker, 1979, према: Walker, 2009). Он почиње *фазом нагомивања тензије*. Наиме, током периода претежно позитивних и блиских односа између партнера временом се ствара напетост која води у експлозију насиља. Трајање те фазе варира од пара до пара и начелно може трајати од неколико недеља до годину дана и дуже. Током тог периода злостављање је слабијег интензитета, а насилни партнер може испољавати брижност, нежност и приврженост. Ипак, како време одмиче, развија се напетост коју може генерисати било шта – тежак дан на послу, лична криза или нешто треће. Пораст тензије претходи ситуацијама насиља, а нараслу напетост жртва покушава да ублажи угађајући насилном партнеру, избегавајући сукобе и укљањајући из партнеровог окружења све што би могло да га иритира и доведе до губитка контроле. Током те фазе злостављач често постаје параноичан, изражава сумњу у жртвину верност и бојазан да она потајно планира да напусти партнерски однос. Угађајуће понашање жртве само поспешује његову сумњичавост, а њена пасивност охрабрује његову агресивност. Злостављач настоји да успостави апсолутну контролу, а жртва настајања да избегне сукоб пре или касније доживља-

² Walker, L. E. (1979): *The Battered woman*, Harper & Row, New York.

вају неуспех и долази до насилног инцидента, што представља другу фазу циклуса која се назива *фазом експлозије* односно *фазом акутног насиља*. Она укључује озбиљно физичко насиље и/или психичко/емоционално злостављање. Насилни партнер је вођен властитим импулсима и ништа га неће зауставити, ма шта жртва учинила. Злостављач успоставља моћ и контролу и насиљем постиже свој циљ, те након његове примене тензија поново опада. Трећа, последња фаза јесте *фаза „меденог месеца“*, током које злостављач настоји да се поново зближи са жртвом, вербално изражава кајање, неретко и обећање да се насиље неће поновити, односно да ће потражити стручну помоћ како би поправио своје понашање. Он може осећати кривицу, али ће је углавном минимизовати указујући на допринос жртве. Непосредна реакција жртве на злостављање је дисоцијација удружена с неверицом (Dutton, Painter, 1981). Њих следи емоционални колапс који карактерише комбинација летаргије, депресије, самоокривљавања и осећања беспомоћности. Траума и њене последице чине жену жртву посебно рањивом и зависном неко време након насилног инцидента, па изражена жеља и настојање злостављача да се помире изгледа скоро идилично и не изненађује зашто толико жртава ипак остаје у партнерском односу са злостављачем (Dutton, Painter, 1981). Неретко, оба партнера негирају озбиљност злостављања, претварајући се да се ништа нарочито није догодило, па се циклус насиља наставља. Партнери се међусобно уверавају да су насилне епизоде случајни, неповезани инциденти, што додатно охрабрује жртву да остане у насилном односу (Escobar, 2010: 257). Насиље се наставља и најзад почиње сасвим да изостаје трећа фаза циклуса, односно злостављачево извињење и изражавање кајања. Упркос томе што злостављачи могу с времена на време бити врло љупки, жртве се осећају изманипулисано и заробљено у специфичном зачараном кругу из којег нема излаза. Како је приметила Вокерова, фазе временом постају све краће, као и раздобље између епизода акутног насиља, све док жртва или не побегне из тог односа или не буде убијена.

Научена беспомоћност

Ненапуштање насилног односа Вокерова је објаснила прилагођеним Селигмановим концептом „научене беспомоћности”, која се развија као последица поновљених циклуса партнерског насиља (Walker, 1979, 1984, 2000, 2009). Мартин Селигман (Martin Seligman) је својевремено експериментално демонстрирао наступање специфичног облика

психолошке парализе и ту појаву објаснио начелима когнитивне и теорије социјалног учења. Експериментима најпре с лабораторијским животињама (псима)³, а потом и с људима, утврђено је да поновљено и непредвидиво излагање снажном непријатном стимулусу током времена доводи до одустанка јединке да тражи излаз из ситуације у којој трпи болне надражаје, па и до тога да се из такве ситуације не склања чак и када се укажу реалне и очигледне могућности да из ње изађе. Основ таквог бихевиоралног обрасца лежи у нарушеној перцепцији властитих капацитета да се промени ситуација, а што је резултат немогућности да се предвиди делотворност властитих акција.

Ослањајући се на Селигманов рад, Вокерова је претпоставила да дуготрајна изложеност насиљу временом слаби жртвину мотивацију да се одупре и да производи исте когнитивне и бихевиоралне одговоре који су опажени у описаним експерименталним ситуацијама. Тако жене које остају у насилним партнерским односима јесу оне код којих је развијена научена беспомоћност. Жртва перцепција властите ситуације је од кључне важности за њену способност да се избави: уколико верује да не може побећи, она то неће ни покушати

Цикличност насиља с физичким и психичким повредама које жртва трпи и које су изван њене контроле, као и опажање бекства као немогућег, економски погубног и ризичног у смислу даље ескалације насиља, генеришу осећање беспомоћности код ње и она своју ситуацију види као безнадежну. Јер, без обзира на то колико је жена пажљива током фазе нагомилавања тензије, насиље од стране партнера ће нагло избити и наставиће се ма шта она рекла или учинила. Жртве не настоје да промене своју судбину и активно се одупру насиљу – за њих је често далеко мање болно потчинити се злостављачу у нади да ће такав чин прекинути даље злостављање. Будући да су епизоде злостављања непредвидиве, жртве временом престају да покушавају да мењају било шта у окружењу, као што су то раније чиниле тежећи да неутралишу иритабилне чиниоце и смање вероватноћу злостављања. Када особа схвати да су негативни исходи изван њеног утицаја, она губи мотивацију да мења и утиче на било шта. Заробљена у циклусу насиља, жртва, примајући конфликтне сигнале злостављача, развија „научену беспомоћност” која је цементира у пасивност и насилан партнерски однос.

³ У експериментима са псима, Селигман је животиње уводио у кавезе и давао им насумичне електрошокове. Негативни стимулуси којима су пси били изложени ни на који начин нису били повезани с њиховим понашањем. Пси су најпре покушавали да побегну, али безуспешно. После извесног времена су престали да се боре и постали беспомоћни.

Синдром тучене жене

Под појмом „синдром тучене жене” (*battered woman syndrome* – BWS) Линора Вокер подразумева посебно психичко стање, односно специфичан скуп психичких и бихевиоралних симптома који проистичу из дуготрајне изложености цикличном партнерском насиљу. Тај појам је формулисала након спроведених интервјуа са 435 жена жртава насиља у породици из региона Стеновитих планина у Колораду, у периоду од јула 1978. до јуна 1981. године (Walker, 1984, према: Walker, 2000). Америчка класификација менталних поремећаја (DSM–IV–TR) не садржи синдром тучене жене као посебну категорију, али га Међународна класификација болести и сродних здравствених проблема (ICD–10 Version: 2010) препознаје као „синдром злостављаног супружника” (*battered spouse syndrome*). Уопштено, тај синдром се у литератури углавном сматра обликом посттрауматског стресног поремећаја,⁴ проистеклог из дуготрајне виктимизације цикличним партнерским насиљем, како га је иначе сама Вокерова редефинисала 1992. године, у настојању да стандардизује његове критеријуме. Тај синдром је тако, попут посттрауматског стресног поремећаја уопште, укључивао три симптоматска кластера: поновно проживљавање, укоченост у реакцијама (обамрлост) и хиперпобудљивост. Године 2006. Вокерова је још једном редефинисала синдром тучене

⁴ *Посттрауматски стресни поремећај* (ПТСП) је облик анксиозног поремећаја који се може јавити као последица тешке виктимизације насиљем. Ризик од наступања тог поремећаја посебно погађа виктимизовану децу, жртве силовања, отмице и других тешких кривичних дела. Да би се поремећај дијагностиковао као такав потребно је да се стекну одређени услови: жртва мора бити изложена трауматичном догађају у оквиру којег је она сама била непосредно изложена опасности по живот или телесни интегритет или је присуствовала догађају у коме је неко други био непосредно изложен таквој опасности. Уз то, реакција жртве на такво искуство мора укључити интензивно осећање страха, беспомоћности и ужаса. Симптоми се деле на симптоме поновног проживљавања, избегавања и повишене побуђености, а најчешће укључују: несаницу, флешбек епизоде, опсесивна мучна сећања, ноћне море, илузије, халуцинације, интензиван страх, стрепњу, депресивност, упорно избегавање стимулуса асоцираних с траумом, потискивање, импулсивност, отежану концентрацију итд., као и најчешће физиолошке корелате тих реакција – убрзање срчаног рада, повећање кожне проводљивости и крвног притиска. Симптоми су хронични и дуготрајни, а жртва губи интересовање за активности које је раније радо упражњавала и улаже велике напоре да избегне свако подсећање на трауму. Често не може да се сети важних аспеката критичног догађаја, осећа бесперспективност и отуђеност. Симптоматска слика неретко укључује и деперсонализацију или дереализацију (нереално доживљава себе или свет око себе). Разликују се *акутни ПТСП* (симптоми трају краће од 3 месеца), *хронични* (симптоми трају дуже) и *одложени* (скуп симптома се јавља после шест месеци или касније након деловања стресора).

жене, укључивши и допунске критеријуме: поремећене интерперсоналне односе, проблеме везане за телесни систем и проблеме у домену сексуалности и интимности (Dutton, 2009: 3). Премда се у литератури могу срести различите дефиниције синдрома тучене жене, њега уопштено карактеришу циклична природа насиља од стране интимног партнера, научена беспомоћност жртве и повезаност с посттрауматским стресним поремећајем (Luther, 2010: 30–31).

Током осамдесетих година XX века синдром тучене жене је укључен у наставне програме и тренинге за стручњаке у области правосуђа, а користили су га и неки психотерапеути у својој пракси (Dutton, 2009: 3). Међутим, како се област истраживања насиља над женама ширила, све више критика је упућивано на рачун тог концепта, да би се у савременој литератури нашироко говорило о његовим органичењима.

Озбиљне психичке последице партнерског насиља из синдромске слике тучене жене посебно су разматране у контексту убиства насилног партнера које изврше жене након дугогодишњег трпљења злостављања. Премда је вештачење о злостављању и његовим последицама позивањем на синдром тучене жене извршено током последњих деценија у великом броју кривичних и грађанских процеса у САД и у другим земљама, пре свега оним англосаксонске традиције, највише академске пажње су привукли случајеви његове примене у оквиру кривичног поступка као део аргументације у одбрани жена које су убиле своје насилне партнере, односно при позивању на нужну одбрану.⁵ Концепт се примењује не само да пружи шири увид у позадину поступака оптужених жена које су биле изложене дуготрајном насиљу, начина на који су оне опажале своју позицију и разлога због којих су примениле смртоносно насиље према злостављачу, већ и када је потребно објаснити зашто жртве нису вољне да учествују у поступку против учинилаца насиља, зашто нису напустиле злостављача, зашто су му се враћале, зашто се жене које су убиле партнере који су их дугогодишње злостављали непосредно након убиства понашају емоционално дистанцирано итд. – увек када је потребно да се објасне разлози за нешто што порота не може да разуме без експертског сведочења. Увођење концепта синдрома тучене жене у процес доказивања у кривичним стварима су поздравиле феминистичке ауторке као начин успостављања нових стандарда према којима ће се ценити понашање оптужених–жртава (Craven, 2003: 10). И данас се, како на то ука-

⁵ Тек касних седамдесетих година XX века жене у САД, које су убиле своје насилне партнере бранећи себе или децу, почињу да се у својој одбрани пред судом позивају на нужну одбрану (Luther, 2010: 31).

зује Мери Ен Датон, синдром тучене жене далеко чешће примењује и привлачи неупоредиво више пажње у правосудној арени него у клиничкој пракси (Dutton, 2009: 3). Тај израз се налази и у неким законским текстовима и многобројним судским одлукама. Међутим, како истиче Крејвенова, уместо да буде употребљен да објасни родну природу правних стандарда „разумности” (*reasonableness*),⁶ синдром тучене жене је коришћен да објасни неуспех жена да испуне те стандарде (Craven, 2003: 10). Поступци жене се представљају не као рационални у околностима које проистичу из контекста на који се синдром односи, већ као ирационално поступање особе нарушених менталних функција услед историје виктимизације.

Критика

На мети критика у раду Вокерове нарочито су се нашли концепти научене беспомоћности жртава партнерског насиља и синдрома тучене жене.

Како су тврдили неки истраживачи, пасивност и беспомоћност жртве нису обавезни исходи партнерског насиља, тако да они заправо потцењују жртвине капацитете за пружање отпора. Злостављане жене, наиме, наставши се заробљене у насилном односу, на екстреман страх на крају могу одговорити екстремном силом (Rhode, 1989: 37). Испод привидне пасивности и прихватања виктимизације, многе жртве партнерског насиља одишу гневом према злостављачу и себи самима. Сам Селигман је са сарадницима (Peterson, Maier, Seligman, 1993) недвосмислено оповргао примереност употребе појма научене беспомоћности како је то чинила Вокерова, изневши следеће: „[...] укратко, сматрамо да је пасивност која се опажа код жртава/преживелих насиља у породици осредњи пример за научену беспомоћност. Пасивност постоји, али би она, према свему судећи, могла бити инструментална” (Peterson, Маиер, Селигман, 1993, наведено према: Dutton, 2009: 2). Упућујући на пасивност као могуће инструментално понашање, Селигман и сарадници су имали на уму да се тај бихевиорални образац може пре разумети као понашање у функцији минимизовања ризика насиља, него као одраз научене беспомоћности у оригинално формулисаном значењу тог појма.

⁶ Феминистичке ауторке су упутиле да чињеница да је нужна одбрана утемељена на традиционалном стандарду „разумног човека [мушкарца]” (*reasonable man*) отежава женама да се делотворно позивају на нужну одбрану кад им се суди за убиство насилног партнера (Luther, 2010: 31).

Жртве могу само изгледати пасивно или, пак, користити „пасивно” понашање да би биле безбедне. Пасивно држање може бити само једна од стратегија (пored активног отпора) ношења с насилношћу партнера и, посматрано из те перспективе, заправо је резултат активних настојања жртве да смањи ризик властите виктимизације и виктимизације деце.

Концепт синдрома тучене жене никог није оставио равнодушним, изазивајући различите али упечатљиве реакције – док је, на једној страни, доживео велику популарност и усхићено прихватање, на другој страни је претрпео оштре критике. Пре свега је критикована употреба израза „синдром”, који упућује на то да је у питању некакав поремећај, тако да су могући ефекти примене концепта патологизације и стигматизације жртава – жене које пате од тог синдрома представљају се и опажају као измештене на неки начин. Поврх тога, посредством „синдромизације”, пажња се усмерава на жртву, уместо да буде усредсређена на злостављача.

Критикована је и методологија коју је у својим студијама применила Вокерова. Примедбе су се најпре односиле на репрезентативност узорка на коме је утемељила истраживање и формулисала појам (пored осталог, пребацивано јој је да је узорак ограничен на образоване жене беле коже и средње доби), односно изостанак контролне групе. Ограничење њених истраживања представља и чињеница да нису доживела репликацију (Dixon, Dixon, 2003, према: Turvey, Petherick, 2009: 242). Вокеровој се посебно замера што је у својим студијама описала злостављаче, премда је све податке о њима заправо добила од злостављаних жена, што ставља јасна ограничења пред њене закључке (Turvey, Petherick, 2009: 244).

Критици је изложена и њена теза о трофазном циклусу као универзалном обрасцу партнерског насиља (Dutton, Painter, 1993), која није доживела убедљиве емпиријске потврде. Исто важи и за појам синдрома тучене жене (Dutton, 2009). Вокерова је приказала жене жртве насиља као уопштено пасивне, депресивне, беспомоћне и особе с ниским самопоштовањем. Емпиријски налази, пак, говоре да су многе жртве насиља заправо активне, отпорне, да су преживеле и превазишле виктимизацију, те да нису парализујући беспомоћне (Gondolph, Fisher, 1988, према: Turvey, Petherick, 2009: 245). Жена која убије свог дугогодишњег злостављача самим тим чином дисквалификује стандард установљен на појму научене беспомоћности (Mahoney, 1991). Сукоб између поступања жртве која убије насилног партнера и научене беспомоћности као саставног елемента синдрома тучене жене врло је проблематичан (Luther, 2010: 32). С тим у вези, неки аутори су указали и на одређене противречности

у резултатима Вокерове – она, тако, извештава да је проценат тучених жена из њеног узорка које су и саме повремено или често користиле физичку силу према својим злостављачима „мали”, премда је реч о готово четвртини испитаница (24%) (McMahon, 1999, према: Turvey, Petherick, 2009: 243). Поврх тога, указује се и на то да није посвећено довољно пажње налазу који упућује на манипулативност жртава (Turvey, Petherick, 2009: 243), што такође представља изазов за појам научене беспомоћности.⁷

У литератури, нарочито америчкој, синдром тучене жене се критикује као магловит појам, будући да нема прецизно дефинисаних критеријума који га одређују. Уколико се примењује само на случајеве када су жртве испољиле специфичне реакције из симптоматске слике посттрауматског стресног поремећаја, онда је употреба израза „синдром тучене жене” уместо дијагностичког израза збуњујућа, посебно зато што тај синдром није увршћен у Дијагностички и статистички приручник за менталне поремећаје (DSM-IV-TR) Америчког психијатријског удружења. И обратно, уколико се израз користи у ширем значењу, да упути на спектар психичких реакција на злостављање, онда се његова дијагностичка вредност губи – тада питање да ли жена пати од синдрома тучене жене није примерено, будући да су значење, оквир и садржај тог појма нејасни. Иначе, како истиче Датонска (Dutton, 2009: 6), посттрауматски стресни поремећај је сасвим довољан дијагностички израз да објасни нарушену перцепцију опасности за живот жртве дугогодишњег насиља која изврши убиство насилног партнера поступајући у [путативној] нужној одбрани.

Посттрауматски стресни поремећај није ни ексклузивни нити најучесталији одговор на насиље у партнерском односу – његово непостојање нипошто није знак да је страх жене био неоснован. Реакције на злостављање могу укључивати и друге дијагностичке категорије (нпр., акутни стресни поремећај, дисоцијативна амнезија, депресивни поремећај итд.), као и оне које не представљају клиничку дијагнозу (страх, бес, неповерење, стид итд.).

Берк описује синдром тучене жене као саосећајну психолошку и правну фикцију, створену да уподоби позивање жртава насиља у породици на самоодбрану у случајевима када нису испуњени услови који се

⁷ Тако, на питање „Да ли сте икада претили одласком како бисте добили нешто што желите”, чак 73% испитаница је одговорило повремено (52%) или често (21%) (Walker, 2000: 237; Walker, 2009: 81).

традиционално код ње захтевају. Нежељена последица тога је, пак, неко-ректна патологизација свих жртава злостављања, будући да су прак-тично представљене као ментално нагрижене. У многим случајевима, међутим, то није тачан опис оптужене (која је убила свог дугогодишњег насилног партнера), чији се поступци могу посве добро рационално објаснити (Burke, 2002: 59, 60).

Критичари појма синдрома тучене жене указују и на то да, све док тај синдром буде аршин за виктимизацију партнерским насиљем, злос-тављане жене које искачу из симптоматске слике беспомоћности, пасив-ности и девастираног самопоштовања, у судници неће проћи тест и бити препознате као жртве дуготрајног партнерског насиља.

Тај синдром је постао стереотип који не одражава актуелно научно сазнање о насиљу и његовим последицама. Нема универзалног профила злостављане жене. Исто тако, нема ни универзалног скупа последица злостављања.

Оне не зависе само од трајања и карактеристика самог претрпље-ног насиља, већ и од низа других чинилаца, укључујући обележја личности жртава, контекст и средину у којој се насиље догађа.

Закључни дискурс

Теорија цикличног насиља у оквиру интимних партнерских одно-са није доживела убедљиве емпиријске потврде, нити је прошла текст екстерне валидности (Craven, 2003: 9). Примена концепта научене бес-помоћности у објашњењу ефеката виктимизације дуготрајним партнер-ским насиљем има своја јасна ограничења. Поврх свега, све је више ау-тора који синдром тучене жене сматрају мањкавим моделом и, премда се тај израз и даље користи делом и зато што је, како опажа Датонова, у тај звучни израз запакован далеко сложенији проблем (Dutton, 2009: 9), у литератури и пракси све чешће се користи израз „злостављање и његове последице”. Употреба новог изрази отвара нове истраживачке просторе и поставља теже задатке како пред истраживаче, тако и пред стручњаке. У кривичном поступку, он омогућава вештаку да предочи информације не само о психолошким ефектима злостављања, већ и о социјалном кон-тексту у коме се оно одвијало (Luther, 2010: 30–32). Уопште, социјални оквир у коме се догађа партнерско злостављање данас се препознаје као далеко пожељнији концепт за употребу у кривичним стварима које се односе на жене које су убиле партнере од којих су трпеле дугогодишње насиље (Dutton, 1996, 2009; Craven, 2003). Тај концепт превазилази пси-

холошку анализу везану за синдром тучене жене и не ослања се на само једну теоријску концепцију, већ настоји да сазнања из ширег истраживачког поља пренесе у судницу.

Жртве нису, сем можда у ретким случајевима, пасивни примаоци насиља. На то указују многе емпиријске евиденције. Уз то, некоректно је, па чак и опасно, да поглед на људско биће и његов умни, емоционални и делатносни потенцијал, ма кроз какво искуство да је прошло, буде редуccionистички. Људи су претежно кадри да доносе више-мање рационалне одлуке у датим околностима, посебно уколико имају довољно времена да промисле и извагају аргументе за неки корак и против неког корака. Ако то не можемо да уочимо, биће да не посматрамо добро, да не познајемо довољно жеље, потребе и улагања онога чије поступање процењујемо, као ни све што утиче на његов доживљај садашњости и пројекцију будућности, на перцепцију ризика, калкулацију користи и штете, односно све што утиче на процес одлучивања. Део те калкулације се односи и на ресурсе на које жртва може да рачуна у свом ужем и ширем окружењу, односно у друштву коме припада. Није добро ако се икоме у том окружењу, посебно онима који су дужни да жртви пруже помоћ и да је заштите, укаже могућност да правдају како властито незнање, тако и немар и небригу ослањањем на упитне али звучне концепте. „Синдромизација” жртава криминала не само да није пожељна, већ може бити и опасна – она свакако није у интересу жртава, напротив. Она може бити итекако снажан извор секундарне виктимизације.

На крају би требало нагласити да је, упркос томе што се у литератури концепти Вокерове последњих година преиспитују, па полако и напуштају, допринос њеног опуса разумевању проблема насиља у партнерским односима и одговорима на њега непроцењив, вредан сваке пажње и поштовања.

Литература:

1. Burke, A. S. (2002): Rational Actors, Self-Defense, and Duress: Making Sense, not Syndromes, Out of the Battered Woman, *North Carolina Law Review* 81(1), 211–316.
2. Butchart, A., Garcia-Moreno, C., Mikton, C. (2010): *Preventing intimate partner and sexual violence against women: taking action and generating evidence*, World Health Organization, Geneva.
3. Craven, Z. (2003): Battered Woman Syndrome. *Australian Domestic and Family Violence Clearinghouse Topic Paper*. Dostupno na:
http://www.adfvc.unsw.edu.au/PDF%20files/battered%20_woman_syndrome.pdf

4. Dutton, D. G., Painter, S. L. (1981): Traumatic Bonding: the development of emotional attachments in battered women and other relationships of intermittent abuse, *Victimology: An International Journal*, 1(4), 139–155.
5. Dutton, M. A. (2009): Update of the ‘Battered Woman Syndrome’ Critique. VaWnet Applied Research Forum. Dostupno na: www.vawnet.org
6. Escobar, S. C. (2010): Theory of Cycle of Violence. In B. S. Fisher, S. P. Lab (Eds.), *Encyclopedia of Victimology and Crime Prevention* (pp. 256–261), Sage.
7. Garcia-Moreno C. et al. (2005): *WHO Multi-Country study on women’s health and domestic violence against women*, World Health Organization, Geneva.
8. Luther, K. (2010): Battered Woman Syndrome. In B. S. Fisher, S. P. Lab (Eds.), *Encyclopedia of Victimology and Crime Prevention* (pp. 30–33), Sage.
9. Krug, E. G. et al. (Eds.) (2002): *World report on violence and health*, World Health Organization, Geneva.
10. Mahoney, M. R. (1991): Legal Images of Battered Women: Redefining the Issue of Separation, *Michigan Law Review*, 90, 1–94.
11. Rhode, D. L. (1989): *Justice and Gender: Sex Discrimination and the Law*, Harvard University Press, London.
12. Turvey, B. E., Petherick, W. P. (2009): *Forensic Victimology / Examining Violent Crime Victims in Investigative and Legal Contexts*, Elsevier Inc.
13. Walker, L. E. (2000/2009): *The battered woman syndrome* (2nd/3rd ed.), Springer, New York.

A Review of the Theory of Cycle of Violence

Summary: Intimate partner violence currently is recognized as public health problem, serious and widespread phenomenon attaining considerable academic attention in the last few decades. There are several theories on intimate partner violence and victimization in the literature. This paper aims to discuss current scientific status of the Theory of cycle of violence, as one of the most prominent theories in this area, i.e. its efficiency and the scope in elaborating partner violence and partner violence victimization.

Key words: Theory of Cycle of Violence, Intimate Partner Violence, Battered Woman Syndrome, Learned Helplessness

БОРЂЕ М. ЂОРЂЕВИЋ*
Криминалистичко-полицијска академија
Београд

УДК 351.74(4)
343.85:343.3(4)
343.988-057.36(4)
ИД БРОЈ 192623372
Прегледни рад
Примљен: 27.03.2012
Одобрен: 14.05.2012

КРИВИЧНОПРАВНА ЗАШТИТА БЕЗБЕДНОСТИ ПОЛИЦИЈСКИХ СЛУЖБЕНИКА**

Сажетак: Иако је у савременом праву општеприхваћено начело да су сви људи једнаки и да сви уживају једнаку правну заштиту, у кривичном законодавству има доста примера да поједине категорије лица, из различитих разлога, уживају појачану кривичноправну заштиту. Једна од тих категорија су и полицијски службеници који у скоро свим кривичним законикима уживају посебну заштиту. Исти је случај и у нашем кривичном законодавству и то из два разлога: због њихове веће изложености нападима и због истовремене заштите службене дужности коју обављају. У том смислу, наш кривични законик прописује одређена кривична дела како би се појачано заштитили полицијски службеници, а тиме и њихова службена дужност. У питању су следећа кривична дела: тешко убиство (два облика), спречавање службеног лица у вршењу службене радње, напад на службено лице у вршењу службене дужности и учествовање у групи која спречи службено лице у вршењу службене радње. У овом раду биће више речи о тим кривичним делима.

Кључне речи: полицијски службеници, службена лица, Кривични законик, кривичноправна заштита, тешка убиства

* djordje.djordjevic@kpa.edu.rs; tel.: 011/31 07 92 6

** Овај рад је резултат реализовања научноистраживачких пројеката које финансира Министарство науке и технолошког развоја Републике Србије и то: „Казнена реакција у Србији као кључни елемент правне државе” (број 179051), који реализује Правни факултет у Београду у периоду 2011–2014. (руководилац пројекта је проф. др Ђорђе Игњатовић), и „Развој институционалних капацитета, стандарда и процедура за супротстављање организованом криминалу и тероризму у условима међународних интеграција” (број 179045), који реализује Криминалистичко-полицијска академија у Београду у периоду 2011–2014. (руководилац пројекта је проф. др Саша Мијалковић).

Значај појачане кривичноправне заштите полицијских службеника

Полицијски службеници свакако припадају категорији лица чија је безбедност веома угрожена.¹ Притом, када говоримо о њиховој безбедности, обично мислимо на угрожавање њиховог живота и телесног интегритета у контексту вршења њихове службене дужности. То свакако јесте основни и најважнији аспект сагледавања њихове личне безбедности, али постоји и други, такође важан аспект угрожавања припадника полиције, који је од великог значаја како у односу на њих саме, тако и у односу на много шире друштвене интересе везане за задатке које полицијски службеници остварују у заштити грађана и друштвене заједнице од различитих видова криминалне делатности. У питању је угрожавање вршења њихове службе која је увек на мети напада учесника криминала у друштву. Такви криминални акти, иако непосредно управљени против полицијских службеника, у крајњој линији су усмерени против остваривања функција које полиција има у друштву (Никач, Симић, Благојевић, 2010: 174).

У првом случају је реч о кривичним делима против живота и тела, пре свега убиству, с тим што нас у овом раду интересују само кривична дела због којих се полицијским службеницима, због већег степена угрожености и због значаја службене дужности коју обављају, пружа појачана кривичноправна заштита у односу на друга лица. Таква кривична дела постоје у многим савременим кривичним законима, при чему се међусобно највише разликују по кругу лица на која се кривично дело односи. Тако, појачану кривичноправну заштиту полицијских службеника предвиђа КЗ Руске Федерације у члану 105, ставу 2, тачки б (Скуратов, Лебедев, 1996: 223), КЗ Француске у члану 221–4, тачки 4 (Zyliberstein, 1993: 249), КЗ Португалије (члан 132, став 2, тачка х)², КЗ Финске у глави 21, секцији 2, ставу 1, тачки 14 (Ancel, 1958 : 566), КЗ

¹ Под полицијским службеницима, сходно члану 4 Закона о полицији (*Службени гласник*, бр. 101/2005, 63/2009 и 92/2011), подразумевају се „униформисани и неуниформисани запослени који примењују полицијска овлашћења (овлашћена службена лица), као и запослени на посебним или одређеним дужностима чији су послови у непосредној вези са полицијским пословима и обухватају послове противпожарне заштите, издавања оружја, посебне регистрације и издавање дозвола, издавања и евиденције поверљивих идентификационих докумената, кривичних евиденција и других посебних евиденција, као и друге послове који имају безбедносни и поверљив карактер и које министар унутрашњих послова може овластити да обављају одређене полицијске послове.

² *Código Penal*, 3. ed., Coimbra Editora, 1997, str. 102.

Мађарске (члан 166, став 2, тачка е)³, КЗ Бугарске (члан 116, тачка 1),⁴ КЗ Румуније (члан 176 (р)),⁵ као и неки други кривични законици. И наше кривично законодавство пружа такву заштиту полицијским службеницима инкриминисањем појединих облика тешког убиства (члан 114 КЗ).

У другом случају је реч о нападима који припадају групи кривичних дела против државне управе, а тиме и против полицијских службеника. У кривичном законодавству различитих земаља такве криминалне делатности различито су инкриминисане, док се конкретни облици тих инкриминација често веома разликују (Милошевић, Митровић, Николић, 1998: 38). Ипак, такве инкриминације у већој или мањој мери садрже скоро сви савремени кривични законици у одговарајућим главама које носе различите називе. Тако, на пример, у КЗ Немачке у питању је група кривичних дела под називом „Супротстављање државној власти” (Schönke, Schröder, 1976: 911), у КЗ Норвешке „Кривична дела против јавне власти” (Walford, 1995: 28), а у КЗ Мађарске „Кривична дела против службеног лица”.⁶ Те главе најчешће обухватају више инкриминација које треба да укључе све облике криминалних активности управљених против обављања службене дужности државних органа, односно њихових службеника међу које се убрајају и полицијски службеници, при чему се они у неким законодавствима и посебно наглашавају или чак посебно издвајају и наводе као објекти напада, као у КЗ Руске Федерације (Скуратов, Лебедев, 1996: 721) или КЗ Мађарске.⁷

Исти је случај и с нашим кривичним законодавством, које такве инкриминације наводи у Кривичном законнику Републике Србије у групи кривичних дела против државних органа, која је тек од ступања на снагу новог КЗ из 2005. године издвојена као посебна група кривичних дела, што се због природе и значаја заштитног објекта чини сасвим оправданим (Делић, 2011: 150). Те инкриминације⁸ се могу применити и када су у питању полицијски службеници, а једно од тих кривичних дела, уколико се односе на полицијске службенике, посебно је издвојено и дато у Закону о јавном реду и миру.⁹ На тај начин, заштита полицијских службеника, односно заштита обављања њихове службе употпуњена је у ве-

³ *Revue de droit Hongrois*, No. 1–2/1980, str. 70.

⁴ *Nakazatelen kodeks*, Soloton, 1995, str. 47.

⁵ www.legislatioline.org

⁶ *Revue de droit Hongrois*, No. 1–2/1980, str. 90.

⁷ *Revue de droit Hongrois*, No. 1–2/1980, str. 90.

⁸ Чл. 322–324 КЗ Републике Србије.

⁹ Члан 23 Закона о јавном реду и миру Републике Србије.

ћој мери, док је у извесним случајевима реч и о посебно појачаној кривичноправној заштити.

У вези с тим се поставља, као претходно, питање оправданости те појачане кривичноправне заштите полицијских службеника. Право на живот је универзално људско право које подједнако уживају сви људи (Ђорђевић, 2007: 118). Они се рађају једнаки и једнако уживају сва људска права (Belat, Bertrand, 1966: 14), нарочито право на живот. У том смислу, кривично право заштићује право на живот једнако за све људе у свим својим одредбама којима се то право заштићује непосредно или посредно, при чему треба имати у виду и одредбе које се односе на заштиту телесног интегритета, јер сваки напад и угрожавање телесног интегритета потенцијално и у извесном смислу подразумевају угрожавање живота, због чега заштиту живота и телесног интегритета увек треба посматрати као целину.

Наше кривично законодавство, као и кривична законодавства других земаља, поред опште заштите пружа и посебну, појачану заштиту живота и телесног интегритета појединих категорија лица (Јовашевић, 2010: 199). То ипак не подразумева посебан и привилегован положај тих лица у кривичном праву, јер у свим тим случајевима постоје други, посебни разлози за таква законска решења. То, на пример, може бити случај када напад на живот или тело одређених лица истовремено угрожава неке друге друштвене вредности које се штите кривичним правом, када се неким лицима пружа појачана заштита због њихове појачане изложености и опасности да буду нападнута или повређена, када због личних својстава нападнутог лица или односа с нападачем такав напад указује на посебну опасност учиниоца кривичног дела, или због посебног стања нападнутог које му онемогућава или отежава да се заштити.

Један од појачаних видова кривичноправне заштите јесте појачана заштита службених лица. Два су основна разлога због којих они уживају ту појачану заштиту. Први је околност што напад на живот и телесни интегритет тих лица истовремено угрожава несметано и правилно обављање њихове службене дужности и остваривање циљева и задатака које вршење тих службених дужности подразумева. Због тога, ти облици кривичних дела у неким случајевима у законској систематици нису обухваћени кривичним делима против живота и тела, већ се налазе међу кривичним делима против државне управе, па чак, у извесним случајевима, и против државе. Други разлог је појачана изложеност тих лица да буду нападнута и повређена у контексту вршења своје дужности. Наше кривично законодавство пружа појачану кривичноправну заштиту службеним лицима у низу одредби, односно инкриминација као

што су: убиство службеног или војног лица (члан 114, тачка 6 КЗ), убиство судије, јавног тужиоца, заменика јавног тужиоца или полицијског службеника у вези са вршењем службене дужности (члан 114, тачка 8 КЗ), спречавање службеног лица у вршењу службене радње (члан 322 КЗ), напад на службено лице у вршењу службене дужности (члан 323 КЗ), учествовање у групи која спречи службено лице у вршењу службене радње (члан 324 КЗ) и ометање рада припадника полиције (члан 23 Закона о јавном реду и миру). О свакој од наведених инкриминацији понаособ излагаћемо у даљем тексту.

Тешко убиство

У нашем позитивном кривичном законодавству круг лица чије убиство (некад само под одређеним условима) може бити окарактерисано као тешко убиство одређен је веома широко. Први облик таквог убиства је био предвиђен изменама и допунама Кривичног законика донетим 1955. године, када је као тежи облик убиства било предвиђено убиство службеног или војног лица при вршењу његове дужности чувања јавног реда и мира, хватања учиниоца кривичног дела или чувања лица лишеног слободе (члан 135, став 2, тачка 4 КЗ), да би се каснијим изменама кривичног законодавства круг лица чије убиство под одређеним условима може представљати тешко убиство стално проширивао. Тако, према садашњем КЗ, тешко убиство може представљати убиство следећих лица: службеног лица (члан 114, тачка 6 КЗ), међу која се, према члану 112 КЗ, убрајају: 1) лице које у државном органу врши службене дужности; 2) изабрано, именовано или постављено лице у државном органу, органу локалне самоуправе или лице које стално или повремено врши службене дужности или службене функције у тим органима; 3) лице у установи, предузећу или другом субјекту, којем је поверено вршење јавних овлашћења, које одлучује о правима, обавезама или интересима физичких или правних лица или о јавном интересу; 4) лице којем је фактички поверено вршење појединих службених дужности или послова; 5) војно лице које, према члану 112 КЗ, подразумева професионалног војника (професионални официр, професионални подофицир, официр по уговору, подофицир по уговору и војник по уговору), војника на одслужењу војног рока, студента војне академије, ученика војне школе, лице из резервног састава док се као војни обвезник налази на војној дужности и цивилно лице које врши одређену војну дужност, затим судије, јавног тужиоца, заменика јавног тужиоца или полицијског службеника (члан

114, тачка 7 КЗ), као и лица која обављају послове од јавног значаја (члан 114, тачка 8 КЗ). Тешко убиство представља и убиство детета и убиство бремените жене (члан 114, тачка 9 КЗ), као и убиство члана породице (члан 114, тачка 10 КЗ).

Кривично дело убиства службеног или војног лица, као један од облика тешког убиства, свакако је најтежи облик кривичних дела против службених лица. Такве инкриминације имају многи савремени кривични законици, при чему је круг лица на која се инкриминација односи различито одређен (уже или шире), тако да се тај облик убиства у неким кривичним законима односи само на одређена службена лица која врше одређене дужности у контексту којих су та лица појачано угрожена због деликатности својих послова. Такав је случај, на пример, у КЗ Француске (члан 221–4, тачка 4), где се та појачана кривичноправна заштита односи на судије, јавне тужиоце, службенике министарстава и друге службенике (Zyliberstein, 1993: 249), КЗ Финске (глава 21, секција 2, став 1, тачка 14), који има у виду јавне службенике у вршењу реда (Ancel, 1958: 566) и КЗ Португала (члан 132, став 2, тачка х),¹⁰ који наводи један прилично широк круг службених лица. Друга група кривичних законика том инкриминацијом обухвата сва службена лица, као што је то, на пример, случај са КЗ Руске Федерације (члан 105, став 2, тачка б), који говори о службеним лицима (Скуратов, Лебедев, 1996: 223), КЗ Мађарске, који помиње лица која врше јавне функције (члан 166, став 2, тачка е)¹¹, КЗ Бугарске (члан 116, тачка 1)¹², који се односи на службена или војна лица или припаднике полиције, и КЗ Румуније (члан 176 (р))¹³ који се односи на службена лица, политичаре, жандарме и војна лица.

У нашем кривичном закону то кривично дело се сврстава у тешка убиства за која се може изрећи и најтежа казна (затвор од тридесет до четрдесет година). Појачана кривичноправна заштита у погледу тог кривичног дела оправдана је његовим сврставањем у тешка убиства, што је већ речено, као и с обзиром на то да су службена и војна лица у својој служби у већој мери изложена опасности да буду лишена живота и због потребе појачане кривичноправне заштите вршења службених и војних дужности. Та појачана кривичноправна заштита не само што омогућава строже кажњавање (изрицање казне затвора од тридесет до четрдесет година), већ производи и низ других правних последица од значаја за

¹⁰ *Código Penal*, 3. ed., Coimbra Editora, 1997, str. 102.

¹¹ *Revue de droit Hongrois*, No. 1–2/1980, str. 70.

¹² *Nakazatelen kodeks*, Soloton, 1995, str. 47.

¹³ www.legislatioline.org

сузбијање тих кривичних дела, попут строжег кажњавања за непријављивање тог кривичног дела и неизузимања блиских сродника од обавезе пријављивања, обавезе свих грађана да пријаве дело и учиниоца, строжег кажњавања за пружање помоћи после учињеног кривичног дела таквом учиниоцу, дужег рока застарелости кривичног гоњења и друго, што све доприноси делотворнијем сузбијању и откривању тих убистава. Тиме се пружа и јачи осећај сигурности службеним и војним лицима у обављању њихове дужности и стварају услови за њихово боље и ревносније обављање.

Што се тиче широко одређеног круга службених и војних лица којим су, поред нарочито угрожених службених лица – судије, јавни тужиоци, полицијски службеници, обухваћена и друга службена лица која нису посебно изложена могућности напада на живот у вршењу службе, решење прихваћено у Законику је оправдано јер, на тај начин, службама које они врше придаје се већи ауторитет, а самим службеницима пружа јачи осећај сигурности при вршењу службе, без обзира на то о којој је службеној дужности реч.

За постојање тог облика убиства Законик захтева да буде извршено над службеним или војним лицем при вршењу његове службене дужности, што је углавном и услов за постојање тог кривичног дела у већини поменутих кривичних законика. Такво решење потврђује став да је такав положај службених или војних лица везан за вршење њихове службе, док у другим ситуацијама та лица уживају исту кривичноправну заштиту као и сва друга лица.

Међутим, ради што боље заштите посебно угрожених категорија службених лица, јавила се потреба да се та лица појачано заштите не само при вршењу службене дужности, већ и када је до убиства дошло неком другом приликом, али је учињено у вези с вршењем службене дужности (на пример, из освете због незадовољства учиниоца радом убијеног лица или одлукама које је оно донело). Зато је приликом измена и допуна Кривичног законика у септембру 2009. године¹⁴ у тешка убиства сврстано и убиство судије, јавног тужиоца, заменика јавног тужиоца или полицијског службеника у вези с вршењем службене дужности. Поново је у питању тежи облик убиства због личног својства лица према коме се дело чини и службене дужности коју то лице обавља. Код тог облика дела реч је о појединим, изричито наведеним службеним лицима, која се сматрају угроженијим у односу на остала службена лица, те им се појачана кривичноправна заштита пружа не само при вршењу служ-

¹⁴ Службени гласник РС, бр. 72/2009.

бене дужности (као што је то случај с осталим службеним лицима код претходног облика), него и у вези с вршењем службене дужности. Тако, на пример, такав облик тешког убиства представљало би убиство полицајца при откривању или хватању учиниоца кривичног дела, али и убиство полицајца неком другом приликом због откривања или пријављивања кривичног дела, или убиство судије у судници, али и убиство судије на било ком месту због незадовољства пресудом коју је донео. На тај начин, кривичноправна заштита тих лица је додатно употпуњена јер се код тог облика тешког убиства, као квалификаторна околност на којој се заснива тежа квалификација дела, појављује заправо мотив извршења дела, а то је, на пример, освета или спречавање тог лица да у оквиру вршења своје службене дужности поступи на одговарајући начин који није по вољи учиниоцу дела.

Стога, таквим решењем долазимо у ситуацију да се ти облици тешког убиства могу преклопити. То је случај уколико је убијен полицијски службеник при вршењу службене дужности и у вези с вршењем службене дужности, када ће постојати кривично дело убиства полицијског службеника (привидни идеални стицај по основу специјалитета). Међутим, могућа је и ситуација да је полицијски службеник убијен при вршењу службене дужности (у време док врши службену дужност и на месту где се та дужност обавља), али да мотив убиства није био везан за саму службену дужност (освета из љубоморе, коцкарски дуг и сл.), када би могло постојати убиство службеног лица, мада о томе постоје и супротна мишљења (Ђурђић, Јовашевић, 2010: 25). Могућа је и ситуација (што је, као што је већ речено, био и мотив увођења новог облика тешког убиства) да је полицијски службеник убијен ван времена и места обављања његове службене дужности (код куће, на годишњем одмору и сл.), али у вези с вршењем службене дужности, на пример, да не би пријавио откривено кривично дело, или као освета за пријављено дело (Ђорђевић, 2011: 14).

Спречавање службеног лица у вршењу службене радње

То кривично дело по својој природи је управљено против државних органа, односно против обављања функција које ти органи врше, али је истовремено непосредно управљено и против службених лица која у тим органима обављају одређене дужности. Његов основни облик није управљен на живот или тело службеног лица, али се према начину његовог вршења ипак може говорити и о извесном угрожавању службе-

ног лица (употреба силе или претње). Међутим, његови тежи облици могу садржати не само извесно угрожавање, већ и телесну повреду, због чега се може сматрати да је и то кривично дело један вид угрожавања живота и телесног интегритета.

То кривично дело постоји углавном у свим савременим кривичним законима, а обично се односи на противстајање службеном лицу, како је то прописано у КЗ Немачке (Schönke, Schröder, 1976: 916) и КЗ Аустрије (Foregger, Serini, 1989: 225), или функционеру, што се наводи у КЗ Португалије¹⁵ и КЗ Финске (Ancel, 1958: 566), или лицу које врши јавна овлашћења, што предвиђају КЗ Италије (Marino, Gatti, 1992: 149), КЗ Шпаније (Valle Muniz, Morales Garcia, Fernandes Palma, 1997: 364), КЗ Белгије (Lamberts, 1995: 61) и КЗ Мађарске.¹⁶

Основни облик тог кривичног дела, према Кривичном закону, има два вида извршења радње: 1) спречавање службеног лица у вршењу службене радње и 2) принуђавање на вршење службене радње, тако да су у ствари у питању два основна облика дела.

Први од два облика се састоји у спречавању службеног лица силом или претњом да ће се непосредно употребити сила да врши службену радњу. Овај вид извршења тог кривичног дела назива се и противстајање. Кривично дело противстајања службеном лицу формулисано је на сличан начин и у кривичним законима многих других земаља, као, на пример, у КЗ Француске (Zyliberstein, 1993: 360) и КЗ Грчке,¹⁷ с тим што неки кривични закони као начин извршења, поред силе и претње, предвиђају и напад на службено лице, као што је то случај у КЗ Шпаније (Valle Muniz, Morales Garcia, Fernandes Palma, 1997: 364) и КЗ Данске (Langsted, 1998: 88).

Други облик тог кривичног дела се састоји у принуђавању службеног лица да предузме службене радње. То кривично дело, познато у теорији као кривично дело принуде на службену радњу, предвиђено је у нашем кривичном закону истом одредбом којом и спречавање службеног лица у вршењу службене радње, као други облик тог кривичног дела. У називу те инкриминације оно се не помиње, вероватно зато да би се избегао сувише дугачак назив тог кривичног дела, али се према тексту одредбе појављује као један од два облика које то кривично дело има. То је случај и у већини других кривичних закона који предвиђају то кривично дело, као, на пример, у КЗ Француске (Zyliberstein, 1993:

¹⁵ *Código Penal*, 3. ed., Coimbra Editora, 1997, стр. 191.

¹⁶ *Revue de droit Hongrois*, No. 1–2/1980, стр. 90.

¹⁷ *Кривични законик Грчке*, Институт за упоредно право, Београд, 1957, стр. 38.

354) и КЗ Италије (Marino, Gatti, 1992: 149). Има и кривичних закона који то кривично дело предвиђају као посебно кривично дело (КЗ Мађарске),¹⁸ или као посебан облик кривичног дела дат у посебном ставу законске одредбе, као у КЗ Аустрије (Foregger, Serini, 1989: 225). Тај облик кривичног дела има исте елементе као и облик кривичног дела спречавања службеног лица у вршењу службене радње, изузев разлике у томе на шта је деловање учиниоца управљено. Појачана кривичноправна заштита која прати то кривично дело подразумева да је за његов основни облик предвиђено кажњавање и за покушај дела, иако је казна за тај облик дела мања од оне када је кажњавање за покушај обавезно.

Тежи облик тог кривичног дела постоји ако учинилац приликом извршења основног облика дела увреди или злостави службено лице, или му нанесе лаку телесну повреду или прети употребом оружја. Такви или слични, тежи облици тог кривичног дела постоје и у кривичним законима других земаља, на пример, у КЗ Шведске¹⁹ и КЗ Словачке (Мрачко, 1996: 55). Када су у питању тежи облици тог кривичног дела, појмове увреде, злостављања и лаке телесне повреде треба схватити у смислу у ком су ти појмови дефинисани код одговарајућих кривичних дела у Кривичном закону. Уношење тих облика као квалификаторне околности за то кривично дело у ствари представља конструкцију сложеног кривичног дела без које би иначе, у таквим случајевима, постојао стичај. Претња је квалификована код тог облика јер се прети одређеним злом, тј. употребом оружја. Под оружјем, у смислу те одредбе, подразумева се свака врста оружја (ватрено, хладно, оружје са тетивом, гасно и посебно оружје).²⁰

Још тежи облик тог кривичног дела постоји ако је основни или тежи облик дела учињен према службеном лицу у вршењу послова јавне или државне безбедности или дужности чувања јавног реда и мира, спречавања или откривања кривичног дела, хватања учиниоца кривичног дела или чувања лица лишеног слободе, при чему већину помнутих дужности обављају полицијски службеници. Појачана кривичноправна заштита је у вези с посебним значајем функција које наведена службена лица врше, а има значаја и због посебне заштите службених лица у вршењу наведених дужности када су често изложени противстајањима, принудама и другим наведеним опасностима.

¹⁸ *Revue de droit Hongrois*, No. 1–2/1980, str. 90.

¹⁹ *The Swedish Penal Code*, National Council for Crime Prevention, Stockholm, 1990, str. 56.

²⁰ О појму и врстама оружја видети: Ђорђевић, Ђ. (2010): *Прекршајно право*, 3. изд., Криминалистичко-полицијска академија, Београд, стр. 103.

Најтежи облик тог кривичног дела постојаће ако је приликом извршења претходних облика тог дела учинилац нанео службеном лицу тешку телесну повреду. И ту је, дакле, реч о конструкцији сложеног кривичног дела која се састоји из спречавања службеног лица у вршењу службене радње и тешке телесне повреде, како би се избегло постојање стицаја тих кривичних дела.

Кривично дела спречавања службеног лица у вршењу службене радње има и лакши облик дела уколико је учинилац био изазван незаконитим или грубим поступањем службеног лица. Незаконито поступање постоји када службено лице није овлашћено да предузме радњу о којој је реч или је није предузело на начин прописан законом (Делић, 2011: 157). Грубим поступањем се сматра поступање које није у складу с правилима службе коју службено лице врши, као, на пример, вређање, злостављање, застрашивање и др. (Милошевић, Митровић, Николић, 1998: 149).

Напад на службено лице у вршењу службене дужности

То кривично дело се састоји у нападу на службено лице или озбиљној претњи да ће се напасти службено лице у вршењу службене дужности, а да при томе нису од значаја разлози због којих је напад извршен (Делић, 2011: 157). Оно се јавља у многим кривичним законцима, али се различито дефинише, тако да обично обухвата и извесне облике противстајања, принуде на службену радњу или ометања службеног лица у вршењу службене дужности, као што је, на пример, предвиђено у КЗ Белгије (Lamberts, 1995: 61) и КЗ Данске (Langsted, 1998: 88). Разликујемо три тежа облика тог кривичног дела.

Први тежи облик постоји ако је при извршењу напада на службено лице у вршењу службене дужности нанесена лака телесна повреда службеном лицу, или ако је при извршењу тог кривичног дела учинилац претио да ће употребити оружје. Појам лаке телесне повреде код тог кривичног дела треба узети у смислу у ком се он одређује код кривичног дела лаке телесне повреде, имајући у виду оба облика тог кривичног дела (обична и опасна лака телесна повреда). Под оружјем, у смислу те одредбе, подразумева се свака врста оружја, као и код претходног кривичног дела.

Други тежи облик тог кривичног дела постоји ако је основни или први тежи облик овог кривичног дела учињен према службеном лицу у вршењу послова јавне или државне безбедности, укључујући и полицијске службенике. Та лица се појављују као пасивни субјекти код кри-

вичних дела противстајања, односно напада на службено лице и у неким другим кривичним законима, на пример, у КЗ Холандије (Rayer, Wadsworth, 1997: 159) и КЗ Шведске.²¹ Када су у питању наведена лица, строже кажњавање је посебно оправдано с обзиром на то да су та лица у вршењу своје дужности нарочито изложена опасностима од таквих напада.

Најтежи облик тог кривичног дела постоји уколико је службеном лицу приликом извршења неког од претходних облика дела нанесена тешка телесна повреда.

Лакши облик тог кривичног дела постоји ако је учинилац био изазван незаконитим или грубим поступањем службеног лица, судије, јавног тужиоца или службеног лица у вршењу послова јавне или државне безбедности.

И код тог кривичног дела, као и код претходног, предвиђено је кажњавање и за покушај основног облика, иако је предвиђена казна за тај облик дела мања од оне када је обавезно кажњавање за покушај.

Учествовање у групи која спречи службено лице у вршењу службене радње

Кривична дела спречавања службеног лица у вршењу службене радње, односно напада на службено лице у вршењу службене дужности може извршити један извршилац, али и више лица у ком случају се примењују одредбе о саизвршилаштву или саучесништву (Стојановић, 2006: 149). Ако су у питању лица која су се удружила ради вршења кривичних дела примениће се и одредбе о кривичном делу удруживања ради вршења кривичних дела из члана 346 КЗ (Ђурђић, Јовашевић, 2010: 25). Међутим, то кривично дело може бити остварено и заједничким деловањем више лица која се нису удружила ради вршења кривичних дела, али су, у конкретном случају, заједничким деловањем (без претходног плана, договора или удруживања) спречила службено лице да изврши службену радњу. У том случају, реч је о неорганизованом колективном криминалном деловању кривичне скупине, односно кривичне гомиле. При таквом колективном деловању најчешће се и не зна у којој је мери сваки од учесника допринео остварењу последици кривичног дела, па чак ни да ли је учествовање сваког појединца у скупини иоле непосредно допринело проузрокованој последици, због чега најчешће није ни

²¹ *The Swedish Penal Code*, National Council for Crime Prevention, Stockholm, 1990, str. 56.

могуће утврдити колика је одговорност сваког учесника. Стога се кривична одговорност у таквим случајевима ограничава на само учешће у скупини чијим је деловањем остварено кривично дело. Притом се сматра да је сваки учесник самим својим учешћем у скупини дао извештај допринос последици коју је скупина својим деловањем остварила (Петровић, 1996: 182).

У том смислу, Кривични законик предвиђа као кривично дело учествовање у групи²² која спречи службено лице у вршењу службене радње. Према тој одредби, за постојање кривичног дела је довољно само учествовање у скупини и да је заједничким деловањем скупина спречила службено лице у вршењу службене радње. Под скупином се иначе подразумева скуп више лица која су се случајно нашла окупљена на једном месту или су се окупила с неким другим циљем (спортска приредба, митинг, демонстрације, прослава, концерт и др.), али која су неорганизовано (без ранијег плана или договора) колективним деловањем извршила кривично дело (Таховић, 1961: 399). Код тог кривичног дела могу се разликовати учесници у скупини и коловође скупине, при чему се као коловође узимају лица која предводе деловање скупине. За коловође тог кривичног дела у закону је предвиђена тежа казна. Такво кривично дело постоји и у кривичним законима појединих земаља, као у КЗ Швајцарске (Germann, 1956: 318) и КЗ Бугарске.²³

Ометање овлашћеног службеног лица у обављању послова безбедности или одржавања јавног реда и мира

То кривично дело је предвиђено у Закону о јавном реду и миру (члан 23). За разлику од спречавања, овде је реч о отежавању или успоравању рада припадника полиције или утицају да се службене радње лошије обаве. Таква кривична дела, управљена против припадника полиције или службених лица уопште, постоје под различитим називима, али са углавном сличном садржином, и у кривичним законима других земаља, на пример, у КЗ Руске Федерације (Скуратов, Лебедев, 1996: 721) и КЗ Аустрије (Foregger, Serini, 1989: 225).

Према Закону о јавном реду и миру, то кривично дело постоји ако неко увреди, злостави, прети да ће напасти, покуша да нападне или на

²² Законик овде непрецизно користи израз „група”, јер је ту реч о скупини или кривичној гомили, пошто је у питању неорганизован скуп лица, док израз „група” означава организовани облик злочиначког удруживања.

²³ *Nakazatelen kodeks*, Soloton, 1995, str. 94.

други начин омете овлашћено службено лице у обављању послова безбедности или одржавања јавног реда и мира. Увреду код тог кривичног дела треба схватити у смислу општег појма увреде као изјаве омаловажавања, која може бити вербална (речима, усмено или писмено), реална (делом) или симболична (конклюдентним радњама) и, у том смислу, треба узети све елементе тог кривичног дела као код кривичног дела увреде (Ђорђевић, 2011: 62). Под злостављањем се код тог кривичног дела, као и код кривичног дела злостављања и мучења, подразумева физичко деловање на тело којим се проузрокују бол, патња или нека друга неугодност (али се не проузрокује телесна повреда), што може бити ударање, излагање топлоти или хладноћи, прејакој светлости или прејаком звуку и др., а у питању може бити и психичко злостављање застрашивањем, претњама и др. (Ђорђевић, Ђорђевић, 2010: 153; Лазаревић, 1981: 311). Под претњом да ће се напасти и покушајем напада подразумева се стављање у изглед напада, односно започињање напада, при чему се као напад сматра физичко деловање на тело којим се угрожава или повређује телесни интегритет (Милошевић, Митровић, Николић, 1998: 151).

И код тог кривичног дела постоје тежи облици. Први тежи облик постоји ако је учинилац приликом извршења кривичног дела претио овлашћеном службеном лицу употребом оружја, или се машио оружја, или му нанео лаку телесну повреду. Други тежи облик постоји ако је учинилац приликом извршења дела потегао оружје или га употребио, или ако је овлашћеном службеном лицу нанео тешку телесну повреду (Никач, Симић, Благојевић, 2010: 188). Код тог кривичног дела постоје, дакле, исти тежи облици као и код кривичног дела спречавања овлашћеног службеног лица, али су ти, у основи исти тежи облици нешто друкчије формулисани, тако да могу изазвати извесне недоумице у пракси. Тако се код првог тежег облика кривичног дела спречавања говори о потезању оружја, а код кривичног дела ометања о претњи оружјем или машању за оружје, док се код другог тежег облика кривичног дела спречавања говори о употреби оружја, а код кривичног дела ометања о потезању или употреби оружја. Стога би те разлике требало схватити као извесне непрецизности у редакцији текста поменутих одредаба, те би их *de lege ferenda* требало отклонити.

Литература:

1. Ancel, M. (1958): *Les codes pénaux européens*, T. 2, Paris.
2. Belat, B., Bertrand, A. (1966): *La Déclaration des Droits de l'Homme et de Citoyen*, Paris.
3. Delić, N. (2011): Krivična dela protiv državnih organa: zakonska rešenja, teorijski stavovi i sudska praksa, *Kriminal i državna reakcija: fenomenologija, mogućnosti, perspektive*, Institut za kriminalološka i sociološka istraživanja, Beograd.
4. Đorđević, M., Đorđević, Đ. (2010): *Krivično pravo sa osnovama privrednoprestupnog i prekršajnog prava*, Projuris, Beograd.
5. Đorđević, Đ. (2011): *Krivično pravo, posebni deo*, Kriminalističko-policijska akademija, Beograd.
6. Đorđević, Đ. (2010): *Prekršajno pravo*, Kriminalističko-policijska akademija, Beograd.
7. Đorđević, Đ. (2007): Ustav Republike Srbije i krivičnopravna zaštita prava na život, *Ustav republike Srbije, krivično zakonodavstvo i organizacija provosuda*, Srpsko udruženje za krivičnopravnu teoriju i praksu, Beograd.
8. Đurđić, V., Jovašević, D. (2010): *Krivično pravo, posebni deo*, Nomos, Beograd.
9. Foregger, E., Serini, E. (1989): *Strafgesetzbuch StGB*, 9. Auf., Wien.
10. Germann, O. A. (1956): *Schweizerisches Strafgesetzbuch mit Erläuterungen*, Zürich.
11. Jovašević, D. (2010): Nasilje prema službenim licima: krivičnopravni aspekt, *Nasilnički kriminalitet: etiologija, fenomenologija, prevencija*, Institut za kriminalološka i sociološka istraživanja, Beograd.
12. Lazarević, Lj. (1981): *Krivično pravo: posebni deo*, Savremena administracija, Beograd.
13. Lamberts, C. et al. (1995): *Les Codes Larcier, T. 2 : Droit pénal, Code pénal*, Edition Larcier, Bruxelles.
14. Langsted, L. B., Garde, P., Greve, V. (1998): *Criminal Law Denmark*, Copenhagen.
15. Marino, R., Gatti, G. (1992): *Codice penale e leggi complementari*, Simone, Napoli.
16. Milošević, M., Mitrović, G., Nikolić, B. (1998): *Krivičnopravna, prekršajnopravna i druga zaštita policajaca*, Viša škola unutrašnjih poslova, Beograd.
17. Mračko, M. (1996): *Trestny zakon s trestny poriadok v platnom znemi*, Vid. Mračko, Bratislava.
18. Nikač, Ž., Simić, B., Blagojević, M. (2010): Krivičnopravna zaštita policijskih službenika – inostrana i domaća iskustva, *Revija za kriminologiju i krivično pravo*, 48(3), 173–192.
19. Petrović, D. (1996): *Organizovanje zločinačkih udruženja*, Srpsko udruženje za krivično pravo, Beograd.
20. Rayer, L., Wadsworth, S. (1997): *The Dutch Penal Code*, Ed. Rothman, Littelton.

21. Скуратов, Ю. И., Лебедев, В. М. (1996): *Комментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации*, Москва.
22. Stojanović, Z. (2006): *Komentar Krivičnog zakonika*, Službeni glasnik, Beograd.
23. Schönke, A., Schröder, H. (1976): *Strafgesetzbuch: Kommentar*, 18. Auf., München.
24. Tahović, J. (1961): *Krivično pravo: posebni deo*, Savremena administracija, Beograd.
25. Valle Muniz, J. M., Morales Garcia, O., Fernandes Palma, R. (1997): *Codigo penal y Leyes Penales Especiales*, Editorial Aranzadi.
26. Walford, R. (1995): *General Civil Penal Code*, Norwegian Ministry of Justice, Oslo.
27. Zyliberstein, J. C. (1993): *Nouveau Code pénal : mode d'emploi*, Documents, Paris.

Остали извори:

1. *Código Penal*, 3. ed., Coimbra Editora, 1997.
2. *Krivični zakonik Grčke*, Institut za uporedno pravo, Beograd.
3. *Nakazatelen kodeks*, Soloton, 1995.
4. *Revue de droit Hongrois*, No. 1–2/1980.
5. *The Swedish Penal Code*, National Concil for Crime Prevention, Stockholm, 1990.
6. www.legislatioline.org

Criminal Law Protection of Security of Police Officers

Summary: Right to life is universal and therefore it belongs to all people equally. Our legislation, same as some foreign systems of law, beside the general protection, gives special heighten protection of life and bodily integrity for some categories of persons. Still this doesn't mean some special privileged status of these persons in criminal law because in all of these cases there are special reasons for such legislative solutions. This heighten protection is enjoyed by police officers as well. There are two reasons for this solution: First, attack on their life and bodily integrity presents great endangerment of their undisturbed and proper official duties and second, the fact that these persons are subjected to increased risk of becoming victims of such attacks. Our criminal legislations gives heighten legal protection to official persons in various legal incriminations like: aggravated murder (murder of official or serviceman and murder of judge, public prosecutor or police officer), preventing an official, attack on an official in performance of duty, participating in a group preventing an official in performance of duty and disruption of police officer in discharge of duty.

Key words: Police Officers, Official, Criminal Code, Criminal Law Protection, Aggravated Murder

ЗОРАН Т. ЂУРЂЕВИЋ*
НЕНАД Д. РАДОВИЋ
Криминалистичко-полицијска академија
Београд

УДК 343.97:343.91-053.6
343.988:343.62-053.6
316.624-053.6
ИД БРОЈ 192624652
Монографска студија
Примљен: 10.04.2012
Одобрен: 28.05.2012

ДЕТЕРМИНАНТЕ И ТРЕНДОВИ МАЛОЛЕТНИЧКОГ НАСИЉА**

Сажетак: Поред увода и закључка, рад чине три логички структуриране целине. У уводу је указано на најчешћи предмет истраживања насиља. Научно истраживање насиља, нарочито када су његове жртве или учиниоци деца и малолетници, неопходно је за примерену реакцију друштва усмерену ка најчешћим детерминантама насиља. Први део рада је посвећен детерминантама, њиховој класификацији према природи и начину на који утичу на насиље (чиниоци који предиспонирају неку особу да изврши насиље, чиниоци који олакшавају насиље и доприносе насиљу и чиниоци који инхибирају насиље). У другом делу је указано на моделе формирања насилничког понашања и његове промене сходно годинама живота учиниоца. Поред неких од резултата Питсбург студије младих, приказан је и модел Патерсона, Дебариса и Рамзија (Patterson, DeBaryshe & Ramsey), који су прилагодили Шу и Браун (Chou & Browne). Тај модел објашњава како непримерено родитељство, насиље у породици и запостављање детета као чиниоци ризика доводе до вршења кривичних дела насиља. У трећем делу су дати основни подаци који указују на обим и трендове кривичних дела насиља чији су извршиоци деца и малолетници. У закључку су истакнути потреба да се насиље стално истражује, као и услови које је неопходно остварити како би систематска реакција друштва значајније смањила кривичних дела насиља.

* zoran.djurdevic@kpa.edu.rs

** Овај рад је резултат реализовања научноистраживачког пројекта под називом „Развој институционалних капацитета, стандарда и процедура за супротстављање организованом криминалу и тероризму у условима међународних интеграција”. Пројекат финансира Министарство просвете и науке Републике Србије (број 179045), а реализује Криминалистичко-полицијска академија у Београду (2011–2014). Руководилац пројекта је проф. др Саша Мијалковић.

Кључне речи: насиље, детерминанте насиља, деца, малолетници, прогноза насилничког понашања, превенција насилничког понашања

Увод

Примерена реакција на насиље непосредно зависи од објективне идентификације детерминанти и карактеристика облика испољавања насиља на конкретном подручју које је предмет анализе. Свеобухватна анализа проблема је најважнији део модела за његово решавање. За дефинисање одговарајућих превентивних програма неопходно је критички сагледати насиље из сваког угла. Пре свега, потребно је утврдити: узроке који доводе до стварања обрасца насилничког понашања; чиниоце који предиспонирају неку особу да постане учинилац или жртва насиља; на који начин се насилнички потенцијал мења временом; када долази до престанка вршења кривичних дела (динамика насилничког понашања); учесталост насилничког понашања; који су најчешћи предмети сукоба који доводе до насиља и, у складу с тим, начине испољавања тог насиља, временске и просторне (амбијенталне) детерминанте, профил насилника и жртве.

У свету се предузимају велики напори (Ђурђевић, Маринковић, 2010: 134.) који су усмерени ка: 1) научној анализи свих аспеката насиља – детерминанте, генеза настанка, облици испољавања, профил извршилаца и жртви деликата насиља; 2) усавршавању научних метода за праћење и прогнозу кривичних дела насиља; 3) дефинисању научних метода за идентификацију степена ризика да ће неко лице извршити дело насиља или постати његова жртва (криминогенеза и виктимогенеза); 4) изградњи квалитетних превентивних програма и 5) облицима друштвене и правне реакције на деликте насиља.

Аутори Питсбург студије младих указују на то да њихови резултати отварају простор за нова истраживања (Loeber, Farrington, Stouthamer-Loeber, White, 2001: 130–131), чији предмет могу бити: 1) етиологија тешких кривичних дела насиља (почетак, облик испољавања, учесталост и упорност учиниоца) и њихова повезаност с употребом наркотика, недозвољеном трговином наркотика, чланством у бандама и проблемима менталног здравља; 2) психофизиолошки чиниоци који утичу на вршење тешких кривичних дела насиља; 3) промене чинилаца ризика током времена код учиниоца; 4) анализа чинилаца повезаности између учиниоца и жртве код кривичних дела убиства; 5) чиниоци заштите од насиља, нарочито међу неделинквентним дечацима из насеља угрожених насиљем; 6) типологија учинилаца; 7) скрининг процене,

уређаји за наставнике и судско особље; 8) предвиђање престанка вршења кривичних дела; 9) финансијско оптерећење друштва; 10) утицај година живота на вршење кривичних дела и 11) ефекти животних догађаја на делинквенцију – стамбена мобилност, развод родитеља, удруживања с партнером који (не)поштује друштвене норме понашања.

Према мишљењу аутора те студије, један од највећих изазова у будућности је примена резултата истраживања у пракси. У том смислу, изазови подразумевају и дилему како информације релевантне за превенцију учинити лако разумљивим и применљивим.

Детерминанте насилничког понашања

Насиље укључује два, узрочном везом повезана али потпуно различита проблема: криминогенезу и виктимогенезу, односно сукоб учиниоца и жртве. Насиље се јавља када постоје: 1) сукоб две стране са супротно оријентисаним мотивима, односно предмет сукоба (стварни или умишљени), 2) конфликтне стране и 3) детерминанте насиља – виктимогене и криминогене (Krstic, Djurdjevic, 2010: 17). Одређеније, насилје се јавља када су испуњени сви услови у складу с троуглом анализе.

Насиље је екстреман облик психолошке и физиолошке активности. Оно је резултат интеракције великог броја егзогених и ендогених чинилаца, чија међусобна повезаност на различитим нивоима доприноси стварању ризика да неко предузме радњу насиља или да постане жртва насиља.

Полазну, интердисциплинарни, структуралну анализу узрока насиља требало би заснивати на анализи детерминанти, а у складу с моделом Светске здравствене организације (World Health Organization, 2002: 12). Оне обухватају следеће: 1) детерминанте личности – карактеристике личности које предиспонирају неко лице да изврши насилје (нпр., афективна раздражљивост с тежњом ка моторном пражњењу, недостатак инхибиторних механизма, проблеми у комуникацији, жртва насиља у детињству, историја насилничког понашања, употреба алкохола и опојних средстава); 2) детерминанте односа према другим лицима – породични однос, брачни однос, однос према пријатељима (стални сукоби у породици, жртва злостављања у детињству, неслога у браку, дружење с лицима склоним насилничком понашању); 3) детерминанте односа на нивоу заједнице – односи у суседству, низак ниво просечног образовања, традиционално дефинисани ставови, сиромаштво, висок ниво криминализације, постојање незаконите трговине оружјем и опојним дрогама,

слаб институционални статус полиције и других државних органа, непримерен „сервис” за пружање помоћи жртвама, ситуациони чиниоци и друго, и 4) друштвене детерминанте – велика покретљивост становништва, брзе социјалне промене, економска неједнакост, полна и друга неједнакост (политика којом се подржава неједнакост), висока незапосленост, културне норме које подржавају насиље, непримерена правна регулатива (начин држања и ношења ватреног оружја, точења алкохолних пића, помоћ жртвама, казнена политика за дела насиља), непримењивање закона, постојање сукоба или постконфликтне ситуације итд.

Сличан модел, заснован на четири нивоа анализе (породичних, личних, чинилаца заједнице и друштва), развили су Федман (Feedman) и Хеменвеј (Hemenway) (Brookman, 2005: 67).

Код њих се може видети да на извршење кривичних дела насиља утиче широк спектар чинилаца. Према својој природи, они могу бити унутрашњи (нпр., структура личности, темперамент) и спољни (нпр., родитељи насилници, живот у насељу с високом стопом кривичних дела с елементима насиља). Утицај чинилаца на насиље није једноставан, већ је веома сложен. Ниједан чинилац не делује изоловано, већ у сложеној интеракцији с другим чиниоцима. На пример, темперамент, импулсивност и агресивност су резултат сложене интеракције генетских, биолошких и амбијенталних утицаја.

Из тога произлази да је насиље мултидимензионалан проблем, у коме се међусобно, на неколико различитих нивоа, прожимају биолошке, психолошке, друштвене и амбијенталне детерминанте. Сваки ниво носи ризик, али је и полазиште за могућу превентивну активност, због чега је неопходно (Krug *et al.*, 2000: 16) предузети следеће активности: 1) означити индивидуалне чиниоце ризика и дефинисати кораке за промену ризичних понашања појединца; 2) одредити непосредан утицај веза које личност успоставља у свом окружењу и радити на изградњи здравог породичног амбијента пружањем професионалне подршке дисфункционалној породици; 3) надзирати јавна места, попут школа и су-седства, и предузимати кораке за идентификацију проблема неопходних за усмеравање превентивних активности; 4) идентификовати родну неједнакост, негативне културне ставове и обичаје и 5) идентификовати велике културне, друштвене и економске чиниоце који доприносе насиљу и предузимати мере за њихову елиминацију, укључујући и мере за смањење разлика између богатих и сиромашних и обезбеђење правичног приступа добру, институцијама и могућностима.

Узимајући у обзир начин на који једна детерминанта може утицати на насиље, Дебра Нихофт (Debra Niehoft) све чиниоце који утичу, одно-

сно могу утицати на настанак и испољавање насиља (Brookman, 2005: 65) дели на: 1) чиниоце који предиспонирају неку особу да предузме насиље (психофизиолошки, неуролошки и друштвени); 2) чиниоце који олакшавају насиље и доприносе насиљу (алкохол, дрога, провокација жртве, доступност оружја, социјални и друштвени контекст у коме долази до насиља) и 3) чиниоце који инхибирају радњу насиља (друштвено-етичке норме, страх, кривица и жеља да се избегне судска казна).

Постојање различитих чинилаца у сваком конкретном случају је различито структурирано. Чиниоци који доприносе насиљу слабе инхибиторне механизме и, док постоје, смањују степен одговорности, замагљују могућу последицу или релативизују већ насталу. Најчешћи чиниоци који доприносе насиљу су алкохол и наркотици. Алкохол и наркотици се могу појавити на различите начине као детерминанте које могу утицати на насиље: психофармаколошки (утицај на инхибиторне механизме и начин резоновања), економски (насиље се користи као средство да би се дошло до новца потребног за набавку наркотика или алкохола) и системски (који упућују, асоцирају на насиље као средство за изградњу своје позиције у преступничкој средини) (Ђурђевић, Коларевић, 2011: 126).

Различити односи међу људима, који за последицу могу имати насиље, могу се систематизовати у две групе. Прва група се односи на стратегију самоочувања, када насиље има сврху учвршћивања и појачавања ега насилника како у сопственим очима, тако и у очима других. Друга група се односи на понашања када се друга особа дехуманизује тако што насилник, у таквим случајевима, себе и сопствене потребе у социјалном смислу види као једино битне (Коларевић, 2006: 60).

Формирање модела насилничког облика понашања

Људско понашање није непроменљиво, већ је резултат промена у сложенем систему чинилаца. У чему је основна разлика између деце и малолетника који никада нису извршили кривично дело и оних који врше кривична дела с елементима насиља? Кантер (Цантер) сматра да су детерминанте неке од разлика које од лица стварају учиниоца кривичног дела насиља (Canter, 2010: 18). Склоп детерминанти које утичу на насиље је различит код различитих учинилаца, али и у свакој појединачној ситуацији која за последицу има насиље. Посебан предмет анализе су чиниоци који се мењају с годинама живота учиниоца, односно утичу на промене облика понашања и механизма за решавање конфликтних си-

туација. Развој социјалних механизма за решавање сукоба почиње да се развија у раном детињству и наставља да се мења како време одмиче, односно са стеченим позитивним и негативним искуствима. Неуспех у изградњи друштвено прихватљивих механизма за решавање проблема и сукоба може имати насилничко понашање као резултат.

Идентификација чинилаца ризика и заштите који утичу на вршење насиља јесте основа за његову прогнозу и превенцију. Управо је зато предмет великог броја реализованих лонгитудалних истраживања било утврђивање узрочних веза које обухватају како чиниоце ризика, тако и оне заштите. Мофит је у својој лонгитудиналној студији (Moffitt, 2006: 570–598) тестирао узрочну везу раних неуролошких оштећења на способност учења, мањак социјалних вештина, нарушене односе с родитељима, ране поремећаје понашања, а касније и криминалне активности.

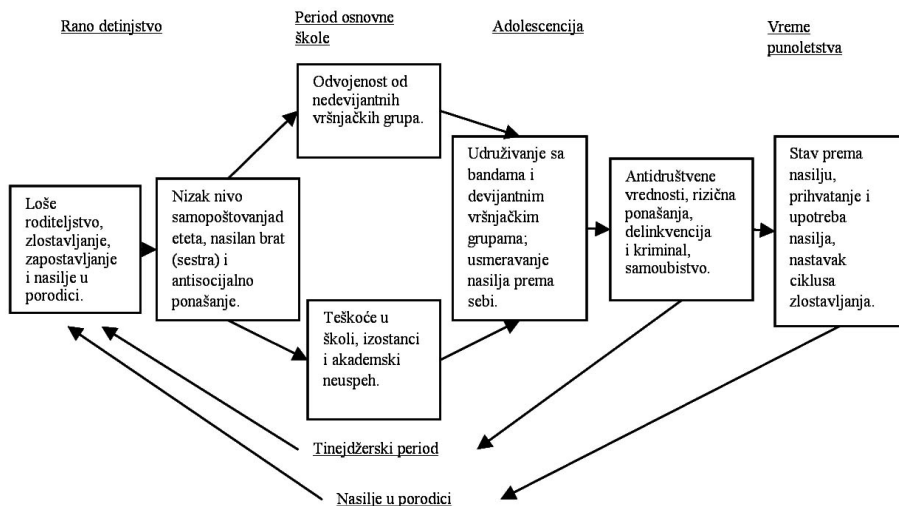
Рутер (Rutter) указује на велики значај који наведени индикатори имају за процену ризика антисоцијалног понашања у различитим развојним фазама. Међутим, сама идентификација чинилаца ризика даје непотпуну слику о њиховој динамици. Информације о корелацијама не могу нам пружити непосредну слику о узрочно-последичним везама. Пол није узрок асоцијалног понашања, као што ни нефункционално кућно окружење не може непосредно допринети криминалном понашању малолетника. Одређивање узрочности зависи од коришћења софистицираних истраживачких пројеката и пажљиве изградње теоријских конструкција (Rutter, 2003: 5).

Главне категорије ризика према развојним нивоима	
Детињство/предшколски узраст	Неуролошка оштећења Когнитивна оштећења Колерични темперамент (<i>difficult temperament</i>) Дисфункционално породично окружење Дисфункционално родитељство
Детињство (узраст од 7 до 14 година)	Когнитивна оштећења Понашање/поремећаји личности Лоши резултати у школи Сиромашне социјалне вештине Асоцијално вршњачко окружење Дисфункционално породично окружење Дисфункционално родитељство

Адолесценција	Когнитивна оштећења Колерични темперамент (<i>difficult temperament</i>) Лоши резултати у школи Напуштања школе Сиромашне социјалне вештине Асоцијално вршњачко окружење Злоупотреба опојних дрога Дисфункционално породично окружење Дисфункционално родитељство Асоцијални комшилук
Зрело доба/пунолетство	Незапосленост Асоцијални комшилук Незадовољавајућа брачна ситуација Злоупотреба опојних супстанци

Табела 1: Главне категорије прогнозе ризика понашања у развојном нивоу (Robert, 2010: 39)

Шу и Браун (Chou, Browne, 2010: 27) су прилагодили модел развојног пута који води од непримереног родитељства, насиља у породици, злостављања и запостављања као чинилаца ризика до вршења кривичних дела (слика 1), који су дефинисали Патерсон, Дебарисх и Ремзи (Patterson, DeBaryshe, Ramsey, 1989: 329–335). Занемаривање и злостављање у детињству су чиниоци ризика који повећавају вероватноћу насилничког понашања у будућности. Студија о развоју делинквенције и криминала у Великој Британији је показала да код осуђених делинквената постоји већи проценат оних који су имали лоше родитељство и чија су обележја груба или непримерена дисциплина, немаран став родитеља, сукоб међу родитељима и непримерен надзор. Поред тога, код таквих лица постоји већа вероватноћа да су им један или оба родитеља осуђена или старији брат (браћа) и сестра (сестре) (Farrington, 1995: 929–964). У Њукасл студији је утврђено да су учиниоци који су извршили своје прво кривично дело пре него што су напунили петнаест година више били изложени брачној нестабилности својих родитеља или њиховој болести у свом предшколском узрасту од оних који су извршили своје прво кривично дело после петнаесте године (Kolvin *et al.*, 1988).

Слика 1: Развојни пут од злостављања у детињству до антисоцијалног понашања и насиља (Chou, Browne, 2010: 27)

Један од врло важних чинилаца је и постојање негативних примера у окружењу деце, који доводе до тога да се деца уче девијантном понашању из непосредног искуства или посматрајући друге чланове породице. У тим ситуацијама, негативан облик понашања се доживљава као делотворан начин за остваривање жељених циљева. Снајдер (Snyder) указује на то да девијантна понашања могу бити повезана и с недостатком подстицаја ка просоцијалним облицима понашања, нарочито код деце која су често игнорисала друштвено прихваћени облик понашања или која су неодговарајуће реаговала (Snyder, 1977: 528–535). Приликом поласка у школу, деца с насилним понашањем и лошим социјалним вештинама често се суочавају с одбацивањем вршњака. Поред тога, одрастање у неорганизованој породици утиче и на резултате учења. Неуспех у школи повећава вероватноћу избегавања и изостајања из школе, чиме се повећава и вероватноћа да ће такво лице постати члан неке криминалне групе. У том контексту, девијантно понашање постаје прихватљив облик понашања (Chou, Browne, 2010: 27).

Браун (Browne) и Кетрин Хамилтон (Hamilton-Giachritsis) указују на доказе који потврђују да млади преступници имају склоност ка насилним начинима забаве, што је последица њиховог девијантног начина размишљања. Ставови и понашања произашли из тога повећавају веро-

ватноћу да ће таква лица извршити кривично дело насиља. Та појава је чешћа међу тинејџерима који потичу из насилних породица (Browne, Hamilton-Giachritsis, 2005: 702–710). Исто тако, утврђено је да је виктимизација у детињству веома распрострањена код младих преступника. Реализована истраживања указују на то да су четири од пет младих преступника (79,2%), који су збринуте у сигурним смештајима, доживела неки облик злостављања и занемаривања у детињству (Falshaw, Browne, 2002: 75–95).

Иако су непримерено родитељство, злостављање и занемаривање значајни чиниоци ризика асоцијалног понашања, само 26% такве деце изврши кривично дело као малолетници, а 29% као пунолетне особе. Међутим, деца без таквих негативних искустава знатно се ређе јављају као малолетни учиниоци кривичних дела – тек 17%, а као пунолетне особе – свега 21% (Widom, 1989: 160–166). Фарингтон (Farrington, 1995: 929–964) је утврдио да дечаци без кажњених родитеља или браће и сестара, контаката с дечацима из суседства који испољавају делинквентно понашање имају мању вероватноћу да ће показати асоцијално или неко друго спорно понашање. Исто тако, добри међуљудски односи ван породице (нпр., с наставницима), добри резултати у школи, позитивни ставови према ауторитету и квалитетно коришћење слободног времена представљају заштитне чиниоце који помажу у спречавању поврата младих преступника (Carr, Vandiver, 2001: 409–426; Hoge, Andrews, Leschied, 1996: 419–424).

Шу и Браун (Chou, Browne, 2010: 28) наводе резултате истраживања Борна (Born) и Хумблета (Humblet) који указују на то да међу онима који добију позитивну пажњу и који се лакше прилагоде друштвеним и материјалним ограничењима постоји већа вероватноћа да ће одустати од даљег вршења прекршаја и кривичних дела, јер почињу да се осећају и доживљавају као зрелији, постају мање агресивни с јачом самоконтролом.

Посебан предмет истраживања је и промена насилничког понашања с годинама учиниоца. Џанг (Zhang), Лебер (Loeber) и Стаутхамер-Лебер (Stouthamer-Loeber) су истраживали у којој мери се мења начин извршења кривичних дела лакших и тежих облика крађа и насиља у периоду од четири године. Утврдили су да су више од три године (година за годином) годишњи коефицијенти променљивости начина извршења лакших кривичних дела крађе код најмлађег узорка износили 4,9, затим 7,6 и 7,1, док су коефицијенти променљивости тежих облика насиља били 5,4, па 7,0 и 6,7 (коефицијент изражава вероватноћу да ће се кривично дело извршено у тренутку 1 на исти, сличан начин извршити у

времену 2). Према тим истраживањима, сличан начин вршења кривичних дела различитих облика и нивоа тежине био је значајан (Zhang, Loeber, Stouthamer-Loeber 1997: 181–216).

Лебер и Хај (Loeber, Hay, 1997) у свом истраживању су дошли до података да се број туча (физичких сукоба) смањује у адолесценцији, нарочито између дванаесте и седамнаесте године живота. Они такође указују на индикаторе који говоре о томе да се број физичких сукоба повећава у узрасту између шесте и седме и девете и десете године живота. Годину за годином, коефицијент у најмлађем узорку се повећао са 10,6 на 18,6.

Лебер и Фарингтон (Loeber, Farrington, 2004: 93–136) са сарадницима су почели 1987. године истраживање које је обухватило 1.517 тадашњих дечака из Питсбурга. Кључни циљеви тог истраживања су били да се истраже и опишу развојни путеви до озбиљне делинквенције, ризици и чиниоци заштите који утичу на развој тешких кривичних дела, прогноза будућих сличних понашања и дефинисање начина превенције. Студија се састојала у утврђивању чинилаца ризика и заштите код три узорка, које су чинили дечаки различитог узраста.¹ Студија није замишљена да тестира било коју посебну теорију о делинквенцији, већ различите хипотезе о узроцима и корелација кривичног дела и различитих механизма и процеса који повезују чиниоце ризика и асоцијално понашање.

Након почетног истраживања појединачних и вишеструких путања, дефинисан је модел три пута: 1) стаза сукоба с ауторитетом пре дванаесте године, која почиње тврдоглавим понашањем као првом фазом, пркосом као другом фазом и избегавањем ауторитета (нпр., изостајање из школе) као трећом фазом; 2) тајни пут пре петнаесте године, који почиње тајним радњама, изазивањем имовинске штете као другом фазом, а умереном делинквенцијом до тешке делинквенције као трећом фазом и (3) отворени пут, који почиње мањом агресијом, физичким насиљем као другом фазом и тешким насиљем као трећом фазом. У оквиру пута је дозвољено неколико модела концептуализације развоја у правцу повећања тежине асоцијалног понашања делинквента: 1) ескалација унутар пута; 2) постојаност проблема понашања током времена; 3) ескалација на више путева и 4) године почетка понашања у сваком кораку од

¹ Мушки или женски психолози су интервјуисали и тестирали дечаке у њиховим школама, узраста 8–9, 10–11 и 14–15 година. Након неколико година, интервјуисани су у канцеларији истраживача када су имали 16, 18 и 21 годину. Девети интервју је реализован када су учиниоци имали 46 година.

путева. Резултати су показали да су с годинама учиниоци мушког пола напредовали на два или три пута, што указује на све већу разноликост проблема понашања током времена.

Поред тога, проучавана је и типологија учинилаца на основу њиховог почетка, ескалације, стабилности и престанка вршења кривичних дела. Утврђена је разлика између четири нивоа понашања у односу на тежину кривичног дела: неделинквентно понашање, почетно делинквентно понашање, стабилно умерена делинквенција, делинквенција која ескалира, стабилно висока делинквенција, деескалација, тежња ка смањењу делинквенције, одустанак од делинквентног понашања (Лоебер, Фаррингтон, 2004: 107–108).

Резултати неколико студија су показали да је насиље детета добар индикатор за прогнозу насиља у периоду адолесценције и у првим годинама пунолетства. У студији у граду Еребру у Шведској (55), две трећине узорка – око 1.000 мушкараца, који су испољили агресивно (насилничко) понашање до своје двадесет шесте године, регистровани су као учиниоци насиља већ у узрасту 10–13 година (Stattin, Magnusson, 1989: 710–718). Такође, доказ континуитета агресивног понашања су и резултати студије реализоване у Колумбусу, држави Охајо у САД. Од укупног броја лица која су до своје осамнаесте године лишавана слободе због извршења неког кривичног дела с елементима насиља, чак 59% њих је било поново лишавано слободе као пунолетне особе, док је 42% њих извршило неко од тежих кривичних дела насиља, као што су убиство, тешке телесне повреде и силовање (World Health Organization, 2002: 33).

Да би се извели објективни закључци о ставу насилника према насиљу и механизмима одбране које учиниоци користе, као и да би се поставиле објективне верзије о могућности поврата, неопходно је имати у виду скалу, односно аспекте личног менталног живота учиниоца (Canter, 2010: 32) који укључују: 1) свест о радњи кривичног дела (правдање, покушај да се њен утицај минимализује); 2) свест о последицама акције (постојање, непостојање, недостатак), нарочито код лица која ће непосредно трпети њене последице; 3) осећај сопствене ниже вредности који се смањује успешним вршењем кривичног дела и 4) рационална оцена да је кривично дело накнада, што је засновано на веровању да су повреда и вређање другог висока награда за мале грешке.

Сложеност насиља, као и неопходност одговарајуће друштвене реакције указују на потребу сталног истраживања постојања детерминанти које утичу на појаву и испољавање насиља у школској популацији деце и малолетника.

Трендови кривичних дела с елементима насиља

У 2000. години је убијено 199.000 младих. Другим речима, сваког дан у просеку је умрло 565 деце, адолесцената и младих особа узраста 10–29 година као жртве интерперсоналног насиља. Насиље над децом је глобалан проблем. Злостављање постаје основни узрок регистрованих смрти деце. Према Светској здравственој организацији, у 2000. години је регистровано 57.000 убистава деце млађе од петнаест година. Ризик да се постане жртва убистава је двоструко већи код одојчади и деце до четири године него код деце узраста 5–14 година. Тај ризик није исти у свим деловима света: у високоразвијенијим земаља, стопа ризика на 100.000 становника за дечаке износи 2,2% а за девојчице 1,8%. У ниско и средње развијеним земљама, та стопа је два до три пута већа, односно износи 6,1% за дечаке а 5,1% за девојчице. Највећа стопа убистава деце млађе од пет година је регистрована у Африци: 17,9% за дечаке и 12,7% за девојчице (World Health Organization, 2000: 59–60).

Имајући у виду сврху овог рада, посебан предмет нашег интересовања су кривична дела која су извршили деца и малолетници у Републици Србији. Збирно учешће деце и малолетника у укупном криминалитету у Републици Србији у анализираном периоду (2006–2009)² није имало значајније осцилације и кретало се од 9,87% до 9,14%. У структури кривичних дела, деца најчешће врше кривична дела против имовине, јавног реда и мира и живота и тела. Од укупног броја кривичних дела, 93,22% су кривична дела против имовине, 2,20% су дела против јавног реда и мира, а 2,08% су дела против живота и тела. Процентуално учешће кривичних дела против живота и тела у структури свих кривичних дела износи 8,39%, а кривичних дела против јавног реда и мира 4,41%. Поред тога, у тој популацији је регистрован и знатан број кривичних дела против здравља људи (3,82%) и безбедности јавног саобраћаја (3,18%).

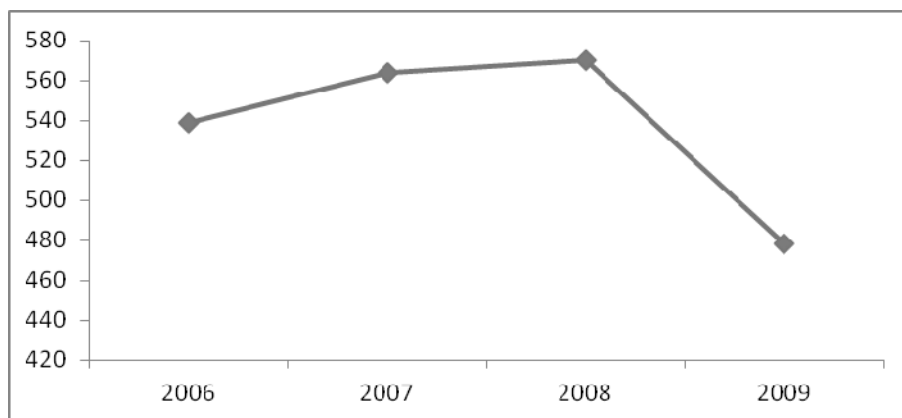
Када су у питању кривична дела против живота и тела, деца и малолетници су најчешће вршили кривична дела лаке телесне повреде, тешке телесне повреде и учествовања у тучи. Током анализираног периода, деца нису извршила ниједно убиство (члан 113 КЗ), док су 2006. године извршила два тешка убиства, а 2009. године једно тешко убиство (члан 114 КЗ).

² Извор података су евиденције Министарства унутрашњих послова Републике Србије.

Година	2006		2007		2008		2009	
Законска квалификација	дете	мало-летник	дете	мало-летник	дете	мало-летник	дете	мало-летник
Убиство	0	16	0	21	0	15	0	16
Тешко убиство	2	3	0	3	0	9	1	5
Тешка телесна повреда	10	185	5	201	13	205	11	168
Лака телесна повреда	23	240	17	243	13	258	11	215
Учествовање у тучи	3	57	0	74	5	52	1	50
Укупно	539		564		570		478	

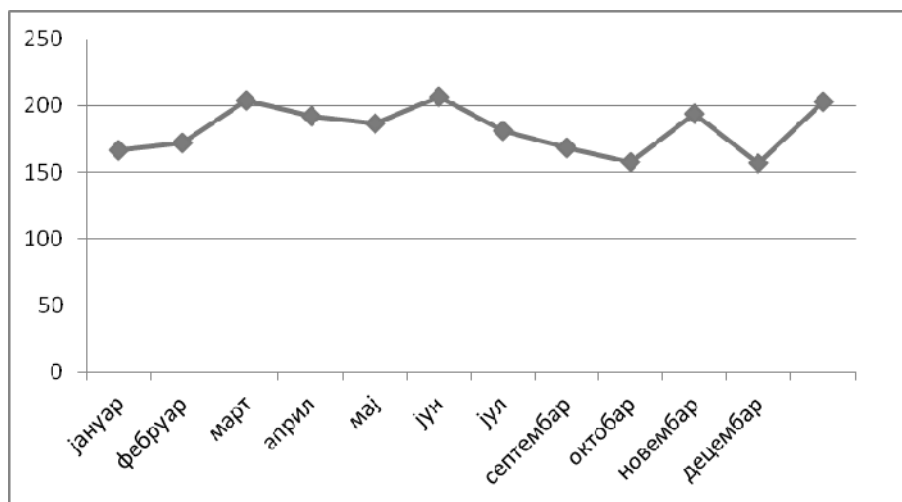
Табела1: *Кривична дела убиства, тешког убиства, тешке телесне повреде, лаке телесне повреде и учествовања у тучи која су извршили деца и малолетници у Републици Србији у периоду 2006–2009.*

Кретања наведених кривичних дела указује на пораст у прве три године, али и на значајно смањење тих кривичних дела у 2009. години, што је веома важан податак (графикон 1).

Графикон 1: *Кретања кривичних дела (чл. 113, 114, 121, 122 и 123 КЗ РС) која су извршили деца и малолетници*

Деца најчешће врше кривична дела лаке и тешке телесне повреде на улици (37,94%) и у школи (15,32%), док малолетници та дела врше на улици (65,19%), у школи (7,98%) и кафани (7,72%).

Графикон 2: Дистрибуција кривичних дела лаке и тешке телесне повреде по месецима у току године, која су извршили деца и малолетници (2006–2009)

Када је у питању временска дистрибуција тих кривичних дела током године, највише кривичних дела лаке и тешке телесне повреде деца и малолетници просечно врше у марту, јуну, октобру и децембру.

Закључак:

Насиље представља начин на који конкретно лице решава неки проблем (стваран или конструисан). Избор или одбацивање таквог решења је одраз личности и преузетог, односно наученог модела решавања проблема. Отуда и питање да ли породица у којој постоји насиље ствара новог насилника. Управо је због тога превенција, уобличена кроз стратегију државе и утемељена на мултифакторској анализи и мултиагенцијском приступу, најбољи начин за смањење броја кривичних дела насиља (Ђурђевић, Маринковић, 2010: 141). Међутим, треба имати у виду, како то истиче Вуковић, да успех превентивног програма може изостати чак и ако је тај програм одговарајући, под условом да, приликом планирања

програма, нису узети у обзир чиниоци од којих зависи подршка конкретне локалне заједнице програму (Вуковић, 2009: 115.)

Нажалост, код нас нема довољно истраживања, нарочито оних чији су предмет формирање насилничког понаша и насиље деце и малолетника. Слично томе, изостају и она која би пратила промене насилничког потенцијала током времена и година живота учинилаца кривичних дела с елементима насиља. Свакако да би посебно значајна била истраживања која би за циљ имала утврђивање скала за идентификацију потенцијалних насилника и прогнозу њихових понашања. Без таквог или сличног приступа, не може се очекивати тренд смањења кривичних дела, а нарочито не у дужем периоду.

Литература:

1. Brookman, F. (2005): *Understanding Homicide*, Sage Publications, London.
2. Browne, K. D., Hamilton-Giachritsis, C. (2005): The influence of violent media on children and adolescents: a public-health approach, *Lancet*, 365, 702–710.
3. Canter, D. (2010): *Forensic Psychology*, Oxford University Press, New York.
4. Carr, M. B., Vandiver, T. A. (2001): Risk and protective factors among youth offenders, *Adolescence*, 36, 409–26.
5. Chou, S., Browne, K. (2010): Child and adolescent offending. *The Cambridge Handbook of Forensic Psychology* (pp. 23–33), Cambridge University Press.
6. Ђурђевић, Z., Marinković, D. (2010): Prilog definisanju nacionalne strategije suprotstavljanju nasilju, *Zbornik radova Suzbijanje kriminala i evropske integracije* (str. 133–142), Kriminalističko-policijska akademija, Hans Zajdel Fondacija, Beograd.
7. Ђурђевић, Z., Kolarević, D. (2011): Krivična dela sa elementima nasilja izvršena od strane dece i maloletnika – karakteristike, determinante i standardi prevencije. *Tematski zbornik radova: Nasilje u školama i njegovo sprečavanje i suzbijanje* (str. 113–134), Kriminalističko-policijska akademija, Beograd.
8. Falshaw, L., Browne, K. (1997): Adverse childhood experiences and violent acts of young people in secure accommodation, *Journal of Mental Health*, 6, 443–455.
9. Farrington, D. P. (1995): The 12th Jack Tizard Memorial Lecture: the development of offending and antisocial behavior from childhood – key findings from the Cambridge Study in Delinquent Development, *Journal of Child Psychology and Psychiatry and Allied Disciplines*, 36, 929–64.
10. Hamilton, C. E., Falshaw, L., Browne, K. D. (2002): The link between recurrent maltreatment and offending behaviour, *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology*, 41, 75–95.
11. Hoge, R. D., Andrews, D. A., Leschied, A. W. (1996): An investigation of risk and protective factors in a sample of youthful offenders, *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 37, 419–24.

12. Kolarević, D. (2006): *Način izvršenja ubistva i psihološke osobine izvršilaca*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Beograd.
13. Kolvin, I., Miller, F. J., Fleeting, M., Kolvin, P. A. (1988): Social and parenting factors affecting criminal-offence rates: findings from the Newcastle Thousand Family Study (1947–1980), *British Journal of Psychiatry*, 152, 80–90.
14. Krstic, O., Djurdjevic, Z. (2010): Scientific and Organisational Assumptions Necessary to Efficiently Fight Criminal Acts of Violence. *Zbornik Policijné vedy a policijné činnosti* (pp. 12–20), Akadémia Policijného zboru, Bratislava.
15. Krug, G. E., Dahlberg, L. L., Mercy, A. J., Zwi B. A., Lozano, R. (2000): *World report on violence and health*, World Health Organization, Geneva.
16. Loeber, R., Farrington, D. P. (2004): The Development of Male Offending: Key Findings From Fourteen Years of The Pittsburgh Youth Study. *Taking Stock of Delinquency: An Overview of Findings from Contemporary Longitudinal Studies*, Kluwer Academic Publishers.
17. Moffitt, T. E. (2006): Life-course-persistent versus adolescence-limited antisocial behavior. In C. D. Cicchetti and (Eds.), *Developmental Psychopathology* (pp. 570–98), Wiley, New York.
18. Patterson, G. R., DeBaryshe, B. D., Ramsey, E. (1989): A developmental perspective on antisocial behavior, *American Psychologist*, 44, 329–35.
19. Robert, D. H. (2010): Developmental perspectives on offending. *The Cambridge Handbook of Forensic Psychology* (pp. 34–42), Cambridge University Press, London.
20. Rutter, M. (2003): Crucial paths from risk indicator to causal mechanism. In B. B. Lahey, T. E. Moffitt and A. Caspi (Eds.), *Causes of Conduct Disorder and Juvenile Delinquency* (pp. 3–24), Guilford Press, New York.
21. Snyder, J. J. (1977): Reinforcement analysis of interaction in problem and non-problem families, *Journal of Abnormal Psychology*, 86, 528–35.
22. Stattin, H., Magnusson, D. (1989): The role of early aggressive behavior in the frequency, seriousness, and types of later crime, *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 57, 710–718.
23. Vuković, S. (2009): Partnerstvo policije i lokalne zajednice u prevenciji kriminaliteta, *Zbornik radova Sprečavanje i suzbijanje savremenih oblika kriminaliteta IV* (str. 115–129), Kriminalističko-policijska akademija, Beograd.
24. Widom, C. S. (1989): The cycle of violence, *Science*, 244, 160–166.
25. Zhang, Q., Loeber, R., Stouthamer-Loeber, M. (1997): Developmental trends of delinquency attitudes and delinquency: Replication and synthesis across time and samples, *Journal of Quantitative Criminology*, 13, 181–216.

Aggressive Criminality of Minors

Summary: Besides the introduction and conclusion this work is constituted of three structured parts. In the introduction the emphasis is on the most common researches of violence, pointing out the necessity of multidisciplinary scientific approach. Scientific research of violence, specifically the kind of violence where the victims or perpetrators are children and minors, represent the necessity for the adequate reaction of the society towards the main determinants and factors of the violence. The first part of the work tells about the determinants of the violence, their classification according to their nature and the impact they have on violence (factors that predetermine a person to commit a crime, factors that make things easier, those which contribute to violence and factors that inhibit violence). In the second part the emphasis is on the models of forming of violent behaviour and its changes during years. Besides some of the results of the Pittsburgh Youth Study, in this work there is also Patterson, DeBaryshe i Ramsey Shihning's model which is adapted by Chou and Kevin Browne. This model explains in which way the risk factors such as: inadequate parenthood, domestic violence and child neglecting can bring to some criminal acts of violence. It is specifically analyzed in which way the factors change with the aging of the subject. Development of social mechanisms for solving conflicts starts early in the childhood and continuous to grow, makes progress and changes during time, that is to say, it changes in accordance with positive and negative experiences. Failure in building socially acceptable problem-conflict-solving mechanisms can produce violent and aggressive behaviour. In the third part there is a presentation of basic data which show the magnitude and trends of criminal acts of violence committed by children and minors. In the conclusion it is pointed out that there is a need for constant research of violence, and also for the conditions that need to be provided so that the systematic reaction of the society can result in significant decrease of criminal acts of violence.

Key words: Violence, Determinants of Violence, Children, Minors, Prevention

СЛАВИША ВУКОВИЋ*

ГОРАН БОШКОВИЋ

Криминалистичко-полицијска академија
Београд

УДК 343.85:343.9.02

ИД БРОЈ 192625420

Монографска студија

Примљен: 27.03.2012

Одобрен: 18.05.2012

ОСНОВНИ ПРИСТУПИ И МОГУЋНОСТИ ПРЕВЕНЦИЈЕ САВРЕМЕНОГ ОРГАНИЗОВАНОГ КРИМИНАЛА**

Сажетак: У раду се полази од претпоставке да спречавање савременог организованог криминала треба да се заснива на три основна приступа. Први приступ се односи на класично превентивно деловање, које обухвата превентивне мере и радње усмерене ка спречавању појединих кривичних дела којима организоване криминалне групе или организације стичу примарну имовинску корист (то могу бити различита кривична дела из домена класичног криминала – крађе, тешке крађе, разбојништва и разбојничке крађе итд.). Дакле, у питању су класичне превентивне активности које се примењују у односу на општи криминал, а које се најчешће класификују као активности из домена социјалне и ситуационе превенције. Преостала два правца превенције организованог криминала су усмерена ка спречавању обезбеђивања незаконито стечене имовинске користи и њеног укључивања у легалне изворе прихода. То су активности усмерене ка спречавању корупције и прања новца. Циљ рада је да кроз анализу домаћих и страних искустава у превенцији организованог криминала укаже на оправданост таквог приступа и његове реалне могућности, односно проблеме који се јављају у спровођењу појединих превентивних активности.

Кључне речи: превенција, организовани криминал, социјална превенција, ситуациона превенција, корупција, прање новца.

* slavisa.vukovic@kpa.edu.rs

** Овај рад је резултат реализовања научноистраживачког пројекта под називом „Развој институционалних капацитета, стандарда и процедура за супротстављање организованом криминалу и тероризму у условима међународних интеграција”. Пројекат финансира Министарство просвете и науке Републике Србије (број 179045), а реализује Криминалистичко-полицијска академија у Београду (2011–2014). Руководилац пројекта је проф. др Саша Мијалковић.

Уводна разматрања

Традиционални начин реаговања државе на организовани криминал¹ подразумева ослањање на активности институција система кривичног правосуђа, по правилу активности специјализованих организационих јединица у полицији, јавном тужилаштву, судовима и установама за извршење кривичних санкција. Ако се узму у обзир штета коју незаконите активности организованих криминалних група и организација наносе држави и друштву и све тешкоће које се јављају и које могу настати током откривања, расветљавања и доказивања кривичних дела из области организованог криминала, проналажења и привођења правди њихових учинилаца, као и током надокнаде штете, јасно је да се као императив намеће потреба за интензивнијим и обимнијим превентивним активностима не само државних органа, већ и недржавних субјеката. У први мах, чини се претенциозном идеја да се превенције савременог организованог криминала разматра у једном раду ове врсте. Такав утисак изазива сама помисао на разноврсност криминалних делатности којима се баве организоване криминалне групе и организације, почев од најчешће заступљених облика у литератури, као што су илегална трговина опојним дрогама, трговина људима и кријумчарење миграната, илегална трговина оружјем, облици организованог криминала у привредно-финансијском пословању, високотехнолошки криминал, корупција, прање новца итд. Наравно да би се у односу на сваки од тих облика криминала или кривичних дела могле посебно разматрати могућности превентивног деловања, међутим, мало дубља анализа показује да се заправо могу идентификовати основни или кључни приступи у превенцији савременог организованог криминала, без обзира на то о којој врсти организованог криминала је реч.

У раду се полази од претпоставке да спречавање савременог организованог криминала може обухватити три основна приступа деловања. Први се односи на тзв. класично превентивно деловање, које обухвата све превентивне мере и радње које имају за циљ спречавање појединих

¹ Организовани криминал можемо дефинисати као имовински (профитно) оријентисану континуирану криминалну делатност, коју врше криминалне организације у различитим областима погодним за „криминалну експлоатацију”, а одликују га висок степен интеракције између чланова организације, диференцијација задатака и организациони модели који се прилагођавају потребама деловања на криминалном тржишту, као и коришћење криминалних метода (насиље, застрашивање и корупција) и некриминалних метода (деловање у сфери легалних економских токова), којима се успостављају везе, врши утицај на носиоце власти и остварују криминални циљеви (Бошковић, 2011: 9).

(конкретних) кривичних дела којима организоване криминалне групе или организације стичу примарну имовинску корист, што могу бити различита кривична дела из домена класичног криминала (крађе, тешке крађе, разбојништва и разбојничке крађе, изнуде, отмице, убиства, неовлашћена производња и стављање у промет опојних дрога итд.). Дакле, у питању су класичне превентивне активности које се примењују у односу на општи криминал, а које се најчешће класификују као активности из домена социјалне и ситуационе превенције. Тако, на пример, мере социјалне превенције које имају за циљ смањивање сиромаштва или повећање нивоа образовања могу допринети спречавању разноврсних кривичних дела, у првом реду могу спречити приступање криминалној групи или организацији, али и пре тога вршењу различитих прекршаја и испољавању различитих облика девијантног понашања које може бити увод у развој каријере организованог криминалца. Преостала два правца превенције организованог криминала су усмерена ка спречавању обезбеђивања незаконито стечене имовинске користи и њеног укључивања у легалне изворе прихода. То су активности усмерене ка спречавању корупције и прања новца. Циљ овог рада је да анализом домаћих и страних искустава у превенцији организованог криминала укаже на оправданост таквог приступа и његове реалне могућности, односно проблеме који се јављају у спровођењу појединих превентивних активности.

Неопходност истраживања етиологије организованог криминала и основни приступи превентивног деловања

Чиниоци који доприносе развоју организованог криминала су многобројни. Анализа актуелних појавних облика организованог криминала, његових кретања, карактеристика група и организација које се баве том криминалном делатношћу и окружења у којем се оне појављују и делују треба да омогући идентификовање кључних криминогених чинилаца који доводе и доприносе таквој врсти криминалне делатности како на подручју појединих држава, тако и на ширем подручју. За изучавање етиологије организованог криминала посебно је занимљива анализа закона понуде и потражње на сивом и црном тржишту, где се организоване криминалне групе и организације појављују у улози снабдевача потрошача дефицитарним робама и услугама, а такође и периодична процена прописа и административне праксе који треба да омогуће правовремено идентификовање евентуалних погодности за уплив организованог криминала. Подсећања ради, забране доступности појединих

роба и услуга које потражује значајан број грађана итекако представљају погодан чинилац за уплив организованог криминала, који може снабде-ти тржиште тим робама и услугама. Примера за то је много, почев од увођења Прохибиције у Сједињеним Америчким Државама 1919. године, којом су проглашене илегалним производња, дистрибуција и продаја алкохолних пића, што је довело до наглог развоја новог типа илегалне делатности: увоз, производња, флаширање, трговина на велико, дистрибуција и продаја алкохолних пића на мало (Игњатовић, 1998: 35). Други пример је процес транзиције у земљама Источне Европе, односно прелазак с планске на капиталистички облик привреде и прелазак с једнопартијског система на вишепартијски политички систем. Нагло отварање граница и промене, пре свега, у привредној и политичкој сфери подстакле су многобројне облике организоване криминалне делатности, чему је допринео и настали правни вакуум у смислу недовољно брзе законодавне активности, неусклађености правних прописа и недовољно транспарентне процедуре усвајања и спровођења прописа, као и многобројни проблеми везани за неодговарајуће спровођење прописа. Тако бурне промене, праћене процесом превођења друштвене својине у приватну својину, допринеле су у одређеној мери и стварању вишка радне снаге, односно појави незапослености и сиромаштва, што је такође условило настанак појединих облика организованог криминала. Дефицитарне робе и услуге на обе стране нагло отворених државних граница постале су предмет кријумчарења којим се баве организоване криминалне групе и организације. Међутим, и раније су у бившим социјалистичким земљама постојали рудиментарни облици организованог криминала, који су почивали на корупцији и скривеној економији (сивом и црном тржишту) (Игњатовић, 1998: 140). Трећи пример уплива организованог криминала у снабдевање тржишта забрањеним добрима и услугама јесу државе које су се због различитих разлога суочиле са санкцијама међународне заједнице.

За разлику од многобројних теорија које помажу објашњењу криминала и криминалног понашања које су пружили социолози, ретке су теорије које су посебно усмерене ка објашњењу организованог криминала. Међутим, неке теорије криминала и девијантности пружају увид у организовани криминал, као што су теорија аномије, теорија диференцијалне асоцијације, теорија поткултуре и социјалне дезорганизације, теорија различитих могућности и теорија социјалне контроле (Abadinsky, 2003: 33–51). Објашњење етиологије организованог криминала у светлости наведених теорија треба сагледати у њиховом јединству. Тако, према теорији аномије, као чинилац који доводи до развоја организова-

ног криминала издваја се притисак друштвене структуре на појединце да остваре економски успех као основни циљ, посебно на припаднике нижих друштвених слојева лишених легалних средстава за остваривање тог циља. С друге стране, теорија диференцијалне асоцијације пружа објашњење зашто неки појединци под теретом аномије излаз налазе у криминалном деловању, док други то не чине, објашњавајући да је свако понашање – законито или криминално – научено у оквиру појединих друштвених група (Abadinsky, 2003: 33–34). Наравно, коначна реч, тј. објашњење настанка и развоја организованог криминала још није дато, јер захтева сагледавање мноштва карактеристика у сваком конкретном друштву, на шта указују и међународни документи од значаја за превентивно деловање према организованом криминалу. Истраживање које су спровели холандски аутори показује да учиниоци кривичних дела организованог криминала имају одређене разлике у односу на учиниоце кривичних дела општег криминала, односно кривичних дела која нису у домену организованог криминала. Они се не разликују толико с обзиром на године почетка или учесталост њихових контаката с правосуђем, већ с обзиром на озбиљност њиховог криминалног понашања. Упркос озбиљности њихових деликата и релативно једнакој стопи вршења кривичних дела, они свој први контакт с правосуђем имају средином својих двадесетих година, што значи да се учиниоци кривичних дела из домена организованог криминала не уклапају у стандардну слику перзистентних учинилаца, као индивидуа које немају самоконтролу или проблематичне деце чије је антисоцијално понашање расло од лошег ка горем како су постајали старији. Уместо тога, резултати наведених аутора из Холандије чини се да подржавају идеју усмерену ка теоријама средњег приступа: учиниоци кривичних дела из домена организованог криминала нису рођени криминалци, већ пре то постају захваљујући приликама и околностима које им постају доступне (Van Koppen, de Poot, Blokland, 2010: 371). Другим речима, поред мера социјалне превенције, мере (и теорије) ситуационе превенције су веома важне приликом осмишљавања превентивног деловања. То показују и одредбе најзначајнијих међународних докумената који уређују превенцију организованог криминала.

Иако поједини аутори (Gottfredson, Hirschi и др.) не прихватају тезу да различити типови учинилаца кривичних дела чине различита кривична дела, односно заступају тезу да постоји само један тип учиниоца кривичног дела који је способан да чини све типове кривичних дела, други аутори (Kocsis, Ressler и др.) сматрају да постоје разлике између учинилаца кривичних дела: на пример, разлике између организованих и

дезорганизованих учинилаца (наведено према: Van Koppen, de Poot, Blokland, 2010: 358). Тако први посебно дискутују о самоконтроли као црти личности и њеном односу с девијантним понашањем. Међутим, треба додати неколико запажања у вези с могућношћу разликовања појединих типова учинилаца кривичних дела. Пре свега, учиниоце организованог криминала, и то посебно његових тежих облика, карактерише тежња ка стицању профита, односно финансијске и друге врсте материјалне моћи током одређеног периода. Остваривање тог циља, по правилу, подразумева вршење већег броја кривичних дела, у чему значајну улогу имају и ситуациони чиниоци, процена напора да се изврши кривично дело, процена ризика од откривања и хапшења од стране полиције, као и процена добити која ће бити стечена кривичним делом, односно већим бројем кривичних дела. То обично захтева одговарајућа знања и вештина учинилаца такве врсте кривичних дела, али и одговарајућу позицију на друштвеној лествици.

Дакле, у случају учинилаца кривичних дела из домена организованог криминала, по правилу, посебан значај имају ти ситуациони чиниоци како би се, с једне стране, остварила финансијска корист и, с друге стране, тако стечена моћ сачувала. У питању је рационално, односно прорачунато понашање, иако из објашњења чинилаца који доводе до испољавања организованог криминала не треба потпуно искључивати ни значај црта личности као што су самоконтрола, односно недостатак самоконтроле, импулсивност и склоност авантуризму. Чини се да те карактеристике треба посебно узети у обзир при разматрању вршења кривичних дела с елементима насиља у оквиру организоване криминалне делатности када је неопходно уклонити конкуренцију или на други начин заштитити материјалну позицију криминалне групе и организације, али не само код таквих кривичних дела, већ и код кривичних дела без елемената насиља када криминалне групе и организације за таква кривична дела могу користити услуге лица из шире криминалне и делинквентне средине, дакле лица која се формално налазе изван њихових редова (нпр., малолетник ангажован да испоручи опојну дрогу). Такав приступ иде у прилог тези да приликом осмишљавања превентивних мера против организованог криминала посебан значај треба посветити откривању и уклањању ситуационих чинилаца који погодују организованом криминалу, али и да је неопходно упоредо деловати на плану социјалне превенције.

Посматрано из међународног правног аспекта, могућности превенције организованог криминала су највећим делом предвиђене у две конвенције: Конвенцији Уједињених нација против транснационалног

организованог криминала из 2000. године² и Конвенцији Уједињених нација против корупције из 2003. године³. Иако Конвенција Уједињених нација против транснационалног организованог криминала највећим делом уређује репресивно поступање држава у супротстављању том облику криминала, мањим делом, али не и мање значајно, уређује и превенцију тог облика криминала. У члану 31 државе потписнице су се обавезале да ће настојати да израде и процене националне пројекте и утврде и унапреде најбољу праксу и политику превенције тог облика криминала. Притом, тежиште превентивног деловања треба да буде на смањивању могућности да организоване криминалне групе с добити од криминала учествују на законитим тржиштима применом законодавних, административних или других мера. У Конвенцији се даље указује на то да те мере треба да буду усмерене ка: јачању сарадње између органа унутрашњих послова или тужилаца и релевантних приватних субјеката, укључујући индустрију; изради стандарда и процедура за очување интегритета јавних и релевантних приватних субјеката и кодекса понашања за одговарајуће професије (правнике, јавне бележнике, пореске консултанте и рачуновође); спречавању злоупотребе процедура лицитација које спроводе државни органи од стране група за организовани криминал, као и дотација и дозвола које дају државни органи за комерцијалну делатност; спречавању злоупотребе правних лица од стране група за организовани криминал. Последњи наведени приступ усмерен ка спречавању злоупотребе правних лица треба да обухвати: успостављање јавне евиденције о правним и физичким лицима која учествују у оснивању, руковођењу и финансирању правних лица; дисквалификавање лица осуђених за кривична дела из те конвенције у разумном периоду за вршење функције директора правних лица; успостављање националне евиденције о таквим лицима и размену информација из тих евиденција с органима других држава потписница. У вези с наведеним мерама указује се и на потребу периодичне оцене правних прописа и административне праксе

² Конвенција дефинише групу за организовани криминал као организовану групу од три или више лица, која постоји у извесном периоду и која делује споразумно, с циљем чињења једног или више тешких злочина (кривичних дела за која се може изрећи казна затвора у трајању од 4 године или више година) или кривичних дела утврђених у складу с том конвенцијом (учешће у групама за организовани криминал, прање добити стечене криминалом, корупција и ометање правде), ради задобијања, посредно или непосредно, финансијске или друге материјалне користи (Закон о потврђивању Конвенције Уједињених нација против транснационалног организованог криминала и допунских протокола, *Службени лист Савезне Републике Југославије*, Међународни уговори, број 6/01).

³ Закон о ратификацији Конвенције Уједињених нација против корупције, *Службени лист Србије и Црне Горе*, Међународни уговори, број 12/05.

ради спречавања њихове злоупотребе од стране група за организовани криминал.

Поред обавезе инкриминисања прања новца, државе потписнице се обавезују у члану 7 да предузимају још једну значајну групу превентивних мера, тј. мере за спречавање прања новца, које подразумевају успостављање свеобухватног националног регулаторног и надзорног режима за банке и небанкарске финансијске институције и, ако је потребно, остале органе подложне прању новца. Тај режим треба да обухвати: утврђивање идентитета клијената; вођење евиденције и пријављивање сумњивих правних послова; размену информација између органа који се баве борбом против прања новца на националном и међународном нивоу, уз разматрање оснивања националне финансијско-обавештајне јединице; откривање и праћење кретања готовог новца и одговарајућих преносивих инструмената плаћања преко државне границе, уз обавезу да физичка и правна лица пријављују такав пренос. Република Србија је уредила тај режим Законом о спречавању прања новца и финансирања тероризма из 2009. године.

Очигледно је да су предложени приступи у превенцији транснационалног организованог криминала усмерени првенствено ка спречавању корупције и прања новца, јер се тежиште превентивног деловања везује за смањивање могућности коришћења добити од криминала у легалном пословању, посебно у пословима приватних фирми с државним. Међутим, у другом делу Конвенције се указује и на значај ширих превентивних активности, као што су подизање нивоа свести јавности о постојању, узроцима и озбиљности транснационалног организованог криминала и унапређивање учешћа јавности у спречавању и борби против њега, затим сарадња с релевантним међународним и регионалним организацијама, посебно учешћем у међународним пројектима и обавештавањем Генералног секретара Уједињених нација о називима и адресама органа који могу да помогну другим државама у разради превентивних мера, као и пружање подршке реинтеграцији у друштво лица осуђених за кривична дела из те конвенције. У чл. 28, 29 и 30 Конвенција прописује и друге обавезе потписница значајне за превенцију и то: анализу кретања организованог криминала на својој територији у консултацији с научним и академским удружењима, као и анализу околности у којима делује и професионалних група и технологија које у томе учествују; разраду и размену аналитичких стручних знања с другим државама и међународним организацијама; пружање финансијске и помоћи у обуци и техници земљама у развоју.

На опасност повезаности организованог криминала, посебно привредног криминала, корупције и политике, указано је и у Ситуационом извештају о организованом и привредном криминалу Савета Европе из 2005. године (*Organised crime situation report*, 2005: 6). Наиме, иако деле многе заједничке карактеристике и вредности, европске земље се међусобно и разликују у погледу развоја и управљања, а такве разлике иду у прилог организованом криминалу. Корупција је идентификована као кључни проблем у Европи и важан чинилац који подржава организовани, као и привредни криминал. У 2005. години забележено је више пријава корупције у приватном сектору. У истом Извештају се указује на то да покушаји криминалаца да изврше неприкладан утицај на политичаре није новија појава, али да добија на значају с повећањем ризика контроле, доводећи до већег привредног криминала који може остати неоткривен. Због тога је вероватно да ће у Европи у блиској будућности забринутост због утицаја корупције на демократију расти. Све већу пажњу треба посветити финансијама политике, укључујући финансирање политичких партија и изборних кампања, односно питању политичке корупције уопште (*Organised crime situation report*, 2005: 6). Због тога одредбе другог поглавља Конвенције Уједињених нација против корупције из 2003. године, које уређују превентивне мере против корупције, треба посматрати као допуну и разраду одредби Конвенције Уједињених нација против транснационалног организованог криминала, иако Конвенција против корупције има за циљ и унапређивање репресије корупције, међународне сарадње и повраћаја средстава. Према Конвенцији Уједињених нација против корупције, од држава уговорница се тражи да спроводе делотворну политику спречавања корупције, редовно процењују примереност правне регулативе и управних мера, сарађују међусобно и с међународним и регионалним организацијама и да оснују једно тело, или више њих, за спречавање корупције, надзор и координацију примене политике и унапређење и ширење знања о спречавању корупције.

Посебно су разрађене превентивне мере у односу на јавни и приватни сектор. У јавном сектору су одређене превентивне мере у односу на државне службенике и друге незабране јавне функционере, јавне функционере, рад државне управе, судство и тужилаштво, као и две јавне делатности – јавне набавке и управљање јавним финансијама. У погледу државних службеника и других незабраних јавних функционера од држава се тражи да њихово запошљавање, задржавање, унапређивање и пензионисање буде транспарентно и да зависи од њихових резултата рада, правичности и стручности, да врше избор и обуку појединаца за јавне функције подложне корупцији и њихов премештај на друге функ-

ције, да обезбеде одговарајуће награђивање и правичан распон плата и да спровode програме образовања и обуке за часно и правилно вршење јавне функције и повећање свести о ризицима корупције. Државе су дужне да размотре: могућност прописивања критеријума за кандидовање и избор на јавну функцију; унапређење транспарентности финансирања кандидатура за изборну јавну функцију и, када је потребно, финансирања политичких странака; установљење и јачање система за бољу транспарентност и спречавање сукоба интереса. У погледу јавних функционера, државе треба да унапреде њихов интегритет, часност и одговорност применом кодекса понашања у вршењу јавних функција (нпр., Међународни кодекс понашања за јавне функционере Генералне скупштине Уједињених нација из 1996. године), применом дисциплинских и других мера због кршења кодекса, олакшавањем пријављивања корупције од стране функционера и захтевањем изјава функционера о њиховим активностима, запослењу, инвестиционим улагањима, имовини и поклоњенима знатне вредности или користима из којих може проистећи сукоб интереса. Повећање транспарентности се захтева и у раду државне управе (омогућити јавности приступ информацијама које су за њу значајне, уз заштиту приватности и личних података, поједноставити управне поступке и олакшати приступ надлежним органима, обезбедити могућност објављивања периодичних извештаја о ризицима корупције у државној управи), као и спречавање корупције у судству и тужилаштву (нпр., применом правила понашања носилаца тих функција).

У две јавне делатности – јавним набавкама и управљању јавним финансијама – такође се захтева повећање транспарентности. У области јавних набавки транспарентан треба да буде цео процес надметања (нпр., поступак, уговори, благовремени позиви за учешће, услови учешћа и објективни критеријуми за избор понуде), да постоји делотворан систем унутрашње ревизије, укључујући систем жалбе, као и да се регулишу питања запослених надлежних за набавке (изјаве о постојању интереса код одређених набавки, поступци провере и услови обуке). У управљању јавним финансијама транспарентност треба да се односи на поступке за усвајање државног буџета, благовремено подношење извештаја о приходима и расходима, систем књиговодствених и ревизорских стандарда и надзора, делотворне системе управљања ризиком и интерне контроле и корективне мере у случају непоштовања тих услова. Државе треба да предузму потребне грађанско-правне и управне мере за очување интегритета књиговодствених евиденција, података, финансијских извештаја или других докумената о јавним расходима и приходима и спрече њихово фалсификовање.

И у приватном сектору се тражи од држава да спрече корупцију побољшањем књиговодствених и ревизорских стандарда и казни за непоштовање тих мера. Уместо да гледа на спољашње претње, као што то традиционално чини полиција, ревизија гледа примарно на унутрашње зоне ризика са становишта њиховог затварања за било какве претње (унутрашње или спољашње). Такав приступ је нарочито користан, што показује и глобално истраживање ставова представника бизниса о привредном криминалу, спроведено 2005. године⁴. Најчешћи начин откривања превара су били непредвиђен догађај или случајност – 34%, а затим унутрашња контрола – 26%. Што више контроле има компанија, веће су шансе за откривање превара и повраћај губитака, потврдило је наведено истраживање. Компаније с већим бројем контрола су боље откривале колико су преваре штетне, односно откривале су три пута више губитака од компанија с мање контрола. Уз то, компаније с више од пет мера за контролу превара су биле способније да поврате своје губитке (52%) од компаније које су имале мање од пет мера за контролу (43%). Унутрашња ревизија је најуспешнија мера од свих процеса и контрола у откривању превара (*Organised crime situation report*, 2005: 98).

Остале мере које се разрађују у превенцији корупције у приватном сектору, поред обезбеђивања довољне ревизорске контроле, обухватају: унапређење сарадње полиције и релевантних приватних субјеката; унапређење поступака за очување интегритета приватних тела, укључујући кодексе понашања; повећање транспарентности у односима приватних тела, укључујући мере у вези с идентитетом лица која оснивају и управљају корпорацијама; спречавање злоупотребе поступака који регулишу приватне субјекте, укључујући поступке у вези са субвенцијама и дозволама јавних органа за пословне делатности; спречавање сукоба интереса увођењем ограничења, где је потребно и у разумном року, за вршење професионалних делатности бивших јавних функционера или њихово запошљавање у приватном сектору након напуштања јавних функција или пензионисања, када су те делатности или запослење у непосредној вези с функцијама на којима су били или су их надгледали за време свог мандата; забрану отварања нерегистрованих рачуна, обављања нерегистрованих или непримерено идентификованих трансакција, евидентирања непостојећих расхода, уношења у евиденцију трошкова, уз нетачно

⁴ Према истраживању PriceWaterhouseCoopers из 2005. године, 45% компанија широм света су жртве привредног криминала, укупни губици су већи од 2 милијарде америчких долара, а према истом извору, од 2003. године 50% више компанија је известило о финансијским губицима (New York/London: PricewaterhouseCoopers, 29 November, pp 2–3. Navedeno према: *Organised crime situation report*, 2005: 98).

приказивање на шта се односе, коришћења лажних докумената и намерног уништавања књиговодствених докумената пре него што је то предвиђено законом.

Мере за активно подстицање учешћа грађанског друштва, појединачна, невладиних организација и организација локалних заједница треба да обухвате подизање свести јавности о постојању, узроцима, озбиљности и претњи корупције, што подразумева: јачање транспарентности и већи допринос јавности у одлучивању; обезбеђење делотворног приступа јавности информацијама; јавно информисање с циљем нетолерисања корупције и предузимање програма јавног образовања укључујући школске и факултативне наставне програме; поштовање, унапређивање и заштиту слободе тражења, примања, објављивања и ширења информација у вези с корупцијом, која може бити ограничена законом ради поштовања права или угледа других и заштите националне безбедности, јавног реда, јавног здравља или морала; упознавање јавности с надлежним телима за борбу против корупције и омогућавање приступа тим телима ради пријављивања корупције, укључујући и анонимно. Иако се Конвенција односи на корупцију, у њој се налаже и предузимање мера за спречавање прања новца, у суштини сличне онима које се предлажу у Конвенцији Уједињених нација против транснационалног организованог криминала.

У Стратегији Европске уније под називом „Превенција и контрола организованог криминала: стратегија Европске уније за почетак новог миленијума”, која је усвојена 2000. године, одређене су политичке смернице и препоруке у једанаест области, од којих су за превенцију организованог криминала значајне смернице и препоруке у четири области (The prevention and control of organised crime, 2000). У првој области су одредбе везане за јачање прикупљања и анализе података о организованом криминалу. Ту се препоручује укључивање механизма евалуације и временског оквира за спровођење препорука у годишње извештаје о организованом криминалу, успостављање једнообразног концепта Европске уније о темама и појавама у вези с организованим криминалом, идентификовање нових кретања и охрабривање академских и научних кругова да својим студијама и истраживањима допринесу разумевању појаве организованог криминала. У другој области се налазе одредбе о превенцији укључивања организованог криминала у јавни и легитимни приватни сектор, где се препоручује доношење закона којима ће понуђач у процедури јавног тендера који је учинио дело повезано с организованим криминалом бити искључен из даље такве процедуре, као и лица против којих се води кривични поступак за такво дело, уз остављање

могућности да такву одлуку преиспита суд. Уз то, препоручују се доношење закона који би онемогућио додељивање субвенција и дозвола владе таквим лицима, прикупљање, анализа и размена података о физичким лицима која оснивају и управљају правним лицима на територији држава чланица, као и развијање законских инструмената за борбу против организованог криминала повезаног с фискалним преварама у складу с релевантним правилима заштите података. Сличне одредбе су садржане и у Препоруци Савета Европе о водећим начелима у борби против организованог криминала, која је усвојена 2001. године (*Recommendation R*, 2001).

У трећој области – јачање превенције организованог криминала и партнерства између система кривичног правосуђа и цивилног друштва, указано је на то да се организовани криминал, као и општи криминал, не шире случајно, и да обим таквих дела, као што су трговина дрогом, трговина људима, корупција и привредни криминал, у великој мери зависи од присуства мотивисаног учиниоца, постојања прилике за злочин и оријентације оних који контролишу организовани криминал. Зато се од држава чланица тражи да истраже начине како би извршење злочина било отежано, како би повећали ризик за учиниоца од откривања и хапшења, као и да умање или елиминишу могуће добити учиниоца од извршења злочина. Уз то се тражи и подстицање свих сегмената друштва да смање захтев за илегална добра и услуге, спречавање маргинализације смањивањем лоших животних услова, побољшање система образовања и обуке, мере против незапослености и сиромаштва и јачање превенције криминала урбаним планирањем, спречавање рецидивизма уз помоћ незатворских мера и помоћ социјалној реинтеграцији учиниоца. У четвртој области су дате препоруке за надзор и побољшање законодавства, као и контролних и регулаторних политика на националном и нивоу Европске уније.

На значај превенције организованог криминала, поред репресивног поступања, указује се и у раније усвојеном Акционом плану Европске уније за борбу против организованог криминала из 1997. године. У том акционом плану у члану 5ф се наглашава да борба против организованог криминала подједнаку пажњу посвећује репресији и превенцији и наводе се најважније мере против организованог криминала, а које се односе на: развијање антикорупцијске политике унутар државног апарата; омогућавање искључивања лица осуђиваних за кривична дела организованог криминала из постојећих процедура (јавне набавке и сл.); прикупљање информација, као и размена информација између земаља чланица о правним и физичким лицима – у складу с прописима о зашти-

ти личних података, с циљем спречавања продора организованог криминала у јавни и приватни легални сектор; усмеравање средстава из европских фондова с циљем спречавања ширења организованог криминала у већим градовима Европске уније; развијање присније сарадње између држава чланица и Европске комисије за борбу против превара у сфери финансијских интереса Европске уније; успостављање акционог програма, како би се инвестирало у обуку лица која треба да одиграју кључну улогу у формулисању и спровођењу мера превентивне политике у областима деловања организованог криминала; увођење мера за унапређење заштите појединих угрожених група (нотари, адвокати, рачуновође и др.) против утицаја организованог криминала, на пример, преко правила понашања.

Ситуациони приступ у превенцији организованог криминала

Током XX века класично реаговање на криминал кроз систем кривичног правосуђа није довело до жељеног резултата. Наиме, репресивно поступање полиције и других органа кривичног правосуђа није у довољној мери смањило мотивацију потенцијалних преступника, јер је стопа криминала у западним земљама непрестано расла. Зато се у последње две деценије XX века у Великој Британији почео развијати нов приступ у контроли криминала – ситуациона превенција, која се заснива првенствено на теорији рационалног избора и теорији рутинских активности. Творци теорије рутинских активности Коен (Cohen) и Фелсон (Felson) су указали на то да је кривично дело последица испуњења три елемента у простору и времену: мотивисаног учиниоца, подесне мете и одсуства способног чувара, односно да највероватније неће доћи до извршења кривичног дела ако не постоје сва три елемента (наведено према: Игњатовић, 2009: 398). То значи да мере превенције треба усмерити ка смањивању мотивације потенцијалног учиниоца, смањивању привлачности мете и побољшању способности чувара да заштити мету напада. Наведеним елементима Фелсон је додао и постојање „интимног радника”, тј. лица које познаје мотивисаног учиниоца прилично добро и које може спречити његове активности пре извршења кривичног дела, док је Кларк (Clarke) указао на значај контроле тзв. „олакшивача криминала” (аутомобили, кредитне картице, оружје, дрога, алкохол и сл.) за превенцију криминала (Clarke, 2000: 191). Представници теорије рационалног избора сматрају да је кривично дело резултат рационалног поступања учиниоца, који током процеса доношења одлуке да учини кривично дело

узима у обзир напор, очекивану корист и трошкове које изискује такав чин (Cornish, Clark, 1986). То значи да је кривично дело последица волунтаристичког и утилитаристичког приступа учиниоца, које он предузима ради задовољавања својих потреба, при чему прикупља информације и процењује да ли да предузме радњу извршења на основу: напора који треба уложити да би се извршила криминална радња, ризика који постоји да учинилац буде ухваћен и добити која се може стећи извршењем кривичног дела. Мере ситуационе превенције криминала обухватају различите интервенције у непосредном окружењу, с циљем смањења прилика за извршење кривичног дела кроз повећање напора да се злочин изврши, повећавање шанси да преступник буде ухваћен, смањивање добити, уклањање изговора (изазивање осећања стида и кривице) и смањење провокација (Cornish, Clarke, 2003: 91).

У вези с применом мера ситуационе превенције неизбежно се поставља питање могућности измештања криминала на подручја где се оне не примењују. Измештање криминала не подразумева само промену територије на којој учинилац предузима радњу извршења кривичног дела, већ и промену модела понашања учиниоца као резултат напора у превенцији криминала, па се може говорити о постојању пет типова измештања: просторно, временско, објектно, тактичко и функционално (Eck, 1997). Објектно је резултат модификације критеријума за селекцију објеката или лица као мета напада од стране учиниоца. Тактичко измештање је резултат коришћења алтернативних стратегија или промене начина извршења (*modus operandi*) од стране учиниоца ради постизања истих криминалних циљева и често је резултат учења, односно стицања нових вештина. Функционално измештање је резултат ангажовања учиниоца у вршењу различитих врста кривичних дела, често као резултат промена прилика, односно могућности за извршење. Ипак, измештање криминала није тако изражено као што се мисли, а често постоји и друго позитивно дејство које се зове дифузија погодности, када потенцијални учинилац опажа опасност и на местима или у околностима где она не постоји, а под утицајем превентивних мера за које учинилац зна (Милић, 2010: 325–326).

Популарност превентивног приступа криминалу се појавила заједно с окретањем пажње ка организованом криминалу раних деведесетих година XX века. Већи обим истраживања организованог криминала је омогућио идентификовање прилика које нормативно окриље пружа за олакшање криминалних активности, а уплитање у те прилике како би се спречила њихова злоупотреба за криминалне активности деловало је као користан приступ у контроли организованог криминала. Због тога је

Савет Европске уније предузео неопходне кораке како би подстакао размену знања и информација везаних за превенцију организованог криминала међу државама чланицама и у том смислу покренуо два програма (*Falcone and Hippocrates Programmes*) (Van der Schoot, 2006). Посредством тих програма Европска унија нуди финансијску помоћ иницијативама њених држава чланица да развијају стратегије за борбу против организованог криминала. Штавише, форум Европске комисије за превенцију организованог криминала је основан у оквирима програма *Hippocrates*. Циљ тог форума је саветовање заинтересованих страна о прихватљивости и квалитету превентивних мера у домену организованог криминала. Својим препорукама и активностима Европска унија покушава да обезбеди неопходне услове за превенцију организованог криминала и развијање средстава и понуди платформе које би омогућиле размену најпрактичнијих решења.

Холандија је била позитиван пример развоја превентивног приступа организованом криминалу. Начин коришћења ситуационе превенције у тој земљи (измена законодавства) добро илуструје холандска ауторка ван дер Шут (Van der Schoot, 2006: 20). Наиме, како она наводи, прве превентивне мере у Холандији су биле засноване на искуствима Њујоршке радне групе за организовани криминал. Документом из 1992. године под називом „Организовани криминал у Холандији: претње и акциони план” уводе се прве мере за спречавање злоупотребе прилика које су олакшавале делатности организованог криминала. Приступ је био двостран – дефанзиван и офанзиван (Van der Schoot, 2006: 20). С једне стране, дефанзивни приступ је усмеравао ка увећању дефанзивности и интегритета јавне управе против претње укључивања криминалних организација у легалне привредне токове, уз помоћ релевантних професија као што су адвокати и рачуновође, не би ли се спречила њихова умешаност у организовани криминал. Та стратегија је била саставни део кампање холандског Министарства унутрашњих послова како би се повећала свест о неопходности интегритета на свим државним нивоима. С друге стране, офанзивни приступ је подразумевао појачане напоре јавне управе како би се криминалне организације држале подаље од привредних сектора, тако што им се нису издавале дозволе ни субвенције, као и искључивањем из конкурсних процедура. Међутим, у то време управно право није било прилагођено таквим искључењима, тако да су две битне препреке испливале на видело. Као прво, закон је нудио незнатно правног основа за одбијање, а као друго, ни јавна управа није имала правног основа уз помоћ којег би долазила до неопходних информација. Да би се открила могућа криминална прошлост физичког

лица, државна управа је морала имати на располагању полицијске и судске податке, тј. податке који су заштићени прописима о приватности. Због тога је било неопходно створити нови правни оквир како би се ојачала средства управног права. Министарство унутрашњих послова и Министарство правде су представили 1996. године свој план за нови акт (акт *БИБОБ*), како би се поставили темељи за одбијање или повлачење дозвола и субвенција и искључење учесника из тендерских процедура. Након годину дана расправе између политичких партија о опсегу и легитимности процедуре надзора, акт *БИБОБ* је ступио на снагу тек средином 2003. године (Van der Schoot, 2006: 20).

У другој половини деведесетих година прошлог века, постојала је значајна политичка подршка стратегији за превенцију организованог криминала у Холандији. Министар правде је успоставио посебан Програм за превенцију организованог криминала 1998. године, који је био усредсређен на две главне теме (Van der Schoot, 2006: 20–21). Прво, испитују се сва подручја подложна злоупотреби од стране криминалних група и, друго, развијају се нова средства и методе за размену информација и њихову оптималну употребу, с циљем што делотворнијег супротстављања организованом криминалу. Као резултат тога, постављена су нова тела у Министарству правде како би се спречила непримерена употреба јавних и приватних ограничених компанија. Законом о судским подацима (*Wet Justitiële Gegevens*) из 2003. године, та нова тела се баве уверењима о исправном понашању и то не само за приватна, већ и за правна лица. Та нова тела приступају апликацијама о потврди без приговора при оснивању друштава с ограниченом одговорношћу или у ситуацијама када се промени статус компаније. Поред политичких идеја и планова, идеја о спречавању организованог криминала је подржана и на локалном нивоу у Холандији. Најочигледнији пример је превентивни приступ примењен у Амстердаму. Озбиљни проблеми везани за криминалне организације у кварту бордела позивали су градску владу да предузме акцију. Као реакцију на те проблеме, локална влада је развила административне мере како би обновила и одржала ред. Градска управа је успоставила сопствене стратегије надзора како би се онемогућило укључивање организованог криминала у легалне привредне токове. Временом, различите општине су започеле сличне приступе. То важи за веће градове као што су Ротердам и Хаг, али и за општине средње величине као што су Алмело, Венло и Гауда (Van der Schoot, 2006: 21). У складу с популарношћу превентивног приступа у Амстердаму, комесар полиције у Амстердаму је представио концепцију заустављања крими-

нала која је осмишљена тако да се бави олакшавајућим околностима и ремећењем логистичких операција криминалних група.

Ауторка ван дер Шут (Van der Schoot, 2006: 23) поставља занимљива питања у вези с превенцијом организованог криминала. С обзиром на то да превентивне стратегије подразумевају интервенције које претходе могућим кривичним делима с циљем њиховог спречавања, оне су проактивне за разлику од репресивних. Иако наизглед једноставно, тврди она, то разликовање је сложено јер кривична дела често обухватају ланац активности и поставља следећа питања: „Може ли се онда рећи да превенција треба да се деси пре прве активности? Или се превенција може десити било када у ланцу докле год претходи последњој активности?” Тај проблем је значајан у превенцији организованог криминала, који често подразумева ланац активности. Трговина илегалном робом најчешће обухвата куповину примарног производа, производњу финалног производа, транспорт и продају производа. Исто тако, нелегални приходи стечени тим криминалним активностима морају бити опрани како би се новац уложио у легалне економске токове.⁵ Активности прања новца подразумевају и друге активности: прикривање новца, депоновање новца, преношење новца с многобројних банковних рачуна, улагање новца у легалне токове и сл. Уколико превентивне интервенције подразумевају само интервенције које се спроводе на почетку тих ланаца, онда се мере спречавања прања новца не могу тумачити као превенција. Чини се, ипак, да те мере треба посматрати као део превенције организованог криминала јер претходе многобројним кривичним делима чије би извршење било веома извесно уколико би изостала њихова примена.

Могући проблеми у остваривању основних превентивних приступа

Група стручњака за кривичноправне и криминолошке аспекте организованог криминала (PC-S-CO) основана је 2000. године како би израдила преглед најбоље праксе у државама чланицама Савета Европе у области борбе против организованог криминала. Студија превентивних

⁵ Прање новца можемо дефинисати као врсту имовинског криминала, чији су циљеви прикривање постојања и порекла нелегално стечених средстава, и то укључивањем тих средстава трансформацијом, пребацавањем, размењивањем, прикривањем намене мешањем с легалним средствима или на други начин у легалне финансијске токове, чиме се, осим порекла нелегално стечених средстава, прикрива криминална делатност и остварује крајњи циљ прања новца – несметано коришћење прихода од криминалне делатности и избегавање казне за извршена кривична дела (Бошковић, 2005: 23).

законских мера против организованог криминала је спроведена 2002. године у три државе Савета Европе: Естонији, Холандији и Шведској. Посебан аспект превенције организованог криминала је усмерен ка смањивању постојећих или будућих могућности за организоване криминалне групе да учествују на легалним тржиштима с приходима од криминала, кроз одговарајуће законодавне, административне или друге мере на унутрашњем и спољашњем нивоу, обе предвиђене у међународним правним инструментима и документима који су претходно наведени (Preventive, 2003). У тој студији је закључено да не постоји један једнообразан приступ у превенцији организованог криминала, односно да различита друштва имају различите могућности утицаја и уплива делатности организованих криминалних група на легално пословање, па зато имају и различите нивое ослањања на интегритет својих јавних институција. Тако, земље у транзицији имају потребу за већим напорима у превенцији организованог криминала него у класичној репресији криминала кроз систем кривичног правосуђа. Шведска је, рецимо, мање привлачна за дроге и секс-туризам од Холандије, али је посебно заокупљена економским злоупотребама против пореског система и има развијен, софистициран скуп мера за супротстављање том облику криминала, док Холандија има најобухватнији приступ традиционалним облицима ризика од организованог криминала (Preventive, 2003: 22). Интерно, владе реагују против организованог криминала јачањем интегритета јавних званичника (нпр., превенцијом корупције у јавним набавкама), док екстерно, државе покушавају да искључе организоване криминалне групе из одређених легалних активности или обављања послова с владом (нпр., закључивање уговора с владом, добијање дозвола за градњу итд.). Закључено је такође да делотворност таквог система превенције организованог криминала зависи од информација и њихове размене како би искључивање или дисквалификација у наведеним процедурама били могући.

Посебно је значајна наведена студија због идентификовања проблема који се јављају, или се могу јавити, у спровођењу постављених стандарда за превенцију организованог криминала. Начелно се могу издвојити следећа четири проблема (Preventive, 2003: 3–6). Прво, бирократизација у превенцији привредног и/или организованог криминала може, у појединим друштвима, довести до превеликог кочења локалних малих и средњих приватних предузећа, која су најпотребнија за развој домаћег приватног сектора. Вишеслојне контроле се могу користити као инструмент изнуђивања средстава од великих и малих предузећа како би добили дозволе за учешће у пословању. Други проблем се тиче ко-

ришћења личних података у превенцији организованог криминала и могућности кршења члана 8 Европске конвенције за заштиту људских права и основних слобода, који гарантује право на поштовање приватног и породичног живота. С тим у вези је и трећи проблем – коришћење обавештења појединих агенција која нису проверена у поступку пред супротном страном и осумњичених коме су ускраћена права без могућности побијања навода, што може бити злоупотребљено или средство изнуде у рукама јавних служби, понекад у савезу с криминалцима. Четврти проблем се тиче земаља Европске уније, тј. усклађености процедура за искључивање из пословања с државом с унутрашњим тржиштем и захтевима за слободно надметање. Члан 24 Директиве Савета ЕУ 93/37/ЕЕЦ од 14. јуна 1993. године, у вези с координацијом процедура за награђивање јавних уговора, наводи да сваки уговарач може бити искључен из уговора ако је правоснажном пресудом осуђен за дело у вези с његовим професионалним поступањем и ако је крив за озбиљно лоше професионално поступање доказано средствима која уговорне власти могу оправдати. Уколико су услови за искључивање у једној држави екстензивнији од оних у Директиви (нпр., искључивање засновано само на сумњи), онда то може довести у неравноправан положај учеснике на слободном тржишту роба и услуга (Preventive, 2003: 6).

Проблем коришћења личних података и уопште задирања у право на поштовање приватног и породичног живота треба сагледати у ширем контексту, а могућност његовог кршења често се може илустровати на примеру спречавања прања новца под утицајем притисака за енергичније супротстављање илегалној трговини опојним дрогама и другим актуелним облицима организованог криминала, а нарочито супротстављање тероризму. У таквим случајевима треба бити опрезан како наведени притисци не би подстакли примену мера контроле у односу на велики број грађана и организација који не морају имати везе с организованим криминалом и тероризмом. Пример за то је случај из 2006. године када је Друштво за светску међубанкарску финансијску телекомуникацију (*SWIFT*), након терористичких напада 11. септембра 2001. године, дозволило Министарству финансија САД приступ својим подацима без обавештавања белгијских власти, иако је на то била дужно према прописима којима се уређује заштита података у Белгији, где се и налази седиште те компаније (Gilligan, 2007: 110). Иако ширење овлашћења државних органа у супротстављању криминалу у савременој демократској држави има за циљ заштиту слобода и права грађана, треба имати у виду да та овлашћења треба користити само у случајевима када су те слободе и права неспорно угрожени (опширније видети у: Вуковић, 2010: 6–9).

Посебно треба бити пажљив када је у питању ограничавање слобода и права грађана ради превенције организованог криминала, када је иначе дозвољена примена многобројних специјалних истражних метода (Шкулић, 2003).

Занимљив је пример Велике Британије која је Законом о озбиљном криминалу, усвојеном 2007. године, прописала могућност издавања наређења за спречавање озбиљног криминала, односно да Високи суд Енглеске и Велса може издати такво наређење у трајању до чак пет година лицу које има 18 или више година живота за које је уверен да је укључено у озбиљан криминал и има разлоге да основано верује да ће то наређење заштитити јавност спречавањем, ограничавањем или прекидањем учешћа те особе у озбиљном криминалу у Енглеској и Велсу (Serious Crime Act, 2007). Наређење може садржати забране, ограничења, захтеве и сличне услове које суд оцени потребним за остваривање наведеног циља. Закон наводи да се укључивање у озбиљан криминал сматра извршењем озбиљног преступа у Енглеској и Велсу, као и олакшавање његовог извршења, па чак и понашање на начин који је вероватан да ће олакшати његово извршење без обзира на то да ли је извршен. Списак озбиљних преступа је дат у оквиру тог закона, а међу њима су: илегална трговина дрогом и оружјем, трговина људима, проституција и сексуално искоришћавање деце, оружана пљачка, прање новца, превара, утаја пореза и пореска кривична дела, корупција и подмићивање, уцењивање, кривична дела против интелектуалне својине и привредни криминал. Поступак за издавање таквог наређења може покренути Јавни тужилац, Тужилац за гоњење у области пореза и царине или директор Канцеларије за озбиљне преваре, као и Јавни тужилац Северне Ирске за њено подручје. Исти закон даје примере захтева који се могу наметнути у наредби, али се не ограничава само на њих, као и оних које се не могу наметнути. Наредба физичком лицу се може односити на његово пословање, имовину, радни аранжман, средства комуникације, коришћење просторија или ствари, као и путовање. Захтеви се могу упутити и правним лицима у вези с њиховим пословањем, споразумима које су потписали, просторијама које користе, као и у вези са запошљавањем особља. Лицу се не може наредити да информацију пружи усмено, нити да пружи информацију којом се крши законска професионална дужност. Непоштовање наредбе представља преступ за који су прописане новчане казне и/или казне затвора у трајању до чак пет година (Вуковић, Мијалковић, Бошковић, 2011: 128–129).

Поред наведених проблема повезаних с превенцијом организованог криминала, треба истаћи да на ширем плану постоје одређене диле-

ме које се односе на улогу државе, првенствено њених служби безбедности у контроли тог облика криминала. Јован Ћирић указује на те дилеме у једном од својих радова (Ћирић, 2005: 265), у којем говори о начинима на који се организовани криминал повезује с државом и њеним органима, посебно о ситуацијама када држава и њене тајне полицијске службе, зарад остваривања виших финансијско-политичких интереса и циљева, врше активности из домена организованог криминала. Исти аутор даље указује на то да ниједна полицијска, односно контраобавештајна служба не може дозволити потпуну транспарентност у свом раду, првенствено у финансијско-материјалном пословању, јер су јој потребна одређена средства ван цивилне, парламентарне контроле којима може најцелисходније располагати. Та средства се најлакше прикупљају од илегалне трговине опојним дрогама, оружјем и сличним илегалним пословима. Ако држава не би користила услуге организованог криминала, можда би тиме довела у опасност саму себе и нормално функционисање демократских друштвених односа, јер се друге државе и елите тога вероватно не би одрекле, па би оне онда могле дестабилизovati дату државу користећи мафијашке акције, чиме би она чак могла dospети у стање тоталитаризма (Ћирић, 2005: 287–288). То посебно треба имати у виду у контексту опасности од глобалног тероризма када инфилтрирањем својих људи и одређеним видом сарадње са светом организованог криминала држава благовремено треба да сазна за евентуалне претње за своју безбедност, иако то често може прерасти у обрнуту ситуацију: да организовани криминал има своје доушнике у редовима државе. С друге стране, нема демократије ни либерализма уколико се њихова начела не примењују и према онима које, можда у једном пејоративном смислу, можемо означити као непријатеље демократије (Ћирић, 2005: 287–288).

Закључак

Анализирана искуства показују да спречавање савременог организованог криминала треба да се заснива на комбинацији мера социјалне и ситуационе превенције, усмереним ка класичном или општем криминалу којима се баве организоване криминалне групе и организације, као и превенцији корупције и прања новца. Такав јединствен приступ опредељују сама природа организованог криминала, односно његова етиологија и феноменологија. У првој области, социјалне и ситуационе превентивне мере треба усмерити ка спречавању кривичних дела којима орга-

низоване криминалне групе или организације стичу примарну имовинску корист, што могу бити различита кривична дела из домена класичног криминала како насилничког, тако и имовинског (крађе, тешке крађе, разбојништва и разбојничке крађе итд.). С обзиром на то да је организовани криминал, по дефиницији, мотивисан тежњом ка стицању и увећању профита, приступи засновани на теоријама које су изнедриле ситуациону превенцију појављују се као неопходни у супротстављању двема кључним криминалним активностима које условљавају опстанак организованог криминала – корупцији и прању новца. Као што то показују кључни међународни уговори – Конвенција Уједињених нација против транснационалног организованог криминала и Конвенција Уједињених нација против корупције, као и искуства из праксе у превенцији организованог криминала више европских земаља (а нарочито пример Холандије), ситуациона превенција се, пре свега, испољава као смањивање прилика за коруптивно понашање и прање новца. У том делу су посебно значајне мере ситуационе превенције усмерене ка уклањању изговора за таква кривична дела и то повећањем транспарентности у раду органа јавне власти, али и приватних субјеката (нпр., банака и других финансијских институција), а нарочито успостављањем јасних и транспарентних стандарда за доношење одлука које ће на првом месту уважити јавни интерес. На тај начин треба спречити обезбеђивање незаконито стечене имовинске користи од кривичног прогона и њено укључивање у легалне изворе прихода.

Успешно спровођење такве превентивне стратегије подразумева одговарајуће нормативноправне промене, у законима и подзаконским актима, и доследно спровођење тих правних прописа. За то је неопходно обезбедити стручан и високопрофесионалан државни апарат, с једне стране, и одговарајућу едукацију јавности о опасностима организованог криминала и могућностима њиховог учешћа у супротстављању том облику криминала, с друге стране, што би пружило подршку спровођењу прописа. Ипак, треба имати у виду и многобројне проблеме који се могу јавити на том плану, пре свега у виду задирања у приватност грађана, посебно у функционисање легитимног привредног тржишта. Да би се избегле такве нежељене последице, превентивне интервенције треба да буду примерено осмишљене и то, пре свега, на основу анализе чинилаца ризика у различитим областима живота грађана и привредних субјеката, које организоване криминалне групе и организације могу злоупотребити. Коначно решење за превенцију организованог криминала није лако дефинисати имајући у виду потребу даљих научних истраживања организованог криминала, како би се установиле све његове карактеристике

значајне за одређивање превентивних интервенција. То подразумева мултиагенцијски приступ размени информација и њиховој анализи, па тек онда и спровођењу превентивних интервенција.

Литература:

1. Abadinsky, Howard (2003): *Organized crime*, Thomson Wadsworth, Belmont.
2. Bošković, Goran (2005): *Pranje novca*, Beosing, Beograd.
3. Bošković, Goran (2011): *Organizovani kriminal*, Kriminalističko-policijska akademija, Beograd.
4. Clarke, V. R. (2000): Situational Crime Prevention: Successful Studies. In W. R. Glesnor, E. M. Correia, J. K. Peak (Eds.): *Policing Communities: Understanding Crime and Solving Problems: An Anthology*, Roxbury Publishing Company, Los Angeles.
5. Cornish, D. B., Clarke, R.V. (Eds.) (1986): *The Reasoning Criminal: Rational Choice Perspectives in Offending*, Springer-Verlag, New York.
6. Cornish, D. B., Clarke R. V. (2003): Opportunities, Precipitators and Criminal Decisions: a reply to Wortley's Critique of Situational Crime Prevention. In M. J. Smith, D. B. Cornish (Eds.): *Theory for Practice in Situational Crime Prevention*, Criminal Justice Press, Monsey.
7. Cohen, L., Felson, M. (1979): Social Change and Criminal Rate Trends: A Routine Activity Approach, *American Sociological Review*. U Đ. Ignjatović (2009): *Teorije u kriminologiji*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd.
8. Ćirić, Jovan (2005): Država i organizovani kriminal, *Sociološki pregled*, 39(3), 265–289.
9. Eck, E. J. (1997): Preventing crime at places. In W. L. Sherman, C. D. Gottfredson, D. MacKenzie, J. Eck, P. Reuter, S. Bushway (Eds.): *Preventing Crime: What Works, What Doesn't, What's Promising, A Report to the United States Congress prepared for the National Institute of Justice*. Washington, D.C.: U.S. Department of Justice, Office of Justice Programs.
10. Gilligan, P. G. (2007): Business, risk and organized crime, *Journal of financial crime*, 14(2), 101–112.
11. Ignjatović, Đorđe (1998): *Organizovani kriminalitet*, Policijska akademija, Beograd.
12. Milić, Nenad (2010): Koncept rada policije na kriminalnom žarištu, *Revija za kriminologiju i krivično pravo*, 48(3), 313–329.
13. *Organised crime situation report 2005 – focus on the threat of economic crime* (2005), Council of Europe, Strasbourg.
14. *Preventive legal measures against organised crime: organised crime – best practice survey n°9* (2003), Council of Europe, Strasbourg.
15. *Recommendation R (2001) 11 on guiding principles on the fight against organised crime* (2001), Council of Europe, Strasbourg.

16. *Serious Crime Act 2007*, preuzeto 20. juna 2011. sa:
http://www.legislation.gov.uk/ukpga/2007/27/pdfs/ukpga_20070027_en.pdf
17. Škulić, Milan (2003): *Organizovani kriminalitet – pojam i krivičnoprocesni aspekti*, Dosije, Beograd.
18. The prevention and control of organised crime: A European Union strategy for the beginning of the new millennium (2000/C 124/01), *Official Journal of the European Communities*, 3. 5. 2000.
19. Van der Schoot, Cathelijne Rosalie Annemarie (2006): *Organised Crime Prevention in the Netherlands – Exposing the Effectiveness of Preventive Measures*, Boom Juridische uitgevers, Den Haag.
20. Van Koppen, Vere M.; de Poot, Christianne J.; Blokland, Arjan A. J. (2010): Comparing Criminal Careers of Organized Crime Offenders and General Offenders, *European Journal of Criminology*, 7(5), 356–374.
21. Vuković, Slaviša; Mijalković, Saša; Bošković, Goran (2011): Prevencija pranja novca i finansiranja terorizma – osnovne metode i mogućnosti, *NBP – Žurnal za kriminalistiku i pravo*, 16(2), 117–131
22. Vuković, Slaviša (2010): *Prevencija kriminala*, Kriminalističko-policijska akademija, Beograd.
23. Zakon o potvrđivanju Konvencije Ujedinjenih nacija protiv transnacionalnog organizovanog kriminala i dopunskih protokola, *Službeni list Savezne Republike Jugoslavije*, Međunarodni ugovori, broj 6/01.
24. Zakon o ratifikaciji Konvencije Ujedinjenih nacija protiv korupcije, *Službeni list Srbije i Crne Gore*, Međunarodni ugovori, broj 12/05.

Basic Approaches and Possibilities of the Prevention of Contemporary Organised Crime

Summary: The paper argues that prevention of modern organized crime should be based on three basic approaches. The first approach refers to the classical inhibition, which includes preventive measures and actions aimed at preventing classic, or general, crimes where organized criminal groups or organizations acquire primary gain, such as theft, burglary, robbery, etc. These are the classic preventive actions that apply to the general crime, and that preventivne actions are usually classified on the activities in the fields of social and situational prevention. The other two ways of prevention of organized crime have been aimed at preventing process of providing illicit gain and its infiltration into legal sources of income. These activities are aimed at preventing corruption and money laundering. Successful implementation of such preventive strategies include appropriate changes in the normative-legal field, in laws and regulations, and consistent implementation of legal regulations for what is necessary to provide competent and highly professional state apparatus, on the one hand and adequate public education about dangers of organized crime and possibilities for their participation in combating this sort of crime on the other hand. However, one should bear in mind numerous problems that can occur in this area,

primarily in form of intrusion into privacy of citizens, especially into legitimate operation of economic markets. To avoid such adverse effects preventive interventions should be appropriately designed and primarily based on analysis of risk factors in different areas of citizens life and businesses that may be abused by organized criminal groups and organizations.

Key words: Prevention, Organised Crime, Social Prevention, Situational Prevention, Corruption, Money Laundering

ДАРКО МАРИНКОВИЋ*
Криминалистичко-полицијска академија
Београд

УДК 343.85:343.9.02(100)
ИД БРОЈ 192625932
Прегледни рад
Примљен: 18.03.2012
Одобрен: 22.05.2012

ОРГАНИЗОВАНИ КРИМИНАЛ стање и глобалне перспективе**

Сажетак: Организовани криминал је сложена, по много чему специфична криминална појава која представља велику претњу за правни поредак и демократске институције једне земље, али и за међународну заједницу у целини. Опасност коју са собом носи није садржана искључиво у конкретним криминалним радњама, већ много више у могућности да, посредно или непосредно, утиче и на државне одлуке у сфери њене економије или политике, па чак и на међународне односе у целини. Моћне криминалне организације, као репрезенти организованог криминала, постоје у свим деловима света, делују глобално и остварују огромне незаконите профите. Данас је организовани криминал у средишту интересовања свих држава понаособ, али и целе међународне заједнице, која убрзано покушава да изнађе одговарајуће начине, методе и средства којима ће му се супротставити. Садржински, рад указује на највеће и најмоћније криминалне организације у миљеу организованог криминала, а затим акценује савремене карактеристике и будућа кретања организованог криминала у свету.

Кључне речи: организовани криминал, мафија, Тријаде, Јакузе, наркокартели, криминална тржишта, глобални криминал.

* darko.marinkovic@kpa.edu.rs

** Овај рад је резултат реализовања научноистраживачког пројекта под називом „Развој институционалних капацитета, стандарда и процедура за супротстављање организованом криминалу и тероризму у условима међународних интеграција”. Пројекат финансира Министарство просвете и науке Републике Србије (број 179045), а реализује Криминалистичко-полицијска академија у Београду (2011–2014). Руководилац пројекта је проф. др Саша Мијалковић.

Уводна разматрања

Начини криминалног деловања непрекидно се прилагођавају новим околностима, с истакнутом међузависношћу између специфичних злочина (вертикална међузависност или ланци индивидуалних злочина) и сложених криминалних активности (хоризонтална међузависност или међузависност ланаца криминала). Незаконите делатности организованих криминалних група постају све повезаније међусобно, конституишући неку врсту *илегалног ланца*. Вертикална међузависност кривичних дела се јавља у случају када је за извршење једног финалног злочина неопходно извршити и једно инструментално, односно функционално кривично дело (како смо их у претходном делу рада назвали) или више њих од стране исте криминалне организације. Другим речима, да би се одређени злочин финализирао, у оквиру организованог криминала се извршава ланац незаконитих делатности. Та међузависност злочина је често манифестација прогресивне специјализације криминалних организација у вршењу илегалних активности (Маринковић, 2010: 141).¹

Чињеница да су активности организованих криминалних група у великом проценту међузависне може помоћи бољем разумевању начина на који се транснационални организовани криминал премешта с једне активности на другу (Adamoli *et al.*, 1998: 16). У пракси, криминална група са већ обученим особљем, развијеним начином рада, већ испитаним кријумчарским рутама, развијеним мрежама корупције и постојећим везама у разним државама света, премешта се на нова незаконита тржишта, додајући нове активности онима у којима се већ специјализовала. Примери такве хоризонталне међузависности су прилично видљиви – може се истаћи повезаност делатности трговине дрогом и кријумчарења миграната албанских криминалних група, које превозе људе и дрогу преко Јадранског мора. Исто се односи и на организоване криминалне групе азијског порекла, које кријумчаре илегалне мигранте преко канадско-америчке границе, искоришћавајући руте, начине рада и методе који су већ развијени за кријумчарење цигарета.²

¹ Велики је број примера такве вертикалне међузависности – на пример, када је реч о преварама, корупцији и прању новца, анализе криминалних шема показују да су та три злочина често функционално повезана тако што је један од њих крајњи резултат, док су друга два посредни кораци ка њему.

² Уопштено, када криминалне активности подразумевају различите облике илегалне трговине (дрога, оружје, људи, украдена возила и сл.), криминалцима није тешко да се премештају с једне врсте делатности на другу, искоришћавајући претходно стечена знања и искуство.

Криминалне групе из света организованог криминала се често дефинишу на основу националне припадности њихових чланова. Иста култура, језик и скуп заједничких вредности значајно повећавају поверење, разумевање, комуникацију и, на крају, конкурентну предност група образованих према етничком начелу у односу на друге. И поред свеприсутних мултинационалних и мултиетничких организованих криминалних група, у свету данас и даље постоји снажна веза између националне/етничке припадности и организованог криминала.

Најзначајније криминале организације у свету организованог криминала

Може се закључити да данас постоје три главна типа или групе криминалних организација које делују глобално, односно транснационално. Први тип чине тзв. „великих пет” – традиционалне групације организованог криминала, у које се убрајају италијанска криминална удружења (укључујући сицилијанске и америчке породице Мафије), руска мафија, јапанске Јакузе, кинеске Тријаде и колумбијски Картели. Како истиче Ричардс (Richards), да би тај тип био заокружен, неопходно је додати и мексичку Криминалну федерацију, састављену од пет наркокартела из те земље, тако да је у том случају исправније говорити о „великих шест” у организованом криминалу који делују глобално (Richards, 1999: 4). Другу категорију криминалних организација чине мање, али ипак високоорганизоване групе, с одређеним криминалним специјалностима, које су највећим делом у функцији „великих шест” на сличан начин као што подручне испоставе (одељења) раде за своје матичне компаније. У ту категорију могу се сврстати нигеријске криминалне групе, као и оне које делују у Јамајци, Порторику, Доминиканској Републици и сл. Трећи тип су класичне терористичке организације, које се, између осталог, баве и кријумчарењем наркотика, разним облицима фалсификовања, кријумчарењем оружја и сл., а што уједно представља основни вид финансирања њихове борбе за остварење политичких циљева. У те групе се обично убрајају Јапанска црвена армија (енгл. *Japanese Red Army*), перуански „Сјајни пут” (енгл. *Shining Path*), Революционарне оружане снаге Колумбије (енгл. *Revolutionary Armed Forces of Colombia*), Ирска републиканска армија (*People's Irish Republican Army*) и сл.

Италијанска криминална удружења

Када је реч о италијанском организованом криминалу, он се обично идентификује с Мафијом. Међутим, Мафија је само једна од четири велике криминалне групе које постоје у тој земљи – остале три су Камора (*Camorra*), Ндрангета (*'Ndrangheta*) и Света уједињена круна (*Sacra Corona Unita*). Према проценама америчког ФБИ, те четири групе обухватају око петсто четрдесет криминалних породица с више од 21.000 чланова (*Italian Organized Crime, International Crime Treat Assessment – Worldwide Areas of International Criminal Activity*, Децембер 2000). Уопштено, за све њих се може рећи да су организоване на породичним или начелима клана, те да постоје већ вековима уназад у оквиру система моћи познатог као *sistema del potere* (Richards, 1999: 5).

Мафија – сицилијанска мафија или Коза ностра (ит. *Cosa nostra*, енгл. *Our Thing, Our Affair – наша ствар*) је засигурно најпознатији представник организованог криминала у свету. Процењује се да мафију данас чини око 180 породица (*famiglia*), које укључују 5.000 чланова и делују у преко 40 земаља широм света, укључујући и земље илегалне произвођаче хероина с Далеког истока – око 750 милиона долара вредан хероин из те области сваке године се допрема у Њујорк дистрибутивном мрежом коју контролише управо та криминална организација (Richards, 1999: 5).

Структура сицилијанске Коза ностре је пирамидална – војнике на најнижим нивоима у групама од десетак чланова надзире каподећина (*capodecina* – глава десеторице). Сваки каподећина подноси извештај ономе изнад себе, а то је изабрани шеф локалне банде или породице, који уз себе има заменика и једног или више саветника – консиљера (*consigliere*). Три породице чије се територије граниче чине округ (*mandamento*), при чему је сваки старешина округа члан Комисије, парламента Козе ностре или управног одбора за провинцију Палермо. Теоретски, изнад тог провинцијског нивоа постоји регионално тело сачињено од мафијашких босова из читаве Сицилије. Међутим, у пракси, Палермо доминира сицилијанском мафијом, с обзиром на то да скоро половина од стотинак породица на Сицилији има своју територију у Палерму и његовој околини, док вођа Комисије Палерма има водећу улогу унутар сицилијанске мафије као целине.³

Чланови Мафије су везани заклетвом, која се састоји од пет конститутивних начела: 1) закон ћутања или *омерта* представља завет да се

³ Покајник Бускета (Buscetta) је изнео судији Фалконеу (Falcone) осамдесетих година XX века пирамидалну структуру Коза ностре (Dickie, 2004: 17).

никада неће открити тајне и имена чланова Мафије, чак и под претњом највећег мучења или смрти; 2) апсолутна послушност вођи (ит. *don*, енгл. *boss*); 3) јака солидарност и помоћ било ком члану Мафије, у сваком тренутку и безусловно; 4) освета због било ког обика напада, на себе или другог члана Мафије; и 5) избегавање било каквог контакта и сарадње с представницима државне власти, осим коруптивних веза. Из своје традиционалне базе у Палерму, Мафија контролише своје подручне органе широм света, али и многобројне друге мање криминалне организације, често користећи свој статус и ауторитет да делује као посредник међу другим групама. Сицилијанска мафија је с руском мафијом предузимала заједничке акције кријумчарења дроге и људи широм света, користећи руски превоз и логистику и италијански *know how* (*Italian Organized Crime, International Crime Treat Assessment – Worldwide Areas of International Criminal Activity*, December 2000).

У САД мафија представља криминални савез највећих породица, које укључују више од 3.000 чланова, при чему свака од породица има контролу над одређеним илегалним и легалним пословима на одређеној територији, односно географској области (*FBI – Italian Organized Crime*). Са Сицилије и од својих корена, америчка подружница Мафије се одвојила у XIX веку заједно с италијанским емигрантима, устоличивши се у почетку у Њу Орлеансу. Раних година XX века у сваком већем граду у тој земљи је постојао огранак Мафије, чије су активности у почетку биле усредсређене на изнуде, да би се временом окренули и организовању проституције и коцкања. Прави процват је доживела у периоду прохибиције, када су моћници попут Ал Капонеа контролисали целе градове. Иза моћи и богатства који су у то време стечени остале су хиљаде мртвих у обрачунима ривалских банди. Зато је тридесетих година прошлог века створен специфичан систем за арбитражу у облику већа, које су чинили челници десет главних фамилија између којих је извршена и територијална подела самог криминалног тржишта. Иако се структура, изглед, чланство, па чак и постојање појединих породица мафије непрестано мења, њено биће чини десет великих породица и још петнаест (или нешто више) мањих. Пет највећих породица с Источне обале је смештено у Њујорку и носе имена својих садашњих или бивших вођа: то су породице Ђеновезе (Genovese), Гамбино (Gambino), Лукиезе (Lucchese), Маљоко (Maglioco) и Бонано (Bonanno). Других пет великих породица је познато по градовима којима владају или регионалној припадности – то су породице из Буфала, Род Ајленда и Бостона, Тампе, Детроита и Чикага (Richards, 1999: 7). Главне активности америчке мафије обухватају илегалне послове с наркотицима, контролу синдиката и ко-

рупцију, зеленашење, илегално коцкање, манипулације на тржишту деонича, уз све интензивније укључивање у легалне послове.

Америчка мафија је претрпела током последњих деценија различне губитке у многобројним акцијама државних органа усмереним против ње. Многи њени чланови су постали издајници и информатори полиције, односно сведоци на суђењима (Sifakis, 1999: 165). Најпознатији су свакако Савино (Савино), који је сведочио средином осамдесетих, и Гравано (Gravano), који је био сведок раних деведесетих година XX века, обојица из породице Гамбино. Као резултат тога, више од 1.300 чланова и сарадника мафије је лишено слободе. Упоредо с тим акцијама, и историјски криминални монопол мафије је био угрожен руском мафијом, колумбијским Картелима и Тријадама. И поред тога, америчка мафија остаје изузетно моћна криминална организација, нарочито криминалне породице из Њујорка, попут фамилије Ђеновезе која броји 1.500 чланова.

Сицилијанска мафија је такође под јаким ударом снага закона у Италији. У 1997. години у Аргентини је ухапшен један од њених челних људи – Марио Фаброџино (Mario Fabbrocino), који је био у бекству више од десет година због оптужби за трговину дрогом и убиства. У септембру исте године, 31 високорангирани члан мафије је осуђен за учествовање у убиству судије Фалконеа 1992. године у бомбашком нападу на аутопуту, од чега њих 26 на доживотни затвор (Dickie, 2004: 407–415).

Камора – Криминална асоцијација смештена у Напуљу, која се састоји од стотинак кланова с отприлике 7.000 чланова (*FBI – Investigative programs, Organized Crime, Italian Organized Crime*). Државни органи САД сматрају да је Камора криминално удружење у експанзији, које често надмашује и сицилијанску мафију својом способношћу прилагођавања новим кретањима и формирања криминалних алијанси. Остварила је нарочито јаке везе с руском мафијом. На пример, Камора и Коза ностра су постигле договор о фалсификовању новца, тако што су избељиване новчанице од једног долара и потом прештамповане у апоене од сто долара, након чега су испоручиване руској мафији ради њихове дистрибуције у земље Источног блока. За узврат, добили су значајну имовину и оружје из бившег СССР, прокријумчарено у источну Европу и Италију.⁴

⁴ Као и Мафија, и Камора је била значајно погођена акцијом италијанских државних органа крајем деведесетих година XX века. Том приликом ДИА (Антимафија истражна полиција) је запленила око 285 милиона долара имовине, која је припадала моћном клану Казерта (*Caserta*).

Ндрангета – Смештена је у Калабрији и састоји се од око сто шездесет ћелија, које укључују око 6.000 чланова (*FBI – Investigative programs Organized Crime, Italian Organized Crime*). Нарочито је активна у илегалној трговини хероином, што је и потврдила истрага америчких државних органа крајем осамдесетих и почетком деведесетих година XX века, којом је откривено да је Ндрангета користила пицерије у великим градовима на Источној обали као параване за трговину хероином. Операција „Мачје око” (*Operation Cat’s Eye*) из 1997. године открила је да та криминална организација има развијену мрежу трговине наркотицима, којом оперише из својих ћелија у Торонту (Канада) и Тампи (Флорида), у савезу с њујоршком мафијом и колумбијским картелима.

Света уједињена круна – Релативно млада организација, основана почетком седамдесетих година XX века, за коју се процењује да се састоји од педесетак кланова који броје око 2.000 чланова (*FBI – Investigative programs, Organized Crime, Italian Organized Crime*). Смештена је у области Пуља у Италији и углавном се бави пословима који се традиционално везују за организовани криминал – трговина дрогом, кријумчарење цигарета, трговина људима, зеленашење, различите преваре и сл.

Руска мафија

Како истичу Фикнауер (Finckenaue) и Вороњин (Воронин) (Finckenaue, Воронин, 2001: 1), током деценије након распада Совјетског Савеза цео свет је постао мета нове глобалне криминалне претње, узроковане постојањем криминалних организација које су се преливале изван граница Русије и других бивших совјетских република, попут Украјине. Иако су говориле руским језиком и долазиле из области које припадају Русији, многе нације и групе које припадају тим криминалним групама не сматрају се руским, нити их Руси доживљавају као своје. Према томе, руски организовани криминал обухвата било коју етничку или националну групу – попут Јермена, Чечена, Грузијаца, Јевреја, Летонаца, Литванаца, Татара или Украјинаца, које долазе с територије бившег Совјетског Савеза.

Према величини, изворима, бруталности и расту, руска мафија постаје светски најдоминантнија криминална организација. Процењује се да у свом саставу броји око триста структурираних група, које окупљају више од 100.000 чланова (*Transnational Criminal Activity, Canadian*

Security Intelligence Service, November 1998). Најпознатије су „Бригаде сунца”, мафија из Одесе и арменске организоване криминалне групе.⁵

Данас руска мафија доминира у кријумчарењу новца, оружја, организовању проституције, рекету и илегалној трговини наркотицима. Широм света те групе су укључене у трговину људима и кријумчарење миграната, крађе луксузних аутомобила, наручена убиства, преваре с кредитима, кријумчарење дијаманата и делатности прања новца. Процењује се да одређени облици контроле над око 400 банака у тој земљи омогућују руској мафији прање око 250 милијарди долара сопствених криминалних профита, као и профита других организација, пре свих сицилијанске Мафије (*Russia, International Crime Treat Assessment – Worldwide Areas of International Criminal Activity*, December 2000). Америчка информативна агенција (FBIS) има сазнања да руска мафија има контролу над 85% гласачког тела у управним одборима руских корпорација и да контролише 50–80% свих руских банака.

Јакузе

Својеврстан пандан италијанској или америчкој мафији је јапанска криминална организација Борокудан (*Boryokudon*), у свету познатија као Јакузе. Корени те криминалне организације се могу наћи у позним годинама XVI века, када су банде ексцентричних самураја, познате као *kabuki-mono* (дословце „лудаци”), терорисале многобројна села, која су бранили *machi-yokko* („слуге града”) (Lunde, 2004: 95). Као организована група, Јакузе су се почеле развијати током друге половине XVII века, када су банде састављене од *bakuto* – коцкара, *tekiya* – уличних продаваца и *gurentai* – насилника, почеле да се организују у лабаве криминалне групе. Сама реч *јакуза* долази од израза који се користи у коцкарској игри сличној блек-џеку (*blackjack*), а у којој комбинација карата 8-9-3 при дељењу представља најгори резултат, који се изговара *ya-ku-sa*

⁵ Велики број чланова руске мафије потиче из бивших институција власти СССР, пре свих совјетске обавештајне службе КГБ. Крај старог режима је ослободио такав талас криминала у Русији какав није забележен у новијој историји. Примера ради, у периоду ескалације руског организованог криминала илегална производња опијата у свету се удвостручила. Руска мафија је развила софистициран канал за кријумчарење хероина из Мјанмара, преко Мале Азије и Балкана до западне Европе. Попут кинеских Тријада, које користе кинеске четврти као базе својих операција, и руска мафија је искористила исељенике из своје земље у америчким градовима да би у њима заузела одговарајуће позиције – тако су се групе из Одесе устоличиле у Њујорку и Бостону, односно арменске групе у Лос Анђелесу.

(*Yakuza – details of its origin, organization, structure, tattoos, and more*). Од њих потиче и пракса одрезивања горњег зглоба малог прста на руци, као знак подређености и послушности вођи (*oyabun*). Тетовирање је уобичајена пракса код Јакуза: тетоважа је симбол снаге или моћи, док се потпуна тетоважа леђа сматра симболичким врхунцем моћи.

Бројчано и по својој моћи, Јакузе су пуну експанзију доживеле након пораза Јапана у Другом светском рату. Према неким проценама, до 1963. године било је више од 180.000 чланова Јакуза, окупљених у око 5.200 банди. Крвави обрачуни између појединих банди знатно су смањили чланство. Према наводима јапанске полиције (*Japan's National Police Agency*), данас је 60% од укупно 90.000 чланова Јакуза окупљено у једној од њихове три највеће фамилије: Јамагучи-гуми (*Yamaguchi-Gumi*), Сумијоши-кај (*Sumiyoshi-Kai*) и Инагава-кај (*Inagawa-Kai*) (*Japanese Yakuza, International Crime Treat Assessment – Worldwide Areas of International Criminal Activity*, December 2000). Човек који је великим делом заслужан за значајан раст удела Јакуза у илегалним и легалним пословима широм света свакако је Таока (Таока), лидер породице Јамагучи-гуми од средине четрдесетих година XX века па до своје смрти, 1981. године. На врхунцу моћи, Јамагучи-гуми су контролисали преко 2.500 илегалних и легалних послова, који су им годишње доносили преко 500 милиона долара зараде (Richards, 1999: 11).

Утицај Јакуза у Јапану може имати дугорочне и поражавајуће последице на привреду те земље. Јапанско Министарство финансија наглашава да се јапанским банкама дугује између 300 и 600 милијарди долара на основу различитих послова с некретнинама, који су били у експанзији осамдесетих година прошлог века. Наиме, власници тих некретнина или непокретности су чланови Јакуза, па су банке у страху да изврше њихову ликвидацију или наплату (Richards, 1999: 11).

Тријаде

Као интензиван проблем, кинески криминални синдикати су се почели јављати током протекле три деценије, постајући предмет значајне пажње органа задужених за спровођење закона у САД, Канади, Аустралији и Европи. Власти САД сматрају да су данас кинеске криминалне организоване групе други највећи проблем у тој земљи, с тим што у скоријој будућности по важности могу превазићи и италијанске групе. Упркос широко распрострањеном кинеском организованом криминалу у свету, те извештајима о његовом учешћу (пре свега) у активностима

трговине хероином и људима, спроведен је прилично мали број озбиљних истраживачких студија о тој криминалној појави (Chin, Zhang, Kelly, 2001: 129). Тријаде су данас, према многим ауторима, највећа, најопаснија и најбоље организована криминална групација на свету, која потиче од тајних патриотских друштава формираних пре три века, с циљем борбе против корумпиране и угњетавачке династије Чин (*Chin*).

Са структуром сличном корпорацијској, Тријаде су у себе укључиле многобројне кинеске етничке заједнице широм света, које користе као базе за своје операције. Нарочито су присутне на пацифичкој обали САД, Хаваима, у Сијетлу, Ванкуверу и Сан Франциску, као и у Торонту, Бостону и Њујорку. Тријаде контролишу илегалну трговину источноазијским хероином у свету, с годишњим профитом од преко 200 милијарди долара (*Ethnic Chinese Criminal Networks, International Crime Treat Assessment – Worldwide Areas of International Criminal Activity*, December 2000). Кријумчарење оружја је такође значајна криминална делатност која доноси око 3 милијарде долара прихода годишње, док кријумчарење људи, пре свега у САД и Европу, обезбеђује зараду од 3,5 милијарди долара. Тријаде наплаћују око 3.000 долара по особи коју илегално пребацују у САД, на шта се неретко надовезује и трговина људима, па кријумчарене особе буду продате својим послодавцима и асимилиране у многобројне кинеске четврти, у којим раде годинама (у борделима или продајући дрогу) како би отплатили дуг.

У Северној Америци Тријаде су познате и као Тонге (*tongs* – клешта). Међутим, како та реч истовремено значи и сала за састанке, многе кинеске Тонге у ствари представљају легитимна пословна удружења. Зато је некада тешко разлучити која су удружења Тонги легитимна а која незаконита, односно криминална. Један од првих чланова Тријада, који је као својеврстан инсајдер сведочио пред конгресним Комитетом у САД 1992. године о устројству и начину функционисања Тријада, био је извесни Господин Ма (*Mr. Ma*) (Richards, 1999: 14).⁶

⁶ Готово сав хероин који пролази кроз Кину и Хонг Конг, а потом пласира широм света, кријумчари се у организацији Тријада и потиче из подручја тзв. „Златног троугла” – Тајланда, Бурме и Лаоса. Од краја осамдесетих година XX века, Кинези доминирају светским тржиштем хероина. У том периоду, значајно је порастао број зависника од те дроге у свету, док је цена хероина падала. Хероин познат као „кинеско бело” (енгл. *china white*) један је од најквалитетнијих и најчистијих у свету и може се конзумирати ушмрковањем или пушењем, што је, између осталог, утицало и на распрострањеност саме злоупотребе те дроге.

Колумбијски картели

Према речима Маршала (Marshall), заменика директора Америчке агенције за сузбијање злоупотребе наркотика – ДЕА из 1998. године, међународни наркосиндикати делују у целој хемисфери, поседују добре изворе снабдевања и екстремно су прилагодљиви свим променама (Richards, 1999: 15). Као такви, много су моћнији и утицајнији од било ког другог криминалног удружења насталог пре њих. Снага колумбијских картела произлази из њиховог монопола над илегалном производњом и дистрибуцијом кокаина у целом свету, које тим удружењима доносе огромне приходе. Тај монопол произлази из чињеница да биљка кока, као једина природна сировина из које се добија скупочена дрога, успева једино у подручју Анда, па су Колумбија, Боливија и Перу готово искључиви произвођачи кокаина у свету. Историјски, највеће количине те дроге производе и дистрибуирају криминалне групе лоциране у колумбијским градовима Меделин и Кали, по којима су и добили широм света познате називе. Два нова картела – Коста (*de la Costa*) и тзв. „кријумчари из Северне Ваље“ (*Northern Valle del Cauca*), северног дела карипске обале, интензивирали су свој удео у тим пословима крајем деведесетих година прошлог века и хапшења челних људи картела Меделин и Кали. Као додатак производњи готово целокупног кокаина који се пласира у свету, колумбијски картели су организовали и производњу и дистрибуцију хероина, истина, у знатно мањем обиму.

Током осамдесетих и почетком деведесетих година XX века, „краљеви дроге“ из Меделина су контролисали готово целокупну светску трговину кокаином. Најпознатији од њих је свакако Пабло Ескобар (*Pablo Escobar Gaviria*), који је био на челу тог картела од средине осамдесетих година па све до своје смрти, 1993. године (Bowden, 2002).⁷ Крајем осамдесетих и почетком деведесетих година XX века Кали картел је успоставио ефективну контролу над производњом и дистрибуцијом кокаина из Перуа, Боливије и Колумбије, потискујући конкурентски Меделин картел, који је у реализацији својих послова био прилично

⁷ Крајем осамдесетих година прошлог века, Меделин картел је био изложен снажним акцијама америчких власти, које су настојале да затворе карипско-флоридски улаз кокаина у САД, а који је организовао управо тај картел. Један од његових челних људи, Гачо Родригез (*Jose Rodriguez Gacho*), убијен је 1989. године у сукобу с колумбијском полицијом, а документи заплениjeni том приликом указивали су на то да је располагао с више од 300 милиона долара, распоређених на више различитих места. Његова смрт, као и убиство Ескобара, 1993. године, учинили су да Меделин картел постане сена некада моћне криминалне организације, уступивши примат Кали картелу.

насилан. Његови чланови су постали софистициранији и обазривији, а њихов успон је био заснован на методама легалне пословне праксе, због чега су колумбијски полицијски службеници извештавали о „господи” (*los caballeros*) из Калија и „пропалицама” (*los hampones*) из Меделина.⁸ У почетку, Кали картел је користио Карибе као транспортну руту дроге и новца у САД, да би, након неколико успешних репресивних акција америчких власти, испоруке усмерио преко територије Мексика, склопивши уговоре с мексичким наркоорганизацијама. У почетку, картел је мексичким групама плаћао од 1.000 до 2.000 долара по пребаченом килограму кокаина преко мексичког коридора, да би временом та услуга постајала све скупља, тако да се данас мексичким кријумчарима плаћа у роби 40–50% кријумчарене робе. И поред тога, профити Кали картела су и даље изузетно високи – представници ДЕА су у америчком Конгресу изнели процене да су босови тог картела у 1995. години остварили профит већи од 8 милијарди долара (Richards, 1999: 18).

Картели Коста и Северна Ваља представљају новије и све запаженије колумбијске наркоорганизације, које добијају на значају упоредо са слабљењем моћи Меделин и Кали картела. При кријумчарењу кокаина и хероина у САД вратили су се традиционалној рути која води преко карипског коридора, обилазећи мексичке дистрибутере који узимају и до 50% кријумчарене робе, у поређењу с 20–30% које узимају порторикански или доминикански дистрибутери за пролаз преко њихове територије (Richards, 1999: 20).

Мексичке криминалне организације

Мексичку криминалну федерацију чине четири организоване криминалне групе које потичу из Мексика, односно Голфски, Хуарез (*Juarez*), Сонора (*Sonora*) и Тихуана (*Tijuana*) картели, који контролишу највећи део производње хероина и марихуане у тој земљи, као и њихову дистрибуцију, заједно с кокаином, у САД и друге делове света (Maguire, 1999: 263). Сваки од тих картела делује у одређеној геграфској области дуж границе Мексика и САД. Пета група, Амеска (*Amezqua*) организаци-

⁸ Док су се припадници Меделин картела у кријумчарењу дроге првенствено користили насиљем и корупцијом, Кали картел је осмишљавао најразличитије облике превара и камуфлажа приликом транспорта. Тако су, на пример, агенти царинске службе САД и ДЕА 1988. године открили 3.270 кг кокаина сакривеног у 700 од 9.000 дасака упућених из Еквадора, које су биле посебно издубљене за те потребе, односно 2.270 кг кокаина замотаног у 1.200 табли чоколаде.

ја, доминира трговином метамфетаминима и другим синтетичким дрогама. Према проценама власти САД, Мексичка федерација опере годишње више од 7 милијарди долара новца који највећим делом потиче управо из илегалних послова у вези с наркотицима (*Mexico, International Crime Treat Assessment – Worldwide Areas of International Criminal Activity*, December 2000). С друге стране, насиље које је својствено организованим криминалним групама у Мексику вероватно је најсуровије у свету.⁹ То је и разлог зашто се мексички наркокартели, по степену примене насиља, на скали од 1 до 10 рангирају највишом оценом (Finckepaer J. *et al.*, 2001: 4–6).

Амезка организација, и поред тога што није члан Мексичке федерације коју чине четири наведена картела, засигурно заузима једно од водећих места по својој организованости и снази, држећи монопол над производњом и дистрибуцијом метамфетамина. На њеном челу се налазе браћа Контрерас (*Amezqua Contreras*), са седиштем у Гвадалахари. Поред метамфетамина, она је и један од највећих светских кријумчара ефедрина, који је прекурсор у производњи метамфетамина, користећи јаке криминалне везе на Тајланду и Индији (Maguire, 1999: 265).

Друге значајније криминалне организације

Претходним приказом криминалних организација су обухваћене оне које су данас (или су биле у ближој прошлости) у свету доминантне и које се сматрају највећим и најмоћнијим. Међутим, подручје организованог криминала је изузетно динамично, а та динамичност се испољава у најмање три сфере: 1) у криминалним делатностима; 2) начину извр-

⁹ Сукоби између ривалских наркокартела на северу Мексика у периоду 2006–2010. године потпуно су измакли контроли и ескалирали у прави рат, који мексичке снаге безбедности и администрација председника Калдерона не могу да зауставе. О томе можда најбоље говори књига *Град убиства*, аутора Чарлса Боудена (Charles Bowden), у којој се наводи да је у региону Сијудад Хуареса, од краја 2006. године у обрачунима наркобанди убијено више од 26.000 људи. Боуден је 2008. године провео више месеци у Сијудад Хуаресу, јужно од Ел Паса у Тексасу, који важи за део света у којем владају закони подземља и куда води главна рута за кријумчарење дроге за САД. За Боудена је тај град најопасније место на свету, с највише насиља и смрти, али и с баснословном зарадом различитих наркокартела, која је 2008. године износила више од 50 милијарди долара, док су истовремено обични људи једва преживљавали, с дневном просечном зарадом од око 7 долара. Према аутору, најстрашније је то што су деца све више уплетена у сурове послове наркокартела – „Сијудад Хуарес је модел за производњу смрти, за претварање адолесцената, који немају шта да раде а неће у школе, у чланове банди и убице” (Bowden, 2010).

шења (*modus operandi*) и 3) криминалним субјектима, при чему је ова последња вероватно и најинтензивнија. На светској, регионалној или националној сцени организованог злочина непрекидно се мењају улоге – једне криминалне групације потискују и замењују друге, мењају се организација, надлежност и интензитет акције државних органа надлежних за сузбијање злочина, док је једина константа у свему томе непрекидна присутност организованог криминала.

Током последње деценије прошлог века снажан успон је доживела тзв. албанска – шиптарска мафија, која је преузела највећи део послова у вези с кријумчарењем хероина дуж Балканске руте од турских кријумчара, што је и било полазна основа за њено конституисање и оснаживање. За ту криминалну организацију је карактеристична јака етничка компонента, која је можда и најизраженија у свету, заснована на традиционалној, вишевековној затворености албанске породице и њеној строгој патријархалној устројености, у коју је тешко, ако не и немогуће, продрети људима са стране, из других средина или етничких заједница. Велика новчана средства до којих шиптарска мафија долази илегалним пословима у вези с наркотицима, коришћена су у претходном десетогодишњем периоду као основни извор прихода терористичких акција тзв. Ослободилачке војске Косова, која се борила за отцепљење аутономне покрајине Косова и Метохије од Републике Србије. Поред послова у вези с наркотицима, те криминалне групације данас све више учествују и у илегалним делатностима кријумчарења миграната, трговине људима и организоване проституције (*Ethnic Albanian Criminal Groups, International Crime Treat Assessment – Worldwide Areas of International Criminal Activity*, December 2000). Према извештају Светске безбедносне мреже (*World Security Network*), организовани криминал је на подручју Косова и Метохије постао примарна друштвена снага, акумулирајући током година неколико милијарди долара и претварајући их у некретнине. Притом је успостављена и чврста контрола над многим пословним и политичким круговима у земљи (Michaletos, 2009).¹⁰

¹⁰ Поменути извештај Светске безбедносне мреже је објављен у јуну 2009. године и, према њему, организоване криминалне групе с Косова и из Црне Горе сарађују у увозу и извозу нелегалних роба, углавном морским путем. Штавише, додаје се у извештају, постоје многобројне индиције да се прање новца у Црној Гори врши за потребе албанских криминалних организација. Више је него сигурно да је корупција на високом нивоу најважнији чинилац због којег организоване криминалне мреже и даље јачају на западном Балкану. Прецизније, организовани криминал је током година експлоатисао друштвене везе између бизнисмена–политичара и служби безбедности и тако се увукао у срж државног апарата. То се дешавало и пре краха Хладног рата, али се наставља и даље упркос многим напорима да се организовани криминал уклони. На Косову су поменуте

Нигеријске криминалне банде су специјализоване за послове кријумчарења дрога, а њихове услуге највећим делом користе криминалне групације „великих шест”. Власти САД процењују да око 40% хероина који илегално уђе на америчко тржиште прокријумчаре нигеријци, углавном за руску мафију, колумбијске картеле, Тријаде или италијанске криминалне групе. У том контексту, нигеријске организације су се показале као веома успешне у изналажењу алтернативних кријумчарских путева и развијању техника скривања дрога. Међутим, њихова криминална активност није ограничена само на послове у вези с наркотицима – у последње време су све више укључене у широке скале уцена и превара, укључујући преваре с кредитним картицама и чековима, злоупотребу и фалсификовање кредитне документације, крађе возила и сл. (*Nigerian Criminal Enterprises, International Crime Treat Assessment – Worldwide Areas of International Criminal Activity*, December 2000). Када је реч о кријумчарењу дрога, за разлику од некадашњих метода када су те супстанце превожене у већим товарима, данас се углавном користи већи број кријумчара малог профила, који уносе мање количине хероина, некада упаковане и у кондоме, а затим прогутане. Нигеријске кријумчарске организације су везане крвним сродством, браковима или племенским везама и делују као ћелијске структуре како у сопственој земљи, тако и у иностранству. Процењује се да постоји око 500 мањих нигеријских организованих криминалних ћелија, које делују у целом свету – географска распрострањеност тих мрежа омогућава им вршење широке лепезе транснационалних криминалних активности (*Nigerian Criminal Enterprises, International Crime Treat Assessment – Worldwide Areas of International Criminal Activity*, December 2000).

Криминалне групације широм света које представљају субјекте организованог криминала су многобројне – неке од њих су престале да постоје, друге су у нестајању, треће на врхунцу моћи, а четврте у настајању. Овде је потребно истаћи и чињеницу да се данас многобројне терористичке организације широм света јављају и као носиоци одређених делатности из области организованог криминала, углавном с мотивом

друштвене везе посебно важне и јаке због клановског организовања друштва, у комбинацији с аномалијама изазваних ратом 1999. године и санкцијама Уједињених нација уведених СРЈ. У извештају се даље наводи да Европска унија има механизме за праћење кретања криминалних радњи на Балкану и да о томе извештава локалне власти, које још немају толико података и одговарајућу техничку опремљеност. Балкан је и даље слаба тачка када је у питању европска стратегија за борбу против организованог криминала, али је исти случај и с јужном Италијом, и поред тога што је Италија члан Европског савеза од 1957. године. За решавање тих проблема биће потребно време и нико не може предвидети када ће та појава коначно бити елиминисана.

стицања финансијских средстава за своје политичке акције. Таквим организацијама се могу сматрати Исламски покрет отпора (*MAMAS*), Хезболах (*Hizballah*), боливијска Национална ослободилачка армија (*National Liberation Army*), камбоџански Црвени Кмери (*Khmer Rouge*), Баскијска сепаратистичка организација (ЕТА), Тамилски тигрови из Шри Ланке (*Tamil Tigers*), Ирска републиканска армија (*IRA* или *PITA*), Ал Каида (*Al Qaeda*) и многе друге.

Тенденције кретања организованог криминала у свету

Историја криминалних организација показује да је продирање у легитимне послове стадијум у еволуцији многобројних криминалних организација, као што је доказано из искуства САД и на основу тренутне ситуације у земљама бившег СССР. Криминална класа стиче уважавање проширивањем својих активности у легитимне послове и очекује се да (ће) се (у будућности) споји(ти) с владајућим друштвеним слојевима. То продирање у легитимну привреду највећим делом се остварује инвестирањем незаконито стеченог новца у деонице легитимних компанија.

Организоване криминалне групе су укључене у широк дијапазон разноврсних илегалних активности широм Канаде и САД, значајно улажући и у легитимне послове. Постоји неколико високоструктурираних организованих криминалних група које оперишу у те две земље. Коза ностра је укључена у све видове криминалних активности, укључујући трговину дрогом, преваре, рекет, прање новца, убиства и корупцију јавних службеника, али изгледа да она више ипак не представља доминантну криминалну организацију (*United States, International Crime Treat Assessment – Worldwide Areas of International Criminal Activity*, December 2000). Афроамеричке и хиспано групе доминирају криминалним активностима у својим, етничким деловима градова, контролишући уличну продају дроге и активности њене дистрибуције изнад уличног нивоа. Нигеријски трговци дрогом, којих је све више последњих година, структурирани су у многобројне мале, полуаутономне криминалне групе, чији чланови живе и раде у ћелијским структурама (*United States, International Crime Treat Assessment – Worldwide Areas of International Criminal Activity*, December 2000). Ипак, највећу опасност када је реч о организованом криминалу на подручју Северне Америке представљају криминалне групе које потичу из Русије и других источноевропских земаља. Оне су веома брзо постале доминантне у Монтреалу, Торонту и Ванкуверу, а иако у Канади постоје мање од десет година, толико су распрос-

трањене да би могле угрозити укупну стабилност привреде те земље (*Transnational Criminal Activity*, Canadian Security Intelligence Service, November 1998).

Криминалне организације укључене у шверц кокаина из Латинске Америке традиционално су високоорганизоване. Током осамдесетих година прошлог века те групе су називане картелима и, када су биле на врхунцу своје моћи, сматране су одговорним за 80% укупне илегалне трговине кокаином у САД, које су уједно највеће тржиште кокаина на свету. Током осамдесетих и деведесетих година XX века, картели су били предмет многобројних истрага и акција полицијских служби и агенција – њихова средства су заплена а вође ухапшене. Сматра се да те организације више никада неће повратити пређашњу моћ. Њихово место су заузеле многобројне групе мањег профила, тзв. „беби-картели”, за које се сматра да их има на хиљаде (*World Drug Report 2007*, 2007: 175). Како неки од њих стичу превласт над другима, то се и њихова величина увећава, иако данас ипак не постоје криминалне групе које би се могле поредити с Кали и Меделин картелима. У ствари, колумбијске групе су данас великим делом изгубиле монопол над шверцом кокаина, који је већином у рукама мексичких криминалних група. Током последње две деценије мексичке криминалне групе, које су претходно биле под контролом Колумбијаца, у све више преузимају контролу над тржиштем кокаина у САД. Ипак, колумбијске групе и њихови доминикански сарадници остају значајан чинилац у великопродаји кокаина, посебно на североистоку САД. Поред тога, чини се да колумбијске шверцерске организације последњих година шире своје пословање и у самом Мексику, преузимајући послове од мексичких група које су значајно ослабљене акцијама полицијских снага и међусобним окршајима. Тренутно, Мексико представља главну капију за улазак кокаина у САД. Према проценама власти САД, око 90% кокаина који уђе у земљу кријумчари се преко те државе, а три четвртине кокаина који се заплени на граници САД заплени је на граници с Мексиком, посебно на граничном подручју Тексаса (*World Drug Report 2007*, 2007: 181).

Централна и Јужна Америка су географски сличне, али политички и економски потпуно различите области. Док су неке земље Централне Америке међу најпознатијим центрима прања новца у свету, одређене Јужноамеричке државе су карактеристичне по знатној производњи кокаина и проблемима трговине дрогом. Та подручја су средишне тачке за криминалне организације као што су колумбијски картели, италијанска и америчка мафија, нигеријски синдикати, па чак и за придошлице из

источне Европе (*South America, International Crime Treat Assessment – Worldwide Areas of International Criminal Activity*, December 2000).¹¹

Перу и Боливија се сматрају највећим произвођачима листова коке, који се у њима рафинирају у међупроизоде, а затим тајно одвозе у Колумбију на финалну прераду у кокаин. Моћне криминалне организације и њихове лабораторије за производњу кокаина налазе се у Колумбији. Колумбијски организовани криминал је показао изванредну флексибилност при ступању на нова тржишта, делотворност у склапању криминалних савеза с другим криминалним групама, као и при коришћењу софистицираних техника прања новца. Прилично успешне акције против њега у Колумбији током деведесетих година XX века учиниле су да се илегална индустрија дроге великим делом дислоцира у Мексико, чинећи га новим центром дроге у Латинској Америци (Finckenauer J. *et al.*, 2001: 1–4).¹² Организованим криминалом у Мексику доминирају, као што смо и претходно истакли, четири учвршћена картела израсла из локалних банди које су организовали колимбијски картели с циљем пружања помоћи њиховим операцијама кријумчарења кокаина у САД. Мексичке банде су се толико обогатиле и оснажиле од тих активности да су добиле једнак статус као и њихови колумбијски „спонзори”. У савезу с Тријадама, мексички картели кријумчаре и велики број кинеских емиграната у САД.

Средиште афричког организованог криминала је Нигерија, која је до 1850. године била центар светске трговине црним робљем. Криминалне групе које се налазе у главном граду Нигерије Лагосу имају мреже које досежу до Европе, Русије, Азије, Аустралије, као и широм Африке.

¹¹ Те групације варирају према величини, врсти и обиму криминалних активности, обухватајући илегалну производњу и продају дрога, кријумчарење аутомобила и људи, умешаност у финансијске и банкарске преваре, кријумчарење робе под ембаргом и прање великих сума новца. Организоване криминалне групе које делују у Централној и Јужној Америци су карактеристичне по огромним финансијским ресурсима, међународним везама и коришћењу софистицираних пословних техника. Многе групе које се баве трговином дрогом имају флуидну и децентрализовану структуру, која им допушта да се прилагоде не само брзим променама на тржишту, већ и изазовима у виду криминалне конкуренције или интервенција државних органа.

¹² У 2008. години власти САД су издвојиле 400 милиона долара помоћи мексичкој полицији и војсци за борбу с наркокартелима. Помоћ има за циљ да омогући двома државама ближу сарадњу у борби против кријумчарења дроге и бољу размену информација о наркокартелима. Само у току 2008. године, у Мексику је у обрачуну наркокартела и полиције погинуло више од 4.000 људи, а насиље повезано с трговином дрогом постепено се шири и на САД. Власти САД су 2008. године драстично поштриле контролу границе с Мексиком, па је пролаз традиционалних врста дроге, попут кокаина, постао много тежи, поготово што су и власти Мексика снажно појачале борбу против кокаинске мафије (“US gives Mexico millions to fight drug cartels”, *The Associated Press*, 2008).

Процене су да постоји више од 500 нигеријских криминалних група које делују у око 80 земаља широм света (Lunde, 2004: 13). Групе које делују на међународном нивоу познате су као „Синдикат 419”, иронично названи по броју владине уредбе која забрањује трансфер новца у стране банке. Нигеријска криминална удружења шире своје операције не само на афричком континенту, већ и у Северној и Јужној Америци, Европи и Азији (Corsun, 1998: 35).

У блискоисточној Азији најозбиљније претње организованог криминала су повезане с производњом и трговином дрогом. Турска је земља с најстабилнијим криминалним организацијама у том региону, које нису искључиво оријентисане на илегалне делатности у вези с дрогама. Те банде се највећим делом налазе у Истанбулу и другим западним градовима и одржавају јаке везе с турским емигрантским заједницама у Немачкој и другим северноевропским земљама. Осим што контролишу тржиште дроге у тој земљи, као и у великом делу Европе, турска мафија је активна и у организовању проституције, рекетирању, прању новца и изради фалсификованих докумената. Такође, она игра важну улогу у кријумчарењу емиграната из Азије, који покушавају да се пребаце на запад, дуж Балканске руте. Постоје индиције да турске, пакистанске и грчке криминалне организације удружено контролишу ток илегалних миграната из Азије и с Блиског истока.

Криминалне организације из јужне и источне Азије су укључене у велики број незаконитих активности. Иако је њихов највећи део усмерен ка илегалној производњи и промету опојних дрога, постоје криминалне организације које су укључене и у друге незаконите активности, као што су кријумчарење злата и оружја. Индија је важно раскршће за међународну трговину дрогом, с обзиром на то да се налази између два главна изворишта незаконито произведеног опијума – „златног троугла” и „златног полумесеца”. И Пакистан је значајан произвођач и транзитна земља за опијате и производе од канабиса. Источна Азија је веома сложен регион, у којем се могу наћи готово сви облици незаконитих делатности у вези с организованим криминалом: производња и трговина дрогом, проституција, коцкање, преваре, кријумчарење оружја и друге робе, трговина људима, прање новца и сл. Резултат таквог стања је присуство добро структурираних организованих криминалних група у том региону, које су добро познате и у целом свету – кинеске Тријаде и јапанске Јакузе.¹³

¹³ Готово све криминалне групе из источноазијских земаља су укључене у илегално тржиште дрогом. Кина је транзитна земља за хероин из суседних Мјанмара, Лаоса и Вијетнама, који иде за САД и друга прекоокеанска тржишта. За разлику од колумбијских

Западна Европа је карактеристична по присуству италијанских организационих криминалних група – и то не само у Италији, већ и у Француској, Немачкој, Аустрији и Великој Британији, као и многобројних домаћих криминалних организација. Такође, она је раскршће за друге криминалне групе које делују на међународном плану. Колумбијски картели са запада су и даље доминантни у увозу кокаина – групе из Галиције у Шпанији и Мафија у Италији сарађују с јужноамеричким картелима ради увоза и дистрибуције кокаина у Европу (Ellis *et al.*, 2002: 102–104). Нигеријске групе с југа су одговорне за илегалну трговину дрогом, као и за различите облике превара. Кинеске Тријаде с истока су успоставиле стабилне позиције у Шпанији, Холандији, Великој Британији, Италији, Аустрији, Белгији и Португалу. Њихове главне активности су трговина дрогом, кријумчарење миграната, изнуде, илегално коцкање и проституција. Турске и пакистанске групе, а у последње време све више и албанска мафија, контролишу трговину хероином из Средњег истока и централне Азије преко земаља бивше Југославије и других источноевропских држава.

Током последње две деценије XX века, неколико европских земаља је добило главну улогу у светској илегалној трговини наркотицима. Од осамдесетих година прошлог века Турска непрекидно представља главну капију за улазак хероина из Афганистана на тржиште земаља Западне Европе (Fijnaut, Paoli, 2004: 589). С друге стране, због свог географског положаја Шпанија је у истом периоду постала главна тачка за улазак хашиша из Марока. Заједно с Холандијом, Шпанија је најчешћи избор кријумчара кокаина, пореклом из Колумбије, за улазак те дроге у Европу (Fijnaut, Paoli, 2004: 390). У неким земљама – пре свега у Холандији и Белгији, а у последње време и у Пољској и Албанији, наилазимо не само на трговце илегалним наркотицима и дистрибутере, већ и на произвођаче. Од почетка деведесетих година XX века, Холандија и Белгија су главни европски, а можда и светски произвођачи екстазија. Пољски хемичари су се специјализовали за производњу амфетамина за западно и источно европско тржиште, док су Албанци започели узгајање и

картела, Тријаде су укључене у широк спектар злочина, а на кинеском тржишту су до сада првенствено биле усредсређене на инвестиције у легалне послове, с обзиром на изузетно строгу контролу коју кинеске државне власти спроводе у сфери незаконитог деловања. Између осталог, и кријумчарење илегалних кинеских емиграната у САД и европске земље постало је веома уносан посао. Као и Тријаде, и јапанске Јакузе су умешане у значајне криминалне активности наднационалног карактера, укључујући трговину метамфетаминима и кријумчарење оружја. Јакузе су у значајној мери присутне у целој југоисточној Азији и сматрају се главним организаторима сексуалне експлоатације жена и деце.

продају марихуане након поновног лансирања тог производа који је пре скоро двадесет година нестао са тржишта у земљама Западне Европе (Fijnaut, Paoli, 2004: 471).

У међународним оквирима, централне и источноевропске криминалне организације представљају стално растућу претњу због своје брзе експанзије и висине незаконите зараде коју остварују (*The Future of International Crime, International Crime Treat Assessment – Worldwide Areas of International Criminal Activity*, December 2000). Локалне криминалне групе из тих подручја су се реорганизовале и шире се на међународном нивоу, док су истовремено и стране групе почеле да се увлаче на њихова легална и илегална тржишта. Те земље су искусиле велике политичке промене, које су, између осталог, подразумевале и реорганизацију планских економских система у слободна привредна тржишта. Улазак источноевропског организованог криминала на интернационално тржиште повећао је значај кријумчарских рута које су се традиционално користиле, а које пролазе преко тих територија. Русија заједно с Балтичким државама, Финска, Шведска, као и источноевропске земље, постају нови правци за кријумчарење дрога, илегалних миграната из југоисточне Азије на запад, крадених аутомобила из Немачке, Велике Британије и Холандије према источним земљама и Азији (*The Future of International Crime, International Crime Treat Assessment – Worldwide Areas of International Criminal Activity*, December 2000).

Италијанска мафија користи светску економску кризу, која је наступила крајем 2008. и почетком 2009. године, да ојача своје послове. У време када остатак света стеже каиш у глобалној рецесији, мафија профитира позајмљујући и инвестирајући оно што је тренутно ретка појава – велике количине готовог новца (Scherer, Silver, 2009). У том смислу, организовани криминал је еволуирао и постао прави протагониста трећег миленијума. За разлику од презадужених компанија које пропадају у кредитној кризи, мафија и њен модел готовинског пословања несметано „пливају” кроз кризу, предвођени младим људима који се труде да организовани криминал шире кроз легитимне послове. Италијански председник сматра да постоји ризик да ће мафијашке организације профитирати од садашње кризе купујући контролне пакете компанија на ивици пропасти, чиме се укључују у све регионе у држави. Процењује се да су у 2008. години три главне италијанске криминалне групе укупно оствариле нето приходе од 70 милијарди евра, од чега је 54% био чист профит.¹⁴ Кредитна криза која гура компаније у банкрот, отпуштање људи и

¹⁴ Поређења ради, енергетски див *Exxon Mobil*, највећа светска компанија по тржишној вредности, остварила је годишњу добит од 45,2 милијарде долара.

банке које више не позајмљују новац отварају идеалан пут мафијашима који су изузетно ликвидни. Нова генерација мафијаша, за разлику од својих претходника, створила је упориште у легитимној привреди, док им нова инвестирања само помажу да оперу новац за будућност (Scherer, Silver, 2009).

Закључна разматрања

Организовани криминал има своју јасно дефинисану историју кроз коју се непрекидно мењао с једним циљем – да би остао исти, тј. високопрофитабилан, с једне стране, и недокучив за полицију и друге безбедносне службе, с друге стране. Данас је постао синоним за облике криминала који се сматрају нарочито опасним за појединца, државу и друштво. На унутрашњем плану, организовани криминал је дигао на узбуну националне полицијске и правосудне органе, захтевајући специјализацију, хитност и софистицираност у поступању, уз проширење њихових традиционалних овлашћења, док је на међународном плану интензивирао различите облике међудржавне сарадње. У Европи је убрзао процес операционализације Шенгенског споразума и конституисања Еуропола, док је широм света оснажио улогу Интерпола у подршци националним криминалистичким службама, у активностима које предузимају с циљем његовог сузбијања (Маринковић, 2010: 612).

Савремена анализа појаве организованог криминала је изузетно сложена. С једне стране, америчка концепција организованог криминала, с нагласком на етнички хомогене криминалне синдикате, и даље постоји. Посебна пажња се посвећује традиционалним криминалним друштвима, као што су америчка и сицилијанска Коза ностра, јапанске Јакузе, кинеске Тријаде, као и на новије организације, попут колумбијских и мексичких картела дроге или руске мафије. С друге стране, опште је прихваћено да се стереотипне, хијерархијске криминалне организације не крију баш иза сваке софистициране криминалне активности, због чега је концепт организованог криминала проширен и на криминална удружења која се не могу квалификовати као организације у правом смислу те речи. С обзиром на то да се парадигма о структурираним, бирократски организованим криминалним групама с развијеним и диференцираним бићем у новије време помера ка слободним и флуидним мрежама, постаје изузетно тешко идентификовати незаконите асоцијације, па самим тим и организовани криминал схваћен у конвенционалном смислу. Стиче се утисак да представа о организованом криминалу

као јасно одређеном и дефинисаном криминалном облику води у своје-врстан ћорсокак, због чега би било сврсисходније и практичније говори-ти о концепту криминалног манифестовања у коме су одређени облици тешких кривичних дела при извршењу само организованији од других.

Свака анализа стања организованог криминала у одређеној држа-ви и друштву треба да узме у обзир специфичности социоконтекста и промене у њему (енгл. *environmental scan*), уз концентрацију пажње на илегална тржишта, чему треба додати и сазнања о криминалним група-ма и мрежама, нарочито њиховој структури, модусу операнди и каракте-ру односа између легалних и илегалних структура друштва. Истражи-вања показују да легална тржишта и она која то нису делују према сличним начелима, у смислу да законите и незаконите привредне актив-ности подлежу приближно истим правилима понуде и потражње. Орга-низовани криминал не настаје нити се испољава у вакууму, већ у друш-твеној средини и амбијенту који се стално мењају, због чега је и сам динамички процес незаконитих активности које се прилагођавају новим приликама погодним за криминал, изворима и вештинама доступним потенцијалним криминалцима, као и (ре)акцији полицијских и осталих субјеката државне репресије.

Литература:

1. Adamoli, S. et al. (1998): *Organized Crime – Around the World*, Helsinki.
2. Bowden, M. (2002): *Lov na Eskobara – potera za najvećim svetskim odmetnikom*, Premax group, Beograd.
3. Bowden, C. (2010): *Murder City: Ciudad Juarez and the Global Economy's New Killing Fields*, Nation Books, New York.
4. Corsun, A. (1998): *Nigerian Advance Fee Fraud*, Issues in Global Crime, United States Department of State, Bureau of Diplomatic Security. Internet: <http://www.fas.org/irp/threat/1998-GLOBAL.pdf>
5. Chin, K. L., Zhang, S., Kelly, R. (2001): *Transnational Chinese Organized Crime Activities: Patterns and Emerging Trends*, Combating Transnational Crime – Concept, Activites and Response, London–Portland.
6. Dickie, J. (2004): *Cosa Nostra – a History of the Sicilian Mafia*, London.
7. Donnelly, T. (1998): *Les Triades chinoises*, *Revue internationale de police criminelle*, (469–471).
8. Ellis, T. et al. (2002): *Cocaine Markets and Drug Enforcement in Spain and The Netherlands*, *The Police Journal*, (2).
9. *Ethnic Albanian Criminal Groups*, International Crime Treat Assessment – *Worldwide Areas of International Criminal Activity*, December 2000. Internet: <http://www.fas.org/irp/threat/pub45270chap3.html>

10. *Ethnic Chinese Criminal Networks*, International Crime Treat Assessment – *Worldwide Areas of International Criminal Activity*, December 2000. Internet: <http://www.fas.org/irp/threat/pub45270chap3.html>
11. Fijnaut, C., Paoli, L. (Eds.) (2004): *Organised Crime in Europe: Concepts, Patterns and Policies in the European Union and Beyond*, Dordrecht.
12. FBI – Investigative programs Organized Crime, Italian Organized Crime. Internet: <http://www.fbi.gov/hq/cid/orgcrime/len/ioc.htm>
13. Finckenauer, J., Voronin, Y. (2001): *The Treat of Russian Organized Crime*, Washington, 2001.
14. FBI – *Italian Organized Crime*. Internet: <http://www.fbi.gov/hq/cid/orgcrime/len/index.htm>
15. Finckenauer, J. (2007): *La Cosa Nostra In The United States*. Internet: <http://www.ncjrs.gov/pdffiles1/nij/218555.pdf>
16. Finckenauer, J. et al. (2001): Mexico and The United States of America – Neighbours Confront Drug Trafficking, *Forum on Crime and Society*, 1(2).
17. Italian Organized Crime, International Crime Treat Assessment – *Worldwide Areas of International Criminal Activity*, December 2000. Internet: <http://www.fas.org/irp/threat/pub45270chap3.html>
18. *Japanese Yakuza*, International Crime Treat Assessment – *Worldwide Areas of International Criminal Activity*, December 2000. Internet: <http://www.fas.org/irp/threat/pub45270chap3.html>
19. Lunde, P. (2004): *Organized Crime – An inside Guide to the World's Most Successful Industry*, London.
20. Marinković, D. (2010): *Suzbijanje organizovanog kriminala – specijalne istražne metode*, Prometej, Novi Sad.
21. Maguire, K. (1999): *Policing The Mexican Mafia: Organized Crime and The War on Drugs*, *The Police Journal*.
22. Mexico, International Crime Treat Assessment – *Worldwide Areas of International Criminal Activity*, December 2000. Internet: <http://www.fas.org/irp/threat/pub45270chap3.html>
23. Michaletos, I. (2009): *Organized crime concerns in the Balkans*. Internet: http://www.worldsecuritynetwork.com/showArticle3.cfm?article_id=17685&topicID=32
24. *Nigerian Criminal Enterprises*, International Crime Treat Assessment – *Worldwide Areas of International Criminal Activity*, December 2000. Internet: <http://www.fas.org/irp/threat/pub45270chap3.html>
25. Richards, J. (1999): *Transnational Criminal Organizations, Cybercrime and Money Laundering: A Handbook for Law Enforcement Officers, Auditors and Financial Investigators*, Boca Raton.
26. Russia, International Crime Treat Assessment – *Worldwide Areas of International Criminal Activity*, December 2000. Internet: <http://www.fas.org/irp/threat/pub45270chap3.html>
27. Sifakis, C. (1999): *The Mafia Encyclopedia*, New York.

29. South America, International Crime Treat Assessment – *Worldwide Areas of International Criminal Activity*, December 2000. Internet: <http://www.fas.org/irp/threat/pub45270chap3.html>
30. Scherer, S., Silver, V. (2009): *Mafia Cash Increases Grip on Sinking Italy Defying Berlusconi*. Internet: <http://bloomberg.com/apps/news?pid=20601109&sid=aHtly5QjUYzo&refer=home>
31. Transnational Criminal Activity, Canadian Security Intelligence Service, November 1998. Internet: <http://www.fas.org/irp/threat/back10e.htm>
32. The Future of International Crime, International Crime Treat Assessment – *Worldwide Areas of International Criminal Activity*, December 2000.
33. Internet: <http://www.fas.org/irp/threat/pub45270chap5.html>
34. The Colombian Cartels. Internet: <http://www.pbs.org/wgbh/pages/frontline/shows/drugs/business/inside/colombian.html>
35. United States, International Crime Treat Assessment – *Worldwide Areas of International Criminal Activity*, December 2000; Internet: <http://www.fas.org/irp/threat/pub45270chap3.html>
36. US gives Mexico millions to fight drug cartels (2008), The Associated Press, December 3. Internet: <http://www.lasvegassun.com/news/2008/dec/03/us-gives-mexico-millions-to-fight-drug-cartels/>
37. Von Lampe, K. (2001): The Concept of Organized Crime in Historical Perspective. Internet: <http://www.organized-crime.de/lauhtm01.htm>
38. World Drug Report 2007 (2007), UN Office on Drugs and Crime, Vienna.
39. Yakuza – details of its origin, organization, structure, tattoos, and more. Internet: <http://web.telia.com/~u31302275/yakuza.htm>

Organized Crime - Recent Trends and a Global Perspective

Summary: Organized crime is a complex and in many ways specific criminal phenomenon, which represents enormous threat for legal order and democratic institutions of a country, but also for the entire international community. The danger which it entails is not included in specific criminal activities but much more in possibilities to influence, either directly or indirectly, government decision making in the fields of economy and politics, even the international relations as a whole. Powerful criminal organizations, as representatives of organized crime, are present in all parts of the world; they act globally and achieve huge illegal profits. Organized crime today is in the focus of interest of all countries respectively, but also of the entire international community, which is rapidly attempting to find adequate manners, methods and assets to fight it. In its contents, this paper points to the largest and most powerful criminal organizations within the organized crime milieu, and also highlights the contemporary characteristics and future trends of organized crime worldwide.

Key words: Organized Crime, Mafia, the Triads, the Yakuza, Drug Cartels, Criminal Markets, Global Crime

ДРАГАНА КОЛАРИЋ*
Криминалистичко-полицијска академија
Београд

УДК 343.618
ИД БРОЈ 192626188
Монографска студија
Примљен: 25.02.2012
Одобрен: 24.04.2012

НЕХАТНО ЛИШЕЊЕ ЖИВОТА КАО ПРИВИЛЕГОВАНО УБИСТВО**

Сажетак: Кривични законик Републике Србије предвиђа нехатно лишење живота као једно од привилегованих убистава. Нехатна лишења живота заузимају значајно место у систему нехатних деликата уопште. Због тога, а и због чињенице да право на живот има највиши ранг међу људским правима, неопходно је обухватити инкриминацијом и његово нехатно уништење. Сличне инкриминације садрже сва савремена кривична законодавства.

Аутор у раду анализира члан 118 Кривичног законика Србије, наводећи многобројне примере из судске праксе који се односе на то кривично дело. На тај начин се нуде решења за поједине проблеме који прате то кривичног дела. Значајан део је посвећен појмовном одређењу дела, као и примени појединих општих института кривичног права на ту одредбу.

Кључне речи: нехатно лишење живота, Кривични законик, привилеговано убиство, умишљај, нехат

Уводне напомене

Немарна, непажљива понашања непосредно утичу на повећање нехатних деликата. У савременим научним истраживањима је потврђена

* dragana.kolaric@kpa.edu.rs

** Рад је настао као резултат рада на пројектима „Насиље у Србији – узроци, облици, последице и друштвена реакција”, који финансира Криминалистичко-полицијска академија у Београду и чији је руководиоца доц. др Биљана Симеуновић Патић, и „Развој институционалних капацитета, стандарда и процедура за супротстављање организованом криминалу и тероризму у условима међународних интеграција”, који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије (број 179045) и чији је руководиоца проф. др Саша Мијалковић.

чињеница да између непажљивог понашања и нехата постоји корелативни однос.¹ Међутим, да ли само то повећава нехатна кривична дела? При проучавању кривичних дела убиства, веома често се наилази на тврђења да нова достигнућа у области науке и технике у великом броју доводе до нехатног узроковања смрти. Тиме се жели истаћи да је савремени живот прожет новим проналасцима у области техничких и природних наука, али и да су та нова достигнућа у извесном смислу опасност за човека, јер стварају ситуације ризичне за живот и тело како лица која их непосредно примењују, тако и других људи (Лазаревић, 1960: 1). У кривичном праву се таква ситуација углавном означава као цена технолошког напретка.

Нехатна лишења живота заузимају значајно место у систему нехатних деликата уопште. Због тога, а и због чињенице да право на живот има највиши ранг међу људским правима, неопходно је обухватити инкриминацијом и његово нехатно уништење. У члану 118 Кривичног законика Србије једноставном одредбом, која је на сличан начин уређена у већини европских законодавстава, формулисано је лишење живота из нехата: „Ко другог лиши живота из нехата, казниће се...” Законодавац то кривично дела, као и лишење живота из самилости, а да би нагласио његово привилеговање због нехатног облика кривице, означава као лишење живота а не као убиство. Савремена законодавства се међусобно разликују по називу те инкриминације, тако да се наилази на „лишење живота из нехата” у немачком, швајцарском и аустријском кривичном законик у, „проузроковање смрти из нехата” у кривичним законикима Руске Федерације, Хрватске, Словеније, док Французи то кривично дело уређују у оквиру поглавља које носи назив „Ненамерна (невољна) угрожавања живота другог лица”, чиме се наглашава његова суштина. Који од назива најбоље одражава суштину тог дела? Законодавства земаља с територије бивше СФРЈ, која су прихватила назив „проузроковање смрти из нехата”, ипак истичу да он није у потпуности одговарајући. Штавише, указује се на то да израз „проузроковање”, пре свега, има готово искључиво објективна обележја, дакле нешто што је у границама објективне одговорности. А јасно је да само проузроковање било које последице није довољно за утемељење (кривичне) одговорности, пошто је

¹ Једно истраживање у Шведској је показало да, уколико је човек пажљив и усредсређен на оно што ради, тада, у великом броју случајева, нема места нехату. Наиме, пре него што су прешли да возе десном страном пута у саобраћају уместо левом, Швеђани су две године водили кампању током које су упозоравали возаче да буду пажљиви (године 1967. прешли су на вожњу десном страном). Тог дана су све болнице и амбуланте биле у приправности. Резултат је био ниједна саобраћајна незгода.

савремено кривично право засновано на начелу кривице (Бачић, Шепаровић, 1997: 54). У том смислу, решење у Кривичном законiku Србије чини нам се задовољавајућим. Раније је кривични закон то дело називао убиством из нехата, што је, према владајућем мишљењу, било неодговарајуће јер сам појам убиства подразумева чин с злочиначком намером, што је неспојиво и неусклађено с појмом нехата, који је на граници случајних збивања (Марковић, 2000: 229).

Појмовно одређење кривичног дела

Узимајући у обзир законску формулацију нехата (члан 26 Кривичног законика), тај облик лишења живота постоји када је учинилац био свестан да својом радњом може другог да лиши живота, али је олако држао да до тога неће доћи, или да ће то моћи спречити (свесни нехат), или када није био свестан да својом радњом може лишити живота другог иако је према околностима под којима је учињено и према својим личним својствима био дужан да буде и могао бити свестан те могућности (несвесни нехат).

У теорији се наилази на различите дефиниције лишења живота из нехата. Миљковић истиче да је објективна страна и код долозног и код кулпног убиства иста, тј. смрт једног човека. Али, када се убиство посматра с његове субјективне стране, онда се закључује да кривична одговорност не може и не треба бити подједнака. Код долуса је радња управљена ка противправном дејству, док код кулпе радња није управљена ка таквом дејству, али исти произлази због необраћања довољно пажње. Зато се таква радња мора казнити бар код извесних деликата који су управљени против важнијих људских добара, а нарочито код деликата управљених против живота и тела. Разлог за кажњавање кулпе код тих дела јесте тај што се код кулпе испољава повреда извесних дужности које има сваки грађанин у држави – да буде марљив и смотрен, и што из те повреде дужности произлази опасност за појединца и друштво у целини (Миљковић, 1910: 61). Фојербах истиче да је кулпа повреда обавезе коју грађанин даје, да ће у друштву бити марљив и смотрен (Миљковић, 1910: 61). Према Томи Живановићу, кривац је код убиства како умишљени, тако и нехатни извршилац истог. Како Кривични законик Краљевине Југославије из 1929. године прави разлику између обичног нехатног убице и позивног нехатног убице² који се строже кажњава,

² Тај став гласи: „Ко другог из нехата лиши живота казниће се затвором до три године. Ако је учинилац смрт могао предвидети, или је по позиву и занимању свом био дужан бити пажљив, казниће се строгим затвором најмање годину дана.”

професор Тома Живановић истиче да је позивни нехатни убица онај који је према свом позиву или занимању био дужан да буде пажљив. Такав нехатни убица се кажњава строже јер има више способности за предвиђање последица свог делања (Живановић, 1938: 27). Према Јанку Таховићу, обе врсте нехата (свесни и несвесни), опште узев, резултат су немарности, небрижљивости и неспретности у понашању, због чега долази до проузроковања забрањене последице. На тај начин, при одређивању нехата се налазе неке нове правне категорије, које су, углавном: необазривост (*imprudentia*), немарност (*negligentia*) и неспретност (*imperitia*), као и занемаривање закона, правила, наредби и дисциплине (Таховић, 1961: 179). Према истом аутору, *neobazrivot* означава несмотреност, тј. недостатак обзира према потребама других људи, *немарност* изражава један другачији психички став као последицу алкавости или, боље рећи, недостатка или недовољности пажње или марљивости, док се *неспретност* углавном односи на случајеве професионалног нехата при вршењу различитих активности које могу довести до нехатног извршења различитих кривичних дела. Оправдање за кажњавање нехата, што значи и за лишење живота из нехата, састоји се у томе што је учинилац био дужан да буде обазрив и пажљив, али је поступио немарно и лакоумно (Таховић, 1961: 179). Према Богдану Златарићу, квалификацијом убиства из нехата обухваћено је свако нехатно узроковање туђе смрти које већ није инкриминисано као неко друго кривично дело квалификовано последицом смрти (Делић, 1996: 104). Љубиша Лазаревић истиче да код убиства из нехата смрт лица није циљ делатности учиниоца, већ нежељена последица његовог немарног понашања. Такав психички однос учиниоца према последици дела даје привилегујући карактер том убиству. Како исти аутор истиче, читав низ људских радњи се може квалификовати као нехатно делање, док анализа судске праксе показује да је у таквим случајевима најчешће реч о облицима људског понашања у којима се испољавају непажња, необазривост, неумешност и сл. (Лазаревић, 1960: 6). С друге стране, Фрањо Бачић истиче да је нехатно проузроковање смрти супсидијарно кривично дело убиства из нехата пошто у самом закону постоји велики број посебних, специфичних кривичних дела. Код тих других кривичних дела, код којих је смрт наступила из нехата, реч је о неким другим добрима која се штите, као што су, на пример, општа сигурност људи и имовине или здравље људи, док наступање смрти представља квалификаторну околност дела (Бачић, Шепаровић, 1997: 53). Владо Камбовски указује на то да се убиство из нехата разликује од основног дела убиства по својој објективној и субјективној страни. Објективна страна дела укључује и повреду правила за дужну пажњу поред проузроковања последице. Субјективна

страна се испољава нехатом као обликом кривице, када је без значаја да ли је реч о свесном или несвесном нехату (Камбовски, 2003: 33). Према Зорану Стојановићу, код убиства из нехата је реч о суштински другачијем понашању у односу на умишљајно убиство, иако је последица и једног и другог кривичног дела иста. Интензитет напада на заштићено добро знатно је мање изражен код нехатног убиства (Стојановић, 2007: 338).

Нема сумње да приликом дефинисања нехатног лишења живота кључну улогу има одредба о појму нехата из општег дела кривичног законика. Наш законодавац је само предвидео лишење живота из нехата у посебном делу, а да ли у конкретном случају постоји нехат, одговор ће дати општи део законика. На тај начин поступа већи број кривичних законодавстава.³ С друге стране имамо законодавства која у одредбама општег дела не дефинишу појам нехата, него то чине у посебном делу. Постоји једна занимљива опаска на њихов рачун која истиче да сва законодавства убиство из нехата кажњавају блаже од убиства с умишљајем, али се не може рећи да су сви тај појам у кривичном законодавству рационално обрадили (Миљковић, 1910: 62). У Кривичном законiku Француске одредба која дефинише убиство из нехата укључује неспретност, брзоплетост, нехат, немар или непоштовање неке обавезе или мере или опрезности коју прописује закон или неки други пропис, чиме се чини кривично дело убиства из нехата или *un homicide involontaire* (221–226). Још је Лист у својим расправама замерио тим земљама због излишне казуистике (Миљковић, 1910: 62).

Најбоље је, да би се избегла свака сумња о томе да ли у конкретном случају постоји нехат или уопште кривица, питање нехатног поступања регулисати у општем делу законика.

Ту се наилази на потешкоће који се тичу прецизности законске дефиниције нехата. Оне нису изражене само код лишења живота из нехата, него и код других нехатних деликата. У даљем тексту се може видети да категорија убиства из нехата у пракси садржи најразноврснија убиства. Низ људских радњи се може квалификовати као нехатне. Убиство које се деси када оптужени само гура неку особу на улицу и онда та особа падне снажно ударивши главом о ивичњак након чега умире због хеморалгије мозга, може се подвести под категорију нехатног лишења живота. Казна за то убиство је, наравно, мања него у случају да је оптуж-

³ Постоје и законодавства која појам умишљаја и нехата не одређују у закону, већ то препуштају кривичноправној теорији и судској пракси, као, на пример, у Немачкој. У њима су ти појмови одређени на сличан начин као у нашем праву.

жени био свестан да због његовог понашања – гурања оштећеног, може доћи до пада и ударања главом, што би за последицу имало смрт, али је то ипак учинио. Судској пракси је препуштено да у сваком конкретном случају, на основу обележја умишљаја и нехата из чл. 25 и 26 Кривичног законика Србије, оцени да ли је реч о умишљајно или нехатно извршеном делу.

Правна расправа у вези с нехатним лишењем живота води се и о томе где треба подвући линију која то убиство раздваја од случајева када је смрт несрећно изазвана, али који не заслужују да буду проглашени за кривично дело, односно који нису у сфери кривичноправног реаговања. Дакле, испод права које се односи на нехатно лишење живота скривају се дубљи проблеми.

Размотриће се још један, а то је питање одговорности за нехатно понашање посматрано уопште. Постоје сасвим различита мишљења: од идеје да нехатна кривична дела треба искључити из кривичног права, а правну заштиту обезбедити јачањем грађанскоправне заштите, до мишљења да је у тој области прикладнија примена превентивних мера (Делић, 1996: 105). Неки теоретичари истичу да број кривичних дела код којих постоји одговорност за нехат није велики. Чак и код неких тешких кривичних дела или, да кажемо, код већине тешких кривичних дела, нехат се сматра недовољним разлогом за кажњивост, док је, с друге стране, довољан за конституисање нехатног лишења живота. Због тога се поставља питање да ли је исправно да одговорност за једно од најгнуснијих кривичних дела у кривичном праву, за чије је квалификоване облике предвиђена најстрожа казна, буде задовољена тим лакшим степеном кривице (Ashwort, 1999: 300).

Да ли је нехатно лишење живота самостално кривично дело или привилеговани облик убиства

У кривичном праву је нејасно да ли нехатно лишење живота другог лица представља привилеговано убиство или има основа говорити у прилог његовој самосталности. Ако се упореде битна обележја кривичног дела убиства и те инкриминације, види се да у погледу већине њихових обележја нема разлике. Пасивни субјект је, као и код убиства, жив човек. Радња извршења је свако чињење или пропуштање да се чини које проузрокује смрт. У погледу последице – смрти другог лица, нема разлике јер, објективно, смрт је последица и умишљајног и нехатног убиства. Без обзира на то, у теорији се наилази на ставове да у

случају нехатног лишења живота није реч о привилегованом убиству, већ о посебној врсти убиства (Бачић, Шепаровић, 1997: 53). Све је заступљеније схватање да нехатно извршена дела имају низ специфичности и да је због тога реч о посебној категорији деликата а не само о посебном облику кривице. Нехат је, према новијем схватању, проблем бића кривичног дела, јер се о томе да ли је неко понашање нехатно одлучује већ у оквиру бића кривичног дела (Стојановић, 2007: 117). Велики број законодавстава убиство из нехата дефинише у засебном члану, имајући у виду да је реч о специфичном, посебном убиству које се од умишљајног убиства разликује по психичком односу учиниоца према последици. Види се да и наш законодавац није хтео да то кривично дело обухвати појмом убиства и да га назове убиством, него лишењем живота. Такође је јасно да се његово субјективно биће разликује од обичног убиства, што све даје за право да се говори о извесном степену његове самосталности (Стојановић, 2007: 339).

Ако се погледају остала привилегована убиства, уочава се да је у свим случајевима реч о умишљајним убиствима код којих постоје *неке специфичне околности* због којих се она третирају као привилегована. Тако, на пример, код убиства на мах постоје напад, злостављање или тешко вређање од стране убијеног, код лишења живота из самилости постоје изричит и озбиљан захтев и тешко здравствено стање жртве,⁴ код убиства детета при порођају мајка се налази у стању поремећености изазване самим порођајем. Због тога се чини прихватљивим став да је нехатно лишење живота посебан облик убиства, јер нехат сам по себи није посебна, специфична привилегујућа околност, већ има двоструку улогу. Он је истовремено други облик кривице, који може да укаже на то да је реч о опасном учиниоцу кривичног дела који не уважава елементарне животне норме и правила понашања (Марковић, 2000: 231), и субјективни елемент бића кривичног дела. Код осталих лакших убиства реч је о умишљајним убиствима која су привилегована због тога што се учинилац налази у некој специфичној ситуацији која га наводи на одлуку да се кривично дело изврши.

Лишење живота из нехата у нашем законодавству и пракси

Узимајући у обзир горе изнето, закључак је да се лишење живота из нехата разликује од обичног убиства, али и од других облика убиства,

⁴ Мада и ту постоје многобројни разлози у прилог самосталном бићу тог кривичног дела.

по томе што је смртна последица нежељена, невољна, тј. резултат необа-зривости, немарности или неспретности учиниоца. Не улазећи у теориј-ске проблеме о сврсисходности и делотворности кажњавања за нехат, кривичноправна заштита у области заштите живота мора бити целовита а не фрагментарна.

Ко другог лиши живота из нехата, према нашем законуку, учинио је кривично дело нехатног лишења живота. Што се тиче радње изврше-ња, у обзир долази свако чињење или нечињење (пропуштање) којим се изражава непажљив однос према могућности наступања последице смр-ти.

У судској пракси су најчешћи случајеви нехатног убиства *које је извршено чињењем* због неопрезног понашања учиниоца дела. Послед-њих година се веома јасно уочава експанзија нехатних лишења живота проузрокованих немарним руковањем оружјем. Тако, када оптужени, и поред упозорења да то не чини, настави да барата напуњеним пишто-љем и притом изазове опаљење метка који усмрти војника у његовој непосредној близини, а нема доказа да би тако поступио да је знао да до те последице (смрти војника) може доћи, одговоран је за убиство из не-хата, а не за обично убиство (ВВС, К. бр. 468/70 од 5. новембра 1970. године).⁵ У следећој пресуди, оптужени и покојник су се отимали око пушке услед чега је дошло до опаљења метка и усмрћења покојног. Уко-лико је умишљај оптуженог био да само заплаши покојног а не да га лиши живота, у питању је кривично дело убиства из нехата. У том случају је суд правилно закључио, имајући у виду да је оптужени пре тога пушку држао окренуту увис и руковао истом као мотком, на основу чега се види да је његов умишљај усмерен само на изазивање страха код покојног а не на његово лишење живота (ВСС, Кж. 196/92 од 2. априла 1992. године).⁶ У једној од пресуда, суд је огласио кривим лице за уби-ство из нехата јер је приступило расклапању пиштоља а да претходно није проверило да ли је шаржер у пиштољу пун, иако је било свесно да услед тога може наступити забрањена последица. Међутим, олако је држало да она неће наступити, тако да је у једном тренутку, покушавају-ћи да репетира пиштољ, једним пројектилом погодило оштећеног који се налазио у истој просторији у сопственом стану, услед чега је наступила његова смрт (Симић, 1998: 76). Могу се навести још два примера кри-вичног дела убиства из нехата чињењем због неопрезног руковања ору-жјем. У првом примеру, против малолетника је донето решење након што је утврђено да је дело извршио са свесним нехатом. Наиме, спреман

⁵ Збирка судских одлука, књ. I, Врховни војни суд, Београд, 1985, стр. 40.

⁶ Билтен Окружног суда у Београду, 1993, стр. 53.

на шалу и у жељи да заплаши другове свога брата, он је приликом пуњења ловачке пушке показао велики степен неопрезности и без претходне провере узео пун патрон из кесе у којој се налазила већина празних патрона, затим преломио пушку и аутоматски запео ударну иглу, чиме је учинио радње које су довеле до устрелине и смрти оштећеног (Решење Врховног суда Србије, Кжм. 63/00 од 3. априла 2001. године) (Симић, 2002: 93). У следећем примеру такође је била у питању употреба оружја али не ватреног, већ хладног. Када учинилац замахне руком у којој је држао нож према једном лицу, али погоди друго лице које од тога умре, реч је о убиству из нехата (Пресуда Врховног суда Србије Кж. 709/95 од 13. септембра 1996. године). У том случају, оптужени је предузео радњу према једном лицу, замахнуо руком у којој је држао нож према његовом трбуху, али се то лице (сведок) измакло, те је истим тим замахом ножа убо у стомак покојног. Оптужени не пориче да је том приликом видео још једну људску прилику, указује на то да је био свестан да предузетом радњом може проузроковати смрт неког лица, али је олако држао да таква последица неће наступити. На тај начин су се стекла обележја кривичног дела убиства из нехата (реч је о свесном нехату) (Лопичић, 2003: 300).

То кривично дело се може учинити и *нечињењем*, тј. пропуштањем да се предузму радњи које би спречиле наступање последице. С обзиром на то да наш кривични законик прави јасну разлику између правих и неправих кривичних дела нечињења, у нашем случају је реч о неправом кривичном делу нечињења. Убиство је кривично дело које се редовно врши чињењем, али, изузетно, може се извршити и нечињењем. Као што то истиче законодавац у члану 15, ставу 2, нечињењем може бити учињено и кривично дело које је законом одређено као чињење уколико је учинилац пропуштањем дужног чињења остварио обележја тог кривичног дела. Према томе, да би лишење живота из нехата могло бити извршено нечињењем, неопходно је да се утврди постојање дужности да се предузме чињење и то код лица које се у теорији назива гарантом. Такав случај је постојао у ситуацији када оптужени није покрио кречану на свом неограђеном градилишту, иако су га на то упозорили зидари при напуштању градилишта, а притом је знао да у комшилуку има мале деце. Тако се догодило да је једно дете упало у кречану и изгубило живот. У том случају је утврђена одговорност оптуженог за убиство из нехата (Пресуда Врховног суда АПВ Кж. 41/57 од 7. фебруара 1957. године) (Стојановић, 2007: 340). У енглеској судској пракси се често наводи случај Сениор (*Сениор*) као пример за радњу пропуштања. У питању је човек који је припадао једној верској секти и који је одбио да позове лекара када му је дете било болесно, након чега је оно и умр-

ло. Проглашен је кривим за убиство из нехата незаконитом радњом (*manslaughter by unlawful act*).

У погледу настанка последице смрти, понашање учиниоца мора бити нехатно. У том смислу важе опште одредбе о нехату. За постојање тог облика убиства је небитно да ли је у конкретном случају реч о *свесном* или *несвесном нехату*. Али, то не значи да врста нехата у одређеном случају извршења дела не може бити вишеструко значајна. Прво, степен кривице учиниоца у конкретном начину испољавања кривичног дела узима се у обзир приликом одмеравања казне. Он може да у конкретном случају делује као олакшавајућа или отежавајућа околност. Притом, не може се *a priori* тврдити да је несвесни нехат лакши облик од свесног нехата, као што се то може тврдити за директан умишљај у односу на евентуални. Понекад се може строже казнити неко ко је поступао без размишљања и потпуно занемарујући одређене дужности од лица које је прво размислило, али донело погрешну одлуку. Дакле, облик нехата може бити околност која се узима у обзир приликом одмеравања казне. У том смислу, када је првостепени суд закључио да је у конкретном случају оптужени извршио предметно кривично дело из несвесног нехата уместо из свесног, што је становиште жалбе и у чему се види повреда кривичног закона, кривично дело би такође било правно квалификовано као убиство из нехата. Али, жалба је у праву када тврди да није без значаја о ком је облику нехата реч, али само ако се та околност узима као околност приликом одмеравања врсте и висине казне. Зато жалба није у праву када побија пресуду због повреде кривичног закона (Пресуда ВВС К. бр. 109/69 од 29. марта 1969. године).⁷ Друго, врста нехата је битна и због разграничења између евентуалног умишљаја и свесног нехата, што је, иначе, један од великих кривичноправних проблема који у пракси задаје највише главобоље. И данас се користе *Франкова формула* и чувено питање: да ли би се учинилац уздржао од предузимања радње када би знао да ће наступити последица? У једном примеру из судске праксе, у одлуци је заузет став да је реч о свесном нехату а не о евентуалном умишљају. Наиме, оптужени се у канцеларији у којој се налазио још један војник играо напуњеним пиштољем и показао том војнику да се у оквиру налазе бојеви меци. Оквир је ставио у пиштољ, а затим неколико пута повлачио навлаку пиштоља уназад, али не кроз до краја. Мислећи да није убацио метак у цев, повукао је обарач, услед чега је дошло до опаљења метка који је погодио војника који се налазио у непосредној близини и усмртио га. У тој ситуацији се поставља питање: да

⁷ *Збирка судских одлука*, књ. I, Врховни војни суд, Београд, 1985.

ли би се учинилац уздржао од играња напуњеним пиштољем да је знао да ће последица смрти наступити? Ако би се уздржао од таквог играња, у питању би био свесни нехат, а ако се не би уздржао, постојао би евентуални умишљај. Иако на први поглед изгледа да је питање лако решиво, ипак је у неким ситуацијама прилично тешко утврдити како би учинилац поступио да је знао да ће се последица остварити, што и за њега самог у неким случајевима може бити дилема (Стојановић, 2007: 114). Првостепени суд је сматрао да је ту реч о убиству из нехата. У жалби је наведено да није реч о нехатном, већ о умишљајном убиству: с обзиром на то да је учинилац био упозорен да се не игра пиштољем и да је и после тог упозорења наставио да повлачи навлаку уназад, не може бити речи о олаком држању да метак неће бити убачен у цев и да неће доћи до опаљења метка. Врховни војни суд истиче да пристанак извршиоца дела, а самим тим и евентуални умишљај, постоје када је несумњиво да се извршилац дела не би уздржао од радњи извршења и када би последицу предвидео као извесну. Међутим, понашање оптуженог непосредно након догађаја, према исказу сведока, те чињеница да је оптужени на исти начин барао пиштољем и пре тога, што је свакако имало за последицу попуштање његове пажње у руковању пиштољем, не упућују на несумњив закључак о престанку оптуженог на наступање забрањене последице (BBC, К. бр. 468/70 од 5. новембра 1970. године).⁸ Ипак, поставља се питање да ли постоји свесни нехат или евентуални умишљај у сличним ситуацијама када субјективни став учиниоца према последици иде до степена равнодушности, тј. када му је свеједно да ли ће проузроковати смрт (Стојановић, 2007: 340). Како се истиче, равнодушност није исто што и пристајање, тако да ти случајеви остају ван подручја умишљаја (Стојановић, 2007: 340).

У следећем случају, суд је одлучио да је реч о обичном убиству које је учињено с евентуалним умишљајем а не са свесним нехатом. Наиме, оптужени је напуњеним пиштољем ударао у главу оштећеног када је дошло до опаљења и усмрћења оштећеног. Одбрана је изнела у жалби да оптужени није знао да уопште може доћи до опаљења на начин на који се то и догодило, указујући да то није познато ни вештацима као стручним лицима, као и на недовољну обученост оптуженог у руковању оружјем. Другостепени суд оправдано налази да је правилна оцена првостепеног суда о поступању с евентуалним умишљајем. Та оцена се заснива на чињеници да је оптужени, као свака нормална особа и без посебне обучености у руковању оружјем, био свестан да у насталом

⁸ *Збирка судских одлука*, књ. I, Врховни војни суд, Београд, 1985, стр. 40.

сукобу користи пиштољ који, као ватрено оружје, без сумње, представља опасну ствар. Таквим средством се може руковати само на начин који не доводи у опасност живот или тело других, осим у случају када је таква употреба законом дозвољена. Пиштољ није средство којим се, без довођења у такву опасност, може млатарати и ударати свако ко се нађе на домаћају руке лица које на такав начин употребљава оружје. Тим пре што је у конкретном случају пиштољ био напуњен метком у цеви и незакончен. Због свега тога се мора узети да је оптужени поступао с евентуалним умишљајем приликом лишавања живота, те је остварио обележја кривичног дела обичног убиства (ВСС, Кж. 848/97.од 8. априла 1998. године).

Због тешкоћа које постоје у погледу разграничења евентуалног умишљаја и свесног нехата јављају се и неки нови критеријуми који осликавају понашање учиниоца дела, а који могу допринети бољој квалификацији дела.⁹ У неким земљама, чак, постоји још један степен кривице поред умишљајног и нехатног поступања. Тако, у англосаксонским правним системима постоји *recklessness*, што значи немарно, несмотрено или безобзирно поступање, у зависности од слободе превода. Чини нам се најпримеренијим његово означавање као безобзирно или равнодушно поступање. Реч је о облику кривице који постоји код већине кривичних дела у енглеском правном систему, али и у другим земљама англосаксонске правне културе. Особа поступа безобзирно када је, сходно околностима случаја, свесна ризика који постоји или ће постојати и када и поред те свести постоји његова индиферентност или равнодушност јер пушта да ризик тече, тј. не предузима потребну радњу да га отклони. Тако је код безобзирног убиства лице свесно вероватности да ће смрт наступити, али је према томе равнодушно. Како се истиче, несмотреност, немар или безобзирност (*recklessness*) и намера да се друго лице лиши живота, што се код нас најчешће означава као умишљај (*criminal intention*), два су алтернативна облика кривице (Wilson, 2003: 122). Умишљајно убиство се узима као много озбиљније лишавање живота од исте последице која је проузрокована несмотрено или безобзирно. Нехат (*negligence*), у стандардној употреби, означава неуспех у испуњавању

⁹ Заступници нормативних теорија нуде нормативни критеријум који узима у обзир да ли су у његовом понашању дошли до изражаја непоштовање и безобзирност према добру. Ако јесу, реч је о евентуалном умишљају. Теорија прихватања ризика истиче као важно питање у којој мери учинилац сматра да је наступање последице вероватно на основу стања ризика које он ствара својим понашањем. Ако је тај ризик висок, његово дело треба урачунати у евентуални умишљај. Међутим, за умишљај је потребно нешто више од обичног прихватања ризика (Стојановић, 2007: 114).

објективних стандарда пажње услед неспособности, високог степена неразмишљања, незнања или непажње (Wilson, 2003: 144). Разлика између безобзирног (*recklessness*) и нехатног поступања (*negligence*) је у томе је што ово прво подразумева стање свести које се испољава као равнодушност и индиферентност, при чему су ризик и опасност обележја његовог понашања, док нехат подразумева пропуштање дужне пажње, висок степен небриге (*carelessness*). Међутим, ни код њих није једноставно разлучити да ли је реч о равнодушном или нехатном поступању. Чак се истиче да правно схватање равнодушности или безобзирности осцилира између објективног и субјективног облика. Објективни облик безобзирности је синоним за нехат јер означава неуспех у испуњавању објективних стандарда пажње, док је у субјективном смислу реч о свести да се предузима неразуман ризик (Wilson, 2003: 148). Због тешкоћа у разликовању истиче се и захтев да код психичког стања које се означава као *recklessness* треба доказати да је постојала свест о вероватности да ће смрт наступити, насупрот предвиђању такве могућности. Предвиђање вероватности представља виши степен од предвиђања могућности.

Без обзира на настојања у страној теорији која, због потенцијалних тешкоћа у погледу разграничења појединих облика кривице, предлажу увођење још једног облика између умишљаја и нехата, по угледу на англосаксонско право, то разликовање ипак није могуће. Наш законодавац се определио за теорију пристајања (код евентуалног умишљаја учинилац пристаје да учини кривично дело, док код свесног нехата он неће да наступи последице, односно не пристаје на то). У случајевима када се може утврдити пристајање, то је довољно за постојање умишљаја. Уколико се саглашавање не може утврдити као искључиво психолошка чињеница у субјективном смислу, онда се мора утврдити као нормативна, вредносна чињеница, тј. узима се у обзир однос учиниоца према заштићеном добру (Стојановић, 2007: 115). То значи да се понекад морају користити и допунски критеријуми у случајевима када теорија пристајања, схваћена строго у психолошком смислу, сама не може да реши то сложено питање. Постоје случајеви када је тешко направити разлику само и искључиво на основу воље уколико она није у довољној мери изражена и уочљива. Узећемо као пример један случај када је учинилац, који је повукао обарач револвера окренувши неколико пута буренце у коме је остао један метак пошто је убијени, који је тражио да му покаже како се игра руски рулет, прислонио цев уз своју слепоочницу, поступао с евентуалним умишљајем у односу на проузроковану смрт (ОСБ, К. 231/01 и ВСС, Кж. 1647/02) (Стојановић, 2007: 115). У том случају, како

се у теорији наводи, суд је оправдано одлучио да је реч о евентуалном умишљају јер пристајање на то да *случај* има одлучујућу улогу у остварењу кривичног дела значи саглашавање с кривичним делом у нормативном смислу (Стојановић, 2007: 115). Исто тако, стварање високог степена ризика указује на постојање пристајања у нормативном смислу.

У другом случају играња руског рулета, пракса је одлучила да је реч о кривичном делу убиства из нехата јер је учинилац олако држао да неће доћи до опаљења, нити до тешких последица. Оптужени је, загледајући револвер с оштећеним, испразнио буренце од метака, да би потом један метак вратио у буренце и исти завртео тако да се није знало где се метак налази, затим револвер уперио себи у врат, повукао ороз и том приликом је дошло само до шкљоцања, а онда револвер уперио у оштећеног и повукао ороз када је дошло до опаљења револвера и до усмрћења оштећеног (Пресуда Окружног суда у Београду К. 236/99 и Пресуда Врховног суда Србије Кж. 965/00 од 9. јануара 2001. године). За обе те пресуде основано се могу поставити следећа питања: да ли је, у првом случају, код учиниоца заиста изражено пристајање или, пак, само олако држање да до смрти неће доћи, или, у другом случају, зар се не може тврдити да пристајање на то да *случај* има одлучујућу улогу у остварењу кривичног дела значи саглашавање у нормативном смислу с кривичним делом и стога тврдити да постоји евентуални умишљај? Дакле, судска пракса показује да није редак случај да једно те исто понашање један суд оцени као умишљајно, а други као нехатно. Ако се постојање евентуалног умишљаја не може утврдити искључиво на основу пристајања учиниоца на последицу, онда се узима у обзир и нормативни критеријум, тј. питање да ли јачина прекора који се може упутити учиниоцу одговара умишљају или нехату. На тај начин, психолошко-нормативно схваћена теорија пристајања може у већој мери да послужи разграничењу евентуалног умишљаја од свесног нехата него када је, по обичају, схваћена чисто психолошки (Стојановић, 2007: 115).

Нехатно лишење живота и поједини општи институти кривичног права

Поставља се питање какво је *дејство стварне заблуде*. Како законодавац одређује, дело које је учињено у неотклоњивој стварној заблуди није кривично дело. Заблуда је неотклоњива ако учинилац није био дужан и није могао да избегне заблуду у погледу неке стварне околности која би, да је заиста постојала, чинила дело дозвољеним. То значи да

учинилац никако није могао да има правилну представу о релевантној стварној околности да нема његове кривице. Насупрот неотклоњивој стварној заблуди која искључује кривицу, отклоњива стварна заблуда доводи до одговорности учиниоца ако је он према околностима конкрет-ног случаја и према својим личним својствима могао и био дужан да има правилну представу о стварним обележјима кривичног дела. Отклоњива стварна заблуда назива се још и заблуда из нехата, што нам јасно говори да искључује умишљај али не и нехатну кривицу. Према томе, нехатно лишење живота постоји и када је извршилац био у стварној заблуди услед нехата. Тако, када оптужени као припадник резервног састава при вршењу дужности осматрања лиши живота припадника истог састава, који је том приликом био с њим на дужности, тако што је у време када се жртва налазила на одмору и спавала на кревету који се налазио до улазних врата цркве пошао да се одмори на свом кревету који је био у олтару цркве, а није спазио када је жртва умрла и изашла испред цркве, те када је оптужени изашао испред цркве и видео жртву да се креће према улазу у цркву, не знајући да је то он и погрешно држећи да према њему предстоји непосредни противправни напад, према њему из свог службеног пиштоља, а затим и из аутоматске пушке, испалио више метака због којих је наступила смрт жртве. Првостепени суд је нашао да је учинилац био у отклоњивој стварној заблуди услед нехата. У жалби на првостепену пресуду истакнуто је да је реч о неотклоњивој заблуди. Према ставу Врховног суда, правилан је закључак првостепеног суда да се оптужени у стварној заблуди нашао својом кривицом, због неправилног вршења стражарске дужности. Наиме, оптужени је у време обављања дужности напустио стражарско место и пошао да се одмори на свом кревету, чиме је грубо повредио своју дужност (ВС РСГ Кж. бр. 194/95 од 26. децембра 1995. године) (Лопичић, 2003: 298). У следећем примеру нема кривице оптуженог, тј. он се налазио у неотклоњивој стварној заблуди која искључује и нехат. Када у лову на зеца окривљени усмрти другог ловца кога није могао видети с друге стране кукурузишта и који није смео да напусти место где се налазио, према правилима ловачког друштва, без претходног оглашавања нити да се нађе ван места на коме је требало да стоји, окривљени, када је пуцао, није могао претпоставити да ће се оштећени наћи на том месту (Пресуда Окружног суда у Београду Кж. 2784/03 од 24. октобра 2003. године) (Симић, Трешњев, 2004: 76). Оптужени у том случају није могао и није био дужан да претпостави да ће се жртва наћи на неком другом месту.

У вези са заблудом, занимљиво је осврнути се и на питање промашеног ударца (*aberration ictus*). То је ситуација када учинилац проуз-

рокује последицу на другом објекту радње кривичног дела, а не на оном на којем је хтео. На пример, лице А пуца на лице Б, промаши га и лиши живота лице В. Према ставу судске праксе који је јединствен у том погледу, када учинилац пуца на једно лице с директним умишљајем да га лиши живота а погоди друго лице, он је одговоран за покушај убиства првог лица у стицају с нехатним лишењем живота другог лица (ако се последица може приписати нехату извршиоца). *Aberratio ictus* се разликује од *error in persona* (заблуде о лицу), тј. када лице А пуца у лице Б и усмрти га погрешно сматрајући да је у питању лице В, које је хтео да лиши живота. Таква ситуација се квалификује у пракси као обично убиство, јер заблуда у погледу идентитета жртве није правно релевантна, осим када је реч о лицу с одређеним својством, што је онда битан елемент кривичног дела. Тада та заблуда може да утиче на кривицу учиниоца или на правну квалификацију дела (Стојановић, 2007: 125).

Када се већ говори о општим институтима кривичног права, треба поменути и институт скривљене неурачунљивости или његов општепознати назив *actiones liberae in causa* и његов однос према убиству из нехата. Он је изузетак у кривичном праву од правила да се кривица учиниоца дела утврђује према времену извршења дела. Неопходно је да су испуњена два кумулативно постављена услова. Први, да је учинилац сам себе довео у стање неурачунљивости, што се може постићи употребом алкохола или дрога, али и на неки други начин. И други, да је у таквом стању учинио кривично дело у односу на које је код њега, у тренутку пре него што се довео у стање неурачунљивости, постојао умишљај или нехат. Да би учинилац, у складу с том одредбом из члана 24 Кривичног законика Србије, одговарао за нехатно лишење живота, битно је утврдити да је у тренутку извршења дела био у стању неурачунљивости, тј. да није могао да схвати значај свог дела и да управља својим поступцима и да је у време довођења у такво стање, на пример опијањем, поступао из нехата у односу на касније извршено убиство. У том случају, учинилац ће одговарати само ако је у време стављања у стање неурачунљивости био свестан или био дужан и могао да буде свестан да у таквом стању може учинити кривично дело.

Понекад је тешко наћи линију разграничења између нехатног лишења живота и неког другог кривичног дела, нарочито тешке телесне повреде квалификоване смрћу и тешког дела против опште сигурности. Што се тиче односа између тешке телесне повреде квалификоване смрћу и нехатног лишења живота може се рећи да та два дела имају низ заједничких обележја, због чега је у пракси понекад тешко направити разлику. И код једног и код другог дела дошло је до смрти лица. Психички

однос извршиоца је кључан за разграничење, што управо и компликује ствар. Али, таква ситуација постоји и у другим случајевима када је потребно прецизно и недвосмислено утврдити субјективни критеријум. Разграничење је посебно важно и због положаја учиниоца кривичног дела у кривичном поступку. Тако је за кривично дело нехатног лишења живота, из члана 118, предвиђена казна затвора од шест месеци до пет година, а за кривично дело тешке телесне повреде квалификоване смрћу, из члана 121, става 3, казна од две године до дванаест година.

За правилну квалификацију дела је битан психички однос учиниоца у тренутку када је наносио повреде оштећеном. Убиство из нехата може постојати само у случају када код извршиоца није било умишљаја да нанесе тешку телесну повреду, већ је повреда нанета из нехата, те из тако нанете тешке телесне повреде наступи смрт повређеног. Лишење живота из нехата у целини је покривено нехатним обликом кривиче. Из тога произлази да се нехатна тешка телесна повреда којом је проузрокована смрт повређеног лица никада не може квалификовати као кривично дело тешке телесне повреде из члана 121, става 3, већ само као кривично дело убиства из нехата.

Код кривичног дела тешке телесне повреде квалификоване смрћу суд мора прво да утврди да је оштећени задобио тешку телесну повреду с умишљајем и да је због те телесне повреде дошло до смрти повређеног из нехата.

Кључни је субјективни критеријум, тј. повреда услед које је наступила смрт мора бити нанесена нехатно.

Некада се користио и временски критеријум. У једној пресуди је истакнуто да, за разликовање кривичног дела убиства из нехата од кривичног дела тешке телесне повреде квалификоване смрћу, једини критеријум није временски размак између радње извршења и наступеле последице, већ се томе придружује и субјективни тренутак (BBC, K. 1148/56) (Златарић, 1958: 92). Према нашем мишљењу, временски критеријум није од неке посебне важности за то разликовање. Занимљиво је поменути и правило „година и један дан” (*year and a day*), које је важило у неким земљама англосаксонског правног система и које и даље постоји у неким државама у Америци. До 1996. године у Енглеској, као спољашњи елемент кривичног дела убиства, важило је правило да лице може бити проглашено кривим само ако је смрт наступила најдуже једну годину и један дан након поступка оптуженог или пропуста (неиспуњења обавезе). То правило је укинута Законом о реформи права из 1996. године. Међутим, хавајски закон и даље садржи тај услов да би се неко лице могло прогласити кривим за кривично дело убиства. Наиме, нијед-

но лице не може бити осуђено да је лишило живота друго лице уколико смрт тог лица није наступила најкасније у року од једне године и једног дана од тренутка наношења смртоносне повреде. То је својеврстан пример за анахронизам у кривичном праву. Наше мишљење да временски услов не утиче на квалификацију дела потврђује и судска пракса. У једном случају, до наступања смртне последице дошло је после десет месеци од извршења дела. Без обзира на то, суд је дело квалификовао као убиство јер је из обдукционог налаза и мишљења комисије судских вештака утврдио да је смрт наступила као последица испаљеног пројектила у груди тада покојног. Ту је оштећени задобио тешке телесне повреде опасне по живот, а смрт оштећеног, тада покојног, била је насилна и наступила је услед поремећаја дисања због тешког запаљења плућа које је последица проласка пројектила кроз грудни кош (Пресуда Окружног суда у Београду К. 222/90).

Лишење живота из нехата се разликује од тешког дела против опште сигурности по томе што се код убиства из нехата нехат односи на индивидуално одређено лице које је изгубило живот, а код тешког дела против опште сигурности, на неодређен број лица. Тако је првостепени суд погрешно када је оптуженог огласио кривим за убиство из нехата јер је за време лова, крећући се кроз кукурузиште, када је спазео зеца, испалио један патрон који је погодио оштећеног – другог ловца и усмртио га. Тог дана, пошто је време било лепо, и мештани су били у кукурузишту да би брали кукуруз, па када је извршилац испалио више хитаца у правцу кукурузишта, где може очекивати да се налази неодређен број лица, те хицем погодио једно лице, док су остали, који су се налазили у близини тог лица, пуким случајем остали неповређени, такве радње извршења не могу се квалификовати као убиство из нехата јер садрже све законске елементе тешког дела против опште сигурности (Решење Окружног суда у Београду Кж. 1487/00 од 13. септембра 2000. године) (Лопичић, 2003: 301). Занимљиво је овде поменути да у аустријском Кривичном законнику постоји лишење живота из нехата у посебно опасним приликама као облик убиства из нехата за који је запређена тежа казна.¹⁰ Нарочито или посебно опасне прилике су оне у којима се, према околностима, с посебном вероватноћом може очекивати настанак тешке штете. За тај облик је довољно да постоји бојазан од повреде или смрти једног човека јер, уколико је реч о већем броју људи (неодређеном), тј.

¹⁰ Док је, да тако кажемо, за обично лишење живота из нехата прописана казна до једне године затвора, за лишење живота из нехата у посебно опасним приликама прописана је казна до три године затвора.

уколико опасност погађа већи број људи, онда се примењује став 177 (општа опасност).¹¹

Међутим, суштинска разлика у односу на нехатно лишење живота је у томе што код кривичних дела квалификованих тежом последицом увек постоји основно дело из којег је произашла тежа последица која се може приписати нехату учиниоца. Код тешког дела против опште сигурности разлика је у томе што се осим смрти неког лица, која се може приписати нехату учиниоца, остварује и основно дело којим се доводе у опасност живот или тело људи или имовина већег обима (Стојановић, 2007: 341).

Нехатно лишење живота постоји и у случају ако је лишење живота извршено под околностима које би убиство, када би било извршено с умишљајем, чинило квалификованим. Узмимо као пример лишење живота из нехата службеног или војног лица при вршењу службене дужности. Околност да се лишава живота службено или војно лице евентуално би се могла узети као отежавајућа околност приликом одмеравања казне, без обзира на то што је реч о нехатном делу. Квалификаторне околности код којих се захтева умишљај неспојиве су с постојањем нехата.

Извршилац код нехатног лишења живота је како лице које непосредно предузима радњу извршења, тако и лице које то чини посредно, као нека врста налогодавца. У теорији се наводи да, према одредби која регулише нехатно лишење живота, кажњава се и онај који зависнику препусти дрогу да је сам себи убризга ињекцијом, онај који запосленом без возачке дозволе да налог за вожњу возила за које је неопходна возачка дозвола, гостионичар који неком већ опијеном возачу моторног возила долива алкохол уколико дође до удеса дотичних са смртном последицом (Schönke, Schröder, 2001: 1795). Према ставу немачког Савезног суда, за нехатно убиство треба да буде крив и онај ко с пијаним лицем договори трку моторима у којој, потом, тај други изгуби живот, осим уколико постоји његова сопствена кривица, или онај ко с пијаним води игру борбе оштрим оружјем (Schönke, Schröder, 2001: 1795). Како се истиче, одговорност за нехатно лишење живота у наведеним случајевима постојаће само ако је дотичној особи од почетка недостајала слобода одлучивања, тј. ако је била неурачунљива, или ако, због младалачког узраста, није имала свест о ризику.

¹¹ *Strafgesetzbuch*, Austria, JGG 1988, UNDSSTG Nov. 1989, Wien, 1989.

Закључна разматрања

Након свега изложеног о нехатним кривичним делима убиства може се закључити да су она обележје савременог друштва које стално стреми новим технологијама, што све може имати за последицу повећање броја нехатних дела уопште, па самим тим и убиства из нехата. Будући да је живот човека највећа вредност која даје смисао свим другим, јасно је да његова заштита мора имати најважније место у систему кривичноправне заштите. Управо због тога не треба ни на који начин доводити у питање инкриминацију нехатног лишења живота. Чини се да је бољи предлог предузимање мера предострожности у свим областима свакодневног живота, а нарочито у оним у којима је порастао број нехатних убиства, као на пример, због неодговарајућег руковања оружјем.

У теорији се наилази на различите предлоге за јасно одређивање одредбе која се односи на нехатно лишење живота. У основи, за ту одредбу важе сва правила која иначе важе и за друга нехатна дела. Није сасвим јасан став оних који предлажу да се члан 118 Кривичног законика фаворизује у односу на остала нехатна дела тако што би та инкриминација била допуњена појмовима као што су необазривост, неопрезност, непажња итд. Питање нехата, односно његову општу дефиницију треба решити у општем делу кривичног законика. Да ли ће кривично дело убиства представљати нехатно лишење живота јесте чињенично питање које се утврђује у сваком конкретном случају уз помоћ дефиниције нехата из општег дела. Било какво друго решење, чини се, уноси превише казуистике, што се сматра неприхватљивим када су у питању кривичноправне норме.

Литература:

1. Ashwort, A. (1999): *Principles of Criminal Law*, Oxford University Press, Oxford.
2. Bačić, F., Šeparović, Z. (1997): *Krivično pravo – posebni deo*, Informator, Zagreb.
3. Delić, N. (1996): Ubistvo iz nehata, *Pravni život*, 45(9), 99–110.
4. Kambovski, V. (2003): *Kazneno pravo: poseben del*, Skopje.
5. Lazarević, Lj. (1960): Nevoljna krivična dela – aktuelan problem savremenog krivičnog prava, *Pravni život*.
6. Lopičić, Đ. (2003): *Krivična dela ubistva u jugoslovenskoj sudskoj praksi 1951–2001*, Službeni glasnik, Beograd.
7. Marković, I. (2000): Ubistvo iz nehata, *Godišnjak Pravnog fakulteta u Banjoj Luci*.

8. Miljković, M. (1910): *O ubistvu s obzirom na reformu krivičnog zakonika*, Beograd.
9. Simić, I. (1998): *Zbirka sudskih odluka iz krivičnopravne materije*, knj. 2, Službeni glasnik, Beograd.
10. Simić, I. (2002): *Zbirka sudskih odluka iz krivičnopravne materije*, Službeni glasnik, Beograd.
11. Simić, I., Trešnjev, A. (2004): *Zbirka sudskih odluka iz krivičnopravne materije*, knj. 5, Službeni glasnik, Beograd.
12. Stojanović, Z. (2007): *Komentar krivičnog zakonika*, Službeni glasnik, Beograd.
13. Schönke, A., Schröder, H. (2001): *Strafgesetzbuch: Kommentar*, Verlag C. H. Beck, München.
14. Tahović, J. (1961): *Krivično pravo: opšti deo*, Savremena administracija, Beograd.
15. Wilson, W. (2003): *Criminal law – doctrine and theory*, Longman, London.
16. Zlatarić, B. (1958): *Krivični zakonik u praktičnoj primeni: posebni dio*, Narodne novine, Zagreb.
17. Živanović, T. (1938): *Osnovi krivičnog prava Kraljevine Jugoslavije: posebni deo*, Geca Kon, Beograd.

Involuntary Manslaughter

Summary: Involuntary manslaughter takes an important place within the system of negligent offences in general. Due to this, as well as to the fact that the right to life takes the highest rank among human rights, it is necessary for the incrimination to include its involuntary destruction. Article 118 of the Criminal Code of Serbia has a simple provision, which is similarly regulated in the majority of European legislations, which words the involuntary manslaughter as follows: "Where a person takes another person's life negligently, he shall be punished...". The provision related to the notion of negligence from the general part of the Criminal Code has a key role when defining the involuntary manslaughter. Our legislator has provided for the involuntary manslaughter within the special part of the Code and the answer to the question whether there is negligence in a specific case will be given by the general part of the Code. This is how it is done in the majority of criminal laws.

There has been also much legal debate on the issue of involuntary manslaughter as to where to draw a line separating this homicide from other cases as well as about the issue of responsibility for reckless behavior in general. There are various opinions. They range from ideas that negligent offences should be excluded from criminal law while the legal protection should be provided by strengthening of civil law protection to those that the application of preventive measures is much more adequate in this field. Involuntary manslaughter differs from ordinary homicide but also from other forms of murders in that the death as a consequence is not wanted, it is involuntary, i.e. it represents a result of recklessness, negligence or clumsiness of

an offender. Without getting deeper into theoretical problems related to fitness for the purpose and efficiency of punishment for negligence, we are of the opinion that criminal justice protection in the field of protection of life must be integral rather than partial.

РАДОСАВ С. РИСИМОВИЋ*
Криминалистичко-полицијска академија
Београд

УДК 343.711
ИД БРОЈ 192626956
Монографска студија
Примљен: 05.04.2012
Одобрен: 25.05.2012

ОБЈЕКТ РАДЊЕ КРИВИЧНОГ ДЕЛА КРАЂЕ**

Сажетак: Крађа је кривично дело против имовине и прописана је чланом 203 Кривичног законика Србије. У нашем кривичном законодавству постоје три облика крађе: обична крађа, тешка крађа и ситна крађа. Осим тога, разбојништво и разбојничка крађа су кривична дела чије чињење подразумева остварење обележја бића основног облика крађе, али уз испуњење додатних услова који се односе на употребу силе или претње од стране учиниоца. Према томе, нема сумње да је крађа најважније дело у групи кривичних дела против имовине, а значај кривичноправне заштите имовине у сваком друштву не треба посебно образлагати. Кривичноправна литература и судска пракса велику пажњу поклањају решавању многобројних недоумица које се односе на кривично дело крађе. Због ограниченог простора, тема рада је, пре свега, објект радње кривичног дела крађе, мада ће бити речи, због њихове међусобне повезаности, и о другим обележјима бића тог дела. Први део рада се односи на одређење појма покретне ствари у кривичноправном смислу. Посебна пажња је посвећена разматрању захтева да ствар код крађе мора бити туђа.

Кључне речи: крађа, ствар, покретна ствар, туђа ствар

* risimovicradosav@yahoo.com

** Овај рад је резултат реализовања научноистраживачког пројекта под називом „Развој институционалних капацитета, стандарда и процедура за супротстављање организованом криминалу и тероризму у условима међународних интеграција”. Пројекат финансира Министарство просвете и науке Републике Србије (број 179045), а реализује Криминалистичко-полицијска академија у Београду (2011–2014). Руководилац пројекта је проф. др Саша Мијалковић.

Увод

Поред објекта радње кривичног дела, основна обележја крађе у нашем кривичном законодавству су радња (одузимање) и намера учиниоца да присвајањем туђе покретне ствари себи или другом прибави противправну имовинску корист. И у енглеском праву крађа има објективне (*actus reus*) и субјективне елементе (*mens rea*): (1) присвајање (2) ствари (3) која припада другом су објективни елементи, док се субјективни односе на (4) несавесност учиниоца и (5) намеру да се од другог лица ствар трајно одузме (Allen, 2001: 387). Закон који регулише крађу из 1968. године (*Theft act*) прописује: „Крив је за крађу ко несавесно присваја ствар која припада другом, с намером да се од другог лица ствар трајно одузме.” (Heaton, 1998: 199). С друге стране, Кривични законик Шпаније у члану 234 прописује да крађу чини „ко у намери прибављања користи одузме туђу покретну ствар без пристанка власника” (Duran, Alcoy, 2004: 75).

Интересантно је да законодавац у Шпанији не захтева за остварење крађе намеру прибављања противправне имовинске користи. То становиште заступа и судска пракса у тој земљи, јер према Пресуди Врховног суда Шпаније од 18. септембра 1998. године, корист у смислу тог дела не подразумева само корист која се може новчано изразити, већ било који тип вредности или добити коју учинилац жели да постигне, укључујући и намеру да ужива у ствари коју је одузео (нпр., ужива у лепоти уметничког дела), или намеру да се хвали одузетом ствари. Шпанска кривичноправна литература критикује тако широко тумачење појма користи, који „на тај начин губи своје првобитно значење” (Perez et al., 2005: 242). Истиче се да тако схваћен појам користи код крађе може водити апсурдним осудама (нпр., групе новинара који су „украли” предмете у верским објектима с намером да направе документарни филм о пропустима у обезбеђењу тих објеката). Услов за постојање крађе као основног кривичног дела против имовине треба да буде намера прибављања имовинске користи, док се, у супротном, евентуално може говорити о остварењу неког другог кривичног дела. Јасно је да је деликт тежи уколико је циљ присвајања прибављање имовинске користи, због чега је потребно посебно инкриминисати такве поступке. Наравно, чињенично је питање да ли је у конкретним случајевима субјективни елемент крађе остварен.

Спорно је да ли намера прибављања противправне имовинске користи постоји уколико учинилац одузме туђу покретну ствар с намером

да је привремено користи и након извесног времена врати. Према једном мишљењу, у том случају се не може говорити о крађи (Лазаревић, 2006: 570). Поједини шпански аутори такође сматрају да то кривично дело може бити остварено само у случају намере учиниоца да неповратно одузме ствар од легитимног држаоца (Perez *et al.*, 2005: 244). С друге стране, сматра се да квалификација дела зависи од тога да ли се ствар која је објект радње употребом троши. Уколико коришћењем ствар престаје да постоји или се умањује њена вредност, учињена је крађа, за разлику од одузимања ствари „само ради привременог коришћења које не умањује вредност ствари” (Стојановић, 2010: 515). То становиште треба прихватити јер је реалност да одређене ствари после употребе немају никакву материјалну вредност. На пример, лице А купи улазницу за концерт познате рок групе. Лице Б одузима улазницу и одлази на концерт, након чега је враћа лицу А. Јасно је да искоришћена улазница представља само обично парче папира. Њена вредност, која се огледала у праву доносиоца да уђе на стадион у време одржавања концерта, трајно је изгубљена. Једноставно, одузета је улазница а враћа се безвредно парче папира. Из тога произлази да је лице Б учинило кривично дело крађе.

Као што је већ речено, законодавац у Енглеској прописује да крађа постоји уколико се утврди намера да се од другог лица присвојена ствар трајно одузме. Језичким тумачењем се може доћи до погрешног закључка да ће у тој земљи учинилац крађе бити увек осуђен, без обзира на то што је накнадно вратио ствар која је објект радње. Да ли то значи да ће дело лица које присвоји музички уређај јер жели да слуша музику бити квалификовано као крађа, иако је исти враћен власнику после извесног времена? Према кривичноправној теорији и судској пракси кључни критеријум за квалификовање дела је намера учиниоца у време присвајања ствари (Allen, 2001: 420). Уколико суд утврди да је у време присвајања ствари оптужени имао намеру да ствар пре или касније врати, искључена је намера да се од другог лица ствар трајно одузме, тј. искључено је постојање кривичног дела крађе.

Ту треба рећи да се намера учиниоца да ствар присвоји или врати власнику утврђује у сваком конкретном случају узимајући у обзир све релевантне околности. Тако, уколико лице А без сагласности комшије узме његову косачицу за траву, која после извесног времена буде пронађена у гаражи учиниоца, јасно је да су остварена обележја бића крађе. С друге стране, уколико лице А после употребе остави косачицу у свом дворишту, на месту на коме је власник може лако уочити, дело се не може квалификовати као крађа. Према томе, важно је нагласити да на-

мера учиниоца да ствар врати не мора бити остварена или јасно изражена, већ је довољно да произлази из околности случаја.

Покретна ствар као објект радње крађе

У нашој теорији је ствар одређена као „предмет материјалне природе који може бити објект притежања и који има одређену вредност” (Стојановић, Перић, 2009: 136). Схватање да је ствар материјални део природе који има економску вредност заступљено је и у шпанској доктрини (Perez *et al.*, 2005: 241). Према томе, ствар која нема никакву вредност не може бити објект радње кривичног дела крађе. Уопштено, висина вредности ствари нема значаја за постојање тог кривичног дела, али може утицати на квалификовање радње учиниоца као обичне, тешке или ситне крађе, или искључити кривично дело применом института дела малог значаја. Премда, не може се очекивати да степен кривице учиниоца буде низак, што је, између осталог, услов за примену института дела малог значаја из члана 18 Кривичног законика Србије, а да истовремено буде остварен субјективни елемент крађе (намера прибављања противправне имовинске користи). Притежање је фактичка власт на ствари (објективни елемент), која подразумева и вољу да се влада на ствари (субјективни елемент притежања) (Вуковић, 2009: 39). То значи да материјални делови природе који се не налазе у фактичкој власти човека (нпр., ваздух, киша, ветар) не могу бити објект радње кривичног дела крађе. Ипак, уколико неко успе да их стави под своју контролу, постају ствар код тог кривичног дела (нпр., кишница у базену). Узгред, у шпанском кривичном законодавству појам предмета крађе не обухвата течност и гас (инкриминише се њихово одузимање као посебно кривично дело) (Perez *et al.*, 2005: 241).

Неспорно је да људско биће не може бити објект радње кривичног дела крађе, између осталог, због тога што у односу на људско биће није могуће присвајање, тј. нико се не може понашати у односу на људско биће као да је његов власник. Међутим, то се не односи на делове тела који су одвојени од тела (нпр., коса, бубрези, узорак крви или урина) (Card, 1988: 294). У случају *R v. Welsh* (1974), учинилац саобраћајног деликта је узео и просуо сопствени урин који је дао у полицијској станици ради утврђивања алкохолисаности (Jefferson, 2007: 462). У погледу леша, у традиционалном енглеском праву (*R v. Sharpe*, 1857) заузет је став да тело умрлог није ствар, тј. да не може бити објект радње крађе (Geary, 1994: 109). Према доктрини у нашој земљи, леш или делови ле-

ша у начелу не могу бити објект радње крађе, осим ако имају имовинску вредност (Трешњев, 2005: 60). Слично томе, у модерној енглеској кривичноправној литератури леш није ствар код крађе, осим уколико се не употребљава за медицинска и друга научна истраживања и, у вези с тим, има одређену материјалну вредност (Jefferson, 2007: 461). Судска пракса у Енглеској заузима идентично становиште. У случају *R v. Kelly and Lindsay* (1998), један од оптужених је био уметник који је добио сагласност да уђе у просторије Краљевског факултета за хирургију, с циљем да му делови људских тела послуже као модели за израду уметничких дела. Међутим, он је заједно с другим оптуженим, који је био запослен као техничар на Факултету, извршио крађу тридесет пет делова људских тела (Elliott, Quinn, 2010: 195). Леш може бити објект радње кривичног дела крађе јер испуњава критеријуме које поставља горенаведена дефиниција ствари. Реч је о материјалном делу природе који може бити у притежању болнице, чланова породице (пре сахране), полиције или суда (за време прикупљања доказа), погребног предузећа или научнообразовних установа. Као што смо видели, леш може имати и одређену материјалну вредност и, сходно томе, у односу на њега се може предузети радња извршења кривичног дела крађе.

Упркос томе, поједини аутори истичу да су делови тела, чак и уколико немају посебне карактеристике због којих се може рећи да имају одређену имовинску вредност, подобни да буду објекти радње крађе под условом да се могу употребити, или да имају значај за учиниоца или неко друго лице (Allen, 2001: 388). То ће бити случај ако постоји намера да се употребе за трансплантацију органа, за утврђивање ДНК или као предмет који може послужити као доказ у кривичном или грађанском поступку. Уколико тај проблем посматрамо из перспективе нашег законодавства, сматрамо да ће крађа бити учињена у горенаведеним примерима само под условом да су остварена сва обележја бића тог кривичног дела, а ту, пре свега, мислимо на субјективни елеменат дела: намеру учиниоца да присвајањем делова тела за себе или другог прибави противправну имовинску корист. Другим речима, уколико је одузета било која ствар, укључујући и делове тела, али у конкретном случају није утврђена намера окривљеног да присвоји ту ствар, предузета радња се не може квалификовати као крађа (нпр., делови тела су одузети с намером да се изврши ДНК анализа и да се након тога врате). Такође, неопходна је и намера прибављања противправне имовинске користи, што је фактичко питање које се утврђује у сваком појединачном случају. Једноставно, уколико неко изврши одузимање делова тела с циљем да их у

поступку пред судом употреби као доказ с циљем доношења законите и правичне одлуке, није остварено кривично дело крађе.

За теорију и праксу кривичног права спорно је да ли исправе (нпр., чек, кредитна картица) могу бити објект радње крађе, јер је општеприхваћено мишљење да се потраживања и друга права не могу одузети с намером да се њиховим присвајањем за себе или другог прибави противправна имовинска корист (Алексић, 2009: 43). Наиме, чек сам по себи нема имовинску вредност и безвредно је парче папира, иако је јасно да се реализацијом чека може за себе или другог прибавити имовинска корист. У енглеској судској пракси, у појединим пресудама је заузет став да је чек ствар која се може присвојити у смислу крађе (*R v. Duru*, 1973), али је то становиште одбачено у случају *R v. Preddy* из 1996. године (Elliott, Quinn, 2010: 194). Треба прихватити мишљење да чек представља ствар чијим се одузимањем и присвајањем може прибавити имовинска корист, јер та корист може да произлази из саме вредности ствари (новац, злато, уметничко дело итд.) или из употребе ствари (чека) (Лазаревић, 2006: 568). Другим речима, објект радње крађе чека је сама исправа, а не вредност која се њеним коришћењем може прибавити. У енглеској теорији и пракси кривичног права такође преовладава становиште да су чек и друге исправе чијом се употребом може за себе или другог прибавити имовинска корист (акције, извозне квоте) објект радње кривичног дела крађе (Heaton, 1998: 208). Признаје се да чек сам по себи нема никакву вредност, али се горенаведено схватање образлаже неспорном чињеницом да се имовинска права која произлазе из чека могу остварити судским путем, тј. подношењем тужбе од стране имаоца (Geary, 1994: 91). Једноставније, ствар која је објект радње крађе чека није новац који ималац чека има на рачуну у банци, већ право да тужи банку и судским путем добије новац. На пример, лице Д има на рачуну у банци сто фунти и уколико му неко украде чек који гласи на сто фунти, лице Д и даље може да подигне сто фунти које му дугује банка. Према томе, имовина лица Д у банци није новац у назначеном износу, већ дуг банке који се може наплатити судским путем (Allen, 2001: 388). Тако долазимо до закључка да за теорију и праксу у Енглеској потраживање представља ствар која може бити објект радње кривичног дела крађе, што у нашој доктрини није прихваћено, као што је већ речено.

Посебан проблем код чека као објекта радње крађе представља утврђивање времена када је то кривично дело остварено. Да ли је крађа свршено дело у време предаје чека или у време реализације чека? У случају *R v. Navvabi* (1986), окривљени је отворио неколико рачуна у банци с лажним именима, а након тога је у казину плаћао чековима за

које је знао да немају покриће. Осуђен је за крађу која је, према мишљењу суда, у тој кривичној ствари свршена у време предаје чекова казину (Heaton, 1998: 208). Супротно томе, у случају *Tomsett* (1985) је заузет став да кривично дело крађе није остварено све док трансфер новца не буде окончан (Jefferson, 2007:463). Узроке тешкоћа с којима се суочавају судска пракса и теорија у Енглеској и различита мишљења о том проблему треба тражити у чињеници да се као објект радње сматра потраживање према банци, а не сам чек. У вези с тим постоји још један проблем: уколико се прихвати да је дуг банке према доносиоцу бланко чека објект радње крађе, тај дуг до тренутка предаје чека није постојао, а самим тим, никада није припадао неком другом осим учиниоцу, што значи да није остварен услов да ствар код крађе мора бити туђа.

У нашем законодавству, субјективни елеменат крађе је намера учиниоца да присвајањем одузете ствари за себе или другог прибави противправну имовинску корист. С обзиром на то, језичким тумачењем законског описа крађе долазимо до закључка да је дело остварено одузимањем чека (или друге исправе), иако он сам по себи нема имовинску вредност. Другим речима, констатација да ли је учинилац у конкретном случају одузимањем чека и његовим присвајањем прибавио имовинску корист нема утицаја на постојање кривичног дела. То, наравно, не значи да евентуално прибављање противправне имовинске користи нема никакв кривичноправни значај, јер ће та околност бити узета у обзир при одмеравању казне као отежавајућа околност.

Јасно је да је дело учињено уколико је објект радње бланко чек који гласи на доносиоца. Међутим, у нашој теорији и пракси је разматрано питање да ли постоји крађа уколико је радња извршења предузета у односу на чек који гласи на одређено име. Према једном мишљењу, крађа није остварена јер учинилац не може подићи новац, а чек је сам по себи парче папира које нема вредност, тј. није ствар код тог кривичног дела (Лазаревић, 2006: 568). Слично томе, истиче се да одузимање исправа може бити крађа само под условом да је учинилац могао да „без неких додатних услова искористи те ствари за прибављање противправне имовинске користи” (Мрвић-Петровић, 2010: 186). Ипак, крађа је остварена јер, као што је већ речено, услов за постојање тог дела није прибављање имовинске користи, већ намера да се иста прибави. Осим тога, не може се оспорити могућност да имовинска корист буде прибављена употребом чека који гласи на име, мада то подразумева и остварење неког другог кривичног дела (фалсификовање исправе), а не само крађе.

У енглеској кривичноправној литератури и судској пракси је разматрано питање да ли поверљиве информације могу бити објект радње

крађе. У погледу тог проблема судска пракса је у случају *Oxford v. Moss* (1979) заузела став да студент који је украо испитна питања не може бити кривично гоњен за крађу информација које су садржане у испитним питањима, мада може бити кажњен за крађу парчета папира (тј. документа који садржи поверљиве информације) уколико су остварени остали елементи тог кривичног дела (Geary, 1994: 91). Аналогно томе, пословне тајне не могу бити предмет крађе, што значи да уколико би неко украо тајни рецепт за кока-колу, према позитивном енглеском праву није остварио кривично дело. Према правилима грађанског права у тој земљи, оштећени може захтевати од суда забрану објављивања или злоупотребе тих информација. Осим тога, оштећени у грађанском судском поступку може тражити надокнаду штете. Кључни аргумент у прилог тој концепцији се своди на то да уколико неко дође до поверљивих информација (нпр., копирањем докумената), он не лишава другог информације, већ тајности исте која јој даје вредност (Allen, 2001: 390).

С друге стране, пословне тајне се могу наследити и продати, због чега се може поставити питање зашто не могу бити предмет крађе (Jefferson, 2007: 461). Даље, истиче се да информације имају вредност која може бити изгубљена или умањена уколико тајност као обележје информације више не постоји (Allen, 2001: 390). У савременом друштву, пословне тајне су веома често на мети учинилаца кривичних дела с циљем прибављања противправне имовинске користи (њиховом продајом конкуренцији или започињањем сопственог посла коришћењем пословних тајни), због чега је потребно инкриминисати радње којима се другом лицу неовлашћено учине доступним информације које представљају пословну тајну. Према позитивном праву у Енглеској, патент може бити објект радње крађе (Card, 1988: 293), док то није случај с поверљивим информацијама, што је контрадикторно само по себи. Такође, може се поставити и питање зашто радња извршења крађе (у енглеском законодавству „присвајање”) не може бити предузета у односу на пословне тајне ако је јасно да једино власник поверљивих информација има право да одреди ко има приступ истим. Тим проблемом се бавила и Законодавна комисија у Енглеској, која је дошла до закључка да постојећи прописи грађанског права не представљају примерену реакцију друштва нити примерену заштиту оштећених у случају крађе пословних тајни, због чега је неопходно прописати посебно кривично дело „неовлашћене употребе или одавања тајне” (Elliott, Quinn, 2010: 194). Такво решење је већ прихваћено у члану 240 Кривичног законика Србије који прописује кривично дело одавања пословне тајне.

Објект радње кривичног дела крађе може бити искључиво покретна ствар.¹ Покретна ствар је свака ствар која се може померити с једног места на друго место. У теорији је покретна ствар одређена и као ствар која се може померити или одвојити од главне ствари, а да се услед тога не поквари, оштети нити уништи (Ђорђевић, 2009: 109). Према томе, појам покретне ствари је шири у кривичном праву у односу на појам покретне ствари у грађанском праву. Наиме, према правилима грађанског права, неке ствари се сматрају непокретностима јер припадају непокретним стварима (нпр., цигле, врата, прозори, олуци, цреп, чесме итд.), док у кривичном праву имају статус покретних ствари. (Атанацковић, 1985: 463). Такође, поједине покретне ствари (нпр., пољопривредни алат), према правилима грађанског права се сматрају непокретностима јер су у функцији непокретних ствари (тзв. непокретности по намени).

Законодавац у Енглеској прописује (*Theft act*, Section 4(2), 1968) да непокретности, као и ствари које су саставни део непокретности или су одвојене од непокретности, у начелу не могу бити објект радње крађе. Прописана су и три изузетка од тог правила: 1) ствари које су саставни део непокретности, али и сама непокретност, могу бити предмет крађе уколико присвајање (*appropriation*) учини старатељ, пуномоћник, стечајни управник или друго лице које има овлашћење располагања непокретном ствари или њеним делом, а присвајање је у супротности с поверењем лица које даје овлашћење; 2) уколико учинилац који није држалац непокретности присвоји саставни део непокретности који је од ње одвојен и 3) уколико закупац непокретности присвоји саставне делове непокретности или објекте који су му предати на коришћење с непокретном ствари (Heaton, 1998: 213). Саставним делом непокретности у смислу горенаведене одредбе сматра се, на пример, камин у кући, док су објекти који су предати учиниоцу на коришћење с непокретном ствари пре свега зграде, али тај појам укључује и зидове или мостове (Card, 1988: 297). Наравно, зид може бити објект радње крађе само под условом да буде срушен, а цигле однете (Elliott, Quinn, 2010: 195). Према једном мишљењу, колиба која није причвршћена за бетонско постоље може бити предмет тог кривичног дела (Jefferson, 2007: 465). Решења прихваћена у енглеском кривичном законодавству су слична становишту теорије и праксе у нашој земљи. Најважнија разлика се огледа у могућности да и непокретност под горенаведеним условима може бити пред-

¹ Према томе, лице које помери ограду и противправно заузме туђе земљиште није остварило крађу.

мет крађе, али је то, као што је већ речено, изузетак од правила. У складу с горенаведеним и према нашој доктрини, плодови земљишта су предмет тог кривичног дела (нпр., песак или ископана земља) (Лазаревић, 2006: 569).

Према члану 112, ставу 16 Кривичног законика Србије, покретна ствар је „свака произведена или сакупљена енергија за давање светлости, топлоте или кретања, телефонски импулс, као и рачунарски податак и рачунарски програм”. Према томе, електрична енергија може бити предмет крађе, али под условом да је одузимање енергије учињено пре њеног проласка кроз мерни инструмент, јер би се у супротном могло говорити о остварењу кривичног дела преваре (Стојановић, 2010: 513). На пример, корисник, коме је искључена струја због неплаћања рачуна, пресеке инсталације под напоном између места прикључења и бројила и директно прикључи кућне електричне апарате на електродистрибутивну мрежу (Стојковић, 2005: 431; Allen, 2001: 390). Штета која се проузрокује електроенергетском систему у нашој земљи крађом електричне енергије у једној години мери се милијардама динара. Осим тога, у нашем друштву још преовладава свест о томе да је електрична енергија социјална категорија. Због тога би требало прописати у кривичном законик у посебно кривично дело које инкриминише искључиво крађу електричне енергије. Такво решење је прихваћено у шпанском (Perez *et al.*, 2005: 241) и енглеском (*Low v. Blease*, 1975) (Jefferson, 2007: 461) кривичном законодавству. Занимљиво је да, према енглеском праву, то посебно кривично дело биће остварено уколико учинилац користи телефон без дозволе власника стана који је одсутан, с намером да исти плати већи рачун за утрошену електричну енергију (Allen, 2001: 391).

Туђа ствар

Из законског описа крађе произлази да је објект радње туђа покретна ствар (члан 203 КЗС). Као што је већ речено, шпанско законодавство поставља исти услов за остварење крађе. Наравно, било би погрешно закључити да се ствар мора одузети од власника. Ствар је туђа уколико није у својини учиниоца (Мрвић-Петровић, 2010: 187). Такође, туђа је и ствар на којој учинилац има сусвојину, под условом да одузме целу ствар, а не сувласнички део који му припада (Стојановић, Перић, 2009: 136). У случају *Bonner* (1970), сувласник је продао ствар без сагласности другог сувласника, због чега је осуђен за крађу (Allen, 2001: 395). Туђа ствар је она која се налази у притежању другог лица, при чему није од

значаја да ли је то притежање засновано на неком правном послу (нпр., послуга) или постоји без правног основа (Атанацковић, 1985: 462). То практично значи да предмет крађе може бити ствар која се налази у притежању лица које је ствар такође украдо.

Законодавац у Енглеској, при одређивању објекта радње, определио се за формулацију „ствар која припада другом”, подразумевајући под тим присвајање ствари од лица које има притежање (*possession*), али и присвајање ствари од лица које има само фактичку власт на ствари (*control*) (Elliott, Quinn, 2010: 195). При одређивању појма притежања, поједини аутори истичу да оно може значити нешто више од фактичке власти на ствари (нпр., гост у ресторану нема притежање на прибору за јело који користи), али може значити и нешто мање од фактичке власти на ствари (нпр., закупац куће има притежање на стварима у кући и у време када је на послу) (Card, 1988: 299). Ту се може приговорити да притежање увек претпоставља фактичку власт на ствари, док у наведеном примеру закупац куће има притежање на стварима у њој без обзира на чињеницу да је тренутно одсутан, јер се ствари налазе у простору којим се генерално влада (Вуковић, 2009: 35).

У случају Turner (1971), оптужени је свој аутомобил оставио у сервису ради поправке. Након што је поправљен, оштећени механичар је паркирао поправљени ауто на улици у близини сервиса. Власник аутомобила је одвезао исти користећи резервне кључеве, иако није платио рачун, због чега је осуђен за крађу (Heaton, 1998: 215). Слично томе, члан 236 Кривичног законика Шпаније прописује посебан облик крађе, који је остварен уколико власник ствари или лице које предузима радњу уз сагласност власника одузме покретну ствар од лица које има притежање засновано на неком правном основу и на тај начин му проузрокује штету, уколико је вредност ствари већа од четири стотине евра (Duran, Alcou, 2004: 175). Супротно томе, у нашој теорији је прихваћен грађанскоправни појам туђе ствари, који, као што је већ речено, обухвата ствари које нису у својини учиниоца.

У складу с тим, напуштене ствари и ствари које никада нису имале власника не могу бити предмет крађе (Jefferson, 2007: 466; Perez *et al.*, 2005: 241). На пример, новине остављене на улици не могу бити одузете у смислу крађе. Да ли је ствар напуштена је фактичко питање, које судови решавају узимајући у обзир све околности конкретне кривичне ствари. У доктрини се сматра да уколико је власник ствари равнодушан у погледу судбине ствари, треба узети да је ствар напуштена (Allen, 2001: 395). Даље, чињеница да власник не намерава да је користи није довољна за претпоставку да је ствар напуштена. На пример, чињеница да је

ствар бацио у сопствено смеће а не било где, указује на то да власник жели да ту ствар однесе комунално предузеће, а не било ко (Allen, 2001: 395). Ствар која се налази на поседу неког лица није напуштена ствар (Лазаревић, 2006: 569). У вези с тим, у енглеској судској пракси је заузет став да није од значаја да ли власник поседа зна да се ствар налази на његовом поседу. У случају *Woodman* (1974), предузеће је продало металне предмете као старо гвожђе, али купац није однео све што се налазило на плацу, јер је проценио да поједини предмети немају велику економску вредност. Уверени да је однето све с плаца, радници предузећа, које је у том облигационом односу продавац, постављају око поседа жичану ограду, а на улазу упозорење да је забрањен неовлашћен улазак на посед. Упркос томе, учинилац је ушао на плац и однео оно што је остало од старог гвожђа. Осуђен је за крађу, јер је суд заузео став да постоји претпоставка да власник поседа има фактичку власт (control) на свим стварима на плацу (Heaton, 1998: 214).

Предмет крађе не могу бити ствари које немају власника, тј. ствари које представљају опште добро (нпр., дивље животиње, рибе), осим уколико су у нечијој својини или притежању (нпр., уловљена риба или дивља животиња) (Стојановић, 2010: 513; Perez *et al.*, 2005: 242; Card, 1988: 298). Законодавац у Енглеској прописује да дивље печурке, цвеће или воће нису предмет крађе, без обзира на то на чијем земљишту се налазе, осим уколико се не одвајају од земљишта и прикупљају у комерцијалне сврхе (нпр., ради продаје) (Geary, 1994: 109).

Противправним присвајањем изгубљене туђе покретне ствари, врши се кривично дело утаје из члана 207, става 5 Кривичног законика Србије. Међутим, у теорији се сматра да уколико учинилац зна ко је власник изгубљене ствари, остварена је крађа (Лазаревић, 2006: 569). Наше је мишљење да изгубљене ствари не могу бити објект радње код крађе, без обзира на то што учинилац зна коме припадају, јер нису у притежању власника. Изузетак од тог правила је ситуација када се изгубљена ствар налази у простору који је у притежању другог лица (нпр., у кући или гаражи), што практично значи да изгубљена ствар још није изван његовог притежања (Вуковић, 2009: 35).

За кривичноправну литературу и судску праксу је спорно да ли постоји крађа уколико учинилац наточи гориво на бензинској пумпи, а затим одвезе аутомобил без плаћања рачуна.² У енглеској судској пракси (*Edwards v. Ddin*, 1976) заузето је становиште да уколико возач у тренут-

² Исто питање се може поставити и у случају када гост у ресторану са самопослуживањем напусти исти после вечере без плаћања рачуна.

ку када је довршио сипање горива донесе одлуку да не плати рачун, дело не можемо квалификовати као крађу, јер гориво у време доношења одлуке више не припада бензинској пумпи (јер нема својину, притежање или фактичку власт на гориву). С друге стране, уколико је возач све време намеравао да не плати гориво, учињена је превара (McHugh, 1977) (Jefferson, 2007: 467). Закон о облигационим односима у нашој земљи, у члану 540, ставу 1 прописује да се посебном одредбом уговора може предвидети да продавац задржава право својине на ствари која је предмет купопродаје и после предаје ствари све док купац не исплати цену у потпуности. Према томе, не може се прихватити да крађа у горенаведеном случају није остварена, јер ствар више није туђа. Даље, узимајући у обзир одредбе нашег кривичног законодавства, може се закључити да превара не постоји, јер код тог кривичног дела оштећени нешто чини или не чини на штету своје или туђе имовине. Због тога се прихвата становиште према коме одузимање горива треба квалификовати као крађу, без обзира на околност што учинилац дела обмањује оштећеног, јер он обмањује док одузима (Вуковић, 2009: 52).

Литература:

1. Aleksić, Srđan (2009): *Krivična dela krađe: u teoriji i praksi*, Poslovni biro, Beograd.
2. Allen, Michael (2001): *Criminal Law*, London.
3. Atanacković, Dragoljub (1985): *Krivično pravo: posebni deo*, Službeni list, Beograd.
4. Card, Richard (1988): *Introduction to Criminal Law*, London.
5. Duran, Carlos; Alcoy, Francisko (2004): *Código penal con todas sus reformas comparados por artículos*, Valencia.
6. Đorđević, Đorđe (2009): *Krivično pravo: posebni deo*, Kriminalističko-policijska akademija, Beograd.
7. Elliott, Catherine; Quinn, Frances (2010): *Criminal Law*, London.
8. Geary, Rodger (1994): *Essential Criminal Law*, London.
9. Jefferson, Michael (2006): *Criminal Law*, London.
10. Lazarević, Ljubiša (2006): *Komentar Krivičnog zakonika Republike Srbije*, Savremena administracija, Beograd.
11. Mrvić-Petrović, Nataša (2010): *Krivično pravo: posebni deo*, Pravni fakultet Univerziteta Union, Službeni glasnik, Beograd.
12. Perez, Carmen et al. (2005): *Derecho penal: parte especial*, Madrid.
13. Seago, Peter (1994): *Criminal Law*, London.
14. Stojanović, Zoran (2010): *Komentar Krivičnog zakonika*, Misija OSCE u Crnoj Gori, Podgorica.

15. Stojanović, Zoran; Perić, Obrad (2009): *Krivično pravo: posebni deo*, Pravna knjiga, Beograd.
16. Stojković, Vesna (2005): Krađa električne energije kao specifično krivično delo, *Glasnik advokatske komore Vojvodine*, 9.
17. Trešnjev, Aleksandar (2005): *Teška krađa: u teoriji i praksi*, Intermex, Beograd.
18. Vuković, Igor (2009): O radnji oduzimanja kod krađe, *Zbornik radova Razvoj pravnog sistema Srbije i harmonizacija sa pravom EU*, Beograd.

Object of the Criminal Act of Theft

Summary: The subject of this study is the object of action for the crime of theft. The paper discusses a number of concerns that are related to the theme and appearing in court practice and theory of criminal law. An issue is whether the intention of acquiring unlawful material gain exists if the perpetrator deprives somebody of their movable property with intent to use it temporarily and return it after some time. In this regard, we accepted the opinion that the qualification of the act depends on whether the thing, that is the subject of the action, can be used up by using it. We found that the object in terms of the crime is a material part of nature which itself has an economic value, or the economic value resulting from its use. An object of criminal actions of theft can only be a movable thing. A standpoint is taken that it is considered as a moving thing not only thing that can be moved from one place to another, but the thing that can be shifted or separated from the main thing, without being broken down, damaged or destroyed. Finally, we concluded that the abandoned items, lost items and items that represent the common good cannot be the object of the criminal offense of theft.

Key words: Theft, Property, Movable Property, Belongs to Another

АЛЕКСАНДАР М. БОШКОВИЋ*
ВУК Ж. КУЛИЋ
Криминалистичко-полицијска академија
Београд

УДК 343.13(450)
ИД БРОЈ 192627212
Монографска студија
Примљен: 17.04.2012
Одобрен: 02.06.2012

ИТАЛИЈАНСКИ МОДЕЛ ПРЕТХОДНОГ КРИВИЧНОГ ПОСТУПКА**

Сажетак: Италија је земља која је у свој кривични поступак, Законом о кривичном поступку из 1988. године, унела многобројне и велике измене, које се најпре огледају у томе што је европски континентални модел поступка замењен акузаторским моделом. Самим тим је и претходни кривични поступак претрпео многобројне измене. У раду ће бити анализирани важећи модел претходног поступка у Италији и његова, по много чему специфична структура. Посебна пажња ће бити посвећена улози коју имају у претходном поступку три најважнија процесна субјекта – државни тужилац, суд и полиција. Указаће се на основне карактеристике претходне истраге и њен значај за даљу судбину кривичног поступка, као и на институте доказног рочишта и претходног рочишта који, иначе, нису карактеристични за земље европске континенталне традиције. Најзад, пажња ће бити посвећена и најважнијим проблемима с којима се држава Италија суочава у практичној примени тих нових решења.

Кључне речи: претходна истрага, доказно рочиште, претходно рочиште, државни тужилац, правосудна полиција, судија за претходну истрагу, судија за претходно рочиште.

* acaboss@open.telekom.rs

** Овај рад је резултат реализовања научноистраживачког пројекта под називом „Развој институционалних капацитета, стандарда и процедура за супротстављање организованом криминалу и тероризму у условима међународних интеграција”. Пројекат финансира Министарство просвете и науке Републике Србије (број 179045), а реализује Криминалистичко-полицијска академија у Београду (2011–2014). Руководилац пројекта је проф. др Саша Мијалковић.

Уводна разматрања

Законик о кривичном поступку Републике Италије (*Codice di procedura penale*), који је донет 1988. године,¹ а почео да се примењује од 1989. године да би касније био мењан и допуњаван, значајан је, поред осталог, и по томе што уводи акузаторски модел кривичног поступка уместо инквизиторског уведеног Законом о кривичном поступку (*Codice Rocco*) из 1930. године, који је престао да важи ступањем на снагу новог законика. Предвиђено је да кључна (и бар у теорији једина) фаза прибављања доказа буде главна судска расправа, а не истрага (Manna, Infante, 2000: 7). Сходно томе, италијански ЗКП уместо судске истраге коју је спроводио истражни судија уводи тужилачку истрагу коју спроводи државни тужилац непосредно или посредством правосудне полиције, којој може поверити спровођење истражних радњи.

Новодонети законик је представљао праву револуцију у кривичном процесном праву и, као такав, изазвао велику пажњу у научним и стручним круговима. Наиме, тим законом се у Италији, као карактеристичним представником европске континенталне традиције, уведе нова процесна решења и нови институти, који су до тада били карактеристични само за англоамерички адверсаријални систем. Због тога је тај законик један од најважнијих и најзанимљивијих за проучавање и анализу.

Најважније новине предвиђене Законом обухватају следеће: укинут је институт истражног судије, претходна истраживања врше обе странке, докази, као и унакрсно испитивање, изводе се само на главној расправи у складу с адверсаријалним начелом, овлашћење суда да изводи доказе је ограничено само на поједине случајеве итд. Такође су јасно разграничене претходна истрага и фаза суђења, тако што је забрањено да се на главној расправи износе докази из претходне истраге, осим ако се доведе у питање исказ сведока и ако се на главној расправи не могу ценити као докази изјаве које је полиција прикупила у претходној истрази (Illuminati, 2005: 571).

Управо су та многобројна нова, револуционарна решења која је Законик предвидео условила велике проблеме приликом практичне примене, што је још једном потврдило тезу да није једноставно уметати решења која припадају англосаксонској традицији на темељима оне континенталне. Наиме, веома брзо је Уставни суд Италије у својим одлука-

¹ *Gazzetta ufficiale della Repubblica Italiana*, број 250/1988.

ма установио да одређене одредбе Законика нису у складу с Уставом, па су тако 1992. године донете три одлуке Уставног суда Италије на основу којих се чинило да је италијански покушај увођења адверсаријалног система пропао пре него што је и почео да се примењује. Постојала је врло јасна несагласност између законодавне и судске власти у Италији у погледу прихватања нових решења која уводи адверсаријални систем кривичног поступка. Тако се Парламент залагао за њихово увођење и јачање права окривљеног, док је Уставни суд поступао другачије, истичући да је примаран циљ кривичног поступка трагање за истином (Pizzi, Montagna, 2004: 449–450).

Међутим, и поред свих тих проблема, различита настојања и сукоби између Парламента Италије, с једне, и Уставног суда, с друге стране, окончани су променом Устава 1999. године, односно усвајањем уставних амандмана којима се као уставна уводе начела адверсаријалног система. Промењен је члан 111 Устава, чиме је он, између осталог, усаглашен с Европском конвенцијом о заштити људских права и основних слобода.² Након тих уставних измена, године 2001. уследиле су измене и допуне Законика о кривичном поступку, којима је исти усаглашен с Уставом Италије.

Општа разматрања о претходном кривичном поступку

Италијански ЗКП прописује редован кривични поступак и поједине облике алтернативног поступка.³ Редовни поступак у првом степену садржи следеће фазе: 1) претходна истраживања, односно претходну истрагу, 2) фазу претходног рочишта, тј. сумирање резултата претходне истраге и 3) фазу суђења, тј. расправе.

Анализирајући тако осмишљен кривични поступак уочава се да претходна истрага и фаза претходног рочишта чине претходни поступак, док је фаза суђења, тј. расправа део главног кривичног поступка.

² Legge Costituzionale 23. Новембра 1999, н. 2, *Gazzetta ufficiale della Repubblica Italiana*, број 300/1999.

³ Поред редовног поступка, ЗКП садржи и одредбе које се односе на различите посебне облике поступака чија је суштина у томе што предвиђају изостанак појединог стадијума или више стадијума редовног поступка. Посебно су карактеристични поступци који омогућавају закључење поступка на основу резултата испитивања када се избегава расправа, као што су скраћени поступак, поступак изрицања казне на предлог странака и кривични поступак с налогом за осуду.

Претходну истрагу, тј. радње претходног истраживања спроводи државни тужилац на основу примљених кривичних пријава и без формалног решења, што значи да је за покретање претходне истраге довољно постојање основа сумње да је извршено кривично дело. То значи да се претходна истрага може водити и против непознатог учиниоца кривичног дела и да се покреће чим постоје основи сумње да је извршено кривично дело. У ствари, на тај начин и започиње претходни поступак.

Радње спроведене у претходној истрази не могу се употребити као доказ на главној расправи, с тим да је предвиђен и изузетак када те радње могу имати доказну вредност само ако је реч о изведеним доказима у току претходне истраге, који су непоновљиви или су временом такви постали, и под условом да се то није могло предвидети. Исто тако, Законик предвиђа и неке изузетке за поједине истражне радње које касније не би могле бити поновљене и које се могу изнети као докази, као што су заплена (привремено одузимање предмета), претресање, техничке контроле које није могуће поновити или прислушкивање телефонских разговора (Manna, Infante, 2000: 18). У осталим случајевима, изведене радње у претходној истрази могу се употребити као доказ на расправи само уз пристанак странака.

С обзиром на чињеницу да највећи број радњи спроведених у претходној истрази нема доказни значај, италијански претходни поступак је деформализован, тј. јасно се одваја од формалног кривичног поступка у правом смислу те речи. Такво решење је оправдано с обзиром на то да истрагу више не води истражни судија, те да, самим тим, и несудска истрага престаје да буде део кривичног поступка у правом смислу речи. Она остаје кривични поступак али у једном другачијем, ширем или неправом смислу, за разлику од главног поступка који остаје кривични поступак у правом смислу те речи (Грубач, 2010: 563).

Такође треба узети у обзир да се и у процесној теорији почетак претходног поступка везује за предузимање прве радње надлежног органа, с циљем откривања кривичног дела и проналажења учиниоца (Прадел, 2000: 327), и да се претходни поступак може одредити као скуп свих процесних фаза које, ради селекције и припреме процесног материјала за стадијум мериторног одлучивања о кривичној ствари, спроводе одређени, по правилу специјализовани и од судећег суда различити државни органи (Крапац, 1989: 289–290).

У првој фази претходног поступка, тј. у претходној истрази, државни тужилац или, према његовом поверењу, правосудна полиција прикупљају информације и доказе, с тим да је испитивање, које према полазним основама једнако припада и тужиоцу и окривљеном, у пракси

постало монопол државног тужиоца и да је сведено на прикупљање података потребних за кривични прогон, при чему расправа у току које се изводе докази није у континуитету с претходном истрагом, јер се радње спроведене у претходној истрази могу употребити само за оцену веродостојности испитаника који на расправи износи другачији исказ, односно према правилу, осим у изузетним случајевима, не могу имати доказну вредност на расправи (Гиостра, 2002: 12).

У другој фази претходног поступка, тј. у фази претходног рочишта, применом начела контрадикторности сагледавају се и испитују сви прикупљени докази у претходној истрази и оцењују њихова подобност и ваљаности да би се предмет упутио на суђење. У тој фази делује судија претходног рочишта, који, на предлог странака или по службеној дужности, може да разреши постојеће дилеме и донесе пресуду којом се утврђује да нема места за даљи поступак. Судија претходног рочишта може и на самом рочишту одлучити да се, по службеној дужности, прибаве нови докази уколико није могао одлучити да нема места за даље поступање.

Као што је речено, претходну истрагу спроводи државни тужилац, односно правосудна полиција, а државни тужилац је тај који предузима кривично гоњење. У организацијском смислу, постоје уреди државног тужилаштва чија су овлашћења одређена законом, с тим да су ти уреди устројени уз поштовање хијерархијског начела. Из аспекта претходне истраге, битно је истаћи да републички државни тужилац при суду спроводи претходну истрагу поводом примљених кривичних пријава, предузимајући радње истраживања самостално или их поверавајући правосудној полицији (Sfrapini, 2002: 27). Треба нагласити да у Италији не постоји одговарајући назив за државног тужиоца, већ се употребљава израз *pubblico ministero*. Разлог томе је тај што је тужилаштво део правосуђа, односно јединственог тела под називом магистрат (*magistratura*), које чине тужиоци, судије за претходну истрагу, судеће судије, као и судије у поступку по жалбама. Унутар магистрата је могуће премештање с позиције на позицију, уз одређене изузетке, са истом платом (Pizzi, Montagna, 2004: 446). То практично значи да тужилац после неког времена може обављати судијску функцију и обрнуто.

Правосудна полиција има дужност да самоиницијативно пријављује кривична дела, спречава да наступе даље последице, трага за учиниоцима кривичних дела, спроводи радње потребне за осигурање извора доказа и прикупља све што би могло бити од користи за примену Кривичног закона, као и да предузима радње истраживања које су јој поверили или наложили одговарајући правосудни органи.

Судија за претходну истрагу⁴ углавном одлучује о питањима која се тичу личних права и слобода лица против кога се води претходна истрага, односно осумњиченог лица. У том контексту, судија за претходну истрагу одлучује о лишењу слободе, о претресању, о примени специјалних истражних техника, о продужењу претходне истраге и др. Према томе, судија за претходну истрагу не спроводи истрагу, али учествује као орган надзора над радом државног тужиоца и правосудне полиције и гарантује права и слободе осумњиченог, као и заштиту његове приватности (Бошковић, 2010: 317).

Важно је истаћи да, без обзира на то што су многобројни, претходно наведени институти карактеристични за земље адверсаријалног система уведени у италијанско процесно законодавство, ипак су задржани и одређени елементи континенталног система, као што су, на пример, да судија и даље има овлашћење да изводи доказе, да није предвиђена порота, да је доношење пресуде и даље у надлежности судије професионалца, да је заступљено начело легалитета (односно обавезности кривичног гоњења), што искључује било какво дискреционо право државног тужиоца (Illuminati, 2005: 573).

Претходна истрага

Претходна истрага (*indagini preliminari*) је прва фаза поступка и у току претходне истраге државни тужилац и правосудна полиција спроводе одређене радње истраживања, с циљем омогућавања државном тужиоцу да одлучи о томе да ли су испуњени услови за покретање кривичног поступка или ће одустати од кривичног гоњења и донети захтев за архивирање који подлеже судском надзору (Гранде, 2000: 233). Из наведеног произлази да су у претходној истрази јасно разграничене истражна и судска функција, тако што је истражна изричито поверена државном тужиоцу, а судска судији за претходну истрагу.

Претходном истрагом руководи државни тужилац и има непосредно на располагању правосудну полицију, која је овлашћена да, и након поднете кривичне пријаве и под законским условима, врши одговарајућа истраживања на сопствену иницијативу. Значајно је истаћи да законодавац предвиђа и истражну делатност браниоца, односно да бранилац од

⁴ Италијански назив за судију за претходну истрагу је *giudice delle indagini preliminary* и често се у италијанској процесној научној литератури за тог судију употребљава скраћеница *g.i.p.*

почетка обављања дужности и на основу писане изјаве може спроводити истраживања, с циљем проналажења доказа у корист његовог браћеника и то искључиво под условима предвиђеним у закону (члан 391– бис ЗКП),⁵ с тим што се узимање изјава не може односити на лица која по закону не могу бити саслушана као сведоци.

Та могућност одбране је уведена изменама и допунама ЗКП из 2000. године. До тада су докази одбране зависили од онога што је државни тужилац прикупио током претходне истраге, односно ограничење се огледало у томе што је одбрана могла да оствари увид у списе тужилаштва. Судови су били склони томе да не прихвате доказе до којих је дошла одбрана у фази истраге. У сваком случају, тим изменама је дат законски основ да и одбрана може спроводити истрагу, чиме се обезбеђује „једнакост оружја” (Van Cleave, 2007: 328). На тај начин је омогућено да одбрана сама спроводи истрагу и да резултати те истраге буду презентовани суду.⁶

Статус осумњиченог стиче лице против кога се води претходна истрага, па ће се у наредном излагању такво лице и означавати као осумњичени. Без обзира на то што ЗКП не користи израз „осумњичени”, његов статус је сасвим јасан сходно одредбама ЗКП, односно Законик прави јасну разлику између осумњиченог (*persona sottoposta alle indagini*) и оптуженог (*imputato*), а лице постаје оптужени тек када државни тужилац покрене формални кривични поступак, јер до подизања формалне оптужбе, лице против кога државни тужилац или правосудна полиција воде претходну истрагу сматраће се осумњиченим (Van Cleave, 2007: 324).⁷

Претходна истрага почиње пријемом кривичне пријаве, а након пријема кривичне пријаве, правосудна полиција је дужна да без одлагања писменим путем обавести државног тужиоца о основним елементима кривичног дела и о свим до тада прикупљеним чињеницама, наводећи изворе доказа и спроведене радње о којима доставља и белешке. Сва-

⁵ Бранилац, заменик, овлашћени приватни истражитељ и технички саветници могу се посаветовати с лицима која могу саопштити околности корисне за постизање циљева истражне делатности, с тим што се о тако прикупљеним обавештењима не саставља било каква белешка. Поред осталих услова, битно је указати и на чињеницу да од лица која су државни тужилац или правосудна полиција већ саслушали, бранилац, његов заменик, овлашћени приватни истражитељ и технички саветници не могу прикупљати било каква обавештења, односно постављати им питања и тражити одговоре.

⁶ Чланом 391octies ЗКП Италије детаљно је утврђен механизам уз помоћ којег одбрана може резултате сопствене истраге непосредно представити суду.

⁷ Сматра се да лице постаје оптужени када државни тужилац поднесе захтев за упућивање на суђење или за спровођење неког од алтернативних поступака.

ку кривичну пријаву државни тужилац уписује у регистар кривичних пријава. Тренутак уписа кривичне пријаве у регистар кривичних пријава је веома значајан, јер од тада почиње да тече рок у којем се мора завршити претходна истрага, с тим што треба нагласити да ће се кривична пријава уписати у регистар тек када буде познато име особе којој се то дело ставља на терет (члан 335, став 1 ЗКП Италије).

Правосудна полиција, након подношења државном тужиоцу извештаја о кривичном делу и на сопствену иницијативу, предузима радње с циљем спречавања даљих последица, откривања учиниоца, прикупљања извора доказа и других чињеница од значаја за даљи ток поступка. Такође, правосудна полиција је обавезна да спроводи смернице државног тужиоца, да, поред тога, предузима радње на сопствену иницијативу и да о свим тако предузетим радњама непосредно обавештава државног тужиоца.

У току претходне истраге, државни тужилац предузима потребне радње неопходне за одлучивање о кривичном прогону, с тим што је у обавези да утврђује и чињенице и околности које су у корист осумњиченог, што само потврђује чињеницу да државни тужилац не наступа искључиво као странка, већ и као неутрални представник државе. У току претходне истраге државни тужилац може предузети и следеће радње: 1) утврђивање идентитета лица и ствари, 2) прикупљање обавештења од лица којима су познате поједине чињенице од значаја за претходну истрагу (презумптивни сведоци), 3) испитивање осумњиченог, 4) суочавање, 5) прегледање и претресање лица, просторија и станова, 6) привремено одузимање предмета, 7) пресретање комуникација (које подлеже потврди суда) и уопште 8) истраживања од значаја за доношење одлуке о покретању кривичног поступка.

Имајући у виду чињеницу да радње које државни тужилац и правосудна полиција предузимају у току претходне истраге нису доказ у поступку, осим претходно наведених изузетака, а уколико се у току претходне истраге укаже потреба да се спроведу радње које се не могу одложити до одржавања расправе, законодавац је предвидео доказно рочиште (*incidente probatorio*) као изузетак од расправе на којој се изводе докази, с тим што су утврђени случајеви када се поједино доказно средство може извести на доказном рочишту.⁸

⁸ У току претходне истраге, државни тужилац и осумњичени, тј. лице против кога се води претходна истрага могу од судије тражити спровођење доказног рочишта ради: прибављања сведочења лица уколико постоји основан разлог да то лице неће моћи да се саслуша на рочишту због болести или друге тешке сметње; прибављања сведочења од

Доказно рочиште се спроводи пред судијом за претходну истрагу у случајевима када постоје околности које указују на то да поједини докази неће моћи да буду изведени на главном претресу или када ће довести до тога да главни претрес буде одложен за дужи период. Током расправе на доказном рочишту изводе се докази и примењују иста правила као и на главном претресу, а докази прибављени на тај начин биће „замрзнути” и, као такви, прикључени судским списима, односно биће доступни и валидни на главном претресу пред судећим судијом (Grande, 2000: 233).

Претходна истрага може трајати најдуже шест месеци, односно једну годину ако је реч о тешким кривичним делима, од дана уписа у регистар кривичних пријава лица коме се одређено кривично дело ставља на терет, с тим да се тај рок може продужити највише за још шест месеци, о чему одлучује судија за претходну истрагу на основу поднетог захтева државног тужиоца. Међутим, полазећи од чињенице да у многим ситуацијама рокови нису одговарајући и да се у том периоду претходна истрага успешно не може завршити, законодавац је предвидео и могућност даљег продужавања рока за спровођење претходне истраге, тако што државни тужилац може, у случају посебне сложености истраживања, тражити продужење рока, а судија за претходну истрагу дозволити продужење за највише шест месеци, с тим да је одређен и рок од осамнаест месеци за најдуже трајање истраге, односно рок од две године за тешка кривична дела предвиђена Кривичним законом Републике Италије. Веома је значајна процесна одредба која прописује да се не могу употребити радње истраживања које су предузете након истека рока (члан 407, став 3 ЗКП Италије).

Након спроведене претходне истраге, државни тужилац има две могућности: да покрене поступак – када углавном доноси захтев за упућивање на суђење,⁹ или да поступак не покрене – када доноси захтев за

лица које је подвргнуто насиљу, претњи, новчаној понуди или другој користи како не би сведочило или, пак, како би лажно сведочило; саслушавања осумњиченог о чињеницама које се односе на туђу одговорност; суочавања лица која су у другом доказном рочишту или државном тужиоцу дала контрадикторне изјаве, а притом, постоји опасност од одлагања; вештачења или судског експеримента уколико се доказ односи на једно лице, ствар или место чије је стање подложно променама; препознавања када разлози хитности не дозвољавају одлагање до расправе и др.

⁹ Поред подношења захтева за упућивање на суђење по завршеној претходној истрази, државни тужилац кривично гоњење може предузети и подизањем оптужнице, али само у законом одређеним случајевима, као нпр. у ситуацији када судија за претходни поступак не прихвати захтев државног тужиоца за архивирање предмета, тада доноси решење да државни тужилац у року од 10 дана састави оптужницу.

архивирање предмета. Државни тужилац неће покренути кривични поступак, односно донеће захтев за архивирање предмета у следећим случајевима: 1) неоснованост кривичне пријаве,¹⁰ 2) недостатак претходних претпоставки, 3) ако дело није предвиђено као кривично дело и 4) ако је остао непознат учинилац кривичног дела.

Поступајући по захтеву тужиоца, судија може да прихвати тужбени захтев за архивирање и, у том случају, доноси образложен налог и списе с налогом враћа државном тужиоцу. Уколико судија оцени да тужбени захтев није прихватљив, он онда одређује рочиште на седници већа којем могу присуствовати државни тужилац, осумњичени, његов бранилац и оштећени. Уколико се и на седници већа не прихвати захтев државног тужиоца да се предмет архивира, одређује се државном тужиоцу да у року од десет дана припреми оптужницу. Уколико се на седници већа закључи да су потребна допунска истраживања, наложиће се државном тужиоцу да у одређеном року оконча њихово спровођење. Као што се може приметити, државни тужилац доставља судији захтев за архивирање са списима, чиме до изражаја долази судски надзор над таквом одлуком државног тужиоца, док је у српском кривичнопроцесном законодавству предвиђен институт одбачаја кривичне пријаве, без обавезности тужиоца да од суда тражи сагласност за то.

Претходно рочиште

Уколико тужилац не донесе захтев за архивирање поступка, већ састави захтев за упућивање на суђење и достави га писарници суда са списима о вођењу претходне истраге, онда се стичу услови за покретање претходног рочишта. Претходно рочиште (*udienza preliminare*) је битна прелазна фаза као гаранција оптуженом да може рачунати на непосредно разрешење. Наиме, најважнија функција претходног рочишта је да обезбеди „филтер” за спречавање неодрживих оптужница. Истовремено служи и као основа за одређивање врсте поступка, отварајући могућност избора посебних поступака без расправе, односно посебно скраћеног поступка (Corpetta, 2002: 117).

Исто тако, још један од циљева спровођења претходног рочишта јесте пружање могућности окривљеном да предочи доказе које је прику-

¹⁰ Према чл. 125. Уредбе о спровођењу Законика о кривичном поступку, кривична пријава је неоснована када елементи прикупљени у претходној истрази нису основани за потврду оптужбе у суђењу.

пио током претходне истраге и који иду њему у прилог, те тиме спречи да предмет дође до главне расправе. Уколико би само државни тужилац имао могућност да предочава доказе до којих је дошао током претходне истраге, окривљеном би се неправично ускратило право да пружи доказе у своју корист, на основу којих би се могло одлучити да предмет не иде даље на суђење.

Управо је могућност да се одржавањем претходног рочишта избегне суђење суштински важна за невино оптуженог, који ће на тај начин избећи беспредметно суђење које би угрозило не само његов економски, већ и професионални и лични капацитет (Grande, 2000: 242).

Сходно наведеном, претходно рочиште се покреће на основу захтева за упућивање на суђење¹¹ које судији доставља државни тужилац. Поступајући према захтеву државног тужиоца и након спроведених припремних радњи, судија заказује рочиште на седници већа којој обавезно присуствују државни тужилац и бранилац оптуженог. Уколико оптужени или његов бранилац нису у могућности да присуствују претходном рочишту, судија може, под законским условима, одложити и заказати ново рочиште.¹² У сваком случају, судија мора у року од пет дана од дана пријема захтева одредити датум када ће се одржати претходно рочиште, с тим што од дана пријема захтева до дана одржавања рочишта не сме проћи више од тридесет дана.

Судија претходног рочишта¹³ се упознаје са списима истраге до којих је дошао државни тужилац. На претходном рочишту државни тужилац укратко износи резултате претходне истраге и доказе који оправдавају захтев за упућивање на суђење. Оптужени може дати добровољне

¹¹ Захтев за упућивање на суђење садржи: личне податке оптуженог или друга лична обележја за утврђивање његовог идентитета, личне податке оштећеног лица кривичним делом и, уколико је могуће, његов идентитет, јасно и тачно излагање радњи и околности, посебно оних који могу довести до примене мера безбедности, уз навођење законских одредби које се на то односе, изворе доказа, захтев суду да изда налог којим одређује суђење и датум и потпис.

¹² Чл. 420 *bis*–420 *quinquies* ЗКП Италије прописани су случајеви када судија може поново позвати оптуженог на претходно рочиште – када из оправданих разлога није примио позив и када је изостанак оптуженог и браниоца оправдан и када ће се заказати ново рочиште, као и случајеве када се претходно рочиште може одржати и без присуства оптуженог.

¹³ Италијански назив за судију за претходно рочиште је *giudice delle udienze preliminari* и често се у италијанској процесној научној литератури за тог судију употребљава скраћеница *g.u.p.* Такође треба нагласити да је то потпуно други судија у односу на судију за претходну истрагу, односно да те две функције не може обављати исто лице, тј. исти судија. Исто тако, ни судећи судија не може бити судија који је у поступку већ обављао функције судије за претходну истрагу или судије за претходно рочиште.

изјаве, а може и захтевати да буде испитан у складу с одредбама Закона која се односе на испитивање оптуженог, тако да тај његов исказ касније у поступку буде искоришћен као доказ. У сваком случају, уколико се на основу расположивог чињеничног стања може донети одлука, судија издаје налог којим одређује суђење или проглашава пресуду да нема места за даље поступање.

Уколико судија оцени да не може да донесе одлуку, може упутити државног тужиоца на допунска истраживања или, чак, по службеној дужности одредити извођење одређених доказа, па након тога одлучити о томе да ли да изда налог којим одређује суђење или да донесе пресуду да нема места за даље поступање. На тај начин, судија за претходно рочиште преузима део истражних овлашћења, јер по службеној дужности може наложити извођење појединих доказа. Таква истражна овлашћења судије су у супротности са сврхом увођења адверсаријалног судског система, што је био главни циљ реформи из 1988. године, тако да су она уведена 1999. године изменама Законика о кривичном поступку. До 1999. године, у таквим случајевима судија претходног рочишта није имао овлашћење да прикупља доказе по службеној дужности, већ је обавештавао странке које је радње потребно предузети у погледу којих чињеница. Тако је он, посредством странака, прибављао допунске доказе за које је сматрао да су одлучујући за доношење одлуке о томе да се одреди суђење или да нема места за даље поступање (Grande, 2000: 242).

Закључна разматрања

Република Италија је доношењем Законика 1988. године направила праву револуцију на пољу кривичног процесног права, јер се тим законом у Италији, која је карактеристичан представник европске континенталне традиције, уводе нова процесна решења и нови институти који су до тада били карактеристични само за англоамерички адверсаријални систем.

Поред многобројних новина које је донео нови законик, једна од најзначајнијих је и промена структуре претходног кривичног поступка, тако што се уместо судске истраге коју је спроводио истражни судија уводи тужилачка истрага коју спроводи државни тужилац непосредно или посредством правосудне полиције. Државни тужилац постаје *dominus litis* истражног поступка, јер је истовремено и орган који истражује и орган који гони. На тај начин се функција гоњења и функције истраживања кумулирају у рукама државног тужиоца. Међутим, веома је важно

истаћи да приликом предузимања радњи у претходној истрази државни тужилац наступа као неутралан представник државе, који је у обавези да испита све чињенице – како оне које терете осумњиченог, тако и оне које му иду у прилог, а не да наступа искључиво као странка заокупљена само својим непосредним интересом.

Такође, може се закључити да је једна од главних карактеристика претходне истраге да највећи број радњи предузетих у тој фази нема доказни значај, осим ако су изведене на доказном рочишту пред судом или касније на претходном рочишту. То упућује на њен неформални карактер, али одређени изузеци постоје и у погледу тог питања.

У сваком случају, италијански модел претходног кривичног поступка је специфичан у односу на многа друга европска решења и, као такав, изазвао је велику пажњу у научним и стручним круговима. Усвојена су многа решења карактеристична за адверсаријални систем кривичног поступка, али је практична примена тих нових законских решења током претходног низа година још једном потврдила тезу да није лако уметати решења која припадају англосаксонској традицији на темељима европске континенталне традиције.

Литература:

1. Bejatović, Stanko (2010): *Krivično procesno pravo*, Službeni glasnik, Beograd.
2. Bošković, Aleksandar (2010): *Tužilačko policijski koncept istrage i efikasnost krivičnog postupka*, doktorska disertacija, Pravni fakultet, Kragujevac.
3. Coppetta, Maria Grazia (2002): Komentar uz knjigu petu. *Talijanski kazneni postupak* (str. 114–118), Pravni fakultet Sveučilišta u Rijeci, Zavod za kaznene znanosti Mošćenice, Rijeka.
4. Damaška, Mirjan (2006): Sudbina angloameričkih procesnih ideja u Italiji, *Hrvatski ljetopis za kazneno pravo i praksu*, 13(1), 3–15.
5. Giostra, Glauco (2002): Uvod. *Talijanski kazneni postupak* (str. 12–13), Pravni fakultet Sveučilišta u Rijeci, Zavod za kaznene znanosti Mošćenice, Rijeka.
6. Grande, Elisabetta (2000): Italian Criminal Justice: Borrowing and Resistance, *American Journal of Comparative Law*, 48(2), 227–260.
7. Grubač, Momčilo (2010): Odredbe o organizaciji prethodnog krivičnog postupka Nacrta ZKP Srbije iz aprila 2010. godine upoređene sa odgovarajućim odredbama italijanskog ZKP, *Glasnik Advokatske komore Vojvodine*, 82(12), 559–571.
8. Ilić, Goran (2005): Položaj i uloga policije u pretkrivičnom i prethodnom krivičnom postupku u francuskom krivičnom procesnom zakonodavstvu, *Policija i pretkrivični i prethodni krivični postupak* (str. 291–319), VŠUP, Zemun.
9. Illuminati, Giulio (2005): The frustrated turn to adversarial procedure in Italy (Italian criminal procedure code of 1988), *Washington University Global Studies Law Review*, 4(3), 567–581.

10. Krapac, Davor (1989): Suvremeni prethodni krivični postupak: nastanak i glavne značajke, *Naša zakonitost*, 2–3.
11. Manna, Adelmo; Infante, Enrico (2000): *Criminal Justice Systems in Europe and North America: Italy*, The European Institute for Crime Prevention and Control, affiliated with the United Nations, Helsinki.
12. Pizzi, William T.; Montagna, Mariangela (2004): The battle to establish an adversarial trial system in Italy, *Michigan Journal of International Law*, 25(2), 430–466.
13. Pradel, Jean (2000): *Manuel de procédure pénale*, Cujas, Paris.
14. Sfrapini, Paolo (2002): Komentar uz knjigu prvu. *Talijanski kazneni postupak* (str. 26–30), Pravni fakultet Sveučilišta u Rijeci, Zavod za kaznene znanosti Mošćenice, Rijeka.
15. Škulić, Milan (2010): *Krivično procesno pravo*, Pravni fakultet, Beograd.
16. Van Cleave, Rachel A. (2007): *Italy – Criminal Procedure: A Worldwide Study*, Carolina Academic Press, Durham.

Italian Model of the Preliminary Criminal Proceedings

Summary: The Italian criminal procedure code of 1988 reformed Italy's criminal procedure system from an inquisitorial or continental model into adversarial system. Therefore, a set of changes was introduced into the preliminary criminal proceedings. In this paper the author is dealing with characteristics of the preliminary criminal proceedings in Italy and their foundations. A great deal of attention will be paid to the role of three specific parties in the preliminary criminal proceedings: public prosecutor, court and police. Basic characteristics of the preliminary investigations will be considered as well as their importance to further criminal procedure, but also preservation of evidence and preliminary hearing which are not characteristic for countries of the continental European tradition. Finally, special attention will be paid to the most important challenges faced by Italy during new system implementation.

Key words: Preliminary Investigation, Preservation of Evidence, Preliminary Hearing, Public Prosecutor, Judicial Police, Judge for the Preliminary Investigations, Judge of the Preliminary Hearing

НЕНАД МИЛИЋ*

Криминалистичко-полицијска академија
Београд

УДК 343.85(100)

351.746.2(100)

ИД БРОЈ 192627468

Прегледни рад

Примљен: 11.04.2012

Одобрен: 05.06.2012

ПРЕМЕШТАЊЕ КРИМИНАЛА КАО ПОСЛЕДИЦА РАДА ПОЛИЦИЈЕ НА КРИМИНАЛНОМ ЖАРИШТУ**

Сажетак: Суштина концепта рада полиције на жариштима је усредсређивање полицијских ресурса на део простора на којем се кривична дела испољавају у већем обиму него што је то случај с испољавањем криминалитета у окружењу тог простора. На тај начин, уместо да се тежи полицијској свеприсутности на ширем простору, ресурси се доводе на место и у време извршења кривичних дела с циљем њиховог спречавања. Међутим, као последица таквих напора, мотивисани преступник не мора одустати од своје намере да учини преступ, већ га може учинити на неком другом месту, у неко друго време, на неки други начин и сл. Реч је о испољавању ефекта премештања који у значајној мери може да умањи позитивне ефекте усредсређивања превентивних напора на уже локације у простору. У раду се указује на различите модалитете премештања, као и на чињеницу да премештање криминала није неизбежна нити увек непожељна последица полицијског рада на жаришту.

Кључне речи: криминално жариште, премештање криминала, раскривање користи интервенције, превенција криминала, полиција.

* nenad.milic@kpa.edu.rs

** Овај рад је резултат реализовања научноистраживачког пројекта под називом „Развој институционалних капацитета, стандарда и процедура за супротстављање организованом криминалу и тероризму у условима међународних интеграција”. Пројекат финансира Министарство просвете и науке Републике Србије (број 179045), а реализује Криминалистичко-полицијска академија у Београду (2011–2014). Руководилац пројекта је проф. др Саша Мијалковић.

Увод

Извршење кривичног дела подразумева постојање погодних прилика, при чему нити је постојање прилика константно током времена, нити су оне подједнако дистрибуиране у простору. Самим тим и вероватноћа сусрета мотивисаног преступника и погодне мете се мења од места до места током различитих доба дана.

Анализа и разумевање геопросторних и темпоралних карактеристика извршења кривичних дела могу омогућити поузданије предвиђање њихових будућих манифестација и, с тим у вези, благовремено и ефикасно деловање полицијске организације. Да је неопходност анализе геопросторног контекста испољавања криминалне активности одавно препозната потврђује и чињеница да су се први картографски прикази дистрибуције кривичних дела у полицијској пракси појавили пре више од једног века. Међутим, тек у другој половини осамдесетих година прошлог века долази до научних истраживања која су за циљ имала да истраже карактеристике дистрибуције криминалитета на микрогеопростору. Та истраживања су показала да криминалитет није равномерно дистрибуиран у геопростору, па тако на подручјима која важе за високо угрожена криминалитетом постоје многобројне локације на којима се не врше кривична дела, као што су се у областима које су важиле за безбедне често идентификовала жаришта криминала.

Једно од првих истраживања карактеристика геопросторне дистрибуције кривичних дела спровели су Шерман (Sherman), Гартин (Gartin) и Бергер (Buerger). Анализирајући адресе на којима су вршена кривична дела у Минеаполису (САД), ти аутори су утврдили изненађујућу концентрацију кривичних дела на одређеним локацијама у геопростору. Наиме, 50% позива за полицијску интервенцију упућивано је полицији с 3% адреса¹ (Sherman, Gartin, Buerger, 1989: 27–55). До сличних резулта-

¹ Аутори су анализирали геопросторну дистрибуцију локација с којих је упућено 323.979 позива за полицијску интервенцију током периода од једне године и доводили их у везу са око 115.000 адреса (локација) у граду Минеаполису (Минесота, САД). Између осталог, аутори су утврдили да је у току године са 60% од укупног броја адреса упућен позив полицији, при чему је са скоро половине од тих адреса (31%) полиција позивана само једанпут. Просечан број позива упућених полицији са 5% локација које имају највећи број позива јесте 24, односно један позив сваке две недеље. Другим речима, са значајног броја адреса позив полицији је упућиван два или више пута. На пример, свих 15.901 позива који су упућени полицији због извршених кривичних дела крађе из стамбених објеката дошло је са 11% адреса у граду. Ауторе је још више изненадила чињеница да 50% укупног броја позива долази са свега 3% адреса. На пример,

та се дошло и у низу других истраживања на различитим локацијама и употребом различитих методолошких поступака, при чему је у сваком од њих указано на велику концентрацију кривичних дела на одређеним локацијама². Имајући у виду претходно наведено, Брантингамови закључују да је геопросторно груписање кривичних дела могуће код готово свих врста кривичних дела (Brantingham, Brantingham, 1999: 7–26). Такође, у истраживању које је 2004. године спровео Вајсберд (Weisburd) са сарадницима, утврђено је како су концентрације кривичних дела на жариштима прилично стабилне (непроменљиве) с протоком времена (Weisburd *et al.*, 2004: 283).

Све до почетка деведесетих година XX века полицијске стратегије се нису систематично усмеравале ка месту концентрације кривичних дела у простору, нити су тежиле томе да се баве узроцима и условима који доводе до појачане криминалне активности на тим местима. Таква ситуација ће се променити настанком концепта рада полиције на жариштима (енгл. *hot spots policing*), који подразумева идентификацију места концентрације кривичних дела у геопростору, откривање узрока и услова који продукују њихово вршење и усмеравање расположивих ресурса с циљем њиховог спречавања³. Међутим, као последица таквих напора, мотивисани преступник не мора одустати од своје намере да учини преступ, већ га може учинити на неком другом месту, у неко друго време, на

сви позиви због извршеног кривичног дела силовања долазе са 1,2% локација у граду, све крађе аутомобила се дешавају на 2,7% градских локација, док се сва разбојништва одвијају на 2,2% места у граду (Sherman, Gartin, Buerger, 1989: 27–55).

² Видети, на пример, следећа истраживања: Pierce, G. L., Spaar, S., Briggs, L. R. (1986): *The character of police work: Strategic and tactical implications*, Center for Applied Social Research, Northeastern University, Boston; Weisburd, D., Maher, L., Sherman, L. W. (1992): *Contrasting crime general and crime specific theory: The case of hot-spots of crime*, *Advances in criminological theory* 4 (pp. 45–70), Transaction Press, New Brunswick; Weisburd, D., Green, L. (1994): *Defining the drug market: The case of the Jersey City DMA system*. In D. L. MacKenzie and C. D. Uchida (Eds.), *Drugs and crime: Evaluating public policy initiatives*, Sage Publications, Newbury Park; Weisburd, D., Bushway, S., Lum, C., Yang, S. M. (2004): *Trajectories of crime at places: A longitudinal study of street segments in the city of Seattle*. *Criminology*, 42(2), 283–321 (Weisburd, Braga, 2006: 229). Значајан допринос истраживању криминалних жаришта су дали Каролин (Carolyn) и Ричард Блок (Richard Block), који су у својим истраживањима показали постојање криминалних жаришта, попут геопросторних концентрација кривичних дела убиства у Чикагу, активности насилничких банди и кривичних дела везаних за уживање алкохолних средстава. Опширније о истраживањима Блокових видети у: Block, C., Christakos, A. (1995): *Major trends in Chicago homicide: 1965-1994, Research in brief*, National Institute of Justice, Washington; Block, C., Block, R. (1995): *Street gang crime in Chicago, Research in brief*, National Institute of Justice, Washington (Paulsen, Robinson, 2004: 37).

³ Опширније о појму криминалних жаришта видети у: Милић, 2010.

неки други начин и сл. Реч је о испољавању ефекта премештања, који у значајној мери може да умањи позитивно дејство усредсређених превентивних напора на уже локације у простору. У делу рада који следи укаже се на различите модалитете ефекта премештања, као и на чињеницу да његово испољавање не мора бити негативна, нити неизбежна последица усмеравања полицијских напора ка ужим просторима (жариштима).

Усмеравање ресурса ка ужим локацијама у простору – концепт рада полиције на жаришту

Полазећи од резултата истраживања који су указивали на груписање кривичних дела у геопростору, Шерман (Sherman) и Вајсберд (Weisburd) су хтели да истраже какве ефекте може имати усмеравање полицијских напора (ресурса) ка местима концентрације кривичних дела. Наиме, ако се пође од резултата експеримента у Минеаполису – који показују да са свега 3% адреса у граду долази више од половине укупног броја позива за полицијску интервенцију, да на 40% адреса полиција никада није интервенисала, а од преосталих 60% адреса, са 31% њих полицији је упућен само један позив, онда је и концентрисање полицијских напора на малом броју локација много логичније него настојање да се равномерно покрије цело подручје полицијске станице. У сарадњи с полицијом Минеаполиса, ти аутори су покренули обимно истраживање (*Минеаполис хот спотс патрол експеримент*) којим су хтели да покажу да усмеравање полицијских напора ка криминалним жариштима може бити нови и обећавајући приступ за унапређење полицијске праксе. На основу анализе података из периода који је претходио истраживању, аутори су идентификовали 110 жаришта⁴, која је независни статистичар поделио у две групе од по 55 жаришта (експериментална и контролна)⁵. Експериментом је било предвиђено да се на жариштима експерименталне групе патролно покривање интензивира 2–3 пута у

⁴ За потребе тог експеримента, Шерман и Вајсберд су дефинисали криминално жариште као „мале групе (кластере) адреса с којих се учестало упућују позиви полицији поводом „тешких“ кривичних дела, односно значајан број позива упућених полицији који су иницирани вршењем „меких“ кривичних дела”. Такође, границе криминалног жаришта су одредили тако да буду „лако видљиве из епицентра дешавања” (Sherman, Weisburd, 1995: 630).

⁵ На 110 изабраних жаришта просечан број позива који је био упућен полицији износио је 189,9 позива, при чему је жариште с минималним бројем позива имало 56, а жариште с максималним бројем позива 628 позива (Sherman, Weisburd, 1995: 633).

односу на ниво који је био уобичајен за патролне обиласке области високе стопе криминала пре експеримента (жаришта контролне групе). Током периода спровођења експеримента, док се он одвијао како је планирано, Шерман и Вајсберд су уочили значајан пад броја позива за полицијску интервенцију (19%), иако се, што је било и очекивано, та тежња није наставила након смањења интензитета патролног покривања. На крају, сумирајући резултате они су закључили да резултати експеримента „показују јасне, премда скромне превентивне ефекте значајно појачаног присуства полиције на местима која важе за жаришта криминала” (Sherman, Weisburd, 1995: 645). Другим речима, значај експеримента се огледа у чињеници да је он успео да покаже како усмеравање полицијских напора ка ужим просторима (жариштима) може бити нови и обећавајући приступ за унапређење полицијске праксе. На тај начин, он је подстакао многобројна друга истраживања, која су веома лако добијала финансијску подршку Владе САД.

Истраживања која су уследила након експеримента у Минеаполису имала су различита полазишта (хипотезе) и вршена су у различитим методолошким оквирима, те су, самим тим, и давала резултате различите научне важности. На пример, једна од првих потврда делотворности полицијског рада на жаришту јесте и истраживање „Експеримент контроле ватреног оружја”, спроведено у Канзас Ситију (*The Kansas City Gun Experiment*). У сарадњи с Универзитетом државе Мериленд, полиција Канзас Ситија је ангажовала додатне патролне ресурсе у настојању да смањи број кривичних дела која се врше коришћењем ватреног оружја на претходно идентификованим жариштима⁶. Током 29 недеља, колико је трајало истраживање, број извршених заплена оружја у илегалном поседу је порастао за 65% у односу на број заплена у шестомесечном периоду пре почетка експеримента. Такође, значајно је смањен и број извршених кривичних дела (49%). Спроведена истраживања ставова јавног мњења су показала да је код грађана који су живели на подручју које је било предмет интервенције у много мањој мери био присутан страх од криминала и да су, за разлику од својих суграђана који су живели изван подручја интервенције, били много задовољнији квалитетом живота (Sherman, Shaw, Rogan, 1995: 2–9).

У настојању да оцени делотворност полицијског рада на жаришту, Антони Брага (Anthony Braga) је систематски анализирао сва доступна истраживања спроведена до краја деведесетих година прошлог века, а која су се односила на проучавање ефеката мера и радњи које је на жа-

⁶ Експеримент је спроведен у периоду од 7. јула 1992. године до 27. јануара 1993. године.

ришту предузимала полиција⁷. У обзир су узета само истраживања која су се односила на проучавање ефеката мера и радњи које је полиција предузимала на микропросторима, попут делова улице, објеката за становање, станица метроа и др. Полицијска поступања која су била усмерена ка већим областима, попут целих стамбених блокова, нису узимана у обзир. Од укупно 697 радова (истраживања) који су постали предмет анализе⁸, као резултат примене претходно дефинисаних критеријума, изабрано је 9 истраживања. Реч је о истраживањима која су спроведена у пет великих градова САД и у једном предграђу у Аустралији. Мере и радње које је полиција предузимала на жариштима су подељене у три групе: проблемски оријентисани приступ, усмерено и агресивно патролирање жариштем и полицијске акције и рације (*police crackdowns and raids*)⁹. Свеобухватном анализом (евалуацијом) начина (методологије) на који су спровођена та истраживања и њихових резултата изведен је закључак да усмеравање полицијских ресурса ка подручјима с високом стопом криминала може условити позитивне ефекте превенције криминалитета. У седам од девет истраживања је уочено значајно смањење криминалитета и нарушавања јавног реда. Највећи ефекти концепта рада полиције на жаришту су уочени у истраживањима *The Jersey City POP at Violent Places Study* и *The Kansas City Gun Project*. Проблеми у спровођењу истраживања и методолошком обликовању евалуације вероватно су узрок што позитивни ефекти нису били установљени и у експерименту *Minneapolis RECAP* (Брага, 2008: 10).

⁷ Последња верзија извештаја, која садржи резултате његове анализе, објављена је 2008. године (Брага, 2008).

⁸ Обухват анализе није био ограничен одређеним периодом, већ се настојало доћи до што већег броја истраживања. С тим у вези, предмет анализе су били и извештаји који су израђивани у државама изван енглеског говорног подручја. Анализа је обухватала како објављене, тако и необјављене радове (радове у научним часописима, магистарске и докторске радове, извештаје, књиге итд.). Опширније о томе видети у: Брага, 2005: 317–342; Брага, 2001: 104–125.

⁹ Полицијско поступање на жаришту је укључивало традиционалне полицијске тактике, попут усмереног патролирања, појачане контроле саобраћаја, агресивног деловања у случајевима нарушавања јавног реда и примене проблемски оријентисаног рада, који је подразумевао минималне измене ситуационог контекста и ограничено ангажовање јавности. Проблемски оријентисани рад, који је подразумевао партнерски одговор полиције и других субјеката заједнице на проблем учесталог вршења кривичних дела на жаришту, није узиман у разматрање због тога што је било исувише сложено и тешко раздвојити превентивне ефекте онога што су чинили субјекти заједнице и онога што је предузимала полиција (Брага, 2008: 10).

Премештање криминала као последица полицијског поступања на жаришту

Један од основних приговора усмеравању полицијских напора ка одређеним просторима (жариштима) био је да такво поступање не води спречавању криминала, већ његовом премештању на друге, суседне просторе. Другим речима, ако је мотивисани преступник спречен да изврши кривично дело на одређеној локацији или на одређени начин, мере и радње које се предузимају на одређеном простору неће га одвратити од намере да изврши кривично дело – он ће га учинити на неком другом месту или на неки други начин. Реч је о испољавању ефекта премештања криминала, до којег долази као последица усредсређивања превентивних напора на уже просторе (жаришта).

Испољавање ефекта премештања може да делује обесхрабрујуће на субјекте од којих се очекује да иницирају и спроводе превентивне програме, тако да се у пракси могу чути размишљања, попут „која је сврха мера и радњи које предузимамо, јер ако их (преступнике) спречимо овде и сада, они ће отићи на друго место и извршити кривично дело које су намеравали” (*Ratcliffe*, 2002: 1). У тренутку када су се појавили први, охрабрујући резултати ефеката усмерених полицијских напора ка жариштима, није било истраживања која би оспорила претпоставку о томе да је премештање криминала неизбежна и увек непожељна последица. Таква истраживања уследиће касније и о њима ће такође бити речи у овом раду.

Премештање криминала се испољава у пракси на пет начина¹⁰:

- геопросторно премештање (уместо на једној локацији, кривично дело се врши на некој другој);
- темпорално премештање (уместо да се врши у једном периоду дана/недеље, кривично дело се врши у неком другом);
- промена објекта извршења кривичног дела (уместо једне мете напада, бира се друга);
- тактичко премештање (преступник мења начин извршења) и
- промена врсте (типа) криминалне активности (кривично дело одређене врсте може бити замењено вршењем друге врсте кривичног дела) (*Hakim, Rengert*, 1981: 7–19).

¹⁰ У литератури се често помиње и шести модалитет премештања – тзв. премештање преступника (*offender displacement*) – када нови преступници заузимају места оних који су лишени слободе или на други начин спречени да изврше криминалну активност. Ту је, пре свега, реч о замени преступника, што није у складу с изворним значењем израза „премештање”, који се користи за означавање промена у избору (понашању) преступника у ситуацији када му је блокирана прилика да изврши кривично дело које је намеравао, а како би наставио с криминалним активностима и у новонасталој ситуацији.

Суочени с блокирањем погодне (жељене) прилике за извршење кривичног дела, мотивисани преступници ће настојати да је пронађу изван простора који је захваћен интервенцијом и који, по могућности, добро познају. Уколико премештање на други простор не исходује проналажењем (нове) погодне прилике, она се може пронаћи тако што ће се кривично дело вршити на неки други начин, у неко друго време, према другим метама и сл. Ако ни тада не могу наћи погодну прилику за извршење кривичног дела, преступници могу прибећи за њих најмање повољном модалитету премештања – промени врсте криминалне активности¹¹.

У ситуацији када је преступник под утицајем предузетих мера и радњи приморан да уместо једне врсте кривичних дела (нпр., крађе), врши неку другу (нпр., преваре), он примењује за њега најмање пожељан модалитет премештања, јер је у таквим ситуацијама велика вероватноћа да ће промене претрпети и други аспекти његовог криминалног понашања (место, време, начин извршења, мета) због тога што неће бити усклађени с новим контекстом вршења криминалне активности. Другим речима, за разлику од других модалитета премештања, промена врсте криминалне активности најснажније премешта преступнике на непознат терен (да кривична дела чине на начин којем нису довољно вични, да нападају мете које довољно не познају и сл.), чиме се повећавају ризик њиховог откривања и/или потребан напор за извршење дела (бар док се у довољној мери не специјализују за ту нову криминалну активност), до нивоа када они ту нову прилику, сходно теорији рационалног избора¹², могу означити као неисплативу из аспекта очекиване користи и одустати од своје криминалне активности.

Премештање криминала се дуго посматрало искључиво у негативном контексту, што је и разумљиво ако се има у виду да оно може оз-

¹¹ Ту је реч о ономе што Габор (Gabor) означава као „хијерархија различитих модалитета манифестовања ефекта премештања”. Опширније о томе видети у: Gabor, T. (1990): *Crime Displacement and Situational Crime Prevention: Toward the Development of Some Principles*, *Canadian Journal of Criminology*, (32), 46 (Barnes, 1995: 107).

¹² Настанак те теорије се везује за рад Дерека Корниша (Derek Cornish) и Роналд Кларка (Ronald Clarke) под насловом *Racionalni prestupnik (The reasoning criminal)*, објављен 1986. године. Основно полазиште теорије рационалног избора је да се преступници приликом доношења одлуке да ли да изврше кривично дело налазе у ситуацији да бирају између алтернатива. Одлука преступника о томе да ли ће у конкретној ситуацији извршити кривично дело је резултат когнитивне обраде расположивих информација и представља *рационални избор*. Сходно томе, преступници ће увек тежити томе да избежу мете које захтевају најмање напора, али које у исто време пружају високу награду и носе у себи најмањи ризик када је реч о последицама неуспеха.

биљно угрозити превентивне ефекте мера и радњи предузетих на одређеном геопростору. Међутим, осим негативних последица, премештање криминала може имати и користи у супротстављању криминалитету, којих често нисмо у довољној мери свесни. То долази до изражаја у ситуацијама када је штета проистекла премештањем криминала мања у односу на ону која је постојала пре интервенције, што значи да, иако је дошло до премештања, укупан превентиван ефекат предузетих мера и радњи и даље постоји. Премештање које не нарушава у значајнијој мери ефекте предузетих мера и радњи означавамо као бенигно. Бенигно премештање се може испољити у пракси на различите начине, односно кажемо да оно постоји када је премештен криминал:

1. мање друштвене опасности у односу на онај који је постојао у периоду пре интервенције (нпр., уместо вршења тешких крађа, имамо вршење цепних крађа);
2. мањег негативног утицаја на заједницу, што се може испољити на три начина:
 - редистрибуцијом виктимизација на већи обухват потенцијалних жртава кривичних дела (нпр., уместо да се кривична дела учестало врше на малом броју ревиктимизованих жртава, потенцијалне жртве се проналазе у знатно широј популацији),
 - премештањем криминала с рањивијих популационих група, попут деце и старијих особа, на мање рањиве и
 - премештањем кривичних дела на места где се њиховим вршењем остварује много мањи утицај на заједницу. На пример, диловање дроге или улична проституција се премештају из стамбене зоне на ненасељена подручја (нпр., градска предграђа), чиме се смањују страх од криминала и пропадање суседства, или се исти обим криминалитета „расипа” на шире подручје где су штетни ефекти у много мањој мери концентрисани;
3. мањег обима у односу на онај који је постојао у периоду пре интервенције. На пример, област која је предмет усмереног полицијског деловања након интервенције може имати смањење броја кривичних дела за 100, али се због премештања криминала број кривичних дела на суседном подручју повећао за 50. У том случају, ефекат интервенције је и даље позитиван, јер се укупан криминалитет смањио за 50 извршених кривичних дела (Гуеретте, 2009: 3–4).

С друге стране, могуће су и ситуације када премештање криминала чини ситуацију много тежом у односу на стање које је постојало пре интервенције. Такво премештање означавамо као малигно и испољава се у ситуацијама када, на пример, премештање доводи до вршења тежих (друштвено опаснијих) кривичних дела или сличних кривичних дела али с много озбиљнијим последицама. Такође, малигно премештање се може испољити као значајан пораст броја извршених кривичних дела у

областима које нису захваћене интервенцијом и као концентрација криминалне активности на мању групу жртава, односно објеката напада, затим као премештање криминала на места где он остварују већи (негативан) утицај на заједницу, као премештање криминала на рањивије групе популације и сл. (Guerette, 2009: 4)

Испољавање ефекта премештања у значајној мери одређују три чиниоца: мотивација преступника, његово познавање прилика и околности на одређеном подручју и доступне прилике за извршење кривичног дела. Када је реч о мотивацији преступника, постоји већа вероватноћа да преступници код којих постоји зависност од дроге, у случају блокирања прилике за извршење кривичног дела, од њега неће одустати, већ да ће га извршити (преместити) на простор, мете и врсту криминалне активности који ће омогућити долазак до средстава неопходних за набавку дроге¹³. Такође, код професионалних извршилаца кривичних дела постоји већа вероватноћа премештања криминалне активности, за разлику од оних код којих прилика у великој мери опредељује одлуку за извршење кривичног дела (тзв. ситуациони преступници) и др.

Када је реч о познавању прилика и околности, Џон Ек (John Eck) наводи да је најмања вероватноћа да ће се премештање испољити у правцу места (простора), времена, мета и понашања који му нису у довољној мери познати (блиски). Другим речима, ако је као последица полицијске интервенције преступник приморан да се удаљи од примарне (жељене) локације, мете, начина извршења и сл., он долази у ситуацију да криминалну активност врши у непознатом окружењу (повећан напор, ризик), што смањује вероватноћу вршења кривичног дела, односно испољавање ефекта премештања (Ек, 1993: 527–546).

Премештање криминалне активности има за циљ да прилике блокиране превентивним активностима замени новим, односно да поново

¹³ Не треба преценити значај мотивације, у чијој бити се налази задовољење потребе за дрогом, и њену способност да инхибира способност рационалног одлучивања преступником (зависника). На основу извршеног интервјуа са 30 активних зависника од дроге, који су вршили крађе из станова с циљем обезбеђивања средстава за куповину дроге, Кромвел (Cromwell), Олсон (Olson), Ејвери (Avary) и Маркс (Marks) изводе следећи закључак: „Чини се да су зависници од хероина много способнији у контроли својих навика него што се то верује ... истраживања показују многобројне примере када је наркоман–провалник планирао крађу и био привремено одвраћен од своје намере... повремено би такав провалник пронашао другу мету и извршио крађу онако како је намеравао... у приближно истом броју случајева планирано кривично дело није извршено...”. Опширније видети у: Cromwell, P., Olson, J., Avary, D., Marks, A. (1991): How Drugs Affect Decisions by Burglars, *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology*, 35(4), 310–321 (Stephen, 2010: 6).

устопостави нарушен (позитиван) однос ризика и напора потребног за извршење кривичног дела, с једне стране, и користи (награде) која се очекује извршењем кривичног дела, с друге стране. Ако се узме у обзир да вршење различитих кривичних дела карактерише различите ризике, напоре и користи, као и да прилике које преступник доживљава као погодне нису подједнако дистрибуиране у времену и простору, могући су многобројни случајеви када премештање криминалне активности неће бити исплативо.

На крају, треба имати у виду и то да постоје ситуације када се премештање једноставно не може открити. Преступници своју криминалну активност могу преместити на подручја с којих се не могу прибавити подаци (нпр., друга административно-територијална јединица), или, пак, могу прећи на врсту криминалне активности која се много теже открива (карактерише је висока тамна бројка), попут превара интернетом и сл. Такође, преступници могу покушати да своју криминалну активност прилагоде ситуацији коју карактерише појачано полицијско деловање на жаришту (нпр., проститутке или дилери дрогом се могу повући унутар зграда како би избегли могућност да их полиција уочи, могу почети да заказују састанке својим клијентима и сл.). Па ипак, сагледавање потенцијалних ефеката премештања је од изузетног значаја, имајући у виду да премештање криминала које се испољило у већем обиму лако може негирати позитивне ефекте поступања на одређеном простору (жаришту), остављајући нас, на тај начин, у лажном уверењу да мере и радње које предузимамо, заједно с ресурсима које ангажујемо, дају жељене резултате. То даље значи да проблем није у потпуности решен и да треба уложити додатни напор како би се он у потпуности схватио и на прави начин решио. Међутим, то понекад неће бити лако. Полицијски службеници (али и други субјекти с којима полиција делује у партнерству), „заслепљени” успехом који су остварили на одређеном простору, могу постати немотивисани да трагају за доказима премештања, нарочито ако је премештање извршено на подручје за које они нису месно надлежни (нпр., територија суседне општине).

Растезање користи остварених интервенцијом на жаришту

Усмеравањем пажње ка негативним последицама које производи премештање криминала често се запоставља могућност наступања и једне друге последице усмереног превентивног поступања – ефекта растезања користи остварених интервенцијом (*diffusion of benefits*). Престу-

пник може бити несигуран у погледу тога колики су обим и интензитет предузетих мера и радњи, па ће избегавати како блокиране прилике за извршење кривичног дела, тако и оне које нису блокиране. У случајевима када се ефекти растезања испољавају, крајњи исходи интервенције су појачани јер су додатни резултати остварени без додатног ангажовања ресурса на тим подручјима. С тим у вези, ефекат растезања се у литератури често означава и као „бонус ефекат”, „хало ефекат”, „ефекат слободног јачања”, „ефекат мултипликације” и др.

Као што је то био случај код премештања и растезање користи интервенције може се испољити на више начина:

1. уместо да се позитивни ефекти предузетих мера испољавају само на подручју које је било предмет интервенције, ефекти предузетих мера и радњи (нпр., смањење криминалитета) јављају се и изван тог простора;
2. осим мета које се предузетим мерама и радњама штите (нпр., старија популација пензионера која је мета разбојника), преступници избегавају и друге мете верујући да су и оне обухваћене превентивним мерама и радњама (нпр., млађа популација);
3. усмеравањем напора с циљем спречавања вршења одређене врсте кривичних дела (нпр., разбојништва), смањују се и друге врсте кривичних дела (нпр., крађе из станова);
4. као резултат мера и радњи које су имале за циљ да спрече вршење кривичних дела у одређеним периодима (нпр., ноћу или током викенда) смањују се кривична дела и у периодима који нису обухваћени интервенцијом;
5. уместо одређеног начина (тактике) поступања преступника приликом извршења одређене врсте кривичних дела, као последица мера интервенције, опада број тих кривичних дела која се врше другим начинима.

У основи испољавања ефекта растезања користи се налазе два процеса: застрашивање и обесхрабривање преступника (Clarke, Weisburd, 1994: 171–174). У случају застрашивања, као резултат предузетих мера и радњи преступник погрешно процењује да је ризик вршења преступничке активности већи него што он заиста јесте. Другим речима, код њега постоји страх да појачано ангажовање полиције на одређеном простору повећава ризик да буде откривен и лишен слободе. Ту није нагласак на томе да ли је заиста повећан ризик његовог откривања, колико је значајно да се код преступника формира уверење да је то заиста тако. Међутим, ризик (страх) од откривања је само један од чинилаца које преступници узимају у обзир приликом доношења одлуке о томе да ли ће извршити кривично дело. Сходно теорији рационалног избора, приликом доношење одлуке о извршењу кривичног дела, преступници у обзир узимају и напор који треба уложити, као и очекивану корист (награду). Ако се као резултат предузетих мера и радњи на преступника

остави утисак да напор више није сразмеран очекиваној користи – било због тога што је потребно уложити већи напор и/или зато што је дошло до смањења очекиване користи (нпр., објекат напада се много боље штити, односно на објекту напада се више не налази очекивана корист), то може обесхрабрити преступнике који могу одустати од вршења кривичног дела, иако није промењен однос уложеног напора и очекиване користи.

Закупљена трагањем за испољавањима ефекта премештања криминалне активности, научна и стручна јавност је недовољно пажње посвећивала сагледавању ефекта растезања користи изван подручја које је предмет усредсређивања напора полиције. Таква пракса може водити томе да се нека интервенција оцени као неделотворна било због тога што (1) растезање није доведено у везу с премештањем, или (2) се оно није узело у обзир при оцењивању. Наиме, могуће је да се одређена интервенција оцени као неделотворна због тога што су истраживачи (евалуатори) у обзир узели само (негативне) манифестације ефекта премештања, а не и другу страну – њене позитивне („бонус“) ефекте, чиме су заправо преценили негативне последице интервенције. У исто време, како наводе Кларк и Вајсберд, могућа је и ситуација да се контролни простор (простор који није обухваћен интервенцијом и који служи за поређење с простором на којем се дешава интервенција, тј. експерименталним простором) у методолошкој поставци истраживања изабере тако да се на њему може испољити ефекат растезања користи (нпр., због тога што није у довољној мери удаљен од експерименталног простора), што може водити томе да се и на једном и на другом простору (експерименталном и контролном) испоље позитивни ефекти интервенције (на првом простору као последица интервенције, а на другом као последица ефекта растезања користи), па када се упореде (током евалуације), лако се може стећи утисак да је мала разлика у броју кривичних дела третираног и нетретираног простора последица неделотворности стратегије, а не чињенице да је дошло до „преливања“ позитивних ефеката интервенције на контролни простор (Clarke, Weisburd, 1994: 179).

Научно истраживање последица полицијског поступања на ужем простору (жаришту)

У време када су први резултати истраживања указали на позитивне ефекте усмеравања полицијских напора ка ужим просторима (жариштима), није било доказа који би оспорили тврдњу о премештању кри-

минала. То је претило да озбиљно доведе у питање позитивне ефекте (усмереног) полицијског поступања на жаришту, јер ако заиста долази до премештања, нема сврхе трошити значајно време и ресурсе како би се проблем криминалитета премештао с локације на локацију.

Истраживање манифестација ефекта премештања није било нimalo лако јер је, пре свега, постојао проблем како их измерити. Како примећује Барнс (Barnes), мали број кривичних дела на простору који је предмет интервенције често представља проблем онима који желе да оцене делотворност тих мера. Из истог разлога, наставља Барнс, још је мањи број кривичних дела која се премештају, што додатно отежава напоре који за циљ имају да открију премештање криминала на нове просторе или нове начине испољавања. Чак и када се такве промене открију, највећи број истраживања не проверава њихову статистичку значајност, док она која то и чине, обично закључују да су такве промене могле бити последица случајности (Barnes, 1995: 99–100). Такође, премештање се може испољити на најмање пет начина, па настојање да се открије један модалитет премештања занемарује могућност да је у конкретном случају испољен други модалитет премештања¹⁴, да се премештање може испољити истовременом комбинацијом више модалитета (нпр., преступник истовремено мења место, време и начин вршења криминалне активности) итд. На крају, могуће су и ситуације да се пораст стопе криминала некритички приписује испољавању ефекта премештања, занемарујући могућност да узрок таквог пораста могу бити и неки други чиниоци који нису у вези с предузетим мерама и радњама, попут миграција преступника, пораста броја доступних прилика на одређеном простору, промена у кретањима криминалитета и сл.

Као последица проблема мерења манифестација ефекта премештања, дуго није било емпиријских истраживања која би се бавила том појавом. То не значи да премештање криминала није било предмет пажње истраживача, већ само да су емпиријска истраживања манифестација ефекта премештања (али и растезања користи) била нуспроизвод истраживања која су за свој предмет имала нешто друго (најчешће ефекте предузетих мера и радњи на жаришту), па су „успут” покушавала да утврде манифестације премештања и/или растезања користи интервенције. Проблем је био у томе, како исправно примећују Вајсберд и Грин, што методолошке поставке таквих истраживања нису биле примерене за

¹⁴ Анализом литературе која се односи на испољавање ефекта премештања уочава се да највећи број аутора пажњу посвећује искључиво геопросторном премештању, док су изузетно ретка истраживања која се односе на темпоралне, тактичке и друге начине испољавања ефекта премештања.

истраживање ефеката премештања и растезања користи (Weisburd, Green, 1995: 350).

Истраживања ефекта премештања су вршена у различитим методолошким оквирима и, самим тим, давала су резултате различите научне важности. Први значајнији корак ка научном сагледавању (откривању) манифестација ефекта премештања и растезања користи, који је учињен почетком деведесетих година прошлог века, односио се на анализу (евалуацију) истраживања која су се непосредно или посредно бавила испољавањем тих ефеката (последица). Најзначајније од тих анализа (евалуација) су извршили Бар и Пиз (предмет њихове анализе су била истраживања вршена у Великој Британији) (Bar, Pease, 1990: 277–318), Џон Ек (предмет његове анализе су била 33 истраживања извршена у САД, Канади, Великој Британији и другим земљама, а која су објављена на енглеском језику) (Еск, 1993: 527–546), Ентони Брага (Braga, 2008: 21–23) и др.

Међутим, једно од најсистематичнијих истраживања ефекта премештања криминала је спроведено у Европи. Наиме, Министарство правде Холандије је затражило од професора Хеселинга (Rene Hesseling) да истражи сва доступна (објављена) истраживања која су се односила на ефекат премештања. Тај задатак је захтевао 14 месеци рада и анализу 55 објављених радова (студија)¹⁵. Докази који би потврдили премештање криминала нису пронађени у 22 студије, при чему је у 6 студија утврђено да су се позитивни ефекти интервенције проширили и изван подручја које је било предмет интервенције (растежање очекиване користи остварених интервенцијом). У преостале 33 студије је утврђен неки облик премештања, у највећем броју случајева у прилично ограниченом обиму, док ниједна студија није потврдила потпуно премештање криминала. У закључку своје оцене, професор Хеселинг наводи да „је ефекат премештања могућа, али никако и нужна последица предузетих мера превенције. Такође, ако ефекат премештања и наступи, он је ограничене величине и обима” (Hesseling, 1994: 217). Расправе и даља истраживања ефекта премештања криминала наставила су се и након објављивања Хеселингових резултата.

Професор Ентони Брага, у свом истраживању о коме је већ било речи у овом раду, на основу евалуације пет студија које су успеле да задовоље одређене методолошке критеријуме, а које су се бавиле истра-

¹⁵ Од укупног броја истраживања која су била предмет анализе, њих 20 је спроведено у В. Британији, 16 у САД, 10 у Холандији а преосталих 9 се односило на пет различитих држава развијеног света.

живањем ефекта премештања, установио је да ни у једној од њих није утврђено значајније премештање криминала изван подручја које је предмет усмереног полицијског деловања. У свом закључку наводи да усмерени напори у превенцији криминалитета нужно немају за последицу премештање криминала. Наиме, од пет истраживања која су била предмет анализе (евалуације), а у којима се, између осталог, настојало утврдити испољавање ефекта премештања, ниједно није садржало доказе о томе да је дошло до значајнијег премештања криминала изван подручја које је било предмет усмереног полицијског деловања (интервенције). У исто време су уочени докази о томе да полицијско поступање на жаришту производи позитивне превентивне ефекте и на простору који окружује простор који је објекат интервенције (растежање користи интервенције) (Braga, 2008: 24).

У једном од последњих истраживања које је за циљ имало да сагледа ефекте примене мера ситуационе превенције, а које су Герет (Guerette) и Бауерс (Bowers) спровели 2008. године, утврђено је да премештање и растежање користи имају подједнаку вероватноћу наступања. Наиме, премештање је уочено у 26% случајева који су били предмет анализе, док је ефекат растежања уочен у 27%. Такође, истраживање је показало да се међу различитим начинима испољавања премештања најчешће испољава темпорално премештање, потом промена објекта (мете) напада, промена врсте криминалне активности, а у нешто мањем проценту геопросторно и тактичко премештање (Guerette, Bowers, 2009: 1331). Када је реч о манифестацијама ефекта растежања користи, у највећем броју случајева су уочени позитивни ефекти изван простора на којем су спроведене мере ситуационе превенције (тзв. просторно растежање), у нешто мањем проценту позитивни ефекти интервенције су уочени и на другим објектима напада (метама) који се нису непосредно штитили интервенцијом, док је у најмањем броју случајева уочено да су ефекти интервенције смањили друге врсте кривичних дела (на која није била усмерена интервенција), односно условили мањи број извршених кривичних дела у периодима и на начин који непосредно нису били предмет предузетих мера и радњи (тзв. темпорално и тактичко растежање користи).

Полазећи од резултата истраживања делотворности полицијског поступања на жаришту, комисија Америчке академије наука (National Academy of Sciences) је закључила да „истраживања која су за свој предмет имала усмеравање полицијских ресурса ка криминалним жариштима дају до данас најјачи доказ полицијске делотворности. На основу серије експерименталних истраживања, закључили смо да је полицијска

пракса, означена као рад полиције на криминалном жаришту, делотворна у супротстављању криминалитету и нарушавању јавног реда и да се то може остварити без значајног премештања криминалне активности. Заиста, добијени докази указују на то да је много већа вероватноћа да ће полицијско поступање на жаришту смањити криминалитет у окружењу простора који је предмет полицијске интервенције, него да ће доћи до премештања криминалне активности изван криминалног жаришта” (Committee, 2004: 250).

Закључак

Истраживања која су предузимана током протекле две деценије су показала да у случају када се ефекат премештања испољава, крајњи циљ интервенције може бити успешан, с обзиром на чињеницу да се премештање криминала не мора испољити на начин и у обиму који могу угрозити укупне превентивне ефекте предузетих мера и радњи. Тамо где се премештање испољава, његове последице су мање него користи проистекле из интервенције (нпр., интервенцијом је спречено 100 кривичних дела према једној групи мета, али се уочава повећање од 30 кривичних дела према другим метама, стварајући свеукупно смањење од 70 кривичних дела)¹⁶.

Анализе емпиријских истраживања која су се бавила оцењивањем усмерених напора предузетих с циљем превенције криминалитета, а која су током скоро две деценије вршена у САД, Канади, Великој Британији, континенталној Европи и Аустралији, показале су да је испољавање ефекта премештања криминала пре изузетак него правило и да је ефекат растезања користи подједнако вероватан, чак понекад и вероватнија последица поступања на жаришту. Иако су докази ограниченог премештања слаби, они који указују на премештање у већем обиму су још слабији. Међутим, како на то упозорава Џон Ек, могуће је и да би докази који говоре у прилог негативних последица премештања били бројнији и јачи да су истраживачи били упорнији у својој потрази за њима (Sherman *et al.*, 1998: 602). Нажалост, већина истраживања која су за циљ имала да сагледају делотворност усмереног (полицијског) поступања, недовољно пажње су посвећивала откривању ефеката премештања, а

¹⁶ Резултати спроведених истраживања указују на свега неколико случајева када је уочено приближно 100% премештање (на пример, 100 кривичних дела је спречено на једној групи мета, али постоји пораст од 100 кривичних дела на другој групи сличних мета) (Sherman *et al.*, 1998: 602).

још мање оних растезања користи. Таква пракса није добра због тога што се на тај начин не могу потпуно и објективно сагледати позитивни ефекти рада полиције на жаришту, што може водити стварању лажног уверења да мере и радње које се предузимају, заједно с ресурсима које ангажујемо, дају жељене резултате.

Ако се жели да се максимизирају превентивни ефекти мера које полиција предузима на жаришту, потребно је да се пажљиво проучи интеракција различитих стратегија у различитим окружењима и последица које оне изазивају. То ће захтевати многобројна истраживања, а њихово делотворно спровођење подразумеваће висок степен сарадње научника и стручњака који раде у пракси. Имајући у виду корист која се може очекивати од полицијског рада на жариштима, улагања у истраживања у тој области се чине неопходним и оправданим.

Литература:

1. Barnes, G. (1995): Defining and optimizing displacement. In J. Eck, D. Weisburd (Eds.): *Crime and Place* (p. 107), Criminal Justice Press, Monsey; Police Executive Research Forum, Washington.
2. Braga, A. (2008): *Police Enforcement Strategies to Prevent Crime in Hot Spot Areas*, *Crime Prevention Research Reviews*, No. 2., U. S. Department of Justice, Office of Community Oriented Policing Services, Washington.
3. Braga, A. (2005): Hot Spots Policing and Crime Prevention: A Systematic Review of Randomized Controlled Trials, *Journal of Experimental Criminology*, (1).
4. Braga, A. (2001): The Effects of Hot Spots Policing on Crime, *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, (578).
5. Brantingham, P., Brantingham, P. (1999): A theoretical model of crime hot spot generation, *Studies on crime and crime prevention*, 8(1).
6. Clarke, R., Weisburd, D. (1994): Diffusion of Crime Control Benefits: Observations on the Reverse of Displacement. In R. Clarke (Ed.): *Crime Prevention Studies*, Criminal Justice Press, Monsey.
7. *Committee to Review Research on Police Policy and Practices, Fairness and effectiveness in policing: The evidence* (2004), National Academies Press, Washington.
8. Eck, J., Weisburd, D. (Eds.) (1995): *Crime and Place*, Criminal Justice Press, Monsey; Police Executive Research Forum, Washington.
9. Eck, J. (1993): The threat of crime displacement, *Criminal Justice Abstracts*, 25.
10. Guerette, R. (2009): *Analyzing Crime Displacement and Diffusion*, *Problem-Oriented Guides for Police, Problem-Solving Tools Series*, Guide No. 10, Office of Community Oriented Policing Services, U. S. Department of Justice.

11. Guerette, R., Bowers, K. (2009): Assessing the Extent of Crime Displacement and Diffusion of Benefits: A Review of Situational Crime Prevention Evaluations, *Criminology*, 47(4).
12. Hakim, S., Rengert, G. (Eds.) (1981): *Crime Spillover*, Sage, Beverly Hills. Citirano prema: Guerette, R. (2009): *Analyzing Crime Displacement and Diffusion, Problem-Oriented Guides for Police, Problem-Solving Tools Series*, Guide No. 10, Office of Community Oriented Policing Services, U. S. Department of Justice.
13. Hesseling, R. (1994): Displacement: A Review of the Empirical Literature. In R. Clarke (Ed.): *Crime Prevention Studies*, Vol. 3, Criminal Justice Press, Monsey.
14. Milić, N. (2010): Koncept rada policije na kriminalnom žarištu, *Revija za kriminologiju i krivično pravo*, (3).
15. Paulsen, J. D., Robinson, B. M. (2004): *Spatial aspects of crime: Theory and Practice*, Pearson Education.
16. Ratcliffe, J. (2002): *Burglary reduction and the myth of displacement, Trends and Issues in Crime and Criminal Justice*, (232).
17. Sherman, L. W., Gartin, P. R., Buerger, M. E. (1989): Hot spots of predatory crime: Routine activities and the criminology of place, *Criminology*, 27.
18. Sherman, L. W., Weisburd, D. (1995): General Deterrent Effects of Police Patrol in Crime "Hot Spots": A Randomized Controlled Trial, *Justice Quarterly*, 12.
19. Sherman, L., Gottfredson, D., MacKenzie, D., Eck, J., Reuter, P., Bushway, S. (1998): *Preventing crime: what works, what doesn't, what's promising: A Report to the United States Congress*, National Institute of Justice.
20. Sherman L., Shaw, J., Rogan, D. (1995): *The Kansas City Gun Experiment: Research in Brief*, U. S. Department of Justice, Office of Justice Programs, National Institute of Justice.
21. Stephen, T.: *Crime displacement: the perception, problems, evidence and supporting theory* (<http://www.crimereduction.homeoffice.gov.uk/skills/skills10.htm>, dostupno u martu 2010. godine).
22. Weisburd, D., Braga, A. (2006): *Police Innovation: Contrasting Perspective*, Cambridge University Press, Cambridge.
23. Weisburd, D., Wyckoff, L., Ready, J., Eck, J., Hinkle, J., Gajewski, F. (2006): Does crime just move around the corner? A controlled study of spatial displacement and diffusion of crime control benefits, *Criminology*, 44(3).
24. Weisburd, D., Bushway, S., Lum, C., Yang, S. (2004): Trajectories of crime at places: A longitudinal study of street segments in the city of Seattle, *Criminology*, 42(2), 283–321.
25. Weisburd, D., Green, L. (1995): Measuring immediate spatial displacement: Methodological issues and problems. In J. Eck, D. Weisburd (Eds.): *Crime and Place: Crime Prevention Studies*, Vol. 4, Criminal Justice Press, Monsey.

Crime Displacement as a Consequence of Focused Police Activities at Crime Hot Spots

Summary: Hot spots policing refers to the concentration of police resources in small discrete areas such as addresses, street blocks, or clusters of addresses or street blocks. Instead of striving to achieve police omnipresence in the wider area, focused police activities on crime hot spots can reduce crime problems. However, as a result of such efforts, motivated offender does not have to give up its intention to commit a crime. It can be done elsewhere, at another time, in a different way, using different means, etc. It is called the displacement effect and it may mitigate the positive effects of focusing prevention efforts on the hot spots. This paper looks at different ways of displacement, and indicates that focused crime-prevention efforts do not inevitably lead to the displacement of crime problems, rather, when displacement was measured, it was quite limited and often unintended crime prevention benefits were associated with the hot spots policing programs.

Key words: Crime Displacement, Hot Spot Policing, Diffusion of Benefits, Crime Prevention, Police

ЗВОНИМИР М. ИВАНОВИЋ*

ОЛИВЕР ЛАЈИЋ

Криминалистичко-полицијска академија
Београд

УДК 343.533::004(4-12)

ИД БРОЈ 192627980

Монографска студија

Примљен: 27.03.2012

Одобрен: 11.05.2012

УПОРЕДНОПРАВНА АНАЛИЗА МЕРА СУПРОТСТАВЉАЊА ВИСОКОТЕХНОЛОШКОМ КРИМИНАЛУ**

Сажетак: Упоредноправна анализа одређених правних института три државе на простору југоисточне Европе (овом анализом су обухваћене Албанија, Турска и Хрватска) дата је у тексту који следи. Анализа се односи на поједине материјалне и процесне кривичноправне области, с посебним акцентом на проблематику високотехнолошког криминала. Ова анализа има за циљ упоређивање правно-техничких решења различитих културолошких, социолошких и религијских средина и спровођење, у тим условима, одређених института Конвенције Савета Европе о високотехнолошком криминалу (ВТК), као што су мере обезбеђења података о комуникацијама, мере хитне заштите, задржавања података, хитног очувања и делимичног чињења доступним података о саобраћају, као и инкриминисање појединих понашања која до сада нису била уврштена у национална законодавства. Анализом је обухваћен низ специфичности националних законодавстава, уз усредсређивање на кривична материјална и кривична процесна законодавства наведених држава. Од посебног значаја су на основу анализе добијени предлози за примену добрих практичних решења и правно-техничких облика примене појединих института и мера које

* zvonimir.ivanovic@kpa.edu.rs

** Овај рад је резултат реализовања научноистраживачког пројекта под називом „Развој институционалних капацитета, стандарда и процедура за супротстављање организовањем криминалу и тероризму у условима међународних интеграција”. Пројекат финансира Министарство науке и технолошког развоја Републике Србије (број 179045), а реализује Криминалистичко-полицијска академија у Београду (2011–2014). Руководилац пројекта је проф. др Саша Мијалковић.

предвиђа та Конвенција, а њихова једноставност и прагматичност могу бити од велике користи и нашем правном систему.

Кључне речи: високотехнолошки криминал, Конвенција о високо-технолошком криминалу (ВТК), Савет Европе, мере против ВТК, анализа законодавства и мера против ВТК

Увод

У савременом окружењу, које подразумева брзу и тренутну комуникацију, од изузетног је значаја временски опсег за остваривање сарадње с најудаљенијим местима на Земљи, с циљем спречавања и сузбијања високотехнолошког криминала. У том смислу, веома је важна анализа кривичноправног и кривичног процесног стања законодавства у земљи која треба да буде субјекат те сарадње. Таквом анализом као резултат се може добити простор за сарадњу, као и утврђивање постојања разлика у националним законодавствима у материјалном и формалном смислу, које у одређеним случајевима не могу бити препрека тој сарадњи, али је могу значајно успорити или отежати¹. Претходно изнето, наравно, није усамљени резултат анализе. На тај начин и таквим анализама може се уочити боља пракса појединих држава у тој области и доћи до закључака и могућих утицаја на наше законодавство. Као предмет анализе у овом случају узете су три земље које репрезентативно приказују стање на Балканском полуострву. Једна од њих је с простора бивше СФРЈ - Хрватска, с веома занимљивим решењима која имају доста сличности са српским, али опет и великих разлика. Друга је Албанија која није имала додирних тачака с легислативом бивше СФРЈ, али је из бившег, социјалистичког блока, те стога може заслуживати одређену пажњу. На крају је Турска с веома специфичним легислативним и географским окружењем, које је од изузетног значаја за неку врсту неутралне анализе с могућим позитивним решењима и за српско законодавство.

¹ Више о томе видети у: Васић, Александра (2011): Liability of internet service providers based on the American law and the law of the EU, *NBP*, 16(3), 99–109.

Албанија²

У оквиру надлежности полиције и тужилаштва у Албанији у току 2009. и 2010. године најчешће су се дешавала кривична дела везана за ВТК, која се могу груписати у пет основних области³:

- интернет преваре, укључујући постављање и злоупотребу преварених сајтова с циљем противправног прибављања личних и финансијских података;
- преваре с платним и кредитним картицама, израда и употреба платних фалсификованих картица прибављених скримингом и продаја противправно прибављених података у вези с кредитним картицама на интернету;
- фалсификовање везано за компјутере, углавном посредством социјалних мрежа, противправним приступом и представљањем за друго лице, с циљем прибављања противправне имовинске користи. Посебна категорија је нуђење противправно умноженог софтвера;
- неовлашћен приступ усмерен против јавних и приватних правних лица, са сврхом ометања њиховог нормалног функционисања или nanoшења штете. Такође је усмерен и на приватне кориснике, с циљем противправног прибављања личних и финансијских података;
- нуђење и растурање дејег порнографског материјала на интернету.

У националном законодавству Албаније, Кривични законик (АКЗ) који датира још из 1995. године (Закон број 7895 од 27. јануара 1995)⁴ морао је претрпети структуралне измене како би се увеле измене садржане у поменутим конвенцијама Савета Европе. Закони којима је то учињено су Закон број 10023 од 27. новембра 2008. године, који је дао основне материјалне законске елементе, и Закон број 9859 од 20. јануара 2008. године,⁵ којим се инкриминишу производња и дистрибуција дејче порнографије на интернету. Доношењем Закона број 9380 у априлу 2005. године, ауторска и сродна права (уопште права интелектуалне својине) испуњавају услове из члана 10 ЦЕТС 185. Неки, посебни аспекти

² Албанија је потписала Конвенцију о ВТК (ЦЕТС 185) Савета Европе (СЕ) 23. новембра 2001. године, а исту ратификовала 20. јуна 2002. године. Целокупни инструментаријум је ступио на снагу у Албанији 1. јула 2005. године, а допуњен је потписивањем додатног протокола 26. маја 2003. године и његовом ратификацијом (ЦЕТС 189) 26. новембра 2005. године. Албанија је 19. децембра 2008. године потписала и Конвенцију о заштити деце од сексуалне експлоатације и сексуалног злостављања (ЦЕТС 201) и ратификовала је 14. априла 2009. године. Ступила је на снагу 1. јула 2010. године.

³ http://www.coe.int/t/dg1/legalcooperation/economiccrime/cybercrime/Documents/CountryProfiles/567-LEG-country%20profile%20Albania%20_15%20May%2007_En.pdf последњи пут приступљено 9. 5. 2012. године.

⁴ Сви извори националних законодаваста коришћени у овом тексту доступни су на енглеском језику на сајту: http://www.coe.int/t/DGHL/cooperation/economiccrime/cybercrime/Documents/CountryProfiles/default_en.asp, последњи пут приступљено 05.05.2012.год.

⁵ Којим је уведен додатни параграф у члану 117.

права интелектуалне својине су уређени Законом број 9947 од 7. јула 2007. године (у погледу права индустријске својине), Законом број 9188 од 12. фебруара 2004. године, изменама и допунама КЗ (у погледу повреда права интелектуалне својине) и Законом број 9918 од 15. маја 2008. године (у вези с електронским комуникацијама).

У материјалном смислу, ЦЕТС 185 је примењена у АКЗ у члану 192/б, који комбинује њена два елемента члана 2, прописујући као дело неовлашћено приступање рачунарском систему, као и приступање кршењем безбедносних мера. Тежи облик постоји када су у питању посебни рачунарски системи (нпр., војни, националне безбедности, јавне безбедности, цивилне заштите, здравствене заштите или други системи од јавног значаја). Чл. 3, 4 и 5 ЦЕТС 185 (неовлашћено пресретање, неовлашћен приступ електронској обради података и неовлашћен приступ заштићеном рачунару, рачунарској мрежи) предвиђени су у члану 293/а, 293/б и 293/ц АКЗ, при чему је израз „неовлашћено” преведен у „незаконито”, што не одражава исту суштину и што се квалитативно разликује, посебно због тога што је у другим прописаним облицима поново коришћен израз „неовлашћено”. Члан 6 ЦЕТС 185, под називом Злоупотреба уређаја, унет је у члан 293/д АКЗ, али поседовање таквих уређаја, прибављених с намером злоупотребе, није инкриминисано. Рачунарско фалсификовање (фалсификовање у вези с рачунарима) из члана 7 ЦЕТС 185 је преписано у члану 186а АКЗ, док је тежи облик формулисан у виду одређивања специфичног субјекта као извршиоца дела, у облику „лица које је задужено за задржавање и администрирање рачунарских података у питању”. Није дефинисано ни шта значи бесправно, нити је потпуније прецизирано шта се подразумева под лицем описаним у претходној реченици. Такође, члан 8 Конвенције (рачунарска превара) копиран је у члану 143/б АКЗ, прописујући тежи облик алтернативно: када је дело извршено на организован начин, више од једном, или када је нанета штета већих размера или је делом оштећено више лица. Члан 9 Конвенције је примењен у члану 117 АКЗ, инкриминишући приказивање порнографског материјала малолетнику, док у другом одељку није инкриминисано стварање таквог материјала уз злоупотребу малолетника, као ни његова дистрибуција на интернету на различите начине⁶. Ту су у питању изрази „нуђење, чињење доступним и пренос”, за које албански законодавац сматра да се могу садржати у изразу „дистрибуција”.

Примена Додатног протокола о инкриминацији ксенофобије и расизма образложена је у изменама и допунама (у предлогу) Закона од 27.

⁶ Реч је о избору албанског законодавца да резерве одређене конвенцијом у вези с тим кривичним делом примени као минимум стандарда.

новембра 2008. године, али је занимљиво да није утврђен члан 2 тог додатног протокола (о дефиницији те врсте материјала), већ се његово значење подразумева као ноторна чињеница. Растурање расистичког и ксенофобичног материјала посредством рачунарских система из члана 3 је потпуно примењено (у члану 119/а), док су расистичка и ксенофобична увреда (члан 5 ЦЕТС 189) обухваћене чланом 119/б, расистичка и ксенофобична претња (члан 4) чланом 84/а АКЗ, а злоупотреба уређаја (члан 6) је копирана у члану 74/а. Члан 10 Конвенције, у вези са злоупотребом права интелектуалне својине, унет је у чл. 148 и 149 АКЗ.

Албански Законик о кривичном поступку (АЗКП) такође датира из 1995. године (Закон број 7905 од 21. марта 1995) и њим су унете одредбе које се тичу мера хитног очувања похрањених рачунарских података (предвиђене чланом 16 ЦЕТС 185) и то у члану 299/а АЗКП. Овлашћено лице за предузимање те мере је ЈТ, а основ представљају основи сумње да такви подаци могу бити изгубљени, оштећени или измењени, што су нешто шири оквири од ЦЕТС 185 (која говори о довољним основима за веровање). Оно што не одговара члану 16 јесте формулација у АЗКП „да пронађе и учини доступним” описане податке, о чему се у ЦЕТС 185 не говори. Време за које се ти подаци похрањују је 90 дана, иако је ЦЕТС предвидео да та мера траје до 90, а не тачно 90 дана, што, наравно, може направити проблеме у случајевима занављања захтева. Да забуна буде још већа, постојеће образложење у предлогу измена ЗКП је одређивало максимум од 180 дана у том случају, што значи да је могуће занављање и уз укупно важење од 180 дана, али је то из текста АЗКП тешко закључити. Члан 17 ЦЕТС 185, у вези с хитним очувањем и делимичним чињењем доступних података о саобраћају, преписан је у члану 299/б АЗКП, а проблем се јавља у случају када схватимо да је систем заокружен применом Закона број 9918, посебно члана 101 2ц, и односом тог члана и члана АЗКП.

Члан 18 ЦЕТС предвиђа наредбу за прибављање података, док се у АЗКП тиме бави члан 191/а, који у ставу 1 даје овлашћење суду (у случајевима кривичних дела у вези с информационам технологијама) да нареди предају података лицу које их контролише или их има у државини, с тим што се такође наводи да то може захтевати и оптужени (окривљени). Став 2 омогућава суду и да нареди предају података о кориснику. Став 3 омогућава ЈТ да нареди чињење доступним података, док упоредо обавештава и суд, у случајевима и времену када постоји опасност да би непоступање у том смислу озбиљно угрозило поступак и његово вођење, а суд мора преиспитати ту одлуку у року од 48 часова.

Тако широко овлашћење ЈТ даје могућност да се та мера злоупотребава и да она буде правило, а став 1 изузетак.

Претрага и привремено одузимање похрањених података (члан 19 ЦЕТС) прописани су чланом 208/а АЗКП на сличан начин као и у Конвенцији. Тај члан садржи четири става у којима стоји „претрази и на сличан начин оствареном приступу подацима”, док је Конвенција то одредила као „привремено одузимање”, што би обухватило оба појма кумулативно, а не алтернативно. За претраживање рачунара и привремено одузимање података (копирање) с њега у виду умножавања неопходно је да их одобри суд својом одлуком, којом суд може и ограничити примену тих овлашћења. Важно је истаћи да та овлашћења суд може ограничити алтернативно на једно од оба прописана. Дакле, могуће је да суд одреди само претрагу а не и привремено одузимање (копирање) података. У том смислу, парадокс је што за овлашћење претраге рачунара подносилац захтева мора дати спецификацију система који треба да се претражи, а што изискује непосредан физички контакт с истим пре добијања такве наредбе. Проширење овлашћења на рачунаре и системе који су повезани с њима могуће је само уз претходно одобрење или дозволу суда, док се овлашћења полиције и тужилаштва прописују ставом 3 тог члана. Овлашћење садржи атрибут хитности, који је у непосредној колизији с обавезом за претходно одобравање, чиме се успорава примена овлашћења, те је, у том случају, могло бити уведено и накнадно одобравање такве мере. Али, с обзиром на могућности интернационализације проблема, можда ни овакво решење није лоше. Албански законодавац није предвидео прикупљање података у реалном времену (члан 20 ЦЕТС 185), већ је увео систем задржавања података, тако да члан 101 обавезује мрежне оператере и оператере јавне електронске комуникације да задржавају одређене податке (о идентитету претплатника, о опреми коју користе, као и о саобраћају комуникације) у периоду од две године. На то овлашћење се односе и чл. 191/а и 221 АЗКП. Пресретање података о садржају комуникације (члан 21 ЦЕТС 185) добило је своје отелотворење у члану 221 АЗКП, којим се може наредити пресретање телефонске и друге тајне комуникације (нпр., на тајном месту) техничким средствима. Лица која су у том случају објект мере су или осумњичени или лице за које се сумња да одржава комуникацију с осумњиченим лицем. На одлуку суда о тој мери се може жалити тужилац, а основ за захтевање наредбе могу бити: а) умишљајно кривично дело за које је забрањена казна од најмање 7 година затвора и б) претње или увреде нанете или извршене уз помоћ телефонског система. Приказани услови су веома проблематични с обзиром на то да су у питању изразито дивергентни оквири и да

је запрећена казна, која је минимум у том случају, везана за изузетно тешка дела, док је увреда или претња обично везана за лакша кривична дела. Мера се одређује на основу наредбе суда а на образложен захтев тужиоца. Међутим, у хитним случајевима, тужилац може одредити меру уз могућност накнадног одобравања суда у року од 48 часова. Иначе, услови спровођења мере (методе и средства) одређују се наредбом, као и временско трајање мере⁷.

Хрватска⁸

Изменама КЗ Хрватске⁹ из 2004. године унете су одредбе у вези с дељом порнографијом, злоупотребом поверења, интегритетом и доступношћу рачунарских система, рачунарских података и програма, рачунарским фалсификовањем и рачунарским преварама. Дефиниције специфичних појмова одређених Конвенцијом су дате у члану 89 Кривичног законика Хрватске (КЗХ), а посебно у тач. 31 и 32, којима је укључен члан 1 ЦЕТС.

Неовлашћен приступ (члан 2 ЦЕТС) је уређен чланом 223(1) и, поред неовлашћеног приступа, прописује и приступ „упркос предузетим заштитним мерама”, што представља шири оквир од ЦЕТС 185. Објекат кривичног дела је податак а не рачунарски систем или садржалац података, чиме се даје специфична заштита посебном и специфичном објекту.

Незаконито пресретање (члан 3 ЦЕТС 185) је прописано чланом 223(4), а у односу на Конвенцију има следеће разлике: одређење „путем техничких средстава” није унето у тај члан као што прописује ЦЕТС, нити се у њему инкриминише понашање лица које омогућава неовлашћеним лицима да приступе таквим подацима. Као објашњење обично се наводи да за пресретање таквих података није увек неопходно техничко средство, јер се подаци могу пресретати и визуелном или другом врстом опсервације. С тим циљем, неопходно је постојање елемента

⁷ Најдуже може трајати 15 дана, али се може продужити за 20 дана, односно у случајевима тешких кривичних дела и до 40 дана.

⁸ Хрватска је ЦЕТС потписала 2001. године, ратификовала 17. октобра 2002. године, а на правну снагу је ступила у Хрватској 1. септембра 2005. године. Додатни протокол ЦЕТС 189 је потписан 26. марта 2008. године, а ратификован је 4. јула исте године. На правну снагу је ступио 1. новембра 2008. године. Хрватска је потписала и ЦЕТС 201 25. октобра 2007. године, ратификовала је 29. септембра 2011. године, а на правну снагу је ступила 1. јануара 2012. године.

⁹ НН 110/97, 27/98, 50/00, 51/01, 111/03, 190/03, 105/04, 84/05, 71/06, 110/07, 152/08 и 57/11.

„није намењено за његову употребу” као разлика у односу на нејавну. Једино што би се могло додати тој одредби јесте да треба размотрити могућност увођења елемента виности у поступак лица које одређеним лицима која нису овлашћена на такав приступ „умишљајно” омогућава приступ таквим подацима. Неовлашћено поступање са подацима (члан 4 ЦЕТС 185) прописано је чланом 223(3). Разлика у односу на основни текст Конвенције је у уношењу израза „или други начин” чињење туђих рачунарских података неупотребљивим или недоступним.

Неовлашћен приступ заштићеном рачунару и рачунарској мрежи (члан 5 ЦЕТС 185) изгледа да није у потпуности примењен у Хрватској, а профил државе објављен на сајту Савета Европе указује, у том смислу, на члан 223(3) КЗХ који ипак не одражава суштину тог облика приступа. Вероватно се сматра да је описана одредба увођењем „другог начина” довољно широка да може обухватити и члан 5 ЦЕТС 185. Члан 223(5) прописује тежи облик у случају када су објекат напада рачунарски систем, рачунарски податак или програм владине агенције (тела државне власти), јавне установе или трговачког друштва од посебног јавног интереса, као и у случају проузроковања знатне штете. Злоупотреба уређаја (из члана 6 ЦЕТС 185) је прописана чланом 223(5), а следећим ставом је прописано и одузимање таквих средстава (члан 223(6)). Посебно питање се тиче подобности за одузимање уређаја у питању, а у вези с чланом 19 ЦЕТС 185. Рачунарско фалсификовање (члан 7 ЦЕТС) је прописано чланом 223а(1), а тај члан предвиђа као кажњиво и стварање лажних електронских докумената као и употребу таквих докумената. Тежи облик је исти као код члана 223(5) у погледу субјеката који су објекат напада, док се ставови 3 и 4 понављају и, као у случају 223(5) и (6), покушај је и овде кажњив.

Рачунарска превара (члан 8 ЦЕТС 185) је уграђена у члан 224а – став 1 описује елементе класичног дела преваре, став 2 одређује привилеговани облик када је дело учињено с намером да се неко само оштети, док став 3 инкриминише неовлашћено израђивање, набављање, продају, поседовање или чињење доступним направа, средстава рачунарских података или програма створених или прилагођених за вршење тих дела. Наравно, инкриминише се и покушај тог дела (став 5). Дела у вези с дечјом порнографијом (према члану 9 ЦЕТС) су у потпуности уграђена у члан 197а КЗХ. Као пасивни субјекти тог дела се јављају и деца и малолетна лица, а инкриминација се односи на производњу, нуђење, дистрибуцију, прибављање за себе или другога, уз помоћ рачунарског система или мреже, или поседовање у рачунарском систему или на медијима за похрану рачунарских података порнографских садржаја, који при-

казују децу или малолетнике у сексуалном експлицитном понашању или су усредсређени на њихове полне органе. Та дефиниција представља ширу дефиницију од оне дате Конвенцијом, која не предлаже „приказе усредсређене на... полне органе”, што је, дакле, ширег домаћаја у односу на Конвенцију. С друге стране, неинкриминисање противправности подразумева могућност да се и фотографије или видео записи настали у медицинске сврхе окарактеришу на тај начин и да чине кривично дело, што представља значајан недостатак. Као тежи облик, у ставу 2 је инкриминисано чињење доступним деци таквих садржаја (слика, аудиовизуелних садржаја или других предмета порнографског садржаја). Прописано је и одузимање предмета извршења тог дела у ставу 3. Дела која се односе на пиратерију и злоупотребу права интелектуалне својине (из члана 10 ЦЕТС 185) су уграђена у чл. 230 (Недозвољена употреба ауторског дјела или изведбе умјетника извођача) и 231 КЗХ¹⁰ (Повреда права произвођача звучне или сликовне снимке и права у свези с радиодифузијским емисијама).

Закон о казеном поступку Хрватске – ЗКПХ¹¹ примењује експедитивно очување похрањених рачунарских података (из члана 16 ЦЕТС) у члан 257, ст. 1 и 2 (који уређује претрес покретних ствари и банковног сефа, али и рачунара и с њим повезаних уређаја, који служе прикупљању, похрањивању и преносу података телефонским, рачунарским и другим комуникацијама, као и носилаца података). Став 2 даје овлашћење суду да предузме претресање, након чега се хитно предузимају мере за очување (у смислу превенције губитка или измена тачно одређених) података. Непоступање у складу с тим обликом налога повлачи могућност кажњавања на захтев ЈТ (државног одвјетника) од стране суда. Разлике у односу на ЦЕТС (члан 16) могу се одредити у следећем: та мера је у ЗКПХ везана за меру претресања и изискује постојање наредбе, док се у ЦЕТС она не везује за тај институт и могуће ју је спровести и без наредбе суда; такође, у ЗКПХ се не говори о основу када ће се применити та мера, док ЦЕТС говори о „случајевима када постоје основи сумње да су рачунарски подаци посебно подложни губитку или модификацијама”, што у случају ЗКПХ претпоставља примену у било којем случају, па чак и када нема никакве сумње за тим, што даје велику ширину у дискреционој оцени суду и тужилаштву¹². Такође, изостали су рокови у којима би се ти подаци очували, као и елементи који се односе на дужност о по-

¹⁰ Упоредити са: Веић, П., Глушчић, С. (2004): *Основе Казеног права*, Министарство унутарњих послова Републике Хрватске, Загреб.

¹¹ НН 152/08, 76/09, 80/11 и 121/11.

¹² Више о томе видети у: Карас, Жељко (2006): *Незаконити докази*, Ласерплус, Загреб.

верљивости у погледу поступања с тим подацима. Члан 17 ЦЕТС 185, у вези с хитним очувањем и делимичним чињењем доступним података о саобраћају, није инкорпориран с обзиром на то да је Хрватска усвојила систем о задржавању података до једне године. Члан 18 ЦЕТС предвиђа наредбу за прибављање података, док је она у ЗКПХ примењена као саставни елемент овлашћења за претресање. Члан 261 ЗКПХ уређује обавезе лица која су у државини ствари и предмета подложних претресању и прописује да предмет може бити привремено одузет уколико је то одређено законом или неопходно за утврђивање чињеница. Обавезе описаних лица подразумевају дужност предаје таквих предмета на наредбу (захтев) овлашћених лица, а непоступање према том захтеву или наредби представља кривично дело. Наравно, та инкриминација се не односи на окривљеног и особе одређене чланом 285 ЗКПХ¹³. Чланом 263 се омогућава примена члана 261 у рачунарском окружењу на податке похрањене у рачунарском систему, као и на податке о кориснику у државини провајдера. Члан 262 набраја који се објекти и документи не могу (ни у електронском ни у физичком облику) привремено одузети.¹⁴

¹³ (1) Ослобођени су обавезе сведочења: 1) особа с којом је окривљени у браку или ванбрачној заједници; 2) рођаци окривљеног у правој линији, рођаци у побочној лози до трећег степена закључно, те сродници по тазбини до другог степена закључно; 3) усвојеник и усвојилац окривљеног; 4) јавни бележници и порески саветници у оквиру законске обвезе чувања тајне; 5) адвокати, лекари, зубари, психолози и социјални радници о ономе што су у обављању свог занимања сазнали од окривљеног и 6) новинари и уредници у средствима јавног информисања о изворима обавештења и података за које су сазнали у обављању свога занимања и који су употребљени приликом уређивања средстава јавног информисања, осим у поступку због кривичних дела против части и угледа учињених коришћењем средстава јавног саопштавања и у случају прописаном посебним законом. 4) Малолетник који с обзиром на старост и душевну развијеност није способан схватити значење права да не мора свједочити не може се испитати као сведок, али се сазнања добијена од њега путем стручних особа, рођака или других особа које су с њим биле у контакту могу користити као доказ.

¹⁴ Привременом одузимању не подлежу: 1) списи и друге исправе државних тела чије би објављивање повредило обавезу тајности док надлежно тело не одлучи другачије; 2) писана саопштења окривљеног браниоцу, осим ако окривљени не захтева другачије; 3) снимке и приватни дневник пронађени код особа из члана 285, става 1, тач. 1–3 ЗКП, које су те особе снимиле или написале, а садрже снимке или записе о чињеницама о којима су те особе ослобођене дужности свједочења; 4) записи, изводи из регистара и сличне исправе које се налазе код особа из члана 285, става 1, тачке 4 ЗКП, састављени о чињеницама које су у обављању свога занимања те особе сазнале од окривљеног и 5) записи о чињеницама које су саставили новинари и уредници у средствима јавног информисања о изворима обавештења и подацима за које су сазнали у обављању свог занимања и који су употребљени приликом уређивања средстава јавног информисања, а који се налазе у њиховом поседу или у уредништву у којем су запослени.

(2) Забрана привременог одузимања предмета, исправа и техничких снимки из става 1, тач. 2–5 овог члана не примјењује се: 1) у погледу браниоца или особе ослобођене обавезе

180

Законик даје овлашћење ЈТ да нареди откривање одређених података и истом наредбом може одредити и рок у којем се подаци морају предати, а одбијање предаје може бити подложно санкцији¹⁵. Члан 263, став 3 обавезује на поштовање прописа о одређеним професионалним и другим тајнама приликом снимања података о којима је реч, док се ставом 4 обезбеђује могућност заштите и чувања (на предлог ЈТ, наредбом истражног судије) свих описаних рачунарских података све док је то потребно за истрагу а најдуже 6 месеци, након чега се враћају, осим у законском предвиђеним случајевима¹⁶. На ту меру држалац се може жалити у року од 24 часа, с тим да жалба не одлаже извршење решења. У таквим случајевима је практично употребљивија могућност прављења копија података, па уколико жалба успе, онда је нормално уништити копије а након тога обавестити лице које има правни интерес о брисању и околностима у питању. Када је реч о претресању и привременом одузимању података (члан 19 ЦЕТС 185), они су у ЗКПХ садржани у члану 257. На захтев органа који предузима претресање, особа која се користи рачунаром или има приступ рачунару или другом уређају или носиоцу података и пружалац телекомуникационих услуга су дужни да омогуће приступ рачунару, уређају или носиоцу података и дају потребна обаве-

везе сведочења према члану 285, ставу 1 ЗКП ако постоји вероватноћа да су окривљеном помогли у чињењу кривичног дела, пружили му помоћ након извршења кривичног дела или поступали као прикривачи; 2) у погледу новинара и уредника у средствима јавног информисања ако постоји вероватноћа да су окривљеном помогли у чињењу кривичног дела, пружили му помоћ након извршења кривичног дела или поступали као прикривачи кривичног дела, те за казнена дела из чл. 305 и 305а Казненог закона и 3) ако је реч о предметима који се имају одузети према закону.

(4) Забрана привременог одузимања предмета, исправа и снимака из става 1, тач. 2–5 овог члана, не примјењује се у предметима кривичних дела почињених на штету деце и малолетника из члана 117 Закона о судовима за младеж.

(5) Државни одвјетник, истражитељ или полиција могу одузети предмете према ст. 1, 2 и 3 овог члана и када спроводе увиђај кривичних дела или када истражитељ или полиција извршавају налог суда.

(7) Предмет одузет супротно одредбама става 1 овог члана не може се употребити као доказ у поступку.

¹⁵ Члан 259 – За неизвршавање захтева судија истраге, на образложени предлог државног одвјетника, казниће ту особу новчаном казном у износу до 50.000,00 куна, а ако и након тога не поступи према захтеву, може се казнити затвором до извршења захтева, а најдуже месец дана. Окривљени се не може казнити.

¹⁶ 1) Ако нису укључени у извршење следећих кривичних дела из кривичног закона: повреду тајности, целовитости и доступности рачунарских података, програма или система (члан 223), рачунарско кривотворење (члан 223а) и рачунарске преваре (члан 224а); 2) ако нису укључени у почињење другог кривичног дела за које се гони по службеној дужности, почињеног помоћу рачуналног система и 3) ако не служе као доказ за кривично дело за које се води поступак.

штења за несметану употребу и остваривање циљева претраге. Наведено се не односи на окривљеног. Овде је значајно напоменути да је описан приступ веома сличан класичном приступу у погледу привременог одузимања предмета, али је у новој светлости и у специфичним околностима такво привремено одузимање проблематично¹⁷. Дилеме попут од кога се одузима, да ли је у питању дефинитивно одузимање, као и да ли се физичким одузимањем уређаја у питању условљавају нови проблеми (сервер више не функционише а није га користио само осумњичени, већ и друга лица, тако да су и она погођена том мером) повлаче за собом низ значајних питања¹⁸. Члан 19 прописује да је могуће одузимати и носиоце података, али да је примереније стварање копија, првенствено због тога што су такви подаци већ у етру и што су доступни и другим лицима, тако да се њиховим одузимањем ускраћују лица која тиме ни би требало да буду погођена¹⁹. Из истог разлога ЦЕТС прописује задржавање и остваривање приступа на неки други начин, јер би брисање тих података из датог система могло произвести нестабилност система и изазвати диспропорционо дејство, посебно уколико се надзор и претресање могу спровести прављењем веродостојних копија и без њиховог брисања. Посебно би се морала обратити пажња на случајеве енкрипционе заштите тих података, те у таквом случају прописати посебне мере обезбеђења и поступања с подацима. Претресање повезаних система је уопштено дозвољено с обзиром на то да је у овом члану наведено, али је неопходно поменути да је за тако нешто потребна судска контрола, нарочито након спроведеног претресања. Но, овде је проблем у случајевима када се наредба односи само на дати рачунар, па је за активне конекције потпуно илузорно захтевање нове наредбе, која би тим путем обухватила и новонасталу ситуацију, јер би се иста могла подвести под првобитну. Све то под условом да је могуће приступити том другом систему из просторија где се налази предмет претресања и да се такав приступ може легално остварити, као и у случајевима када постоје основи сумње да тражени подаци могу бити избрисани или измењени и фалсификовани. Прикупљање података о саобраћају комуникација у реалном времену (члан 20 ЦЕТС 185) и пресретање података о садржају

¹⁷ Погледати у: Крапац, Давор (2002): *Закон о казненом поступку и други извори хрватског поступовног права*, Народне новине, Загреб, као и у: Крапац, Давор (2007): *Казнено процесно право: институције*, Народне новине, Загреб.

¹⁸ Упоредити са: Павишић, Берислав (2005): *Коментар Закона о казненом поступку*, Жагар, Ријека, и са: Павишић, Берислав (2006): *Казнено право Вијећа Европе*, Голден маркетинг-Техничка књига, Загреб.

¹⁹ Као нови проблем овде се може јавити и околност да се потребни подаци налазе у кеш или у РАМ меморији рачунара.

комуникација (члан 21 ЦЕТС) добили су своје отелотворење у члану 332 ЗКПХ и то²⁰ само према учиниоцу или саучеснику у кривичном делу из члана 334 (тешка кривична дела, укључујући и дела дефинисана у ЦЕТС 185 у чл. 223, 223а и 224а ЗКПХ). Изузетно, када околности налажу да се с извршењем радњи започне одмах, налог из става 1 пре почетка истраге, на време од 24 часа, може издати ЈТ са ознаком времена издавања и образложењем и мора га, у року од осам сати од издавања, доставити истражном судији. Истражни судија одмах одлучује решењем о законитости налога. Ако судија одобри налог, ЈТ ће поступити према ставу 1. Уколико судија истраге одбије налог, ЈТ може у року од осам сати поднети жалбу. О жалби одлучује ванрасправно веће у року од 12 сати. Према члану 335, ставу 2 ЗКПХ, Оперативно-технички центар за надзор телекомуникација, који обавља техничку координацију с провајдером телекомуникацијских услуга у Републици Хрватској, као и оператери телекомуникационих услуга, дужни су да обезбеде полицији потребну техничку помоћ. За поступање противно тој обавези, истражни судија, на образложени предлог ЈТ, казниће пружаоца телекомуникационе услуге новчаном казном до 1.000.000,00 куна, а одговорно лице у Оперативно-техничком центру за надзор телекомуникација и провајдера телекомуникационих услуга у Републици Хрватској новчаном казном у износу до 50.000,00 куна. Уколико и након тога не изврши решење, одговорно лице се може казнити затвором до извршења, али најдуже месец дана. О жалби против решења којим је изречена новчана казна или је одређен затвор одлучује веће. Жалба против решења о новчаној казни и затвору не задржава извршење решења. ЦЕТС 185 прописује за оба члана обавезу поштовања приватности, док се у ЗКПХ та обавеза не разматра, већ је другим системским и гранским прописима остављено да ту обавезу наметну провајдерима и оператерима.

Турска²¹

Члан 1 ЦЕТС, у вези с дефинисањем појединих појмова из ЦЕТС у турском законодавству, није прописан Кривичним закоником (КЗТ), већ се поједини појмови могу наћи у Закону број 5651 од 5. маја 2007.

²⁰ Прва мера према ставу 1, тачки 2, а друга према ставу 1, тачки 1.

²¹ Турска је потписала ЦЕТС 185 10. октобра 2011. године, а ЦЕТС 201 25. октобра 2007. године. Ниједну од наведених конвенција није ратификована до овог тренутка, док Додатни протокол ЦЕТС 189 није ни потписала. Поред наведеног, Кривични законик Турске (КЗТ) ипак садржи одређене одредбе које могу бити примењене у случајевима ВТК.

године који говори о уређивању интернет публикација, као, на пример, подаци (у вези с чланом 2 ЦЕТС у смислу незаконитог и неовлашћеног приступа)²² и појам приступа преко провајдера тим подацима, а такође и у вези с приступом садржају комуникација. Члан 2 ЦЕТС о неовлашћеном приступу је разматран у члану 243 КЗТ, који у ставу 1 инкриминише незаконит приступ у целости или у делу система за обраду података или незаконито „успостављање” и „одржавање” таквог система. Тежи облик је предвиђен у ставу 3, а подразумева брисање или мењање неких података у систему електронске обраде података. Члан 3 ЦЕТС 185, у вези с незаконитим пресретањем, у турском законодавству није посебно дефинисан облик, већ се посредним тумачењем може доћи до члана 243 КЗТ. У питању су изрази дати под наводницама у претходним реченицама – успостављање и одржавање, где израз „одржава” може обухватити незаконито поступање након оствареног незаконитог приступа. Ипак, на тај начин се значење члана 3 ЦЕТС доводи у питање у том смислу, јер не захтева претходећи незаконит приступ рачунарском систему, већ инкриминише надзор и опсервацију података и трансфер података док их обрађује систем аутоматске обраде података (АОП) уз помоћ техничких средстава (укључујући и посебан софтвер). Другим речима, члан 2 ЦЕТС подразумева приступ „на предња врата”, док је члан 3 усмерен ка другим типовима метода. Члан 4 ЦЕТС о неовлашћеном поступању с подацима је примењен у члану 244, ставу 2 КЗТ, а односи се на брисање, измену и сличне начине поступања с подацима или трансмисију (пренос) постојећих података на неко друго место. Подразумева се да су у питању рачунарски подаци, а не подаци у смислу члана 2 ЦЕТС, помињани у Закону број 5651, који обухватају веома широк круг појмова. Значајно је напоменути да се у том члану (244) не помињу противправност ни неовлашћеност, па се може десити да то дело учини и лице које је овлашћено да поступа с подацима, односно лице које је било овлашћено а поступало у заблуди, обмани или с евентуалним умишљајем. Члан 5 ЦЕТС, који се односи на неовлашћен приступ заштићеном рачунару и рачунарској мрежи, прописан је у члану 244, ставу 1 КЗТ, где је објекат заштите превенција функционисања (и чињења неупотребљивим) система за обраду података без овлашћења (или неовлашћено) у вези с уносом, изменом или прикривањем рачунарских података. Начин извршења се првенствено везује за физичке нападе (насиље, ватра – палевина), али и за друге, нефизичке нападе. Трећи облик тог дела је прописан за случај да су објекат напада системи од специјалног јавног или

²² <http://www.osce.org/fom/41091> последњи пут приступљено 9.5.2012. године.

државног интереса, као, на пример, јавне институције или банке (члан 244, став 3). У ту сврху се користе изрази „спречавање функционисања” и „чињење неупотребљивим”, који су свеобухватнији од оног прописаног у ЦЕТС, дефинисаног као „озбиљно мењање”. Поступање с незаконито прибављеним користима на тај начин, као и оним прибављеним вршењем рачунарских превара, уређени су истим законом (члан 244, став 4). Члан 7 – у вези с рачунарским фалсификовањем, није у потпуности примењен. Могло би се спекулисати о члану 245 КЗТ у вези са злоупотребом платних картица, док профил земље²³ указује на члан 244, став 2, који инкриминише раније описане радње у смислу стварања нових рачунарских података или датотека, или фалсификовања других електронских докумената. Ипак, то кривично дело не обухвата типичне елементе кривичних дела фалсификовања. Према описаном, закључак би имао прецизнији домет од профила државе у Савету Европе (СЕ). Рачунарска превара (члан 8 ЦЕТС) је прописана чланом 158 у оквиру класичног кривичног дела преваре и чланом 243, ставом 2 КЗТ у смислу специјалног облика дела. У другом случају није јасно да ли је покривен случај преваре техничким средствима или електронским сервисима, па је неопходно у некој блиској будућности проширити домаћај инкриминишући и те елементе. Дела везана за децју порнографију (члан 9 ЦЕТС) могу се посматрати у концепту ширих објеката заштите кривичног законодавства Турске у области опсцености. Члан 226 КЗТ се односи на излагање деце (Закон број 5237, члан 6, тачка б дефинише дете као особу млађу од 18 година) опсценом материјалу (приказивање материјала или читање текстова)²⁴. Посебан облик (став 3) се односи на злоупотребу деце за продукцију опсценог писаног или аудиовизуелног материјала. Такође, истим ставом се инкриминишу и продаја, транспорт, похрањивање, извоз или нуђење на коришћење. Изузеци се односе (став 8) на научна, уметничка или литерарна дела, под условом да иста нису доступна деци. Члан 103, став 1 Закона број 5237 инкриминише примену силе или претње у стварању опсцених материјала. Члан 228 КЗТ потпуно инкриминише све елементе члана 9 ЦЕТС, али је у ставу 3 технолошки потпуно неутралан. Такође, опсценост није дефинисана, нити се дефинише децја порнографија²⁵, што представља очигледан недостатак КЗТ. У турском законодавству кривична дела везана за злоупотребу ауторских и сродних права (члан 10 ЦЕТС) су уређена кроз више аката. Закон број

²³ http://www.coe.int/t/dghl/cooperation/economiccrime/cybercrime/documents/countryprofiles/cyber_cp_Turkey_2011_January.pdf, последњи пут приступљено 9. 5. 2012. године.

²⁴ <http://www.osce.org/fom/41091> последњи пут приступљено 9.5.2012. године.

²⁵ У смислу тачака б и ц члана 9, става 2 ЦЕТС.

5846/1951 (мењан и допуњаван 2006) дефинише све елементе везане за злоупотребе ауторских и сродних права, наводећи као кључни елемент и заштитни објекат литерарне и научне радове. У КЗТ су у питању три дела: члан 71 – Злоупотреба моралних или примарних права, члан 72 – Злоупотреба економских или секундарних права и члан 73 – Остала кривична дела те области и тежи облици, који су предвиђени чланом 74 (када су субјекти извршења кривичних дела физичка лица као представници правних лица, односно одговорна лица у правним лицима и под прокуром, тј. професионални менаџери) и чланом 75 (прецизирајућа правила у процедуралном смислу, као и дефинисање правила поступања с рецидивистима).

У погледу процесног дела, чл. 16, 17 и 18 ЦЕТС нису примењиви у законодавству Турске, осим у појединим прописима и то делимично. Претресање и привремено одузимање похрањених рачунарских података (члан 19 ЦЕТС) је уграђено у члан 134 Законика о кривичном поступку Турске (ЗКПТ). Тај члан овлашћује ЈТ да од истражног судије, на основу образложеног предлога, добије наредбу за претресање рачунарског система, рачунарског програма и логова осумњиченог. Став 2 прописује привремено одузимање уређаја и опреме, која се након декодирања и копирања одмах и без одлагања мора вратити особама којима је одузета. Став 3 прописује да када се привремено одузима рачунар или претресају датотеке, неопходно је да се направи потпуна копија система података (*бацкуп*). Уколико осумњичени или његов заступник то захтевају, копија тог *бацкуп*-а мора им се предати. Смисао таквих уских дефиниција је највероватније био тај да се очува ланац доказивања пошто ће се те претраге, по правилу, остваривати (вршити) у форензичким лабораторијама. Према турском законодавству, привремено одузимање предмета носилаца таквих података није неопходност, већ ће у свим случајевима када је могуће копирање целокупног система података заменити ту меру. Папирну копију (тзв. *хард цопу*) података који су копирани мора потписати надлежно лице. Чињеница је да већина норми које садржи члан 134 ЗКПТ одговара духу онога што је прописано чланом 19 ЦЕТС (у вези с претресањем и привременим одузимањем података). Законом није одређен предмет претреса рачунара у смислу шта се тражи, односно шта је предмет који се тражи. Такође, законом није одређено да предмет буде обавезни садржински елемент наредбе, али је јасно да предмет претресања рачунарског система подразумева претрагу његових компоненти, програма и садржине података. Ни логовање није много другачије када је у питању шта се претражује, али, наравно, кључни елемент у претрази „логова коришћених од стране осум-

њиченог” изгледа као веома уско дефинисана претрага. Из приказаног није потпуно јасно у каквом су односу наредба за претресање просторија и наредба за претресање рачунара (система). У погледу примене члана 20 ЦЕТС о прикупљању података о комуникационом саобраћају у реалном времену значајно је да је у Турској на снази систем задржавања података, дефинисан европском Директивом 2006/24/ЕЦ,²⁶ тако да због тога није неопходна примена чл. 6 и 20 ЦЕТС. Члан 6, став 1, тач. б и ц Закона број 5651/2007 обавезује интернет провајдере да чувају податке о саобраћају у периоду од 6 месеци до 2 године. Пресретања садржаја података из комуникације (члан 21 ЦЕТС) покрива члан 135 ЗКПТ. За време истраге или у току поступка, уколико постоји основана сумња да је извршено кривично дело и да не постоје други начини да се прибаве докази, суд или, у одређеним хитним случајевима, ЈТ може наредити да се идентификују, пресретну, сниме и процене подаци о сигналу осумњиченог (или оптуженог у случају подигнуте оптужнице, односно суђења) посредством телекомуникација. Која су дела у питању? Она су набројана у ставу 6, али међу њима нема дела високотехнолошког криминала. Пресретање комуникација остварених уз помоћ мобилних телефона омогућава и геолоцирање осумњиченог, с циљем његовог лишења слободе. Али, у том смислу, ту меру није могуће користити према лицима која су искључена од сведочења.

Закључак

Циљ приказаног упоредноправног прегледа је анализа описаних система, уз могућност прихватања и укључивања датих успешних и добрих решења. У том смислу, занимљиво је размотрити следеће. Могуће је спровести инкриминисање тежег облика неовлашћеног приступања рачунарском систему када су у питању посебни рачунарски системи. Било би веома корисно прописати рачунарску превару у тежем облику када је дело извршено на организован начин, више од једном или када је нанета штета већих размера или је делом оштећено више лица, по угледу на АКЗ. Такође, процесно законодавство Албаније може бити од значаја у погледу мере хитног очувања похрањених рачунарских података, тј. да се као услов за примену одреде основи сумње да подаци могу бити изгубљени, оштећени или измењени. Неопходно је дефинисати у

²⁶ http://en.wikipedia.org/wiki/Data_Retention_Directive и <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2006:105:0054:0063:EN:PDF> последњи пут приступљено 30. 5. 2012. године.

нашем процесном законодавству нове мере претраге и привременог одузимања похрањених података, али потпуније и уз могућност њиховог истовременог предузимања – инспирисано примером из АЗКП. У том смислу би било веома упутно и потпуније дефинисати „на сличан начин остваривање приступа”. Посебно је занимљиво дефинисање проширења претраге изван граница државе, уз претходно судско одобрење или евентуално накнадно правно оснажење. Наравно, ту је и пресретање података о садржају комуникације одређено од стране ЈТ, уз могућност његове валидације судском одлуком у року од 48 часова. За наше законодавство је веома занимљиво размотрити решење претресања покретних ствари и банковног сефа, али и рачунара и с њим повезаних уређаја који служе прикупљању, похрањивању и преносу података телефонским, рачунарским и другим комуникацијама и носилаца података, као и немогућност привременог одузимања појединих предмета²⁷. Још једно значајно решење је и могућност кажњавања провајдера телекомуникационих услуга и одговорних у њима због непоступање у складу с обавезом да пружи техничку помоћ полицији. По угледу на процесно законодавство Турске, значајно је размотрити и усвајање система европске Директиве у погледу задржавања података и уношења одредаба ЗКПТ, које прописују да геолоцирање као меру није могуће користити према лицима која су изузета од сведочења у односу на осумњичено лице из ЗКПТ.

Литература:

1. Ivanović, Zvonimir; Banović, Božidar (2011): Analiza pravne regulative nadzora nad komunikacijama i praksa Evropskog suda za ljudska prava, *Bezbednost*, (1), 93–116.
2. Karas, Željko (2006): *Nezakoniti dokazi*, Laserplus, Zagreb.
3. Krapac, Davor i dr. (2001): *Kazneno procesno pravo: lista primjera*, Službeni list, Zagreb.
4. Krapac, Davor (2002): *Zakon o kaznenom postupku i drugi izvori hrvatskog postupnog prava*, Narodne novine, Zagreb.
5. Krapac, Davor (2007): *Kazneno procesno pravo: institucije*, Narodne novine, Zagreb.
6. Pavišić, Berislav (2005): *Komentar Zakona o kaznenom postupku*, Žagar, Rijeka.

²⁷ Упоредити са: Ивановић, Звонимир; Бановић, Божидар (2011): Анализа правне регулативе надзора над комуникацијама и пракса Европског суда за људска права, *Безбедност*, (1), 93–116.

7. Pavišić, Berislav (2006): *Kazneno pravo Vijeća Europe*, Golden marketing i Tehnička knjiga, Zagreb.
8. Vasić, Aleksandra (2011): Liability of internet service providers based on the American law and the law of the EU, *NBP*, (3), 99–109.
9. Veić, Petar; Gluščić, Stjepan (2004): *Osnove Kaznenog prava*, Ministarstvo unutarnjih poslova Republike Hrvatske, Zagreb.

Интернет извори:

1. http://www.coe.int/t/dg1/legalcooperation/economiccrime/cybercrime/Documents/CountryProfiles/567-LEG-country%20profile%20Albania%20_15%20May%2007_En.pdf
2. http://www.coe.int/t/DGHL/cooperation/economiccrime/cybercrime/Documents/CountryProfiles/default_en.asp
3. <http://www.osce.org/fom/41091>
4. http://www.coe.int/t/dg1/cooperation/economiccrime/cybercrime/documents/countryprofiles/cyber_cp_Turkey_2011_January.pdf
5. http://en.wikipedia.org/wiki/Data_Retention_Directive

Comparative Law Analysis of Measures Against Cybercrime

Summary: Comparative legal analysis of certain legal concepts of three Southeast European countries is given in the text that lies before you. The analysis refers to certain substantive and procedural criminal law area, with sub-specialization in high-tech crime issues. This analysis is to compare the legally technical solutions in those three different cultural, social and religious social systems and the implementation under these conditions of some specific institutes of the Council of Europe Convention on Cybercrime. This analysis includes a number of specific national legislation and the focus of the exercise of criminal and criminal procedural legislation of the subjects of analysis. Of particular importance is the analysis carried out with proposals for the implementation of practical solutions and law - application of certain forms of technical institutes and the measures provided for in this Convention and their simplicity and pragmatism can be of great use to our legal system.

Key words: Cybercrime, Cybercrime Convention, Council of Europe, Countermeasures against Cybercrime, Analysis of Legislative Actions and Measures against Cybercrime

БОБАН СИМИЋ*
ЖЕЉКО НИКАЧ**

Криминалистичко-полицијска академија
Београд

УДК 343.85:[343.343.3:796.093(497.11)

ИД БРОЈ 192629260

Оригиналан научни рад

Примљен: 13.04.2012

Одобрен: 07.06.2012

НАСИЛНИЧКИ КРИМИНАЛИТЕТ У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ с посебним освртом на сузбијање насиља на спорт- ским манифестацијама***

Сажетак: На простору Републике Србије све је заступљеније насиље навијача у спортским објектима (стадионима, халама) и њиховом окружењу како пре, тако и за време и после завршетка спортских такмичења/приредби, што је илустровано емпиријским истраживањем. Спортски објекти су постали место на коме се испољава насиље усмерено према лицима и имовини. Уколико би се покушао наћи одговор на питање како да се повећа унутрашња безбедност друштва и ублажи страх грађана од насилничког криминалитета као сасвим посебног и вишедимензионалног проблема, онда би се могле, у смислу деловања на социјалне чиниоце, потенцирати различите активности на свим социјалним нивоима. Свеобухватан приступ супротстављању насилничком криминалитету захтева опште и добро осмишљено ангажовање сасвим различитих социјалних чинилаца и значајне људске и материјалне ресурсе. Сви државни органи, почев од полиције, тужилаштва и судова, служби социјалне

* boban.simic@kpa.edu.rs

** zeljko.nikac@kpa.edu.rs

*** Реферат је настао као резултат истраживања у оквиру интерног пројекта Криминалистичко-полицијске академије под називом „Насиље у Србији – узроци, облици, последице и друштвена реакција”, као и реализовања научноистраживачког пројекта под називом „Развој институционалних капацитета, стандарда и процедура за супротстављање организованом криминалу и тероризму у условима међународних интеграција”, који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије (број 179045), а реализује Криминалистичко-полицијска академија у Београду (2011–2014). Руководилац тог пројекта је проф. др Саша Мијалковић.

заштите, система васпитања и образовања, заједно с невладиним сектором, медијима и другим друштвеним институцијама, морају наступати заједно и координирано како би ефекти њиховог рада довели до жељених резултата на плану супротстављања насилничком криминалитету.

Кључне речи: спортске манифестације, људска права, насиље, полиција.

Увод

Развој друштва и технолошки и привредни напредак неминовно прати и пораст броја кривичних дела насилничког криминалитета. Карактеристике насилничког криминалитета су, поред осталог, и прилагодљивост и настанак нових појавних облика. У прилог томе говори и додатно прописивање одређених понашања за кривична дела, као што су насилничко понашање, насиље у породици и насиље на спортским приредбама.

Различити су узроци и чиниоци који су допринели порасту насилничког криминалитета у Републици Србији, посебно у блиској прошлости. Од важнијих, према нашем мишљењу, наводе се ратови, санкције, незапосленост, сиромаштво, низак стандард, неодговарајућа законска регулатива, неспровођење закона, криза економских, политичких и социјалних институција, трансформација друштвене имовине итд.

Постоји велики број најтежих кривичних дела, као што су убиства, тешке телесне повреде, силовања, разбојништво, разбојничке крађе и др., која припадају области насилничког криминалитета.

Насиље на фудбалским утакмицама и јавним манифестацијама представља један од видова насилничког криминалитета у Републици Србији који, због своје актуелности, изазива посебну пажњу јавности.

Како је реч о кривичним делима којима се угрожавају најважнија људска права и слободе гарантоване законом и која изазивају посебно подозрење јавности, неопходно је да се поред законских средстава у борби против те врсте криминалитета потенцирају и различите активности на свим социјалним нивоима.

Свеобухватан приступ у супротстављању насилничком криминалитету и његовој контроли захтева опште и добро осмишљено ангажовање сасвим различитих социјалних чинилаца и значајне људске и материјалне ресурсе.

Сви државни органи, почев од полиције, јавних тужилаштава и судова, служби социјалне заштите, система васпитања и образовања, заједно с невладиним сектором, медијима и другим друштвеним инсти-

туцијама, морају наступати заједно и координирано како би ефекти њиховог рада довели до жељених резултата на плану супротстављања насилничком криминалитету.

Појам насиља

Насиље је појам који се не може сасвим јасно дефинисати и ограничити ни у свакодневном животу, ни у научној терминологији.

Поједини аутори су мишљења да насиље није случајно и без унапред и тачно одређене жртве, јер се одвија између особа које се међусобно познају. „Жртве насиља од стране блиских лица, подnose више повреда но жртве насиља које нису познавале преступника” (Игњатовић, 2002: 266).

Из кривичноправног аспекта, под насиљем се подразумева умишљајно наношење душевног, а знатно чешће физичког бола или повреде, односно последице насиља су по правилу комбиноване – физичке и психичке. Стога се насиље може поделити на физичко и психичко.

Под физичким насиљем се подразумева употреба физичке силе с циљем физичког угрожавања, тј. пребијања, наношења лаких и тешких телесних повреда и лишавања живота, као и сексуално угрожавање, што укључује силовање, сексуално узнемиравање, сексуално злостављање, блудне радње и слично.

Под психичким или емоционалним насиљем најчешће се подразумева вербални (може бити и невербални) облик наношења повреда нечијој психи. Оно је усмерено ка умањивању развоја и самосталности жртве. Укључује симболичко, говорно, знаковно омаловажавање, вређање, понижавање, претње и присиљавања.

У односу на континуитет испољавања, насиље се може поделити на једнократно и континуирано, а у односу на број учинилаца и степен организованости на појединачно и организовано.

Насиље се може поделити и с обзиром на однос учиниоца и жртве на насиље према непознатим особама и насиље према познатим особама.

Насиље према непознатим особама обухвата различите видове прогањања, убиства из користољубља, разбојништва, тероризам, злочине из мржње, политичка убиства, тортуре и друге облике државног насиља, насилничко понашање на јавним местима и манифестацијама, сатанистичка убиства, сексуалне деликте, трговину људима.

Насиље према познатим особама се може даље поделити у односу на то да ли се спроводи над члановима породице, брачне заједнице и везе – што укључује насиље у породици, убиства, сексуално насиље, телесне повреде, претње, трговину људима, и насиље према познатим особама ван породице (пријатељи, познаници, колеге). Ту се убрајају различити видови злостављања и малтретирања на радном месту, у школи или вртићу, прогањање, телесне повреде, насиље над децом, убиства, сексуални деликти, трговина људима.

Појам насилничког криминалитета

Појам насилничког криминалитета се користи за означавање кривичних дела која карактерише брутално и агресивно поступање њихових извршилаца, односно где елемент насиља има доминантан карактер, без обзира на то да ли је део радње извршења или представља неки други битан елемент конкретног кривичног дела. Ако се пође од Хагановог одређења насилничког криминалитета, он обухвата деликте код којих се, ради постизања одређеног циља, користи напад на жртву или се њиме прети. Тако се у речнику злочина као пример тих деликата наводе: убиства, наношење телесних повреда, разбојништва. У неколико примера из литературе, научници при одређењу типологије насилног понашања наводе деликте као што су: убиства, наношење повреда, киднаповања, као и деликте насиља који производе последицу услед масовних туча и обрачуна, било унапред припремљених било изненадних.

На основу садржаја дефиниција насилничког криминалитета, а с обзиром на начин извршења, тим делима се могу сматрати кривична дела против живота и тела, против имовине и против слобода и права човека и грађанина. У ширем смислу, то могу бити сва кривична дела у чијем се начину извршења примењује сила или озбиљна претња.

У првом реду, то су кривична дела систематизована актуелним Кривичним закоником Републике Србије у групу кривичних дела против живота и тела и то: убиство, тешко убиство, убиство детета при порођају, недозвољен прекид трудноће, тешка и лака телесна повреда, учествовање у тучи, угрожавање опасним оруђем при тучи или свађи, излагање опасности (*Службени гласник РС*, бр. 85/05, 88/05, 107/05, 72/09 и 111/09).

Следе кривична дела систематизована у групу кривичних дела против слобода и права човека и грађанина и то: повреда равноправности, повреда слободе изражавања националне или етничке припадности,

противправно лишење слободе, отмица, повреда слободе кретања и настањивања, принуда, злостављање и мучење, угрожавање сигурности, нарушавање неповредивости стана, спречавање јавног скупа и друга.

Ту се убрајају и кривична дела систематизована као кривична дела против полне слободе и то: силовање, обљуба над немоћним лицем, обљуба над дететом, обљуба злоупотребом службеног положаја, недозвољене полне радње и др.

Међу кривичним делима из групе против брака и породице, на првом месту треба поменути насиље у породици као тренутно актуелну проблематику.

У кривична дела против имовине с елементима насиља посебно треба истаћи разбојништво, разбојничку крађу и изнуду.

Када су у питању кривична дела против јавног реда и мира, то су изазивање панике и нереди и насилничко понашање.

Треба нагласити да у ширем смислу кривична дела с елементима насиља могу бити сва кривична дела у чијем се начину извршења примењује сила или озбиљна претња.

У даљем делу реферата је дат осврт на важнија решења из актуелног Закона о спречавању насиља и недоличног понашања на спортским приредбама, као и на улогу и задатке полиције (МУП Републике Србије) сагласно савременом концепту организације и рада полиције у заједници (*community policing*).

Насиље на спортским (фудбалским) и јавним манифестацијама

Проблем насилничког и недоличног понашања једног дела публике на спортским (фудбалским) и другим јавним манифестацијама долази до изражаја седамдесетих година XX века, пре свега на фудбалским стадионима у развијеним земљама Западне Европе. Као прекретница се узима догађај који се десио 1985. године на стадиону „Хејсел” у Бриселу (Белгија) на финалној утакмици Купа европских шампиона између „Јувентуса” и „Ливерпула”, када је у нередима и сукобима живот изгубило чак 39 (италијанских) навијача. Уследила је реакција полиције и правосудних органа домаћина и других држава, као и највиших органа УЕФА, па су енглески клубови кажњени са пет (5) година забране играња на европским такмичењима.

Насиље на спортским (фудбалским) приредбама и јавним манифестацијама није само екслузива „хулигана са Острва”, већ постоји и у осталим земљама као „вентил” за нагомилане и нерешене социјалне, економске и друге проблеме. На сличан начин насиље се испољило и на просторима некадашње СФРЈ и било је чак претеча надирућег национализма и ратног сукоба који се одиграо на тим просторима почетком деведесетих година прошлог века. Посебно је била изражена нетрпеливост између навијача из Србије („Гробари” и „Делије”) и Хрватске („Bad Blue Boys” и „Torgida”), која је кулминирала на познатој утакмици између „Динама” и „Црвене звезде” одиграној с пролећа 1990. године у Загребу. Догађаји са стадиона „Максимиr” су означили увод у грађански рат који је довео до распада заједничке државе, великих разарања, људских и материјалних жртава, избеглиштва и немаштине.

Тренд хулиганизма се наставио и након распада Југославије, али у одсуству „спољног непријатеља” у донекле новом облику и појачаном ривалитету навијача највећих клубова „Црвене звезде” и „Партизана”. Након познатих друштвених промена крајем 2000. године и почетка друштвених реформи ситуација се није променила, већ је поларизација донекле још добила на интензитету. Неспорно је да се у великој мери смањила (политичка) инструментализација навијача и њихових група, али су и даље остали различити облици злоупотребе младих ради ван-спортских циљева. Из тих разлога, млади су често „коллатерална штета” актуелних друштвених дешавања, као што је то било почетком 2004. године након отцепљења Косова и Метохије и догађаја у Београду (Никач, Милошевић, 2011: 31). Треба подсетити и на нападе екстремних навијачких група на припаднике ЛГБТ популације („Парада поноса” 2010. године), нападе на Роме, напад у аутобуској станици на новинара Т. Панчића (2011) и др.

Насиље уопште, на спортским приредбама и јавним манифестацијама, поред етиолошке и феноменолошке димензије, има и веома важну виктимолошку димензију. Однос друштва (државе) према жртви и доживљај жртве, посебно према злочину и злочинцу, од прворазредног су значаја за заједницу, разумевање проблема и примерен одговор државе на злочин. Друштвена реакција на насилничко и недолично понашање је у првом реду нормативно-правна, затим полицијска (превентивна и репресивна) и на крају правосудна (суд, извршење санкција).

Закон о спречавању насиља и недоличног понашања на спортским приредбама – осврт

Као реакција на даљи развој насиља, у теорији познатог као „хидраулични модел агресивности”,¹ и његовог испољавања у спортским објектима, у Стразбуру је усвојена 9. августа 1985. године *Европска конвенција о насиљу и недоличног понашању гледалаца на спортским приредбама, посебно на фудбалским утакмицама*. Наша земља је нешто касније ратификовала Конвенцију (26. јула 1990) на основу Закона о ратификацији Европске конвенције о насиљу и недоличног понашању гледалаца на спортским приредбама (*Службени лист СФРЈ – међународни уговори*, број 09/90). Након распада југословенске федерације, Република Србија је као држава сукцесор преузела многобројне међународне уговорне и друге обавезе, па тако и поменути конвенцију и њене најважније одредбе уградила у домаће законодавство.

Почетком 2003. године, у јеку започетих друштвених реформи у Србији, на основу исте те конвенције је усвојен Закон о спречавању насиља и недоличног понашања на спортским приредбама. У међувремену је тај закон (тзв. *Anti-Hooligans Act*) за кратко време више пута новелиран сходно одредбама Закона о изменама и допунама (ЗиД) Закона о спречавању насиља и недоличног понашања на спортским приредбама (*Службени гласник РС*, бр. 67/03, 101/05, 90/07, 72/09 и 111/09). Према нашем мишљењу, у питању је неспорно најважнији унутрашњи правни извор за спречавање насиља и недоличног понашања на спортским манифестацијама у Републици Србији, који је у великој мери уредио ту, веома осетљиву област (Никач, 2010: 233).

Правно-технички, у питању је релативно кратак, јасан и језгровит законски текст. Основна примедба стручне јавности је да је законодавац претенциозно покушао да *de iure* уреди сваку фактичку ситуација на терену, што је наравно немогуће у тако флуидној материји. У погледу систематике Закон има око 30 чланова који су разврстани у четири одељка и то: (I) основне одредбе, (II) мере за спречавање насиља и недо-

¹ Та појава се испољава у виду физичког обрачуна с навијачима противничког клуба, прекида одржавања спортских такмичења, физичког напада на грађане, физичког напада на имовину у спортском објекту као и у месту где се затекну, рушења и паљења превозних средстава, употребе ватреног и хладног оружја, вршења кривичних дела крађа и разбојништва, што је све праћено екстремним насиљем. Неке од група носе следеће називе: „Душан Силни”, „Нуклео”, „Делије”, „Београд бојс”, „Јужни фронт”, „Алкатраз”, „Гробари”, „Еротика”, „Лејерси”, „Ултрас”, „Хероји”, „Скинси”, „Анти роми” и др.

личног понашања на спортским приредбама, (III) казнене одредбе и (IV) прелазне и завршне одредбе.

У смислу правне анализе најважнијих законских решења најпре се наводи да према члану 4 истог закона радња извршења обухвата:

- *физички напад* на учеснике спортске приредбе, односно *физички обрачун* између учесника на спортској приредби;
- *бацање* предмета на спортски терен или у гледалиште;
- *уношење* у спортски објекат обележја којима се вређају национална, расна, верска или друга осећања или на други начин изазива мржња или нетрпељивост, које могу довести до физичких сукоба;
- *оштећивање* спортског објекта, опреме, уређаја и инсталација у спортском објекту у коме се одржава спортска приредба;
- *изазивање нереда или уништавање имовине* приликом доласка у спортски објекат, односно одласка из њега или у спортском објекту, *ремећење тока* спортске приредбе, угрожавање безбедности учесника спортске приредбе или трећих лица;
- *неовлашћен улазак* на спортски терен, односно у службене просторије и службене пролазе спортског објекта или у део гледалишта спортског објекта намењеног противничким навијачима;
- *покушај уношења*, односно уношење у спортски објекат, *поседовање* или употреба алкохола и других опојних средстава;
- *покушај уношења*, односно уношење у спортски објекат или коришћење пиротехничких средстава и других предмета и средстава којима се може угрозити безбедност учесника у спортској приредби или омести њен ток;
- *паљење* навијачких реквизита или других предмета и
- ношење навијачких шалова, капа или предмета у намери да се *скрива идентитет лица* (*Службени гласник РС*, бр. 67/03, 101/05, 90/07, 72/09 и 111/09).

Према врстама и носиоцима активности, интензитету, карактеру и другим критеријумима, мере за спречавање насиља и недоличног понашања на спортским приредбама могу бити: а) превентивне мере, б) мере на спортским приредбама, ц) мере на спортским приредбама повећаног ризика и д) мере које предузимају надлежни државни органи (члан 17).

Приликом одржавања спортских манифестација повећаног ризика, поред редовних активности, полиција је овлашћена да предузима и следеће мере:

- да наложи *групама навијача* трасе и правац кретања приликом доласка у спортски објекат, односно одласка из њега;
- да наложи *организатору* отклањање недостатака на објекту или пропуста у организацији посебно уоченим у току спортске приредбе, који могу значајно угрозити безбедност учесника, посебно ако је реч о уоченим недо-

стацима у току спортске приредбе, а који у значајној мери могу угрожити безбедност учесника спортске приредбе и

- да спречи долазак на место одигравања спортске приредбе или забрани улазак на спортску приредбу, односно удаљи из спортског објекта *лице* за које се може закључити да је склоно насилничком и недоличном понашању.

Полиција је такође овлашћена да изврши контрадиверзиони преглед објекта намјање 24 часа пре почетка приредбе повећаног ризика, те да, у том контексту, оствари увид у организационе припреме (члан 17, став 2). Контрадиверзиони (КД) преглед је мера и радња позната у полицијској пракси која се спроводи према стандардној процедури, пре свега, ангажовањем специјализованих линија рада и јединица (нпр., Полицијска бригада ПУ за град Београд, Жандармерија, ОЈРМ). Полиција је даље овлашћена да забрани одржавање спортске манифестације уколико организатор не поступи по налозима за отклањање недостатака, услед чега може бити угрожена безбедност учесника (члан 17, став 3).

Из кривичноправног аспекта, једна од важнијих новела се односи на измештање некадашњег члана 20 Закона о спречавању насиља и недоличног понашања на спортским приредбама, који је из споредног законодавства пребачен у главно (кривично) законодавство. Према члану 151 Закона о изменама и допунама (ЗиД) Кривичног законика Србије предвиђено је да се после члана 344 дода члан 344а – кривично дело под називом *насилничко понашање на спортској приредби*, и гласи:

„(1) Ко неовлашћено уђе на спортски терен или део гледалишта намењен противничким навијачима и изазове насиље, физички нападне или се физички обрачуна с учесницима спортске приредбе, врши насиље приликом доласка на спортску приредбу или одласка с ње, унесе у спортски објекат или баца на спортски терен или међу гледаоце предмете, пиротехничка средства или друге експлозивне, запаљиве или штетне супстанце које могу да изазову телесне повреде или угрозе здравље учесника спортске приредбе, оштећује спортски објекат, његову опрему, уређаје и инсталације, својим понашањем или паролама на спортској приредби изазива националну, расну и верску мржњу или нетрпељивост услед чега дође до насиља или физичког обрачуна с учесницима спортске приредбе, казниће се затвором од шест месеци до пет година и новчаном казном.

(2) Ако дело из става 1 овог члана изврши група, учинилац ће се казнити затвором од једне године до осам година.

(3) Коловођа групе која изврши дело из става 1 овог члана, казниће се затвором од три године до дванаест година.

(4) Ако је извршењем дела из става 1 овог члана дошло до нереди у којима је неком лицу нанета тешка телесна повреда или је оштећена имовина веће вредности, учинилац ће се казнити затвором од две године до десет година.

(5) Службено или одговорно лице које при организовању спортске приредбе не предузме мере обезбеђења како би се онемогућили или спречили нереди, па услед тога буду угрожени живот или тело већег броја људи или имовина веће вредности, казниће се затвором од три месеца до три године и новчаном казном.”

За горенаведена решења законодавац се руководио разлозима целисходности и снажније државно-правне реакције, те је то кривично дело враћено у матични закон (КЗ). Законодавац је чак отишао корак даље сходно позитивно-правној пракси Европске уније. Тако је биће кривичног дела знатно проширено у погледу радње извршења, затим категорије извршилаца који сада могу бити и играчи² и, на крају, знатно је пооштрена одговорност организатора – правних лица и одговорних лица у саставу.

Законодавац је тим законским решењима увео у правни поредак специјализоване одредбе из области спорта и организације спортских сусрета, на начин како је то урађено у већини развијених држава Европске уније. Од изузетног је значаја чињеница да се посебно наглашава одговорност организатора спортских манифестација, јер није само полиција (држава) одговорна за стабилан јавни ред и мир у друштву. Наравно да део одговорности имају организатори спортских и других јавних манифестација, посебно због тога што се на скуповима шаљу поруке јавности и, по правилу, остварује одређен профит. Верује се да се новелирани текст може даље доградити и побољшати прихватањем добре праксе развијених земаља, функционалним екстензивним тумачењима и попуном правних празнина с циљем заштите општих интереса.

Активности полиције на сузбијању насиља и недоличног понашања на спортским приредбама

Уопштено, надлежност сваког од министарстава у Републици Србији је уређена одредбама актуелног Закона о министарствима, те су сходно члану 5 одређене стварна и месна надлежност МУП Републике

² Пресуда Окружног суда у Чачку, Кж број 137/08 од 19. марта 2008. године (*Избор судске праксе*, број 3/10, тачка 45, Београд, стр. 46).

Србије. Полицијски и други послови, организација и овлашћења полиције даље су разрађени одредбама Закона о полицији и подзаконским актима за примену тог прописа. У складу с тим, Дирекција полиције, линије рада у њеном саставу (управе и др.) и територијалне јединице (ПУ, ППУ, ПС-ПИ) имају задатак да прате и обезбеде стабилан јавни ред и мир у заједници. Идентичан је приступ полиције и када су у питању јавни ред и мир на јавним манифестацијама, спортским сусретима и другим приредбама. Посебан акценат полиција ставља на навијачке и друге групе и њихове активности пре, за време и после одржавања манифестација.

Кључно место у активностима полиције, посебно у погледу безбедности и очувања стабилног јавног реда и мира, заузимају прикупљање информација и, након тога, аналитичка тријажа и процена вредности информација за даљи оперативни рад. С циљем прикупљања валидних доказа за процесуирање осумњичених лица у прекршајном, кривичном или другом поступку користи се стандардна методологија полицијског рада. То подразумева предузимање познатих оперативних полицијских мера и радњи, као што су: ангажовање оперативаца на терену, присуство припадника полиције из линије рада поретка на безбедносном сектору, полицијску опсервацију, прикупљање изјава актера и могућих сведока догађаја (ЗКП, Закон о прекршајима), вршење увиђаја (по овлашћењу судије), коришћење техничких средстава за документацију, изјаве полицијских службеника и др. Ради њихове заштите, потенцијални докази се класификују у различитим облицима као што су: изјаве, аудио и видео записи, фотографије, записници о увиђају, записници о фиксираним траговима, предмети и средства извршења кривичног дела (прекршаја).

На основу прикупљених сазнања следи даљи оперативни рад, током кога се подаци сублимирају и конкретизују. Припадници полиције размењују податке и сарађују с осталим субјектима из система безбедности Републике Србије, као што су БИА, ВС (ВБА, ВОА), царина и друге комплементарне службе. Полицијски службеници прибављају поједине податке и од представника навијача, клубова и спортских савеза, приватних служби ФТО и редара и остварују контакте с осталим субјектима (ЖКП, власници објеката и радњи). Затим се проверавају прелиминарна сазнања која се односе на извршиоце, места извршења (окупљања), време, начин извршења и остале елементе из МОС (*modus operandi* систем) евиденција. У том контексту, лица се проверавају на основу кривичне (КЕ), прекршајне (ПЕ) и друге оперативне евиденције, те обављају неопходне консултације с ОЈТ, ИС и органом (судом) за прекршаје. Изузетан допринос очувању јавног реда и мира и сузбијању ху-

лиганизма, насиља и осталих појавних облика криминалитета на јавним (спортским) манифестацијама дала је примена овлашћења *снимање на јавним местима*. Полиција је овлашћена да предузима исте мере сходно члану 67 Закона о полицији, чиме се, по правилу, прикупљају необориви материјални докази. Треба подсетити на раније одржани дерби између ФК „Црвена звезда” и ФК „Партизан” (9. мај 2010), којом приликом су камере допринеле расветљавању више кривичних дела и прекршаја и процесуирању осумњичених лица за масовне туче.

Треба подсетити на то да свим полицијским активностима у очувању стабилног јавног реда и мира претходи званични документ под називом *безбедносна процена*, који, пак, сачињава надлежна ПУ-ППУ на основу наведених показатеља и расположивих података. Процена ризика и ангажовање снага за одговор (одвраћање) најважнији су *output* елементи у оквиру процене, уз поштовање осталих (штета, социјално рањиве групе, јавно мњење, медији, међународне импликације и др.).

Међународна полицијска сарадња је важан део активности полиције у борби против криминала, па тако и у области сузбијања хулиганизма и очувања стабилног јавног поретка у нас. Сарадња се најпре одвија посредством специјализоване линије рада новоформиране Управе за међународну оперативну полицијску сарадњу (УМОПС), која у свом саставу има досадашњи НЦБ Интерпола, Одељење за сарадњу с Еурополом, Одељење за обраду података и др. Као остали облици сарадње актуелни су различити видови регионалне, билатералне и мултилатералне сарадње који у свом средишту имају размену информација, заједничке састанке, координацију, размену официра за везу, учешће у мисијама и др. У области сузбијања насиља на спортским (јавним) манифестацијама као стожер сарадње се јавља Европски центар за борбу против хулиганизма са седиштем у Хагу, на чијим су састанцима учествовали и представници МУП Републике Србије (УП/2). Треба подсетити на то да је према ранијој номенклатури важила категоризација изгредника (навијача) на лица „А”, „Б” и „Ц” категорије, док је према сада важећој класификацији на снази подела на „ризичне” и „неризичне” навијаче (*Резолуција Савета ЕУ*, број 2010/Ц 165/01, Додатак IV – Категоризација).

С циљем хармонизације законодавства с правом Европске уније, усаглашавања јуриспруденције и даље афирмације концепта „Safe Community”, у току 2011. године у оквиру Управе полиције у седишту МУП Републике Србије образовано је специјализовано Одељење за праћење и спречавање насиља на спортским приредбама – Национални фудбалски информациони центар. Одељење УП/6 (НФИЦ) је пандан националним фудбалским информационим центрима у земљама Европ-

202

ске уније, има значајну улогу у непосредној полицијској сарадњи с другим земљама и учествује у размени релевантних података за безбедност на спортским манифестацијама. По аналогiji, на нивоу ПУ за град Београд (УП) образовано је посебно Одељење за праћење и спречавање насиља на спортским приредбама, док су у оквиру ППУ (ОП) у Нишу, Крагујевцу и Новом Саду основани Одсеци за праћење и спречавање насиља на спортским приредбама. У оквиру осталих ППУ (ОП) систематизовано је одговарајуће радно место за послове планирања, праћења и координирања мера безбедности на спортским приредбама, формирања оперативних евиденција, праћења навијачких група и стања насиља и размене информација о спортским приредбама. Према истом принципу је урађено и на основном нивоу рада у свим полицијским испоставама (ПИ), где су систематизовани исти послови и радни задаци (унапређење организације и функционисања полицијске испоставе). С циљем координације активности на сузбијању насиља, Влада Републике Србије је основала Национални савет за борбу против насиља и недоличног понашања на спортским приредбама, који чине представници различитих ресора који се редовно састају (*Службени гласник РС*, број 65/11).

Резултати активности полиције на сузбијању насиља и недоличног понашања на јавним манифестацијама и спортским приредбама детаљно су размотрени у емпиријском истраживању МУП Републике Србије – Управе полиције у седишту и Сектора за аналитику, телекомуникације и информационе технологије, а на молбу Криминалистичко-полицијске академије, за период од 2008. до јануар-јун 2011. године (Никач, 2012: 161–163). Према званичним подацима, у наведеном периоду на спортским приредбама је извршено укупно 1.166 кривичних дела и 2.107 прекршаја.

Према структури, евидентирано је 929 кривичних дела насилничког понашања на спортским приредбама према члану 20 Закона о спречавању насиља и недоличног понашања на спортским приредбама, односно члану 344а КЗ (2008: 305; 2009: 283; 2010: 224; јануар-јун 2011: 116). Од осталих кривичних дела на спортским приредбама у истом периоду евидентирано је 238 кривичних дела (2008: 48; 2009: 89; 2010: 67; јануар-јун 2011: 34). Од важнијих кривичних дела се наводе: тешко убиство и убиство – укупно 3 (2008: 2; 2009: 1; 2010: 0; јануар-јун 2011: 0); тешко убиство у покушају и убиство у покушају – 2 (2008: 2; 2009: 0; 2010: 0; јануар-јун 2011: 0); тешка телесна повреда – 5 (2008: 0; 2009: 3; 2010: 2; јануар-јун 2011: 0); лака телесна повреда – 7 (2008: 0; 2009: 4; 2010: 0; јануар-јун 2011: 3); оштећење туђе ствари – 17 (2008: 2; 2009: 7; 2010: 7; јануар-јун 2011: 1); насилничко понашање – 41 (2008: 8; 2009:

18; 2010: 15; јануар-јун 2011: 2); учествовање у тучи – 1 (2008: 0; 2009: 1; 2010: 0; јануар-јун 2011: 0); учествовање у групи која је извршила кривично дело – 3 (2008: 0; 2009: 2; 2010: ; јануар-јун 2011: 0); изазивање опште опасности – 1 (2008: 0; 2009: 0; 2010: 1; јануар-јун 2011: 0); кривична дела повезана с опојним дрогама – 19 (2008: 4; 2009: 0; 2010: 10; јануар-јун 2011: 5); кривична дела против овлашћених полицијских службеника – 111 (2008: 30; 2009: 40; 2010: 23; јануар-јун 2011: 18); друга кривична дела – 28 (2008: 2; 2009: 13; 2010: 8; јануар-јун 2011: 5).³

У истом периоду МУП Републике Србије је евидентирао укупно 1.142 прекршаја из Закона о спречавању насиља и недоличног понашања на спортским приредбама. Према структури, евидентирано је 654 прекршаја из члана 21 Закона о спречавању насиља и недоличног понашања на спортским приредбама (2008: 183; 2009: 251; 2010: 116; јануар-јун 2011: 104) и 488 прекршаја из члана 23 истог закона (2008: 126; 2009: 259; 2010: 66; јануар-јун 2011: 37). Евидентирано је и 965 прекршаја који нису прописани Законом о спречавању насиља и недоличног понашања на спортским приредбама, већ Законом о јавном реду и миру и другим прописима (2008: 244; 2009: 299; 2010: 261; јануар-јун 2011: 161). Од важнијих евидентирани су следећи прекршаји: свађа или вика – укупно 42 (2008: 7; 2009: 6; 2010: 1; јануар-јун 2011: 18); угрожавање сигурности – 25 (2008: 9; 2009: 12; 2010: 4; јануар-јун 2011: 0); вређање и злостављање службеног лица у вршењу дужности – 209 (2008: 57; 2009: 54; 2010: 62; јануар-јун 2011: 36); учествовање у тучи – 101 (2008: 23; 2009: 24; 2010: 16; јануар-јун 2011: 38); непристојно и дрско понашање – 110 (2008: 27; 2009: 27; 2010: 25; јануар-јун 2011: 31); други прекршаји – 478 (2008: 121; 2009: 176; 2010: 143; јануар-јун 2011: 38).

Према емпиријским подацима у извештајном периоду, због насиља и недоличног понашања на спортским приредбама у службене просторије је приведено, односно доведено 2.210 лица (2008: 563; 2009: 672; 2010: 623; јануар-јун 2011: 352). Од тог броја мера задржавања је изречена за укупно 241 лице (2008: 70; 2009: 59; 2010: 97; јануар-јун 2011: 18), док је лишено слободе укупно 112 лица (2008: 59; 2009: 24; 2010: 27; јануар-јун 2011: 2).

Сматра се да су почетни ефекти примене новелираних прописа о сузбијању насиља на спортским (јавним) манифестацијама охрабрујући, док с дугорочним резултатима ваља сачекати, јер најтежи изгреди навигаци до сада нису до краја процесуирани. Статистички подаци за извеш-

³ Поред осталих, у истом периоду је извршено и једно (1) кривично дело *изазивање националне, расне и верске мржње и нетрпељивости*, узвикивањем парола.

тајни период од 2008. до средине 2011. године указују на то да срећом није било најтежих кривичних дела (свршено или покушано тешко убиство и убиство), као и да је у паду број евидентираних кривичних дела насилничког понашања на спортским приредбама сходно члану 20 Закона о спречавању насиља и недоличног понашања и члану 344а КЗ. Охрабрује и смањен број лица задржаних и лишених слободе због насиља и недоличног понашања на спортским приредбама у наведеном извештајном периоду. Утисак је да се позитиван тренд наставио и у другој половини 2011. године и почетком 2012. године, али за сада нема јасних података за наведени период.

Закључак

Насиље у друштву и посебно на спортским и јавним приредбама представља данас веома озбиљан проблем у многим државама, а нарочито у земљама које су, попут Републике Србије, недавно ушле у процес транзиције и тек успоставиле крхку демократију. У изучавању насиља као појаве најпре се полази од етиолошке димензије – узрока и услова, међу којима преовлађују социјални, економски и други разлози. Феноменолошка димензија насиља указује на то да данас постоје нови појавни облици криминалитета с елементима насиља, од којих највећи број узрокује изузетно тешке последице и изазива велико узнемирење јавности. Виктимолошки аспект указује на жртву и њен однос према делу, а још више на однос друштва према жртви и, с тим у вези, посебно на подршку заједнице жртви.

Друштвени одговор на насиље полази од концепта „Safe Community” који свака држава покушава да изгради, посебно у артикулацији права на слободу окупљања и остваривања истог на јавним местима. На исти начин наша земља покушава да заштити то, неприкосновено уставно право и универзалну вредност цивилизованог друштва, па се свим средствима покушава сузбити насиље на јавним и спортским манифестацијама. Државна реакција је организована и заснива се на различитим документима, као што су тематске стратегије, акциони планови, програми и др. Полиција и други државни органи имају посебно место у спровођењу тих докумената, примени и поштовању закона („једнако за све и према свима”). Судови, јавна тужилаштва, органи за прекршаје и полиција су најпозванији субјекти у сузбијању насиља, криминалитета и осталих социјално-патолошких појава.

Полиција као орган државне репресије најобученија је за супротстављање нарастајућем насиљу на јавним местима, спортским и другим манифестацијама. С циљем заштите општих интереса, имовине и добра, као и права и слобода грађана, полиција у Републици Србији предузима мере за сузбијање насиља на јавним, спортским (фудбалским) и другим сусретима. У том контексту, Народна скупштина је усвојила и анализирали Закон о спречавању насиља и недоличног понашања на спортским приредбама, који је као полазна основа дао добре почетне резултате у пракси. Сматра се да само нормативни одговор није довољан и да су потребни уједначена казнена политика, једнообразна правна пракса, јуриспруденција и време ради провере решења у пракси и потенцијалних новела.

Борба против насиља на јавним, спортским и другим манифестацијама у Републици Србији има важну међународну димензију, јер се обезбеђењем амбијента сигурности доприноси неометаном привредном развоју и угледу земље. Активности на сузбијању насиља добијају на значају посебно у контексту подношења захтева за пријем Републике Србије у Европску унију, те је потребно наставити процес усклађивања законодавства усвајањем нових прописа, као што су Закон о приватном обезбеђењу, Закон о детективским пословима и пратећи подзаконски акти у области ФТО.⁴ Од посебног је значаја чињеница да је актуелни, тзв. *Anti Hooligans Act* донет на основу решења из Европског споразума о сузбијању насиља и недоличног понашања гледалаца на спортским приредбама, који је својевремено донео Савет Европе.

Литература:

1. Aleksić, Živojin (2004): *Leksikon kriminalistike*, Ž. Aleksić, Beograd.
2. Ignjatović, Đorđe (2002): *Kriminološki aspekti delikata nasilja*. U: D. Radovanović (ur.), *Delikti nasilja – krivičnopravni i kriminološki aspekt* (str. 259–270), XIV seminar prava, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd.
3. *Izveštaj o istraživanju Gradskog ureda za socijalnu zaštitu i osobe sa invaliditetom* (2009), Mladi i sigurnost, Zagreb.
4. Kovačević, Ranko (2002): *Veštačenje ličnosti kod krivičnih dela nasilja*. U: D. Radovanović (ur.), *Delikti nasilja – krivičnopravni i kriminološki aspekt*, XIV seminar prava, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd.

⁴ Правилник о програму и начину спровођења обуке за обављање послова редара на спортској приредби (курсеви обуке редара већ се спроводе) (Службени гласник РС, број 28/11).

5. Modly, Duško; Korajlić, Nedžad (2002): *Kriminalistički rječnik*, Centar za kulturu i obrazovanje, Tešanj.
6. Nikač, Željko (2010): Borba protiv nasilja i nedoličnog ponašanja na sportskim manifestacijama, sa osvrtom na ulogu MUP RS. U: L. Kron (ur.), *Nasilnički kriminal: etiologija, fenomenologija, prevencija* (str. 233–256), Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd.
7. Nikač, Željko (2010): *Policija u zajednici*, Kriminalističko-policijska akademija, Beograd.
8. Nikač, Željko; Milošević, Goran (2011): Fight against violence at sporting and public events in Serbia – legislative solutions and actions of the Police, *European Union – area of freedom, security and justice*, Vol. I (pp. 31–37), Police Academy „Alexandru Ioan Cuza”, Bucharest.
9. Nikač, Željko (2012): *Koncept policije u zajednici i početna iskustva u Srbiji*, Kriminalističko-policijska akademija, Beograd.
10. Simenunović-Patić, Biljana (2003): Ubistva u Srbiji u kontekstu tranzicije i rata, *Temida*, 6(4), 33–45.
11. Standtland, C.; Nadopil, N. (2004): Psychiatric disorders and the prognosis for criminal recidivism, *Nervenartz*, 25(6), 608–619.
12. Wolfgang, M. E.; Ferracuti, Franko (1981): *The subculture of violence*, Sage Publications, London.

Violent Crime in Serbia – with a Special Focus on Violence in Sports and Public Events

Summary: On the territory of the Republic of Serbia, there is widespread fan violence in sports facilities, and their environment (stadiums, halls) before, during and after sports competitions / events, as illustrated by empirical research. Walking became a place where the manifest violence directed against persons and property. If an attempt is made in research to increase security in society and reduce the fear of citizens from violent crime as a very special and multidimensional problem, then it would be in terms of action on social factors could potentiate a variety of activities at all social levels. A comprehensive approach to combating violent crime requires a general and well-designed engagement entirely different social factors and the considerable human and material resources. All public authorities from the police, prosecution and courts, social services, education system, together with NGOs, media and other social institutions must act together and coordinated so that the effects of their work led to the desired results in terms of opposition to violent crime.

Keywords: Police, Violence, Sporting Events, Human Rights

ИВАНА Д. РАДОВАНОВИЋ *
ДАНИЈЕЛА В. СПАСИЋ
Криминалистичко-полицијска академија
Београд

УДК 343.59-057.874
316.624-057.874
ИД БРОЈ 192629516
Оригиналан научни рад
Примљен: 17.04.2012
Одобрен: 10.06.2012

ФИЗИЧКО НАСИЉЕ И ЊЕГОВА ПОВЕЗАНОСТ СА СОЦИОПСИХОЛОШКИМ КАРАКТЕРИСТИКАМА УЧЕНИКА**

Сажетак: Физичко насиље у популацији ученика средњих школа је значајна појава која захтева систематско праћење и проучавање. Због озбиљности и тежине последица које може имати, неопходно је стварање делотворног система друштвене реакције на такво насиље, чија основа морају бити научна истраживања и на њима засновани превентивни програми.

Истраживање на узорку од 488 ученика спроведено је у четири средње школе у Београду. Узорак ученика је испитиван уз помоћ посебног Упитника о понашању ученика, који је садржао 27 променљивих из породичног, школског и вршњачког окружења ученика. Физичко насиље је описано на основу четири променљиве: 1) учешће у тучама у школи, 2) учешће у тучама ван школе, 3) ударање, шамарање, шутирање ученика у школи и 4) ударање, шамарање, шутирање ученика ван школе. Анализа података је показала следеће: да у тучама, као најтежем виду насиља у узорку ученика, учествује 65,5% ученика и 24,0% ученица; да је учешће у тучама ван школе чешће него у школи; да је насиље у школи и ван школе уско повезано са статусом жртве ученика, полом, постојањем чланова у породици који се баве криминалом, бежањем ученика од куће,

* ivana.radovanovic@kpa.edu.rs

** Рад је настао као резултат реализовања два пројекта: интерног научноистраживачког пројекта Криминалистичко-полицијске академије у Београду под називом „Насиље у Србији – узроци, облици, последице и друштвена реакција” и научноистраживачког пројекта под називом „Безбедност и заштита организовања и функционисања васпитно-образовног система у Републици Србији (основна начела, принципи, протоколи, процедуре и средства)” (број 47017), који реализује Факултет безбедности Универзитета у Београду (2011–2014). Руководилац пројекта је проф. др Желимир Кешетовић.

физичким кажњавањем у породици, лошим успехом у школи, непажњом на часовима и кампањским учењем, склоношћу ка варању у школским обавезама, мењањем школе због владања, социопатолошким понашањима и криминалом у групи вршњака.

Кључне речи: физичко насиље у школи, виктимизација, социопсихолошке карактеристике

Уводне напомене

Подаци о насилним поремећајима понашања младих школског узраста могу се наћи у радовима још с почетка XX века. До шездесетих година прошлог века, насиље у школама – ни у свету, па ни код нас, није било признато за нарочито озбиљан проблем који захтева посебну пажњу, истраживања и интервенције. Да су дотадашња безазлена физичка надметања, чарке и доказивања снаге много више од обичне децје игре и неопходног услова развоја постало је јасно након случајева жестоког физичког насиља крајем седамдесетих и почетком осамдесетих година XX века. У средини која је до пре неколико деценија важила као сигурно окружење за одрастање младих, насиље и сукоби, и то не само међу ученицима, постали су свакодневица. То насиље се одиграва у свим просторијама у школи и у току свих школских активности. За време наставе и у присуству наставника оно је суптилније и прикривеније, али се на местима где су надзор и контрола ограничени испољава несметано у свом правом облику и обиму. Истраживања показују да школе у Србији нису изузетак од пораста насиља свих облика и на свим нивоима. Подаци да приближно 4 од просечно 30 ученика једног разреда није доживело насиље од стране других ученика или одраслих и да је више од трећине њих изложено систематском насиљу, више су него забрињавајући (Пејовић-Милованчевић, Поповић-Деушић, Лечић-Тошевски, 2007). Када су у питању врсте насиља међу ученицима, већина аутора се слаже с тим да постоје физичко, вербално и социјално-релационо насиље. Осим тих врста насиља, Попадић (Попадић, 2009) издваја електронско, као и сексуално насиље. Према врсти последица које изазива, Требјешанин (Требјешанин, 2008) насиље у школи дели на физичко, психолошко, социјално и морално повређивање, док према средствима разликује физичко, вербално и силецијство. Под силецијством тај аутор подразумева насиље које се састоји у поновљеном малтретирању ученика.

Појам физичког насиља међу ученицима

У литератури се наводи велики број дефиниција насиља уопште, као и дефиниција специфично усмерених ка одређењу појма насиља у школској средини (вршњачко насиље). Фарингтон (Farrington, 1993) насиље дефинише као поступак који укључује елементе физичког, вербалног или психолошког напада или застрашивања, с намером да се изазове страх или штета жртви. Према дефиницији Светске здравствене организације, насиље се одређује као „намерна употреба физичке или психолошке силе или моћи под претњом против себе, другог лица или против групе или заједнице, која доводи или за коју постоји велика вероватноћа да ће довести до повреде, смрти, психолошке штете, лошег развоја или лишавања (World, 2002). Према мишљењу Браниславе Поповић-Ћитић (Поповић-Ћитић, 2007), насилно понашање је интенционално и репетитивно испољавање физичких или вербалних облика агресије, с циљем наношења физичких повреда, изазивања психолошког бола и патње или остваривања контроле и надмоћи над другом особом.

Један од аутора који се највише наводи у радовима чије су теме насиље и посебно насиље у школама свакако је Олвеус (Olweus), који силецијство дефинише као више пута поновљене, негативне поступке једног или више ученика усмерене ка појединцу (или групи) и прецизира да је то облик агресивног понашања који карактеришу репетитивност и несразмера моћи (Olweus, 1993). Оно што је битно за одређење појма вршњачког насиља уопште јесте да су конститутивни елементи његових дефиниција *намерно* предузимање негативних акција, *понављање* тих акција и обавезно постојање *неравнотеже* у снази (психичкој или физичкој).

Иако на први поглед није тешко дефинисати физичко насиље међу ученицима и у тако суженом значењу постоје проблеми у његовом дефинисању. Класичну дефиницију насиља у тој области је дао Олвеус 1999. године, према којој је насиље „агресивно понашање којим учесник или насилник користи своје тело или неки предмет, укључујући и оружје, да би нанео релативно озбиљну повреду или непријатност другој особи” (Попадић, Плут, 2007). Дакле, физичко насиље, за разлику од силецијства, може постојати и ако нема репетитивности и несразмере моћи.

За потребе овог рада, физичко насиље међу ученицима је дефинисано као *недозвољено, планирано или импулсивно наношење штете једном ученику или већем броју њих од стране другог или других, што ук-*

ључује ударање, рањавање, телесно малтретирање и убиство. Као што се може приметити, у овој дефиницији нема претходно поменути три елемента као нужних конститутивних делова. Наиме, та три елемента – интенционалност, репетитивност и несразмера моћи, не морају бити конститутивни делови дефиниције физичког насиља. Наиме, има много примера из свакодневног живота када физичко насиље постоји, иако није дуготрајно и не понавља се (једна туча или повређивање другог ученика неким предметом), није унапред планирано (понашања која имају карактер импулсивног реаговања) и нема несразмере (ученици су приближно истог узраста, исте грађе и физичке снаге). Уместо њих постоји елемент недозвољеног наношења штете, односно наглашава се да ученик – жртва насиља, није пристао на то насиље независно од тога да ли је својим понашањем дао повода насиљу и допринео да до њега дође.

Претходна истраживања распрострањености физичког насиља међу ученицима

Уобичајено је да највећи број истраживања насиља међу ученицима потиче из Сједињених Америчких Држава. У једној од тих студија (Klewin, Tillman, Weingart, 2003) током 1975. године, запажено је нагло повећање физичких сукоба, случајева вандализма и ношење оружја међу ученицима. Каснији подаци, из 1994. године, показују да скоро сваки пети ученик са собом носи неко оружје, да су починиоци око 12% укупних криминалних деликата у школи били наоружани, да су око 70% ученика били сведоци насиља у школи у току школске године, а да је у просеку 32 ученика убијено употребом оружја у школским камповима (Гашић-Павишић, 2004; Sprague, Walker, 2002). Екенрод (Eckenrode, 2009) наводи да је у скоро 75% смртних случајева који имају везе са школом на неки начин укључена и употреба оружја и да је више од 16% дечака и око 8% девојчица узраста од 13 до 16 година учествовало у тучама током месеца који је претходио истраживању.

У Европи је слика насиља нешто другачија. Према резултатима истраживања у Норвешкој, скоро 15% ученика је имало неко искуство с насилним понашањем – 9% ученика је имало искуство жртве, око 7% је било насилно према некоме, док је обострано искуство имало скоро 9.000 ученика (Olweus, 1993).

У Немачкој су истраживања показала велике разлике између дечака и девојчица у погледу физичког насиља. Дечаци су далеко чешће били идентификовани као учесници у њему – и као насилници и као

жртве, док је највећа учесталост физичког насиља код деце узраста између 13 и 15 година, након чега опада (Klewin *et al.*, 2003).

Једна упоредна студија, која се односи на насиље међу ученицима у Израелу и у Калифорнији, показује да је међу ученицима у Израелу око 64% имало искуство физичког насиља у месецу који је претходио истраживању, док је скоро трећина ученика учествовала у тучама у којима је претрпела ударце вршњака. У поређењу с подацима из Калифорније може се закључити да ученици у Израелу два пута више пријављују различите врсте физичких напада од својих вршњака у Калифорнији – око 49% ученика у Израелу је изјавило да је било гурнуто или на неки други начин физички нападнуто, док је у калифорнијском узорку исто то изјавило око 25% ученика (Benbenishty, Astor, 2005).

Резултати истраживања спроведеног у око 50 основних школа у Србији на узорку од преко 26.000 ученика, у оквиру почетне фазе пројекта „Школа без насиља”, показали су да је 48–80% ученика (у зависности од школе) бар једном доживело неки облик насиља, да је 24,4% имало искуство поновљеног насиља и да је више од 40% ученика у претходна три месеца било насилно према неком од својих вршњака. Резултати такође показују да се број насилника повећава с повећањем годинама живота, да је скоро три пута већи код деце старијег узраста (7–8 разред наспрам 3–4 разреда), као и да су дечаци свих узраста за око 15% више укључени у насилне интеракције. Према подацима целокупног истраживања везаног за пројекат „Школа без насиља”, које је спроведено 2005. године и обухватило скоро 60.000 ученика у 120 школа, 22% ученика је бар једном било насилно, док је око 3% било насилно више пута. Резултати везани за пол ученика који су били насилни потврдили су резултате претходног истраживања – међу дечацима је већи број насилника него међу девојчицама и тај број се с узрастом повећава код дечака, али и код девојчица. Дечаци су чешће били физички насилни, а највећа разлика је била на најстаријем узрасту – у 8 разреду (27% дечака и 12% девојчица је изјавило да је бар једном некога ударило) (Попадић, Плут, 2007; Попадић, 2009; Требјешанин, 2008).

Проблем, предмет и циљ истраживања

Несумњиво је да је физичко насиље ученика значајна појава која захтева систематско праћење и проучавање. Због озбиљности и тежине последица које може имати не само на индивидуалном, већ и на ширем, друштвеном плану, физичко насиље међу ученицима захтева ангажова-

ње свих ресурса друштва и успостављање свеобухватног систематског решења. Неопходна претпоставка за стварање таквог решења су истраживања заснована на научној основи, као и превентивни програми утемељени на тим истраживањима. Другим речима, неопходно је да се поуздано утврде социјални или индивидуални чиниоци који повећавају вероватноћу појаве физичког насиља међу ученицима. Проблем којим се бави овај рад су управо ти чиниоци, који у социјалном окружењу стварају услове или непосредно утичу на појаву те врсте понашања. Према многим ауторима, они се, пре свега, налазе у социјалном миљеу. Теорије које објашњавају социјалне девијације упућују на закључак да те чиниоци треба тражити у микросоцијалним односима, тј. у односима у породици, школском окружењу и вршњачким групама. Имајући то у виду, предмет овог рада је дефинисан као утврђивање повезаности неких најважнијих променљивих породице, школе и вршњачких група, с једне стране, с учесталošћу физичког насиља у школи, с друге стране. За потребе овог рада, физичко насиље је дефинисано као учествовање у тучи, јер се показало да је то најбољи показатељ за описивање тог насиља у популацији ученика. Циљ истраживања је да се на узорку ученика средњих школа у Београду а) добије поуздана слика о дистрибуцији облика понашања који чине дефиницију физичког насиља међу ученицима и то према различитим демографским и социјалним обележјима ученика и б) да се утврди утицај многобројних ситуационих, макро и микросоцијалних чинилаца на те облике понашања.

Методолошка решења

Зависне променљиве

Зависна променљива у овом раду је физичко насиље, дефинисано као недозвољено, планирано или импулсивно наношење штете једном ученику или већем броју њих од стране другог или других ученика, а укључује ударање и телесно малтретирање. Променљиве за испитивање овако дефинисаног физичког насиља су биле: 1) учешће у тучама у школи, 2) учешће у тучама ван школе, 3) ударање, шамарање, шутирање ученика у школи и 4) ударање, шамарање, шутирање ученика ван школе¹.

¹ Све четири зависне променљиве су интервалног нивоа мерења. Учесталост насиља је мерена Ликертовим поступком скалирања, при чему је скор 1 значио да насиље не постоји, а скор 5 да је учесталост већа од три пута.

За анализу учесталости физичког насиља користиће се ове четири променљиве јер су типични репрезенти физичког насиља. За анализу односа с појединим социопсихолошким карактеристикама користиће се променљива *учествовање у тучи у школи*.

Независне променљиве

Највећи део узорка независних променљивих су чиниле променљиве из породичног, школског и вршњачког окружења. Поред социопсихолошких карактеристика тих области, коришћене су и две демографске променљиве (пол и узраст) и шест променљивих које описују виктимизацију ученика. Укупно је, дакле, коришћено 27 променљивих и то: 1) пол, 2) узраст, 3) успех у школи, 4) кажњавање укором у школи, 5) мењање школе, 6) нагли пад успеха у учењу, 7) непажљивост на часу, 8) нередовно учење, 9) нередовна израда домаћих задатака, 10) учешће у ваннаставним активностима, 11) бављење спортом, 12) варање у школским обавезама, 13) односи у породици, 14) односи у породици према ученику, 15) наркоманија и алкохолизам у породици, 16) криминал у породици, 17) физичко кажњавање ученика у породици, 18) бежање од куће, 19) припадност групи, 20) наркоманија и алкохолизам у вршњачкој групи, 21) криминал у групи, 22) жртва претњи у школи, 23) жртва претњи ван школе, 24) жртва физичког напада у школи, 25) жртва физичког напада ван школе, 26) жртва социјалног бојкота и 27) жртва ругања.

Променљиве успех у школи, кажњавање укором, мењање школе, непажљивост на часу, нередовно учење, нередовна израда домаћих задатака, учешће у ваннаставним активностима, варање у школским обавезама (преписивање писмених задатака на часу), односи у породици, односи у породици према ученику, бежање од куће и све променљиве које говоре о томе да ли је ученик био жртва (виктимолошке променљиве) су интервалног карактера с модалитетима одговора скалираним од 1 до 5. Две променљиве – бављење спортом и физичко кажњавање ученика у породици, такође су интервалног карактера, али су скалиране од 1 до 3. Категоријалне променљиве су нагли пад успеха у школи, наркоманија и алкохолизам у породици, криминал у породици, припадност групи, криминал у групи, пол и узраст (дате у разредима). Све категоријалне променљивих, изузев узраста, кодиране су бинарно. Код променљиве *узраст* свака година живота је бинарно кодирана са да–не.

Узорак испитаника

Социјални чиниоци физичког насиља су анализирани на узорку од 488 ученика средњих школа у Београду. Школе у којима је вршено испитивање су изабране на основу спремности њихових управа и стручних тимова да сарађују у овом истраживању. Избор ученика у оквиру школе је био случајан, јер су одељења бирања случајним поступком. Истраживање је спроведено у три школе техничке струке и у једној гимназији.

Структура узорка ученика по полу и старости је следећа:

- А) Испитано је укупно 488 ученика, од чега 331 (67,8%) мушког пола и 157 (32%) женског пола.
- Б) Од укупног броја валидних одговора на питање о узрасту (485), један ученик (0,2%) је имао 15 година, 51 ученик (10,5%) је имао 16 година, 146 ученика (30,1%) је имало 17 година, 184 ученика (37,9%) су имала 18 година, 94 ученика (19,4%) су имала 19 година, 8 ученика (1,6%) је имало 20 година и 1 ученик (0,2%) је имао 21 годину.

Инструменти и начин прикупљања података

Подаци о зависним и независним променљивим су прикупљани групним, анонимним анкетирањем ученика помоћу посебно састављеног Упитника о понашању ученика. Питања у Упитнику су имала предложене одговоре скалиране од 1 до 5 за све интервалне променљиве (осим променљивих *бављење спортом* и *физичко кажњавање ученика у породици*, које су биле скалиране од 1 до 3). Категоријалне променљиве су бинарно кодиране (осим променљиве *узраст*, за коју је свака година бинарно кодирана). Већи скор на интервалним променљивим, независно од тога да ли су биле кодиране од 1 до 5 или од 1 до 3, означавао је социјално непожељна понашања или стања.

Обрада и анализа података

За анализу учесталости насиља су коришћени класични поступци дескриптивне статистике: учесталост и релативни односи. Односи између насиља и социопсихолошких карактеристика породичног, школског и вршњачког окружења ученика такође су анализирани дескриптивном статистиком, а значајност тих односа је тестирана тестом χ^2 и коефицијентом контингенције Ц.

Резултати и дискусија

Дистрибуција физичког насиља међу ученицима

С циљем сагледавања обима физичког насиља које се истражује, на почетку одељка о резултатима истраживања даје се дистрибуција појединих променљивих на основу којих је испитивано физичко насиље ученика. Те дистрибуције су приказане у табелама 1 и 2.

Одговори	У школи		Ван школе	
	N	%	N	%
Ниједном	228	47,6	182	38,1
Једном	79	16,5	75	15,7
Два пута	44	9,2	40	8,4
Три пута	25	5,2	14	2,9
Више пута	103	21,5	167	34,9
Укупно	479	100	478	100

Табела 1: Учешиће у тучама

Одговори	У школи		Ван школе	
	N	%	N	%
Ниједном	213	44,6	165	34,6
Једном	86	18,0	82	17,2
Два пута	28	5,9	38	8,0
Три пута	18	3,8	19	4,0
Више пута	133	27,8	173	36,3
Укупно	478	100	477	100

Табела 2: Ударање, шутирање, шамарање другог ученика

Није се очекивало да физичког насиља у школи има у оволиком обиму. Ученици су се, нажалост, у више од 50% случајева тукли у школи, при чему око 20% њих чак више од три пута. Исто тако, физичко насиље је много чешће ван школе него у школи (61,9% ученика је учествовало у тучама ван школе, од тога 35% више од три пута). Са становишта педагогије, психологије, па и свих других просветних струка, подаци да више од половине испитаног узорка ученика учествује у тучама у школи, а још више ван школе, више су него забрињавајући.

Природно, у том насиљу постоје разлике између дечака и девојчица.

Учешће у тучама	У школи				Ван школе			
	Женски		Мушки		Женски		Мушки	
	N	%	N	%	N	%	N	%
Ниједном	117	76,0	111	34,5	101	64,7	81	25,2
Једном	21	13,6	58	17,8	28	17,9	47	14,6
Два пута	7	4,5	37	11,3	9	5,8	31	9,6
Три пута	2	1,4	23	7,0	2	1,3	12	3,7
Више пута	7	4,5	96	29,4	16	10,3	151	46,9
Укупно	154	100	325	100	156	100	322	100
C = .382; p = .000					C = .395; p = .000			

Табела 3: Учествовање ученика у тучама с обзиром на пол

Када је учествовање у тучи у питању, младићи три пута више од девојака учествују у тучама, а чак седам пута више имају троструког учешћа у тим тучама (29,4% младића наспрам само 4,5% девојака). Када је реч о том виду насиља али ван школе, разлике су нешто блаже, али је укупна учесталост и даље веома висока. Штавише, половина ученика мушког пола је имала три физичка напада тог типа на друге особе ван школе и више. Оно што изненађује, међутим, поред великог процента физичког насиља међу дечакама, јесте нимало занемарљив обим тог насиља међу девојкама. Чињеница је да се обим физичког насиља између дечака и девојака значајно разликује у корист дечака, али је неочекиван податак да од једне четвртине до једне трећине девојака такође учествује у тучама у школи (24%) или ван ње (35,3%)².

На основу ових података може се видети да је разлика између мушког и женског пола значајна, без обзира на то да ли је реч о учествовању у тучама у школи или ван ње, као и да и младићи и девојке из узорка чешће учествују у тучама ван школе, него у школи. Разлика, и код једног и код другог пола, износи око 10% у корист већег учешћа у тучама ван школе него у школи (24,0% : 35,3% за девојке и 65,5% : 74,8% за дечаке).

² Сабрани проценти у колонама пола, за одговоре од „једном” до „више пута”.

Физичко насиље и повезаност са социопсихолошким карактеристикама ученика

Однос физичког насиља и социопсихолошких карактеристика ученика је анализиран коришћењем променљиве *учествовање у тучама у школи* због тога што она значајно одсликава појаву физичког насиља у целини. Доказ за то је структура главне компоненте добијене на основу свих променљивих физичког насиља. Променљива *учествовање у тучи* има пројекцију на ту компоненту реда величине .755, што говори о њеној завидној вредности и омогућава нам уопштавање закључака на целокупну појаву физичког насиља ученика.

Физичко насиље и социопсихолошке карактеристике породичног окружења

Анализу повезаности физичког насиља и социопсихолошких карактеристика ученика започињемо коришћењем променљивих из породичног окружења. Осим у виду коефицијената Ц, подаци о односу између физичког насиља и социјалних карактеристика ученика, породичних и других, дати су у виду контингенционих табела, али само с најважнијим од тих карактеристика.

Карактеристике породице/ физичко насиље	Коеф. Ц	Ниво знач.
Односи у породици између одраслих чланова у време детињства испитаника	.172	.550
Однос у породици према испитанику у време детињства	.180	.454
Физичко кажњавање испитаника од стране чланова породице	.208	.006
Социопатолошка понашања чланова породице	.097	.341
Криминал у породици испитаника	.216	.003
Бежање испитаника од куће	.228	.050

Табела 4: *Повезаност физичког насиља и социопсихолошких карактеристика породице*

Добијени резултати указују на то да се физички насилни ученици не разликују од оних који нису насилни у: 1) односима између одраслих чланова породице у којој су испитаници живели у време детињства; 2) односима одраслих чланова породица према испитаницима у време детињства и 3) социопатолошким понашањима њихових чланова породи-

це. Разлике, међутим, постоје када су у питању: 1) криминал чланова породице, 2) физичко кажњавање испитаника и 3) бежање од куће. Пиравац кретања тих разлика показује да већи обим насиља постоји у случајевима чешћег физичког кажњавања, већег броја чланова породице који се баве криминалом и када је испитаник чешће бежао од куће.

Добијени правци повезаности се могу илустровати и појединачним табелама за сваку променљиву. Из рационалних разлога, а као илустрација тих повезаности, дата је само табела која показује однос између физичког насиља ученика и физичког кажњавања испитаника од стране чланова породице.

Кажњавање испитаника	Учествовање у тучи у школи											
	Није било туча		Јесте једном		Јесте два пута		Јесте три пута		Јесте више пута		Σ	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Није кажњаван	127	55,7	35	44,3	19	43,2	6	24,0	39	37,9	226	47,2
Јесте кажњаван	95	41,7	42	53,2	25	56,8	19	76,0	58	56,3	239	49,9
Кажњаван врло често	6	2,6	2	2,5	0	0	0	0	6	5,8	14	2,9
Укупно	228	100	79	100	44	100	25	100	103	100	479	100
Статистички параметри: Хи-квадрат = 21.581; df = 8; r = .006; C = .208												

Табела 5: *Учесће у тучама у школи и физичко кажњавање од стране чланова породице*

Подаци наведени у табели показују већи степен физичког насиља ученика који су били изложени физичком кажњавању од стране чланова своје породице. То се може јасно видети у табели на основу две правилности. Прва од њих показује да, међу ученицима који нису били жртве физичког кажњавања, број оних који имају насилничке испаде физичке природе постепено опада – од 44,3% ка 37,9%. Друга правилност је још израженија: међу ученицима који су били физички кажњавани расте број оних који су физички нападали и малтретирани друге око себе – од 41,7% до 56,3%. Добијени резултати су сагласни с теоријским ставовима и истраживачким резултатима многих других аутора и не треба их посебно објашњавати.

Физичко насиље и социопсихолошке карактеристике школске средине

За опис школске средине је коришћено десет променљивих. Њихова повезаност с физичким насиљем, у виду коефицијената корелација Ц, дата је у табели 6.

Карактеристике школске средине/физичко насиље	Коефицијент Ц	Ниво знач.
Успех у последњем разреду школе	.260	.004
Непажљивост на часовима	.255	.007
Нередовност учења	.232	.038
Нередовност у изради домаћих задатака	.257	.006
Варање у школским обавезама	.257	.006
Учествовање у ваннаставним активностима	.174	.528
Нагли пад успеха у учењу	.159	.126
Мењање школе због владања	.273	.001
Кажњавање укором у школи	.380	.000
Бављење спортом (у току школовања)	.233	.001

Табела 6: *Повезаност између физичког насиља ученика и социопсихолошких карактеристика школске средине*

Од десет карактеристика које су испитиване, само две нису биле значајно повезане с физичким насиљем: учешће у ваннаставним активностима и нагли пад успеха у школи. То практично значи да се ученици који испољавају физичко насиље разликују од оних који то насиље уопште не испољавају по успеху у школи, начину учења, пажљивости на часовима, склоности да варају у извршавању школских обавеза, бављењу спортом, броју мењања школе због владања и кажњавању укором од стране школског руководства. Правац тих разлика или, тачније, смер тих разлика упућује на закључак да ће више физичког насиља бити код ученика који имају лошији успех, уче кампањски, а не редовно, који су непажљиви на часовима, који преписују домаће задатке, који се баве спортом, које школско руководство чешће кажњава укором и, најзад, који су чешће мењали школу због владања. Добијени резултати биће илустровани подацима који говоре о односу физичког насиља с успехом у последњем разреду.

	Физичко насиље											
Успех у последњем разреду	Није било насиља		Јесте једном		Јесте два пута		Јесте три пута		Јесте више пута		Σ	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Одличан	50	21,9	14	7,7	4	,1	3	12,0	14	13,6	85	17,7
Врло добар	103	45,2	29	36,7	16	36,4	9	36,0	32	31,1	189	39,5
Добар	69	30,3	13	41,8	21	47,7	11	44,0	48	46,6	182	38,0
Слаб	6	,6	3	,8	1	,3	1	,0	8	,8	9	,0
Понављао разред	0	,0	0	,0	2	,5	1	,0	1	,0	4	,8
Статистички параметри: Хи-квадрат = 34,797; df = 16; p = .004; C = .260												

Табела 7: Физичко насиље и успех у последњем разреду

У табели 7 се може видети потврда претходно изнетог. Довољно је само погледати проценте у свим редовима и уочити како број насилних деликата пада у редовима где су одличан и врло добар успех, док у редовима где су ученици с добрим и slabим успехом, проценат ученика који су се насилно понашали систематски расте паралелно с бројем поновљених насилних аката. Преведено у конкретне бројеве, може се запазити да су се одлични ученици у 13,5% случајева три и више пута потукли у школи с другим ученицима, док је тај број код ученика с добрим успехом чак 46,6%³. Разлике су очигледне и статистички значајне. Школске и просветне власти, међутим, треба озбиљно да забрине не само та разлика, него и висина процената. Крајње је забрињавајући податак да чак 13% одличних ученика учествује у тучама, а да се не говори о томе да скоро половина ученика са slabим успехом врло често користи физичко насиље према другим ученицима.

Физичко насиље и виктимизираност ученика у школској средини

Чиниоци физичког насиља ученика могу бити многобројни и разноврсни. Сигурно да међу њима извесну улогу има и изложеност ученика различитим виктимизирајућим утицајима, тј. изложеност

³ У категорији *слаб успех* има свега 19 ученика, због чега је та категорија изостављена из навођења података.

ученика нападима од стране других ученика. Данас је релевантност тих виктимизирајућих утицаја за актуелно понашање предмет многих истраживања у свету и код нас. У литератури се сматра доказаном теза да су млади који се насилно понашању претходно често били жртве таквог истог понашања (Widom, 1992; Widom, Maxfield, 2001; Николић-Ристановић, 2002; Жегарац, 2004).

Претпоставка да постоји однос између физичког насиља испитаника и претходне виктимизације од стране других ученика проверавана је на основу шест променљивих. Корелације тих променљивих с физичким насиљем испитаника су дате у табели 8.

Променљиве виктимизације/физичко насиље	Коеф. Ц	Ниво знач.
Изложеност ученика социјалном насиљу	.344	.000
Изложеност психичком насиљу 1 – вређање, називање погрдним именима итд.	.342	.000
Изложеност физичком насиљу у школи	.565	.000
Изложеност физичком насиљу ван школе	.524	.000
Изложеност психичком насиљу 2 – претње физичким нападом у школи	.541	.000
Изложеност психичком насиљу 3 – претње физичким нападом ван школе	.482	.000

Табела 8: *Повезаност физичког насиља испитаника и променљивих које описују виктимизираност ученика*

У табели 8 се може видети да код свих променљивих постоје значајне разлике између ученика који се понашају насилно и ученика који се не понашају насилно. Те разлике практично значе да су ученици који су се насилно понашали били жртве социјалног, психолошког и физичког насиља како у школи, тако и ван ње. Добијени резултати јасно показују већи степен физичког насиља код ученика који су били изложени социјалном, психолошком или физичком насиљу. Та тежња ка повезаности се може јасно видети у табели 9, у којој су дати подаци о виктимизацији физичким насиљем и физичком насиљу тог истог ученика–жртве.

Жртва физичког насиља	Физичко насиље ученика											
	Није било насиља		Јесте једном		Јесте два пута		Јесте три пута		Јесте више пута		Σ	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Није био жртва	183	80,3	30	38,5	20	45,5	6	24,0	26	25,5	265	55,6
Једном	22	9,6	34	43,6	11	25,0	9	36,0	13	12,7	89	18,7
Два пута	6	2,6	8	10,3	5	11,4	2	8,0	4	3,9	25	5,2
Три пута	6	2,6	3	3,8	1	2,3	3	12,0	3	2,9	16	3,4
Више пута	11	4,8	3	3,8	7	15,9	5	20,0	56	54,9	82	17,2
Укупно	228	100	78	100	44	100	25	100	102	100	477	100
Статистички параметри: Хи-квадрат = 223.476; df = 16; p = .000; C = .565												

Табела 9: Повезаност физичког насиља ученика и њиховог статуса жртве такође физичког насиља (у школи)

Према добијеним резултатима, дуж целог континуума физичког насиља постоји тежња ка порасту процента ученика који су се насилно понашали, а истовремено више пута били жртве таквог насиља (од 3,8% ка 54,9%)⁴. У анализи добијених податке може се поставити питање да ли физичко насиље ученика претходи приказаним облицима виктимизације или следи након њих, као вид агресивне одбране или једноставне импулсивне реакције. На основу расположивих података не може се дати тачан одговор на ово питање, те су зато обе варијанте могуће. Оно што се са сигурношћу може тврдити, а што јасно показује вредност коефицијената Ц, јесте да је већина променљивих виктимизираности субстанцијално повезана с физичким насиљем. Доказивање те повезаности је и био циљ овог поглавља у раду.

Физичко насиље ученика и вршњачке групе

Вршњачке групе су треће, социјализацијско окружење чија се повезаност с физичким насиљем испитује уз помоћ следећих променљивих: 1) припадност пријатељским групама, 2) социопатолошка понашања у групи вршњака и 3) криминал у групи вршњака. Коефицијенти Ц су дати у табели 10, а говоре о постојању или непостојању значајних разлика у наведеним карактеристикама, између ученика који се понашају насилно (физички) и оних који се не понашају насилно.

⁴ Видети последњи ред у табели.

Вршњачке групе/физичко насиље	Коеф. Ц	Ниво знач.
Припадност пријатељским групама	.195	.021
Наркоманија и алкохолизам у групи вршњака	.236	.000
Криминал у групи вршњака	.189	.023

Табела 10: Повезаност физичког насиља ученика и карактеристика вршњачких група

Као и у претходним случајевима, и овде је испитивана повезаност тих карактеристика с бројем физичких насилних аката ученика у школи коју похађају. Према добијеним подацима, обим физичког насиља ученика значајно се разликује зависно од све три променљиве. Постоје, дакле, значајне разлике у броју насилних аката између ученика који припадају пријатељским, неформалним групама и међу којима има злоупотребе психоактивних супстанци и криминалних облика понашања, с једне стране, и ученика који не припадају тим групама или, ако припадају, међу којима нема социопатолошких и криминалних облика понашања, с друге стране. У табели 11 која следи (биће дата само једна) може се видети правац кретања тих разлика.

Наркоманија и алкохолизам у групи	Физичко насиље											
	Није било насиља		Јесте једном		Јесте два пута		Јесте три пута		Јесте више пута		Σ	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Нема групу	78	34,2	18	22,8	14	31,8	8	32,0	14	13,7	132	27,6
Није било таквих понашања	128	56,1	51	64,6	23	52,3	10	40,0	63	61,8	275	57,5
Више пријатеља је имало такво понашање	22	9,7	10	12,7	7	15,9	7	28,0	25	24,5	71	14,9
Укупно	228	100	79	100	44	100	25	100	102	100	478	100

Табела 11: Физичко насиље ученика и постојање наркоманије и алкохолизма у групи вршњака

Правац кретања разлика између ученика који чине насиље и оних који не чине, а када су у питању социопатолошки облици понашања чланова групе, није баш тако лако уочљив. У првом реду у табели се налазе подаци о томе да ли има насиља и колико га има међу ученицима

који немају групу, односно који не припадају пријатељским групама. Од укупно 132 ученика који немају групу нити су чланови пријатељских група, 78 њих (59%) не понаша се насилно. Остали, тачније 54 ученика (40,1%) понаша се насилно⁵. То практично значи да неприпадност групи – најприкладније тумачење првог реда, представља извесну, али не тако јаку препреку насилном понашању.

Подаци о томе да ли социопатолошка понашања у пријатељској, вршњачкој групи доприносе физичком насиљу чланова тих група налазе се у трећем реду и јасно показују да је одговор на то питање позитиван. У том реду, наиме, било је само 9,7% чланова групе који се нису насилно понашали, а били су изложени социопатолошким облицима понашања. Сви остали, који су били изложени тим социопатолошким облицима понашања, понашали су се насилно: неки једном (12,7%), неки два пута (15,9%), неки три пута (28,0%), а неки и више од три пута (24,5%). Према томе, социјална патологија у вршњачкој групи је чинилац разликовања насилних од ненасилних ученика.

Закључак

Физичко насиље међу ученицима је било дефинисано као недозвољено, планирано или импулсивно наношење штете једном ученику или већем броју њих од стране другог или других, што укључује ударање, рањавање и телесно малтретирање, и испитивано је на основу четири променљиве.

Добијени резултати су показали:

- 1) да у тучама, као најтежем виду насиља у испитиваном узорку ученика, учествује чак 65,5% ученика и 24,0% ученица;
- 2) да је учешће у тучама ван школе чешће него у школи и да постоје озбиљни показатељи да се насиље с улица постепено уноси у школску средину;
- 3) да је насиље у школи и ван школе уско повезано са статусом ученика–жртве, односно да су виктимизираност и насиље ученика–жртве толико испреплетани да чине јединствену појаву која поприма облик сукоба група, у коме се позиција жртве и позиција нападача наизменично смењују;
- 4) да је физичко насиље ученика, поред његове повезаности с виктимизацијом поменутом у тачки 3, такође повезано с полом, криминалом у породици, бежањем ученика од куће, физичким кажњавањем ученика у породици, лошим успехом у школи, непажњом на часовима и кампањским учењем, склоношћу ка варању у школским обавезама, мењањем школе због владања, социопатолошким понашањима и криминалом у групи вршњака.

⁵ Проценци су рачунати на укупан број од 132 ученика у првом реду.

Литература:

1. Benbenishty, R., Astor, A. R. (2005): *School Violence in Context: Culture, Neighborhood, Family, School, and Gender*, Oxford University Press, Inc., Oxford.
2. Eckenrode, T. L. (2009): Youth Leadership Programs Decrease the Risk of School Violence. In P. Daniels (Eds.), *School Violence* (pp. 69–80), Greenhaven Press.
3. Farrington, D. P. (1993): Understanding and Preventing Bullying. In M. Tonry's (Eds.), *Crime and Justice: A Review of Research* (pp. 381–458), University of Chicago Press, Chicago.
4. Gašić-Pavišić, S. (2004): Mere i programi za prevenciju nasilja u školi, *Zbornik Instituta za pedagoška istraživanja*, 36(36), 168–187.
5. Klewin, G., Tillmann, K. J., Weingart, G. (2003): Violence in School. In W. Heitmeyer, J. Hagan (Eds.), *International Handbook of Violence Research* (pp. 863–885), Kluwer Academic Publishers, Dordrecht.
6. Nikolić-Ristanović, V. (2002): Nasilje nad decom u primarnoj i sekundarnoj porodici, *Porodično nasilje u Srbiji* (str. 87–90), Viktimološko društvo Srbije i Prometej, Beograd.
7. Olweus, D. (1993): *Bullying at School – What we know and what we can do?*, Blackwell Publishers, Oxford.
8. Pejović-Milovančević, M., Popović-Deušić, S., Lečić-Toševski, D. (2007): Agresija kod maloletnih delinkvenata – savremeni koncepti i terapija. U D. Radovanović (ur.), *Poremećaji ponašanja i prestupništvo mladih: specijalno pedagoški diskurs* (str. 345–360), FASPER, Beograd.
9. Popadić, D., Plut, D. (2007): Nasilje u osnovnim školama u Srbiji – oblici i učestalost, *Psihologija*, 40(2), 309–328.
10. Popadić, D. (2009): *Nasilje u školama*, Institut za psihologiju i UNICEF – Srbija, Beograd.
11. Popović-Ćitić, B. (2007): Pojam i tipovi nasilnog ponašanja. U S. Đurić (ur.), *Bezbednosni rizici u školama: modeli otkrivanja i reagovanja*, Fakultet bezbednosti, Beograd.
12. Sprague, J., Walker, H. (2002): *Guide 1, Creating Schoolwide Prevention and Intervention strategies*, Northwest regional educational laboratory.
13. Trebješanin, Ž. (2008): Nasilje u školama: motivi, prevencija i suzbijanje. U D. Radovanović (ur.), *Poremećaji ponašanja u sistemu obrazovanja* (str. 193–213), FASPER, Beograd.
14. Widom, C. S. (1992): *The Cycle of Violence: Research in Brief*, U.S. Department of Justice, National Institute of Justice, Washington.
15. Widom, C. S., Maxfield, M. G. (2001): *An Update on the "Cycle of Violence": Research in Brief*, U.S. Department of Justice, National Institute of Justice, Washington.
16. *World report on violence and health* (2002), World Health Organization, Geneva.
17. Žegarac, N. (2004): *Deca koja čekaju*, Save the Children UK – Beogradska kancelarija i Centar za prava deteta, Beograd.

Physical Violence in Connection With Social-pathological Characteristics of School-aged Children

Summary: Physical violence in the population of high school students is an important phenomenon that requires systematic monitoring and research. Because of the seriousness and severity of consequences that physical violence can have, it is necessary to create an efficient system of social response to this violence which must constitute the basis of scientific research and prevention programs based on them.

Research on a sample of 488 students was conducted in four secondary schools in Belgrade. The sample of students is tested with a special Questionnaire on student behavior, which included 27 variables from the family, school and peer environments of students. Physical violence was examined with four variables, namely: 1) Participation in fights at school, 2) Participation in fights outside the school, 3) Hitting, slapping, kicking students at the school, 4) Hitting, slapping, kicking students outside of school. Data analysis showed that in fights, as a worst form of violence, participates 65.5% of male students and 24.0% of female; that participation in fights outside the school is more frequent than in school. Also, data analysis showed that violence in school and outside school are closely associated with the status of victim students and their gender, the presence of family members involved in crime, running of students away from home, physical punishment in the family, poor school performance, inattention in class, the tendency to cheat in school work, changing schools due to government, socio pathological behavior and crime in the peer group.

Key words: physical bullying, victimization, socio-psychological characteristics

II

ПОЛИЦИЈА И БЕЗБЕДНОСТ ДРЖАВЕ

ОБРАД СТЕВАНОВИЋ*
ДАЛИБОР КЕКИЋ
Криминалистичко-полицијска академија
Београд

УДК 005.32:351.74
ИД БРОЈ 192630540
Прегледни рад
Примљен: 11.04.2012
Одобрен: 28.05.2012

ОРГАНИЗАЦИОНА КУЛТУРА У ПОЛИЦИЈИ НА ПРАГУ ТРЕЋЕГ МИЛЕНИЈУМА

Сажетак: Појам организационе културе је утемељен у теорији организације и менаџмента половином претходног века. Конкретније, тај и сличне појмове, попут организационог понашања и организационе климе, истраживали су и уобличили теоретичари Запада у периоду од тридесетих до седамдесетих година прошлог века, у оквиру теорија организационе динамике и неформалне организације. Разлози кашњења њиховог анализирања у стручним и научним радовима наших аутора свакако су многобројни. Повећану, али и даље недовољну пажњу истраживању тих појмова наши аутори посвећују тек крајем прошлог и почетком овог века. Овај рад представља покушај да се ближе одреде појам организационе културе, њени елементи, класификација и управљање организационом културом у полицијској организацији.

Кључне речи: организациона култура, организационо понашање, организациона клима, организациона структура, полиција, полицијска организација

Увод

Упркос томе што се међусобно веома разликују, савремене полицијске организације имају јасно одређену, формалну организациону структуру, засновану на одговарајућим моделима поделе рада, груписања послова, делегирања ауторитета и координације организационих активности. За разлику од организационих структура које се могу јасно изразити организационом шемом, организационе културе полицијских

* obrad.stevanovic@kpa.edu.rs

организација је теже јасно одредити, поред осталог, и због сличности и честог поистовећивања тог појма с појмовима као што су организационо понашање и организациона клима, али и безбедносна култура или култура безбедности. У овом раду се најпре упоредно анализирају наведени појмови, полазећи од појма култура у најопштијем смислу и од појма безбедносна култура у апликативном смислу, с циљем да се детаљније објасни појам организационе културе у полицијској организацији као најзначајнијем субјекту јавне безбедности у демократским друштвима.

Култура и безбедносна култура

Израз „култура” потиче од латинске речи *култура* што значи гајење или обделовање, тј. све оно што људи сами стварају као посебна бића. До сада је објављено неколико стотина дефиниција и управо се због мноштва тих дефиниција често прибегава класификацијама и типологизацијама које ближе упозоравају на суштину културе и које могу полазити од *глобалног приступа култури* и од *основног садржаја* (Печујлић, Милић, 1994). Култури је најближи и најсроднији појам цивилизације, јер развојем културе настаје и развој цивилизације. Међутим, постоје извесна неслагања када је реч о односу културе и цивилизације, која полазе од два становишта: у једном се сматра да цивилизација поприма материјални садржај и губи духовну супстанцу, тако да култура има духовно обележје и поприма позитиван предзнак а цивилизација негативан, док се у другом сматра и да цивилизација добија изразито позитивно значење, јер се људски напредак сагледава кроз технологију и свет материјалних ствари (Кекић, 2004).

За културу је карактеристично да је она, пре свега, плод умног остварења, али делимично и материјалног, па је стога веома тешко повући оштру црту између културе и цивилизације. Култура потреба је део културе када се култура посматра с обзиром на њене главне институционалне садржаје и облике.

Потреба за сигурношћу и безбедношћу појединца представља поткултуру културе потреба. Културу безбедности се зато одређује као поткултура културе потреба. Култура безбедности се испољава као мишљење о безбедности, понашање и однос и приступ безбедности. Она се схвата као интерес, потреба и вредност. Култура безбедности, према броју својих чинилаца, може се поделити на глобалну, регионалну, националну и културу безбедности интересних група, класа и појединаца. Култура безбедности у савременим схватањима безбедности представља

образац мишљења, понашања и опхођења којим се узимају у обзир сви захтеви постављени новим концептом. Њоме се морају уважити сви облици безбедности: појединачна, војна, еколошка, економска и др. Она обухвата и замисли појединачне и колективне безбедности, колективне одбране и унапређења и ширења стабилности (Кекић, 2004).

Безбедносна култура се може дефинисати и као „скуп усвојених ставова, знања, вештина и правила из области безбедности, испољених као понашање и процес, о потреби, начинима и средствима заштите личних, друштвених и међународних вредности од свеколиког угрожавања”. Из наведеног се може увидети да је реч о сложеној појави мултидисциплинарног садржаја (Стајић, Мијалковић, Станаревић, 2006).

Будући да је култура категорија променљивог карактера – историјски развојна појава, култура безбедности, а тиме и организациона култура у полицији само су део целокупног културног обрасца, тако да су и оне саме по себи историјски развојне појаве. Оне се мењају под утицајем промена система као таквог, система као организације, концепта безбедности и теорије организације и менаџмента. Како се проширује значење концепта безбедности и захвата појма менаџмента, тако се проширује и значење културе безбедности и организационе културе у безбедносним организацијама. Продужењем списка референтних објеката безбедности, култура безбедности и организациона култура постају сложеније категорије.

С обзиром на то да је у овом истраживању изучавана култура организације полиције, као један од основних стубова безбедности савремене државе, та парадигма се може сврстати делимично у ред опхођења у безбедности (безбедносно опхођење) и безбедносне културе (култура безбедности), јер је саставни део тих појмова (Кекић, 2004).

Организациона култура, понашање, клима и структура: разграничење појмова

За организациону културу се може тврдити да је то скуп „моралних, социјалних и понашајних норми једне организације, заснованих на веровањима, ставовима и приоритетима својих чланова” (Duffy, 1999). *У основи, она је описана као особеност, односно карактеристика једне организације, или једноставно као „начин на који су ствари уређене у организацији”* (Wright, Boswell, 2002). *Организациона култура утиче на начин на који запослени мисле, понашају се и осећају. Она је широк израз који се употребљава за дефинисање особености или карактера по-*

себне организације и укључује елементе као што су основне вредности и веровања менаџмента и осталих запослених, корпоративна (полицијска) етика и правила понашања. Може бити изражена у мисији организације, у архитектонском стилу зграда, декору канцеларија, начину облачења запослених, начину ословљавања и титулама и звањима који су дати или поверени запосленима.

Организациона култура је ужи појам од културе и уместо у друштву и његовим институцијама у целини, испољава се у микросоцијалном окружењу, тј. у организацији. Ако се сагледају аспекти културе, *може се рећи да су то колективна веровања која обликују понашање, која су делимично заснована на емоцијама, која су посебно уочљива када се ишчекује промена, која су утемељене на историјском континуитету организације иако се културе супротстављају промени, која се непрестано мењају итд. (Schein, 1980).*

Свака организација има своју властиту културу или скуп вредности. Претежно, организација не покушава свесно да ствара одређену културу, већ се култура организације ствара несвесно и заснована је на вредностима топ менаџмента или оснивача организације. Оно чему организација стреми – вредности које се нада да ће достићи, може се разликовати од вредности, веровања и норми изражених у постојећој и текућој пракси и опхођењу. Процена културе може да обезбеди реалне податке о стварним вредностима и нормама организације.

Организациона клима се често једначи с изразом „организациона култура”. Многобројне расправе су вођене о томе по чему се та два појма разликују. Неки аутори заговарају становиште да је култура укоренења у вредностима, веровањима и претпоставкама које имају чланови организације и да је похрањена дубоко у структуру организације. Супротно, клима се односи на аспекте окружења које чланови организације свесно уочавају. Сугерише се да је клима везана за перцепцију и да је дескриптивног карактера. Једноставно, дефинисање организационе климе може се приказати као начин на који запослени опажају (како виде и осећају) културу која постоји у њиховој организацији. То је релативно стална група опажаја (перцепција) коју носе и исказују чланови одређене радне организације, а која се односи на карактеристике и квалитет организационе културе. Дакле, суштински несклад је између стварне ситуације (организационе културе) и њене перцепције (организационе климе).

Ако се прихвати да је култура организације општа и карактеристична за целокупну организацију, клима се може разликовати од одељења до одељења, од групе до групе запослених, јер се разликују њихова

перцепција, као и њихове особине и усклађеност. Многи аутори стога организациону климу поистовећују с радном атмосфером. Организациона клима се може мерити помоћу упитника. Осам основних димензија на основу којих се мери клима су: аутономија, кохезивност, поверење, ресурси, подршка, признања, фер однос, иновација. За успостављање одређене климе су одговорни и непосредни руководиоци. Они кроз систем награђивања, стил руковођења и сл. могу утицати на стварање специфичне организационе климе.

Постоје тврдње да је организациона клима нешто што се, пре свега, може осетити, а не когнитивно препознати. Организациону климу можемо посматрати као скуп карактеристика (функција) које се могу осетити (опазити) у одређеној организацији и/или њеним подсистемима и које се могу извести из начина на који се организација или њен део опходи према запосленима или околини. Такође, и за организациону културу можемо потврдити да је она скуп свих перцепција појединаца, на основу којих се организације међусобно разликују у складу са својим праксама и процедурама.

Организациона клима се може посматрати на нивоу организације, групе и појединца, а неки аутори сматрају да се перцепција, у погледу организационе климе, усредоточава на процесе, понашања и праксе, који се у организацији подржавају и награђују (James, James, 1989). Организациона клима може бити значајан чинилац и приликом избора евентуалног послодавца. Позитивна организациона клима утиче на јачање мотивације запослених и боље перформансе; подиже ниво напора који ће запослени предузимати, а вођство и менаџмент, који осигуравају подршку и изазове запосленима, настављају да гаје позитивну климу. Организациона клима исказује степен задовољства запослених елементима организације који су им значајни (радна атмосфера, висина зараде, међуљудски односи, могућност напредовања и др.) (Томашевић, 2007).

Уколико се посматра однос између организационе културе и организационе климе, уочава се одређена разлика између та два појма. Организациона клима је усмерена ка испуњењу очекивања пре свега запослених, док је у погледу организационе културе то питање карактера и суштине који се очекује од организације. Када се говори о организационој клими, мисли се на „температуру” у организацији, а када се говори о култури, мисли се на притисак коју организација трпи. У погледу облика, организациона клима је трансактуелна (постојећа) карактеристика организације, док је организациона култура трансформациона карактеристика. Организациона клима је, пре свега, усмерена ка оперативном

(радном) нивоу одређене организације, а организациона култура се ствара и исказује највише кроз стратешки ниво организације. Најпоследње, организациона клима је доминантно одраз норми и понашања, а култура вредности и веровања.

У основи, све зависи од личности: неке је важно какве су организациона култура и клима све док је зарада висока, а неком другом је важније да је атмосфера у предузећу опуштена и да може стваралачки да мисли и ради. Будући запослени мора сам проценити да ли му организациона култура у потенцијално будућем предузећу одговара. Доминантна организациона култура је она коју осмишљава и спроводи топ менаџмент. Стога, мала је могућност да, у том смислу, запослени ишта промени уколико му не одговара.

Организационо понашање се може објаснити као „поље истраживања које се бави утицајем појединаца, група и структуре на понашање унутар организације, како би се знање стечено тим истраживањем применило за повећање делотворности дате организације” (Robbins, 1996: 10). Организационо понашање се односи на међуљудске односе унутар организације. Ти односи се успостављају између појединаца и група људи. Организационо понашање обухвата најмање две компоненте: организациону и психолошку, а обе компоненте обухватају понашање у функцији динамике организације, уз то да га свака сврстава у свој теоријски систем (Субошић, Кекић, 2009).

Организационо понашање је важна појава у организацији, а његово познавање је неопходно за њено разумевање, предвиђање и контролисање. Проучавање организационог понашања с наведеним циљевима конципира се тако да се сазнања до којих се дође систематизују у четири области:

- стимуланси – унутрашњи и спољашњи, посматрани у односу на појединца или групу унутар организације;
- људи – психички аспекти чланова организације;
- понашање – обрасци понашања појединаца и група у организацији и
- последице – консеквенце за човека и организацију у зависности од одређених понашања.

Понашање које је доминантно одговарајуће за већину чланова организације разуме се као прихватљиво опхођење, учествовање у неформалним организационим обрасцима, сопствена организованост, ваљано комуницирање, решавање конфликтних ситуација и сл. Насупрот наведеном, претежно неодговарајуће понашање појединаца и група у организацији укључује пропуст, тј. неуспешно практиковање наведених са-

држаја рада (Јасински, 1964). Уколико се наведене вештине уопште као садржаји организационог понашања, могу се сврстати у три групе:

- техничке – методичке, технолошке, тактичке и др.;
- социјалне – мотивационе, комуникацијске и др., које је неопходно да имају сви чланови организације и
- стратегијске – идентификовање, закључивање, дефинисање, поређење и др., које су потребне само за менаџере (Субошић, Кекић, 2009).

Поједини истраживачи разматрају питање организационог понашања из угла више научних дисциплина. Тако Робинс сматра да се организационо понашање може разматрати са становишта:

- психологије – учење, мотивација, перцепција, обука, задовољство послом, радни стрес, радни дизајн, селекција запослених, ефективно вођство, процена перформанси, појединачно одлучивање;
- социологије – групна динамика, радни тимови, комуникација, моћ, сукоб, интергрупно понашање, формална организациона теорија, бирократија, организациона технологија, организационе промене, организациона култура;
- социјалне психологије – промена понашања, промена става, комуникација, групни процеси, групно одлучивање;
- антропологије – упоређивање ставова и вредности, међусобне анализе културних вредности, организациона култура, организационо окружење и
- политичке науке – сукоб, моћ, интраорганизационе политике (Robbins, 1996).

У погледу становишта научних дисциплина које се баве питањима организационог понашања, Робинс сматра да се све оне могу сагледати из угла појединца, групе или организационе структуре. Све наведено Робинс смешта у заједничко поље изучавања под називом *студије организационог понашања*.

Веома је значајно поменути још неколико појава везаних за организационо понашање: групна динамика и формалне и неформалне организације. Групна динамика обухвата догађаје и промене у односима између појединих чланова групе и промене у односима групе према другим групама, које су с њима у неком просторном или психолошком контакту. Отуда, групна динамика се остварује на међугрупном и међуљудском плану. Међуљудска динамика се остварује следећим механизмима: имитацијом, сугестијом, симпатијом, антипатијом, идентификацијом, социјалним притиском, социјалном стимулацијом и инхибицијом (Јурина, 1994).

Формална организација је пројектована и нормирана организацијска структура која се успоставља због оптималног усклађивања односа свих ресурса и постизања циља организације. У њеном пројектовању и увођењу се прописују елементи организације *stricto sensu*, који су важни

за схватање процеса рада и препознавање успешности. Као резултат организационе структуре, у свакој организацији постоји неформална организација (Јурина, 1994). Неформална организација, с друге стране, јесте стварно организационо понашање запослених у оквирима формалне организационе структуре, засновано на истинским односима међу људима у радном процесу, с тим што су односи међу људима засновани и на мотивима и механизмима социјалне интеракције и стремљења ка остваривању властитих интереса, али актуелизацијом индивидуалних потенцијала, односно социјалном сатисфакцијом (Петковић, 2008:101).

Организациона структура се може описати као формалан систем одговорности, којим су дефинисане кључне позиције у организацији, као и право да се постављају циљеви, примају информације и утиче на рад других. Под организационом структуром се подразумева проблем рада унутар предузећа, подела на поједине делове који представљају организационе јединице у којима се реализују одређене функције и задаци.

Израз „структура” (лат. *structura* – слагање, склапање, зидање) има више значења. Структура је саставни елемент сваке организације, а уједно и најважнији. Свака организација има свој систем унутрашњих веза и односа, односно одређену организациону структуру која јасно показује ко је коме подређен. Организациона структура предузећа је динамичан елемент који прати циљеве предузећа, а они произлазе из стратегије развоја предузећа. Утицај интерних и екстерних чинилаца организације је веома значајан за обликовање организационе структуре предузећа, тако да ће предузеће које делује у нестабилном окружењу знатно чешће морати да мења своју организациону структуру него у случају када је та околина стабилна.

Вилијам Скот сматра да је организациона структура логичан однос између нивоа управљања и подручја функција који омогућава успешно остваривање циљева предузећа (Scott, 1961). Из социолошког угла, организациона структура се сагледава као систем односа међу људима ради извршавања одређених задатака (Perrow, 1970). Различите дефиниције организационе структуре објашњавају елементе који чине структуру:

- оперативни – сви радници на извршном нивоу;
- стратешки – највише руководство, тзв. топ менаџмент;
- средњи – менаџери средњег нивоа;
- техноструктура (стручне организационе јединице) – стручњаци с високим нивоом знања и стварним ауторитетом и

- штабни – (особље за подршку) који има задатак да помаже линијском менаџменту (H. Mintzberg).

Да би сви чиниоци пословања у организацији функционисали, потребно је објединити их у остваривању задатака организације, а исто тако обезбедити координацију на свим нивоима. Координација свих активности у организацији се може успешно одвијати само ако се прво утврди правилан временски распоред послова. Организациону структуру чине следећи елементи:

- организација материјалних чинилаца, која обухвата организацију материјалних улаза (сировина и материјала) као и организацију опреме;
- организација људских чинилаца, која укључује све проблеме у вези с организацијом људи, избором и попуном радних места, као и с интеграцијом, социјализацијом и оријентацијом запослених у радној средини;
- рашчлањивање задатака, које обухвата поделу укупног задатка предузећа на посебне и појединачне задатке;
- организација управљања и менаџмента, која обухвата проблематику организације управљања и организације менаџмента, као и осталих међусобних односа и
- организација временског редоследа послова, која укључује истраживање временске усклађености свих чинилаца производње и целокупног тока производње и пословања (Fillee, House, 1984).

Одабир одговарајуће организационе структуре неке организације је једна од најзначајнијих одлука предузећа, јер уколико се усвоји организациона структура која не одговара ситуацији у којој се дата организација налази, биће успорене или заустављене способности управљачког система. Начин структурирања организације је специфичан за сваку организацију и својствен само њој, те се не може говорити о универзалном начину структурирања организације. Проблем с којим се суочава сваки дизајнер организације је постизање равнотеже између стабилности и флексибилности организације, тј. организационе структуре. Стабилност структуре омогућава специјализацију и рационализацију пословања, као и умањење трошкова, а флексибилност омогућава брзо прилагођавање организације променама у окружењу. Избор организационе структуре предузећа превасходно је задатак највишег менаџмента организације, који мора пронаћи равнотежу између те две крајности.

Изградња организационе структуре мора да осигура остваривање циљева организације, оптималну поделу рада, посебно задатака који се делегирају менаџерима, посвећивање пуне пажње кључним функцијама у организацији и пажљиво одређивање одговорности, рационалну употребу квалификација, искуства и специјалистичких знања, да запослени раде у ефикасним и ефективним радним скупинама, а да им рад буде

заснован на одговарајућем систему информација и комуникација. У процесу организационе изградње се ствара формална организациона структура која се јавља као резултат процеса организационе изградње и представља основу сваке организације, те су њом аниципативно утврђени распоред послова и систем интерактивних односа и веза у организацији, које прописују правила и норме понашања. У тренутку стварање организационе структуре стварна организациона структура одговара формалној. До несклада између формалне и стварне организационе структуре долази због промена елемената организационе структуре и он је већи што је дуже трајање нове формалне организације. Неформална организација се везује за људе и њихово активирање у организацији и представља скуп релативно трајних односа међу људима који су се развили током заједничког рада. Појава неформалне организације углавном се везује за неформалне групе у организацији и може да буде усредоточена на остваривање циљева организације, али исто тако и на остваривање неких парцијалних интереса појединих неформалних група у организацији. Уколико су ти циљеви у супротности с циљевима и интересима организације као целине, реч је о негативном деловању на резултате пословања организације.

Ако се организација (као субјекат) разумева као производ менаџмента, организациона структура се може схватити као производ организовања, односно успостављања нове или мењања постојеће организационе структуре. Организовање је, тако, менаџерска активност или процес, док је организациона структура резултат или производ те активности или процеса (Стевановић, 2012). Отуда, појам „организациона структура” се дефинише као циљно усмерена, функционална, оптимална (ефикасна и ефективна) подела рада и условима окружења прилагођена конфигурација (архитектура) људских (кадровских), материјалних, енергетских и информационих ресурса организације. Она представља својеврстан, формално успостављен систем организационих делова, људи (појединаца), материјалних и других ресурса, с њиховим задацима (улогама), унутрашњим везама и односима, успостављеним на основу поделе рада, груписања послова, делегирања ауторитета и одговорности и на одговарајућим механизмима координације и контроле (Стевановић, 2012).

Организациона култура – општи поглед

Организациона култура је систем заједнички схваћеног смисла и веровања организационих чланова који, у великој мери, одређује њихове

међусобне поступке (Robbins, Coulter, 2005). Такав систем представља заједничко виђење чланова једне организације које утиче на начин њиховог понашања. У свакој организацији постоје митови, симболи, вредности, ритуали и праксе које временом еволуирају. Организациона култура претежно представља „начин на који решавамо проблеме”; прецизније, њом се утиче на оно што запослени могу да ураде и на то како разумевају, дефинишу, анализирају и решавају проблеме. Једна од дефиниција каже да организациона култура представља стечено знање и искуство које појединац користи у развоју свог. Организациона култура је ужи појам од културе и уместо у друштву и његовим институцијама у целини, испољава се у микросоцијалном окружењу, тј. у организацији.

Уколико се жели разумети организациона култура, морају се разјаснити две основне ствари. Култура је повезана с оним што организација ради, односно производи и/или које услуге пружа. У организацији се развијају различити производи или услуге и начини понашања који разликују једну групу од других група, односно једну организацију од других организација. Организациона култура је истодобно у вези с тим на који начин/како организација то ради. Нарочито битне особине које би требало развити су: свест о квалитету, флексибилност, услужна оријентација и сл. Будући да је култура производ предузетих акција и да је утемељена у индивидуалним и колективним особинама запослених, може се рећи да „култура извире док радимо неке друге ствари” (Gupta, 1986).

Култура се преноси запосленима на више начина, а најчешће причама, ритуалима, језиком и материјалним симболима. Приче се састоје већма од препричавања битнијих догађаја о људима и то највише од анегдота. Ритуали организације чине ланац активности које су понављајућег карактера, а којима се исказују и оснажују вредности организације, утврђују најбитнији циљеви и који су људи од ванредне важности за организацију. Језик се односи на то како многе организационе јединице у оквиру целине употребљавају језик као начин идентификовања представника организационе културе. Учењем тог језика се испитује да ли су и како чланови прихватили културу и да ли су спремни да је очувају или унапреде. Материјални симболи који преовлађују у организацијама одnose се на: начин облачења запослених, марке аутомобила који возе менаџери, изглед просторија и сл. Наведени симболи се посебно тичу менаџера, тј. квалитета и декорације намештаја у њиховим канцеларијама, погодности за менаџере у виду чланства у спортским клубовима, летовалишта која су у власништву организације, посебне одеће за запослене, просторије за обедовање, места за паркирање итд.

Прво на шта се мора обратити пажња јесте то да се култура може разумети као перцепција. Појединци схватају организациону културу на основу онога што чују, доживе или виде у склопу организације. Заједнички аспект културе организације се заснива на чињеници да, и поред тога што појединци имају различито порекло у погледу социјалних, фамилијарних, топонимских и других корена и/или су радили у оквиру различитих организационих нивоа, они су склони томе да организациону културу описују на сличан начин. И организациона култура се може разумети као описна категорија. Она се огледа у начину вођења организације, а у режији њених чланова, при чему се не мисли на то да ли им је она допадљива. Дакле, израз „организациона култура” обухвата дескрипцију, а не процену.

Премда свака организација има своју организациону културу, немају све организационе културе подједнак утицај на опхођење и поступке запослених. Постоје културе организација у којима се сржне вредности веома поштују и интензивно постоје – имају већи утицај на запослене од слабих организационих култура. Што запослени снажније присвајају кључне вредности организације као своје и што су посвећенији раду, радним односима и унутрашњем окружењу, култура је снажнија. Сазнање о нивоу организационе културе (слаба, средњег нивоа, јака) зависи од чинилаца као што су: величина организације, почетни ниво дате организационе културе, временски оквир постојања и степен интерактивних односа међу запосленима.

Култура било које групе људи је скуп уверења, навика, праксе и начина размишљања, који они међусобно деле и практикују кроз заједнички боравак и рад. Он се односи на скуп претпоставки које људи догматично и једноставно прихватају у међуутицају с другима. На транспарентном нивоу, култура групе поприма облик ритуалног понашања, симбола, митова, прича и звукова (Stacey, 1997). Природа организационе културе се може анализирати изучавањем прича које људи у организацији препричавају. Тако, новозапосленима се увек могу причати добро познате приче о оснивачима организације или неким другим значајним вођама организације. Прича је начин истицања правила која сви прихватају. Одећа вође је културни симбол кључног уверења о неформалним односима. Култура се одражава у вођству и стиловима менаџмента. Анализом културе стратег ће адресирати суштинска уверења и снагу којом људи у њих верују.

Када се пропагира организациона култура, превасходно је неопходно да менаџмент буде усмерен ка запосленима, а истовремено и ка окружењу, јер је организациона култура *differentia specifica* сваке радне

организације и представља њен имиџ. Веома је важно да запослени буду свесни и да имају осећај мисије организације, јер је осећај мисије много више од дефиниције посла, тј. од подручја у којем егзистира организација. Осећај мисије треба разликовати од идеја које су иза речи визија и стратешка намера. Мисија се разумева као разлог зашто постојимо – безвремени циљ постојања једне организације, она је начин понашања и односи се на садашњост.

Карактеристике културе се односе на следеће:

- колектив – организациона култура не може бити производ самосталног деловања појединаца; појединци могу бити иницијатори да се одређени културни образац поштује унутар једне организације и да се потруде да такав културни образац наметну осталим запосленима, али све док специфичан начин опхођења, мишљења и деловања, као и систем вредности не буду колективно прихваћени и практиковани у свакодневном раду, то не представља организациону културу;
- емотивни набој – из разлога што организациона култура помаже да се превазиђу осећања анксиозности и бриге, у њеној основи и исказаним облицима се налазе колико значење, толико и емоције; до одређеног степена, свака организациона култура је „големи напор да се замаскирају” брига, опасности и стрепње из свакодневног живота (Trice, Beyer, 1993);
- историјска утемељеност – организациона култура, као свака култура, не може бити одвојена од сопствене историје и не јавља се изненада и преко ноћи; да би се организациона култура развила, неопходно је да запослени проведу неко време заједно, да размењују мишљења и знања, да деле заједничке сумње и несигурности и да, на неки начин, међусобно имитирају једни друге;
- инхерентна симболичност – рећи да је култура питање симболичности изражава намеру да се нагласи експресија, пре него техничка и практична страна људског понашања; симболизам има важну улогу у културолошкој комуникацији и експресији; симболи, на тај начин, надахњују и подстичу културолошку комуникацију, тако да се сматрају основним инструментима културолошког изражавања (Turner, 1967);
- непрецизност (нејасност) – не само да је култура, а тиме и организациона култура, инхерентно симболична, она је и непрецизна и често делује збуњујуће на много начина; организациона култура није монолитан и једноличан скуп идеја, мишљења и знања, она доминантно инкорпорира контрадикције, двосмислености, парадоксе и ствара ненамерно испланирану конфузију (Keesing, 1987);
- стицајност – нема генетско, односно биолошко порекло;
- дељивост – култура није специфичност појединца; она се дели и меша између чланова организације;
- трансгенерацијска је – преноси се с генерације на генерацију и

- адаптивност – заснива се на способности људи да се прилагођавају средини и догађајима.

Интересни садржај појма „организациона култура” се може суб-лимирати у неколико секвенци:

- јасна правила понашања између запослених, као што су, на пример, употребљавани језик и вокабулар, али и поштовање и подражавање ритуала;
- норме које постоје у оквиру радних група;
- доминантне вредности које заступа једна организација, као што су, на пример, „производни квалитет” или „непроцењивост руководства”;
- филозофија којом се руководи менаџмент и запослени у вођењу политике организације према запосленима и/или клијентима;
- правила игре с којима се слажу запослени у организацији, као и оквири које новозапослени мора да научи како би постао прихваћени члан организације и
- угођај или клима која се проноси кроз организацију у физичком облику и начин на који запослени међусобно делују с корисницима услуга и/или окружењем (Schein, 1985).

Свака организација има своју особену културу. Уколико се на развоју те културе не ради свесно, дешава се да се у организацији развију неформална, често дисфункционална понашања. Отуда се може закључити да је једна од најважнијих улога менаџмента организације да свесно ствара жељену културу која би омогућила приближно потпуну делотворност организације. Култура организације може бити описана као оријентисана на акцију, на људе и системски оријентисана (Griffin, Patterson, West, 2001).

У организацијама где је менаџмент оријентисан на акцију, иноко-сни вођа усмерава културу. Већина пажње је усмерена ка обављању задатака, кретању унапред, трагању за новинама и управљању променама. Такви лидери непрестано улажу додатну енергију у организацију кроз тренинг и обуку, који наглашавају потребу за преузимањем појединачне одговорности, исказивањем иницијативе, преузимањем размотрених ризика, утицањем на индивидуалну продуктивност и резултате. То је динамичан облик организационе културе, чије је упориште у појединцима који су мотивисани да се унапреде до изазова пословања, углавном на начине који превазилазе оно што се може сматрати редовним (уобичајеним) извршењем посла. Таква организациона култура може да буде неосетљива на несклад у ситуацијама и људима, када се претпоставља да код сваког постоји развијен осећај за изазов и тежња ка интензивним достигнућима.

Карактеристика организационих култура усмерених ка људима је-су лидери који обучавају запослене да буду спремни да преузму одговорност и онда им је делегирају. У таквим организацијама одговорност се додељује наниже, што је дубље могуће. То је тип организације где акценат није на контроли. У њима се дају шира овлашћења обученим људима и верује им се да ће уградити квалитет. Ако се одлука у вези с овлашћивањем покаже погрешном, искуство се користи као основ за учење, а не за критику или казну. Акценат је на обавезивању и узајамној подршци, а неотпорне су на појединачне разлике, извлачећи најбоље из сваког. Негативна страна те културе се јавља када одговорност није ваљано делегирана и када људима није дата потребна подршка. Недовољност изазова за сналажљиве и обучене људе води лошим перформансама, али и ако се људима да да раде више од онога што могу да поднесу, резултат је исти.

Успешне, системски оријентисане културе покушавају да систематично и системски приступе превазилажењу проблема и понављајућим ситуацијама. У већини организација, 80% онога што се ради представља рутину. Системски оријентисана организација то зна. У оквиру ње се развијају процедуре за управљање том рутином, остављајући менаџерима могућност да искористе своју енергију на преосталих 20% рада. Срж успешне, системски оријентисане организације је њена способност да непрестано испитује своје системе. Сваки процес је подложен одговарајућој поновној процени и побољшању. Људи консултују правила кад год је то могуће, али су приправни да преузму и индивидуалну одговорност.

Особености организационе културе у полицији

Организациона култура у полицији обухвата највише тзв. „невидљиве” елементе организације, за разлику од структуре која представља њене екстерне, манифестне елементе. Структуром полицијске организације се сматра само врх тзв. „организационог леденог брега”, док организациона култура представља његов остатак који је „под водом” и као такав теже уочљив и сазнајан (Субошић, Кекић, 2009). Садржај организационе културе у полицији се може објаснити као начин размишљања, уверења, ставови и вредности полицијских службеника док обављају службене задатке.

Полицијска организациона култура се може посматрати као „санта леда”. Значај тих елемената се нарочито уочава при вођењу неких стратешких пројеката у полицији, када се појављују различити облици уд-

руживања делова или целих полицијских организација. Ту се велика пажња поклања опипљивим елементима договора, као што су различите политике, тактике и процедуре, док се култура ретко разматра, јер се она у полицији подразумева. Ипак, истраживања указују на везу између разлика у култури и неуспеха таквих пројеката. Организације би, у том смислу, требало да истраже разлике у култури пре него што предузму било какву активност с другим полицијским организацијама, нарочито када је реч о облицима међународне полицијске сарадње, као што су, на пример, полицијске мисије, официри за везу и сл.

Модел „леденог брега” се састоји од понашања на врху, система и операција у средини, и у основи темеља културе. Треба кренути од тога „шта” се дешава на сваком нивоу, а затим ићи дубље, како би се одговорило на питање „зашто” се то дешава.

Понашања – врх „леденог брега” чине елементи културе које појединци могу да опазе својим чулима. То су, на пример, језик који се користи или понашање особа приликом друштвених догађаја, као што су различити скупови, састанци и сл. и обезбеђује само површно разумевање културе. Понашања су оно што можемо видети, али их на овом нивоу не можемо протумачити, односно утврдити њихов узрок. Често се догађа да грађани не разумеју шта полиција ради и зашто то ради, јер је у питању начело конспиративности којим се штите сазнања полиције о одређеним криминалним активностима.

Системи и операције – на овом нивоу је могуће утврдити како функционишу системи и операције, односно процеси у оквиру организације. На пример, полицијска организација је заснована на поштовању хијерархије, правила и процедура, њене активности се углавном ослањају на структуре са ригидном (крутом) контролом и менаџмент културом која није спремна да толерише другачије мишљење. Наравно, ситуација у полицији није у потпуности таква, јер понекад задатак и ситуација намећу лабилнију структуру. Овде можемо посматрати организациону структуру, филозофију управљања и стратегије у вези с људским ресурсима.

Темељ културе – најдубљи ниво културе, који је заснован на фундаменталним вредностима и веровањима. Он може да обухвати, на пример, перцепцију исправних и погрешних ставова у вези с различитим питањима, тј. проблемима. Таква, фундаментална веровања су прећутна, ткана кроз друштвену економију, законске и политичке оквири. Културно „зашто” је тешко одредити на овом нивоу, с обзиром на то да узрок често лежи у догађајима из историје полиције и задатака које је обављала.

С обзиром на то да је организациона култура врста друштвене културе, организациона култура у полицији је у основи одраз националне културе. Није исто радити у српској полицији или полицији неке друге државе на коју утиче националне култура те земље. У српским организацијама, па тако и у полицији, претежно владају висока дистанца моћи, високо избегавање неизвесности, колективизам и тзв. женске вредности (оријентација на људе и др.). Организациона култура представља сложен образац веровања, очекивања, идеја, вредности, ставова и понашања које деле чланови једне организације. Конкретније, организациона култура обухвата рутинска понашања, норме, доминантне вредности, филозофију, правила игре. Ниједна од тих компоненти појединачно не представља културу организације. Међутим, узете заједно, оне одражавају организациону културу. Културу организације (Бахтијашевић-Шибер и др., 1991) чине веровања и вредности, норме и правила, ставови и уверења, обичаји и ритуали, комуникација и језик, односно симболи.

Веровања и вредности су релативно стабилне и трајне концепције пожељног, а могу бити експлицитне и имплицитне. Одражавају се у филозофији организације, слоганима и симболима. За полицију је карактеристично да има изјаве о мисији, које потврђују оно чему је полицијска организација намењена и које вредности, притом, поштује и негује (позната је мисија полиције изражена слоганом „служити и штити”, наведеним на одговарајућем графичком симболу). У том смислу, значајно је увођење Упутства за очување полицијског интегритета. Изјава о мисији је кратак и лако разумљив текст који дефинише мисију, визију и вредности полицијске организације. Те вредности резултирају нормама и правилима који су уско повезани, али не и истоветни.

Овај ниво обухвата колективна веровања, вредности и осећања у вези с тим шта је добро, нормално и рационално. Имплицитне вредности, тј. оне које су дубоко укоренење у култури организације и које менаџмент подстиче својим понашањем, снажно утичу на друге, док вредности којима пружамо само усмену подршку, које су идеалистичне и које не одражавају понашање менаџера могу имати слабо или никакво дејство на организацију.

Норме су обично неписана правила понашања (правила игре) или неформална (незванична) упутства о томе како се треба понашати у полицијској организацији. Њима се вредности претварају у облике понашања. Оне одражавају уобичајене или постојеће ситуације (корупција није компатибилна с полицијским послом). Оне углавном нису у писаном облику, јер у супротном претежно представљају политику или про-

цедуре полицијске организације. Норме се најчешће преносе усмено или понашањем и остали полицијски службеници их могу наметнути особи која се не понаша у складу с њима. Оне могу веома снажно утицати на понашање запослених, због тога што се понашање других контролише начином на који сами реагујемо на њих. Норме се односе на следеће аспекте понашања: радна етика, амбиција, перформансе, моћ и формалност. Правилном се одређује шта треба учинити, применити и/или поштовати (полицијски службеник не сме примити никакав поклон или услугу, да би заузврат тој особи пружио некакав вид помоћи). Норме и понашања условљавају понашање, а полицијски службеници у раду примењују норме и правила уколико су ваљано дефинисани. Уколико полицијска организација има недоумице у вези с избором ваљаних правила и норми, евентуалне препоруке може потражити у оквиру међународних институција, какве су Уједињене нације, Европска унија, међународне организације цивилног друштва и сл.

Ставови и уверења су идеали и начела понашања и изражавају се кроз имиџ организације. Односе се на понос, лојалност, иновативност, промене итд. Њима се одражава етичка димензија организације и често се нормирају посебним кодексом. За српску полицију је то питање *Kodeksa policijske etike* (Субошић, Кекић, 2009). Вредности и начела организационе културе и супкултура одражавају се у нормама и опхођењу кроз кодексе прописног поступања – смерницама, упутствима и/или етичким, дисциплинским или деонтолошким кодексима (Cohran, Bromley, 2003). Етички и деонтолошки кодекс су проактивне, а дисциплински кодекс реактивне природе. Наиме, несклад између етичког и деонтолошког кодекса потиче од чињеници да „све оно што је непрестано, питање је морала и етике, а оно што је неизвесно, питање је деонтологије” (US Institute for Peace, 2010).

Обичаји и ритуали су веома слични бихевиористичким симболима и подразумевају устаљене облике понашања како би се стимулисала идентификација појединаца с полицијском организацијом. Испољава се неговањем традиције полицијске организације (празници, жалости и свечаности, промоције, заклетве и др.) или њених организационих јединица (нпр., Дан јединице).

Комуникација и језик, као елементи организационе културе у полицији (сличност са семантичким симболима), подразумевају да свака организација, подсистем и група развијају специфичан начин споразумевања и комуницирања. Особености комуницирања и језика у полицијској организацији су усмерени ка невербалној комуникацији (држање тела у одређеним ситуацијама), жаргон, разнолике скраћенице, степен

формалности у узајамном опхођењу (однос претпостављени – потчињени).

Површински ниво организационе културе у полицији састоји се од симбола. Симболички елементи организационе културе су:

- семантички симболи – језик, жаргон, митови, приче, метафоре; значајни симболи културе полицијске организације могу бити повезани с неким појединцем, који се тада назива херојем културе;
- бихевиористички симболи – ритуали и церемоније, обрасци понашања (нпр., различите свечаности поводом православне славе полицијских јединица, прославе Дана неке полицијске службе и сл.) и
- материјални симболи – спољашњи и унутрашњи изглед просторија, логотип, начин облачења итд.; они су спољашњи знак статуса појединаца у полицијској организацији (униформа, службена значка, ознаке итд.); постоје и неки други, мање изражени статусни симболи у полицији, попут луксузне канцеларије, пословног секретара, средстава репрезентације, службеног аутомобила и телефона, посебног места за паркирање за руководиоце у полицији итд.

Видљиве и опипљиве аспекте једне организације, тј. аспекте организације које људи чују, виде или осећају називамо *артефактима*. Артефакти су физичке, понашајне и вербалне манифестације организационе културе. То су видљиви, опипљиви и звучни резултати људских активности, које су утемељене у вредностима и темељним претпоставкама.

Кодекси етичког поступања постоје у разнородним облицима у свим полицијским службама света (прописи, меморандуми). У зависности од њихових специфичности и изазова с којима се сучељавају, поједине полицијске службе акцентирају етику, а друге поступање (Beck, Wilson, 1997). Полицијска служба се не може борити против различитих деформитета (корупција, криминал, крађе, преваре и сл.) у својим редовима само етичким или дисциплинским кодексом.

Временом, култура сваке организације и/или система се развија, а тај развој може бити производ спољашњих и унутрашњих чинилаца. У зависности од тих чинилаца у организационој култури, деформитети и девијантности у полицији могу бити подстицани или стопирани. Организациона култура је склона променама и те промене се могу одвијати споро или брзо, континуирано или етапно, што зависи од услова.

Полицијска организација следи вредности које могу надилазити вредности супкултура. Унитаристички концепт и замисао културе, који се ослањају на претпоставку да у оквиру једне организационе културе сви њени елементи деле истоветне и доследне идеје, у најмању руку су нетачни. Супкултуре највише долазе до изражаја када искрсне неки про-

блем, сукоб или непредвиђена ситуација. Полиција није хомоген систем. Подела задатака и послова поспешује стварање супкултура са специфичним вредностима и нормама (Reuss-Ianni, Ianni, 1983).

Снажан утицај супкултура се може појавити због специфичности и контрадикторних притисака везаних за ту професију: свеприсутна опасност, несигурна функција и ауторитет полицијских службеника, непријатељски став и однос према полицијским службеницима због њихове контролне улоге, неразумни захтеви и неусклађена очекивања, узајамна зависност полицијских службеника, напета радна средина итд. Да би се умањиле опасности од таквих ситуација, потребно је практиковати правила и механизме арбитраже и контроле.

Организациона култура је повезана са свим аспектима полицијске организације. Она је, на тај начин, повезана с вредностима и веровањима полицијских службеника у смислу шта је пожељно, а шта није у организацији. Она је такође повезана с технологијом организације: вештине, опрема и технике које омогућавају организационој јединици полиције да остварује своје задатке. Култура је повезана и с типом организационе структуре коју је прихватила полиција, а која омогућује полицијским службеницима да успешно координирају своја понашања.

Специфична култура организације у суштини представља начин на који се групе годинама организују да би решиле проблеме или одговориле на изазове који се пред њих постављају. Култура треба да буде развијена од стране организације тј. менаџмента, а затим прихваћена или научена. Људи постају „професионално деформисани” начинима понашања, размишљањем и осећањем карактеристичним за организацију у којој раде.

Када се право понашање запослених разликује од идеалних модела, често се примењују санкције – притисак је усмерен тако да утиче на девијантно понашање појединаца и да га врати у оквире понашања какво организација очекује. Притисак може бити очигледан, на пример: дисциплинске мере (опомена, процентуално смањење плате за одређени период), суспензија или отказ. Али, притисак такође може да буде суптилнији (софистициранији). Такав притисак значи да се било које одступање од стандарда организације посматра као одступање ка лошем.

Када полицијски службеник довољно поприма карактеристике посебне културе, односно када прихвати развијену културу, она опстаје чак и када су њени чланови изложени утицајима нових култура. Таква истрајност значи да је промена, иако не немогућа, често сасвим тешка. То не значи да културе нису флексибилне. Заправо, културе се мењају кон-

тинуирано или мало-помало и у неким организацијама се мењају брже од других. За организациону културу у полицији важи да припада културама које су анахроне и споро промењиве.

С обзиром на то да се организационе културе развијају и испољавају на различите начине у различитим организацијама, немогуће је рећи да је једна култура боља од друге, већ само да је различита на одређени начин. Културе се временом развијају. Културе које су добре под одређеном групом околности или у одређеном периоду могу постати нефункционалне у промењивим условима или у другом периоду. Не постоји идеална организациона култура, већ само одговарајућа (пријемчива). То значи да не постоји универзалан концепт за управљање културом, већ постоје одредени приступи који могу бити од користи.

Управљање организационом културом је једна од значајних области управљања, односно вођења полицијске станице (јединице), и укључује три активности: стварање, одржавање и промену организационе културе. Када се мисли на дизајн организационе културе, важно је знати следеће:

- културу стварају лидери (старешине, руководиоци) у полицији; полицијски службеници се идентификују с вођама, начином на који се понашају и оним што очекују и узимају их као моделе (мустре) улога;
- култура се обликује поводом критичних догађаја из којих се учи која понашања су пожељна;
- култура се развија из потребе да се одрже ефективни радни односи између полицијских службеника и
- организациона култура у полицији је под снажним утицајем окружења, које може бити стабилно, али је у све већој мери динамично или турбулентно (поготово када је реч о интересно-гранском окружењу).

Закључак

Организациона култура, у погледу односа према безбедносној култури, јесте појам ужег захвата појма, али и делимично поклапајућег садржаја. Наиме, све што се тиче заштите вредности, мишљења, понашања и опхођења одређеног система у друштву, био он јединачног или колективног карактера подразумева културу безбедности, док је организациона култура усмерена ка микросоцијалној средини – организацији.

Организациона култура, структура, клима и понашање су појмови сличног семантичког корена, али и сличног садржаја. Организациона клима је начин на који запослени опажају (како виде и осећају) организациону културу која постоји у њиховој организацији. Организациона

структура представља логичан однос између нивоа управљања и подручја функција, који омогућава успешно остваривање циљева предузећа, док се из социолошког угла организациона структура сагледава као систем односа међу људима ради извршавања одређених задатака. Организационо понашање се односи на међуљудске односе унутар организације. Ти односи се успостављају између појединаца и група људи.

Организациона култура доминантно представља „начин на који решавамо проблеме”. Њом се утиче на оно што запослени могу да ураде и на то како разумевају, дефинишу, анализирају и решавају проблеме. Организациона култура представља стечено знање и искуство које појединац користи у развоју свог организационог понашања.

Организациона култура у полицији се може објаснити као начин размишљања, уверења, ставови и вредности полицијских службеника док обављају службене задатке. Културу организације у полицији чине: веровања и вредности, норме и правила, ставови и уверења, обичаји и ритуали, комуникација и језик, односно симболи. Све те карактеристике организационе културе у полицији су прописане законским и подзаконским актима, као и *Кодексом полицијске етике*, *Упутством за очување полицијског интегритета*, изјавом о мисији и крилатицом „служити и штити”.

За развој организационе културе у полицији је карактеристичан утицај окружења, које посредством јавног мњења, а нарочито медија, може да прати рад полиције и полицијско понашање које је одраз организационе културе у полицији, тј. организационо понашање је одраз корена организационе културе у полицији. То је последица тога што полиција своје резултате, задатке и сараднике остварује и стиче у окружењу.

Литература:

1. Bahtijarević-Šiber, F. i dr. (1991): *Organizacijska teorija*, Informator, Zagreb.
2. Beck, K., Wilson, C. (1997): Police officers: views on cultivating organizational commitment, *Policing: An International Journal of Police Strategies & Management*, 20(1), 175–195.
3. Cohran, K. J., Bromley, L. M. (2003): The myth (?) of the police sub-culture, *Policing: An International Journal of Police Strategies & Management*, 26(1), 88–117.
4. Duffy, J. (1999): *Harvesting experience: reaping the benefits of knowledge*, ARMA International, Kansas.

5. Filley, A., House, J. R. (1984): Group Structure and Organizational Effects. In L. H. Tosi (Ed.), *Theories of Organization* (pp. 104–117), John Wiley & Sons, New York/Toronto.
6. Griffin, M. A., Patterson, M. G., West, M. A. (2001): Job Satisfaction and Teamwork: The Role of Supervisor Support, *Journal of Organizational Behavior*.
7. Gupta, P. (1986): *Black British Literature: An Annotated Bibliography*, Dangaroo Press, Aarhus.
8. James, L. A., James, L. R. (1989): Integrating work environment perceptions: Explorations into the measurement of meaning, *Journal of Applied Psychology*, 74, 739–751.
9. Jasinski, J. F. (1964): Dynamics of Organizational Behavior. In Litterer, A. J.: *Organizations: Structure & Behavior* (pp. 410–415), John Wiley & Sons, New York/Sidney/London.
10. Jurina, M. (1994): *Rukovođenje i organizaciono ponašanje*, MUP Republike Hrvatske, Zagreb.
11. Keesing, R. M. (1987): Anthropology as interpretive quest, *Current Anthropology*, 28(2), 161–176.
12. Kekić, D. (2004): Kultura bezbednosti u savremenim shvatanjima bezbednosti, *Međunarodni problemi*, 56(2–3).
13. Perrow, C. (1970): *Organizational Analysis: A Sociological View*, Wadsworth Publishing Company, Belmont.
14. Petković, M. (2008): *Organizaciono ponašanje*, Centar za izdavačku delatnost Ekonomskog fakulteta u Beogradu, Beograd.
15. Pečujlić, M., Milić, V. (1994): *Sociologija*, Institut za političke studije, Beograd.
16. Reuss-Ianni, E., Ianni, F. (1983): *Two Cultures of Policing*, Transaction Books, New Brunswick.
17. Robbins, P. S. (1996): *Organizational Behavior*, Prentice Hall.
18. Robbins, P. S., Coulter, M. (2005): *Menadžment*, Data status, Beograd.
19. Schein, H. E. (1980): *Organizational Psychology*, Prentice Hall, Englewood Cliffs.
20. Schein, H. E. (1985): *Organizational Culture and Leadership*, Jossey-Bass Publishers, San Francisco/ Washington/London.
21. Scott, G. W. (1961): Organization Theory: An Overview and an Appraisal, *The Journal of the Academy of Management*, 4(1), 7–26.
22. Stacey, D. R. (1997): *Strateški menadžment i organizacijska dinamika*, Mate, Zagreb.
23. Stajić, Lj., Mijalković, S., Stanarević, S. (2006): *Bezbednosna kultura mladih: kako živi bezbedno*, Draganić, Beograd.
24. Stevanović, O. (2012): *Bezbednosni menadžment*. Kriminalističko-policijska akademija, Beograd.
25. Subošić, D., Kekić, D. (2009): Organizaciono ponašanje i organizaciona kultura u policiji, *Kultura polisa*, 6(11–12), 639–655.
26. Tomašević, V. (2007): *Profesionalni razvoj i poslovne veštine*, Univerzitet Singidunum, Beograd.

27. Trice, M. H., Beyer, M. J. (1993): *The Cultures of Work Organizations*, Prentice Hall, New Jersey.
28. Turner V. W. (1967): *The Fores of Symbols: Aspects of Ndembu Rirual*, Cornell University Press, Ithaca.
29. US Institute for Peace (2010): Fighting Corruption in Security Sector Reform, *Peace Brief No. 32*, USIP, Washington.
30. Wright, P. M., Boswell, W. (2002): Desegregating HRM: A Review and Synthesis of Micro and Macro Human Resource Management Research, *Journal of Management*, 28(3), 247–276.

Organizational Culture in the Police on the Threshold of the Third Millennium

Summary: Organizational culture, as the term was established in the framework of the organizational theory and management in the seventies of the previous century. This conception, as well as conceptually close as organizational behavior, organizational climate and organizational structure were developed in the West terminology, from the end thirties of the last century, when the authors attempted to clarify these concepts through theory of dynamics and informal organizations. The reason for late payment explanation of these concepts in our theoreticians and academic circles, we can find in the socialist and war relic present in this region. Special attention, especially after the democratic changes in Serbia, is aimed at the police organization and its work. In this regard, it is necessary to determine the organizational culture, its components, classification, and how it is managed in the police organizations.

Keywords: Organizational Culture, Organizational Behavior, Organizational Climate, Organizational Structure, Police, Police Organizations

ДАНЕ СУБОШИЋ*

Криминалистичко-полицијска академија
Београд

УДК 005.32:351.74
ИД БРОЈ 192631308
Монографска студија
Примљен: 05.04.2012
Одобрен: 02.06.2012

БЕЗБЕДНОСНА КУЛТУРА У КОНТЕКСТУ САВРЕМЕНОГ ОРГАНИЗАЦИОНОГ ПОНАШАЊА**

Сажетак: Организационо понашање корелира с организационом културом, али нису познати место и улога безбедносне културе (као сегмента организационе културе), у контексту организационог понашања. Имајући у виду специфичност тако израженог предмета истраживања, структуриран је и главни део овог саопштења који обухвата разматрање: 1) основних обележја савременог организационог понашања, 2) групне динамике у савременом организационом понашању, 3) неформалне организације као начина савременог организационог понашања, 4) основних обележја безбедносне културе и 5) утицаја безбедносне културе на савремено организационо понашање. Реализацијом истраживања се дошло, између осталог, до закључака о томе да безбедносна култура: 1) представља чинилац организационог понашања, 2) сопствени утицај остварује као део шире – организационе културе, 3) утиче на организационо понашање посредством стимуланса као елемената модела бихевиористичког и потпуног модела организационог понашања, 4) не утиче на когнитивни модел организационог понашања, 5) непосредно утиче на стимулансе, а посредством њих и на остале елементе организационог понашања, 6) утиче на организационо понашање свим сопственим елементима, при чему су у овом саопштењу

* subosic@yahoo.com; tel.: 064/89 22 55 3

** Овај рад је резултат реализовања научноистраживачког пројекта под називом „Развој институционалних капацитета, стандарда и процедура за супротстављање организовању криминала и тероризму у условима међународних интеграција”. Пројекат финансира Министарство просвете и науке Републике Србије (број 179045), а реализује Криминалистичко-полицијска академија у Београду (2011–2014). Руководилац пројекта је проф. др Саша Мијалковић.

разматране вредности, норме, ставови и уверења и 7) утиче на формалну и неформалну организацију, као и на групну динамику унутар њих.

Кључне речи: организационо понашање, безбедносна култура, групна динамика, механизми групне динамике, формална организација, неформална организација

Увод

Култура представља укупност људског стваралаштва. Људска потреба за стваралаштвом је створила потребу за његовим организовањем, како би људи били у прилици да успешно или успешније остварују циљеве које нису били способни да остваре самосталним или ванинституционалним ангажовањем. Као последица организовања настаје организација.

Организација не може да постоји без циљева због којих је основана и људи чијим радом се они остварују. Људска страна рада подразумева одређено (више или мање одговарајуће, односно неодговарајуће) понашање људи у процесу рада. То понашање је усмерено у односу на друге људе у организацији или кориснике услуга конкретне организације у процесу рада или поводом њега. Наведена појава међуљудских односа у процесу рада назива се организационо понашање.

Организационо понашање корелира с организационом културом (односом према раду, односно службеним обавезама), али нису познати место и улога безбедносне културе, као сегмента организационе културе, у контексту организационог понашања. Имајући то у виду, није изненађујуће што у теорији наилазимо на скроман садржај али и обим истраживања чији је предмет безбедносна култура у контексту савременог организационог понашања. Отклањању тог недостатка управо је и посвећено ово саопштење.

Уважавајућу досадашњу истраживачку праксу, чији је предмет био однос безбедносне културе и организационог понашања, у функцији формулисања полазишта за реализацију овог истраживања, као и спроведеним истраживачким поступком, дошло се до завршног саопштења којим је наведени однос претежно описан, али и сврстан према одређеним обележјима у елементарне класификације и сложене типологије, након чега је и објашњен. До непознатог у вези с проблемом истраживања долазило се на основу постојећег и одређеног фонда знања о наведеним појавама, узимајући у обзир и њихове варијације у зависности од врсте организације (полицијска, војна, безбедносна, доходовна и др). Имајући у виду наведено, структуриран је и главни део овог саопш-

тења, који обухвата разматрање: 1) основних обележја савременог организационог понашања, 2) групне динамике у савременом организационом понашању, 3) неформалне организације као начина савременог организационог понашања, 4) основних обележја безбедносне културе и 5) утицаја безбедносне културе на савремено организационо понашање.

Основна обележја савременог организационог понашања

Организационо понашање се односи на међуљудске односе унутар организације. Ти односи се успостављају између појединца и група.

Организационо понашање обухвата две компоненте, организациону и психолошку. Обе компоненте подразумевају понашање људи у функцији динамике функционисања организације, с тим да их свака сврстава у свој теоријски систем. Притом, садржај организационе компоненте појма чине индивидуално и групно понашање људи у организацији и, с тим у вези, примена тих знања у пракси. Конкретније, организационо понашање обухвата односе међу људима током радних процеса који се одвијају унутар организације.

Организационо понашање је интердисциплинарна област организације, при чему се та појава најчешће сматра вештином, посебно значајном за руковођење. Познавање разматране појаве има за циљ њено: 1) разумевање, 2) предвиђање и 3) контролисање.

Проучавање организационог понашања с наведеним исходима осмишљава се тако да се (са)знања до којих се дође систематизују у четири области: 1) унутрашњи и спољни подстицаји (стимуланси), 2) одговори људског организма, 3) области понашања и 4) последице понашања.

Унутрашњи и спољни подстицаји (стимуланси) од значаја за организационо понашање могу бити спољни (ситуациони, они који се односе на окружење) и унутрашњи (лични), посматрани у односу на појединца или групу у организацији, при чему стимуланси покрећу људску активност, усмеравају је у одређеном правцу и одржавају све док се не оствари постављени циљ у одређеној (довољној) мери. Под одговорима људског организма се подразумевају психички аспекти чланова организације, као што су њихови ставови, мотивација, учење и др. Области понашања се односе на обрасце понашања појединаца и група у организацији, што је посебно значајно за безбедносну организацију, у којој се, због њене специфичности, врло лако распознаје шта је у том смислу прихватљиво, а шта није. Најзад, последице понашања се односе на последице за човека и организацију у зависности од одређених понашања,

која могу бити резултат психичких стања, кадровске политике, руковођења и др.¹

Као резултат наведених (са)знања испољавају се претежно одговарајуће и претежно неодговарајуће понашање појединаца и група у организацији. Понашање које је претежно одговарајуће обухвата за већину чланова организације прихватљиво опхођење, учешће у неформалним организационим формама, личну организованост, успешно комуницирање, учешће у различитим облицима заједничког рада, решавање конфликтних ситуација, коришћење информационе технологије итд. Супротно томе, претежно неодговарајуће понашање појединаца и група у организацији обухвата изостанак, односно неуспешно практиковање наведених садржаја рада.

Групна динамика у савременом организационом понашању

Групна динамика подразумева догађаје и промене у односима између појединих чланова групе и промене у односима групе према другим групама које се налазе с њима у неком просторном, односно психолошком контакту. Дакле, групна динамика се остварује на међуљудском и међугрупном плану.

Међуљудска динамика се остварује различитим механизмима, који обухватају: 1) имитацију, 2) сугестију, 3) симпатију и антипатију, 4) идентификацију, 5) социјални притисак и 6) социјалну стимулацију и инхибицију.²

Имитација је механизам групне интеракције који подразумева реаговање појединца на исти начин као неко пре њега. Разлози за имитацију су следећи: лакше је опонашати него бити оригиналан (такав став произлази из тзв. менталне лењости, која је једна од основних особина већине људи). Други разлог честе имитације је конформизам. Наиме, групе и људско друштво се понашају тако да имитацију, односно конформизам награђују, а оригиналност најчешће кажњавају.³

Сугестија је процес када давалац идеје успева да комуницира с примаоцем, доводећи га до прихватања сопствених навода ради постижања сопственог циља с уверљивим разлогом или садржајем, тако да у томе постоји некакав логички основ који би прималац прихватио и могао оправдати. Поред сугестије, као интеракције између особа у групи, позната је и аутосугестија. У процесу аутосугестије, иста особа је и да-

¹ Видети шире у: Субошић, Даничић, 2012.

² Видети шире у: Субошић, Даничић, 2012.

³ Видети шире у: Јурина, 1994.

валац и прималац сугестије, тј. она себи даје одређене позитивне или негативне сугестије и на основу њих делује свесно или несвесно.

Симпатија и антипатија као механизми групне интеракције представљају емоционални став који се јавља код појединца приликом перцепције других особа, а обележава га осећај непријатности или спремности да се предузме акција. Под појмом симпатије се подразумева емоционално уважавање појединца или групе, става, идеологије итд., који могу али не морају постати мотив неке акције. С друге стране, антипатија је емоционална одбојност са свим осталим негативним последицама. Извори симпатије и антипатије су првенствено емоционални доживљаји, обрасци понашања, обрасци личности итд.

Идентификација је појава свесног поистовећивања појединца с другим појединцем или групом људи, зато што тај појединац или група имају циљ који се, у целини или делимично, поклапа с његовим циљем. Може бити персонална, када се један члан групе идентификује с неком особом, обично вођом у групи, и идеална, када се појединац идентификује с циљем групе, при чему није повезан с понашањем других чланова групе.

Социјални притисак је елемент социјалне климе у групи људи који доводи до тога да неки њени чланови осећају својеврсну опасност ако се не би понашали према правилима и нормама те групе. Социјални притисак се може остваривати средствима уверавања (молбе, савети и препоруке) и средствима присиле (награда, обећања, претње и казне).

Социјална стимулација и инхибиција су две супротне појаве. Социјална стимулација је појава када појединац постиже боље резултате у интеракцији с другим члановима групе него када ради сам. С друге стране, социјална инхибиција је појава када појединац постиже лошије резултате у интеракцији с другим члановима групе, такође у односу на ситуацију када ради сам.

Међугрупна динамика се може испољавати на следеће начине: као заједничка, делимична и циклична. Заједничка међузависност у задацима постоји у случајевима када две групе или више њих функционише релативно независно, при чему њихово деловање доприноси укупном резултату и делотворности организације у целини. Делимична међузависност група људи постоји у случајевима када је исход рада једне групе полазиште рада друге групе, с тим да исход рада друге групе не утиче на полазиште рада прве групе. Најзад, циклична међузависност настаје у случајевима када је рад прве групе полазиште за рад друге групе и обрнуто.⁴

⁴ Видети шире у: Субошић, Даничић, 2012.

Групна динамика има сопствене фазе. Према Такману (Tuckman) групна динамика обухвата следеће четири фазе: формирање (*forming*), сукобљавање (*storming*), нормирање (*norming*) и деловање (*performing*). Наиме, након формирање радне групе (тима) који треба да реши одређен проблем, њени припадници почињу да се сукобљавају, што је последица њихове различите стручности и испољавања значајних психолошких чинилаца. Када прође олујна фаза групне динамике, постиже се договор чланова радног тела у складу с којим оно даље функционише, с тим да повремено долази до поновних сукобљавања унутар њега, што се сматра природним.

Неформална организација као начин савременог организационог понашања

Формална организација је пројектована и нормирана организацијска структура која се успоставља ради оптималног усклађивања односа свих ресурса (кадра, опреме, средстава, информација итд.) и постизања циља организације. Та организација се успоставља тако да буде делотворна. Стога се у њеном пројектовању и увођењу прописују стриктни елементи организације који су битни за разумевање процеса рада и препознавање успешности. Као резултат организацијске структуре, у свакој организацији постоји неформална организација (Јурина, 1994: 215).

Неформална организација је стварно организацијско понашање запослених у оквирима формалне организацијске структуре, засноване на стварним односима међу људима у процесу рада, с тим да су односи међу људима засновани на мотивима и механизмима социјалне интеракције и тежње ка остварењу сопствених интереса (Петковић, 2008: 101), али и актуализацији индивидуалних потенцијала, односно социјалној сатисфакцији. Другим речима, неформална организација представља стварне, непланиране односе између људи који настају у процесима рада и руковођења и који су по свом циљу идентични формалној организацији, али увек у односу на њу заузимају изванредан отклон. Неформална организација успоставља властита правила понашања за све своје чланове, која чине систем уверења, идеја и вредности из којих прилазе активности, комуницирање итд. Основна обележја неформалне организације су да има сопствену структуру, руководство које може бити другачије у односу на руководство формалне организације и сасвим одређена правила (Јурина, 1994: 216–217).

Неформална организација је садржана у свакој формалној организацији као паралелна, спонтана мрежа интерперсоналних односа (Millo, 260

1978: 149).⁵ Зато се неформалном организацијом сматра систем личних, социјалних односа који се развијају међу људима током њихових интеракција у формирању и функционисању организацијске структуре, али те односе формална организација не прописује и не одређује (Јурина, 1994: 218). Без обзира на то, неформална организација је законита и нормална појава (Петковић, 2008: 101).

За разлику од формалне организације, која тежи ка томе да буде консистентна и систематична и која напросто не може предвидети и контролисати све облике људског понашања, неформална организација, као склоп стварних односа и понашања људи у организацији, исправља и поједностављује сложени организацијски механизам и прилагођава га могућностима и потребама конкретних људи који раде у тој организацији. Стога је неформална организација динамична и у непрекидним променама и поступном прилагођавању (Јурина, 1994: 218).

Неформалне организације имају, поред те структуре, своје функције и у односу на појединца и у односу на организацију, а те функције се могу препознати у табели 1 (Јурина, 1994: 220). У њој се међусобно пореде обележја формалне и неформалне организације.

ОБЕЛЕЖЈА ОРГАНИЗАЦИЈЕ	ВРСТЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ	
	ФОРМАЛНА ОРГАНИЗАЦИЈА	НЕФОРМАЛНА ОРГАНИЗАЦИЈА
Структура	- планирана - рационална - стабилна	- спонтана - емоционална - динамична
Позиција	- посао	- улога
Циљеви	- профит/потреба	- лична сатисфакција
Утицаји	- позиција - ауторитет - одозго	- личности - социјална моћ - одоздо
Контролни механизам	- отпуштање или деградација	- физичке и социјалне санкције
Комуникација	- службени канали - јасно дефинисање - следе службене линије	- неслужбени канали - нејасно дефинисање - недоступне службене линије
Слика односа	- организацијска слика	- социограм

Табела 1: Обележја формалне и неформалне организације

Наведена табела указује на то да између неформалне и формалне организације постоје врло битне разлике које су резултат начина њихо-

⁵ Наведено према: Јурина, 1994: 218.

вог структурирања, потреба које задовољавају, врста санкција које примењују итд. Формална и неформална организација су у различитим етапама развоја блиске, или се могу удаљити током свог функционисања. С тим у вези, задатак руководства је да не дозволи превелик помак између формалне и неформалне организације и да тај помак делимичном или потпуном реорганизацијом што више приближи. Ако настане велики помак између формалне и неформалне организације, неопходна је хитна реорганизација. Многи аутори повезују функционисање неформалне организације са структурним процесима социјализације, објашњавајући их индивидуалном и групном социјализацијом односа формалне и неформалне организације (Јурина, 1994: 220–221).

Неформална организација има елементе који доприносе бољем функционисању, али и одређене дисфункције. Стога су научна истраживања усмерена баш ка том аспекту дисфункције у односу на формалну организацију, при чему је од посебне важности препорука руководству да тој појави посвети већу пажњу. Узроци дисфункције могу бити конфликтност циља, рестрикције (недовољно финансијских средстава), конформизам, блокирање, инерција, отпор променама итд. (Јурина, 1994: 224–225).

Ради отклањања тих дисфункционалних елемената и њиховог усклађивања, препоручују се продуктивне мере које би унапредиле формалну организацију и њену структуру приближиле стварним односима. Та препорука заснована је на чињеници да неформална организација има следећа обележја: 1) делотворнија је од формалне организације, 2) има јаснију и препознатљивију руководну мрежу, 3) признаје стварне способности за руковођење, односно 4) елиминише неспособне руководиоце, 5) проналази сигурносни вентил за „експлозију емоција” запослених, 6) унапређује комуникацију итд.

Групна динамика се остварује на основу неписаних норми и понашања који се договоре и спонтано успостављају у свакој појединачној организацији. Те норме произлазе из начина понашања, прихватају их сви чланови групе и за непридржавање тих норми следи казна неформалне организације. Свака неформална организација настоји да у свом функционисању развија одређене оквирне норме због тога што оне: 1) групи осигуравају успех или опстанак, 2) одражавају преференцију вођства или других утицајних чланова групе, 3) осигуравају предвидивост очекиваног понашања чланова групе у некој ситуацији, поштују специфичне улоге појединих чланова и 4) помажу групи да разреши проблеме у интерперсоналним односима (Јурина, 1994: 225).

Такве норме су флексибилне, зависне од природе односа у организацији и успостављају се на емоционалним основама. Због такве природе наведених норми, интеракција унутар неформалне групе је променљива, сходно потребама њених чланова (Петковић, 2008: 102).

Усвојене норме неформалне организације имају за последицу структурирање посебних организацијских улога које се могу битно разликовати од формалних или их нема у динамици формалних група. Организацијске улоге у неформалној организацији можемо поделити на две врсте: улоге у односу на вођу (лидера) и улоге извршилаца. Обележја неформалних улога вођа су усклађене с чињеницом да неформалне организације немају једног лидера или вођу, него да их имају више, тј. да за сваку ситуацију или активност имају другог вођу, (нпр., онај ко се супротставља руководиоцу заправо је само вођа за комуникацију с руководиоцем, док идејни вођа целе неформалне организације никада не иступа, тако да може остати непознат руководиоцу). Зато постоји „главни” за посао, тј. човјек који је ауторитет за процес рада, иако формално не мора имати никакав посебан организацијски или руководствени статус. Исто тако можемо препознати вођу за неформално дружење итд. (Јурина, 1994: 225–226).

Основна обележја безбедносне културе

Безбедносна култура је део организационе културе (као односа према властитим службеним обавезама), док су обе елементи пословања (међуљудских односа у процесу рада). Конкретније, безбедносна култура је „скуп усвојених ставова, знања, вештина и правила из области безбедности, испољених као понашање и процес, о потреби, начинима и средствима заштите личних, друштвених, националних и међународних вредности од свих извора, облика и носилаца угрожавања без обзира на место или време њиховог испољавања” (Стајић, Мијалковић, Станаревић, 2005: 29–30). Та појава може да варира од повољне до неповољне, од ентузијазма до дефетизма и није константна у свим условима, чак и када је реч о једној особи. Због тога је безбедносна култура чинилац савременог пословања који, ако је ваљан, доприноси развоју организације (нпр., корпорације) и обрнуто. Притом, корпорација је удружење које има статус правног лица и оснива се ради заштите права својих власника, заступања њихових интереса и остваривања одређених колективних циљева привредног, социјалног, религиозног или неког другог карактера. У новије доба, корпорације су један од облика организације

државне привредне активности и управљања јавном имовином (*Економска*, 1994: 674).

Основни циљ безбедносне културе су стварање и развој квалитативно нове друштвене свести и норми понашања људи, што повољно утиче на савремено пословање. Тај циљ се постиже решавањем задатака, који претежно подразумевају: 1) стварање јединственог националног система за развој безбедносне културе; 2) припрему и употребу савремених техничких средстава и средстава масовне и индивидуалне комуникације у функцији изградње безбедносне културе у савременом пословању и 3) активно деловање на плану пропагирања безбедносних знања у области пословања.⁶ У савременим теоријским разматрањима преовлађује став да се безбедносна култура развија почев од породице, преко школе до професије, рачунајући и самоведучање, односно самоафирмацију.⁷

Чест је случај да две истоврсне организационе јединице исте организације могу да буду такве да се једна од њих вреднује као безбедна, а друга као небезбедна, односно да је једна безбеднија од друге, упркос томе што обављају исте послове и што имају исту или сличну структуру. Поред тога, познати су и случајеви да истоврсне организационе јединице исте организације функционишу различито, али да обе постижу идентичне или приближне резултате, што такође може да буде последица стања безбедности у њима. Узрок тим појавама је различита безбедносна култура у различитим организационим јединицама.

Безбедносна култура обухвата мање видљиве елементе организације, за разлику од структуре која подразумева њене спољне, манифестне елементе. Тако структуром сматрамо само врх тзв. организацијског леденог брега, док култура уопште (а тиме и безбедносна култура као њен део) представља његов остатак који је „под водом” и као такав мање уочљив и теже сазнајан. То за последицу има лакшу сазнајност структурних од културолошких елемената организације, односно лакшу преносивост сазнања о структурираним појавама од оних које су мање структуриране.

Безбедносна култура је врста друштвене културе. То значи да се социјална култура пресликава на организацију у виду организацијске културе, а на заштиту безбедности у виду безбедносне културе. То има за последицу да две радне и животне средине, у условима различитих социјалних култура, имају различите организационе, а тиме и безбедно-

⁶ Видети шире у: Субошић, Млађан, Мијалковић, 2011: 85–94.

⁷ Видети шире у: Мијалковић, 2011.

сне културе. Пошто су организациона и безбедносна култура последица социјалне културе на одређеном подручју и у одређеном времену, можемо извести закључак да наведене врсте културе имају исте елементе. Тако културу организације чине: 1) вредности, 2) норме и 3) ставови и уверења (*Организацијска*, 1991: 204).

Вредности су релативно стабилне и трајне концепције пожељног, а могу бити експлицитне и имплицитне. Одражавају се у филозофији организације, слоганима и симболима. За безбедносну организацију је карактеристично да има изјаве о мисији. Тако, у полицији као безбедносној организацији, на пример, те изјаве говоре о намени полицијске организације и вредностима које она притом поштује. На пример, позната је мисија полиције изражена слоганом „Служити и штитити”, наведеним на одговорајућем графичком симболу (Субошић, 2010: 106).

Норме су стандарди радног понашања (понашања у процесу рада), који могу бити писани и неписани. Њима се вредности претварају у облике понашања. Притом, вредност је најопштије веровање о томе шта је и у којој мери ваљано и прихватљиво, односно шта није ваљано и прихватљиво (нпр., безбедносно одговорно понашање је ваљано и прихватљиво и обрнуто). Више међусобно повезаних вредности чини систем вредности или идеологију (чији елемент може бити и безбедносна култура).

Ставови и уверења су идеали и начела понашања. Изражавају се кроз углед организације (у последње време се често среће и израз „имиџ организације”). Везани су за понос, лојалност, ексклузивност, иновације, промене итд. Дакле, реч је о поносу појединца због припадања организацији, његовој лојалности организацији и корисницима услуга које она пружа (нпр., у смислу заштите података), ексклузивности том припадништву, јер она није свима приступачна, односно доступна. То је посебно уочљиво у безбедносним структурама које су често елитистички утемељене. Осим тога, иновације и уопште промене на боље могу постојати и у домену безбедности пословања, што захтева одређен пословни амбијент којим се ствара подстицајна, а не деморалишућа клима за испољавање и развој безбедносе културе (ношење акредитационих ознака, сарадња са службом обезбеђења, помагање у њеном раду, указивање на проблеме, предлагање њиховог решавања и др.).

Разматраним ставовима и уверењима одржава се етичка димензија организације, што се често нормира посебним кодексом. У том смислу, за безбедносну професију је посебно значајан кодекс професионалне етике, с тим да није ретка позитивна пракса да безбедносне организације

(посебно у приватном сектору безбедности) доносе и примењују кодексе пословне етике. Њихов значајан део се односи на безбедносне одредбе.

Утицај безбедносне културе на савремено организационо понашање

Разматрање утицаја безбедносне културе на савремено организационо понашање темељи се на идентификацији њихових релевантних елемената, који су изведени из претходне анализе њихових основних обележја. Заправо је реч о разматрању утицаја безбедносне културе (јединство вредности, норми, ставова и уверења) на савремено организационо понашање (модел међуљудских односа који се разматра у динамичком, формалном и неформалном контексту). Проучавање организационог понашања с наведеним исходима је осмишљено тако да се (са)знања до којих се дође систематизују у четири области: 1) унутрашњи и спољни подстицаји (стимуланси – С), 2) одговори људског организма (О), 3) области понашања (Б) и 4) последице понашања (Ц). Заправо реч о моделу С–О–Б–Ц организационог понашања, који је потпун, прилагодљив и заснован на учењу.

Модел С–О–Б–Ц организационог понашања сматра се потпуним јер је свеобухватнији од когнитивног и бихевиористичког модела који су му претходили. Док когнитивни обухвата само варијабле О–Б, бихевиористички модел организационог понашања обухвата варијабле С–Б–Ц. Когнитивни модел може да се објасни тиме да међуљудски когнитивни процеси (О – мишљење, перцепција и сл.) изазивају одређено понашање (Б). Ако то понашање доведе до остварења одређеног циља, онда оно остаје научно, због чега се понавља у наредним таквим или сличним ситуацијама. Као што се види, тај модел не обухвата организациону, а тиме ни безбедносну културу као њен саставни део.

Функционисање бихевиористичког модела организационог понашања приказује се односом С–Б–Ц, који може да се објасни дејством унутрашњих и спољних подстицаја (стимуланса – С) на понашање (Б), што условљава одређено понашање. С тим у вези се поставља питање обухвата варијабле С – која се односи на стимулансе, и Ц – која се односи на последице понашања. То отуда што је варијабла Б већ објашњена претходним моделом.

Унутрашњи и спољни подстицаји (стимуланси – С) односе се на организациони амбијент. Под тим појмом се подразумева јединство утицаја организационе (а тиме и безбедносне) културе и климе, организа-

ционе структуре и величине организације, нивоа техничко-технолошког развоја и организационе стратегије. Очигледно је да је чинилац наведеног детерминистичког сплета и организациона, а посредством ње и безбедносна култура. Она непосредно и у садејству с другим чиниоцима утиче на стимулансе, а посредством тога и на понашање, односно њим проузроковане последице. Последице понашања – Ц обухватају стрес, групну динамику, сукобе и лидерство. Дакле, организациона, а посредством ње и безбедносна култура остварују посредан утицај на групну динамику формалне и неформалне организације.

Организациона, а тиме и безбедносна култура непосредно утичу на стимулансе, а посредством њих и на остале елементе модела С–Б–Ц и С–О–Б–Ц организационог понашања. То се остварује вредностима, нормама, ставовима и уверењима које обухвата. Вредности и други елементи наведених култура покрећу и усмеравају одређено понашање људи уколико они те вредности, норме, ставове и уверења уважавају. С друге стране, ако их игноришу, онда треба да се примене механизми који ће их на то упутити, а по потреби и принудити. Као један од механизма групне динамике у том случају испољава се социјални притисак – механизам покретања и усмеравања одређеног понашања људи у зависности од постојања одређене опасности у случају да се не понашају према правилима и нормама групе чији су припадници. Тај механизам се испољава у компонентама С и Ц оба модела организационог понашања.

Компонента Б у бихевиористичком моделу организационог понашања под утицајем је организационе и безбедносне културе посредством утицаја који на њу остварује компонента С. Резултанта деловања елемената културе испољава се претежно одговарајућим, односно претежно неодговарајућим понашањем људи у организацији, тј. у процесу рада. Таква понашања у домену компоненте Ц имају за последицу задовољство или стрес, одређену групну динамику са сукобима унутар ње, односно испољавање лидерства и следбеништва у одређеним модалитетима. Наиме, ако се безбедносном културом јасно и правилно дефинишу и саопште вредности, норме, ставови и уверења, чиме се запослени стимулишу да их уважавају при обављању сопствених службених дужности, и ако они то практикују, онда ће њихово понашање бити претежно прихватљиво и за последицу ће имати задовољство на раду, без стреса и нервозе као стила рада, док ће се групна динамика кретати на природној релацији формирања групе, сукоба унутар ње који ће бити конструктивни, постизања квалитетних договора и њиховој примени. У таквим условима, група ће се повремено враћати сукобима, који ће бити у оквирима конструктивног. Такви односи су једноставни, јасни, унутар њих се

препознају рад и резултати, способност и неспособност, улоге лидера и следбеника, елеминишу се неспособни, унапређује се комуникација, координација је боља, дефинише се прихватљив стил руковођења и нема потребе за кликом као негативним модалитетом испољавања неформалне организације, ради изналажења „сигурносног вентила” за „експлозију емоција” запослених. С друге стране, ако се безбедносном културом нејасно и неправилно дефинишу и саопште вредности, норме, ставови и уверења, чиме се запослени не подстичу да их уважавају при обављању сопствених службених дужности, и ако они немају шта да практикују, наступа стање опште несигурности у обављању послова и задатака. Такво стање доводи до неусаглашености потреба и могућности, што проузрокује настанак стреса, затим нарушавање здравља запослених због дуготрајне изложености анксиозности, незадовољство, неодговарајуће понашање, чешћу појаву сукоба у процесима групне динамике, њихову деструктивност, непостојање формалних и формирање неформалних лидера, јачање неформалне организације, функционисање механизма групне динамике унутар ње и неизвесности које носи активирање „сигурносног вентила” за „експлозију емоција” запослених.

Претходним разматрањем елемената модела С–Б–Ц запостављена је компонента О модела С–О–Б–Ц организационог понашања. Утицаји који се генеришу пре и након његовог деловања већ су објашњени претходним моделом, тако да се ту посебна пажња посвећује последицама које на компоненту О остварују стимуланси и утицај који компонента О остварује на понашање. Притом, значајно је нагласити да компонента О обухвата међуљудске когнитивне (ставови, перцепција и др.) и психолошке процесе (мотивација, учење и др.).

Организациона и безбедносна култура имају исте елементе као и компонента О организационог понашања. Као такви, они су комлементарни и међусобно се допуњују. То значи да се вредности, норме, ставови и уверења, као елементи организационе, а тиме и безбедносне културе, посредством стимуланса преображавају у одређене одговоре (реакције) људског организма. Тек тада настаје већ објашњен механизам изражен моделом О–Б. Дакле, стимуланси су посредник између безбедносне културе и одговора организма схваћеног као јединство међуљудских когнитивних и психолошких процеса.

Организациона и безбедносна култура утичу на механизме групне динамике који обухватају: имитацију, сугестију, симпатију и антипатију, идентификацију, социјални притисак и социјалну стимулацију и инхибицију. Наиме, вредности, норме, ставови и уверења могу да се уважавају имитацијом понашања које се њом подржава. Ако безбедносна култу-

ра утиче на нечије понашање тако што се њени садржаји намећу, онда је реч о механизму сугестије. Понашање којим се заступају одређене вредности, норме, ставови и уверења може наићи на симпатију и антипатију, чиме безбедносна култура такође утиче на организационо понашање. Идентификација као свесно поистовећивање с циљевима друге особе подразумева јединство вредности које је потребно сачувати, односно остварити, чиме је понашање последица јединствене вредносне оријентације, односно утицаја безбедносне културе на понашање у процесу рада. Социјални притисак је већ објашњен у претходном тексту и то као последица понашања људи у зависности од могуће санкције у случају да се не понашају у односу на очекивања осталих чланова групе. У том случају се очекује лојалност чланова групе у односу на њене општеприхваћене вредности, што је такође последица деловања културе на понашање. Најзад, социјална стимулација и инхибиција утичу на организационо понашање у срединама у којима су животна и радна култура такве да промовишу тимски или индивидуални рад, односно тимско (уз консултовање) или индивидуално доношење одлука. Притом, култура остварује наведене утицаје на начин да се у одређеним срединама индивидуално доношење одлука сматра врлином, док се тимско доношење одлука сматра слабошћу, односно врлином се сматра тимски, а слабошћу индивидуални рад и обратно.

Закључак

Безбедносна култура је чинилац организационог понашања, а утицај остварује као део организационе културе. Безбедносна култура утиче на организационо понашање посредством стимуланса као елемената модела бихевиористичког и потпуног модела организационог понашања, док не утиче на когнитивни модел. Тај утицај на стимулансе је непосредан, а посредством њих, организациона и безбедносна култура утичу на остале елементе организационог понашања. Безбедносна култура утиче на организационо понашање свим сопственим елементима, при чему су у овом саопштењу разматране вредности, норме, ставови и уверења.

Тakoђе, безбедносна култура утиче на формалну и неформалну организацију и групну динамику унутар њих. Притом, безбедносна култура је посебно значајна за примену Такмановог (Tuckman) модела групне динамике, који обухвата следеће фазе заједничког деловања људи: формирање (*forming*), сукобљавање (*storming*), нормирање (*norming*) и деловање (*performing*). Најзад, организациона и безбедносна култура утичу на механизме групне динамике, који обухватају имитацију, сугестију,

симпатију и антипатију, идентификацију, социјални притисак и социјалну стимулацију и инхибицију.

Литература:

1. *Ekonomska i poslovna enciklopedija* (1994), Savremena administracija, Beograd.
2. Jurina, Milan (1994): *Rukovođenje i organizacijsko ponašanje*, MUP Republike Hrvatske, Zagreb.
3. Mijalković, Saša (2011): *Nacionalna bezbednost*, Kriminalističko-policijska akademija, Beograd.
4. Northouse, Peter G. (2008): *Liderstvo: teorija i praksa*, Data status, Beograd.
5. *Organizacijska teorija* (1991), Informator, Zagreb.
6. Petković, Mirjana (2008): *Organizaciono ponašanje*, Centar za izdavačku delatnost Ekonomskog fakulteta u Beogradu, Beograd.
7. Robbins, P. S., Coulter, M. (2005): *Menadžment*, Data status, Beograd.
8. Stajić, Ljubomir; Mijalković, Saša; Stanarević, Svetlana (2005): *Bezbednosna kultura*, Draganić, Beograd.
9. Stojković, Dejan (2008): *Organizaciono restrukturiranje vojske*, Vojnoizdavački zavod, Beograd.
10. Subošić, Dane; Daničić Milan (2012): *Bezbednosni menadžment: organizacija i odlučivanje*, Fakultet za bezbednost i zaštitu, Banja Luka.
11. Subošić, Dane; Mlađan, Dragan; Mijalković, Saša (2011): *Bezbednosna kultura kao faktor savremenog poslovanja, Razvoj sistema bezbednosti i zaštite korporacija*, Fakultet za bezbednost i zaštitu, Banja Luka.
12. Subošić, Dane (2010): *Organizacija i poslovi policije*, Kriminalističko-policijska akademija, Beograd.

Security Culture in the Context of Contemporary Organizational Behavior

Summary: Organizational behavior correlates with the organizational culture, with what is not known about the place and role of security culture (as a segment of the organizational culture), in the context of organizational behavior. Given the specificity expressed by the research object, it is structured the main part of this statement, which includes consideration of: 1) the basic features of modern organizational behavior, 2) group dynamics in contemporary organizational behavior, 3) the informal organization as a way of modern organizational behavior, 4) basic features of the security culture, and 5) the impact of security culture in the modern organizational behavior. The implementation of research findings among other things, to draw conclusions about the security culture: 1) as a factor of organizational behavior, 2) his own influence exercised as part of a broader - organizational culture, 3) impact on

organizational behavior through incentives such element of behavioral model and complete model of organizational behavior, 4) does not affect the cognitive model of organizational behavior, 5) affects the incentives to direct, and through them, the impact on other aspects of organizational behavior, 6) in organizational behavior affects all elements of their own, where they discussed by the text as: values, norms, attitudes and beliefs, and 7) affect the formal and informal organization, and the group dynamics within them.

Key words: Organizational Behavior, Security Culture, Group Dynamics, Group Dynamics Mechanisms, Formal Organization, Informal Organization

САША В. МИЈАЛКОВИЋ *
Криминалистичко-полицијска академија
Београд

УДК 327.7/.8"1950/..."
351.74/.75
351.86
ИД БРОЈ 192631820
Прегледни рад
Примљен: 14.04.2012
Одобрен: 11.06.2012

ТРАНЗИЦИЈА КУЛТУРЕ НАЦИОНАЛНЕ БЕЗБЕДНОСТИ У ПОСТХЛАДНОРАТОВСКОМ МЕЋУНАРОДНОМ АМБИЈЕНТУ**

Сажетак: Крај хладног рата је био и крај тензија и страха од избијања глобалног (нуклеарног) рата. Иако се чинило да је „свет напокон одахнуо“, међународни учесници су морали да се посвете проблемима који су, због хладноратовске трке у наоружању, били запостављени. Наиме, на међународној сцени је дошло до бујања невојних безбедносних претњи – дезинтеграционих националистичких и верских екстремизама који су резултирали грађанским ратовима, насилним превратима, оружаним побунама и тероризмом, затим до експанзије међународног криминала свих врста, повећања илегалних миграција, глобализације сиромаштва и економских криза, интензивирања угрожавања животне средине и природних непогода и катастрофа итд. Највећа претња безбедности државе више није рат, већ невојне претње које су неретко глобалног домаћаја или долазе изнутра, од недржавних чинилаца. Нови међународни безбедносни амбијент и нова агенда безбедносних претњи учиниле су традиционални (државоцентрични и милитаристички) концепт националне безбедности недовољним и неефикасним, а тиме и неодрживим. Уз то, држава више није једини провајдер безбедности, већ добија „конкуренте“ у недржавном сектору безбедности. Промена целокупног међународног безбедносног амбијента нуж-

* sasa.mijalkovic@kpa.edu.rs

** Овај рад је резултат реализовања научноистраживачког пројекта под називом „Развој институционалних капацитета, стандарда и процедура за супротстављање организованом криминалу и тероризму у условима међународних интеграција“. Пројекат финансира Министарство просвете и науке Републике Србије (број 179045), а реализује Криминалистичко-полицијска академија у Београду (2011–2014). Руководилац пројекта је проф. др Саша Мијалковић.

но је условила и промену у приступу држава заштити своје безбедности. Стога су очигледни реформе националних система безбедности, али и нова филозофија стварања стратегија националне безбедности и спровођења националних безбедносних политика. Речју, сасвим је уочљива нова *епоха културе националне безбедности*.

Кључне речи: постхладноратовска ера, међународна безбедност, национална безбедност, угрожавање безбедности, политика и стратегија безбедности, безбедносна култура

Увод

Безбедност и култура су комплементарне и зависне категорије: ако се култура дефинише као скуп универзалних вредности на основу којих човек одређује свој положај у друштву и свету, а безбедност као заштита и заштићеност тих вредности, јасне су њихова повезаност и условљеност. Стога је и неспорно да је сваком појединцу или друштвеном колективу својствен извештај *стил – култура безбедносног живљења*.

Уопштено, безбедносна култура је понашање којим се ствара безбедност или доприноси безбедности, односно понашање којим се не угрожава или не доприноси угрожавању безбедности. Одређеније, безбедносна култура је скуп усвојених ставова, знања, вештина и правила из области безбедности, испољених као понашање и процес о потреби, начинима и средствима заштите личних, друштвених, националних и међународних вредности од свих извора, облика и носилаца угрожавања, без обзира на место или време њиховог испољавања (Стајић, Мијалковић, Станаревић, 2005: 29–30).

Значи, безбедносна култура је понашање вођено свешћу о неопходности супротстављања појавама угрожавања безбедности и то: отклањањем етиолошких чинилаца; самосталном акцијом против учесника угрожавања уколико се тиме не угрожава сопствена безбедност или безбедност других; благовременим алармирањем релевантних субјеката безбедности; самосталном акцијом или алармирањем субјеката безбедности који ће спречити настанак последице, ублажити, отклонити или онемогућити развој настале штетне последице, али и што делотворније ревитализовати нападнуте вредности.

С обзиром на порекло и носиоце, безбедносна култура се може поделити на *индивидуалну* (безбедносна култура појединца, односно микроколектива попут породице и суседства), *масовну* (безбедносна култура друштва), *професионалну* (безбедносна култура својствена про-

фесијама), *културу националне безбедности*, а у проширеном контексту и на *културу међународне* (однос међународне заједнице према безбедности међународних региона) и *глобалне безбедности* (однос човечанства према својој – планетарној безбедности).

Културу националне безбедности чине синергични ефекти свих наведених нивоа безбедносне културе у заштити националних и државних вредности и интереса. У ширем смислу, реч је о конструктивном деловању утемељеном на изграђеној свести појединаца, колектива, службеника државног апарата и националног система безбедности о вредностима којима је неопходно пружити заштиту, њиховом значају, неопходности и механизмима њихове заштите на појединачном и друштвеном плану, у оквиру реалне друштвене стварности и стања међународне безбедности.

Култура националне безбедности је стара колико и концепт националне безбедности и њене промене су у непосредној узрочно-последичној вези с променама концепције националне безбедности. Наиме, држава је, од свог настанка, ексклузивни стваралац и чувар безбедности јер поседује механизме војне, економске и политичке моћи и принуде. Међутим, у савременом свету се такав приступ увелико напушта. То отвара простор новом приступу безбедности, у коме недржавни сектор и тзв. безбедносно самоорганизовање друштва играју све значајнију улогу. Државни сектор безбедности данас делује све селективније, усредсређујући се на „опаснија” угрожавања, док се различитим облицима организовања друштву све више препушта да се само штити од других, „мање опасних” појава. Реч је о систему који, у једном континуираном процесу и захваљујући сарадњи више државних и недржавних учесника, остварује функцију безбедности. Тиме се ствара нова култура безбедности која, пре свега, има превентивни циљ и значај, и у којој учествују сви субјекти друштвене заједнице, а не само државни органи (Мијалковић, 2009: 601–617). У том смислу, култура националне безбедности више не зависи директно од политичке културе, нити се подудара с њом.¹ Истовремено, концепције националне безбедности умногоме зависе од безбедносних политика и околности на међународној сцени, тј. од стања међународне безбедности.

¹ Реч је о скупу вредности, убеђења и ставова у оквиру којих делује политички систем. Политичка култура подстиче извесна политичка деловања, чиме се утиче на стабилност политичког система и рационалност доношења политичких одлука, што су важне детерминанте стратегије и политике националне безбедности (Rosamond, 1997: 77–80).

Транзиција концепта националне безбедности

Безбедност државе се може посматрати из аспекта традиционалног и аспекта савременог концепта националне безбедности. У средишту *традиционалног концепта националне безбедности* су опстанак суверене државе, тј. њена територија и независност, као *виталне вредности* и *државни интереси* који су најчешће супротни интересима других држава и које је требало штитити од непосредних војних и субверзивних, па и нуклеарних претњи. Преовлађујући поступак државе да се у таквој анархичној структури међународних односа заштити од претњи усмерених ка њеним виталним вредностима и интересима јесте јачање њене моћи, а пре свега њених „тврдих” елемената – војних и обавештајних, а потом и економских. Такав модел националне безбедности назива се још и *вестфалским моделом националне безбедности*, јер је настао с настанком прве модерне – суверене (вестфалске) државе, склапањем Вестфалског мира 1648. године.

Савремена национална безбедност је концепт заштите референтних вредности и интереса који обједињује безбедност друштва (без обзира на етничко, верско, расно и идеолошко опредељење његових чланова) и безбедност државе, али и њихово партиципирање у међународној и глобалној безбедности. Заштићеност виталних вредности и интереса остварује се обједињеним деловањем војног и цивилног, државног и недржавног сектора безбедности, ослањајући се на видове међународне сарадње у безбедности и на многобројне међународне (невладине и међувладине) учеснике. Назива се још и *поствестфалским моделом националне безбедности*. Поменуте вредности пре свега подразумевају: опстанак државе и нације; мир, слободу, права и безбедност људи и друштвених група; квалитет живота народа и нације и социјално благостање; уставни и правни поредак државе и владавину права; јавни поредак, ред и мир; економски просперитет, енергетску стабилност и информационе ресурсе; политичку стабилност и национално јединство; територијални интегритет; суверенитет; национални понос и достојанство; национални идентитет; здраву животну средину и друге вредности. Референтни интереси су у функцији референтних вредности.

Безбедносни изазови, ризици и претње државним и националним вредностима данас су „пре унутрашњи, него спољни и пре невојни, него војни; пре долазе од недржавних учесника, него од суверених држава” (Terrieff, Croft, James, Morgan, 2001: 135). Према традиционалном концепту националне безбедности, највећом опасношћу за виталне државне

вредности и интересе сматране су војне претње. Данас, међутим, преовлађују *политичке претње* (унутрашња нестабилност, „неуспешне државе”, тероризам, кршење људских права итд.), *економске претње* (сиромаштво, растући јаз између сиромашних и богатих, међународне финансијске рецесије, утицај неформалних центара финансијске моћи, пиратерија итд.), *човеком изазване еколошке претње* (нуклеарне катастрофе, планетарни еколошки проблеми, деградација земљишта и воде, мањак хране и других природних ресурса итд.) и *друштвене претње* (сукоб мањине и већине, пренасељеност, организовани криминал, илегалне миграције, инфективне болести и заразе итд.). То је условило померање пажње са тзв. *војне* ка тзв. *обухватној безбедности* (DCAF – Inter-Parliamentary Union – CCMR, 2000: 16).

ПРЕТЊЕ	ОБЈЕКТИ УГРОЖАВАЊА			
	Појединци	Друштвене групе	Владе/ државе	Свет
Појединаца	Криминал, злочини из мржње	Ратни злочини, тероризам	Тероризам	НХБ тероризам
Друштвених група	Злочини из мржње	Тероризам, геноцид, културоцид	Тероризам, грађански рат, оружана побуна	НХБ тероризам
Влада	Угрожавање људских права	Геноцид, политицид, културоцид	Рат, економске санкције	Нуклеарни рат
Глобалног домаћаја	Сиромаштво, индустријске незгоде, загађење	Глобално загревање	Глобално загревање	
Нељудског порекла	Заразе, природне катастрофе		Природне катастрофе, индустријске незгоде,	Астероид, пад комете

Табела 1: Доминантне савремене безбедносне претње
(прилагођено из: Hough, 2008: 18; видети и:
Милојевић, 2009; Мијалковић, 2010)

Значи, угрожавање националне безбедности данас подразумева *дејство и последице свих угрожавајућих појава усмерених против виталних друштвених и државних, односно националних вредности и интереса*. То се односи и на безбедносну ситуацију у нашој земљи, као и на читавом геопростору Балкана.

РИЗИЦИ И ПРЕТЊЕ	СТЕПЕН ИНТЕНЗИТЕТА		
	Краткорочни и	Средњорочни	Дугорочни
Велики оружани сукоби	НИЗАК	НИЗАК	НИЗАК
Регионални неспоразуми и сукоби	НИЗАК	НИЗАК	НИЗАК
Војне интервенције	НИЗАК	НИЗАК	НИЗАК
Оружане побуне	ВИСОК	СРЕДЊИ	НИЗАК
Тероризам	ВИСОК	СРЕДЊИ	СРЕДЊИ
Етничке напетости	ВИСОК	СРЕДЊИ	НИЗАК
Национални и верски екстремизам	ВИСОК	СРЕДЊИ	СРЕДЊИ
Организовани криминал	ВИСОК	СРЕДЊИ	СРЕДЊИ
Природне и индустријске катастрофе и епидемије већих размера	ВИСОК	СРЕДЊИ	СРЕДЊИ
Илегалне миграције становништва	СРЕДЊИ	СРЕДЊИ	СРЕДЊИ

Табела 2: *Процена ризика и претњи за безбедност Републике Србије и њеног окружења (Јанковић, 2007)*

Промена природе и агенде безбедносних претњи довела је и до реконцептуализације националних система безбедности.² Традиционално, национални систем безбедности чини пет сектора: војни, полицијски (јавна и тајна полиција), правосудни, спољнополитички и економски. У њима су јасно разграничени: *војни сектор безбедности* (који чине војска, војна полиција, војне службе безбедности, цивилна одбрана и заштита, војно правосуђе, а неретко и војни систем социјалног и здравствене

² У ширем смислу, национални систем безбедности обухвата све потенцијале (природне, људске, материјално-техничке, нормативно-политичке и институционалне ресурсе) једне земље, који су ангажовани у очувању виталних националних и државних, али и међународних и глобалних вредности и интереса. У ужем смислу, то су само делови тих ресурса који су специјализовани и који професионално, легално и легитимно, непосредно или посредно, остварују функцију националне безбедности (Мијалковић, 2011: 271).

ног осигурања и војно здравство) и *цивилни сектор безбедности* (који чине остали субјекти безбедности, пре свега полиција, обавештајне службе, правосуђе, органи за извршење кривичних санкција, инспекције, царина и други субјекти цивилног друштва).

Таква структура је добрим делом заступљена и у савременим системима безбедности, уз укидање грубих подела појединих надлежности војног и цивилног сектора безбедности (нпр., у супротстављању тероризму, организованом криминалу, техничким и технолошким опасностима, природним непогодама и сл.). Међутим, после Другог светског рата, у државама глобалног Запада нагло се развио недржавни сектор безбедности, док су такве тежње у земљама источног лагера приметне знатно касније. Иако је њихово деловање првобитно било усмерено ка заштити референтних вредности које су превасходна брига тзв. цивилног сектора безбедности, временом су почели да врше и извесне војне функције у оквиру тзв. *приватних безбедносних компанија за војни менаџмент, консалтинг и пружање војних услуга*. Тако је недржавни сектор, који је обављао неке функције цивилног сектора безбедности, попримио атрибуте државно-војног сектора безбедности. Међутим, на геопростору Балкана та тежња је још у повоју.

Значи, данас је израженија подела на *државни сектор безбедности* (субјекти и снаге које оснива држава) и *недржавни сектор безбедности* (субјекти и снаге недржавних учесника). Поред тога, у систему безбедности неких земаља приметни су и субјекти међународног сектора безбедности, како цивилног, тако и војног, како међувладиног, тако и невладиног сектора (нпр., војноцивилне мировне мисије, војне компаније у улози мировне мисије, представници институција међународне полицијске и војне сарадње, органи међународног старатељства, представници међународних невладиних хуманитарних организација итд.).

Дубоке друштвене промене у економској, социјалној, правној, политичкој и моралној сфери живота светског, па и нашег друштва током последњих неколико деценија створиле су нове околности у којима се одвијају догађаји од значаја за националну безбедност. Осећај несигурности никада није био јачи, иако организација, функција и системи безбедности никада нису били развијенији. Државе су морале да промене своју концепцију националне безбедности, посебно државе реалсоцијализма које су прихватиле савремени концепт националне безбедности. То је подразумевало и изградњу једне нове културе националне безбедности. Многе државе, међу којима и наша, по први пут су израдиле стратегије националне безбедност. То је, између осталог, било подстакнуто и прихватањем нове *политичке културе*, засноване на демократским вред-

ностима и тековинама евроатлантских интеграција, која је условила транзицију културе националне безбедности.

Транзиција културе националне безбедности

Култура националне безбедности је саставни део националног идентитета, јер представља јединствен однос државе и друштва према својој безбедности (национални безбедносни идентитет). Укратко, то је специфичан модел – стил (само)заштите државе. Степен њене развијености истовремено одражава и укупни културни и демократски ниво појединих држава и друштава. Она се, између осталог, заснива на начелу законитости – организовања и функционисања уз уважавање начела, норми и стандарда међународног и националног права, стратегијско-доктринарних докумената и професионалне етике. Уз то, непосредно утиче на структуру националног система безбедности, коју заправо чине носиоци, субјекти и снаге безбедности, и на међународну сарадњу у области безбедности, од које још непосредније зависи. Култура националне безбедности се испољава кроз политику и стратегију националне безбедности, које су утврђене многобројним стратегијским документима и политичким одлукама.

Свака политика, па и безбедносна, јесте „уметност владања”. *Безбедносна политика* је управљачка и конкретна делатност политичких субјеката, усмерена ка достизању што вишег степена националне безбедности (Анжич, 1997: 38). То је скуп правила у складу с којима се безбедност разлучује од небезбедности, те помоћу којих се специфичним дејствима (мерама и активностима) небезбедност пригушује на рачун безбедности (Стајић, 2008: 21). У ширем смислу, чини је више националних политика: спољна, одбрамбена, економска, социјална, еколошка, здравствена, енергетска, образовна и друге политике, којима се остварују тзв. посебне државне стратегије.

Политика националне безбедности представља владин приступ безбедности, њена очекивања и напоре ка њеном остваривању. Укључује крупне одлуке у безбедносном сектору које утичу на спољну и унутрашњу безбедност државе и друштва. Заснива се на извесном прихваћеном доктринарно-практичном приступу безбедности, а развија се у оквиру међународног и националног права и политичко-стратегијских докумената. Није утемељена само на схватању потреба и приоритета националне безбедности, већ је и под утицајем различитих спољних чинилаца, притисака и обавеза. Стога је динамична и подложна сталном преиспи-

тивању (DCAF – Inter-Parliamentary Union – CCMR, 2000: 27). Безбедносна политика обликује стратегију националне безбедности, док је истовремено њен продукт, али и средство њеног остваривања.

Стратегија националне безбедности је систем комплементарних норми из области државних стратегија које се непосредно односе на систем безбедности и остваривање специфичних безбедносних функција државе у области политичког, економског, правног, технолошког, едукативног, информативног, војног, верског живота, као и у другим областима државног живота. То је целовит и релативно трајан програм, чијим спровођењем у дело треба да се остваре спољна и унутрашња безбедност државе у миру и рату ефикасним супротстављањем безбедносним изазовима, ризицима и претњама. Другим речима, то је скуп исказа у форми правила, начела и норми, који се користе у доношењу дугорочних управљачких акција у националном систему безбедности, ради заштите националних и државних вредности и интереса (Ковач, 2003: 82, 72).

Дакле, *култура националне безбедности* је модел националне безбедносне стратегије и политике, тј. односа националних власти према структурној позицији државе у међународном систему, пре свега из аспеката субјективног разумевања објективних претњи националној безбедности, инструмената за идентификовање тих претњи и склоности и способности ка унилатералном или мултилатералном деловању. Одређују је четири детерминанте: поглед државе на спољашње окружење; национални идентитет; инструменталне преференције и интеракцијске преференције. Државе с различитим безбедносним културама теже ће се усагласити о томе шта је претња, као и о адекватним средствима за њено ублажавање. Два су преовлађујућа типа културе националне безбедности: *поствестфалски модел*, који доводи до међународне сарадње у безбедности, и *вестфалска варијанта*, која може (а не мора) да омета ту сарадњу (Kirchner, Sperling, 2010: 8–10. Табела 3 је преузета из истог дела).

	Детерминанте културе националне безбедности	Вестфалске државе	Поствестфалске државе
Поглед на спољашње окружење	Односе се на консензус елита о потчињености ди- намици међународног сис- тема, значај и одр- живост државног суверенитета и одређење безбедносних претњи.	Компетитивни међународни сис- тем заснован на сувереној и територијалној држави; међудржавна инте- ракција је у великој мери „нулта сума”.	Кооперативни међународни систем с либералнијим односом државе према суверености и територији; инсис- тирање на благостању; изражена међудржавна интеракција.
Идентитет	Начин на који националне елите дефинишу <i>vis-à- vis</i> спољашњи свет.	„Егоистично” одређивање нацио- налних интереса и дефинисање нације супротно „некој другој” која представља егзистенцијалну претњу.	Денационализација националног интереса; национално је уграђено у шире колективно „МИ” пре него у супро- тност „неком другом”.
Инструментал- не преференције	Преферирани инструменти државне политике, који могу да се ослањају на „твдру” или „меку” моћ државе.	Реалистички извори моћи, на- рочито ослањање на принудне инструменте државне политике.	Непосредна и пос- редна институционална моћ, давање предности ослањању на преговарачке инструменте држа- вне политике.
Интеракцијске преференције	Давање предности унилатералној, билатералној или мултилатералној сарадњи у реша- вању безбедносних претњи.	Давање предности унилатерализму, до условног и привременог била- терализма или мултилатерализма.	Давање предности мултилатералној сарадњи унутар институција, до негирања суверених прерогатива, с циљем оснаживања пре инсти- туционалних него националних активности.

Табела 3: Културе националне безбедности

За разлику од ранијег – обавештајно-милитаристичког стила одбране националне безбедности од шпијунаже, обавештајних субверзија и оружаних напада споља и изнутра, данас су уочљива два приступа стварању безбедносне политике. Први је одређен локацијом безбедносног проблема (држава, друштво, групе) и инструментима њиховог решавања (принуда или преговори). Комбиновањем тих променљивих добија се следећих шест типова безбедносних политика: *политика решавања међудржавних сукоба*; *политика решавања унутардржавних сукоба*; *политика спречавања криминализације националне економије*; *политика избегавања краха слабих или пропадајућих држава*; *политика институционализације демократских норми и институција на регионалном нивоу* и *политика изградње делотворног система регионалне политике*. Те безбедносне политике неретко се преклапају и комбиновано спроводе, јер је и безбедносна ситуација често везана за више безбедносних проблема.

Други приступ безбедносној политици се заснива на институционалном и нормативном оквиру којим се подржавају мултилатералне мировне мисије, мировне операције и операције наметања мира у преконфликтним и постконфликтним регијама. Он има много добрих страна, али искључује интерне функције безбедносне политике усмерене ка цивилном друштву. Таква безбедносна политика има две функције – *изградња институција* и *решавање сукоба*, и обухвата два скупа инструмената – *преговоре* (економија, политика и дипломатија) и *принудна средства* (војно интервенисање и полицијске активности). Уопштено, постоје четири преовлађујућа типа безбедносне политике: *политика сигурности*, усмерена ка постконфликтној реконструкцији и изградњи поверења између учесника у сукобу, најчешће уз помоћ механизма полицијске делатности и пограничних послова, постконфликтног надзора и помоћи у економској реконструкцији; *политика превенције*, која подразумева контролу наоружања и пролиферације оружја као техничку помоћ у политичкој и економској реформи, од успостављања цивилно-војних односа до побољшања могућности за демократско управљање и развоја тржишне економије; *политика заштите*, у смислу интерних и мултилатералних настојања да се употпуне традиционалне функције заштите друштва од претњи здравственој безбедности, прекограничних претњи, тероризма, организованог криминала и деградације животне средине, и *политика присиле*, којом се унилатералним, билатералним и мултилатералним војним интервенцијама решавају сукоби. И ове политике се неретко комбинују (Kirchner, Sperling, 2010: 8–10).

Безбедносна политика се остварује кроз: правни систем, стратегију националне безбедности и друге стратегије, националне планове акција, свакодневну и тзв. *ad hoc* политику у хитним ситуацијама, политичке одлуке извесних државних органа (председника, влада, скупштина, министарстава), одлуке управљачких структура националног система безбедности засноване на упутствима државних органа или на законским овлашћењима, механизме међународне сарадње итд.

Закључак

Концепт националне безбедности је доживео велики преображај крајем двадесетог века. Он је непосредна последица крупних политичких промена и глобалног реструктурирања на међународној постхладноратовској сцени, али и ширење нових појава угрожавања националне и међународне безбедности. То је, свакако, условило и реформу дотадашњих милитаристичких стратегија и политика националне безбедности у тзв. обухватне концепције националне безбедности, којима се друштва и државе подједнако штите од војних, али и невојних претњи. Сасвим је јасно да је наступила нова епоха културе националне безбедности, утемељена на континуираном, свеобухватном и самоодговорном безбедносном деловању појединаца, друштва, државних органа и међународне заједнице.

Узрочно-последична веза концепције националне безбедности и културе националне безбедности указује на то да од степена развијености безбедносне културе и квалитета мобилизације њених субјеката и инструмената зависи и заштитеност одлучујућих вредности појединца, друштва и државе. Постојање стратешког документа о заштити националне безбедности један је од главних услова за развој безбедносне културе, али и оријентир при стварању и вођењу политике националне безбедности. Стога су се и постсоцијалистичке државе, којима припадају и државе бивше Југославије, прикључиле преовлађујућој тежњи ка изradi стратегија националне безбедности. Тиме указују на своју „нову културу националне безбедности”, која се очекује од кандидата у процесу евроатлантских интеграција.

Кључна карактеристика промене културе националне безбедности после хладног рата односи се на усмереност држава ка мултилатералној међудржавној сарадњи у области заштите својих интереса и вредности, пре него ка самосталном достизању „себичних” циљева. Очигледно је и да се национални безбедносни идентитет држава изграђује без потребе да се сопствени национални интереси постављају супротно државама за

које се претпоставља да су претње њиховој физичкој егзистенцији. Безбедносна култура након хладног рата се одликује и мањим ослањањем државе на „тврде” (војне и обавештајне) елементе моћи при пројектовању државне политике, као и кооперативном (остварење националних интереса успостављањем сарадње у области безбедности), више него компетитивном (надметајућом и конфликтном) праксом. Најзад, безбедност се доживљава као свеобухватна, при чему се подједнако уважава опасност од природних, људских, техничких и технолошких претњи. Очигледно је да је култура националне безбедности динамична појава, те да еволуира заједно с развојем националних заједница и глобалног друштва.

Литература:

1. Anžič, Andrej (1997): *Varnostni sistem Republike Slovenije*, Časopisni zavod Uradni list Republike Slovenije, Ljubljana.
2. Hough, Peter (2008): *Understanding Global Security*, Routledge, London and New York.
3. Kirchner, Emil J.; Sperling, James (Eds.) (2010): *National Security Cultures – Patterns of Global Governance*, Routledge, London and New York.
4. Kovač, Mitar (2003): *Strategijska i doktrinarna dokumenta nacionalne bezbednosti – teorijske osnove*, Svet knjige, Beograd.
5. Mijalković, Saša (2011): *Nacionalna bezbednost*, Kriminalističko-policijska akademija, Beograd.
6. Mijalković, Saša (2009): O korelaciji kulture i nacionalne bezbednosti, *Kultura polisa*, 11/12.
7. Mijalković, Saša (2010): Obaveštajne strukture terorističkih i kriminalnih organizacija, *NBP*, 2.
8. Milojević, Saša (2009): Nuklearni terorizam, *Bezbednost*, 3.
9. *Parliamentary Oversight of the Security Sector – Principles, mechanisms and practices* (2000), DCAF – Inter-Parliamentary Union – CCMR, Belgrade.
10. Rosamond, Ben (1997): Political Culture. In Axford, B. et al. (Eds.), *Politics – An Introduction*, Routledge, London.
11. Stajić, Ljubomir; Mijalković, Saša; Stanarević, Svetlana (2005): *Bezbednosna kultura*, Draganić, Beograd.
12. Stajić, Ljubomir (2008): *Osnovi sistema bezbednosti sa osnovama istraživanja bezbednosnih pojava*, Pravni fakultet u Novom Sadu, Novi Sad.
13. Terriff, Terry; Croft, Stuart; James, Lucy; Morgan, Patrick M. (2001): *Security Studies Today*, Polity Press, Cambridge.
14. Tadić, Ljubomir (1996): *Politikološki leksikon*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd.
15. Vejnović, D., Šikman, M. (2007): *Defendologija – društveni aspekti bezbjednosti moderne države*, VŠUP, Banja Luka.

National Security Culture Transition in Post-Cold War International Milieu

Summary: Ending the Cold War was the end of the tension and fear of the outbreaking the global (nuclear) war. Although it seemed that "the world finally relieved", international actors have had to give themselves up to the problems that were neglected due to the Cold war conflicts. Namely, in the international arena has been a proliferation of non-military security threats – disintegrational nationalist and religious extremism that resulted in civil wars, violent overturns, armed insurgencies and terrorism, expansion of all types of international crime, illegal migration, globalization of poverty and economic crisis, intensifying natural disasters and threats to the environment, etc. The greatest threat to national security is no longer a war, but non-military threats that are often global range threats, or threats that came within the state, by non-state actors. The new international security milieu and a new agenda of security threats have made the traditional (and militaristic and state-oriented) concept of national security, insufficient and inefficient, and therefore unsustainable. Besides, the state is no longer the only security provider, but it gets the "competitors" in form of non-state security sector. Changes in the entire international security milieu have caused a change in the way in which nations protect their own safety. So, we clearly notice national security system reform and creating a new philosophical approach in national security strategy and implementation of national security policy. Finally, it is evident that a new epoch of national security culture has come.

Key words: Post-Cold War Era, International Security, National Security, Security Endangering, Security Policies and Strategies, Security Culture

ЖЕЛИМИР КЕШЕТОВИЋ*

Универзитет у Београду

Факултет безбедности

Београд

ВЛАДИМИР НИНКОВИЋ**

TransConflict Србија

Београд

СРЋАН МИЛАШИНОВИЋ

Криминалистичко-полицијска академија

Београд

УДК 323.28(497.11)"2000/..."

329.18(497.11)"2000/..."

ИД БРОЈ 192632844

Оригиналан научни рад

Примљен: 17.04.2012

Одобрен: 02.06.2012

ЕКСТРЕМНА ДЕСНИЦА У СРБИЈИ И РИЗИК ДЕСНОГ ТЕРОРИЗМА***

Сажетак: Од пада режима Слободана Милошевића до данас сведоци смо све гласнијег и отворенијег деловања група екстремне деснице, које својом идеологијом изазивају контроверзе у јавном и приватном животу Србије. Према дефиницији, тероризам је незаконита примена или претња применом силе или насиља против појединаца или имовине ради убеђивања или застрашивања владе или друштва да се остваре политички или идеолошки циљеви. Десни тероризам се јавља као реакција на перципиране домаће идеолошке, религијске и етничке непријатеље. Својим досадашњим деловањем у Србији у последњих двадесетак година различити сегменти радикалне деснице (политичке партије, клерофашистичке, националистичке и нацистичке неформалне и формалне групе, као и паравојне формације) показали су у више наврата да им прибегавање насиљу није нимало страно. Социоекономски и културни амбијент Србије умногоме доприноси популаризацији и пролиферацији екстремно десних идеја и покрета. Политичка и економска криза, уз живо сећање на недавне изгубљене ратове, појачавају осећање горчине и незадовољства тзв. „губитника транзици-

* kzelimir@yahoo.com

** vladimir.ninkovic@transconflict.com

*** Овај рад је резултат реализовања научноистраживачког пројекта под називом „Развој институционалних капацитета, стандарда и процедура за супротстављање организованом криминалу и тероризму у условима међународних интеграција” ев. број 179045 и „Безбедност и заштита организовања и функционисања васпитно образовног система у Србији”, ев. број 47017. (2011-2014).

је”, који кривце траже у спољним чиниоцима и окрећу се популизму, назадним црквеним круговима, анахроним идејама „светосавља” и „народњаштва”, а појединци чак и шовинизму, антисемитизму и расизму. Контроверзне акције и ситуације, као, на пример, решавање косовског проблема без присуства Србије на Косову, приближавање Европској унији без опипљиве економске користи, долазак папе у Србију, приступање НАТО и позитивна дискриминација према мањинама (нарочито хомосексуалцима), могу бити околности, тј. „окидачи” који могу подстаћи екстремну десницу ка даљој радикализацији и на очајничке потезе.

Кључне речи: екстремна десница, тероризам, ризик, Србија, радикализација

Активизам и јачање екстремне деснице у Србији

Од пада режима Слободана Милошевића до данас сведоци смо све гласнијег и отворенијег деловања група екстремне деснице, које својом идеологијом изазивају контроверзе у јавном и приватном животу Србије (Mudde, 2000).¹ За разлику од већине држава Европске уније, у којима је „окидач” десног екстремизма била имиграција, односно долазак великог броја првенствено економских емиграната, нарочито из ваневропских земаља, узроке ревитализације екстремизма на Балкану треба тражити у националистичким и сепаратистичким сукобима деведесетих година. Немили догађаји у којима су поменуте организације биле учесници, као и друге за које су идеолошки или посредно биле везане, неизбежно наводе на помисао да се оне непрестано радикализују, али, у условима све већег раста незапослености и економске кризе, и омасовљавају. После нереди за време Геј параде и изјава у медијима челника сектора безбедности о изузетној организованости демонстраната, било је јасно да се те групе више тешко могу назвати неформалним.² Такође, њихово мање или више отворено кокетирање с групама фудбалских хулигана, те повезаност с криминалним клановима, праћено слабошћу државе и демократских институција, као и неизграђеношћу цивилног друштва, чиниоци су који могу утицати на повећање насиља у њиховим даљим акцијама.

¹ Мад наводи следеће идеолошке особине европске екстремне деснице: национализам (унутрашња хомогенизација, искључивање уљеза, етнички национализам, државни национализам), искључивост (етноплурализам, антисемитизам), ксенофобија, идеал „јакe државе” (ред и закон, јака војска), социјалшовинизам, традиционална етика, историјски ревизионизам (Mudde, 2000).

² „Крвави сукоб хулигана и полиције у Београду”, *Балкан магазин*, 11.10.2010. „Организовано насиље”, *Блиц*, 11.10.2010. „Терор над Србијом”, *Време*, број 1032, 14. 10. 2010.

Нови десни екстремизам представља реакцију на глобализацију и модернизацију и усмерен је против демократских процеса. Иако постоји демаркациона линија између крајње левице и деснице, неретко долази до преклапања идеја. И једна и друга екстремна варијанта су антидемократски оријентисане, острашћене, нетолерантне, ирационалне, негују вокабулар мржње, с тежњом ка искључивању сваке друге идеологије и веома често подлежу митологизацији стварности (Ђорић, 2009: 35).

Међу десничарске организације које су у последње време избиле у први план у Србији убрајају се „Образ”, „Народни покрет 1389”, „Наши”, као и студентске организације „Свети Јустин Филозоф” и „Номоканон”.³ Њихово деловање је приметно од напада на београдску Бајракли џамију у току протеста због погрома Срба на Косову 17. марта 2004. године, да би даље било радикализовано након протеста поводом проглашења независности Косова 2008. године када је нападнута амбасада САД у Београду и када је један нападач погинуо (члан једне од навијачких подгрупа „Партизана”). У августу 2008. године екстремни десничари су учествовали и у демонстрацијама поводом хапшења хашког оптуженика Радована Карацића. У последње две године, најозбиљније акције су организоване против одржавања Параде поноса. У септембру 2009. године, због безбедносне процене да може доћи до озбиљних инцидената, власти су одлучиле да изместе догађај на плато испред Палате Федерације, што су организатори параде одбили. У октобру 2010. године били смо сведоци насилних протеста и неконтролисаног излива гнева на улицама Београда, будући да су власти дозволиле одржавање те параде.

Барбара Визингер (Wiesinger) дели десничарске организације у Србији, по аналогији с америчким групама, на тзв. хришћанску и расистичку десницу (Wiesinger, 2008). Услед историјских и културних околности у Србији, неонацистичке организације („Крв и част”, „Национални строј”, „Расоналисти” итд.) малобројне су и херметичне, с врло малом популарношћу и заправо представљају огранак западних организација. Њих чине углавном малолетници који у те организације улазе, пре свега, због имица и музике (skinhead pokret⁴), тако да пре представљају минорну супкултуру него озбиљну претњу.

³ У десничарску организацију се може сврстати и покрет „Двери српске”, који је на недавно одржаним изборима учествовао као група грађана освојивши 4,34% гласова. Покрет су подржали поједини интелектуалци и друге јавне личности. Више о идеологији и платформи покрета „Двери српске” може се прочитати на њиховом веб сајту <http://www.dverisrpske.com>.

⁴ Оригинални скинхед покрет је представљао бунт радничке омладине настао у мултиетничким срединама Енглеске и других земаља и ни на који начин није био расно ни

Међутим, национално-клерикално оријентисане организације – „Образ”, „Наши”, „СНП 1389”, „Двери српске”, „Гарда цара Лазара”, све су проминентније и одржавају срдчане односе с неформалним групама екстремних фудбалских навијача – хулиганима „Црвене звезде”, „Партизана”, „Рада”, као и с „Фамилијом србских навијача”, настојећи да око националних и клерикалних идеала окупе поменуте, често сукобљене навијачке групе. Закључак који се може извући након претходно поменутих нерета јесте да национално-клерикалне организације користе фудбалске хулигане као своју ударну песницу.⁵ Екстремни навијачи „Рада” су повезани и с неонацистичким групама. Све поменуте организације имају доста добру међусобну комуникацију и врло често заједно организују активности, док су неретко исте особе чланови више организација.⁶

С друге стране, осим фудбалског хулиганизма, екстремни навијачи су често повезани с класичним, али и с организованим криминалом. На пример, један од најпознатијих криминалаца осамдесетих и деведесетих година прошлог века, покојни Жељко Ражнатовић Аркан, био је дугогодишњи вођа навијача „Црвене звезде”. Поменути Ражнатовић, као и многи криминалци, био је осамдесетих година прошлог века сарадник службе ДБ у иностранству, задужен за борбу против југословенских емиграната који су сматрани претњом за социјалистички систем и уопште СФРЈ. Повезаност припадника расформиране Јединице за специјалне операције, озлоглашених „Црвених беретки” или „Френкијеваца”, с једном од најјачих криминалних организација тзв. „Земунским кланом” и учешће њихових челника, Милорада Улемекa Легије, Звездана Јовановића и других, заједно с припадницима поменуте криминалне групе у атентату на премијера Србије Зорана Ђинђића и бацању бомбе на седиште Демократске странке Србије, јасно говоре о уској повезаности и танкој линији раздвајања криминала, екстремизма и политике.

Оно што даје посебну тежину тим организацијама јесу њихови добри односи и присни контакти с појединим парламентарним поли-

ационално обојен. Тек осамдесетих година прошлог века, примат на skinhead сцени преузимају неонацистичке групације (Кешетовић, 1998).

⁵ Захтев за забрану навијачких подгрупа поднео је 16. октобра 2009. године, тадашњи републички тужилац Слободан Радовановић. Он је тада предложио забрану деловања и брисање из регистра навијачких подгрупа „Партизана”, „Црвене звезде” и „Рада” због, како је рекао, „деловања које је усмерено ка насилном рушењу уставног поретка, кршењу зајамчених људских и мањинских права и изазивању расне, националне и верске мржње”.

⁶ „Парада високог ризика”, *Политика*, 15. 9. 2009. „Десничари желе да овладају стадионима”, *Нови магазин*, 25. 10. 2011.

тичким странкама, истакнутим, посебно конзервативним антиекуменистичким круговима Српске православне цркве⁷ и одређеним универзитетским и научним круговима. Управо је то највећа опасност, будући да екстремне десничарске организације имају добре позиције у појединим медијима, од којих неки чак показују наклоност према њима. Захваљујући томе, њихове поруке допиру до великог дела јавности која такву опцију може прихватити као легитимну и код које се могу јавити симпатија према екстремним ставовима.

Представници тих покрета су врло често присутни у штампаним медијима, посебно оним наклоњеним тзв. патриотским снагама, затим на интернет форумима, у радио емисијама, а нешто мање и на телевизији. Оне такође организују добротворне концерте и акције, митинге и скупове, прикупљање потписа за разне петиције, деле летке и други штампани материјал. Међутим, поред тих безопасних активности, поменуте организације су више пута, као што смо видели, демонстрирале и насилничко понашање.

Узроци тероризма

Једна од најцитиранијих дефиниција тероризма, коју су усвојили ФБИ⁸ и НАТО⁹, одређује тероризам као „незакониту примену или претњу применом силе или насиља против појединаца или имовине ради убеђивања или застрашивања владе или друштва да се остваре политички или идеолошки циљеви”. Дакле, поред класичног терористичког акта, та дефиниција истиче и стварање атмосфере страха услед перципираног ризика од неког потенцијалног насиља, које би нека организација могла да изведе.

⁷ „Антиекуменизам код дела овдашњих верника је можда најважнији, али не и једини садржај конзервативног погледа на свет који интегрише и друге „изме”: антимодернизам, антиглобализам, негирање демократије и слобода (вера, мисли, савести), често и антисемитизам. Уз то, у српској унутрашњој политици теже теократији (ништа без благослова!) и ауторитарности, противници су нарочито оних које називају „жутима”, против су равноправности полова, сексуалних оријентација, чипова и биометрије. Текстови су им увредљиви према Хрватима, Шиптарима, Црногорцима, одбојни су према исламу, Јеврејима, масонима, ротаристима, желе да оцркове војску, школство, медије. Спољно-политички, одбацују ЕУ (мада се неки колебају) и НАТО, желе ослањање на Русију, али не и на руску цркву, јер им је такође екуменска, поготово патријарх Кирил (Живица Туцић: „Пошаст екуменизма”, *НИН*, 27. 1. 2011, стр. 48).

⁸ Code of Federal Regulations, Title 28, Section 0.85.

⁹ *AAP-6 (2010), NATO Glossary of Terms and Definitions*, NATO Standardization Agency, str. 2-I-5.

Тероризам се дешава свуда, не заобилази ни богате ни сиромашне државе, ни развијене ни земље Трећег света и јавља се и у демократским и у недемократским друштвима. Међу терористима има образованих и необразованих, ментално здравих особа и психопата, жена и мушкараца. Према томе, није лако уопштено говорити о условима и амбијенту који погодују развоју тероризма, а, притом, динамика тероризма у великој мери отежава предвиђање неког будућег тероризма и терористичког акта.

Ипак, оно што се може тврдити са сигурношћу јесте да тероризам не потиче од једног специфичног узрока. Од индивидуалног преко друштвеног до системског нивоа, могу се претпостављати различити узроци тероризма. Према нивоу анализе, Бјорго (Bjorgo) предлаже следећу класификацију узрока: 1) структурални узроци, 2) олакшавајући (убрзавајући) узроци, 3) мотивациони узроци и 4) догађаји „окидачи” (Бјорго, 2007: 3).

Структурални узроци припадају макро нивоу анализе. Према том објашњењу, узроци тероризма се могу наћи у окружењу било у међународном систему, било у политичким, културним, друштвеним и економским структурама појединог друштва и државе. Међу те узроке најчешће се убрајају: глобализација, модернизација и транзиција, урбанизација, релативна депривација, сиромаштво, политичка ситуација, степен демократије, грађанских права и слобода.

Олакшавајући узроци заправо нису узроци сами по себи, већ околности које олакшавају мобилност терориста и њихову проминентност. Развој саобраћаја и телекомуникација, модерних мас-медија, развој технологије оружја, државни патронат, слабе државе, те постојање драгоцених ресурса (нафте, дијаманата, злата) у слабо контролисаним подручјима, околности су које могу ићи на руку деловању терористичких организација.

Мотивациони узроци подстичу људе на терористичко деловање услед озлојеђености на индивидуалном или групном плану. Ту се могу уврстити психолошки (на групном и индивидуалном плану) и идеолошки узроци.

„Окидачи” су непосредне околности или догађаји у условима већ постојећих притисака и сукоба, који служе као провокација или повод за прибегавање тероризму. То могу бити објава рата, устоличење новог лидера, доношење контроверзног закона, претерана употреба силе од стране полиције и/или војске итд. Тако, на пример, посета Аријела Шарона 2000. године џамији Ал Акса у Јерусалиму, довела је до Друге ин-

тифаде, док је напад САД на Ирак довео до ескалације терористичких напада у региону, али и у свету.

Специфичнији социокултурни и политички разлози за радикализацију и ескалацију „пропаганде дела” такође су социјална фацилитација и (не)способност и кредибилитет владе да спречи тероризам.

Социјална фацилитација је појам који се односи на друштвене навике и историјску традицију које санкционишу примену насиља против власти, чинећи их морално и политички подобним/неподобним, па чак диктирају најприкладнији облик исказивања незадовољства, што могу бити демонстрације, државни удари или терористички напади. Изврстан пример је Ирска, где традиција примене силе датира од осамнаестог века, док легендарна популарност Мајкла Колинса и даље инспирише данашње (додуше малобројне) терористе из тзв. „Права ИРА”.

Битан, ако не и најбитнији политички чинилац је неспособност или невољност владе да спречи тероризам. Недостатак примерене превенције, коју спроводе полиција или обавештајне агенције, погодује ширењу завера. Па ипак, већина демократских земаља се може сврстати у групу која нема примерену превенцију, јер то изискује и већи степен државне контроле. Известан степен неделотворности је приметан у скоро свим земљама, осим у оним у којима је заведена брутална диктатура, а у којима се, пак, јавља други проблем – државни тероризам, који опет може бити десничарски, левичарски или религијски у зависности од карактера и идеологије режима.

У потрази за непосредним узроцима треба се усредсредити на околности које позитивно делују на појаву отпора према држави. Те околности обезбеђују мотивацију и усмеравају терористичко деловање. Дакле, то су пре разлози него прилике. Контекст је нарочито значајан као непосредан узрок тероризма када он погађа елиту, а не обичан свет. Тероризам је, у суштини, резултат незадовољства елите. Представља стратегију мањине која може деловати у име перципиране већине, која о њиховим акцијама и плановима није консултована и која се уопште не мора слагати с њиховим циљевима или методима. Многи терористи су млади припадници средње класе, солидно образовани и ситуирани. Тероризам се, заправо, најчешће може јавити тамо где се подударају пасивност маса и незадовољство елита. Незадовољство није толико да би се масе испровоцирале да реагују против режима или система, али ипак, одређена екстремна мањина, без приступа средствима која би им омогућила свргавање режима изборима или државним ударом, захтева радикалне промене.

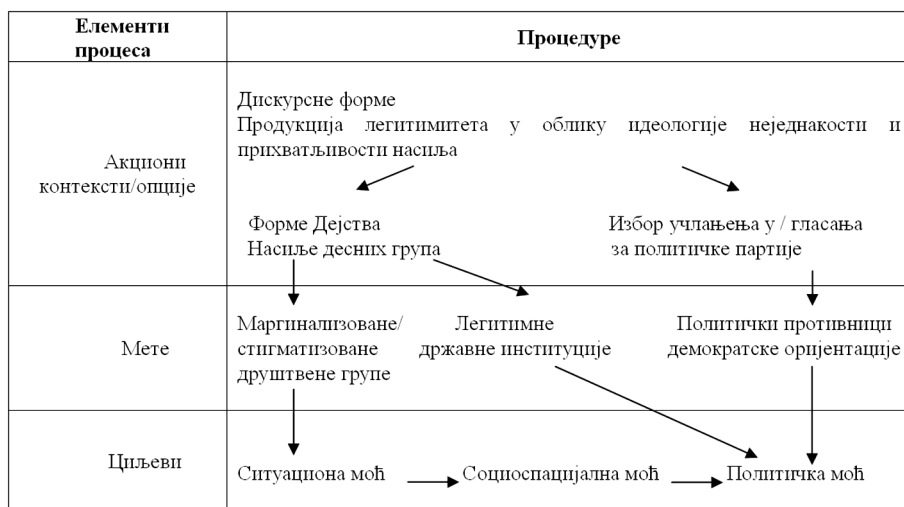
Ова кратка анализа услова који погодују рађању тероризма указује на то да морамо обратити пажњу на следеће питање: како екстремистичке организације доживљавају и тумаче ситуацију. Околности, контекст и догађај „окидач” могу довести до губитка стрпљења екстремиста, те се терористички акт може перципирати као морално прихватљив. У том случају, циљ може, према њиховом мишљењу, оправдати средство.

Десни тероризам

Вилхелм Хајтмајер (Wilhelm Heitmeyer) сматра да је десни тероризам производ политичке интеракције и радикализација других облика застрашивачких екстремно десничарских ставова и понашања, као што су тзв. „насиље прилике” уличних банди, супкултурно насиље (нпр., skinhedi), организовано насиље екстремних политичких партија и религиозно оријентисаних десничарских група (Heitmeyer, 2005: 142).

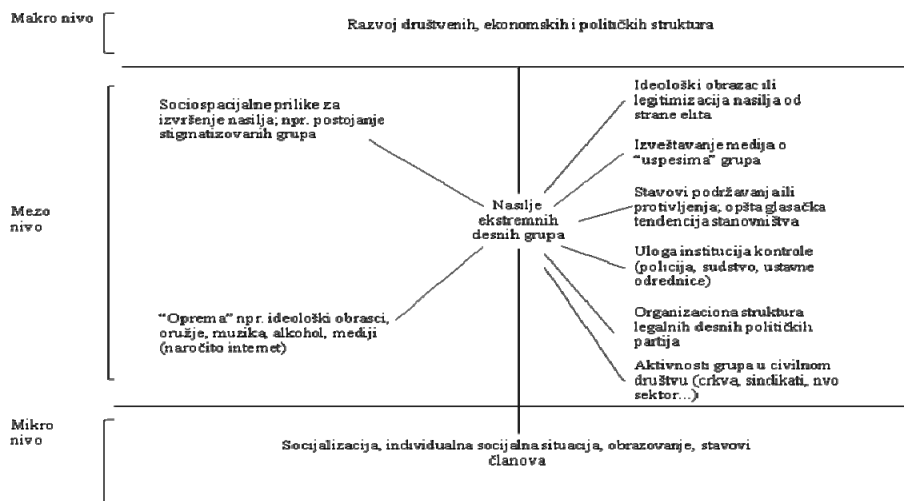
Десни тероризам се јавља као реакција на перципиране домаће идеолошке, религијске и етничке непријатеље. У том погледу, десничарски тероризам врше представници већине против мањина. Иако деле неке заједничке основне карактеристике, десничарске терористичке организације гаје вредности утемељене у њихов домаћи политички контекст. Другим речима, они немају неку универзалну, наднационалну идеологију као што је имају левичарске терористичке групе. На пример, ако се упореде десничарски активисти у Европи и у Латинској Америци, видимо да је у Европи обично реч о уличним бандама, малим групама и ћелијама, док су у земљама Јужне и Централне Америке у питању парамилитарне формације које врше терористичке акте у својим нестабилним друштвима ради успостављања диктатуре која би, према њиховом мишљењу, успоставила ред у држави (Милашиновић, 2011).

Хајтмајеров приказ може нам дати јасан преглед политичког спектра и омогућити приказ акционих контекста које треба узети у обзир, као и могуће опције, мете и циљеве десничарског екстремизма.

Слика 1: Преглед политичког спектра (Heitmeyer, 2003)

Такође, морамо узети у обзир и потребу за структурним моделом ради анализе динамике насиља десничарских екстремних група, које могу ескалирати у десни тероризам. Тај структурни модел може бити приказан као на слици 2.

Слика 2: Структурни модел насиља десничарских екстремних група (Heitmeyer, 2003)

Десни терористи се најчешће могу ограничити на вршење непрестаног притиска на циљне групе, то јест терорисати их на неспектакуларан начин, тако да припадници циљне жртвене групе морају у сваком тренутку и на сваком месту очекивати да постану жртве терора. Терор, дакле, подразумева губитак контроле жртава над својим животима. У том смислу, неопходно је да се терор посматра не само као акт, већ и као процес који може променити дискурс, свакодневни живот и јавни ред у друштву. Зато, ако се за критеријум одређивања тероризма узме ситуација да су људи доведени у непрестано стање страха, тако да у сваком часу и на сваком месту могу очекивати напад, тада напади десничарских група и њихових, најчешће веома младих чланова морају бити укључени у анализу. Ипак, уопштена карактеристика тих група, по чему се разликују од класичних терористичких формација, јесте што ретко делују тајно и што, управо због тога, ретко користе ватрено оружје или експлозивне направе.

Према Валдману (Waldmann), постоје четири основне категорије десничарског тероризма: социјалреволуционарни, етнонационалистички, религијски и самозаштитни тероризам група које се организују ради узимања закона у своје руке (*vigilantism*) (Waldmann, 1998). Међутим, у пракси су екстремне десничарске групе ретко тако јасно подељене. У САД постоје организације које су непријатељски настројене према централној власти, имају етнонационалистичке и религијске мотиве, а практикују и мере самозаштите. Посебно је озлоглашена америчка организација „Божја армија”, која је током осамдесетих и девесетих година прошлог века извршила низ напада на клинике у којима су се вршили абортуси и на њихово медицинско особље. На пример, после убиства лекара Џона Бритна и Џејмса Барета, „Божја армија” је издала следећи проглас: „Како су дозвољена сва средства у одбрани живота рођеног, тако су дозвољена и сва средства у одбрани живота нерођеног детета. Стога, ако је Пол Хил и убио децоубице Бритна и Барета, његово дело је морално оправдано као нужно ради одбране невиног људског живота”.¹⁰ У Европи су радикалне десничарске групе мале, а њихови напади махом усмерени против странаца, државних институција и уопште демократског система. Терористичка организација „Воеремег” из Јужноафричке Републике представља мешавину традиционалног белог расизма и хришћанског фундаментализма. Њихова идеја водила је да су Африкандери божји, изабрани народ и да је њихов задатак да просветле (бели) хришћански свет. Тако нејасне идеологије помажу терористичким

¹⁰ <http://www.armyofgod.com/defense2.html>

групама да лако прилагоде своје стратегије легитимитета евентуално промењеним околностима. Друга тешкоћа на коју наилазимо јесте тежња ка комбиновању политичких интереса с религиозним веровањима, што често наводи те групе да се херметички изолују од спољашњег света.

Уврежено је схватање да је десничарски тероризам насиље већинске (етничке, религијске) групе према мањинама. Ипак, у десничарски тероризам може се уврстити и насиље етничких мањина према већинском становништву (ЕТА, ПЛО). Неки облици етнонационалног ослободилачког тероризма готово да попримају димензије етничког чишћења (нпр., ОВК), што их може довести у везу с десничарским екстремним идеологијама, иако се оне најчешће декларативно изјашњавају као левичарске марксистичке групе. Ипак се може закључити да је у данашњим оквирима сувисло говорити о десничарском тероризму у случајевима напада на групе које се доживљавају као неједнаке (имигранти, припадници других верских заједница, хомосексуалци), напада на политичке противнике (новинари, синдикалисти, политичари), као и напада против државе и њених представника (председник, влада, министри итд.), пошто те групе варирају у зависности од идеолошких оријентација нападача. Њихов циљ је „бацање рукавице у лице” властима, али без икаквих конкретних амбиција за долазак на власт. Према правилу, у питању су слабе групе које остварују јак утицај уз помоћ „шок ефеката” – комуникационе стратегије да се освоји и задржи место у опажању јавности, а нарочито код особа које припадају угроженим групама.

Што се тиче политичких интеракција, могу се навести четири законитости:

1. Насилно понашање група радикалне деснице може се пре очекивати тамо где нису заступљене политичке партије такве провенијенције или други каналишући механизми у облику изборних успеха на државном нивоу.
2. Десничарски тероризам може постојати или се развијати без изборних успеха крајње деснице, али не може опстати без ксенофобичног и популистичког расположења опште јавности.
3. Што је већи ниво насиља које врше десничарске екстремне групе, мање је политички тешко учествовати у власти.
4. Политичка маргинализација партија крајње деснице даје неуједначене резултате. У неким случајевима може довести до фрагментације екстремне деснице, док у другим може довести до још веће радикализације, која се може испољити у политичким убиствима, подстицајима на убиство или друго насиље преко интернета и набавку ватреног оружја – што се мора посматрати као прелиминарни тренутак настајања терористичке организације у класичном смислу речи.

Ескалација екстремизма у тероризам – динамика насиља

Према Хајтмајеру, евентуална ескалација екстремизма у тероризам зависи од процеса политичке интеракције, који садржи четири основна елемента: социјализација починилаца, организација група, идеологија група и структура прилике.

ФБИ је развио седмостепени „модел мржње” екстремних група, који може бити користан за предвиђање наредних корака посматране групе. Тај модел, пре свега развијан на примеру расистичких банди скинхедса, садржи седам степена или корака који доводе до злочина групе чије припаднике повезује мржња према заједничком непријатељу. Почетни корак је окупљање истомишљеника, затим следи смишљање логоа, поздрава, ритуала и других симбола који јачају осећање припадништва групи. Трећи корак је оснаживање мржње према жртвеној групи уз помоћ литературе, музике, говора на скуповима који мотивишу масе, што охрабрује припаднике групе да отворено провоцирају „непријатеља” вербалним увредама, претећим графитима и порукама. Пети степен је напад (најчешће у групи) на непријатеља (најчешће појединца) без употребе оружја, док је шести корак напад уз употребу оружја. Оружје које се користи у нападима екстремно десничарских група (нацистичко-расистички скинхедси у студији ФБИ) углавном је хладно оружје, јер се тако нападач доводи у непосредну близину жртве према којој на тај начин може исказати сву своју мржњу. Наравно, седми степен је убиство једног или више припадника омражене групе (Schafer & Navarro, 2003).

Медији, литература, музика и ритуали су идеолошка основа и иницијалне каписле у којима група налази оправдање и охрабрење за терористички акт. На пример, библија америчких екстремних десничара „Тарнеров дневник” била је омиљена лектира бомбаша из Оклахома Ситија, Тимотија Мак Веја (Timothy McVeigh). Бујање литературе која се бави глобалним теоријама завере може развити параноју и очај код читалаца који поверују у њих. Атмосфера на скинхед и парапатриотским концертима, уз јасну политичку агенду, поздраве, скандирања и клицања, такође може узбуркати крв посетилаца.¹¹ Извештавање медија о „успесима” екстремиста још један је од чинилаца који могу долити уље на ватру. У Немачкој током 1992/93. године новински текстови и телевизијске репортаже о трагичном подметнутом пожару у hostelу за азиланте изазвали су низ сличних догађаја широм земље. Неодређеност и незаин-

¹¹ Дobar пример за то су концерти Марка Перковића Томсона у суседној Хрватској.

тересованост опште јавности може, такође, навести екстремисте да сами себи доделе улогу егзекутора у служби тихе већине (Heitmeyer, 2003: 144).

Теорија подељене делегитимизације при ескалацији насиља десничарских екстремиста чини се релевантном не само за САД, Немачку и Шведску, већ можда и у већој мери, за Србију. Та Спринцакова (Sprinzak, 1995) теорија о преласку из радикализма у тероризам идентификује три нивоа. Први ниво – криза поверења, праћен је другим нивоом, односно радикализацијом у виду сукоба легитимитета када се политички систем доводи у питање (нпр., услед претпостављене инфилтрације масона и циониста). На трећем нивоу криза легитимитета се проширује и укључује сваког појединца повезаног са системом, доводећи до деперсонализације и дехуманизације. То неизбежно производи насиље усмерено против тих појединаца, а оправдава се наводном борбом против омраженог система. Према Спринцаку, десничарски тероризам је усмерен против две категорије непријатеља: спољнег – странци, имигранти, етничке мањине, за које се претпоставља да покушавају да униште већинску нацију или расу, и унутрашњег – издајници, тј. систем који штити и помаже стране интересе и непријатеље. У једној од најомиљенијих теорија завере, политичари, чиновници, полиција, медији и интелектуалци се сматрају издајничким сарадницима јудеомасонских завереника који желе да завладају светом и успоставе нови светски поредак.

Важан чинилац у том процесу је улога државе, јер и прејаве и пре-слабе реакције могу убрзати процес радикализације. Слаба реакција се може схватити као прећутно охрабривање, док претерана реакција може ескалирати гневом и мржњом, посебно када је неконсистентна и уопштена. Праву меру, наравно, није нимало лако наћи.

Контекст деловања екстремне деснице и ситуациони чиниоци ризика у Србији

Режим Слободана Милошевића, иако декларативно левичарски и демократски, неретко је кокетирао с екстремним национализмом и анти-западњаштвом, а повремено се чак користио антисемитском и расистичком реториком, налазећи обилату инспирацију у разноразним публикацијама које се баве теоријама завере. Нажалост, у стварању те атмосфере параноје учествовали су и многи умни људи, професори универзитета, академици и духовници. Деведесетих година прошлог века оснива се часопис „Образ”, који убрзо затим постаје организација чији вођа

Небојша Крстић, до своје смрти 2000. године, пише редовне колумне у дневном листу „Блиц”. На телевизији су приказиване емисије у којима су водитељи и гости били теоретичари завере, различити мистици, клерофашисти, словенофили и антисемити, који су кривце за лошу економску и друштвену ситуацију налазили у најфантастичнијим разлозима – од неизбежне мржње Немачке због пораза у два светска рата, преко завере јудеомасонских банкара и њихових трабаната с циљем јефтине приватизације, до месијанске улоге „најстаријег народа” у борби против обезбожене либералне демократије. У књижарама су се могли купити Хитлеров *Mein Kampf*, *Протоколи сионских мудраца* и други „класици”, заједно с бисерима домаће књижевности у области теорија завере. Такође је била врло проминентна подела на патриоте, с једне, и издајнике и стране плаћенике с друге стране, што је једна од основних претпоставки екстремне деснице. Чинило се да су држава и радикална десница у савршеном складу.

Од НАТО бомбардовања 1999. године па све до 5. октобра 2000. године, репресија режима, антизападна хистерија и пролиферација, у суштини антисемитских теорија завере све више су јачале. Интензивирале су се гласине о „Сорошевим плаћеницима”, издајницима који само привидно делују у корист Србије, а у ствари за рачун западних сила. Убијен је новинар Славко Ћурувија, покушани су атентати на Вука Драшковића, а успешан је био атентат на бившег Милошевићевог ривала из доба Осме седнице и некадашњег председника Србије – Ивана Стамболића.

Након пада Милошевића, повратила се вера у вредности либералне демократије и слободног тржишта, али је тај „медени месец” кратко трајао. Почетак краја је означило разбијање Геј параде 2000. године од стране екстремистичких група, након чега су уследили опскурни догађаји, као што су побуна ЈСО и бомбашки напад на седиште Главног одбора Демократске странке Србије. Све је кулминирало атентатом на премијера Зорана Ђинђића, 12. марта 2003. године. Убрзо затим, као организатори и извршиоци тих напада оптужени су високи полицијски службеници, челни људи расформиране антитерористичке јединице ЈСО, Милорад Улемек Легија и Звездан Јовановић, заједно с припадницима моћне криминалне организације из Земуна.

У мају исте године, канонизован је контроверзни владика Николај Велимировић. Владика је био један од идеолога „светосавља”, мистичке антизападњачке религијско-политичке доктрине на коју се махом позивају данашњи српски десничари најразличитијих провенијенција. Та доктрина је у знатној мери утицала на Димитрија Љотића и његов

„Збор”, профашистичку организацију која је деловала за време Другог светског рата у Србији, а чији је присталица и духовни вођа био управо владика Николај (Falina, 2007). Премда обилују отвореним антисемитским порукама, књиге владике Николаја су последњих петнаестак година међу најчитанијим у Србији и могу се наћи у великом броју књижара. Многи политичари и друге личности из јавног живота не крију дивљење према мудрости владике и његовој визији Србије као „запада на истоку и истока на западу”.

Следствено томе, расли су углед и утицај Српске православне цркве у друштвеном, али и у политичком животу. Нажалост, поједини њени великодостојници у својим јавним наступима нису крили ентузијазам према новоформираним екстремним организацијама, чији су рад и сами, саветима и финансијама, помагали. Такође, став цркве према либералним вредностима, демократским реформама и људским правима, поготово верских и сексуалних мањина, генерално је нејасан и амбивалентан. Поједине изјаве су чак потпиривале мржњу и нетрпељивост према поменутим мањинама. И у самој цркви је долазило до оштрих сукоба мишљења, па и до физичког разрачунавања (случај рашчињеног владике Артемија Радосављевића, вође, како се тврди, зилотске, антиекуменистичке струје). Ипак, индикативно је и да општа јавност није негативно реаговала на такав став (или непостојање става) цркве, или да се бар негодовање није отворено изразило.

Временом, због све веће историјске дистанце од деведесетих година прошлог века, низа догађаја „окидача” (смрт Слободана Милошевића у Хагу, хапшење Радована Караџића, проглашење независности Косова), те глобалне економске кризе и опште апатије и песимизма друштва, екстремна десница добија нови замајац.¹² Опозиционе политичке партије све више кокетирају с радикалним националистичким и клерофашистичким „светосавским” организацијама и неретко су гости на њиховим трибинама и окупљањима.

¹² Према Галуповим анкетама, грађани Србије су најпесимистичнији у региону по томе како доживљавају живот у својој земљи. Чак 71% испитаника је незадовољно животним стандардом, 60,1% сматра да се животни стандард погоршава, 19,3% је изјавило да има велике проблеме да подмири основне животне трошкове. Друге анкете исте организације могу указати и на неке специфичне чиниоце које доприносе успешном продору десних идеја међу становницима Србије. На пример, за 37,9% испитаника Ратко Младић је добар патриота, 23,8% сматра да се против отцепљена Косова треба борити оружјем, 40,2% је против Декларације о Сребреници, 70,2% сматра хомосексуалне односе болеснима итд. <http://www.balkan-monitor.eu/index.php/dashboard>

Економска криза је ослабила ионако лоше стање у српској привреди и повећала број тзв. „губитника транзиције”. Управо се осиромашена и обезбашена средња класа окреће алтернативним политичким и идеолошким програмима и идејама, јер не види излаз у ономе што мејнстрим – главна струја нуди. Економски показатељи указују на стагнирање и опадање животног стандарда грађана Србије у последње две године, тј. од избијања светске економске кризе. Наиме, од 2001. до 2008. године, БДП је растао у просеку 4,8% годишње, док је 2009. године БДП опао за 3%.¹³ Године 2010. забележен је благи раст од 0,8%, што ипак није довољно да се стандард врати на ниво од пре почетка економске кризе. Поражавајући је податак да је БДП по глави становника данас око 70% оног из 1989. године. Раст индустрије после 2000. године практично је на нули (у просеку 0,6% годишње). Према економисти Горану Николићу, дефицит и инфлација су структурна обележја српске привреде.¹⁴ Још један значајан економски и социјални чинилац ризика је изузетно висока стопа незапослености. Према званичним подацима, стопа званично регистроване незапослености у августу 2010. године износила је 26,21% радно способног становништва. Процене су да је крајем 2011. године било незапослено 23,7% пунолетних грађана.¹⁵ Од укупног броја, дуготрајно незапослених (дуже од 12 месеци) има чак 65,04%, то јест 468.963 лица.¹⁶ Таква економска ситуација, уз перцепцију о корумпираности система,¹⁷ неминовно доводи до дубоког незадовољства грађана, као и неповерења у доносиоце одлука, што може изазвати кризу легитимитета власти.

Постојање организованих криминалних група је још један од чинилаца ризика који погодује десничарском екстремизму. Србија је због свог географског положаја, скорашњих ратова, несређене политичке ситуације и недовољне регионалне безбедносне сарадње значајан пункт за трговину оружјем и наркотицима. Српски криминалци су добро повезани с криминалним групама не само у Европи, већ и у свету. Спрега национализма и криминала није нова појава и понекад доводи и до даље радикализације терористичких акција. Може се поменути Жељко

¹³ Подаци са званичне презентације Привредне коморе Србије.

¹⁴ Центар за нову политику, 10. 12. 2010. Николић, Горан: *БДП, индустрија, незапосленост, животни стандард у Србији десет година после*. www.cnp.rs/articles/view/12.

¹⁵ „Стопа незапослености повећана на 23,7 одсто”, *Политика*, 16. 1. 2012.

¹⁶ Месечни статистички билтен Националне службе за запошљавање, бр. 97, септембар 2010, стр. 4.

¹⁷ Србија је на 74 месту од 170 земаља по индексу перципиране корумпираности за 2010. годину агенције Транспаренцу. http://www.transparency.org/policy_research/surveys_indices/cpi/2010/results

Ражнатовић Аркан, који је као већ познати криминалац био на челу навијача „Црвене звезде”, паравојних формација у ратовима у Хрватској и Босни, а затим и вођа једне парламентарне политичке странке деснице. Поред Аркана, многи други „жестоки момци” су учествовали у ратовима под окриљем патриотизма. Милорад Улемек Легија је данас истински супкултурни идол хиљадама младића и девојака, који га доживљавају као оличење српског ратника и витеза. Не мора се посебно наглашавати да радикална десница и организоване криминалне групе имају интересе који се врло често подударају. Слаба држава, недовршена транзиција, недовољна регионална и међународна сарадња, лоша економска ситуација, корупција и други чиниоци погодују како пословању криминалаца, тако и појачаном интересовању за алтернативне политичке, екстремно десничарске идеје.

Ни улога медија ни у ком случају није занемарљива. На телевизији и другим медијима поново гостују идеолози и духовне вође Милошевићевог режима, чија се владавина сада носталгично посматра као својеврсни *Belle époque*. Државни медији, пак, осиромашеним грађанима само доливају со на рану неумереним хвалоспевима влади и систему. За неуспехе државне, најчешће међународне политике траже се спољни кривци према већ познатој матрици, али, наравно, не толико изричито као током деведесетих година прошлог века. Посебну пажњу заслужује интернет, који је, свакако, медиј на коме свака организација или појединац могу исказати своје ставове иако нема никакву политичку или друштвену релевантност. Популарност тог медија међу припадницима радикалне деснице описана је и добро позната појава (Wiesinger, 2008). Скоро све српске екстремне организације имају своје званичне сајтове, а врло су бројни и онлајн форуми преко којих се размењују литература и музика, отварају дискусије и планирају акције.¹⁸

Све веће неповерење јавности у владу и систем који је дисфункционалан појачава пријемчивост за поруке које стижу из алтернативних медија и извора информисања. Такође, неодлучна и конфузна политика, без јасне идеолошке и вредносне оријентације, додатно збуњује јавност и ствара атмосферу параноје, беспомоћности и дефетизма. Напад на Амбасаду САД у Београду током демонстрација против проглашења независности Косова тадашња владајућа коалиција је назвала „оправданим и легитимним протестом”. Бивши генерални секретар Српске ради-

¹⁸ Српски десничари су нарочито активни на следећим форумима: <http://forum.srpskinationalisti.com/>, <http://www.stormfront.org/forum/f43/>, <http://www.komentar.rs/sip/>, <http://obraz.forumotion.com/c8-category> <http://www.pravoslavna-srbija.com/forum/index.php>

калне странке је лично лепио плакате организације „1389” с натписом „Булевар Ратка Младића”. Градоначелник Тополе је обезбедио превоз лицима која су прекинула промоцију емисије „Пешчаник” у Аранђеловцу. Хулиганско дивљање у октобру 2010. године, наводно поводом Геј параде, наишло је на незнатну осуду владе, што је можда и помак у односу на претходну године када је држава устукнула пред екстремном десницом и фудбалским навијачима. Челник једне опозиционе партије је чак захтевао пуштање из притвора оптужених за хулиганизам и насиље. Исказивање ентузијазма за чланство у Европској унији уз истовремено називање војски европских држава „НАТО злочинцима”, формално подржавање људских права, с једне стране, и бојкот доделе Нобелове награде за мир кинеском дисиденту, с друге стране, промоција либерално-демократских вредности уз дивљање аутократским моделима, никако не могу повећати поверење у систем и уверити јавност да доносиоци одлука верују у демократију.

Могућност ескалације тероризма радикалне деснице у Србији

Својим досадашњим деловањем у Србији у последњих двадесетак година различити сегменти радикалне деснице (политичке партије, клерофашистичке, националистичке и нацистичке неформалне и формалне групе, као и паравојне формације) показали су у више наврата да им прибегавање насиљу није нимало страно. Политичка и друга убиства, насиље и претње насиљем према појединцима или, чак, читавим слојевима друштва и мањинама, те стварање атмосфере страха, према дефиницији се могу подвести под тероризам. Међутим, може се поставити питање да ли је могућ развој ситуације који би погодовао јачању насиља и терористичким акцијама које би угрозиле државни систем и безбедност већег броја људи.

Контроверзне акције и ситуације, као, на пример, решавање косовског проблема без присуства Србије на Косову, приближавање Европској унији без опипљиве економске користи, долазак папе у Србију, приступање НАТО и позитивна дискриминација према мањинама (нарочито хомосексуалцима), могу бити околности, тј. „окидачи” који могу подстаћи екстремну десницу ка даљој радикализацији и на очајничке потезе.¹⁹ Радикална десница би могла да такве околности про-

¹⁹ Један од потенцијално најопаснијих догађаја „окидача”, хапшење хашког оптуженика, генерала Ратка Младића, прошао је без већих безбедносних претњи.

тумачи као коначну капитулацију пред мрским Западом, позив на унијаћење, коначну издају „српства”. Без побољшања животног стандарда и повећања запослености број екстремиста се засигурно неће смањивати, док равнодушност, па чак и симпатије према њима могу само расти. Екстремисти би тада могли чинити злодела под изговором да делују у име тихе већине. Криминалне групе, које у снажној држави виде највећег противника, увек могу заинтересоване опскрбити ватреним оружјем, експлозивом или наркотицима, које они онда могу искористити за извршење терористичких акција.

Ко и шта може бити мета терористичких напада екстремно десничарских група? Тешко је замислити да се у Србији у ближој будућности могу десити тако трагични напади као што су напад на тржни центар у Оклахоми или паљење хостела пуног азиланата у Роштоку. Међутим, такви догађаји су били тешко замисливи и у САД и у Немачкој пре него што су се одиграли. Као и до сада, може се очекивати да ће први на удару бити политичари, дипломате, новинари, полиција, страни држављани, затим невладине организације које се баве људским правима, ЛГБТ популација, националне мањине (Албанци, Роми, Хрвати, Јевреји), муслимани, те мање верске заједнице. Напади би се могли очекивати и на стране банке, тржне центре, амбасаде, представништва страних фирми, према аналогiji с нападима њихових истомишљеника из других држава, врло често баш оних које се сматрају непријатељским.

Када је реч о потенцијалним починиоцима терористичког напада, треба имати у виду да ретко када једна велика, етаблирана и масовна организација прелази линију која дели екстремну идеологију од терористичког акта, тј. да прелази с речи на дела. Обично је реч о мањим борбеним групама, састављеним од најрадикалнијих припадника десничарских организација, које могу, али и не морају деловати у складу с матичним организацијама. Оне чак могу деловати супротно жељама и плановима својих матичних организација, које се, у том случају, могу и званично оградити од њих (Laquer, 1999).

Уколико се пође од поделе српских екстремно десничарских организација на клеронационалистичке и расистичко-нацистичке, може се претпоставити да, у случају даље економске и друштвене кризе, а поготово њеног продубљивања и појаве догађаја „окидача”, оба крила екстремно десне сцене могу развити потенцијал за извршење различитих аката тероризма. Иако, у начелу, имају исте непријатеље, нацисти и клеронационалисти су непомирљиво раздвојени идеологијом и односом према вери, коју нацисти врло често отворено презиру као „јеврејску измишљотину” којом се аријевска раса држи у покорности. Због могућ-

ности парламентарног деловања и приступа државним медијима, терористички потенцијал политичких партија екстремне деснице је занемарљив.²⁰ Такође, мало је вероватно да студентске организације, попут „Номоканона”, „Витеза”, „Светог Јустина Исповедника”, могу дати предност насилним методама у односу на дебате, бављење теоријом и легалним иницијативама и акцијама захваљујући којима су већ стекли кредибилитет у одређеним круговима студената и интелигенције. Међутим, проблем се јавља због тога што изванредан број чланова и симпатизера поменутих студентских организација, па и политичких партија, активно учествује и у деловању далеко радикалнијих и насилнијих организација, као што су „Образ”, „Наши” и „СНП 1389”.

Карактеристика ових других је спремност за удруживање и сарадњу с навијачким и неформалним насилним групама и појединцима. О томе говори чињеница да су на свим њиховим скуповима, још од разбијања Геј параде 2001. године, па до сличног (али неуспелог) догађаја 2010. године, доминирала навијачка обележја фудбалских клубова „Црвене звезде”, „Партизана”, „Рада”, „ОФК Београда”. Припадници навијачких група врло често имају позамашне полицијске досијее, а њихове вође се неретко баве и озбиљним кривичним делима. Неизбежан део навијачког „фолклора” је и обилна употреба алкохола и других опојних средстава, чиме се повећава агресивност и јача осећање припадности групи. Не треба заборавити да је међу активним члановима радикално десничарских и навијачких организација и знатан број оних који имају борбено искуство у ратовима деведесетих година прошлог века. Историја насиља, ратне трауме, употреба алкохола и наркотика уз сугестивне говоре харизматичних вођа, песме чији су текстови идеолошки и политички обојени и литература о теоријама завере могу бити врло опасна мешавина. Управо међу тим појединцима с друштвених маргина и, наравно, не само међу њима, треба тражити оне којима ће једног дана бити доста лепљења плаката, протестовања и спорадичног кошкања с полицијом и који ће одлучити да створе мале, борбене ћелије које ће спроводити „божју правду” и делима бранити српство, нападајући уљезе, издајнике и плаћенике новог светског поретка. Починиоци, о чему нам сведочи историја тероризма, бивају проглашени у свом микросвету за хероје и стичу готово митски ореол. Међутим, те конспиративне групе

²⁰ Према члану 4 Закона о политичким странкама (*Службени гласник РС*, бр. 36/2009), деловање политичке странке не може бити усмерено ка насилном рушењу уставног поретка и нарушавању територијалне целокупности Републике Србије, кршењу зајемчених људских или мањинских права, или изазивању и подстицању расне, националне или верске мржње.

такође се могу окренути против дојучерашњих истомишљеника и оптужити их за неодлучно и млако деловање.

Закључак

Социоекономски и културни амбијент Србије умногоме доприноси популаризацији и пролиферацији екстремно десних идеја и покрета. Политичка и економска криза, уз живо сећање на недавне изгубљене ратове, појачавају осећање горчине и незадовољства тзв. „губитника транзиције”, који кривце траже у спољним чиниоцима и окрећу се популизму, назадним црквеним круговима, анахроним идејама „светосавља” и „народњаштва”, а појединци чак и шовинизму, антисемитизму и расизму. Теорије завере, омиљено оруђе режима Слободана Милошевића за објашњење катастрофалне социоекономске ситуације друштва деведесетих година прошлог века, поново доспевају у жижу интересовања. Посебно су обеспокојавајуће неодређеност а понекад и симпатија политичких и других симболичких елита и медија према деловању тих покрета и организација.

Нажалост, непостојање јасне визије и стратешког плана за унапређење социоекономског и културног амбијента може, у ближој будућности, само продубити постојећу кризу. Криза и растуће незадовољство системом могу кулминирати даљом радикализацијом крајње деснице, која може одлучити да примени насилне, терористичке мере ради остварења својих циљева, тако да би, у том контексту, саму себе почела да доживљава као егзекутора у служби тихе већине. Чини се да највећу претњу представљају организације које су довољно бројне, добро организоване и имају историју насиља и претњи насиљем, као што су „Образ” и „СНП 1389”, и које такође кокетирају с насилним групама фудбалских навијача на различите начине повезаним с организованим криминалом. У таквом миљеу није немогућа појава мањих борбених ћелија, састављених од најрадикалнијих припадника поменутих организација, које би покушале да се насилно и борбом за „крст часни и слободу златну” обрачунају с омраженим системом и свим групама и слојевима које доживљавају као непријатељске.

Литература:

1. Byford, Jovan (2003): Anti-semitism and the Christian Right in post-Milošević Serbia: From Conspiracy Theory to Hate Crime, *Internet Journal of Criminology*.
2. Byford, Jovan & Billig, Michael (2001): The Emergence of Antisemitic Conspiracy Theories in Yugoslavia During the War with NATO, *Patterns of Pre-judice*.
3. Đorić, Marija (2009): Desni ekstremizam na Balkanu posle Hladnog rata i mlada populacija, *Vojno delo*, 1.
4. Falina, Maria (2007): Svetosavlje – A Case Study in the Nationalization of Religion, *SZRKG*, 101.
5. Heitmeyer, Wilhelm (2005): Right-wing Terrorism. In Tore, Bjergo (Eds.), *Root Causes of Terrorism – Myths, Reality and Ways Forward*. New York: Routledge.
6. Kešetović, Želimir (1998): Potkulture nasilja – fenomen skinheda, *Bezbednost*, 1, 53–66.
7. Laqueur, Walter (1999): *The New Terrorism*, Oxford University Press, New York.
8. Milašinović, Srđan; Kešetović, Želimir; Gavrilović, Darko (2011): Uticaj ekonomskog liberalizma na države u tranziciji, *NBP*, 16(1).
9. Mudde, Cas (2000): *The Ideology of the Extreme Right*, Manchester University Press, Manchester.
10. Sprinzak, E. (1995): Right-wing Terrorism in a Comparative Perspective: The Case of Split Delegitimization. In Bjørgo, T. (Eds.), *Terror from the Extreme Right* (pp. 17–43). London: Frank Cass.
11. Sütalan, Zeynep (2008): The Causes of Terrorism. In Organizational and Psychological Aspects of Terrorism, *NATO Science for Peace and Security Series*, 43.
12. Schafer, John R. & Navarro, Joe (2003): The Seven-Stage Hate Model – The psychopathology of Hate Groups, *FBI Law Enforcement Bulletin*, 72(3).
13. Waldmann, P. (1998): *Terrorismus: Provokation der Macht*, Gerling, München.
14. Wiesinger, Barbara N. (2008): The Continuing Presence of the Extreme Right in post-Milošević Serbia, *Balkanologie*, 11(1–2).
15. Whittaker, David J. (Eds.) (2003): *The Terrorism Reader*, Routledge, New York.

The Extreme Right in Serbia and Risk of Right-wing Terrorism

Summary: Since the fall of Slobodan Milošević's regime, we have witnessed ever more open and frequent actions by extreme right-wing groups, which have provoked controversies in public and private life in Serbia. Terrorism, by definition, represents the unlawful use or threat of use of force or violence against persons or property to intimidate or coerce a government, the civilian population, or any segment thereof in furtherance of political or social objectives. Right wing terrorism normally appears as a reaction to perceived domestic ideological, religious and ethnic

enemies. With their activities in the last twenty years, different segments of the radical right – political parties, clerical fascist, nationalist and national socialist formal and informal groups, as well as paramilitary formations – have demonstrated that they can resort to violence. The socio-economic and cultural ambient of Serbia significantly contributes to the popularization and proliferation of extreme right ideas and movements. The political and economic crisis, accompanied by the recent lost wars, amplify feelings of bitterness and discontent of the, so-called, "losers of the transition", who blame foreign factors and turn to populism, reactionary and anachronistic church circles and political ideas, whilst some of them find comfort in chauvinism, anti-Semitism and racism. Controversial situations such as the exclusion of Serbia from a solution for the Kosovo issue, approaching the EU without tangible economic benefit, the Pope's arrival to Serbia, membership in NATO and positive discrimination towards minorities (especially homosexuals) could be the circumstances, i.e. "trigger events", that might incite further radicalization of the extreme right.

Keywords: Extreme Right, Terrorism, Risk, Serbia, Radicalization

ДРАГАН Р. ВАСИЉЕВИЋ*
Криминалистичко-полицијска академија
Београд

УДК 351.74/.75(497.11)
ИД БРОЈ 192633100
Прегледни рад
Примљен: 23.03.2012
Одобрен: 18.05.2012

УПРАВА (ПОЛИЦИЈА) У ГРАНИЦАМА ПРАВА

Сажетак: Управа је уско повезана с државном влашћу, она је заправо, сам екстракт државне власти. Зато њене активности морају имати правни основ и реализовати се у правним оквирима. Да би се боље разумела неопходност постојања граница које дефинише право над управом као граном државне власти, у раду су обрађена следећа питања: управа и правна везаност, европски управни простор и начела квалитетне управе, полиција и правна везаност.

У еволуцији модерне државе, као један од највећих квалитета с разлогом се истиче подвргавање управе нормама објективног права. То, у ствари, подразумева две ствари: прво, да нема управе без правног основа и друго, да акти којима се врши управна функција подлежу контроли њихове правне исправности, укључујући и судску контролу. То су, заправо, средства за спречавање произвољности управе и за њено подвођење под објективно право. Питање везано за управу у границама права посебно је важно и из аспекта рада полиције, с обзиром на њена овлашћења, као и место и улогу тог органа у систему државне управе.

Кључне речи: управа, полиција, власт, право, контрола

Увод

Управа је уско повезана с државном влашћу, тачније, она је сам екстракт државне власти. Нема сумње да се државна власт испољава и у законодавној и судској функцији. Закони се доносе повремено, при чему разлози правне сигурности захтевају да се припремају што брижљивије, како би могли да производе правне последице што дуже. Судска функци-

* dragan.vasiljevic@kpa.edu.rs

ја подразумева постојање спорне правне ситуације (спора). Држава управну функцију врши непрекидно (континуирано), па се захваљујући њој и доживљава као највидљивија институција. Правна држава настаје општим правним актима, а остварује се посредством управне функције, односно аката и радњи од којих се она састоји.

Не сме се заборавити да у историјском развоју држава управна функција није увек следила након законодавне. Познато је да су постојали периоди у којима је заступан карактеристичан став да управа нема основ у закону него у вољи владаоца или у државном разлогу. Тада је начело целисходности а не законитости било највише начело рада управе. То је било време полицијске државе, која, надамо се, заувек припада прошлости. У еволуцији модерне државе, као један од највећих квалитета с разлогом се истиче подвргавање управе нормама објективног права. То заправо значи две ствари: прво, да нема управе без правног основа и друго, да акти којима се врши управна функција подлежу контроли њихове правне исправности, укључујући и судску контролу. То су, заправо, средства за спречавање произвољности управе и за њено подвођење под објективно право. Њима се, као *conditio sine qua non*, прикључује и кодификација поступка вршења управе, а пре свега поступка издавања управних аката.

Да би се боље разумела неопходност постојања граница које дефинише право над управом као граном државне власти, наредне странице биће посвећене следећим темама: управа и правна везаност, европски управни простор и начела квалитетне управе, полиција и правна везаност.

Управа и правна везаност

Положај, место и улога органа државне управе у свакој држави зависе, пре свега, од начела које се примењује за организовање и обављање појединих функција државне власти. Оквир рада и поступања тих органа је одређен правним начелима садржаним у уставу, као и у низу закона који уређују организацију и функционисање органа државне управе, али и у многобројним међународним документима који су на одговарајући начин укључени у јединствен национални правни поредак. Начела су, по правилу, универзалне природе. Тако и начела управног поступања субјеката управе, као највиши стандарди без којих је немогуће замислити иједан важећи правни поредак и која зато морају постојати у сваком од њих, па тако и у нашем праву, имају интердисциплинарно

обележје и могу се јасно одредити само ако се сагледају у једном ширем контексту, у оквиру појава у друштвеној стварности где налазе своју примену.

Модерне концепције управе, као скупа ауторитативних и неауторитативних активности, заснивају се на начелима правне државе. При том се не мисли само на правну државу у формалном смислу, већ и на правну државу либерално-демократског типа, односно правну државу у материјалном смислу која, могло би се рећи, одговара ономе што се данас подразумева под појмом владавине права. Концепција правне државе претпоставља, између осталог, одговарајући квалитет важећег законодавства које треба да буде израз колективног разума друштва и огледало правде, правичности и правне сигурности (Васиљевић, 2009: 162).

Познато је да се правни поредак састоји из више елемената: нормативног, фактичког и вредносног. Нормативни део правног поретка чине виши и нижи правни акти и правне норме садржане у њима. Ти правни акти и правне норме се стварају на темељу одређених вредности и служе остварењу тих вредности. У те вредности се убрајају правда, слобода и људско достојанство. Правне норме садржане у правним актима служе да би се људи управљали према њима, тако да је правни поредак остварен у мери у којој се људи понашају у складу с нормама.

Правни поредак подразумева поштовање начела хијерархије. Сви његови нижи елементи морају бити у складу с вишим елементима (уставом и законом). Том хијерархијом општих норми, појединачних норми и материјалних аката људског понашања (њиховом усклађеношћу) постиже се јединство правног поретка и обезбеђује остварење његових основних циљева и вредности. Усклађеност свих нижих правних аката с уставом, као највишим правним актом, назива се уставност, док се усклађеност свих правних аката нижих од закона са законом назива законитост. Имајући у виду чињеницу да је устав посебна, виша врста закона, онда се изразом „законитост”, у ширем смислу, може означити ма каква усклађеност нижих елемената правног поретка с вишим елементима, без потребе да се та усклађеност с уставом посебно исказује другачијим изразом, с обзиром на то да је устав највиши елемент правног поретка (Лукић, Кошутих, 2007: 218).

Устав Републике Србије из 2006. године, у делу који се односи на уставност и законитост, поклања пажњу хијерархији правних аката и јединству правног поретка. Тако члан 194 предвиђа следеће: „Правни поредак Републике Србије је јединствен. Устав је највиши правни акт Републике Србије. Сви закони и други општи акти донети у Републици Србији морају бити сагласни с Уставом. Потврђени међународни угово-

ри и општеприхваћена правила међународног права су део правног поретка Републике Србије. Потврђени међународни уговори не смеју бити у супротности с Уставом. Закони и други општи акти донети у Републици Србији не смеју бити у супротности с потврђеним међународним уговорима и општеприхваћеним правилима међународног права.” Члан 195 уређује хијерархију домаћих општих правних аката: „Сви подзаконски општи акти Републике Србије, општи акти организација којима су поверена јавна овлашћења, политичких странака, синдиката и удружења грађана и колективни уговори морају бити сагласни закону. Статути, одлуке и сви други општи акти аутономних покрајина и јединица локалне самоуправе морају бити сагласни са законом. Сви општи акти аутономних покрајина и јединица локалне самоуправе морају бити сагласни њиховим статутима.”

Међутим, уставност подразумева не само усаглашеност правних аката с уставом, него и ограниченост и везаност државне власти објективним правом. Тако је Локово учење о неутуђивим природним правима човека, као темеља и сврхе власти, добило свој писани израз у Уставу САД. Још је у античкој Грчкој рођена идеја о потреби постојања једног акта (устава) који би спречио државну власт да не склизне у тиранију (начело о владавини закона, а не људи). Током XVII и XVIII века, идеја о потреби заштите људских слобода и права од посезања неограничене државне власти заживела је у учењу о подели државне власти у Енглеској и Француској (Лок, Монтескје) и у посебним повељама о правима и слободама у Енглеској. Америчка и Француска револуција с краја XVIII века јасно су ставиле до знања свету да државна власт мора бити ограничена и да су основни механизми тог ограничења подела власти и људске слободе и права. На тим основама се развило англоамеричко учење о владавини права и немачко учење о правној држави, при чему се начело законитости сматра једним од важних елемената правне државе (владавине права). При свему томе, поставља се следеће питање: да ли законитост, као међусобна усклађеност нижих и виших елемената правног поретка, може постојати у државама у којима нема поделе власти, нити се у пракси поштују људске слободе и права (ауторитарним државама)? Треба рећи да се и у тим државама поштује законитост као организационо-техничко начело, с том разликом што само највиши органи државне власти у њима нису везани правом. Ти органи су суверени, правно неограничени, али зато постоји обавеза за све друге да строго поштују правне акте које доноси суверен.

Начело законитости, поред начела легитимитета, поделе власти, независности судова, људских слобода и права и ограничене владе, та-

кође представља битно својство правне државе. Законитост је суштинско начело сваког правног поретка, пошто је правни поредак управо поредак због тога што су сви правни акти усклађени с највишим – уставом и законом. Обележје правног поретка је и то да сам уређује своје стварање. Уставом се утврђује овлашћени субјект за доношење закона и дефинишу начела целокупног правног поретка.

Темељна начела правне државе су нашла своје место и у Уставу Републике Србије из 2006. године. Навешћемо само нека од уставних решења. Тако члан 3 прокламује владавину права и предвиђа следеће: „Владавина права је основна претпоставка устава и почива на неотуђивим људским правима. Владавина права се остварује слободним и непосредним изборима, уставним јемствима људских и мањинских права, поделом власти, независном судском влашћу и повиновањем власти уставу и закону.” Члан 4 уређује поделу власти на следећи начин: „Правни поредак је јединствен. Уређење власти почива на подели власти на законодавну, извршну и судску. Однос три гране власти се заснива на равнотежи и међусобној контроли. Судска власт је независна.” Чланом 197 се забрањује повратно дејство закона и других општих аката на следећи начин: „Закони и сви други општи акти не могу имати повратно дејство. Изузетно, само поједине одредбе закона могу имати повратно дејство ако то налаже општи интерес утврђен при доношењу закона. Одредба кривичног закона може имати повратно дејство само ако је блажа за учиниоца кривичног дела.”

Положај и вршење управе се заснивају на више начела, али је свакако једно од најважнијих начело законитости управе. Сходно њему, управа располаже са онолико власти колико јој је признато правним прописима и ту власт може вршити по законом прописаном поступку. Циљ развијеног начела законитости управе јесте да се, објективно, читава управа стави под владавину закона, а не само да се заштите појединци од захвата управе у њихову правну сферу, како је то било у почетном стадијуму развоја правне државе (Krbek, 1936: 42).

Начело законитости управе подразумева да закон подједнако обавезује како државу, тако и грађане. Дакле, и субјекте који врше власт, али и оне над којима се та власт врши. У правној држави, за разлику од полицијске државе, управа је везана правом у указном смислу. У полицијској држави управа је делимично везана правом, док је много више слободна делатност која се у раду руководи државним интересом и са тих позиција одлучује о правима и обавезама других.

Законитост управе има два дела. Први је подложност управе праву у смислу да њено вршење мора имати правни основ и да се мора одвија-

ти по законом предвиђеном поступку. Члан 198, став 1 Устава Републике Србије уређује питање законитости управе предвиђајући следеће: „Појединачни акти и радње државних органа, организација којима су поверена јавна овлашћења, органа аутономних покрајина и јединица локалне самоуправе морају бити засновани на закону.” На тај начин, управа постаје облик извршавања права и законитост управе се операционализује помоћу инструмената као што су правни основ, управни акт, управна радња и управни поступак. Други саставни део законитости управе јесте подложност њених аката судској контроли. У том смислу и члан 198, став 2 Устава Републике Србије предвиђа: „Законитост коначних појединачних аката којима се одлучује о праву, обавези или на закону заснованом интересу подлеже преиспитивању пред судом у управном спору ако, у одређеном случају, законом није предвиђена другачија судска заштита.” Судском контролом законитости управе обезбеђује се владавина права над управом као граном државне власти. Законитост управе се операционализује помоћу инструмената као што су тужба против коначног управног акта, управни спор и обавезност пресуда донетих у управним споровима.

Европски управни простор и начела квалитетне управе

Талас европских интеграција је несумњиво донео значајне промене у праву земаља чланица Европске уније, али и у праву земаља које настоје да то постану. Тиме је пред управноправну теорију и праксу постављен велики изазов. Снажна интеграција између управног права Европске уније и националног управног права земаља чланица довела је до великих промена у националним управноправним системима и подстакла процес њихове хармонизације, што је условило стварање контуре особеног европског система управног права који неки аутори називају „европски управни простор” (Рабреновић, 2002: 156). Хармонизација управног права и прихватање заједничких европских управних вредности и стандарда оличених у начелима „квалитетне управе” добијају изузетан значај за све државе у транзицији које намеравају да се у перспективи уклопе у европски правни систем.

Највиши званичници Европске уније, на самиту одржаном у Ници крајем 2000. године, по први пут у историји Уније су изричито изјавили да грађани Европске уније имају право на „квалитетну управу”. То право произлази из два, за управу суштински важна начела. Прво је једно од основних демократских начела – владавина права. Управа мора поступа-

ти у складу са законом. Поштовање права је основа и претпоставка сваког квалитетног управног поступања. Друго начело делом превазилази правни оквир, произлазећи из циља и сврхе модерне управе. То је начело (концепција) управе као јавне службе. Циљ јавне управе јесте пружање услуга грађанима и старање о њиховом општем напретку и благостању. Грађани, стога, имају право да захтевају поштовање одређених стандарда управног деловања.

Готово сви органи и организације Европске уније, укључујући и Европску комисију и Европски парламент, усвојили су средином 2001. године Кодекс о „квалитетном” управном поступању, који су њихови службеници дужни да примењују у односима с грађанима. Тај кодекс садржи велики број начела „квалитетне управе”, која се условно могу разврстати на материјална и процесна.

Материјална начела „квалитетне управе” су у највећем броју случајева и општа правна начела Европске уније. Њихов највећи број је признат како судском праксом Европског суда правде, тако и кодексом Европског омбудсмана. Међу та начела можемо уврстити начело законитости, пропорционалности, једнакости (забране дискриминације), заштите легитимних очекивања и консистентности.

Што се процесних начела „квалитетне управе” тиче, она имају дугу традицију у праву Европске уније. Њихов развој најбоље се може пратити кроз судску праксу Европског суда правде. Међу та начела се убрајају начело доношења одлуке у разумном периоду, начело саслушавања странке, начело доступности информација (право на приступ документима Уније), начело брижљивог вођења поступка, право на добијање одговора од институција Уније на једном од званичних језика Уније и др.

Краћи осврт на начела „квалитетне управе” у праву Европске уније несумњиво отвара питање хармонизације нашег управног права с управним правом Европске уније. У том смислу, може се приметити да велики број европских начела „квалитетне управе” у нешто другачијем облику постоји и у нашем управном праву. И наш правни систем предвиђа већи број начела којих су дужни да се придржавају органи државне управе у свом раду. Међу та начела се убрајају начело законитости, самосталности, одговорности, јавности, непристрасности и политичке неутралности, сразмерности, делотворности, недискриминације и др. Веома је важно да наше управно законодавство, теорија и пракса прихвате заједничке европске управне стандарде, оличене у утврђеним начелима управног деловања. Прихватање европских стандарда обезбеђује равноправно место у оквиру европског управног простора.

Полиција и правна везаност

Важно је истаћи да је једна од основних функција органа који чине систем државне управе, самим тим и полиције као дела тог система, извршавање закона и других прописа и општих акта, односно обезбеђивање њиховог извршавања.

За државу је изузетно важно да се правно уређен систем, који чини право унутрашњих послова, примењује у стварном животу. Јер, применом тог права држава обезбеђује заштиту живота, личне и имовинске сигурности грађана, спречава и открива кривична дела и њихове извршиоце, одржава јавни ред и мир и врши друге послове безбедности.

У том смислу, полиција је овлашћена да у примени права унутрашњих послова доноси нормативне акте и управне акте и да предузима управне радње и мере.

Полиције мора радити у правним оквирима. Поштовање начела законитости у њеном раду управо подразумева да она мора доносити наведене акте и вршити управне радње и мере у складу с одговарајућим законима које примењује (Васиљевић, 2009: 33). То начело је у рангу уставног начела и означава обавезу усаглашеног поступања полиције с важећим законима који имају превласт над подзаконским и свим другим, из њих изведеним правним актима. Када је реч о полицијским овлашћењима, то начело налаже да све радње којима полиција задира у права и слободе грађана имају законску основу. То даље утврђује обавезу полиције да увек и без одлагања интервенише против извршилаца кажњивих дела, како би осигурала јавни ред и безбедност и једнако поступала према свим прекршиоцима (једнакост свих пред законом како у правима, тако и у дужностима).

За свако демократско друштво, које жели да заиста обезбеди поштовање уставом прописаних слобода и права својих грађана, поштовање начела законитости је императив. У том смислу, веома је важна контрола законитости рада полиције. Основна сврха те контроле је да се отклони незаконитост која се може јавити у поступању полиције. Да би се законитост истински остварила, право предвиђа одређене начине провере како би се утврдиле евентуално учињене правне повреде и, у складу с тим, предузеле одређене правне интервенције. Најчешће последице незаконитости у поступању полиције су дисциплинска, прекршајна и кривична одговорност учинилаца, с једне, и накнада штете оштећеним лицима, с друге стране.

Равнотежу између, с једне стране, овлашћења полиције и, с друге стране, слобода и права човека и грађанина, обезбеђује доследна примена начела законитости у њеном раду. Дакле, законитост треба да обезбеди да полиција примењује овлашћења ради заштите безбедности људи и остваривања њихових слобода и права, а истовремено и заштиту тих слобода и права од евентуалних прекорачења овлашћења и злоупотреба полиције (Васиљевић, Вукашиновић-Радојичић, 2010: 50). Зато полицајци треба да познају право у мери којом се обезбеђује да се не уздржавају у примени овлашћења када се за то стекну прописани услови. Опортунизам, тј. невршење законом утврђене обавезе је у супротности с начелом законитости. У правној држави, ни произвољност ни опортунизам не могу бити алтернатива начелу законитости. Зато том начелу треба да теже савремене државе и њихове полиције.

Питање везано за управу у границама права је посебно важно из аспекта рада полиције, с обзиром на њена овлашћења, као и место и улогу тог органа у систему државне управе. Ако би се ствари посматрале упоредно-правно било сада или у неком претходном периоду можемо констатовати да полиција у различитим земљама има готово иста, са неким малим изузецима, овлашћења. Међутим, мора се имати на уму веома важна чињеница да све те земље у истом периоду нису подједнако правне и демократске, чак су могуће и велике разлике међу њима у том погледу. Није лако бити грађанин у антиправној и недемократској држави у којој полиција тврди да све послове врши у складу с правом или, пак, у којој она није обавезна да се правда у том смислу, пошто систем контроле и одговорности вршилаца власти и не постоји. Наравно да у свему томе треба имати мере. Била би велика грешка када би се полиција сматрала једином институцијом која треба и може да решава све друштвене проблеме. Она својим законитим радом, заједно с другим институцијама, може да помогне у њиховом решавању. Притом, њен рад мора бити у границама важећег права како међународног, тако и унутрашњег, и мора бити подвргнут делотворном систему контроле. Без обзира на очигледне резултате које полиција постиже у свом раду, све тежи услови у којима она обавља своје послове указују на то да проблем законитости у њеном раду за дужи период неће моћи да се адекватно решава повећањем људске ефективности, техничке опремљености и сличним мерама. Делотворност и законитост рада полиције зависиће, првенствено и у већој мери неко икада раније, од стварања амбијента правне државе у којој ће полиција обављати своју делатност (Васиљевић, Миловановић, 2011: 190).

Закључак

Субјекти управе су својом управном делатношћу разапети између више, често супротстављених мотива: између стабилности и развоја; конзервативности и неопходних промена; брзине и квалитета рада; власти над грађанима и служења њима; делотворности и законитости; заштите државних, општих, односно јавних и појединачних интереса.

Управа је у обавези да се стара о целини друштвене заједнице и њеном функционисању, али и о потребама грађана. Она наређује, забрањује, ограничава, контролише, додељује, овлашћује, и све то на основу и у извршењу права. Управа, спроводећи непосредно у живот важећа правна правила, претежно ауторитативно одговара на питања индивидуалних и конкретних случајева. Она поседује власт и моћ на темељу права ради постизања наведених циљева.

Управа и правне норме којих се она придржава посвећени су многобројним и разноврсним односима између државе и других субјеката који се брину о јавним интересима, с једне стране, и грађана и правних лица који се поводе за неким својим интересима, с друге стране.

Управноправним нормама конкретно се признаје широк круг субјективних права: право на одржавање јавног скупа, на држање и ношење оружја, на путну исправу, на управљање моторним возилом, на изградњу објеката и многа друга. Држава, у лику управе, има задатак да одговарајућа права и обавезе складно и праведно одмери и уреди.

Како је рад управе непосредно усмерен према грађанима, непоштовање начела законитости, притом, непосредно угрожава нека основна права и слободе. Да би таквих негативних појава било што мање, потребан је један делотворан систем контроле над радом управе – како правне, тако и ванправне, како унутрашње, тако и спољашње, како формалне, тако и неформалне. Пре свега, држава мора да предвиди примерене заштитне механизме, поступке и средства правне контроле над управом. Правном контролом се проверавају законитост и целисходност управног рада и управне делатности. У оквиру ње, најважнији је механизам судске контроле по тужби против коначног управног акта у управном спору, када се може проверавати само законитост рада управе. На тај начин се и довршава грађевина која се зове правна држава.

Непостојање правне државе подразумева да нема ни контроле ни одговорности за било какав, па и незаконит акт учињен од стране оних у чијим је рукама монопол доношења и спровођења закона. Речју, ту су створени услови који искључују суштинске циљеве правне државе. У

таквом амбијенту, грађанин је ускраћен у правима и слободама ма какав му положај био дат у уставу.

Једно од кључних питања правне државе је њено везивање за позитивно право одређених својстава које је сама прописала. Везивање иде у том правцу да позитивно право обавезује како државу у њеном понашању, тако и грађане. У супротном, када би државни налог важио само за појединце и појединачне случајеве, то онда не би било право, већ самовоља. Зато се у правној држави ти односи уређују мање или више јасно и предвиђа одговорност носилаца власти за почињене пропусте. Следећи корак за одржавање таквих закономерности је доследно спровођење усвојених прописа, једнако према свакоме, тј. без обзира на његов друштвени положај и утицај. Међутим, одступања су итекако могућа. У неправној држави, ситуација је обрнута. Право као самовоља је њено битно обележје. Оно важи само за грађане, док су носиоци власти недодирљиви. Дозвољено им је све, а њихова евентуална одговорност се покреће како би се створио привид правде која служи заштити интереса владајућих кругова, или како би се из њихових редова уклонили појединци или групе чији се ставови разилази од званичних ставова и настојања. Право не служи да обавезује и државу, већ је искључиво механизам за потчињавање грађана. Наглашена и једносмерна репресивност је суштина целокупног система у којем се оставља простора за изузетно тешке друштвене девијације.

Све у свему, управа је власт изведена из права. Право није само граница слободног деловања управе, него је управа потпуно везана правом и има онолико овлашћења колико јој право даје. Управа може да ради само оно што јој право допушта и њено деловање подразумева извршавање правне норме. Другим речима, право је основ њеног деловања. Сва власт управе, укључујући и право слободне оцене, извире из закона.

Литература:

1. Krbek, I. (1936): *Zakornitost uprave*, Zagreb.
2. Lukić, R., Košutić, B. (2007): *Uvod u pravo*, Beograd.
3. Rabrenović, A. (2002): *Načela kvalitetne uprave u pravu Evropske unije, Javna uprava*, (1).
4. Vasiljević, D. (2009): *Upravno pravo*, Kriminalističko-policijska akademija, Beograd.

5. Vasiljević, D. (2009): Contribution to issues regarding law enforcement in a legal state in the function of crime suppression, *NBP – Journal of criminalistics and law*, 14(2), 23–36.
6. Vasiljević, D., Radojičić-Vukašinović, Z. (2010): Policija (uprava) između poštovanja principa zakonitosti kao nužnosti i njegovog kršenja kao izazova, *Zbornik radova „Pravo i forenzika u kriminalistici”*, Kriminalističko-policijska akademija, Beograd.
7. Vasiljević, D., Milovanović, D. (2011): Osnovna načela u postupanju policije, *Pravni život*, 60(10).

Administration (Police) within the Boundaries Of Rights

Summary: The Department is closely associated with state power, in fact, it is extract the state government. Therefore, its activities must have a legal basis and implement the legal framework. To better understand the necessity of a boundary that defines the right of the administration as a branch of state government, the paper deals with the questions: administration and legal ties, European administrative space and the principles of quality management, police and legal ties.

The evolution of the modern state, as one of many qualities, rightly emphasizes submission to government norms of objective law. This means two things: first, that no government has no legal basis, and secondly, that the acts by which the administrative function is subject to control, including the court, its legal validity. These are, in fact, means to prevent arbitrary government and suppressed under the law objectively. The question regarding the administration within the limits of law is particularly important in terms of policing with respect to their powers, and the place and role of this organ in the public system.

Key words: Administration, Police, Government, Law, Controls

ЗОРАН М. КЕСИЋ*

Криминалистичко-полицијска академија
Београд

УДК 351.74(497.11)

316.624-057.36

ИД БРОЈ 192633356

Оригиналан научни рад

Примљен: 09.04.2012

Одобрен: 23.05.2012

ПОЈАМ И СИСТЕМАТИЗАЦИЈА ПОЛИЦИЈСКИХ ДЕВИЈАЦИЈА**

Сажетак: Полицијска функција, оличена у спровођењу правила понашања и контроли њиховог поштовања, захтева од припадника полиције да буду репрезенти конформизма у једном друштву. Логично је да не можете од неког тражити да поштује правила ако их ви сами не поштујете. Међутим, да и то правило има изузетак доказује постојање различитих видова девијантног понашања полицијских службеника. Полицијске девијације иначе представљају једну особену тему која побуђује пажњу стручњака различитих профила, међу којима свакако предњаче социолози и криминолози. Та појава је уједно и нарочит изазов за једног научника. Међутим, због начина извршења, специфичности учесника и амбијента у коме се та понашања испољавају, њено истраживање је изузетно отежано. Истраживање те појаве пати и од одређених концептуалних ограничености. Познато је да је теоријско и радно дефинисање предмета истраживања кључни услов једног научног истраживања. Проблем, међутим, представља чињеница што данас у свету не постоји јединствено мишљење о томе шта су заправо полицијске девијације и која понашања се могу подвести под тај појам. Настојање је да се у овом раду бар делимично отклоне

* zoran.kesic@kpa.edu.rs

** Овај рад представља резултат реализовања научноистраживачког пројекта „Развој институционалних капацитета, стандарда и процедура за супротстављање организованом криминалу и тероризму у условима међународних интеграција”, који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије (број 179045), а реализује Криминалистичко-полицијска академија у Београду (2011–2014). Руководилац пројекта је проф. др Саша Мијалковић. Рад такође представља резултат реализовања научноистраживачког пројекта „Положај и улога полиције у демократској држави”, који финансира и реализује Криминалистичко-полицијска академија у Београду (2012–2014). Руководилац пројекта је проф. др Ђорђе Ђорђевић.

одређене недоумице и евентуално изнађе неко прихватљиво решење. Имајући у виду тај циљ, сагледаће се појам полицијских девијација у контексту неколико преовлађујућих перспектива девијантности и критички анализирати неке од постојећих класификација девијантног понашања полицијских службеника.

Кључне речи: полиција, социјалне девијације, полицијске девијације, појам, појавни облици

Увод

Положај и улога полиције су одувек будиле занимање како стручне јавности, тако и обичних грађана. Поред уобичајених тема о историјату, функцији и организацији полиције, све већу пажњу, нарочито последњих деценија, побуђују и полицијске девијације (*police deviance*).¹ Развоју тог сегмента деловања полиције је допринела плејада социолошки и криминолошки оријентисаних аутора, међу којима су се посебно истакли Егон Битнер (Egon Bittner), Џејмс Вилсон (James Wilson), Џером Сколник (Jerome Skolnick), Херман Голдстајн (Herman Goldstein) и Дејвид Бејли (David Bayley).

Закупљеност проблемом полицијских девијација доказују и све чешће организовање научних саветовања посвећених том сегменту рада полиције, као и реализовање многобројних пројеката истраживања. Поред тога, у већини уџбеника посвећених деловању полиције, готово неизоставни део чине и теме о полицијској бруталности, корупцији у полицији и другим облицима неетичког и противправног понашања припадника полиције. Посебно значајан извор података су стручни радови објављени у специјализованим научним часописима и периодичним публикацијама, међу којима се нарочито истичу *Policing – An International Journal of Police Strategies and Management*, *Policing and Society*, *Police Quarterly*, *Journal of Police Science and Administration*, а од домаћих НБП – журнал за криминалистику и право и часопис *Безбедност*.

Чињеница је да су научна истраживања тог проблема углавном ограничена на земље западне демократије, а посебно на САД и Велику Британију, док се код нас тој теми углавном приступа начелно. Међутим, иако је истраживање полицијских девијација у нашој земљи поприлично занемарено, не треба се заваравати тиме да оно не представља проблем.

¹ Тај појам се иначе учестало користи у англосаксонској литератури као заједнички назив за одступајућа понашања припадника полицијске професије, а за која се у нашој литератури и правним актима користе формулације „повреде радних обавеза и дужности” или „прекорачење и злоупотреба полицијских овлашћења”.

Истина је, додуше, да је та појава посебан изазов за једног научника, пошто је њено истраживање праћено многобројним ограничењима и проблемима концептуалне, методолошке и практичне природе. То посебно важи за корупцију у полицији, као особен вид полицијских девијација (Кесић, 2011). То, ипак, не даје за право нагађањима о размерама те појаве и изношењу коначних судова без истраживања, већ проблем треба анализирати применом одговарајућих метода и поштујући начело научне перспективе. У противном, због оскудних егзактних показатеља и недостатка резултата емпиријских истраживања те појаве, јавност ће и даље бити лишена могућности свеобухватног критичког вредновања полицијског деловања у Србији, тако да ће (не)поверење у рад полиције бити засновано искључиво на слободној процени. Наиме, због непостојања научног истраживања полицијских девијација у нашим условима, критике упућене полицији обично се темеље на утиску створеном из личног искуства или медијског представљања појаве. Лично искуство, ипак, пре може да буде изузетак него друштвено правило, док медији, оптерећени сензационализмом и повлађивањем укусу конзументата, проблему углавном приступају површно и селективно.

Ипак, да би се уопште приступило научном истраживању једне такве појаве, потребно је претходно теоријски и радно дефинисати предмет истраживања. Проблем, међутим, није чињеница што данас у свету не постоји јединствено мишљење о томе шта су заправо полицијске девијације и која понашања се могу подвести под тај појам. Настојање је да се у овом раду бар делимично отклоне одређене недоумице и пронађе неко прихватљиво решење. Имајући у виду тај циљ, сагледаће се појам полицијских девијација у контексту неколико преовлађујућих перспектива девијантности и критички анализирати неке од постојећих класификација девијантног понашања полицијских службеника.

Сагледавање полицијских девијација у светлости различитих тумачења девијантности

Полазећи од тврдње да девијантно одступа од уобичајеног, свако од нас може лако помислити да се социјалне девијације препознају већ на први поглед. Међутим, да ли је баш тако? Субјективна концептуализација девијантности заправо је веома непоуздана и непрецизна, јер је обично заснована на личном предубеђењу, а понекад и на предрасудама. Да би се избегли очигледни недостаци индивидуалне перцепције девијантности, треба се ослонити на дугогодишњу традицију социјалне па-

тологије у проучавању девијантног понашања. Искуства те науке, међутим, сугеришу нам да дефинисање девијантности уопште није једноставно.

Свесни те чињенице, многи аутори избегавају универзално дефинисање девијантности, те је дефинишу уопштено и апстрактним категоријама. Отуда се у литератури често може наићи на одређења типа „девијантност представља различитост”, „понашање које у знатној мери одступа од уобичајеног” и слична. Таква тумачења ипак нису довољна прецизна. У најбољем случају, такве дефиниције осликавају спољашње границе појма девијантности, сугеришући нам да одступати значи бити другачији, али истовремено не нуде објашњење шта подразумева и у чему се састоји та различитост. Могло би се рећи да различитост у ствари зависи од ситуације и од контекста. Одређење „бити другачији” могло би да обухвати поступке од ношења кратких панталона зими до извршења већег броја убистава. Такав екстензиван карактер девијантног понашања указује на то да је покушај апсолутизације девијантности једном универзалном дефиницијом готово немогућ. Девијантност је, заправо, једна релативна категорија – док неко једно понашање квалификује као девијантно, други га могу сматрати прихватљивим и прикладним.

Сложеност девијантности као појаве доказују и концептуалне поделе унутар социјалне патологије. Многобројне дефиниције и различита становишта могу се сумирати у следеће четири преовлађујуће перспективе девијантности: 1) статистичка, 2) апсолутистичка, 3) реактивистичка и 4) нормативистичка перспектива.

Статистичка перспектива девијантности

Статистичка перспектива је несумњиво једно од најједноставнијих, али истовремено и најупрошћенијих одређења девијантности. Према тој перспективи, постоје понашања која се редовно дешавају и која се због своје уобичајености сматрају нормалним, док се понашања која се дешавају релативно ретко сматрају девијантним (Becker, 2009: 324). Иако једноставна, та дефиниција је ипак преширока, због чега њена примена у стварности наилази на велике потешкоће.

Будући да се статистичка перспектива заснива на просечном понашању, свако понашање које одступа од те просечности сматра се девијантним. У том смислу, њена доследна примена може створити значајне последице, јер се, у складу с њом, понашање које одступа од просечног,

чак и у позитивном смислу, може квалификовати као девијантно. Тако би се могло, на пример, учестало похваљивање полицајца за успешно обављање службене дужности према тој перспективи сматрати девијацијом, као и примена прекомерне силе ради савладавања отпора и лишавања слободе осумњиченог, јер оба вида понашања представљају одступање од просечног. Управо тај недостатак сугерише у којој је мери статистичка дефиниција проблематична за проучавање девијантности полиције.

Апсолутистичка перспектива девијантности

Тај угао посматрања девијантности истиче постојање консензуса у друштву у складу с којим се нека понашања по природи и суштински сматрају девијантним, због чега морају бити забрањена, и за чију се контролу морају усвојити јасна правила, позната свим члановима друштва. Такво тумачење је доминирало до педесетих година прошлог века, након чега је било потиснуто, пре свега због критика из интеракционистичких редова. Критикована је, наиме, претпоставка о постојању консензуса свих чланова друштва. Сматрајући да су друштвене вредности више плуралистичке него апсолутистичке, критичари су указали на значајна неслагања о томе која понашања треба сматрати девијантним.

Апсолутистима се посебно замерало да су њихова тумачења девијантности често одражавала вредности и морал средње класе, односно да су понашања окарактерисана као девијантна заправо представљала кршење вредности само одређених друштвених група. Клинард (Clinard) и Мајер (Meier) напомињу како се кршење етичких и правних норми од стране политичких и економских моћника често није сматрало апсолутно девијантним, за разлику од понашања особа лишених те моћи (Karpeler, Sluder, Alpert, 1998: 12).

Претпоставка о постојању свести код већине грађана о томе да су одређена дела девијантна, да је то јасно саопштено и да их грађани разумеју, такође може бити доведена у питање. С правом се може поставити питање колико грађани, живећи у данашњем постмодерном друштву контрадикторног дуализма (с једне стране имамо залагање за поштовање слобода и права грађана, а с друге, повећање броја забрана и подстицање тоталитарне контроле), могу бити у току с учесталим нормативним променама и свесни све многобројнијих забрана. Чак и да су забране општепознате, остаје питање да ли су због своје сложености у потпуности и свима разумљиве.

Апсолутистичку перспективу додатно ограничава чињеница што се у неким околностима одређена понашања забрањују, док се у другим сматрају прикладним. Убиство је, на пример, по правилу забрањено, али, у случају рата, убиство се очекује и неретко награђује. Ту се поставља питање да ли полиција у случају објављивања рата криминалу² може да следи исту логику. Недоумицу у одређивању карактера понашања полицајаца може да створи и антагонизам између формалних правила полицијске службе и неформалних правила полицијске поткултуре. Тако, на пример, док формална правила забрањују примање мита, такво понашање се обично толерише унутар полицијске поткултуре, а неретко и подстиче. Будући да унутар саме полицијске организације не постоји консензус о забрањеним понашањима и да тиме није лако апсолутизовати понашања полицајаца, делећи их по принципу црно-бело, апсолутистичка дефиниција је неприкладна за проучавање девијантности полиције.

Реактивистичка перспектива девијантности

Та концепција девијантности је настала у оквиру теорија друштвене реакције, а пре свих, интеракционизма и теорија етикетирања. Њен смисао је препознатљив у следећем тврђењу: „Девијантност није квалитет дела које неко учини, него последица примене правила и санкција на преступника од стране осталих чланова друштва” (Becker, 2009: 326). Анализирањем тог тврђења се закључује да ниједно понашање није по природи девијантно, већ да га друштво својом реакцијом означава као такво. Бекер (Becker, 2009: 327) указује на то да степен у коме ће други људи реаговати на дати чин као девијантан веома варира у односу на: 1) статус особе која је прекршила правило, 2) статус оних који се осећају повређеним тим понашањем и 3) временски контекст у којем се понашање одвија.

Оригиналност и важност реактивистичке концепције се огледају управо у истицању релативне природе девијантности, односно чињенице да понашање које се у једној околности квалификује као девијантно у другој не мора имати такав карактер. Примера ради, једна група полицајаца доживљава примање мита као израз непоштења које је за

² Иако је објава рата криминалу често само једна у низу политичких флоскула, које се користе с циљем јачања сопственог угледа, њихов утицај на контролу криминалитета није безазлен, о чему иначе и сведоче искуства рата против дрога вођеног средином прошлог века, као и новообјављеног рата тероризму.

осуду, други га толеришу и оправдавају сматрајући га уобичајеном последицом посла, док трећи не само да га одобравају, већ свако одбијање учествовања у таквим активностима сматрају девијантним. Такве варијације у начинима и степену реаговања могу се објаснити утицајем низа неформалних правила и вредности полицијске поткултуре, који су често у супротности с формалним полицијским правилима. Варијације, међутим, постоје и у реаговању обичних грађана на полицијске поступке: тако, док једни осуђују полицијску бруталност, други свесно затварају очи пред полицијским насиљем, а трећи не само да подржавају, већ чак и подстичу такве поступке, нарочито ако се примењују према аут-сајдерима.

Реактивистичкој перспективи, међутим, такође се могу ставити одређене примедбе. Наиме, инсистирањем на пресудној улози друштвене реакције у квалификовању неког понашања као одступајућег, сам појам девијантности је толико релативизован да није могуће увек јасно одвојити девијантно понашање од конформистичког понашања. То, у крајњем случају, може условити квалификовање конформистичког као девијантног понашања и обрнуто. Пример који доказује такву тврдњу је реакција корумпираних полицајаца који сматрају девијантним сваког колегу који би одбио да учествује у коруптивним трансакцијама, чиме се, у ствари, поштење квалификује као одступајуће понашање.

Упркос томе, реактивистичка перспектива је корисна за сагледавање и потпуније разумевање полицијске девијантности. Важно је, међутим, напоменути да се она мора комбиновати с осталим концепцијама, пре свих с нормативистичком, јер је чист реактивистички приступ једностран оквир, недовољан за одређивање прикладности понашања припадника полиције.

Нормативистичка перспектива девијантности

Нормативистички приступ посматра одступајуће понашање као кршење одређених норми, које могу бити дефинисане као друштвена очекивања или смернице за понашање (Kappeler, Sluder, Alpert, 1998: 15). То тумачење инсистира на чињеници да девијантност превасходно зависи од социјалног контекста у којем се понашање одвија, када се девијантно понашање доживљава као кршење постојећих социјалних норми. Најчешће су у питању норме етичке и правне природе. Другим речима, појединац је девијантан уколико његови поступци излазе изван граница прихватљивог понашања које је поставила одређена социјална

група. У том смислу, девијантност зависи колико од социјалног тумачења самог понашања, толико и од перцепције чинилаца социјалне контроле.

Идентификација девијантног понашања полицајаца би била готово немогућа када не би постојали неки општеприхваћени стандарди, који се могу применити приликом одређивања да ли је њихово понашање друштвено прихватљиво. Отуда се чини да је разумевање девијантног понашања полицајаца најкорисније разматрати унутар нормативне перспективе, будући да она омогућава најприкладније оцењивање природе полицијског понашања, задржавајући притом увид у реактивистички приступ. Нормативна дефиниција девијантности заправо обухвата интерактивни процес између социјалних учесника, околности и предвиђених норми понашања.

Кључни елемент нормативистичке перспективе је нормативни систем, који се састоји из две компоненте: 1) екстерни нормативни систем – развијен изван полицијске професије и применљив на полицајце као и на све остале грађане (нпр., кривични законик) и 2) интерни нормативни систем – развијен унутар полицијске организације као средство за дефинисање вредности и успостављање очекиваних стандарда понашања њених припадника (нпр., етички кодекс понашања). Међутим, да би се неко понашање сматрало девијантним није довољно да само крши постојећу норму, већ је потребно и да то кршење буде праћено одговарајућом санкцијом. Инсистирање на постојању претње санкцијом указује на то да утврђивање природе понашања зависи и од друштвене реакције коју такво понашање условљава.

Друштвене реакције, као што се види, могу веома варирати у примени и интензитету. Начин реаговања на конкретно понашање полицијског службеника одређују многобројни чиниоци, а пре свих, ко је запазио то понашање, каква је природа самог понашања и какве су последице изазване таквим понашањем. Примера ради, полицијски надзорник, који је открио неколико полицајаца како спавају на дужности, може да то понашање не сматра девијантним, чак и ако интерна правила такво понашање забрањују. Ако се понашање и опази као девијантно, надзорник можда неће сматрати да оно заслужује формалну негативну санкцију. Исто понашање које запажа неки грађанин може изазвати сасвим другачију реакцију према полицајцима и полицији уопште, будући да је, у том случају, оцена понашања полицајаца препуштена суду јавности. Полицајци лако могу претрпети одређене санкције (опомена, казна, суспензија), док полиција може осетити смањену подршку јавности.

Потпуно је другачија ситуација у случају криминалне активности полиције, јер таква активност свакако представља озбиљнији преступ у односу на спавање на дужности, будући да је реч о понашањима којима се не крши само интерни, већ и екстерни нормативни систем. Због тога, то понашање оправдано изазива оштрије реакције не само грађана, већ и полицијских руководиоца.

Очигледно је да социјални учесници реагују на одређено понашање у складу с нормама које су усвојили у процесу социјализације и у чију сврху верују. Грађани реагују на одређено понашање полицајца руководећи се правилима која важе за све (екстерни нормативни систем). Тумачење полицијских поступака на основу екстерних вредности је сасвим разумљиво за грађане, будући да им је интерни нормативни систем непознат. Међутим, занемаривање интерних правила полицијске службе може проузроковати погрешно тумачење понашања полицајца. Тачније, иако полицајац поступа према правилима службе, његово понашање грађанин може окарактерисати као девијантно. Примера ради, употреба физичке снаге ради савладавања отпора одређене особе тумачи се као прихватљива пракса према интерним правилима, док се у очима јавности исто понашање може опазити као злоупотреба ауторитета. Супротстављеност нормативних стандарда грађана и полиције је један од кључних извора обостраног неповерења. Руководећи се сопственим стандардима грађани постају незадовољни радом полиције, док се полицајци, због неразумевања грађана за њихове напоре, изолују од јавности.

Битно је истаћи да се полицајци, поред формалних смерница (екстерног и интерног карактера), руководе и неформалним нормама понашања, које су резултат колективног искуства стеченог у обављању полицијских задатака. Међутим, особеност услова рада и спољног окружења условљава различита искуства, због чега се и вредности између припадника полиције могу разликовати. Тако, на пример, полицајци који патролирају опасним крајем могу сматрати примену агресивних метода рада неопходним понашањем полиције, док друга група полицајаца, који патролирају у не тако проблематичном окружењу, могу бити мање склони толерисању насиља. У складу с тим, чланови једне полицијске организације могу без изузетка осуђивати употребу агресивних мера у контроли злочина, док друга организација може имати устаљену праксу на грађивања својих чланова због агресивне праксе, нарочито у ситуацијама када она доприноси делотворности.

Иста логика се примењује и приликом санкционисања одступајућег понашања полицајца. Наиме, полицајци који не успеју да се прила-

годе обичајима полицијске поткултуре могу бити санкционисани не само од стране формалног система социјалне контроле, него и од стране својих колега. Примера ради, у полицијској организацији у којој се не толерише тортура над приведеним лицима, полицајца који то ради друге колеге могу избегавати. Међутим, иако може спречити девијантно понашање, неформални систем може га и подстицати или унапређивати. Тако, на пример, у организацији у којој је примање мита постало готово уобичајена пракса, полицајац који одбије да се тако понаша или упозори руководиоце на то понашање, може трпити неформалне санкције од стране колега. Дакле, у зависности од створених и прихваћених вредности, норми и обичаја унутар полицијске поткултуре, неформалне санкције могу служити као превентер девијантног понашања, али и као подстрек девијантном понашању.

Узимајући у обзир сложеност и разноврсност норми и вредности које утичу на понашање припадника полиције, нормативна студија о девијантности очигледно захтева разумевање разлика у нормама на формалном (законском и организационом) и неформалном (поткултурном) нивоу. С тим у вези, размотриће се следеће тумачење: „Полицијска девијантност представља активност која није у складу с нормама, очекивањима и стандардима етичке, организационе и правне природе полицијске професије. ... Етички стандарди представљају начела одговарајућег интерног понашања полицајца и израз његових личних вредности, организациони стандарди потичу из политике, процедура, правила и одредби полицијске управе, али и очекивања колега полицајаца, док су правни стандарди представљени у законима и другим правним актима, које су полицајци дужни да поштују” (Barker, Carter, 1994: 4).

Може се приметити да ти аутори тумаче полицијске девијације као активности које истовремено крше и формални и неформални нормативни систем, што се огледа у следећим формулацијама: „етички стандарди као начела одговарајућег понашања и израз личних вредности” или „организациони стандарди потичу из правила и одредби полицијске управе, али и из очекивања колега”. Колико је такво тумачење прихватљиво, велико је питање. Будући да се формалне норме и очекивања колега неретко разликују, самим тим се и поимање полицијских девијација различито тумачи. Тако, на пример, оно што је за старешину, који се обично руководи формалним правилима, девијантно, за полицајца, који се најчешће руководи неформалним правилима, може бити исправно и обрнуто. Дакле, обухватање кршења формалних и неформалних норми у оквиру јединственог појма није препоручљиво, јер се та два нормативна система, због свог антагонизма, међусобно искључују, чиме се додатно

отежава идентификација полицијских девијација. Свесни проблема који изазива непостојање консензуса између формалних и неформалних норми понашања, све више аутора објашњење одступајућег понашања полицајаца темељи искључиво на кршењу формалних (интерних и екстерних) вредности, стандарда и правила понашања.

Овде је такође важно напоменути да се у литератури посвећеној недоличном понашању полицијских службеника издвојио израз *police misconduct*, који би се могао слободно превести као рђаво понашање полицијских службеника. Конкретно, Чемпион (Champion, 2001: 2) дефинише тај појам као „нелегално и/или неморално поступање полицијских службеника, којим се крше законске норме и дискредитује положај полицајца и полицијске професије уопште”. Приметно је да и тај аутор, иако користи другачији израз, природу полицијских поступака сагледава из нормативне перспективе („није у складу с нормама”; „крше се норме”), чиме се изрази *misconduct* и *deviance* могу донекле третирати као синоними. Такође је приметно да тај израз обједињује полицијске поступке различите природе (нелегално и неморално) под јединствену категорију. У рђаво понашање припадника полиције Чемпион убраја: „коришћење службених података у приватне сврхе; злоупотребу боловања; лагање руководиоца; фалсификовање извештаја; употребу претеране силе; опијање на дужности; спавање на дужности; уплетеност у инцидент с оружјем ван дужности; прихватање поклона; непријављивање непримереног понашања другог колеге; варање на тесту провере знања и сексуално узнемиравање” (Champion, 2001: 3).

Убрајањем неморалног понашања аутор с правом сугерише да постоје и полицијски поступци којима се не крше само правне, већ и етичке норме. Међутим, обједињено посматрање нелегалног и неморалног понашања може изазвати одређене компликације, пре свега због тога што однос права и морала није у потпуности јасан. То ипак не значи да неморална понашања полицајаца треба занемарити, нарочито ако се зна да нека од њих значајно утичу на настанак озбиљнијих облика полицијских преступа (нпр., коришћење алкохола као чинилац полицијске бруталности). Тај проблем би требало решити термилошким и концептуалним раздвајањем неморалног и нелегалног понашања.

Систематизација појавних облика полицијских девијација

Постоје аутори који се уште не труде да дефинишу полицијске девијације, сматрајући да се сама појава може лакше објаснити уколико

се пажња усмери на њене појавне облике. Такав приступ, међутим, даје превелику слободу у тумачењу, о чему сведочи и постојећа недоследност у класификацији. Очигледно је да систематизација полицијских девијација захтева одређене интервенције, а пре свих, јасну и недвомислену категоризацију и типологизацију. Увођењем реда у ту област не само да се омогућава лакше тумачење и детаљније анализирање одступајућих понашања полицајаца, већ и њихово разграничавање од сродних појава. У настојању да се то и постигне, анализираће се неке од уобичајених класификација указивањем на њихове предности и недостатке.

Најпре треба скренути пажњу на једну од најцитиранијих подела. Њени заступници све полицијске девијације сврставају у две категорије: 1) злоупотреба ауторитета – дефинисана је као било који чин полицајца који има за циљ да повреди, увреди или погази људско достојанство, изазове осећај инфериорности или прекрши полицијско право и има три подкатеорије: *физичка злоупотреба* – сваки поступак полицајца, који укључује више силе него што је потребно за извршење службене радње и/или самоволјну употребу било ког степена физичке силе против друге особе под изговором вршења службене дужности; *вербална/психолошка злоупотреба* – односи се на вербални напад, исмевање, узнемиравање појединца, довођење особе у ситуацију да јој самопоуздање буде пољуљано или умањено, као и претња наношења телесних повреда, под претпоставком да је претња психолошка сила која улива страх одређеној особи и *правна злоупотреба* – подразумева било какво кршење основних људских права појединца, уз напомену да се тај облик злоупотребе често дешава без постојања претходна два облика злоупотребе, и 2) девијација у професији – представља девијантно понашање извршено током обављања уобичајених полицијских активности и има две подкатеорије: *непрописно понашање полиције* – подразумева кршење смерница полицијске организације, чија је сврха дефинисање прописног и непрописног понашања полицајаца и *корупција полиције* – забрањена радња која укључује злоупотребу службене дужности ради стварне или очекиване материјалне награде или добити (Barker, Carter, 1994: 6).

Значај те класификације је превасходно у предочавању екстензивног карактера злоупотребе ауторитета. Физичка злоупотреба свакако представља најекстремнији вид, чије је постојање због малог индекса прикривања (видљивост дела и последице) лакше доказати, а тиме и лакше научно истражити. То се, међутим, не би могло рећи и за друге видове злоупотреба, а посебно за вербалне и психолошке злоупотребе. Притом, не треба изгубити из вида чињеницу да управо ти видови злоупотреба

потреба могу значајно смањити полицијску легитимност истовремено јачајући отпор грађана према полицијским захтевима, што је посебно изражено у социјалним и политички маргинализованим заједницама. Није тешко претпоставити да у таквим ситуацијама психолошке злоупотребе могу лако прерасти у прекомерну физичку силу, а понекад и условити екстремну бруталност полицајца. Извесност таквог сценарија ставља пред научнике императив да, с циљем целовитог сагледавања полицијског насиља, поред прекомерне физичке силе, настоје да анализирају и друге видове полицијских злоупотреба и тиме бар делимично осветле таму којом су обавијене те појаве.

Постоји, међутим, једна недоследност у тој класификацији. Иако се можда чини логичнијим да се злоупотребу ауторитета сврста у непрописно понашање полиције, што оно свакако и јесте, његовим издвајањем у засебну категорију Баркер и Картер су додатно нагласили разлику између полицијских девијација повезаних с постизањем организационих циљева (нпр., изнуђивање признања злоупотребом силе) од понашања мотивисаних жељом за остваривањем личне користи.

Слична логика постоји и у подели коју заступа Морис Панч (Maurice Punch). Према њему, постоје два основа вида девијантног понашања полиције: 1) професионалне девијације – кршење правила извршено у корист запосленог, а на штету организације (спавање на дужности, избегавање радних обавеза и сл.), у полицијској култури познато и по жаргонским изразима *tumping* (низак квалитет извршених услуга), *cooping* (забушавање), *easing* (опуштен рад), и 2) организационе девијације – систематско кршење правила извршено у корист организације, односно у интересу остваривања организационих циљева (Punch, 2009: 34).

Заснивајући систематизацију на критеријуму интереса, односно у чију корист полицајци крше етичке и правне прописе, Панч несумњиво указује на мултифакторску условљеност полицијске девијантности. Традиционално тумачење девијантног понашања полицијских службеника истиче самомотивацију полицајаца да крше прописе, најчешће ради остварења властитих интереса. Заступници таквог схватања, међутим, занемарују чињеницу да полицајци не крше прописе искључиво ради личне користи, већ често и ради остварења организационих интереса (нпр., сузбијање криминалитета). У том случају, реч је о злоупотреби мотивисаној племенитим разлогом (*noble cause*). Примера ради, полицајци подмећу доказе или фалсификују извештај како би „ојачали” кривичну пријаву. Иначе, унутар организације се може створити амбијент погодан за настанак девијантности, нарочито када се такво понашање не кажњавања већ толерише, па чак и подстиче. Такав приступ је посебно

изражен према кршењу прописа којим се настоје остварити организациони интереси.

Поред те класификације, Морис Панч је остао упамћен по још једној класификацији – степеновање полицијске девијантности. Конкретно, Панч сагледава полицијске девијације на три следећа нивоа:

- 1) лоше понашање – поступања с ниским нивоом девијантности којим се крше радна дисциплина и интерна правила (пијанство на дужности, кашњење, непоштовање претпостављеног, занемаривање дужности, повреда имовине итд.), а чије се постојање утврђује у интерном дисциплинском поступку;
- 2) корупција – јединствен појам којим се описује злоупотреба овлашћења, ауторитета, службене заклетве, поверења и права (грађана, осумњичених и колега) и
- 3) злочини полиције – поступање које се састоји у злоупотреби полицијских овлашћења, односно њиховој употреби у сврхе које нису повезане са службом, већ с циљем извршења неког кривичног дела (Punch, 2009: 31).

Таквим приступом систематизацији полицијске девијантности Панч прави јасну градацију полицијских преступа према њиховој тежини, разликујући мање преступе, који углавном побухватају неморална понашања, озбиљније случајеве кршења прописа у виду злоупотреба овлашћења и најозбиљније деликте, који, поред тога што су кривично кажњиви, не могу се оправдати ни интересима службе. Тиме Панч несумњиво уводи ред у класификацију полицијских девијација. Постоји, међутим, један кључни проблем у његовом приступу – сувише екстензивно коришћење појма корупције. Наиме, његовим тумачењем се под тај појам могу подвести сви облици злоупотребе овлашћења, па тако и злоупотреба средстава принуде, што свакако одступа од традиционалног поимања коруптивног понашања које приоритетно представља начин за остваривање материјалне користи.

Капелер (Kappeler), Сладер (Sluder) и Алперт (Alpert) су очигледно узели у обзир и ту чињеницу приликом класификације полицијских девијација, делећи их у две кључне категорије: 1) злочини полиције – употреба овлашћења ради кршења закона у сврхе које нису повезане с службом и 2) девијације у професији – поступци полицајца који нису у складу с професионалним стандардима, а чији су најозбиљнију облици *корупција полиције* – злоупотреба службене дужности ради стицања личне добити, и *злоупотреба ауторитета* – садржи три различите компоненте: физичко злостављање употребом прекомерне силе, психичко злостављање грађана узнемиравањем и исмејавањем и кршење основних људских права грађана (Kappeler, Sluder, Alpert, 1998: 20–24).

Као што се може видети, у овом случају корупција нема универзално значење, већ је само један од видова девијација у професији. Тиме је омогућено раздвајање корупције од злоупотребе полицијске силе, што се чини неопходним будући да је реч о понашањима која су по својим многобројним обележјима специфична. Међутим, као и у претходној подели, и овде се може поставити питање зашто се израз „злочини полиције” користи искључиво за злоупотребу полицијских овлашћења у сврхе које нису повезане са службом, када се добро зна да постоји читав низ поступања полицајаца предузетих током извршавања службених задатка који, заправо, представљају кршење норми кривичног права и, у том смислу, имају карактер злочина.

Упркос њиховој друштвеној улози и специфичној функцији, и полицијски службеници, као и сви други грађани, могу имати криминалне тежње. Неки од њих таква настојања и остваре, на дужности или ван ње. Притом, њихово криминално понашање може бити у непосредној вези с обављањем полицијске улоге, али може и да уопште не буде повезано с извршењем службеног задатка. Међутим, иако је и у једном и у другом случају реч о злочинима, те две појаве ипак треба разликовати. Шерман (Sherman) сматра да категорија полицијског злочина (*police crime*) не треба да описује све злочине чији су извршиоци полицајци, јер велики број злочиначких понашања полицајаца нема никакве везе с њиховим радним статусом. Примери су многобројни (крађа ван дужности, насиље у породици, утаја пореза). Исти аутор даље појашњава: „Сва та понашања свакако представљају злочин. Ту, међутим, не постоји злоупотреба *полицијског* ауторитета, која ствара прилике да се злочин изврши, због чега таква понашања и не би требало сматрати *полицијским злочином*” (Kane, White, 2009: 740). Разлику између та два вида криминалног понашања полицијских службеника Клокарс (Klockars) појашњава на следећи начин: „Ако полицајци краду с места злочина на које су позвани да би спровели истрагу, они врше полицијски злочин, међутим, ако краду из кућа ван радног времена, без покрића своје полицијске улоге, они су обични лопови” (Newburn, 1999: 5).

Такво тумачење сугерише потребу прецизирања и терминолошког разграничења. У том смислу, израз „злочини припадника полиције” могао би се користити као обједињени назив за сва кривична дела чији су извршиоци полицијски службеници. Међутим, потребно је разликовати најмање два вида тих злочина. Прву групу чине екстерни злочини или тзв. „дивилни злочини припадника полиције” – кршење норми кривичног права без покрића полицијског ауторитета и професионалне функције, односно вршење кривичних дела од стране полицијских слу-

жбеника као обичних грађана (нпр., насиље у породици). Другу групу злочина извршених од стране припадника полиције чине интерни злочини, односно полицијски злочини (у правом смислу те речи)³ – кршење норми кривичног права као последица прекорачења или злоупотребе полицијског ауторитета (нпр., полицијска бруталност). Доследно претходној категоризацији, када се израз „екстерни” користи за понашања извршена изван (*ex*) полицијске улоге, у овом случају се бира израз „интерни” како би се нагласило да се ти злочини врше у (*in*) контексту обављања полицијске функције. Такође, за разлику од претходно описане групе злочина, у овом случају својство извршиоца има пресудан значај у одређивању природе и карактера самог понашања. Конкретно, тај тип злочина може извршити само особа која има својство полицијског службеника, односно особа која располаже полицијским ауторитетом, а чијим прекорачењем или злоупотребом заправо чини злочин.

Чињеница је да се полицајци понашају непримерено током обављања службене дужности, али и ван ње, односно да је такво понашање полицијских службеника понекад непосредно везано за остварење службеног задатка, док, у неким случајевима, таквим понашањем полицајци настоје да остваре лични циљ, односно реше приватни проблем. Џејмс Фајф (James Fyfe) открива да се у Њујорку 20% случајева пуцања из ватреног оружја од стране полицајаца дешава када су полицајци ван дужности и да 50% тих случајева представља повод за покретање дисциплинског или кривичног поступка против полицајаца. Полицајци ван дужности могу злоупотребити свој ауторитет у многобројним активностима, као што су лични спорови, туче у клубовима, вожња у алкохолисаном стању, дела вандализма, сексуални деликти, крађе, разбојништва итд. (Kane, White, 2009: 740).

Уколико се узме у обзир та чињеница, долази се до закључка да се полицијске девијације уопштено могу поделити у две засебне категорије, у зависности од тога да ли је реч о поступцима предузетим током извршавања професионалне дужности или о понашању ван службе. У том смислу, све полицијске девијације би се могле поделити на интерне и екстерне. Управо је такав приступ заступљен у класификацији полицијских девијација Тима Прензлера (Tim Prenzler). Према њему, полицијске девијације обухватају следеће:

1) класична корупција – злоупотреба положаја из личне користи;

³ За ту врсту полицијских деликата, који имају карактер криминалног понашања, неки аутори користе и израз „криминалитет плавог оковратника” (Newburn, 1999), очигледно алудирајући на постојећи криминалитет белог оковратника, који се повезује с кривичним делима извршеним у оквиру занимања.

- 2) корупција процеса – нарушавање тока законског поступка и примена нелегитимних средстава (намештање или фабриковање доказа) с циљем обезбеђења осуде осумњиченог лица;
- 3) прекомерна сила – различити облици неоправдане силе, од грубог опхођења до озбиљних физичких напада, тортуре и убиства;
- 4) непрофесионално понашање – девијантно понашање полицајаца усмерено ка јавности, а које нема јасне или непосредне користи за умешане полицајце (нпр., узнемиравање, дискриминација, занемаривање жртава, непотизам, кронизам);
- 5) девијантно понашање на радном месту – девијантност унутар полицијске организације (плаћања за повољне задатке и унапређења, различити видови дискриминације и узнемиравања запослених, забушавање, опијање на дужности, употреба наркотика) и
- 6) непристојно или непрофесионално понашање ван дужности – вршење кривичних дела ван дужности и понашање за која се сматра да се негативно одражава на углед полицајца и/или професије у целини (вожња под утицајем алкохола, насиље у породици) (Prenzler, 2009: 16–17).

Поред тога што раздваја понашања која се одвијају унутар полицијске организације од оних која су извршена ван дужности, приметно је да Прензлер, користећи прецизне категорије, разграничава и појаве које неки аутори често обједињују под јединствен појам корупције. Реч је конкретно о разликовању класичне корупције од тзв. корупције процеса. Чињеница је, међутим, да коришћење појма корупције у контексту корупције процеса ствара одређене недоумице и полемике. Њима, међутим, неће бити посвећена посебна пажња, јер та расправа превазилази оквире овог рада. Ипак, вредно је поменути још једну значајну класификацију полицијских девијација (односно рђавог понашања полицијских службеника), чији заступник, за разлику од претходно поменутих, користи јасан критеријум поделе. Конкретно, Чемпион све облике рђавог понашања полицајаца сврстава у две групе: 1) понашања с елементима насиља – *физичко насиље* (претерана сила), које укључује примену знатно веће силе него што је потребно за успешно извршење задатка, а ограничено је на ситуације када се не одузима нечији живот (примена смртоносне силе је сврстана у посебну категорију); *вербално насиље*, које се састоји у подругивању и/или исмевању грађана и *сексуално насиље*, које укључује ситуације када грађани проживљавају сексуално понижење, насиље или претњу насиљем од стране полицајаца, и 2) понашања без елемената насиља – *корупција*, која подразумева неслужбену зараду полицајаца (тзв. „зарада са стране”), и *обмана*, која се односи на злоупотребу овлашћења ради остварења организацијских циљева (фалсификовање, лажно сведочење) (Champion, 2001: 43–48). Такав приступ несумњиво може послужити као полазна основа за систематизацију полициј-

ске девијантности, али и за анализу њених појединачних облика, а посебно насилничког и коруптивног понашања полицијских службеника као њихових најекстремнијих видова.

На крају, полазећи од чињенице да полицијске девијације представљају кршење етичких и правних норми и сумирајући, притом, све претходне поделе, добија се следећа систематизација појавних облика полицијске девијантности: 1) неморално понашање полицијских службеника – поступање полицајаца којим се крше норме и стандарди етичке природе полицијске професије, а које има своје две подкатегорије: *интерне неморалности* – неморално понашање полицијских службеника током обављања службених дужности (нпр., конзумирање алкохола на дужности) и *екстерне неморалности* – неморално понашање полицијских службеника у слободно време (нпр., коцкање), и 2) нелегално понашање полицијских службеника – поступање полицајаца којим се крше норме и стандарди правне природе полицијске професије, а које такође има две подкатегорије: *интерни деликти* – делинквентно понашање полицијских службеника извршено током и/или у вези с обављањем службене дужности (нпр., примање мита) и *екстерни деликти* – делинквентно понашање полицијских службеника извршено ван дужности (нпр., вожња под утицајем алкохола).

Закључак

Полицијске девијације су несумњиво особена појава, али и нарочит изазов за научно истраживање, јер је праћено многобројним ограничењима и проблемима концептуалне, методолошке и практичне природе. Познато је да је теоријско и радно дефинисање предмета истраживања кључни услов једног научног истраживања. Чињеница је, међутим, да данас у свету не постоји јединствено мишљење о томе шта су заправо полицијске девијације и која понашања се могу подвести под тај појам. Отуда се чини важним да се у овом раду посебно анализира појам полицијских девијација и критички анализирају неке од постојећих класификација девијантног понашања полицијских службеника. Тежња аутора је била да тиме, бар делимично, отклони одређене недоумице и евентуално повећа занимање научне јавности за истраживање те појаве у нашим условима. Логика ствари је да уколико се проблему приступи из научне перспективе и сазнање о појави полицијске девијантности подигне на виши ниво, спречиће се паушалне процене и неутемељене осуде јавности.

Литература:

1. Barker, Thomas; Carter, David L. (1994): A Typology of Police Deviance. In T. Barker and D. Carter (Eds.), *Police Deviance* (pp. 3–12), Cincinnati.
2. Becker, Howard (2009): Outsajderi. U Đ. Ignjatović (ur.), *Teorije u kriminologiji* (str. 323–329), Beograd.
3. Champion, Dean J. (2001): *Police Misconduct in America*, Santa Barbara.
4. Kane, Robert J., White, Michael D. (2009): Bad cops: A study of career-ending misconduct among New York City police officers, *Criminology & Public Policy*, 8(4), 737–769.
5. Kappeler, Victor E., Sluder, Richard D., Alpert, Geoffrey P. (1998): *Forces of deviance: Understanding the dark side of policing*, Illinois.
6. Kesić, Zoran (2011): Ograničenosti i problemi naučnog istraživanja korupcije u policiji. U Đ. Đorđević (ur.), *Korupcija u javnoj upravi* (str. 149–183), Kriminalističko-policijska akademija, Beograd.
7. Newburn, Tim (1999): *Understanding and Preventing Police Corruption: Lessons from the Literature*, Home Office – Policing and Reducing Crime Unit: Research, Development and Statistics Directorate, London.
http://rds.homeoffice.gov.uk/rds/prgpdfs/fprs110.pdf_download (8. 7. 2010)
8. Prenzler, Tim (2009): *Police Corruption – Preventing Misconduct and Maintaining Integrity*, CRC Press Taylor & Francis Group, Boca Raton.
9. Punch, Maurice (2009): *Police Corruption – Deviance, Reform and Accountability in policing*, London.

Concept and Systematization of Police Deviations

Summary: Police function, embodied in the implementation and control of compliance with rules of conduct requires from police officers to be representatives of the conformity of a society. It is logical that you can not ask someone to follow the rules if you do not respect them. However, that this rule has an exception proves the presence of different types of deviant behavior of police officers. Police deviations are usually a distinctive theme that draws the attention of experts in various fields, among who sociologists and criminologists certainly excel. This phenomenon also represents a particular challenge for a scientist. Due to the manner of execution, the specific actors and the environment in which these behaviors occur, research of this phenomenon is extremely difficult. The study of this phenomenon suffers from certain conceptual limitations. It is known that a key prerequisite for a scientific research is theoretical and working definition of the research subject. The problem however is the fact that in today's world there is no unique opinion as to what actually police deviances are and what behavior can be subsumed under this concept. Our aspiration is, in this work, to remove at least partially confusions and eventually find out an

acceptable solution. In order to attain this goal, we will glimpse the concept of police deviations in the context of several dominant perspectives of deviations and critically analyze some of the existing classification of deviant behavior of police officers.

Key words: Police, Social Deviations, the Police Deviations, the Concept, Occurrence Forms

САША М. МИЛОЈЕВИЋ*

БОЈАН Д. ЈАНКОВИЋ

Криминалистичко-полицијска академија
Београд

УДК 323.27/.28

351.86

ИД БРОЈ 192634124

Оригиналан научни рад

Примљен: 18.04.2012

Одобрен: 03.06.2012

ПРОТИВПОБУЊЕНИЧКА ДЕЈСТВА

Сажетак: „Арапско пролеће” је указало на то да су оружане побуне и даље актуелан безбедносни проблем широм света. Самим тим, актуелизовало се и моделовање противпобуњеничких дејстава као одговора државе на опасност коју оружана побуна представља за безбедност државе и њених грађана. Анализом оружане побуне могу се установити њена генеза и слабости у организацији и методици побуњеника, што представљају полазну основу за моделовање противпобуњеничких дејстава представљених у раду. Противпобуњеничка дејства, према понуђеном моделу, изводе се сузбијањем и гушењем оружане побуне. Сузбијање оружане побуне се спроводи у свим фазама развоја побуне, а обухвата низ нерепресивних активности од којих су најзначајније политичке, дипломатске, медијске и безбедносне. С друге стране, гушење оружане побуне се може спроводити само у касној другој фази и током треће фазе развоја побуне, а обухвата групу репресивних активности, као што су демонстрације силе на подручју захваћеном побуном, изолација подручја захваћеног побуном, примена репресивних мера према руководству побуне и противпобуњеничка операција.

Кључне речи: оружана побуна, противпобуњеничка дејства, сузбијање побуне, гушење побуне

* sasa.milojevic@kpa.edu.rs, tel.: 011/31 07 13 0

Увод

„Арапско пролеће”¹ је упозорило безбедносне структуре целог света да су могућност избијања оружаних побуна било где у свету, као и проблем спровођења мера и активности којима се држава брани од побуне – тзв. противпобуњеничка дејства, веома актуелни и значајни, тако да стручна јавност треба да се њима озбиљно позабави. Да би се ваљано научно описали структура и садржај противпобуњеничких дејстава, најпре треба размотрити појам и структуру оружане побуне као облика угрожавања безбедности државе и изнаћи могућности да се она одређеним мерама и активностима заустави, а затим и елиминише (Милошевић, Милојевић, 2001). Разумевањем побуне могу се уочити основне слабости побуњеника и њихових дејстава, а тиме и могућности за извођење противпобуњеничких дејстава.

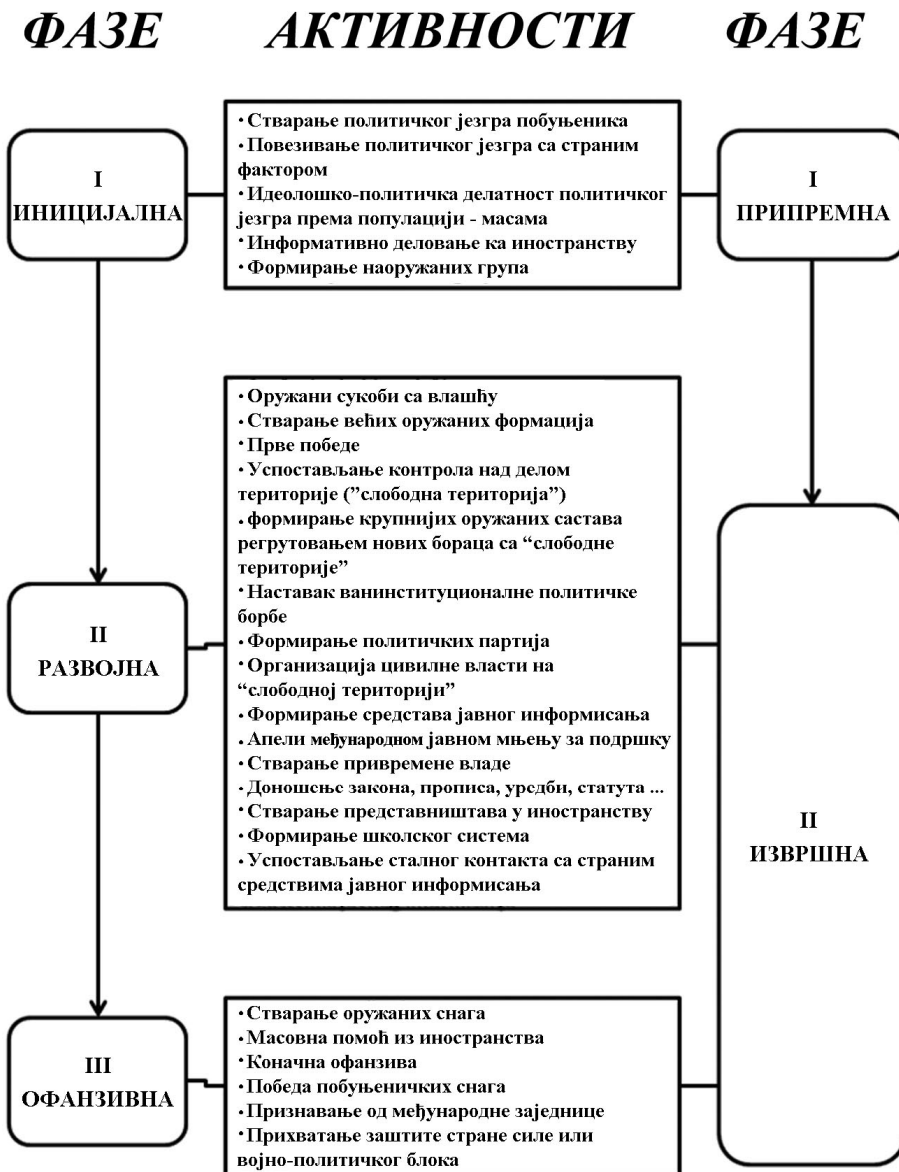
Оружана побуна као облик угрожавања безбедности државе

Легално изабране владе могу бити угрожене политичком, социјалном, економском, националном или верском нестабилношћу, узроковане различитим мотивима. Начелно, та нестабилност изазива и подстиче опште незадовољство и истиче неспособност владе да делотворно одговори и задовољи националне потребе. Поред тога, унутрашња криза може бити генерисана и деловањем спољних фактора који, ради сопствених интереса, желе промену владе у појединим земљама. Унутрашња криза је погодно тло за деловање унутрашњих снага, које настоје да своје циљеве остваре применом насиља уколико их не могу постићи мирним путем. Тада долази до оружане побуне.

Постоји мноштво одређења појма оружана побуна. На основу њих се може синтетизовати валидно одређење појма оружане побуне као политичке борбе у комбинацији с масовним оружаним насиљем коју води нека друштвена група окупљена око заједничких интереса против актуелне власти, с циљем промене те власти или добијања неких усту-

¹ „Арапско пролеће” (понекад и „Арапско пролеће и зима”, „Арапско буђење” или „Арапски устанци”, иако сви учесници нису Арапи) назив је за талас демонстрација, протеста и побуна у превасходно арапским земљама, који је почео 17. децембра 2010. године самоспаљивањем Мухамеда Бузизија у знак протеста против полицијске корупције у Тунису. Протести су се затим проширили на Египат (почетком 2011. године), Либију, Бахреин, Сирију, Јемен, Алжир, Ирак, Јордан, Мароко и Оман, као и на границе Израела, док је мањих протеста било и у Кувајту, Либану, Мауританији, Саудијској Арабији, Судану и Западној Сахари. „Арапско пролеће” је довело до политичке и безбедносне дестабилизације низа држава у том региону.

пака од ње, с тим да није било покушаја да се тај циљ оствари законски (институционално) (Милојевић, 2008).

Шема 1: *Активности, поступци и фазе развоја оружане побуне*

Побуњеници предузимају различите облике дејстава ради остваривања својих циљева. Самостално или у комбинацији, ти облици дејс-

тва имају своју еволуцију која иде од организације покрета до свргавања легалне власти. Активности, поступци и фазе развоја побуне са отцепљењем су приказани у шеми 1. Свака побуна пролази кроз припремну и извршну фазу, мада се оне у знатној мери преплићу. Због тога, неки аутори идентификују три фазе које проистичу једна из друге (Петковић, 1997). У првој фази, која се назива иницијална фаза (припремна фаза), идеолошко језгро (организација, политичка партија) настоји да створи што ширу основицу за своје деловање. У тој фази, методе деловања су искључиво политичко-вербалне. Друга, развојна фаза (наставак припремне и почетак извршне фазе) подразумева активности прогресивног слабљења противника и успостављања контроле над становништвом. Током спровођења тих активности, примењују се и неке методе физичког насиља, као што су уцене, физички обрачуни с неистомишљеницима, масовне демонстрације против власти с могућим рушилачким карактеристикама, па и мањи оружани сукоби са снагама за одржавање реда. Трећа фаза је офанзивна (извршна фаза). Одликује се појавом многобројних мањих организованих и наоружаних група и већих, војнички организованих формација, које, мање-више, прихватају јединствену централну команду и координирано дејствују на најосетљивије институције власти, пре свега на центре за комуникације, радио и телевизијске дифузне центре, виталне службе за функционисање већих урбаних центара и сл. Крајњи циљ у тој фази је преотимање власти, односно отцепљење територије под контролом побуњеника од државе.

Побуне имају специфичне узроке и зачетке. Схватање мотива и циљева побуњеника и владе која се против њих бори од пресудног је значаја за предвиђање понашања и поступака и једне и друге стране. Стога, да би се анализирао карактер побуне, треба наћи одговоре на одређена питања, заједничка за све такве процесе. Најчешће треба одговорити на следећа питања:

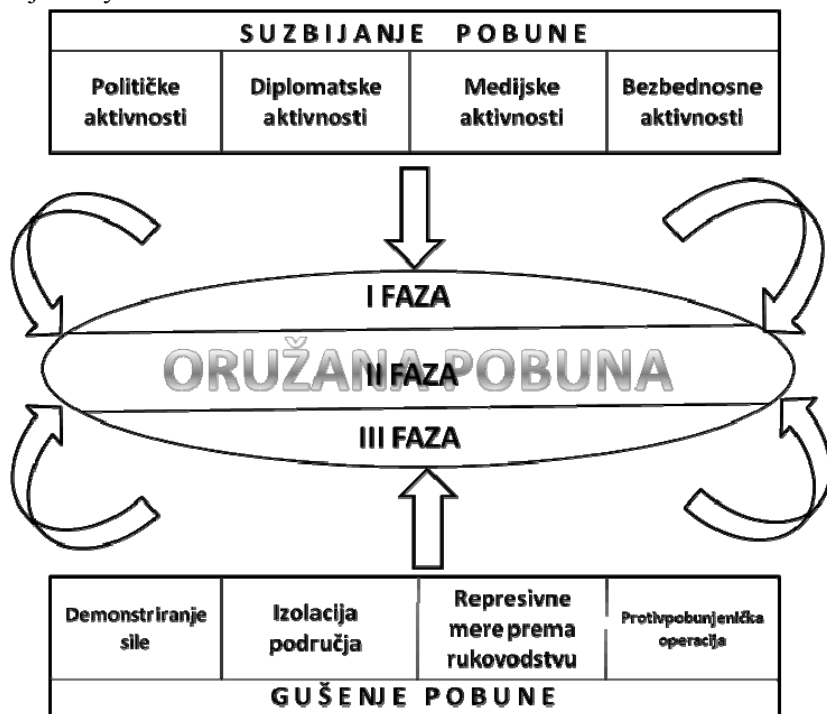
- ко и како руководи побуном,
- која идеологија инспирише побуњенике,
- који су циљеви побуне,
- какво је друштвено окружење и какав је утицај географских чинилаца,
- да ли постоји спољна подршка побуњеницима и какав је њен утицај,
- које су фазе развоја побуне и која је фаза у току и
- које су основне одлике унутрашње организације побуњеника и начина извођења акција.

На тај начин се ствара основа за откривање слабости и предности побуњеничких снага. Међутим, иако се ти елементи изучавају појединачно и посебно, процењује се и њихова интеракција. Управо је таква

анализа основ за структурирање елемената противпобуњеничких дејстава (Петковић, 1997).

Противпобуњеничка дејства као одговор државе на угрожавање безбедности

Противпобуњеничка дејства се различито дефинишу у безбедносним доктринама различитих земаља света, у зависности од тога какав им је основни доктринарни приступ проблемима употребе снага безбедности, каква им је унутрашња стабилност и сл. Међутим, без обзира на то, а имајући у виду претходна разматрања о оружаној побуни, противпобуњеничка дејства се могу дефинисати као скуп мера, поступака и активности које легална влада земље, са снагама којима располаже, предузима на властитој територији против унутрашње оружане побуне. Изводе се сузбијањем и гушењем оружане побуне (шема 2). Активности сузбијања оружане побуне се спроводе у свим фазама развоја побуне, док се активности гушења побуне спроводе у касној другој фази и током треће фазе развоја побуне.

Шема 2: Модел противпобуњеничких дејстава

Сузбијање оружане побуне

Сузбијање оружане побуне представља скуп противмера државе којима се могу, делимично или потпуно, делотворно отклонити или умањити разлози због којих долази до оружане побуне, односно којима се може умањити њено дејство. Те мере су усмерене првенствено ка побуњеном становништву ради придобијања његовог поверења и повећања лојалности држави. Њима се дугорочно обезбеђује да се исти или слични проблеми не јаве поново након њиховог превазилажења. Оне не могу тренутно дати позитивне резултате у сузбијању побуне, јер је за њихово спровођење и потврду потребан дужи период. Тим мерама се непосредно делује на основне темеље побуњеника на којима граде и развијају побуну. Њима се зауставља развој побуне, која се враћа у претходну фазу, и ако те мере услове крах побуњеничке идеологије код већег дела побуњеника, побуна се гаси. Мерама за сузбијање оружане побуне се мења однос снага и постепено смирују притисци у захваћеном подручју. За њихово спровођење је потребно обезбедити довољно времена и финансијских средстава. Сузбијање оружане побуне се спроводи низом активности, од којих су најзначајније политичке, дипломатске, медијске и безбедносне.

Политичке активности су једини прави начин за дугорочно решавање проблема који изазивају незадовољство и подстичу побуњенике на оружаном насиље. Политичким дијалогом се долази до оптималног решења прихватљивог за све заинтересоване стране. Притом, национални интереси земље која се суочава с оружаном побуном не смеју бити угрожени. Током дијалога, метода корак по корак у приступу проблему је много прихватљивији од методе од општег ка конкретном. То значи постепено решавање појединачних проблема, што сигурно води ка општем решењу за подручје захваћено побуном.

До политичког решења проблема који доводе до оружане побуне може се доћи на три начина:

1. непосредним политичким дијалогом између заинтересованих страна, односно општеприхваћених представника побуњеника и легалних представника државе;
2. тзв. „шатл дипломатијом”, односно политичким контактима између државе и побуњеника посредством треће стране, обично неке од заинтересованих великих сила и
3. међународном конференцијом, на којој би се политичким притисцима и уценама заинтересованих великих сила наметнуло политичко решење за подручје захваћено побуном.

Поред политичког дијалога о решавању проблема на подручју захваћеном побуном, политичке активности се усмеравају ка заузимању јединственог става о проблему извођења противпобуњеничких дејстава свих значајних политичких снага у земљи, јер се јединством онемогућава значајно политичко уплитање међународног фактора које, најчешће, иде на штету државе.

Све политичке мере за сузбијање оружаних побуна могу се поделити у три групе: мере за успостављање нарушеног политичко-правног и социјалног система на подручју где је избила побуна; мере за заустављање иселавања лојалног становништва с тог подручја и остале политичке мере.

Мере за успостављање нарушеног политичко-правног и социјалног система државе на подручју где је избила побуна условно се могу назвати офанзивним политичким мерама, јер су усмерене ка заустављању дејстава побуњеника и даљег развоја побуне. То су једине делотворне политичке мере којима се непосредно спроводе противпобуњеничка дејства. Најчешће су врло радикалне и зато повећавају незадовољство побуњене популације. Исто тако, у потпуној су супротности с циљевима побуњеника и изазивају најбурније реакције међународних фактора.

Мере за заустављање иселавања лојалног становништва с подручја где је избила побуна представљају дефанзивне политичке мере. Пре свега подразумевају пасиван отпор побуњеничким дејствима, јер је њихов циљ условно успостављање демографске равнотеже која би омогућила делотворно спровођење противпобуњеничких дејстава и то: 1) стварањем ослонаца државним снагама у лојалном становништву и 2) оправдавањем извођења противпобуњеничких дејстава пред међународном заједницом, као одговор државе која жели да заштити не само територију, већ и своје грађане. Од радикалности тих мера зависи и реакција међународне заједнице.

Остале политичке мере у оквиру извођења противпобуњеничких дејстава условно се могу назвати неутралним. Тим мерама се обично уређују односи у целокупној земљи, па и на подручју захваћеном побуном, тако да посредно утичу на извођење противпобуњеничких дејстава. Те мере најчешће не изазивају реакцију међународне заједнице.

Дипломатске активности, у оквиру мера за сузбијање оружаних побуна, представљају скуп мера и активности државе, првенствено на спољнополитичком плану, којима се утиче на међународно важне чиниоце, а који могу утицати на побољшање или погоршање положаја земље на глобалном (светском) геополитичком, односно геостратегиј-

ском плану. Циљ тих активности је добијање подршке међународно важних центара моћи за извођење противпобуњеничких дејстава, односно усмеравање политичких (дипломатских) активности тих центара против циљева и начина деловања побуњеника. У зависности од укупне спољнополитичке оријентације државе, дипломатске мере се усмеравају ка приклањању и омогућавања остваривања интереса великих сила на простору захваћеном побуном, односно на простору целокупне државе – као цена која се мора платити за „благослов” током извођења противпобуњеничких дејстава, или ка покушају да се заинтересоване велике силе увере да ће држава прихватити неку врсту позитивне неутралности, односно неискривање непријатељства према њиховим иницијативама.

Током противпобуњеничких дејстава, дипломатске активности државе морају првенствено бити усмерене ка: 1) избегавању војног мешања великих сила на простору захваћеном побуном и 2) спречавању увођења санкција, јер такви притисци само охрабрују побуњенике да истрају у остваривању својих циљева. У том смислу, нужно се намеће потреба да се успоставе и учврсте везе с потенцијалним савезницима, поготово великим силама које имају интересе на подручју државе која има проблем с побуном, ради компензације притисака које трпи од дела међународне заједнице наклоњеног побуњеницима. Укупна дипломатска активност мора прерасти у оштру офанзиву, чиме би се преотела иницијатива коју имају међународно важни центри моћи, као и „политички” представници побуњеника који су под патронатом страног фактора. Та активност се усмерава у два правца:

- према државама које имају исте или сличне проблеме, с циљем да се придобије подршка за извођење противпобуњеничких дејстава и
- према великим центрима моћи, како би им се предпочили иницијативе и предлози за решавање кризе, а тиме истовремено исказале добра воља и спремност да се проблем реши.

Поред професионалних дипломатских контаката које држава има с факторима међународне заједнице, за афирмацију земље, њене традиције, темељних вредности друштва на којима почива, па и циљева и начина спровођења противпобуњеничких дејстава, веома су важни и сви остали контакти које држављани те државе, првенствено пословни људи, медијске личности и спортисти, имају с иностранством. Иако припадају групи неформалних дипломатских контаката, могу у великој мери допринети подршци међународног јавног мњења у корист државе, а како јавно мњење у демократским земљама има велики утицај на вођење државне политике тих земаља, такви успешни контакти јавних личности и пословних људи с иностранством могу допринети побољшању укупног

међународног положаја државе, чиме се умногоме олакшава извођење противпобуњеничких дејстава.

Медијске активности. Више пута је потврђено да је истина прва жртва сукоба било које врсте. На Западу, медији имају велики утицај на јавно мњење, али често и посредно утичу на обликовање званичне политике. Новинари, вођени различитим личним ставовима, пишу или извештавају не само ради информисања јавности, већ и ради остваривања утицаја на догађаје или процесе одлучивања. Из те нарасле моћи медија – штампе и нарочито телевизије, произашла је њихова уска повезаност с политичким збивањима. Отуда се често тешко може разлучити да ли су неке политичке одлуке изазване појединим догађајима, односно начином на који су представљене у масовним медијима, или је извештавање медија само увод у политичке одлуке и припрема јавног мњења за њих (Димитријевић, 1999).

Свака држава која има потенцијални проблем избијања оружане побуне мора се припремити за извођење противпобуњеничких дејстава у условима примене високотехнолошких и веома утицајних медија на глобалном нивоу. То подразумева да технологија размене информација и могућности јавних медија утичу на извођење противпобуњеничких дејстава једнако као и технологије наоружања. Они који озбиљно размишљају о безбедносним проблемима у будућности знају да ће се најзначајнија битка водити на бојном пољу медијских средстава, јер се телекомуникацијска опрема убрзано усавршава и постаје широко доступна, што омогућава присуство независних представника све већег броја јавних медија на подручју извођења операција и пре њиховог почетка. Пошто је немогуће спречити глобалан проток информација, држава мора развијати доктрину манипулације и највеће могуће експлоатације тих информација у интересу својих циљева (Лукић, 1995).

Потреба да се све више канала попуни са што више информација узроковала је такмичење медија у причању јединствене приче. То доводи до неуобичајеног и сензационалног извештавања, што узрокује повећан број анализа, критика и уредничких коментара о догађајима који се дешавају на подручју извођења противпобуњеничких операција и њихов утицај на реакције на те догађаје и на могући исход (Јевтовић, Милашиновић, 2008). Као резултат тога, јавне организације, приватна предузећа и институције од посебног значаја могу много брже да обликују и мењају јавно мњење, врше притисак или утичу на политичке лидере нације, јачају или слабе морал, утичу на стратегијске и оперативне циљеве и обављање тактичких задатака и тако значајно усмеравају стратегијски правац, домет и трајање противпобуњеничких дејстава (Лукић, 1995).

Према томе, лако је извести закључак о значају медија у данашњем свету, који је управо због њихове нарасле моћи добио назив „глобално село”. Сходно томе, медијске активности имају велики значај за извођење целокупних противпобуњеничких дејстава. Њима се остварује више циљева.

Први је задобијање подршке међународног јавног мњења у корист државе која има проблем с побуном. Том кампањом се међународно јавно мњење упознаје с традицијом народа, темељним вредностима друштва и циљевима извођења противпобуњеничких дејстава. Истовремено, објашњавају се прави циљеви и методе деловања побуњеника. Притом, посебан акценат се ставља на дискредитовање оружаног организовања побуњеника упоредном анализом циљева и метода рада тих организација с другим терористичким организацијама у свету, нарочито с онима које се налазе на списку терористичких организација који објављују САД. Нарочито делотворна метода за остваривање тих активности је образовање прес-центра који би домаћим, а нарочито страним дописницима, стално пласирали информације о догађајима на подручју захваћеном побуном на начин који би одговарао интересима државе.

Други циљ медијских активности је разбијање идејне хомогенизације побуњеника. Остварује се посредним идеолошким и едукативним утицајем посредством колажних садржаја, у којима преовладава забава, у медијима које прати побуњена друштвена група. На тај начин се може утицати на језгро социјалног система – породицу. Промена начина мишљења унутар породице условиће и промене на глобалном плану, односно пукотине у идејној хомогенизацији побуњеника.

Трећи циљ медијских активности је дискредитовање политичког и војног руководства побуне. За његово остварење је потребно иницирати или, ако је могуће, продубити раздор између најважнијих политичких фактора побуњене друштвене групе ради смањења поверења и подршке коју те политичке организације уживају међу побуњеном популацијом. Посебно делотворна метода је пласирање информација (истинитих, полуистинитих и неистинитих) о члановима политичког и војног руководства побуне, које се односе на међусобне сукобе, умешаност у финансијске малверзације, везе с криминалом, сексуалне скандале и сл. Поред тога, побуњеној друштвеној групи се пружају информације (такође различитог нивоа истинитости) које стварају уверење да је остваривање циљева побуне у функцији испуњења личних интереса и амбиција елите побуњеничког покрета.

Четврти циљ који се остварује медијским активностима су заустављање иселјавања лојалног становништва с подручја захваћеног побуном и побољшање укупне демографске слике тог подручја. Остварује се агресивном медијском кампањом којом се пружа отворена морална подршка лојалном становништву, пропагира повећање наталитета, пружају информације о текућим активностима противпобуњеничких дејстава и њиховој успешности, рекламирају претходно поменуће политичке активности с истим циљем и сл.

Медијска кампања у оквиру противпобуњеничких дејстава је дуготрајан процес на коме се мора истрајавати без обзира на тренутне реакције јавности, јер искуство показује да је максима „оно што је сто пута изречено постаје истина” апсолутно тачна (Вуксановић, 2011).

Безбедносне активности у оквиру извођења противпобуњеничких дејстава, схваћене у ужем смислу, обухватају првенствено сузбијање кривичних дела политичког криминалитета и криминалистичку заштиту уставног поретка земље.

Под политичким криминалитетом се подразумевају специфични облици кривичних дела која су мотивисана политичким побудама и која угрожавају унутрашњу или спољну безбедност земље, као и све криминалне активности које се врше из идеолошких или политичких разлога унутар или изван државе (Савић, 1994). Оружана побуна као акт насиља је несумњиво политички мотивисана и, из аспекта система безбедности земље, састоји се од скупа кривичних дела усмерених против безбедности и уставног поретка земље, те припада категорији политичког криминалитета. Према томе, циљ безбедносних активности током извођења противпобуњеничких дејстава је сузбијање кривичних дела политичког криминалитета, односно откривање и елиминисање сецесионистичких појава које угрожавају безбедност и територијални интегритет земље. Основни задаци који се извршавају ради остварења тако дефинисаног циља безбедносних активности током извођења противпобуњеничких дејстава јесу слабљење побуњеничког покрета, разбијање идејне хомогенизације побуњеника и дискредитовање политичког и војног руководства побуне.

Делотворност спроведених безбедносних активности током сузбијања оружаних побуна може се сагледати из три аспекта: 1) прибављање информација битних за рад других снага за извођење противпобуњеничких дејстава, 2) откривање и расветљавање кривичних дела из домена политичког криминалитета у вези са развојем оружаних побуна и 3) сузбијање деловања страних обавештајних служби у вези са развојем оружаних побуна (Кековић, Кешетовић, 2010).

Гушење оружане побуне

У случају када мере за сузбијање оружане побуне не постигну жељене резултате и када масовно насиље побуњеника ескалира, побуна се гуши. Гушење оружане побуне је употреба полицијских снага које насилно решавају настали проблем свим легалним мерама репресије, односно разбијају побуњенике, силом сламају њихов отпор, предузимају репресивне мере против учесника у побуни и политичко-војног руководства побуне. На тај начин, побуна се враћа у нижу фазу развоја, а држава стиче повољније позиције за наставак спровођења мера за њено сузбијање, поготово за наставак спровођења политичких активности, односно политичких преговора. Међутим, досадашња искуства показују да се гушењем побуне настале кризе не решавају дугорочно, већ се само обезбеђује време за примену мера сузбијања побуне. Гушење оружане побуне обухвата низ полицијских активности, од којих су најзначајније: демонстрирање силе; изолација захваћеног подручја; примена репресивних мера против руководства побуне и извођење противпобуњеничких операција. Те активности најчешће спроводе полицијске јединице посебне намене, односно тзв. полицијске јединице с војном способношћу.

Демонстрирање силе. Демонстрација (лат. *demonstratio*, доказ, доказивање) означава акцију претећег или завањавајућег карактера ради застрашивања побуњеника и популације која их подржава, с циљем успоравања или заустављања развоја побуне. Облици демонстрације силе су разноврсни: концентрација полицијских снага на одређеном подручју, мобилизација јединица на подручју захваћеном побуном, извођење маневара на подручју које насељава побуњена популација и у његовој непосредној близини, јавно приказивање оружја и опреме која је на располагању полицијским снагама, учестала и видљива патролирања полицијских снага у урбаним срединама на захваћеном подручју, чести прелети полицијских летелица изнад захваћеног подручја, постављање јаких и видљивих обезбеђења важнијих личности и објеката, чести покрети јаких полицијских снага по подручју захваћеном побуном и око њега, постављање безбедносних (контролно-пропусних) пунктова на важнијим комуникацијама и у већим урбаним срединама и сл. Све то има за циљ да застраши побуњенике и популацију која их подржава, парализује њихову жељу за побуном, унесе неверицу, малодушност и дефетизам и тиме их присили на уступке, односно одустајање од идеје да своје циљеве могу остварити оружаном силом против државе и њених институција.

Изолација захваћеног подручја се изводи дејствима и поступцима којима се снаге побуњеника на одређеној територији одсецају од позадине (ако је могуће дела популације који их подржава) и остатка побуњеничких снага. Циљ изолације може бити различит: спречити (или онемогућити) побуњенике да привуку појачања (резерве), отежати им садејство, паралисати снабдевање и евакуацију и сл. Успех изолације зависи, пре свега, од величине и географских услова територије која се одсеца (одваја, изолује), односа снага, начина дејства и сл. Најчешће се реализује блокадом и запречавањем подручја захваћеног побуном, заседама, учесталим рацијама у објектима на подручју захваћеном побуном и сл. (Милојевић, 2009).

Примена репресивних мера против руководства побуне се изводи лишавањем слободе лица која су политички и војни организатори и ковође побуне. Лишавање слободе лица која руководе побуном је изузетно сложена акција. Могу је извести само врхунски обучене снаге. За успех те акције од пресудног значаја су обавештајно обезбеђење, темељита припрема и беспрекорна реализација. Обавештајним радом је потребно обезбедити поуздане податке о локацији лица која се желе лишити слободе, њиховом кретању, животним навикама, распореду дневних активности за предстојећи период и сл. На основу тих података се израђује детаљан план акције. Начелно, план мора садржати време и место извођења акције, начин њеног извршења (са јасним задацима сваког од елемената организације образоване за спровођење акције), поступак с ухапшенима након завршетка акције, као и поступке у околностима које нису у складу с основним планом. План је основа за спровођење припрема које обухватају избор људства, материјално-техничке припреме, обуку за реализацију конкретне акције (ако има времена) и др. Акција лишавања слободе руководства побуне најчешће се реализује као заседа. Шири рејон места, које је, на основу обавештајних података, изабрано за реализацију хапшења, тајно се блокира. Снаге одређене за блокаду прикривено поседају предвиђене положаје и остају притајене све до тренутка када акција почне. Другим речима, блокада почиње у тренутку када и акција лишавања слободе. После доласка лица које треба лишити слободе на предвиђено место, изненада и муњевито се неутралише обезбеђење тог лица (које оно најчешће има), лице се хвата и везује, те брзо одводи до унапред одређеног места ван рејона блокаде. Одатле се лице (или лица) што пре премештају у истражну институцију, те се кривично и судски гоне. Тај начин реализације лишавања слободе лидера побуњеника је начелан, те може бити изведен и другачије у зависности од конкретне ситуације (Милојевић, 2009). Најчешће одступање може да буде у

виду одустајања од блокаде рејона ради заштите тајности акције. Међутим, у том случају, увелико се смањује вероватноћа да ће акција успети.

Примена репресивних мера против руководства побуне је веома ризична. Као мера која се изводи у склопу гушења оружаних побуна може бити делотворна само у оквиру шире планиране акције, када ће се искористити резултати пометње међу побуњеницима настале због лишења слободе лидера. У противном, постиже се супротно дејство јер ухапшене вође постају идоли око којих се још јаче хомогенизују побуњеници.

Противпобуњеничка операција, поред осталог, представља специфичан модалитет друштвеног сукоба, односно целину *појава – однос – процес*, коју чине снаге учесника носилаца парцијалних функција у непомирљивом процесу ометања и поништавања кроз побуњеничка дејства и противдејства и друге пратеће активности највишег и најсложенијег организационог облика. Посебно је значајно уважити и нагласити тзв. двострани приступ операцији. Наиме, појава се обухвата као процес – однос у којем учествују две супротстављене стране. Притом је битно јасно разликовати противпобуњеничке операције и друге, „ниже” облике дејстава у оквиру гушења оружаних побуна, полазећи првенствено од критеријума циља, односно значаја (оперативни или стратегијски), али и од нивоа снага носилаца процеса *побуњеничка дејства – противдејства*. То значи да носиоци процеса *дејства – антидејства* не морају увек да буду снаге оперативног нивоа да би тај сукоб могао да се идентификује као операција. Но, ако су носиоци гушења оружане побуне снаге оперативног нивоа, логично је да остварују циљеве који имају оперативни или стратегијски значај (Арула, 1999).

Током извођења противпобуњеничке операције остварују се разноврсна, али усклађена дејства (напад, одбрана, препад, заседа, блокада, рација, запречавање, итд.) у односу на крајњи циљ и међуциљеве, објекте и време, а у складу с одлуком и планом операције. Ипак, треба водити рачуна о томе да уколико не постоје поуздани показатељи да ће се противпобуњеничком операцијом постићи пројектовани циљ, операцију не треба ни започињати.

Извођење противпобуњеничке операције треба сагледавати са становишта њеног тока, од тренутка када се активирају сукобљене снаге до њеног исхода. То није и не сме да буде фронтални сукоб с побуњеничким снагама, већ низ добро испланираних, припремљених и изведе-

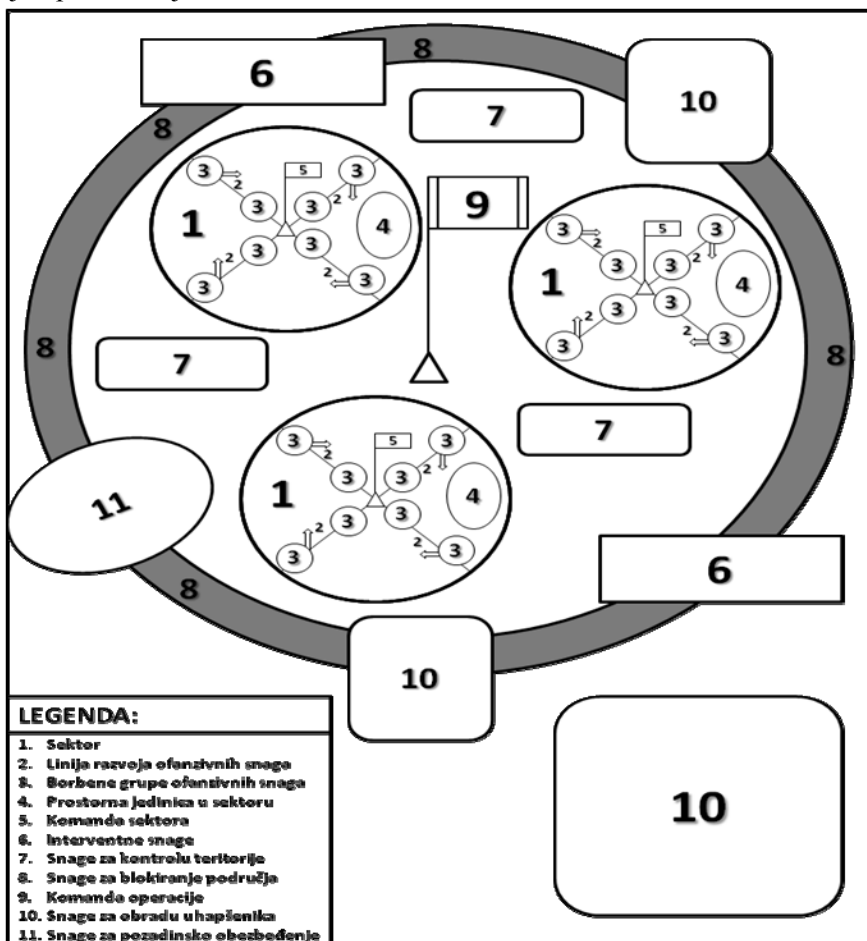
них различитих активности и дејстава, синхронизованих у односу на циљ, место и време.

Циљ противпобуњеничке операције може да се оствари поступно или једним ударом, што првенствено зависи од укупних снага, а нарочито од снага које су наменски опремљене и оспособљене за противпобуњеничка дејства. Када се циљ остварује поступно, противпобуњеничке операције се деле на етапе. У том случају, почетни удар у операцији је њена прва етапа, коју карактеришу једновремена, изненадна и брза дејства, кратко трајање и велики учинак. У односу на циљ противпобуњеничке операције, то је, по правилу, пресудна и одлучујућа етапа. Њеном успешном реализацијом се стварају услови за наставак операције. У даљем току, односно у наредним етапама противпобуњеничке операције, за разлику од других врста операција у којима се снаге мање-више прегруписавају или се доводе нове, снаге које су изводиле прву етапу, по правилу, настављају дејства према почетном груписању. Међутим, то не значи да на тактичком нивоу не може бити прегруписавања снага. Напротив, то је готово редовна појава, условљена првенствено потребом да се исте, специјално опремљене и оспособљене снаге за противпобуњеничка дејства употребе и за наредне објекте напада. Основни садржаји даљег тока противпобуњеничке операције су различити облици противпобуњеничких дејстава усмерених ка наредним објектима и експлоатацији и одржавању постигнутих резултата у првој етапи. Операција се завршава када се оствари постављени циљ, односно када је обављена последња активност предвиђена планом операције.

У припреми и извођењу противпобуњеничке операције неопходно је да се створе услови за: 1) детаљно планирање; 2) децентрализовање акција специјализованих снага на различитом простору; 3) брзу концентрацију снага и централизовано командовање; 4) ефикасну ватрену подршку са земље и из ваздушног простора (првенствено борбеним хеликоптерима); 5) развијен и континуиран обавештајни рад; 6) интензивна психолошко-пропагандна дејства; 7) координацију операције и акција с руководећим телима других државних органа који учествују у противпобуњеничким дејствима; 8) обимне оперативне и информационе мере безбедности и 9) краткотрајно извођење акција у оквиру операције, ако је могуће, изван насељених места и уз минимална (тзв. колатерална) разарања цивилних објеката.

Концепција једне противпобуњеничке операције могла би да изгледа овако: снаге војске „херметички” затварају границу неуралгичног подручја у појасу ширине једног до три километра; комбиноване снаге полиције и војске претражују терен по принципу пронаћи – лиши сло-

боде или уништи (јави); део јединица војске (борбене групе) изводи вежбове активности (покретна логоровања) у близини рејона претраге; снаге полиције (просторне и маневарске) контролишу комуникације са сталним безбедносним пунктовима и у приправности су за блокирање рејона, постављање заседа и претрес терена; брзопокретне јединице војске и полиције (снаге за интервенцију) смештају се у одређеним рејонима у сталној приправности за акцију (по позиву); командовање снагама обједињава јединствена команда, која командује преко команди сектора. Општа основа једне такве концепције противпобуњеничке операције приказана је на шеми 3.

Шема 3: Начелна структура распореда снага за извођење противпобуњеничке операције

Снаге за извођење противпобуњеничке операције би биле груписане у следеће елементе распореда: 1) снаге за обезбеђење граница захваћеног подручја; 2) снаге за офанзивна дејства; 3) снаге за контролу територије; 4) интервентне снаге; 5) снаге за обраду ухапшених побуњеника; 6) снаге у резерви; 7) снаге за позадинску подршку и 8) снаге за командовање.

Снаге за блокирање граница захваћеног подручја чиниле би снаге полиције и војске, чија би јачина била примерена величини изолованог подручја.

Снаге за офанзивна дејства треба образовати од специјалних снага полиције и војске. Те снаге би биле ангазоване по секторима, и то по три (две) линије на сваки сектор, а у свакој линији по три групе снага, које би, у смеру казаљке на сату, претраживале терен по принципу *про-нађи–неутралиши–јави*. Од броја сектора би зависила и јачина тих снага. У једној групи треба да буде најмање 15–20 људи, што значи на једној линији 45–60 специјалаца, односно у једном сектору 135–180 људи.

Снаге за контролу територије би биле искључиво састављене од снага полиције и организоване у пунктове, покретне патроле и заседе. Број тих снага треба да одговара процени угрожености појединих путних праваца и рејона. Те снаге треба образовати од просторних снага полиције (најчешће јединица опште намене). Посредно, за контролу територије могу да се ангажују и снаге војске које су распоређене у простору (које изводе вежбовне активности).

Интервентне снаге би чиниле комбиноване снаге полиције (маневарска структура – жандармерија) и војске. Те снаге би биле смештене у очекујућим рејонима, у граничном појасу ван изолованог подручја и изводиле би вежбовне активности (првенствено везане за противпобуњеничка дејства). По позиву снага за офанзивна дејства, интервентне снаге би се упућивале у рејоне у којима су уочене јаче снаге побуњеника да би их, заједно са снагама за офанзивна дејства, неутралисале. У интервенцији не мора да учествује целокупан састав интервентних снага, већ према процени и конкретним потребама.

Снаге за обраду ухапшених побуњеника, заплењене документације, наоружања и друге опреме, биле би размештене у рејону снага за изолацију подручја захваћеног побуном (помоћне снаге), као и ван зоне извођења противпобуњеничке операције (главне снаге) са задатком да: 1) врше криминалистичку обраду лица лишених слободе, њихово смештање у одговарајуће истражне установе и упућивање на даљи судски

поступак и 2) изучавају сваки прибављени податак и да га, уколико је тренутно употребљив, правовремено достављају снагама за командовање. Те снаге све прикупљене податке анализирају и користе ради: 1) покретања кривичне одговорности организатора и учесника у побуни; 2) интерног информисања снага које изводе операцију и 3) информисања шире домаће и светске јавности.

Снаге у резерви се ангажују у случају када побуњеници успеју да изведу неко изненадно дејство које би могло да умањи учинак операције или да доведе до радикалног мењања плана операције. Због величине зоне операције и карактеристика дејстава, неопходно је да буду максимално покретљиве.

Снаге за позадинску подршку сачињавају елементи војске, полиције и цивилних структура за позадинско обезбеђење. Намењене су за сложену и свеобухватну позадинску подршку снага ангажованих на припреми и извођењу противпобуњеничке операције.

Снаге за командовање би биле образоване ради обједињавања дејстава свих снага у противпобуњеничкој операцији. То би била јединствена команда, као планско координирајуће тело, док би команде елементарног распореда конкретно командовале противпобуњеничком операцијом. Јединствена команда би имала на непосредној вези: команду снага за изолацију подручја захваћеног побуном, команде сектора, команду снага за контролу територије и команду интервентних снага. Команда сектора би командовала снагама за офанзивна дејства и просторним јединицама у рејону одговорности појединог сектора. Команданти и командири би непосредно командовали својим јединицама.

Увек треба настојати да се противпобуњеничка операција представи као операција снага полиције, а све снаге које у њој учествују, без обзира на њихов састав, као полицијске снаге. Оружана побуна је кривично дело, а расветљавање кривичних дела и проналажење и лишавање слободе починилаца су послови из делокруга рада полиције. Отворена употреба војске, чија је основна функција одбрана од спољне агресије, закономерно води оптужбама за прекомерну употребу силе.² Због тога, без обзира на то што противпобуњеничка операција, по својој суштини,

² Неки теоретичари у својим разматрањима доктринарних питања уводе појам унутрашње агресије, мислећи, притом, на масовне терористичке активности и оружану побуну. Покушајем конституисања тог појма жели се оправдати употреба војске у противтерористичким и противпобуњеничким дејствима. Међутим, појам унутрашње агресије не постоји ни у домаћем, ни у међународном законодавству, па је тешко прихватити ту аргументацију као покриће за употребу војске за обављање послова који су по закону у делокругу рада полиције.

јесте пример јединственог функционисања одбрамбено-безбедносног система, мора се инсистирати на стварању слике да је реч о чисто полицијској операцији. У начелу, треба је изводити када побуна еволуира у трећу фазу развоја, јер тада представља логичан одговор државе на ескалацију оружаног насиља побуњеника. Противпобуњеничка операција мора трајати врло кратко (ако је могуће, највише 10 до 15 дана), како би се међународна заједница ставила пред свршен чин и онемогућила да реагује на штету државе због недостатка времена. Свакако, увек је боље извести краткотрајну али интензивну операцију, па чак и по цену да се не остваре сви планирани циљеви, а затим изоловати захваћени рејон и примењивати друге, нерепресивне и репресивне мере из домена противпобуњеничких дејстава, него дозволити дуготрајан рат с побуњеницима, који увек иде на штету субјекта одбране, односно државе.

Закључак

Како оружана побуна има своју еволуцију, за извођење противпобуњеничких дејстава од изузетне су важности правовремено уочавање проблема који могу довести до оружане побуне и тренутно реаговање државе мерама сузбијања побуне, првенствено политичким активностима, како би се они решили.

Из таквог става, као и понуђеног модела противпобуњеничких дејстава, лако је закључити да су политичке активности у оквиру мера сузбијања оружане побуне основа целокупних противпобуњеничких дејстава. Њима се једино могу дугорочно решити проблеми који изазивају нестабилност у држави, а тиме и уклонити темељи на којима побуњеници граде своју идеологију. Све остале активности које се изводе током противпобуњеничких дејстава, било да је реч о сузбијању или гушењу побуне, само су активности подршке, односно активности којима се, у зависности од фазе развоја побуне, омогућавају повољнији услови за спровођење политичких активности.

Ипак, и поред тако поједностављеног и огољеног закључка, не смеју се сметнути с ума чињенице да су противпобуњеничка дејства сложена и да примена било које од активности описаних у моделу има последице које не морају увек да створе боље услове за наставак спровођења политичких активности. На пример, спровођење активности које припадају мерама гушења побуне појачавају затегнутост између државе и побуњене друштвене групе, чиме се отежава политички дијалог. С друге стране, уколико је побуна еволуирала у другу, а поготову у трећу

фазу развоја, држава нема избора него да примени мере гушења побуне како би је вратила у претходну фазу и тиме обезбедила време за спровођење политичких активности.

Према томе, као што је оружана побуна изузетно сложена појава која може да угрози безбедност држава, тако су и противпобуњеничка дејства изузетно сложена безбедносна појава. Њихово моделовање, у структурном и садржајном смислу, посебан је изазов постављен пред стручну и наставну јавност која се бави том проблематиком.

Литература:

1. Arula, Dmtar (1999): Teorijske osnove protivterorističke operacije, *Vojno delo*, 51(3–4), 29–43.
2. Dimitrijević, Bojan (1999): Od medijskog stereotipa do vojne intervencije, *Vojno delo*, 51(2), 49–69.
3. Forca, Božidar (1999): Model protivterorističke operacije, *Vojno delo*, 51(3–4), 61–73.
4. Jevtović, Zoran; Milašinović, Srđan (2008): Društveni konflikti i medijska konstrukcija, *Kultura polisa*, 5(8–9–10).
5. Keković, Zoran; Kešetović, Želimir (2010): Značenje i ograničenja izučavanja bezbednosti u savremenom kontekstu, *Kultura polisa*, 7(13–14).
6. Lukić, Živko (1995): Informatičke operacije: dalja razrada vojne doktrine KoV-a SAD, *Vojno delo*, 47(4–5), 210–236.
7. Milojević, Saša (2009): *Osnovi policijske taktike*, Kriminalističko-policijska akademija, Beograd.
8. Milojević, Saša (2008): Oružana pobuna i pobunjenička dejstva kao oblik ugrožavanja bezbednosti države, *Bezbednost*, 50(4), 5–16.
9. Milošević, Novak; Milojević, Saša (2001): *Osnovi metodologije bezbednosnih nauka*, Policijska akademija, Beograd.
10. Petković, Milan (1997): Pobuna: metod i sredstvo delovanja obaveštajnih službi, *Savremeni problemi ratne veštine*, (38–39).
11. Savić, Andreja (1994): *Uvod u državnu bezbednost*, VŠUP, Beograd.
12. Vuksanović, Divna (2011): Savremeni mediji i društvena istina, *Kultura polisa*, 8(16).

Counter-rebellion actions

Summary: An armed rebellion is a political struggle combined with mass armed violence, led by a social group gathered around common interests against the current government with the aim of changing the government or obtaining some concessions from it, without any attempt to achieve the same by legal (institutional) means. Rebels take various forms of action to achieve their goals. Independently or in combination, forms of action have their own evolution, going from the organization of the movement to overthrowing the legal government through three stages. Counter-rebellious actions can be defined as a set of measures, procedures, and activities undertaken by the legal government of the country, with the forces available, on its own territory, against internal armed rebellion. They are performed by suppressing, and subduing the armed rebellion. Actions of suppressing the armed rebellion are carried out in all stages of the rebellion development, while the activities of subduing the rebellion are carried out in the late second and during the third phase of the rebellion development.

Suppression of an armed rebellion is a set of countermeasures of a country that can, in an efficient manner, partially or completely, eliminate or reduce reasons for an armed rebellion occurrence, or minimize its effect. These measures are directed primarily towards the rebellious population in order to gain their trust and increase loyalty to the state. Suppression of armed rebellion is carried out with a series of activities, the most significant of which are political, diplomatic, media and security.

Political activities for the suppression of armed rebellion may be divided into three groups: 1) measures for restoring degraded political-legal and social system in the area where there has been an outbreak of the rebellion (offensive measures); 2) measures to stop the migration of the loyal population from the area of the rebellion outbreak (defensive measures), and 3) other policy measures (neutral measures).

Diplomatic activities are a set of measures and activities of the state, primarily on foreign policy, which affect the internationally important factors that have influence on the improvement or deterioration of the country's position in the global (world) geopolitical or geostrategic plan. The goal of these activities is to gain support of internationally important centres of power to run counter-rebellion actions or direct the political (diplomatic) activities of these centres against the objectives and *modus operandi* of the rebels.

Several goals are accomplished by media activities: 1) creation of a positive image in the international community about the state that has a problem with the rebellion; 2) breaking the ideological homogenization of the rebels; 3) discrediting the political and military leadership of the rebellion, and 4) stopping the migration of loyal population from the areas affected by the rebellion and improving the overall demographic picture of the area.

Security activities within the execution of counter-rebellion actions include suppression of specific criminal acts committed for political motives, that threaten the internal or external security of the country, as well as all criminal activities that are carried out for ideological or political reasons within or outside the country. The

counter-rebellion actions are performed in order to detect and eliminate the secessionist occurrences endangering the security and territorial integrity of the country. The main tasks performed to achieve such a defined objective are weakening the rebel movement, breaking the ideological homogenization of rebels and discrediting the political and military leadership of the rebellion.

Subduing the armed rebellion is the use of police forces that break off the rebels, break down their resistance by force, take repressive measures against participants in the rebellion, and take repressive measures against political and military leadership of the rebellion. However, in the long run, subduing the rebellion cannot solve the developed crisis, but only provide time for application of measures for suppressing the rebellion. Subduing the armed rebellions is carried out by a series of police actions of which the most significant are the demonstration of force; isolation of the affected areas, use of repressive measures against the leadership of the rebellion and execution of counter-rebellion operations.

Demonstrating the power is intended to intimidate rebels and the population that supports them, paralyzing the desire for rebellion, enters disbelief, discouragement, defeatism and thus compels them to make concessions or abandonment of the idea that their goals can be achieved with armed violence against the state and its institutions.

Isolation of the affected area is performed by operations and procedures that cut off rebel forces in a particular area from their background (if possible, from the population that supports them) and the rest of the rebel forces.

The application of repressive measures against the leadership of the rebellion is performed by deprivation of liberty of persons who are the political and military organizers and leaders of the rebellion. A measure carried out within the subduing the armed rebellion can only be effective as a part of a broader planned action that will use the results of the confusion that arises among the rebels after the apprehension of leaders.

Counter-rebellion actions. The concept of a counter-rebellion action could look like this: military forces "hermetically" close the frontier of neuralgic area in the width of one to three kilometers; combined police and army forces search the terrain according to principle find – arrest or neutralize (contact); a part of army units (task forces) conduct training activities (mobile camps) near the regions of the search; police forces (space and maneuver) control communication with the permanent security checkpoints, and are ready for blocking the region, setting up ambushes and searching the area; fast-moving army and police units (intervention forces) are placed in certain regions in constant readiness for action (by invitation); a unique command that commands through the commands of sectors consolidates the command over forces.

Key words: Armed Rebellion, Counter-Rebellion Actions, Suppressing the Rebellion, Subduing the Rebellion

ВЕСЕЛИН Б. КОНАТАР
ЖЕЉКО С. КОВАЧЕВИЋ*

Факултет за безбедност
Београд

УДК 351.746.1(497.11)
351.862.4(497.11)

327.84
ИД БРОЈ 192635404
Монографска студија
Примљен: 27.03.2012
Одобрен: 18.05.2012

ПОЛИТИЧКИ ОДЛУЧИОЦИ И ОБАВЕШТАЈНЕ АГЕНЦИЈЕ

односи далеко од идеалних

Сажетак: Веома мали број политичара схвата тежину обавештајног рада. Наручивати прибављање одређених информација за њих је исто што и рутинска набавка било које врсте робе у некој од продавница. Уз извесне разлике, они у суштини јесу „потрошачи”, који неретко не могу да примерено артикулишу своје жеље. Због неартикулисаних или нереалних захтева, с једне стране, немогућности обавештајаца да постављене захтеве испуне или незадовољавајућих одговора, с друге стране, најчешће долази до несугласица и трвења између политичких чинилаца и обавештајних агенција, при чему обавештајци, у крајњем, постају „потрошна роба”.

У раду се разматрају и други аспекти узрока и последица таквих односа, који само за неупућене могу бити идеални.

Кључне речи: обавештајци, политичари, неспоразуми, сукоби, обавештајни промашаји

Захтеви политичара – узрок неспоразума

Тешко да се може наћи држава која нема бар једну обавештајну службу.¹ Њихових услуга се нико не одриче, оне су нужност и у њихов развој се улаже. Но, и поред тога што су нужност, политичари некад на њих не гледају са симпатијама,² посебно у ситуацијама када погреше,

* kovazeks@gmail.com

¹ Наполеон је имао обичај да каже: „Бити побеђен је могуће оправдати, али бити изненађен је неопростиво” (Првуловић, 2008).

² Ричард Никсон је био најгласнији од председника САД који се чудило како „кловнови из Ланглија” (припадници Централне обавештајне агенције – ЦИА, н. а.) могу толико

сматрајући их некомпетентним.³ Међутим, грешке се јављају и код најбољих обавештајних служби, чак и у ситуацијама када располажу потпуно тачним и поузданим (са)знањима (Easton, 2001). Неретко се дешава да велики број значајних политичких службеника, који време мере у мандатима, мало зна о обавештајном раду и службама, при чему им ни време проведено на функцији не послужи да о томе нешто науче.

Код шире јавности обавештајне службе нису популарне, првенствено због две њихове основне карактеристике: прикривених метода рада (тајности) и прикривених операција, чија средства и последице често изазивају крајњу одбојност. То се посебно односи на операције свргавања „неподобних” режима.⁴

Наравно да је посао обавештајних служби да информишу политичаре и да их својим професионалним односом подрже у бољем одлучивању.⁵ Ту се превасходно мисли на анализе и прогнозе у вези с њиховим захтевима. Међутим, та подршка се може пружати и на други начин, тј. обезбеђивањем подршке других. Први вид подршке подразумева обавештајну делатност, коју политички чиниоци формално подржавају јер је аксиом да добра политика мора бити заснована на правилној процени, утемељеној на обавештавању.⁶ Други вид подршке коју одлучиоци очекују од обавештајних служби су политичка подршка и поверење.⁷ Упркос таквим очекивањима, може се рећи да искреност обавештајних служби врло често више умањује него што увећава њихо-

погрешно да схватају свет и да његовој администрацији проузрокују толике невоље (Jeffreys-Jones, 1998: 177). Џејмс Вулси, један од директора ЦИА који је имао лоше односе с Билом Клинтонем, говорио је да је најбољи опис његовог радног мјеста „омражени” (Easton, 2001).

³ Бивши директор ЦИА Ричард Хелмс, убрзо након одласка с тог места 1973. године, изјављивао је да је био најлакши човек за отпуштање у Вашингтону, јер нема никакву политичку, војну или индустријску базу (Osborne, 1973).

⁴ Безброј књига је написано о мешању ЦИА у унутрашње послове и свргавање режима, али се у њима веома често превиђа чињеница да се такве операције изводе по налогу председника и уз знање Владе САД. Таква ситуација у потпуности иде у прилог политичким лидерима.

⁵ Клаузевиц је обавештајно знање вредновао речима да знање о непријатељу и његовој држави представља темељ, односно основу за наше идеје и акције, при чему никада не треба престати сумњати (Klauzevic, 1951).

⁶ „Свако ко је заокупљен националном политиком мора бити заинтересован и уверен да обавештајна делатност води, а не прати националну политику.” US Congress, Nomination of Henry A. Kissinger, Washington, D.C., US Government Printing office, 1973, str. 529.

⁷ Када је Државни секретар САД Колин Пауел инсистирао на томе да директор ЦИА Џорџ Тенет седи поред њега у тренутку када је излагао случај Ирака пред Саветом безбедности УН, у питању је била чиста потреба да се прикаже како су обавештајне агенције и политика у блиској вези.

ва очекивања, указивањем на проблеме, неизвесности, цену и ризике такве политике.⁸

Дистанцирање обавештајаца од политичара чини ове друге слабим и политички неубедљивим, те није изненађујуће што политичари обавештајне агенције покушавају да искористе не само као подршку својим аргументима већ и политичким ставовима.

Различити захтеви, потребе и погледи политичара, с једне стране, и виђење и могућности обавештајних агенција, с друге стране, основни су узроци сукоба међу њима.⁹ Првенствено због психолошких, политичких и других разлога, политички одлучиоци су најчешће одлучни да „прогурају” своју политику, узрокујући притисак на обавештајне агенције а, самим тим, и њихов отпор.¹⁰ Зато, није изненађујуће што обавештајци политичаре доживљавају као бескрупулозне и немарне, чак и интелектуално инфериорне, док политичари обавештајце виде као непоуздане, нелојалне, склоне песимизму или преувеличавању.¹¹

Из перспективе највећег броја обавештајаца, мало је вероватно да ће и убудуће бити реципијената по њиховом укусу („образовани потрошачи”), тј. политичара који правилно разумеју обавештајни рад, не узимајући у обзир оне који у политички врх улазе након дугог стажа у обавештајним структурама или оне који на други начин имају контакте с обавештајним структурама.¹²

Конфликтни притисци и непризнавање грешака

Чињеница да обавештајни рад и обавештајне службе не трпе никакве притиске подразумева пуну слободу у оквирима које пружају за-

⁸ „Не постоји ништа што Влада мрзи више од тога да не буде добро информисана, због чега је процес доношења одлука много сложенији и тежи”, рекао је Џон Мајнард Кејнс (Jervis, 2010: 185).

⁹ Хенри Кисинџер је изјављивао да „често није знао коју врсту обавештајних података жели, али да је знао када их има” (Савић, Бајагић, 2003: 32).

¹⁰ Председник САД Труман је говорио: „Ако председник зна шта жели, ниједан бирократа не може да га заустави. Председник мора да зна када треба да престане да слуша савете” (Kisindžer, 1999: 353).

¹¹ Линдон Џонсон је обавештајце овако описивао: „Да вам кажем нешто о обавештајцима. Док сам одрастао у Тексасу, имали смо краву која се звала Беси. Устајао сам рано и одлазио да је помузем. Везао бих је, сео и истискивао млаз свежег млека. Једног дана, потрудио сам се и добио пуну кофу млека, али нисам обратио пажњу, па је стара Беси замахнула својим прљавим репом и провукла га кроз кофу. Сада знате шта ти обавештајци раде. Док се ви трудите и правите добре програме и спроводите добру политику, они провуку свој прљави реп кроз то” (Jervis, 2010: 185).

¹² Готово све станице ЦИА у иностранству имају сталне програме „узгајања” локалних политичара како из опозиционих, тако и из владајућих странака” (Agee, 1975).

конске одредбе. Обавештајци своје анализе и процене не заснивају на начелима филозофских апстракција, већ на нивоу политичких избора у оквиру реалних околности. На резултатима тог рада условно се заснивају политичке одлуке и акције. Осим тога, дужност обавештајне службе није да гради политичку подршку, већ да чињенице у вези с неким проблемом представи у правом светлу, а не допадљиво. У сваком случају, добра обавештајна служба ће указати на цену и опасности одређене политике, због чега политичарима може бити теже да представе своју политику као најјаснију и најбољу. Није реч о томе да обавештајци обично информишу супротно од онога што политичари воле да чују, већ о давању сложенијег и можда контрадикторнијег погледа од оног који се уклапа у политичке и психолошке потребе актуелне политике, што, сасвим сигурно, изазива незадовољство политичара и потребу да их искључе из процеса доношења неких одлука (Douglas, 2004). Иронично је, али тачно, да се иста ситуација догађа и у случајевима када су у питању добре вести.

Политичари имају обичај да наглашавају како морају да доносе тешке одлуке, па и у ситуацијама када предстојећа одлука, у ствари, и није таква. Осим тога, они желе да прикажу да је њихова политика боља и супериорнија у односу на алтернативне, на много различитих начина. Максимализација подршке таквој политици подразумева и подршку на више начина, а то има своју цену.¹³ На крају крајева, политички одлучиоци морају да имају миран сан (Jervis, 2006: 641–664). Изражена подршка исказана у том правцу смањује притисак на политичаре, који је, сасвим сигурно, велики. Суштина у том контексту није утемељеност тих уверења, већ погодност која се остварује њиховим поседовањем и експлоатацијом.¹⁴ Због тога не треба да изненађује што политичке стру-

¹³ Рат у Ираку, нажалост, права је илустрација тог процеса. Представљајући Садама Хусеина као велику претњу, Џорџ Буш млађи је у његовом свргавању видео шансу за промене на Средњем истоку. Приказивање Садама Хусеина као претње која поседује оружје за масовно уништавање и има везе с терористима, с једне стране, и могућности да рат против њега буде релативно јефтин и брз, да послератна обнова буде лака и да се установи нови режим у Ираку који ће радити на успостављању бољих односа у региону, утицали су на то да се максимализује подршка рату. Онима који су прихватили све наведено рат се чинио најбољим решењем, које би требало подржати с великим ентузијазмом.

¹⁴ Мимоилажења између политичара и америчке обавештајне заједнице поводом рата у Ираку су била оштра. Обавештајне службе су порицале било какву сарадњу Садама и Ал Каиде и биле су врло скептичне у вези с могућношћу да Садам оружје за масовно уништавање преда терористима. Обавештајне службе су такође предочиле суморну слику будућности послератног Ирака, указујући на могућност продуженог отпора и, изнад свега, тешкоће које ће изазвати различите сукобљене групе у земљи које би треба-

ктуре врше велики притисак на обавештајне службе да мењају своја становишта, с обзиром на то да политичари знају да дају изјаве које су у супротности с обавештајним проценама.¹⁵ Зато се постављају неразумни захтеви и очекивања, који се, уколико су незадовољавајући, исказују кроз устаљену матрицу разочарања, презирања и сваљивања кривице на обавештајне агенције.

Обавештајне агенције не би имале значаја да не служе политичким циљевима, тако да ни обавештајна активност не може бити имуна на политичке притиске. Док једни захтевају слободу и уважавање, други захтевају објективност, правовременост (која у неким случајевима ништа не значи) и лојалност, тако да је веома тешко постићи компромис.

Исти чиниоци који политичаре наводе да избегавају компромисе, које би у неким ситуацијама требало да праве, терају их да нерадо (или никако) осмишљавају излазне (резервне) варијанте за случај политичког неуспеха, те да буду скептични према обавештајним предвиђањима која говоре у прилог томе да је њихов политички курс погрешан.

Постоји више разлога због којих политичари нерадо израђују резервне планове. Већ је развијање стратегије за једну политику довољно тежак посао, тако да је бреме размишљања о некој другој варијанти сувише тешко. Ту је и додатни ризик. Ако би други знали за постојање варијанте „Б”, онда би могли дати мању подршку варијанти „А”. Примера је много.¹⁶

ло да међусобно сарађују. Касније, када се послератна ситуација погоршала и обавештајни официри открили да су они на то упозоравали, сукоб се појачао јер је администрација осетила да јој обавештајне службе нису биле лојалне, осуђујући их за спровођење своје сопствене политике (Jervis, 2006: 641–664.) Нешто слично се дешавало и с администрацијом Била Клинтона, који се обавезао да ће на Хаитију вратити на власт Жан-Бертрана Аристида након што је био свргнут државним ударом, о чему су обавештајне службе имале релевантна сазнања која су занемарена и одбачена, и упркос процени да је нестабилан и да његова влада не би била ни делотворна, ни демократска (Holmes, 1993: 23).

¹⁵ Senate Select Committee on Intelligence (8 September 2006): *Report of the Select Committee on Intelligence on Postwar Findings about Iraq's WMD Programs and Links to Terrorism and How They Compare with Prewar Assessments*.

¹⁶ Клинтон није имао план „Б” када је почео бомбардовање Србије да би Слободана Милошевића натерао да повуче своје трупе с Косова. Владини званичници су сматрали да за таквим планом нема потребе, због тога што је било очигледно да ће се Милошевић одмах предати. Делимично, они су у то веровали јер је кратко и мање бомбардовање у Босни натерало Милошевића на Дејтонске преговоре. Закључак, чак и да је био тачан, не би одмах могао подржати став да ће Милошевић одустати од Косова без борбе. Ре-

Имати план „Б” не значи ништа ако политичари нису спремни да га спроведу у случају потребе. Тако се поново враћамо уназад, на потребу спознаје да ли одређена политика функционише. То, опет, у први план ставља обавештајне анализе и може представљати тачку у којој ће се сукоб између обавештајаца и политичара појачати.

У суштини, сасвим је јасно зашто политичари теже ка томе да остану при својим одлукама што је дуже могуће.¹⁷ Пристати на промену циљева у неким случајевима значи платити високу цену, укључујући и губитак живота. Отпор схватању да је одређена политика пропала је у пропорцији с очекиваном ценом коју су за то спремни да плате (Purdum, 2007: 14). Истрајност у нечему што нема смисла може бити рационална за политичке лидере (али не и за државу) све док постоји и најмања шанса за успех и док је цена прихватања нове политике иста као и она која се плаћа ако се настави истим путем, до дефинитивног краха (Downs, Rocke, 1995). За разлику од политичара, обавештајци немају велики удео у успостављеној политици, због чега им је лакше да примеће знаке њеног пропадања (Rutenberg, 2007).

Историја показује да политички лидери нису неизоставно „неспособни”.¹⁸ Они најчешће схватају нејасноће међународне политике, мада су показатељи њихових успеха, неуспеха или самопоуздања тешко ухватљиви. Самопоуздање је неопходно за истрајност и за упуштање у било какав тежак подухват.¹⁹ Политички вођа који нема самопоуздања имаће

зултат је био да се администрација саплела и војно и политички и да је имала много среће што се сукоб завршио како се завршио (Jervis, 2010: 185–204).

¹⁷ Лорд Салсбери, чувени британски државник с краја XIX века, приметио је да је „најчешћа грешка у политици залепити се за лешину мртве политике” (Gwendolen, 1921: 145).

¹⁸ Након руске перестројке, бивши амерички председник Никсон је од руског министра спољних послова Козирјева тражио да му да скицу интереса нове Русије, на шта му је Козирјев одговорио: „Вама је познато, господине Председниче (то је начин на који се у Америци обраћају председнику и након истека мандата), да је један од проблема Совјетског Савеза био у томе што смо били сувише заглављени у националним интересима. Данас, ми више размишљамо о општељудским вредностима. Али, бићу Вам веома захвалан ако имате неке идеје и ако нам можете сугерисати како да дефинишемо наше националне интересе.” Никсон је био изненађен и за тренутак је прекинуо састанак ради консултовања са Сајмсом (председником Никсоновог Центра за мир и слободу), да би добио мишљење о ономе што је чуо: „Руски министар је човек који се благонаклоно односи према Сједињеним Државама, али нисам сигуран колико он схвата карактер и интересе државе коју заступа, а то у некој етапи може да изазове проблеме у односима” (Примаков, 2002: 195).

¹⁹ Дин Ачесон је то овако објаснио научнику Ричарду Неустату: „Знам за Вашу теорију (да председници треба да чују супротстављене ставове). Ви сматрате да председници

тежак ментални стрес након сваке одлуке.²⁰ Лидерство је ствар карактера, интелекта, организације и онога што Макијавели означава као „фортуна” – мистериозна интеракција шансе и судбине. Наравно, постоје и ситуације када обавештајне службе могу обезбедити додатно самопоуздање.

Потреба за додатним подстицајима и политичком подршком обавештајне службе више је плод жеље да се да подршка континуитету зацртане политике и могућност за пребацивање одговорности у случају суочавања с грешкама, него резултат карактерних црта политичара. Пошто нису спремни за промене, политичари су склони не само томе да одбаце информације, већ и да их омаловажавају, тврдећи да обавештајне службе нису од помоћи (што није тачно), да су површне (што може бити случај) и нелојалне (што је реткост).²¹

Без обзира на то ко је у праву, увек се може очекивати сукоб између политичара и обавештајних служби о томе да ли је резервна политичка варијанта потребна.

Прерано или прекасно информисање

Једна од обавеза обавештајних агенција према творцима политике је да им благовремено достављају обавештајне анализе и процене. Међутим, питање је шта израз благовремено подразумева.

Да би обавештајне информације имале утицаја морају бити доступне у право време, а то значи након што се политичари суоче с проблемом и пре дефинитивног доношења одлуке. То је, у суштини, веома узак временски оквир. Многи сматрају да је рано упозорење корисно јер оставља довољно времена за утицај на ток догађаја. Међутим, многи случајеви говоре о томе да политичари имају успостављену политику коју не желе (или је скупо) да мењају, тако да сва рана упозорења остају без значаја.

треба да буду упозорени. Нисте у праву: председницима би требало дати самопоуздање” (Steinbruner, 1974: 332).

²⁰ „Историчари ретко суде психолошком стресу политичара” (Kissinger, 1979: 483).

²¹ На преговорима у Дејтону, у саставу српске делегације је био и тадашњи шеф Службе државне безбедности Републике Србије Јовица Станишић. На питање председника Црне Горе Момира Булатовића, упућено Слободану Милошевићу, зашто је Станишић у Дејтону а не у Србији где би био много кориснији, Милошевић је одговорио: „Кориснији можда, а опаснији сигурно. Ти си Момо ... заборавио старо правило, да када шеф државе дуже избива из земље не смије да у њој остави шефа тајне службе, јер му може свашта пасти на памет” (Булатовић, 2005: 190).

Преокупације политичара, у највећој мери, усмерене су ка доношењу тренутних и практичних одлука, пре него дугорочних и стратешких. Они су закупљени проблемима који су најактуелнији (тренутни), тако да су обавештајне информације које пристижу, а не припадају тој категорији, за њих ирелевантне.²² У условима када се политика формира тренутно, сазнања и анализе који би имали утицај да су примљени раније, одбацују се. Оне могу бити корисне за увећање знања у оквиру владиних ресора на нижим нивоима, али неће имати реципијента на врху. То се најјасније може видети у развоју војних операција. На почетку је пажња усредсређена на то да ли операција може успети, што значи да се посебно анализирају противничке снаге и њихове могућности да изненаде. Али, како ствари напредују, нове информације ће се највероватније користити за тактичке сврхе, пре него за довођење саме операције у питање. Што је већи напор којим се захтева покретање акције и што су веће тешкоће у осигуравању да се план настави, већи је и отпор према новим информацијама које указују на то да операција може бити неуспешна. Али, када се донесе полазна одлука, политичка и психолошка цена одустајања су обично толико високе да се обавештајни подаци једноставно игноришу.²³

Без обзира на све, с великом дозом сигурности се може рећи да обавештајне службе имају највећи утицај на питања која су значајна, али не и горућа.²⁴

²² „Толико смо сви смућени свакодневним невољама да никада нисмо имали прилику да осмотримо читаву ситуацију и да изнађемо политику која се односи на целину, већ смо морали да живимо од једне до друге агитације”, жалио се бивши британски премијер Макдоналд (*MacDonald*) (Thorne, 1972: 3).

²³ Песимистичке процене ЦИА у вези с планираном инвазијом Америке на Камбоџу 1971. године нису прослеђене председнику, пошто је тадашњи директор ЦИА (Helms) схватио да су Никсон и Кисинџер одлуку у вези с инвазијом већ донели, што би само узроковало њихову револтираност извештајем, за који се касније испоставило да је тачан (Turner, 2005: 128).

²⁴ У припремама за рат у Ираку није постојало ништа разумно што би обавештајне службе могле рећи председнику Бушу, а што би имало утицаја на његове полазне ставове. Али, ствари су могле бити другачије да су службе средином деvedетих година прошлог века уведеle да је Садам Хусеин променио мишљење, ако не и потпуно напустио своје амбиције у вези с оружјем за масовно уништавање. Да је то било прихваћено виђење Буша и његових колега у тренутку доласка на власт, они би га можда и прихватили, јер у том тренутку још нису били одмакли на путу рата (Jervis, 2010: 185–204).

Политизација обавештајних служби

И обавештајци имају права на сопствена политичка уверења, због чега су као и политичари, често подељени по истим линијама. У тим случајевима, обавештајни аналитичари, као и политичари, тешко и споро мењају своје ставове, што за последицу има да у новим информацијама виде много више онога што потврђује њихова очекивања него што им противуречи. Политичарима није само пријатно да слушају оне који деле њихове генералне вредности и погледе, већ им дају и подстицај да то чине. Због тога је нормално бити скептичан према анализама некога ко ствари види другачије, јер колико год се обавештајни аналитичари трудили да буду објективни, њихова интерпретација не може бити лишена утицаја личних генералних уверења и ставова.

Следеће важно питање су различите когнитивне предиспозиције обавештајаца и политичара, што је још један разлог због којег политички одлучиоци често одбацују обавештајне податке. Одговори на многа од њихових најважнијих питања су повезани с личним уверењима у вези с одређеном политичком стратегијом, представама о онима с којима раде и, уопштено, њиховим идејама ако не и идеологијама.²⁵ Обавештајци имају обичај да кажу да „политичари имају право на своје сопствене политике, али не и на своје сопствене чињенице” (Tenet, 2007: 317–348). Чињенице не говоре саме за себе, али се мора нагласити да се најбитнија политичка расуђивања заснивају на ономе што лежи између политике и чињеница. Због тога, дакле, није изненађујуће што је политичаре тешко убедити у супротне аргументе о централним питањима. Људска уверења су више предодређена општим погледима, личним предиспозицијама и идеологијама, него одређеним специфичним чињеницама које могу прикупити и склопити обавештајне службе.

Иако савремени политички одлучиоци, у највећој мери, не морају да се ослањају на интуицију, вероватно сви имају дубоко укоренења уверења о начину на који политика функционише, те, у том смислу, биће склони томе да буду и сопствени обавештајни аналитичари. Са своје стране, обавештајни аналитичари, као и сви други, потцењују степен у којем су њихова сопствена тумачења специфичних обавештајних анализа обојена личним ставовима, због чега политичко одбијање својих погледа доживљавају као идеолошко, површно и уско.

²⁵ Бушов поглед на Садама Хусеина, као и поглед Била Клинтона у вези са Слободаном Милошевићем, у великој су мери опстајали на њиховим уверењима о томе како се понаша диктатор. Сличне ситуације су се недавно поновиле током „Арапског пролећа”.

И поред тога што сви нису једнако склони томе да ствари виде идентично или слично, постоји степен легитимитета у лидерској позицији политичара коју припадници обавештајних служби највероватније никада неће моћи да прихвате.

Политизација обавештајних служби може попримити много облика, од најфлагрантнијих – када се обавештајцима изричито каже какве закључке треба донети²⁶ или да ћуте, до мање уочљивих – које укључују форсирање људи који израђују функционалне процене, пријем службеника чији су погледи комплементарни онима које имају политички лидери (политички активисти), смањење или укидање организационих јединица чије анализе праве невоље, као и страх оперативаца да ће им каријере бити заустављене ако извештаји нису у складу с актуелном политичком визијом. Још неприметније може бити оно што неки аналитичари називају „политизација нечињењем”, а односи се на нерегистровање или заобилажење безбедносно занимљивих појава, чији би резултати анализе могли бити непријатни за политичке одлучиоце (Gentry, 1993: 35–37). У то се могу сврстати и суптилне везе између невидљивог политичког притиска и степена поузданости обавештајних процена.²⁷

Похвале и унапређења, кривице и казне, успеси и промашаји²⁸, узрок су и предмет многих обавештајних и политичких тумачења. У многим случајевима, објективност суда зависи од тога из чије се перспективе гледа, јер, без обзира на то да ли је реч о политичарима или обавеш-

²⁶ Пример је случај када је председник САД Џонсон рекао директору ЦИА Хелмсу: „Дик, треба ми папир о Вијетнаму и рећи ћу ти шта желим да садржи” (Weber, 1999).

²⁷ Може се претпоставити да је један од разлога за вишак сигурности у проценама ирачког оружја за масовно уништавање било познавање жеља политичких одлучиоца. Супротна верзија је да обавештајни аналитичари највероватније дају политичке одговоре када нису сигурни у своје сопствене судове, што се често догађа у случајевима тешких и спорних питања (Prados, 1982: 218–224).

²⁸ Према Ричарду Бетсу, обавештајна служба се суочава с три непријатеља који могу ометати њен рад: 1) „спољни” непријатељи (мете обавештајног интересовања), 2) „невини” непријатељи (непријатељи који ненамерно подривају генерисање и благовремено извештавање политичких чинилаца, што обухвата препреке за размену обавештајних података међу агенцијама; неразумевање и неусклађивање између тренутних потреба и могућности за прикупљање података; кадровски потенцијал с погрешним вештинама или погрешним менталним склопом за суочавање са савременим проблемима и сл. и 3) „инхерентни” непријатељи (немогућност да се увек и у свакој ситуацији добро врши обавештајна активност или бар највећи део времена, јер спољашњи непријатељи активно теже да прикрију своје циљеве и могућности). Ти, инхерентни непријатељи тачних процена и предвиђања других су најважнији извори обавештајних промашаја, који за последицу имају пречесте реорганизације обавештајних агенција, које, уз додатне трошкове, могу допринети новим обавештајним промашајима (Walsh, 2010: 314–315).

тајцима, сваки од њих у себи носи своје предрасуде и уверења која утичу на прихватање или одбацавање кривице.

Иако натпис на улазу у ЦИА – „И спознаћеш истину и истина ће те ослободити”, сасвим сигурно звучи претенциозно, обавештајци, за разлику од политичара, то бар могу прогласити за свој циљ.

Закључак

Рузвелт је говорио да се „у политици ништа не догађа случајно”, да шта год да се деси „можете се кладити да је тако планирано”²⁹ (Kennedy, 2003).

Да се политика не би водила наслепо, политичким чиниоцима су потребне информације и обавештајне анализе, лишене субјективних жеља и емоција, којима се утиче на свест оних који стварају политику. На тај начин обавештајне службе оправдавају значај и сврху свог постојања. Али, то ни у ком случају не значи да је однос између политичара и обавештајаца хармоничан, нити да обавештајци, попут чекића, утискују своје виђење у свест политичара.

Притужби обавештајаца има доста, али су њихове притужбе од мањег значаја јер је њихова моћ, у поређењу с моћи њихових корисника, далеко мања.³⁰ Углавном се жале на амбивалентне ставове политичара, њихову превртљивост и незнање у погледу захтева и могућности, нечитање или тешко прихватање нејасноћа (магловитости) у обавештајним анализама и проценама, заборављању на упозорења, као и на њихове склоности томе да одговорност за своје грешке и промашаје приписују обавештајним службама. Са своје стране, као одговор, обавештајци „успављују” рад или своју верзију сукоба, обликовану за јавност симболички прецизним и артикулисаним знаковима, пласирају широком аудиторијуму (најчешће путем медија), с намером да изазову критичко преиспитивање предузетих или непредузетих политичких (ре)акција.³¹

²⁹ „Пораз Совјетског Савеза је био последица четрдесетогодишњих напора председника обеју америчких странака: Харија Трумана, Двајта Ајзенхауера, Џона Кенедија, Линдона Џонсона, Ричарда Никсона, Џералда Форда, Џимија Картера, Роналда Регана и Џорџа Х. В. Буша” (Бжежински, 2009: 19).

³⁰ У *Политичком тестаменту*, Кардинал Ришелје је написао: „Ко посједује моћ често је у праву, а онај што је слаб веома тешко може да се одбрани кривице у очима највећег дијела свијета” (Кисинџер, 1999: 47).

³¹ „... Циљ је подстаћи емоционално реаговање ..., а онда, у комбинацији с информативним подацима које конзументи препознају као своје, моделоване жеље, пројектовати мишљење које ће публика прихватити као своје” (Милашиновић, Јевтовић, Деспотовић, 2012: 245).

С друге стране, политичари не само да прецењују наводне опструкције обавештајаца, већ их често сматрају ретроградним и бескорисним. То може бити истинито у два случаја. Прво, политичари сматрају да је невелики број случајева у којима обавештајни рад може дати јасан правац, јер су докази који се могу сакупити ограничени и двосмислени, због тога што у многим случајевима државе, као предмет обавештајног интересовања, ни саме до последњег тренутка не знају како ће поступити по одређеном питању. Додатно, то се све може и маскирати, а само сазнање да је превара могућа (укључујући шпијунажу у корист противника) код политичара додатно контаминира расположиве обавештајне информације. Чак и без тога, обавештајцима је тешко да свет виде онако како га виде политичари, па самим тим и да утичу на свест оних који размишљају другачије од њих. То је посебно тачно када политичари имају ставове и мишљења (за шта касније стиже потврда) који имају мало додирних тачака с реалношћу.

Жеље политичара да буду добро упознати с актуелним кретањима у окружењу су сасвим оправдана, али, изнад свега, имају потребу да се чврсто одрже – психолошки и политички. Ти захтеви су често у сукобу с добијеним обавештајним анализама. Поверење и политичка подршка који су политичарима нужни, пречесто се, намерно или ненамерно, подривају. Ипак, у већини случајева, обавештајна служба ће пре повећати него смањити несигурност код политичара, исто као што пре примећује нејасноће исхода политике коју политичари преферирају и евентуалне алтернативне могућности.

Претпоставља се да ниједна политика, а ни политичар, не може успети без преузимања ризика који други избегавају и без постизања успеха на пољима где други очекују грешке. С друге стране, психолошки и као по матрици, политичари никада неће бити спремни да се суоче с укупном ценом и ризицима своје политике како не би постали недоследни, неодлучни и плашљиви. Изложеност недостатку информација, двосмисленост у њиховим тумачењима и други, многобројни пратећи проблеми с којима се политика суочава сигурно им неће бити од помоћи.

На крају, несугласице између политичара и обавештајних агенција, поред притисака, нереалних захтева и добијених резултата, често су обојене разликама у личним или професионалним карактерима једних или других. Све би то било прихватљиво да проблем не иде много дубље. Он лежи у различитим мисијама обавештајаца и политичара. Ипак, упркос свему, те две групе су упућене једна на другу, осуђене да заједно раде и да, самим тим, долазе у сукобе, који ће и даље бити разноврсни у мери у којој је и политика разноврсна. Чак и да су ти односи идеални,

опет не постоје гаранције да би заједнички створена политика била успешна.

Литература:

1. Agee, Philip (1975): *CIA – dnevnik agenta*, Globus, Zagreb.
2. Bensahel, Norah (2006): Mission Not Accomplished: What Went Wrong with Iraqi Reconstruction, *Journal of Strategic Studies*.
3. Bžezinski, Zbignjev (2009): *Druga šansa Amerike: tri predsednika i kriza američke supersile*, Službeni glasnik i Fakultet bezbednosti, Beograd.
4. Bulatović, Momir (2005): *Pravila ćutanja*, Zograf, Niš.
5. Downs, George; Roche, David (1995): *Optimal Imperfection? Domestic Uncertainty and Institutions in International Relations*, Princeton University Press, Princeton.
6. Draper, Robert (2007): *Dead Certain: The Presidency of George W. Bush*, Free Press, New York.
7. Easton, Nina (27 December 2001): The Last Hawk: James Woolsey Wants Iraq's Saddam Hussein Brought to Justice, *The Washington Post*.
8. Gentry, John (1993): *Lost Promise: How CIA Analysis Misserves the Nation*, University Press of America, Lanham.
9. Goemans, Hein (2000): *War and Punishment: The Causes of War Termination and the First World War*, Princeton University Press, Princeton.
10. Goldman, Michael (2005): *Imperial Nature: The World Bank and Struggles for Social Justice in the Age of Globalization*, Yale University Press, New Haven.
11. Gwendolen, Cecil (1921): *Life of Robert, Marquis of Salisbury*, Vol. 2, Hodder and Stoughton, London.
12. Herman, Michael (1966): *Intelligence Power in Peace and War*, Cambridge University Press, Cambridge.
13. Holmes, Steven (October 1993): Administration Is Fighting Itself on Haiti Policy, *The New York Times*.
14. Jeffreys-Jones, Rhodri (1998): *The CIA and American Democracy*, Yale University Press, New Haven.
15. Jehl, Douglas (17 November 2004): New C.I. A. Chief Tells Workers to Back Administration Policies, *The New York Times*.
16. Jervis, Robert (2006): Understanding Beliefs, *Political Psychology*, 27.
17. Jervis, Robert (2010): Why Intelligence and Policymakers Clash, *Political Science Quarterly*, 125(2).
18. Kenedi, Pol (2003): *Uspon i pad velikih sila: Ekonomska promena i ratovanje od 100. do 2000. godine*, CID, Podgorica; Službeni list SCG, Beograd.
19. Kissinger, Henry (1979): *White House Years*, Little, Brown, Boston.
20. Kisindžer, Henri (1999): *Diplomatija*, Knj. I, VERZALpress, Beograd.
21. Klauzevic, fon Karl (1951): *O ratu*, Vojno delo, Beograd.

22. Langhorne, Richard (1985): *Diplomacy and Intelligence during the Second World War*, Cambridge University Press, Cambridge.
23. Milašinović, Srđan; Jevtović, Zoran; Despotović, Ljubiša (2012): *Politika, mediji, bezbednost*, Kriminalističko-policijska akademija, Beograd.
24. Osborne, Trudi (20 May 1973): The (Really) Quiet American: Richard McGarrah Helms, *The Washington Post*.
25. Prados, John (1982): *The Soviet Estimate: U.S. Intelligence Analysis and Russian Military Strength*, Dial Press, New York.
26. Primakov, Jevgenij (2002): *Godine u visokoj politici*, Izdavački grafički atelje „M”, Beograd.
27. Prvulović, Vladimir (2008): *Savremeni međunarodni odnosi*, Megatrend univerzitet, Beograd.
28. Purdum, Todd (February 2007): Prisoner of Conscience, *Vanity Fair*.
29. Reynolds, David (1985): Churchill and the British 'Decision' to Fight on in 1940: Right Policy, Wrong Reasons, *Diplomacy and Intelligence during the Second World War*, Cambridge University Press, New York.
30. Rovner, Joshua (2011): *Fixing the Facts*, Cornell University Press, Ithaca.
31. Russell, Richard (Summer 2002): CIA's Strategic Intelligence in Iraq, *Political Science Quarterly*, 111.
32. Rutenberg, Kim (15 July 2007): Parts of Iraq Report Grim Where Bush Was Upbeat, *The New York Times*.
33. Savić, Andreja; Bajagić, Mladen (2003): Uloga obaveštajne aktivnosti u spoljnoj politici, *Nauka, bezbednost, policija*, 8(1).
34. Sānger, David (10 January 2007): Bush Adds Troops in Bid to Secure Iraq, *The New York Times*.
35. Steinbruner, John (1974): *The Cybernetic Theory of Decision*, Princeton University Press, Princeton.
36. Tenet, George; Harlow, Bill (2007): *At the Center of the Storm: My Years at the CIA*, Harper Collins, New York.
37. Thorne, C. (1972): *The Limits of Foreign Policy: The West, The League and the Far Eastern Crisis of 1931–1933*, London.
38. Turner, Stansfield (2005): *Burn Before Reading: Presidents, CIA Directors, and Secret Intelligence*, Hyperion, New York.
39. Walsh, James I. (Summer 2010): Enemies of Intelligence: Knowledge and Power in American National Security, *Political Science Quarterly*, 125(2).
40. Weber, Ralph (1999): *Spymaster: Ten CIA Officers in Their Own Words*, Scholarly Resources Books, Wilmington.
41. Woodward, Bob (2006): *State of Denial: Bush at War*, Simon and Schuster, New York.

Why Are Secret Agents and Politicians in Conflict

Summary: There are few numbers of politicians that understand the severity of intelligence work. To order gathering certain information for them is the same as a routine procurement of any other kinds of goods in a store. They are in fact ‘consumers’, with some differences, and they are not often capable of articulating their demands adequately. Because of those inarticulate or unreal demands on one side, impossibility of secret agents to meet certain demands or unsatisfactory answers on the other, conflicts and misunderstandings between political participants and secret agents are most common and then secret agents finally become ‘consumer goods’.

In the work there are some other aspects of cause and effect of that kind of relationships which can be ‘ideal’ only for those people who are not informed.

Key words: Secret Agents, Politicians, Misunderstandings, Conflicts, Intelligence Failures

МАРКО ПАРЕЗАНОВИЋ*

Влада Републике Србије

Београд

УДК 323.276 ; 355.404.52

327.84:323.276

ИД БРОЈ 192635916

Монографска студија

Примљен: 15.05.2012

Одобрен: 17.06.2012

УЛОГА ОБАВЕШТАЈНИХ СЛУЖБИ У ПОЛИТИЧКОМ ПРЕВРАТУ

Сажетак: Улога стране обавештајне службе у политичком преврату је истраживачки рад о положају и значају које стране обавештајне службе имају приликом организовања и извођења тог политичког феномена. Поред уводних напомена и закључних разматрања, рад је структуриран тако да садржи три тематске целине. Прва се односи на политички преврат – анализирани су сви политиколошки аспекти теоријског одређења те појаве, као и на значај који политички преврати могу имати у свеукупним политичким и безбедносним процесима у одређеном друштву или држави. Друга тематска целина обухвата теоријско одређење обавештајне службе, специјалних операција и превратничких дејстава, а све с циљем њиховог довођења у међусобну корелацију приликом организовања и извођења политичких преврата. У оквиру треће целине, истраживачке активности су биле усредсређене на методику рада стране обавештајне службе у контексту политичких преврата, при чему је представљен својеврстан конгломерат тајних и офанзивних активности које изводе стране обавештајне службе у контексту истраживачке теме овог рада. Циљ рада је научна дескрипција начина на које поједине државе користе своје обавештајне службе ради остварења стратешких планова, који су првенствено усмерени ка јачању њиховог међународног положаја у данашњем мултиполарном свету.

Кључне речи: страна обавештајна служба, политички преврат, насиље, специјалне операције, политичка и безбедносна криза

* alfa2020@yahoo.com

Увод

У политичком животу сваке земље постоје одређени кодекси на основу којих се конституишу постулати унутарполитичког и спољнополитичког деловања. Свака власт жели да у што већој мери успостави доминацију и контролу над политичким процесима, односно да на одређен начин ограничи „маневарски простор” појединаца у владајућој структури. У том смислу, власт се мора ограничавати одређеним механизмима како по хоризонтали, тако и по вертикали, а све с циљем дисперзије политичке моћи у одређеној држави. Као облик друштвених односа, власт се испољава час неформално и спонтано, час формално и организовано. Испољаване власти у спонтаним облицима је резултат стања идеолошке свести, где масе „осећају” да треба да се понашају у складу с иницијативом вође, руководства партије или организације. Када то понашање пређе у навiku милиона људи, онда таква власт представља огроман потенцијал. Постоје периоди када долази до одређених поремећаја у функционисању система, који се могу испољити на различите начине. Друштвени односи или политички системи који не подлежу облицима демократске контроле, или у којима се ауторитет појединаца или друштвених група конституише на отуђен начин, испољавају најстрашнију моћ. Таква моћ проистиче из положаја група и појединаца и одражава се многозначно у свим структурама друштва. Поремећаји у функционисању система стварају услове погодне за „неку акцију”, која може постепено прерасти у заверу. Када је реч о политичком преврату, односно о његовој завереничкој природи, носиоци власти су на великом искушењу. То се огледа у низу потешкоћа приликом откривања завереничке природе носилаца преврата, спознаје његовог карактера и идентификовања социјалних група које носиоци преврата желе да употребе за своје циљеве. Проблем је утолико сложенији уколико је преврат повезан са спољним чиниоцима, који се означавају као учесници из иностранства. То стање друштвених односа, у којем одређени политички субјекти своје амбиције за долазак на власт пребацују с легалистичког на превратнички терен, може бити подстакнуто због више разлога. Једном је то немогућност победе на изборима због злоупотреба и крађе изборног процеса од стране владајућих структура, други пут је то недостатак политичког кредибилитета и народне подршке, док је трећа могућност једноставно снажна политичка амбиција, при чему то свакако нису сви мотиви који се могу истаћи и сусрести у свакодневној политичкој пракси.

Ако се као пример узме талас револуција који је захватио север афричког континента и део Блиског истока, није тешко закључити да је реч о изразито сложеној и вишедимензионалној појави, коју је веома тешко у потпуности разјаснити. Та тешкоћа лежи у чињеници да је за разумевање тих процеса неопходно познавање узрока који су изазвали та револуционарна кретања, при чему је свакако још теже предвидети даље правце развоја тих политичких процеса, пошто су свакако попримили један мултинационалан, а може се рећи и глобалан карактер. „Арапско пролеће” је појава која има веома дубоке корене и многобројни су разлози који су допринели стварању таквог односа снага којим су проузрокована та револуционарна кретања. Иако су у стручним круговима актуелна спорења о узроцима који су допринели стварању револуционарног таласа, једно је неоспорно: „Арапско пролеће” се догодило стицајем унутрашњих и међународних околности, када су се интереси појединих утицајних држава такорећи „наслонили” на расположење и свест широких слојева друштава северноафричких и блискоисточних земаља. Свака од арапских држава у којима су уследили револуционарни процеси има своје специфичне особености у унутар-политичком смислу, без обзира на то што је реч о земљама са сличним и готово истоветним државним уређењима. То конкретно подразумева да су наведене државе одликовале ауторитарни недемократски режими, који су, упркос свом аутократском карактеру, имали своја упоришта у оквиру мултиполарног односа снага у светској заједници. Ти односи датирају још из колонијалног периода, а свакако и из периода хладног рата, када су те државе припадале корпусу земаља тзв. Трећег света, од када и постоји борба за стратешком доминацијом на тим просторима из познатих геополитичких и геоекономских разлога. Међутим, то што се догодило и што се још увек догађа на Блиском истоку и на северу Африке свакако представља једно интригантно и енигматско поље дешавања на међународној политичкој и безбедносној позорници, јер ма колико поједини домаћи и страни аутори износили своје категоричне закључке у том правцу, тек ће се протеком одређеног времена и на основу једне вишеслојне и студиозне анализе можда доћи до релевантних одговора, који би могли да у потпуности истрпе критику научно-стручних кругова. Једно од основних питања које се намеће приликом изучавања те појаве јесте установљивање чињенице да ли су поједине државе, које имају стратешке интересе на северу Африке и на Блиском истоку, предузеле одређене кораке ради стварања одговарајућег амбијента за подстицање и остваривање револуционарних активности, или су се те државе, условно речено, надовезале на већ започета превратничка кретања с циљем да их усмере у жељеном правцу и тиме остваре своје планове.

Тако, на пример, познато је да је Мубараков режим у Египту у огромној мери помагала администрација САД. Стандардни војни пакет годишње финансијске помоћи Сједињених Америчких Држава египатској војсци износио је преко 1,3 милијарде америчких долара, док су у друге сфере египатског друштва САД донирале годишње и до 3 милијарде долара (Dadush, Dunne, 2011). Ако се томе дода и податак да је Египат имао највећи обим спољнотрговинске размене са САД, намеће се питање да ли је америчкој администрацији било у интересу да осуди режим Хоснија Мубарака, који је с њом одржавао блиске односе преко тридесет година и био својеврсни гарант мира између Египта и Израела. Не сме се пренебрегнути ни спољнополитички став израелске Владе на актуелна револуционарна дешавања у арапском свету. Наиме, Нетанијахуова влада од почетка испољава огромну резерву према том таласу промена. Она сматра да се Запад упустио у пројекат чије последице неће бити способан да контролише. С обзиром на то да у исламским земљама демократизација подразумева реисламизација, израелски политичари отворено тврде да су много задовољнији док су на власти ауторитарне, секуларне полудиктатуре Мубараковог типа и изражавају велико жаљење због смене диктатора (Ђурковић, 2012).

Свакако је занимљиво и то што се међу водеће светске државе претежно сврставају земље које су зависне од увоза енергената, пре свега нафте и нафтних деривата. Познато је да се међу те државе убрајају САД, Кина, Индија, Јапан и готово све чланице Европске уније. У том смислу постоји дилема да ли ће „Арапско пролеће” на крају довести до нове глобалне политичке архитектуре, која ће имати далекосежне безбедносне импликације, посебно ако се узму у обзир последице настале услед свеопште финансијске кризе. Такође, очигледно је да нема ни приближног консензуса у вези с тим процесима између САД и ЕУ с једне стране и других великих увозника нафте с друге стране, пре свега Индије, Кине и Јапана. Недовољно је јасна и улога Саудијске Арабије, која није активније политички учествовала у тој партији „арапског гамбита”, али је заједно с Катаром и Уједињеним Арапским Емиратима обећала финансијску помоћ новим египатским властима у износу од 18 милијарди америчких долара, што доста говори само за себе.¹

У сваком случају, очигледно је да ће се у временима која предстоје додатно усложњавати политички и безбедносни односи у арапским државама захваћеним таласом насилних политичких промена, тим пре што се усложњавањем постојеће кризе у Сирији ствара амбијент за додатну

¹ Видети опширније у: Uri, Dadush; Michele, Dunne (2011): American and European Responses to the Arab Spring: Whats the Big Idea?, *The Washington Quarterly*.

ескалацију сукоба, који могу прерасти у један шири конфликт чије штетне последице могу бити веома далекосежне.

Политички преврат

Није ретка појава да се у данашње време израз „политички преврат” често паушално и колоквијално користи како би се описао неки друштвени процес који се првенствено односи на наглу промену у оквиру политичких или владајућих структура, а понекад и на радикалан преокрет у политичком деловању. Још је чешћа појава да се политички удар поистовећује с пучем, што је свакако апсолутно неприхватљиво с научно-теоријског становишта, будући да је реч о изразито различитим терминима како по структури, тако и по облицима испољавања и свеукупног друштвеног артикулисања. У најширем смислу, политички преврат представља изненадну и наглу промену у политичким структурама, која може изазвати одређене последице у оквиру постојећих друштвених односа. Те последице или, боље речено, ефекти могу бити позитивни или негативни, што непосредно условљава да ли ће промена имати прогресиван или регресиван карактер. Политички преврат може бити извршен на различитим нивоима власти и политичког система, при чему не мора имати насилан карактер. То се посебно наглашава јер није ретка појава да се за израз „преврат” често везују насиље и проливање крви као његове неизбежне, пратеће нуспојаве. Међутим, важно је нагласити да се преврат може извршити и мирним, ненасилним путем. Највећи број политичких преврата током последњих тридесет година извршен је ненасилним методама и средствима, изузев у руралним подручјима у којима су на власти биле апсолутистичке диктатуре и где степен развоја друштвених односа није дозвољавао прилику за испољавање, чак ни у обрисима, било каквих облика демократских односа и савременог устројства друштва.

Због своје природе, извршење политичког преврата је условљено постојањем различитих облика друштвених криза, док некада представља и једини начин за њихово превазилажење. У том смислу, „политичким превратима као облицима нелегалног освајања врховне власти, најчешће претходе дуготрајне политичке, економске и социјалне противречности у одређеном друштву или држави, које временом добијају на интензитету. Посебна природа модерних држава, сложеност и осетљивост њених функција, озбиљност политичких, економских и социјалних проблема који су уследили, геометријски увећавају њихове слабости.

Неопходности тренутног превазилажења политичке кризе, привредне рецесије, велике социјалне разлике међу становништвом, али и стратегијски политички, економски и војни интереси великих сила да стекну, одрже или повећају свој утицај на глобалном плану, допринели су актуелизовању тог специфичног политичког феномена”. Ранија карактеристика преврата углавном је била да су их изводили делови доминирајућих, владајућих друштвених структура. Због тога и њихова политичка природа у прво време није била одмах јасна. Чак и док се предосећају, те промене теку без учешћа ширих социјалних снага. Оне су у њима ангажоване једино ишчекивањем, на које превратници и те како рачунају (Симеуновић, 1992).

Политички и правни аспекти преврата одувек су представљали мултидисциплинарно истраживачко поље, јер је реч о сукобу позитивног права и свакодневне практичне политике, односно рационалног политичког деловања. Намеће се питање да ли превратничко деловање треба да буде кажњиво уколико се користи против тиранина који је на најгори могући начин узурпирао политичку власт у одређеној земљи. Или, како се борити, које политичке и правне механизме користити у сукобу с апсолутистичком владавином у којој не постоји могућност ни слободног изражавања политичких мисли и ставова, а камоли одржавања фер и демократских изборних процеса. Најизраженије политичке интересе у превратничком процесу имају елите, док широки слојеви друштва и народне масе знатно теже препознају политичке интересе, а још мање се могу надати њиховом евентуалном остваривању. У спонтанитету и маси савременог превратничког таласа појединац препознаје само своју тренутну улогу, која је најчешће социјалног или економског карактера и претежно заснована на жељи да се побољшају животни стандард, ниво људских права и слобода и томе слично. Често се након протекла одређеног времена разочара, сматрајући да је његова „борба за идеале” била узалудна када упореди нови и стари режим. Не може се пренебегнути чињеница да су многе револуције током XX века са собом доносиле и одређени назадак, односно да је након превратничке еуфорије друштво наставило да функционише према старим начелима и да је штавише забележило и значајан степен стагнације политичког, економског, културног и сваког другог друштвеног развоја.

Постоји више облика политичког преврата, али су у савременој политичкој теорији најзначајнији политички удар, државни удар, пуч и револуција. Политички удари, за разлику од других видова превратничких акција, могу се спровести и без структура моћи у одређеној држави (војске, полиције, специјалних служби и др.). Могу се извести на

најнижим нивоима политичке власти, на пример, у месној заједници, општини, политичкој странци, као и у оквиру сродних видова политичког организовања. Међутим, када су у питању политички удари на вишим нивоима власти, стране специјалне службе имају своју неизбежну улогу.

Имајући у виду сложеност операционалног одређења те појаве, свакако неизоставно треба нагласити дефиницију да је „политички удар начин преузимања власти у одређеној структури и није у одговарајућој сагласности с важећим концептом преузимања и нормом, односно садржином норме, друштва, институције, организације или важећим моралним кодексом одређеног друштва” (Теорија политике, 2002: 170).

То значи да се у данашње време политички удари изводе без кршења закона и без употребе силе, чисто политичким методама и средствима. На тај начин се ствара окружење око шефа државе, премијера и других полуга моћи, па се моћници, попут човека на обали, нађу једнако изненађени и од плиме и од осеке. То су, у ствари, модерне, бескрвне политичке завере у којима не „лете” главе, али „лете” фотеле, планови и друге користи (Марјановић, 1996: 242).

За разлику од политичких удара, државни удар је знатно сложенија појава, која у свом бићу садржи сложеније облике политичких, а често и неких других видова друштвених сукоба. У том смислу, најобухватнија и најпрецизнија је следећа дефиниција: „Државни удар је просторно уска, на центар политичке моћи, односно седиште власти ограничена, насилна, завереничка војно-политичка акција, коју ради изненадне, неуставне тотално-аберативне промене у позицији носилаца врховне извршне власти у једној земљи планира и у веома кратком временском року изводи ограничен број учесника из редова носилаца државне власти, уз помоћ националних оружаних снага и обавештајних структура, без стварног учешћа маса и поред измене режима, с израженом тенденцијом опстајања превратничке акције у оквирима постојећег друштвено-политичког уређења, као и његове заштите” (Теорија политике, 2002: 170).

Из наведене дефиниције јасно се уочава да је једна од битних карактеристика државног удара да упркос насилном начину промене власти нема значајније измене државног уређења, односно да друштвено-политички односи у земљи у мањој или већој мери остају да функционишу на постојећим основама. То у пракси значи да се успешним остваривањем превратничке акције мења владајућа структура без корених промена друштвено-политичког система земље, при чему се нова власт конституише из редова извођача државног удара. Такође, у односу на политички удар, државни удар је знатно садржајнији и обимнији у кван-

титативном смислу када су у питању његови учесници. Укратко, учесници државног удара најчешће долазе из редова политичких странака (владајућих и чешће опозиционих), домаћих и страних специјалних служби, националних и иностраних оружаних снага, полицијских структура, паравојних и плаћеничких парамилитантних формација, мултинационалних корпорација, финансијских интересних група, средстава масовних медија и томе слично.² Важно је нагласити да се међу учеснике државног удара никако не убрајају широке народне масе. Оне се евентуално појављују након фазе извршења у смислу подршке или отпора превратничким структурама.

У односу на политички и државни удар, пуч представља „изузетно милитантну форму државног удара, који изводе искључиво националне оружане снаге, а не плаћеничке или стране интервенционистичке трупе. По извршењу пуча, власт обављају војна лица сама (хунта) или доминантно учествују у њеном обављању у оквиру мешовитих војноцивилних влада” (Симеуновић, 1989: 75).

Из тога произлази и да такав вид превратничког деловања приликом непосредног извођења има искључиво национални карактер, иако учесници пуча могу бити у јавној или тајној спрези са спољним фактором који има одређене интересе да подржи такву активност.³ Актери пуча су активна војна лица, најчешће из редова виших, средњих и нижих командних структура, који након смене државног руководства власт обављају самостално у облику хунте или у оквиру мешовитих војноцивилних влада, при чему су цивилна лица као чланови таквих влада најчешће под јаким притиском и утицајем војних структура, односно строго су контролисана и често приморана да беспоговорно извршавају све значајније захтеве пучиста. Осим тога, пучистичке владе одликују изразито недемократски карактер и значајна бруталност у разрачунавању са збаченим носиоцима врховне власти и њиховим присталицама.

Што се тиче револуција, битно је нагласити да постоји велики број аутора који су се до данас бавили револуцијама и имали различито виђење тог политичког феномена, које је најчешће било прилагођено датим околностима, без доношења јединственог одређења или дефиниције. То је и разумљиво због тога што је свака револуција „живи органи-

² Стратегија и техника извођења државног удара изразито су занимљиво описане у: Глазунов, Олег (2006): *Государственный переворот – Стратегия и технологии*, Олма-Пресс Образование, Москва.

³ О начинима извршења пуча видети опширније у: Hebditch, David; Connor, Ken (2009): *How to Stage a Military Coup: From Planning to Execution*, Skyhorse Publishing, New York.

зам” и процес који се одвијао на јединствен начин, због чега и историја не познаје две идентичне револуције.

Из аспекта револуције као савременог политичког феномена, иако не постоји јединствена и општеприхваћена дефиниција тог појма, очигледна је сагласност да је реч о коренитој промени друштвених односа, која постепено настаје услед нагомилавања непремостивих противречности у одређеном друштву, односно у држави. Те, друштвене противречности ширег обима могу бити изазване и генерисане хроничним политичким, економским, безбедносним, па чак и верским или неким другим кризама, у зависности од тога о ком делу света је реч, и често их подстичу поједине интересне групације које имају јасно одређене интересе.

Са становишта друштвених сукоба, револуција по својој радикалности, ширини и дубини квалитативних промена (социоструктурних, политичко-економских, културних), као и по укупности последица за појединце, групе и друштво у целини, представља најдубљи социјални сукоб. Суштина револуције је у брзом и наглom разарању постојећег социјалног, политичког и правног поретка, али и у терору као њеној неизбежној пратећој појави. Истовремено, то је и сукоб веома јаког интензитета и широког обухвата. Специфичност револуције у односу на остале социјалне конфликте је, осим у количини насиља које карактерише све револуције, и у ширини друштвених последица, односно у радикалности укупних друштвених промена које с њом настају (Милашиновић, Милашиновић, 2007: 319).

Да би се појам револуције адекватно одредио и теоријски разложио из политиколошког аспекта у ужем смислу те речи, неопходно је одредити разлику између политичке и социјалне револуције као савремених политичких појава. Политичку револуцију карактеришу промене политичке природе, које не мењају у значајнијој мери друштвено-економске односе у одређеном друштву. У том смислу, политичка револуција не подразумева корените промене у одређеном друштву, јер је снага која је водила револуцију задовољила сопствене интересе, који се најчешће односе на пуко освајање власти без спровођења радикалних системских реформи. Међутим, неретко се догађа да, уколико се само тај критеријум узме у обзир приликом класификације политичке револуције, под тај појам сврстају и контрареволуција, државни удар или „експорт-револуција”.⁴

⁴ „Експорт-револуција” је врста социјалистичке револуције која је имала снажно упориште у некадашњим радничким покретима. Представљала је насилан начин освајања

Из наведених разлога, а да би се избегле те противречности, неопходно је нагласити да „политичка револуција није метод освајања власти, већ измена начина владавине и то таква да, иако у креативно-мењајућем квалитету ограничена, није корак уназад, већ доноси собом неки степен прогреса, неку прогресивну новину са ограниченим дометом распрострања и понајчешће само у сфери политичког живота” (Симеуновић, 1991: 21).

За разлику од политичке револуције, социјалну револуцију карактерише не само промена политичког режима, већ и економског, културног и свеопштег друштвеног система, због чега социјална револуција представља темељну, апсолутну и свеобухватну измену наведених параметара у оквиру једне државе или друштва. Даље, социјална револуција утиче на свеукупни, прогресивни, процесуални преображај не само структуре друштва, већ и самог човека. У том смислу, „уколико освајање власти нема за политички акт употребу те власти у функцији остварења револуционарних циљева, а пре свега измене друштвених односа недостојних човека, оно се не уздиже до домета политичке револуције, остајући тако пред вратима социјалне”. Стога, резултат социјалне револуције „није само посебна измена у склопу, активностима и функционисању облика политичког поретка, већ општа, темељна, дубока и свеобухватна прогресивна измена политичких, друштвених, економских, културних, психолошких и других односа у оквиру једног друштва” (Теорија политике, 2002: 191).

Политичка и социјална револуција нису две строго засебне појаве, јер социјална револуција увек садржи у себи и политичку револуцију. И док социјалне револуције нема без политичке, о политичкој револуцији се може говорити независно од остварења социјалне револуције. Исто тако, не могу се узети као научна мишљења која одбацују сваку разлику између политичке и социјалне револуције свдећи их на исто, нити, пак, она која почетак социјалне везују за крај политичке револуције као промене посебног квалитета, а уједно и њен почетак као почетак промене општег квалитета човека и друштва. Сходно томе, у корелацији политичке и социјалне револуције, политичка револуција може бити: *процесор социјалне револуције* (уколико се једна или више политичких револуција изводи у оквиру постојећег друштвено-економског уређења, а не наставља као социјална, остајући својим претхођењем само њен услов);

власти уз помоћ оружаних снага некадашњих социјалистичких земаља, при чему се, као пример, могу навести сложени војно-политички догађаји у Мађарској 1956. године и у Чехословачкој 1968. године, као и војна интервенција совјетских трупа (Симеуновић, 1991: 47–52).

сам почетак социјалне револуције (социјална револуција увек започиње као политичка која је тада њен интегрални део) и *део тока социјалне револуције* (како рестаурација и контрареволуција представљају опасност за опстанак револуције, у оквиру развоја једне социјалне револуције може бити изведено више политичких револуција које обнављају, представљају и допуњују резултате претходних) (Теорија политике, 2002: 191).

Неизоставно је напоменути и да се учесници савремених револуција у значајној мери подударају с учесницима државних удара, при чему је неизоставно учешће широких народних маса без којих нема ни револуција. А масе су само оруђе елита, које се најчешће на крају ипак о свему договоре, остављајући иза себе изневерена очекивања и наде о светлој будућности за неке нове људе и нека нова времена.

Обавештајна служба, специјалне операције и превратничка дејства

Сам назив обавештајна служба указује на основну садржину њеног рада, која се првенствено односи на прикупљање података политичке, економске, војне и безбедносне природе, као и других стратешких и тактичких сазнања од значаја за што делотворније функционисање државног апарата и целокупне земље уопште. „Као специфична организација, обавештајна служба је стално у центру спољнополитичких збивања. Она прати и анализира догађаје од њеног значаја, али и припрема предлоге и акције за нарушавање или потпуни распад система безбедности других држава. Као значајна и витална институција, она несумњиво битно утиче на развој билатералних и мултилатералних односа, па и комплетних збивања у међународној заједници” (Петковић, 1996: 8).

Без обзира на то што је обавештајна служба у политичком животу уопште, као и у историји међународних односа, а нарочито у историји ратова, играла веома важну улогу, која се у званичним историографијама најчешће не помиње или се њен значај неоправдано девалвира, она је и до дан-данас остала изван сфере озбиљнијег научно-историјског разматрања (Милашиновић, Милашиновић, 2007: 465).

У контексту истраживачке теме овог рада, неизоставно је нагласити да је прикривене учеснике политичких преврата увек тешко открити, јер иза њих обично стоје владе појединих земаља са својим обавештајним службама и другим специјализованим организацијама за извођење

субверзивних, психолошко-пропагандних и специјалних операција.⁵ У том смислу треба посматрати и евентуално постојање узајамне везе између одређених регионалних и глобалних политичко-безбедносних догађаја, односно намера великих сила да остваре сопствене политичке, војне или економске интересе непосредним или посредним мешањем у унутрашње ствари суверених земаља. Припреме и извођење специјалних операција обавештајних служби су посебни, али међусобно повезани и условљени делови јединственог процеса. Сложеност припрема и извођења специјалних операција снажно наглашава проблем организационог повезивања и обједињавања свих тих задатака и функција (сарадњи и делатности) и њихово усмеравање ка јединственом операцијском циљу (Мијалковски, Конатар, 2010: 166).

Сматра се да различити облици завереничког деловања унутрашњих екстремиста долазе на прво место по свом значају и могућим последицама по безбедност државе и опстанак уставног поретка, на основу чега превратничка дејства представљају један од основних облика тајних субверзивних активности обавештајних служби (Милошевић, 2001: 227).

Такве активности се најчешће спроводе у оквиру специјализованих сектора обавештајних служби, који својом офанзивном делатношћу – било са своје територије, било с територије неке од других, односно трећих земаља, спроводе обавештајну активност с циљем насилног рушења уставног уређења државе која је мета напада. Наравно, тим активностима претходе дуге припреме, које могу потрајати чак више година и које представљају изразито сложен процес. У том смислу, једна од примарних активности и стратешки циљ обавештајне службе јесте субверзија као облик дестабилизације друштвено-политичког система одређене земље. То значи да је њен карактер деловања офанзиван, јер превазилази оквире својих одбрамбених потреба и непосредном субверзивном активношћу угрожава суверенитет друге државе, што често узрокује дестабилизацију на ширем регионалном плану.

У субверзивне сврхе, стране обавештајне службе користе огромне материјалне и техничке могућности и брижљиво изграђену методiku

⁵ Занимљиво је да, уколико се анализирају преовлађујући садржаји у оквиру специјалних операција, долази се до закључка да су у оквиру истих најзаступљенија неоружана дејства обавештајних служби. Однос између оружаних и неоружаних садржаја је у толикој мери изражен да се може установити да су оружани садржаји додаток неоружаним садржајима у специјалним операцијама. Осим тога, специјалне операције се изводе у свим друштвеним условима, посебно у периодима политичких и безбедносних криза, и често се врше и у мирнодопским периодима (Мијалковски, Конатар, 2010: 165–183).

придобиања људи за одређене политичке циљеве. Активност се спроводи у склопу стратегијског концепта индоктринације, а крајњи циљ је промена постојећег друштвено-политичког и економског система у нападнутој земљи. Међутим, поред стратешких, она има и непосредне тактичке и специфичне циљеве, срачунате да изазову дестабилизацију. Томе претходи придобијање или јачање подршке за сопствену политику и друге, посебно идеолошке вредности (које се стално славе и популаришу), а у вези с тим и промена ставова и идеја што већег броја људи, нарочито оних који могу имати шири утицај у својој земљи (Милашиновић, Милашиновић, 2007: 483).

Својим наступом страна обавештајна служба, поред психолошких и субверзивних дејстава, активно учествује у организовању и реализовању превратничких активности, као и у извођењу специјалних операција у циљу постизања одређених политичких циљева. У јавном животу наведени појам често се приписује оружаним формацијама војске и полиције. Међутим, иако се сматра да то тумачење у одређеној мери има основ за такву претпоставку, ипак су специјалне операције „специјалитет” обавештајних служби, јер их оне планирају и непосредно воде. Оне не морају имати искључиво милитантан карактер, већ се могу реализовати и без учешћа оружаних снага, односно активношћу оперативног састава и агентурне мреже. У обавештајним службама некада се покрећу специјалне операције по више различитих основа, на пример, ради врбовања посебно важног лица, које је инкорпорирано у структури од посебног значаја, уградње оперативно-техничког средства у посебно интересантан објекат, затим ради отмице одређених припадника терористичких и других непријатељских формација у циљу њиховог привођења правди и процесуирања, ширења лажних вести и других дезинформација, пласирања агената у „срце” државног апарата стране земље и томе сл. Сходно томе, када је реч о специјалним операцијама усмереним на превратничка дејства, евидентно је да се ради о широком спектру дејства обавештајних служби, која се користе ради остварења приоритетних циљева, које некада подразумевају и насилно рушење уставног уређења.

Делатност обавештајне службе је веома широка, због чега је њена основна подела на цивилну и војну. Цивилна по својој оријентацији најчешће обухвата области политичких, економских и безбедносних сегмената земаља за које је „заинтересована”, при чему се њен оквир интересовања може прилагодити и одређеним специфичним сегментима у датој ситуацији. За разлику од цивилне, делокруг рада војно обавештајне службе се првенствено односи на питања оружаних снага, војно-индустријског комплекса, пролиферације наоружања и војне опреме, као

и других сегмената савременог друштва, а који се могу довести у везу са војним фактором. Војнообавештајне службе водећих земаља интензивно разрађују планове евентуалних војних инвазија и војних интервенција (које често заправо могу представљати војне агресије), чиме се разрађују тактички и стратешки услови за остваривање повољнијег положаја у међународним односима.

Методика рада

Да би страна обавештајна служба успешно извршила свој задатак, а који се у контексту истраживачке теме овог рада односи на извршење политичког преврата, потребно је да свој офанзивни наступ, методику рада и правац деловања усмери у одговарајућем правцу. Свакако да су ти правци деловања условљени конкретном ситуацијом, односно да су детерминисани многобројним чиниоцима који се не могу сврстати под јединствен случај или категорију. Свака држава има своје особености које су производ њеног друштвеног уређења, начина функционисања политичког, економског и безбедносног система, степена развоја демократских процеса, националних и верских односа, етничког састава, нивоа привредног развоја, утицаја културе, традиције, морала и других вредности на формирање друштвених односа. У зависности од тих социјалних показатеља, страна обавештајна служба аналитички планира стратегију и осмишљава најделотворније правце свог евентуалног оперативног наступа. Та фаза у обавештајном раду је веома значајна, јер од ње у великој мери зависи и успех саме операције, због чега је неопходно да се у што већој мери предвиде и планирају све околности које могу проистећи из оперативног ангажовања.

Поред широког дијапазона активности које стране обавештајне службе користе у свом офанзивном наступу с циљем извршења политичког преврата, оне користе и различите структуре у држави која је предмет агресије, а пре свега: опозиционе парламентарне и ванпарламентарне политичке партије, појединце или завереничке групе из редова државног апарата, невладине организације и различита удружења грађана, електронске медије и друге центре пропагандне моћи, паравојне формације и екстремистичке групе, терористичке организације и герилске покрете. Свакако да набројане структуре нису коначне и да су условљене конкретном ситуацијом. Међутим, заједничко им је то да стране обавештајне службе, у оквиру поменутих структура, формирају

своју агентурну мрежу посредством које остварују свој утицај и реализују циљеве.

Међу значајне методе деловања страних обавештајних служби ангажованих ради дестабилизовања политичко-безбедносних прилика у одређеној држави убрајају се и психолошко-пропагандна дејства. Под тим се подразумева широк спектар дејстава која се примењују с циљем дестабилизовања политичког руководства земље, као и јачања унутар-политичких сукоба и слабљења морала. Дезинформисање је један од облика психолошко-пропагандне активности обавештајних служби, а изводи се тако што се противничкој страни пласирају лажне или полуистините информације. Подразумева и планско, смишљено и организовано деловање на плану ширења и протурања дезинформација, како би се противник довео у заблуду о стварној ситуацији или о одређеном податку и тиме навео на погрешне закључке и на предузимање одређених активности, или, пак, како би се уздржао од њих. Постоји више начина пласирања дезинформација. Најчешће се изводи ширењем лажних вести посредством електронских и штампаних медија, појединих лица која имају објективне могућности да у одређеној држави пласирају дезинформацију (нпр., дипломате, новинари и сл.), али и посредством агената двојника,⁶ који истовремено контактирају с две различите и међусобно супротстављене обавештајне службе. Приликом пласирања дезинформација посредством агената двојника најчешће се прибегава пласирању полуистина, јер, уколико би се пласирале искључиво лажне информације, страна којој се упућују такви подаци убрзо би открила такву активност и увидела да је реч о дезинформисању. Делотворним пласирањем дезинформација, стране обавештајне службе стичу предност над контраобавештајном службом и усмеравају њен рад у погрешном правцу. Уколико се благовремено не установе грешке, последице у смислу контраобавештајне заштите од свих видова политичких преврата биће катастрофалне, односно онемогућиће успостављање одговарајуће контроле над даљим развојем сложених политичко-безбедносних догађаја.

Када је реч о примени одређених облика политичког насиља, стране обавештајне службе у свом наступу користе институционализо-

⁶ Агент двојник је посредник између две обавештајне службе – „жива веза”, чији је циљ да обострано прати интересовања, методе и средства противника у одређеном периоду. У процесу двојне игре стално постоји дилема којој служби агент двојник стварно припада, а могуће је више варијанти његовог коришћења. Нарочито је подесан – у случају да је његово уграђивање добро изведено – за пласирање дезинформација супротној страни, чиме се она одвраћа или наводи на жељене правце обавештајног истраживања (Савић, 2000: 87).

вано насиље, пре свега, извођењем диверзантско-терористичких акција, политичких убистава – атентата и политичких самоубистава, субверзија, насилних нереда и немира. Поред наведеног, неизоставно је напоменути да се посебан део офанзивних активности страних обавештајних служби односи на њихово тајно финансирање превратничких активности у држави – мети напада. То финансирање се може вршити непосредно, али и посредно, коришћењем банака, инвестиционих фондова, мултинационалних корпорација и томе слично.

Стога, савремени макроекономски чиниоци, реалност кретања капитала и повезаност светског економског тржишта омогућују широк спектар метода које стране обавештајне службе, уз ангажовање наведених центара финансијске моћи, могу успешно користити с циљем спровођења својих обавештајних активности, које свакако задиру и у домен политичких односа.⁷ Осим тога, посредством капитала се обезбеђује и економска доминација и стварају могућности за политичке и војне интервенције. Стални притисци на велики број земаља говоре о блиској вези и испреплетености економских, политичких и војних интереса водећих земаља. Као инструмент међународне доминације, те земље користе мултинационалне корпорације које угрожавају економску, политичку и војну самосталност великог броја неразвијених земаља. Помоћу њих се остварују различити облици неоколонијализма, оне су исходишта политичке силе, различитих облика политичких и економских потчињавања народа и читавих региона. То узрокује општу нестабилност у свету и изазива многобројне међународне кризе. Због свих међународних антагонизама и многобројних супротности интереса, савремена међународна заједница није нашла начин да трајније осигура сопствену безбедност и мирну будућност (Милашинови, Милашиновић, 2007: 353).

На крају, али и не најмање важно, битно је нагласити да страна обавештајна служба може деловати и као заштитник одређеног режима, а не искључиво као инструмент за његово свргавање. Сликвит пример су активности руске обавештајне службе, која је у савременој историји у више наврата деловала на тај начин. Треба се само сетити сложених

⁷ „Међународне и међувладине, као и невладине организације и мултинационалне корпорације све више постају субјекти политике. Сасвим је сигурно да су националне државе, и поред тога што их многи негирају, поготову као истинске субјекте међународне политике, опстале као субјекти политике, али као нимало равноправни чиниоци, већ као фактори ограниченог утицаја, тачније у оној мери колико то могу бити, у зависности како од укупне количине моћи којом самостално располажу, тако и од политичког правца којим иду” (Симеуновић, 2009: 7).

политичко-безбедносних догађаја у некадашњим НР Мађарској (1956) и ЧССР (1968), када је то деловање представљало увертиру за војну интервенцију. Посматрано с данашње временске дистанце, криза у Сирији је такође сликовит пример. Међутим, те примере је битно само нагласити, док је за одговарајућу теоријску анализу таквог правца деловања стране обавештајне службе (пре свега због сложености) неопходна посебна студија, која би у значајној мери превазишла квантитативни оквир овог рада.

Закључак

Учесталост појаве и различити носиоци политичких преврата, њихова суштина и домети представљају мотивациони чинилац да се изврши покушај истраживачко-критичке валоризације улоге стране обавештајне службе у том облику политичког феномена.

Уобичајено је да се у приступу проблему разраде методолошки критеријуми објашњења проблема и концептуализују појмови и на тај начин дође до ширег категоријалног комплекса политиколошког објашњења проблема саме теме, због чега се тежило да се у што већој мери, на релевантан и одговарајући начин јасно дефинишу и одреде место, улога и значај који, пре свега, стране обавештајне службе имају у савременим друштвеним односима. Један део проблема у раду се односио на прецизно и недвосмислено одређење свих појмова, који се у свакодневној политичкој пракси често поистовећују и неразграничавају, због чега је посебна пажња управо била усмерена ка њиховом одговарајућем појашњењу, с обзиром на то да су политички преврати и стране обавештајне службе били одређени као суштина политиколошке анализе.

Та анализа не би била свеобухватна да се нису верификовала научна сазнања о превратничкој делатности уопште, као и начинима њихове институционализације.

Поред наведеног, наглашава се да су амбиције током израде овог рада између осталог биле сублимиране и с циљем теоријске дескрипције самог бића политичких преврата у процесу освајања и задржавања власти. Настојало се да се систематизују досадашња сазнања о превратничкој и обавештајној делатности, чиме је покушано да се у што већој мери обезбеди њихова квалитативна научна анализа, али и детаљна класификација метода које учесници политичких преврата примењују у остваривању својих противуставних амбиција.

Осим тога, изношењем ставова кроз непосредно истраживање, покушано је да се на основу доступне научне, стручне и друге расположиве грађе, као и на примеру реалности кретања политичких процеса у унутрашњим и спољнополитичким токовима, систематизују досадашња сазнања по том основу. У том смислу, настојало се да се теоријски и у што већој мери расветли права позадина наведених офанзивних активности, које организују, активно помажу, генеришу и спроводе стране обавештајне службе.

Литература:

1. Dadush, Uri; Dunne, Michele (2011): American and European Responses to the Arab Spring: Whats the Big Idea?, *The Washington Quarterly*.
2. Đurković, Miša (2012): Arapsko proleće ili islamsko buđenje, *Politika*.
3. Glazunov, Oleg (2006): *Gosudarstvennyĭ perevorot – Strategia i tehnologii*, Olma-Press Obrazovanie, Moskva.
4. Hebditch, David; Connor, Ken (2009): *How to Stage a Military Coup: From Planning to Execution*, Skyhorse Publishing, New York.
5. Marjanović, Jovan (1996): *Teorija politike*, Univerzitet u Beogradu, Beograd.
6. Mijalkovski, Milan J.; Konatar, Veselin B. (2010): *Neobaveštajna rovarjenja obaveštajaca: u lavirintima specijalnih operacija*, Prometej, Novi Sad.
7. Milašinović, Radomir; Milašinović, Srđan (2007): *Osnovi teorije konflikata*, Fakultet bezbednosti, Beograd.
8. Milošević, Milan (2001): *Sistem državne bezbednosti*, Policijska akademija, Beograd.
9. Petković, Milan (1996): *Tajni ratnici*, Tetra GM, Beograd.
10. Savić, Andreja (2000): *Uvod u državnu bezbednost*, Viša škola unutrašnjih poslova, Beograd.
11. Simeunović, Dragan (1989): *Političko nasilje*, Radnička štampa, Beograd.
12. Simeunović, Dragan (1991): *Državni udar ili revolucija*, Simtrade, Beograd.
13. Simeunović, Dragan (1992): *Državni udar kao vojno-politički fenomen*, Vojno delo, Beograd.
14. Simeunović, Dragan (2009): *Nacija i globalizacija*, Zograf, Niš.
15. *Teorija politike: rider. Deo I*, Udruženje „Nauka i društvo”, Beograd.

The Role of a Foreign Intelligence Service in a Political Upheaval

Summary: *The Role of a Foreign Intelligence Service in a Political Upheaval* is the research paper dealing with the status and importance of foreign intelligence services in organizing and conducting this kind of a political phenomenon. In addition to introductory remarks and closing considerations, the paper is organized in three thematic sections. The first one relates to the political upheaval and analyzes all political aspects related to the theoretical definition of this phenomenon, as well as to the influence that these political upheavals may have over the comprehensive political and security processes in a certain society or a state. The second thematic section provides theoretical determination of the intelligence service, special operations and subversive activities, with the intention of bringing them into the mutual correlation when organizing and carrying out political upheaval. In the third section, research activities focus on the operational methodology of a foreign intelligence service in the context of political upheavals, whereas there is presented a certain compilation of secret and offensive activities conducted by foreign intelligence services in the context of the research topic of this paper. The aim of the paper is the scientific description of ways in which particular countries exploit their intelligence services in order to implement strategic plans that are primarily directed at strengthening of their international position in the multipolar world of today.

Key words: foreign intelligence service, political upheaval, violence, special operations, political and security crisis

ЖЕЉКО МИХАЉЧИЋ

МУП Републике Српске

Полицијска академија

Бања Лука

ГОРАН П. ВУЧКОВИЋ*

Криминалистичко-полицијска академија

Београд

УДК 796.012.1-057.875(497.5)"2012"

ИД БРОЈ 192636172

Монорафска студија

Примљен: 03.05.2012

Одобрен: 07.06.2012

КОРЕЛАЦИЈА МОРФОЛОШКИХ КАРАКТЕРИСТИКА СА ПОСТИГНУТИМ РЕЗУЛТАТИМА У БАТЕРИЈИ ТЕСТОВА ПРИЈЕМНОГ ИСПИТА**

Сажетак: С намером да се стекне увид у способности које су пресудне за успех у савладавању програмских садржаја специјалног физичког образовања, тестирани су кандидат за упис на Полицијску академију у Бањој Луци. Испитаници мушког пола, њих 37, подвргнути су тестирању морфолошких карактеристика (телесна висина и телесна тежина) и израчунавању индекса телесне масе, као и тестирању моторичких способности, батеријом од седам тестова.

На основу резултата добијених дескриптивном статистиком може се закључити да су испитаници у просеку реализовали 11,68 склекова (СД = 3.22). Када је у питању подизање трупа, испитаници су просечно реализовали 26,65 (СД = 3.01). Што се тиче скока у даљ из места, постигнута је просечна вредност од 249,38 цм (СД = 15.50). За тапинг руком је остварен просечан резултат од 50,46 (СД = 3.31). Просечна вредност за варијаблу колут напред–колут назад–трчање износи 6,53 (СД = 0.76). За Куперов тест је остварена просечна средња вредност од 2864,32 м (СД = 228.03). За варијаблу окретност с палицом про-

* goran.vuckovic@kpa.edu.rs

** Рад је реализован у оквиру пројекта „Ефекти примењене физичке активности на локомоторни, метаболички, психосоцијални и васпитни статус популације Републике Србије”, под бројем III47015, а као део потпројекта „Ефекти примењене физичке активности на локомоторни, метаболички, психо-социјални и васпитни статус предшколске популације / школске популације / универзитетске популације / радно активне популације / популације спортиста / популације полиције / популације особа с посебним потребама Републике Србије”, који финансира Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије у оквиру циклуса научних пројеката у периоду 2011–2014.

сечна средња вредност износи 7,07 (СД = 1.12). Када се посматрају вредности морфолошких варијабли може се закључити да су испитаници у просеку високи 181,14 цм (СД = 7.16). Када је у питању телесна тежина испитаника, она у просеку износи 78,03 кг (СД = 10.06). Варијабла БМИ указује на просечну вредност од 23,72 кг/м² (СД = 2.28).

На основу добијених резултата корелационе анализе показало се да постоји повезаност између телесне тежине и скока у даљ и индекса телесне масе и склекова. Утврђено је да телесна тежина статистички значајно утиче на једну од седам варијабли, да индекс телесне масе такође статистички значајно утиче на једну од седам варијабли, а да телесна висина не утиче ни на једну од седам варијабли.

Кључне речи: кадети, селекција, морфологија, моторика

Увод

Примарни задаци Министарства унутрашњих послова су борба против криминала, спречавање незаконитих радњи, као и стварање безбедног амбијента за нормалан живот свих грађана организоване државе. Главни носилац свих безбедносних послова и задатака унутар службе унутрашњих послова јесте полицијски службеник. Анализа дужности које полицијски службеници обављају, као и стресних ситуација у којима се свакодневно налазе, указује на то да полицијски службеници треба да имају одређена знања и да владају одређеним вештинама како би могли да професионално обављају свој посао (Субошић, Вучковић, Кекић, 2011). Хитност ситуација на терену често захтева да полицијски службеник за врло кратко време анализира актуелне информације, донесе правремене и ваљане одлуке које морају бити у складу са законом и да их реализују на најбољи могући начин, поштујући људско достојанство, као и да, уколико дође до употребе средстава принуде, иста примени безбедно и делотворно. У ситуацијама када дође до употребе средстава принуде, када треба одбити напад од себе или другог лица или извршити службену радњу, до изражаја долазе моторичке способности као и елементи борилачких вештина. Из наведеног се може закључити да полицијски службеник треба да буде оспособљен за безбедну и делотворну употребу средстава принуде, што се постиже фазним обучавањем (на курсевима) и сталним усавршавањем и одржавањем постигнутог нивоа оспособљености (током радног века).

Опште физичке способности појединца су основ за све остале специфичне физичке способности, које су, из тог аспекта, услов за успешну обученост и оспособљеност полицијских службеника (Вучковић, Субошић, Кекић, 2011).

Приликом спровођења процеса селекције за упис на Полицијску академију у Бањој Луци, проверавају се моторичке способности и мере морфолошке карактеристике кандидата, како би се изабрали кандидати за које се може претпоставити да ће моћи да одговоре потребама и захтевима службе.

Наставни процес специјалног физичког образовања има за циљ да утиче на развој личности у смислу моралних и психофизичких особина. Служба унутрашњих послова захтева да се кроз наставни процес специјалног физичког образовања кадети оспособе за примену полицијских овлашћења, као и да се, на тај начин, утиче на већу професионалну оспособљеност а, самим тим, и на квалитетније обављање службених послова и задатака из домена МУП (Благојевић, Допсај, Вучковић, 2006).

У оквиру школског система Министарства унутрашњих послова Републике Српске, Јединица за основну и специјалистичку обуку на Полицијској академији представља образовну институцију која стручно оспособљава и усавршава кадар за послове полицијског службеника МУП Републике Српске (*Службени гласник Републике Српске*, 2010). Програми стручног образовања кадета на Полицијској академији подразумевају стручно-теоријска знања, наставне садржаје практичне природе и професионалну праксу у складу с крајњим циљем образовања. Образовни процес траје једну годину и осмишљен је тако да се састоји од три фазе. Прва фаза обухвата предметну наставу и траје седам месеци, након чега следи друга фаза, у оквиру које се кадети упућују на стручну праксу у полицијске станице широм Републике Српске у трајању од четири месеца, док трећу фазу чини ситуациона настава (*Службени гласник Републике Српске*, 2004, 2006, 2007).

Пријемни испит, селекција (лат. *seligare*) (Вујаклија, 1978), тј. одабир је усмерен ка избору појединаца који имају оптималне морфолошке, психичке и физичке карактеристике за постизање унапред постављених циљева (Допсај, Благојевић, Вучковић, 2007).

Пријемни испит за упис на Полицијску академију у Бањој Луци се састоји од следећих елемената:

- лекарског прегледа који обавља Јединица за здравствену превентиву Управе за полицијско образовање, у складу с одредбама Правилника о јединственим здравственим условима запослених и кандидата за пријем на рад и образовање за рад у Министарству унутрашњих послова Републике Српске¹. Резултат лекарског прегледа је елиминационог карактера.
- провере моторичких способности, која се састоји од следећих тестова: Куперов тест, окретност с палицом, колут напред–колут назад–трчање, тапинг

¹ *Службени гласник Републике Српске*, 53/04, 79/06, 69/07.

руком, скок у даљ из места, склек тест и подизање трупа. Провере моторичких способности су такође елиминационог карактера, у смислу да кандидат треба да задовољи норму пролазности на најмање пет од седам тестова, као и да оствари одређен број бодова да би могао да приступи следећем сегменту пријемног испита.

- теста опште информисаности, који се састоји од 25 питања с понуђеним, различитим одговорима. Тест опште информисаности је такође елиминационог карактера.
- интервјуа који подразумева разговор кандидата с Комисијом за интервју. Обавља се са сваким кандидатом појединачно у трајању од пет до десет минута. Примењује се нестандардизован интервју, припремљен на основу података добијених из пријаве и резултата претходних теститања, а оцена интервјуа се формира на основу сагласности свих чланова Комисије.

Циљ овог истраживања је био да се утврде релације између морфолошких карактеристика (телесна маса, телесна висина), телесно-масеног индекса (БМИ) и резултата постигнутих на тестовима пријемног испита код кандидата за упис на Полицијску академију у Бањој Луци.

Методe истраживања

Истраживање је спроведено на пријемном испиту за упис на Полицијску академију у Бањој Луци. Мерења су реализована у два дана у преподневним (9–12) и послеподневним сатима (16–18) у спортској сали Центра јавне безбједности и на Градском стадиону у Бањој Луци. Испитаници су тестове изводили у спортској опреми. Пре извођења тестова испитаницима је објашњен и приказан начин извођења сваког појединачног теста. Тестови су били распоређени тако да замор ни у ком случају није могао да утиче на резултате тестирања.

Узорак испитаника

Узорак испитаника је бројао 37 кандидата мушког пола, пријављених на конкурс за упис на Полицијску академију, који се могу описати као психофизички здрави, узраста између 18 и 28 година, уз напомену да ниједан кандидат није био активан члан неког спортског клуба, нити је био укључен у неки организовани и плански тренажни процес.

Узорак критеријских варијабли

Морфолошке варијабле су биле следеће: 1) маса тела (ТТЕЗ), изражена у килограмима, 2) висина тела (ТВИС), изражена у милиметрима

и 3) телесно-масени индекс (БМИ), који се израчунавао према формули

$$\frac{VT}{\sqrt[3]{MT^2}}$$

Узорак предиктивних варијабли

За процену моторичких способности коришћене су следеће варијабле: 1) тапинг руком (МБФТАП), 2) скок у даљ из места (МФЕСДМ), 3) склекови (МРССТ), 4) подизање трупа (МРСПТ, 5) окретност с лицом (МСКОП), 6) колут напред–колут назад–трчање (МСКННТ) и 7) Куперов тест (МАИКТ).

Услови и технике мерења

Морфолошке варијабле

Мерења су спроведена у следећим условима:

1. Мерења су обављена у преподневним часовима.
2. Просторија у којој су се обављала мерења је била довољно осветљена и пространа, с температуром ваздуха при којој су се испитаници осећали угодно.
3. Испитаници су у току мерења били боси и у гаћицама.
4. Инструменти су били стандардне израде и избежђарени пре мерења.
5. За време мерења, у просторији с мериоцем и лицем које уписује резултате налазила се група од највише три испитаника.
6. При мерењу резултати су се читали док је испитаник на инструменту, а ради контроле, лице које је уписивало резултат гласно је изговарало очитани резултат пре уписивања у листу мерења.

За спровођење тог дела мерења су коришћени антропометар по Мартину (на коме су обележени центриметри и милиметри) с тачношћу очитавања од 0,1цм и медицинска децимална вага с тачношћу читања резултата од 0,1кг.

Маса тела

Телесна маса се мерила дигиталном вагом (Clatronic PW 2622), постављеном на хоринзонталну подлогу: испитаник, бос и у гаћицама, стане на средину ваге, умири се и сачека да мерилац очита вредност. Резултати се саопштавају с тачношћу од 0,05 кг (Нићин, 2000).

Висина тела

Висина тела се мери антропометром фабрички постављеним на дигиталну вагу. Испитаник стоји на чврстој подлози с исправљеним

леђима, у спетном ставу, а положај главе је такав да је франкфуртска раван хоризонтална. Мери се растојање од подлоге до темена, а резултат се читава с тачношћу од 0,1 цм.

Варијабле за процену моторичких способности

Тестирање је реализовано у преподневним и послеподневним сатима и након одговарајућег загревања.

Пре извођења сваког од тестова, испитаницима је објашњено и показано како се правилно изводи тест, с нагласком на правилно извођење и постизање што бољег резултата. Све испитанике је мерила иста група мерилаца. Тестови су били распоређени тако да замор ни у ком случају није могао да утиче на резултате тестирања (Метикош и др., 1989).

Тапинг руком (МБФТАП)

Број испитивача: један.

Реквизити: једна даска за тапинг руком (даска дужине 1 м, ширине 25 цм и висине 1–2 цм, обојена тамном бојом – на дасци су биле причвршћене 2 дрвене, округле плоче обојене светлом бојом, чији је пречник био 20 цм, висина 2–5 мм, док је размак између унутрашњих рубова плоча износио 61 цм, а причвршћене су на даску тако да су биле подједнако удаљене од рубова, затим један сто (стандардних димензија), једна столица (стандардних димензија) и једна штоперица.

Опис места извођења: Тест се може извести у просторији, на равној подлози минималних димензија 2 x 2 м. За сто је причвршћена даска за тапинг, тако да је даљом страницом смештена уз руб стола. Покрај стола се налазила столица.

Задатак: Испитаник седне на столицу насупрот даске за тапинг. Длан леве руке стави на средину даске. Десну руку прекрсти преко леве и длан постави на леву плочу на дасци (леворуки поставе руке супротно). Ноге испитаника су размакнуте и пуним стопалима постављене на тло. На знак „сад” испитаник максималном брзином и у року од 15 секунди додирује прстима десне руке (леворуки левом) наизменично једну па другу плочу на дасци. Задатак се понавља три пута, а пауза је довољна да омогући опоравак. Задатак се прекида након 15 секунди, на команду испитивача „стоп”. Испитивач седи насупрот испитаника, с друге стране стола на којем се изводи тест.

Оцењивање: Резултат у тесту је број правилно изведених наизменичних удараца прстију испитаника по округлим плочама даске за тапинг у року од 15 секунди. Броје се исправни дотицаји једне и друге округле плоче на дасци за тапинг, што представља један циклус. Уписују се резултати сваког од три извођења задатка.

Напомена: Неисправни дотицаји су ако:

- испитаник по једној плочи удара узастопно више од једног пута,
- испитаник промаши плочу,
- испитаник удара тако тихо или на неки други начин неодређено да испитивач није у могућности да уочи исправност покрета и
- испитаник при истеку 15 секунди није извео наизменично додиривање једне и друге плоче.

Задатак се показује и истовремено описује. Испитаник нема право на пробни покушај.

Скок у даљ из места (МФЕСДМ)

Број испитивача: један.

Реквизити: три танке струњаче, одскачна даска, креда, дрвени кројачки метар.

Опис места извођења: Спортска сала. До зида се ужим крајем постави струњача, а у продужетку остале две. Зид служи за фиксирање струњача. Скала за мерење дужине скока почиње на другом метру од почетка струњаче која је најудаљенија од зида. Од другог па све до 3,30 м повучене су, са сваке стране струњаче, паралелне линије дужине 20 цм и међусобно удаљене 1 цм. Посебно су означени пуни метри, дециметри и сваких пет центиметара. Испред ужег дела прве струњаче постави се одскачна даска, тако да је њен нижи део до руба струњаче.

Задатак: Испитаник стане стопалима до самог руба одскачне даске, лицем према струњачама. Задатак испитаника је да суножно скочи ка напред што даље може. Задатак се понавља четири пута без паузе. Задатак је завршен након што испитаник изведе четири исправна скока. Испитивач стоји уз руб одскачне даске и контролише да ли ножни прсти испитаника прелазе преко руба даске. Након што је испитаник извео исправан скок, прилази струњачи, читава резултат и региструје га. Један од испитаника, који чека свој ред, ногом подупире даску на њеном вишем крају, фиксирајући је тако уз прву струњачу.

Оцењивање: Региструје се дужина исправног скока у центиметрима од одскачне даске до отиска стопала на струњачи који је најближи месту одраза. Бележи се дужина сваког од четири скока посебно.

Напомена: Испитаник скаче бос. Скок се сматра неисправним у следећим случајевима:

- ако испитаник направи дупли одраз (поскок) у месту пре скока,
- ако прстима пређе руб даске,
- ако одраз није суножан,
- ако у суножни положај за одраз дође докораком, па тај докорак повеже с одразом,
- ако при доскоку додирне струњачу рукама иза пета и
- ако при доскоку седне.

Сваки неисправан скок се понавља. Задатак се показује и истовремено се даје упутство. Испитаник нема право на пробни покушај.

Склекови (МРССТ)

Време рада: десет секунди.

Инструменти: струњача, штоперица са 1/10 секунди.

Задатак: Испитаник заузме положај упора на рукама тако да прстима ногу и дланова додирује подлогу. Тело и руке заузимају положај правоугла. Из те позиције испитаник се спушта, напрежући мишиће све док грудима не додирне под, а затим се поново подигне у првобитни положај. Наведену вежбу испитаник ради најбрже што може.

Оцењивање: Оцењује се број правилно изведених и довршених склекова у року од десет секунди.

Напомена: Испитаник све време држи испружено тело. Тело се не сме љуљати ни напред ни назад при спуштању. Лактови при спуштању и подизању морају пролазити уз тело.

Подизања трупа (МРСПТ)

Време рада: тридесет секунди.

Инструменти: струњача, штоперица са 1/10 секунди.

Задатак: Испитаник лежи на леђима, на тлу (струњача), с ногама згрченим под углом од 90 степени. Дланови су укрштени на потиљку с лактовима размакнути у страну. Партнер му фиксира стопала. Испитаник изводи подизање трупа са засуком, наизменично у леву и десну страну што брже може, у року од тридесет секунди. Притом мора дотаћи лактом супротно колено.

Оцењивање: Оцењује се број правилно изведених и довршених дизања у року од тридесет секунди.

Напомена: Испитаник при повратку у почетни положај мора сваки пут са оба лакта дотаћи струњачу, а да се, притом, не помаже одбијајући се од ње.

Окретност с палицом (МСКОП)

Инструменти: струњаче, палица дужине 1м, штоперица са 1/10 секунди

Задатак: Испитаник стоји на средини струњаче држећи палицу за крајеве иза леђа и изводи задатак према строго утврђеном редоследу радњи. На знак испитивача прелази преко палице (прекораком или суножним одразом по избору) напред, предручи се с палицом, окрене за 180 степени, седне, легне (руке су том приликом у предручењу косо надоле), провуче палицу испод колена, дигне се (палица му је остала иза леђа), пређе или суножно прескочи палицу и стане мирно с палицом у предручењу. Тест се изводи три пута.

Оцењивање: Мери се време од знака „сад” до става мирно с предручењем у 1/10 секунди. Уписују се резултати сва три мерења, а рачуна се најбоље постигнуто време.

Напомена: За све време извођења задатка испитаник мора држати палицу са обе руке. Уколико је испусти, задатак наставља од дела у којем му је испала.

Колут напред–колут назад–трчање (МСКННТ)

Инструменти: две струњаче, штоперица са 1/10 секунди.

Задатак: Испитаник из чучећег упора (с почетка струњаче) на знак мериоца направи колут напред до чучња, окреће се у чучњу за 180 степени и направи колут назад, тако да дође до друге ивице струњаче (уколико се колут заврши раније, произвољним начином се долази до краја струњаче). Након тога, испитаник трчи до краја с којег је кренуо, окреће се за 180 степени и трчи назад до супротног краја струњаче, настојећи да је што пре додирне ногом.

Оцењивање: Оцењује се време од знака мериоца до тренутка када испитаник ногом додирне руб струњаче, а тачност мерења је 0,1 секунда.

Напомена: Испитаник при извођењу колута напред и колута назад мора држати оба длана на струњачи.

Куперов тест (МАИКТ)

Инструменти: штоперица са 1/10 секунди, стаза дуга 400 м, пиштаљка.

Задатак: Испитаници крећу с циља из високог старта на знак пиштаљке како би претрчали или преходали што више метара за 12 минута.

Оцењивање: Мери се претрчана (преходана) дужина у метрима.

Напомена: Испитаници не смеју стати, сести или лећи за време трајања теста.

Методe обраде података

Да би се утврдило постојање корелације између морфолошких и моторичких варијабли примењена је математичко-статистичка процедура (Мијановић, 2005). Статистичка обрада података је извршена на персоналном рачунару Пентиум IV, а коришћен је статистички програм СПСС (верзија 17.0).

Примењена је метода дескриптивне статистичке обраде података, којом су добијене:

- аритметичка средина ($\bar{X}$),
- стандардна девијација (SD),
- стандардна грешка аритметичке средине ($s\bar{X}$),
- коефицијент варијације ($cV\%$),
- минимална и максималне вредност сваке посматране варијабле (Min, Max),
- показатељ степена нагнутости резултата – коефицијент асиметрије ($Skew$),
- показатељ степена закривљености резултата – коефицијент спљоштености ($Kurt$).

Корелациона анализа је послужила за утврђивање повезаности сваке мерене предиктивне променљиве с критеријумом. У матрици интеркорелације је приказана повезаност предикторских променљивих и критеријумске променљиве помоћу Пирсоновог коефицијента корелације. Вредности тог коефицијента се крећу у распону од -1 до $+1$.

Резултати и дискусија

На основу резултата добијених дескриптивном статистиком (табела 1) може се закључити да су испитаници у просеку реализовали 11,68 склекова уз стандардну девијацију од 3,22. Минимална вредност за ту променљиву износи 1 понављање, док је максимална вредност 14 понављања. Када је у питању подизање трупа, испитаници су просечно реализовали 26,65 подизања трупа уз стандардну девијацију од 3,01. Минималан број понављања је 18 понављања, а максималан 31 понављање. Када је у питању скок у даљ из места, постигнута је просечна вредност од 249,38 цм уз стандардну девијацију од 15,50 цм. Минимално остварена вредност је 200 цм, док је максимална 270 цм. Када је у питању

променљива тапинг руком, остварен је просечан резултат од 50,46 понављања уз стандардну девијацију од 3,31. Минимална вредност је 44, а максималан 57. За променљиву колут напред–колут назад–трчање остварен је просечан резултат од 6,53 уз стандардну девијацију од 0,76, док најлошији остварен резултат износи 8,88, а најбољи 5,40. За променљиву којом је мерена аеробна издржљивост – Куперов тест, остварена је просечна средња вредност од 2.864,32 м уз стандардну девијацију од 228,03 м. Минимална остварена вредност је износила 2.140 м, а максимална 3.250 м. За променљиву окретност с палицом, просечна средња вредност износи 7,07 уз стандардну девијацију од 1,12. Најлошији остварен резултат је био 10,0, а најбољи 5,23 секунде. Када се посматрају вредности морфолошких променљивих може се закључити да су испитаници у просеку високи 181,14 цм уз стандардну девијацију од 7,16 цм. Телесна тежина испитаника у просеку износи 78,03 кг уз стандардну девијацију од 10,06 кг. Варијабла БМИ указује на просечну вредност од 23,72 кг/м² уз стандардну девијацију од 2,28 кг/м².

	Range	Minimum	Maximum	Mean		Std. Deviation	Variance	Skewness		Kurtosis	
	Statistic	Statistic	Statistic	Statistic	Std. Error	Statistic	Statistic	Statistic	Std. Error	Statistic	Std. Error
MRSST	14.00	1.00	15.00	11.6757	.52996	3.22365	10.392	-1.789	.388	3.444	.759
MRSPT	13.00	18.00	31.00	26.6486	.49504	3.01124	9.068	-.939	.388	.786	.759
MFESDM	70.00	200.00	270.00	249.3784	2.54313	15.46924	239.297	-.971	.388	1.388	.759
MBFTAP	13.00	44.00	57.00	50.4595	.54469	3.31323	10.977	-.245	.388	-.606	.759
MSKNNT	3.48	8.88	5.40	6.5330	.12492	.75987	.577	.955	.388	1.224	.759
MAIKT	1110.00	2140.00	3250.00	2864.3243	37.48782	228.02949	51997.447	-.755	.388	1.477	.759
MSKOP	4.77	10.00	5.23	7.0670	.18393	1.11881	1.252	-.842	.388	.855	.759
TVIS	28.00	165.00	193.00	181.1351	1.17734	7.16148	51.287	-.484	.388	-.115	.759
TTEŽ	45.50	54.60	100.10	78.0270	1.65309	10.05534	101.110	-.199	.388	-.133	.759
BMI	9.75	19.57	29.32	23.7243	.37562	2.28481	5.220	.327	.388	-.247	.759

Табела 1: Основни дескриптивни показатељи

На основу добијених вредности за морфолошке променљиве (табела 1), минимална телесна тежина кандидата је износила 54,60 кг, а максимална 100,10 кг, што значи да је разлика између минималне и максималне вредности 45,50 кг. Што се тиче телесне висине, уочено је да је разлика између минималне и максималне вредности 28,00 цм, пошто је минимална вредност била 165,00 цм, а максимална 193,00 цм. Средња вредност телесне висине кандидата је износила 181,14 цм. Минимална вредност индекса телесне масе је износила 19,57 кг/м², а максимална 29,32 кг/м², док је распон између те две вредности био 9,75 кг/м².

Сагледавши хомогеност резултата помоћу коефицијента варијације, с освртом на асцендентни ток, види се да је вредност коефицијента

варијације еквивалентна вредностима стандардне девијације, те да је, што се тиче моторичких тестова, најмања код теста колут напред–колут назад–трчање (.577), а највећа код Куперовог теста (51997.45), док је у случају морфолошких показатеља најмања код индекса телесне масе (5.220), а највећа код телесне тежине (101.110).

		MRSST	MRSPT	MFESDM	MBFTAP	MSKNNT	MAIKT	MSKOP	TTEŽ	TVIS	BMI
MRSST	Pearson Correlation	1									
	Sig. (2-tailed)										
MRSPT	Pearson Correlation	.549**	1								
	Sig. (2-tailed)	.000									
MFESDM	Pearson Correlation	.469**	.553**	1							
	Sig. (2-tailed)	.003	.000								
MBFTAP	Pearson Correlation	.111	.164	.213	1						
	Sig. (2-tailed)	.515	.332	.206							
MSKNNT	Pearson Correlation	-.140	-.411*	-.310	-.353*	1					
	Sig. (2-tailed)	.407	.012	.061	.032						
MAIKT	Pearson Correlation	.488**	.382*	.464**	.298	-.202	1				
	Sig. (2-tailed)	.002	.020	.004	.074	.230					
MSKOP	Pearson Correlation	.184	.322	.244	.392*	-.434**	.107	1			
	Sig. (2-tailed)	.276	.052	.146	.016	.007	.529				
TTEŽ	Pearson Correlation	.342*	.346*	.425**	.048	-.163	.163	.178	1		
	Sig. (2-tailed)	.038	.036	.009	.779	.336	.334	.293			
TVIS	Pearson Correlation	-.171	.153	.324	.150	-.124	.025	.238	.669**	1	
	Sig. (2-tailed)	.311	.366	.050	.377	.466	.881	.156	.000		
BMI	Pearson Correlation	.593**	.360*	.333*	-.051	-.118	.230	.043	.822**	.129	1
	Sig. (2-tailed)	.000	.029	.044	.762	.485	.171	.802	.000	.446	

Табела 2: Коефицијент корелације антропометријских променљивих и променљивих морфолошких карактеристика

(*Корелација значајна на нивоу $p = 0.05$; **Корелација значајна на нивоу $p = 0.01$)

Може се закључити да основни статистички показатељи третира-них променљивих, када је у питању коефицијент варијације, за променљиву колут напријед–колут назад–трчање (.577) и окретност с палицом (1.25), затим за подизања трупа (9.07), склекове (10.39) и тапинг руком (10.98), не одступају значајно од нормалне дистрибуције (табела 1). Код променљиве скок у даљ из места (239.30), вредност коефицијента варијације је веома висока, а што се нарочито може рећи за променљиву Куперов тест (51997.447) код које се јавља статистички значајно одступање од нормалне дистрибуције. До распршености резултата у та два теста највероватније је дошло због могућег рекреативног бављења спортом, јер је резултат у скоку у даљ у непосредној корелацији са снагом опружача ногу, док аеробне способности у великој мери зависе од развијених аеробних потенцијала (Савић, Додер, Додер, 2007).

Посматрањем вредности скјуниса и куртозиса се уочава да постоји оптимална закривљеност (симетричност) дистрибуције у зонама око аритметичке средине код већине примењених тестова, осим код теста склекова. Вредност куртозиса код већине тестова знатно је мања од 2,75 и говори о томе да се дистрибуција разликује од нормалне (платикур-тична дистрибуција), што значи да су резултати тих тестова доста расплинути. Изузетак је променљива број склекова за десет секунди, чији резултати нагињу нормалној дистрибуцији.

На основу добијених резултата корелације морфолошких карактеристика и моторичких способности (табела 2) може се закључити да су коефицијенти моторичких променљивих значајни и крећу се у распону од .425 до .822. Од 45 коефицијената корелације, 10 коефицијената корелације има статистички значајне вредности на нивоу значајности $p = 0.01$, тј. 99%.

Посматрајући међусобну повезаност променљивих показатеља моторичких способности уочава се следеће: највећа повезаност постоји између тестова скока у даљ из места (МФЕСДМ) и подизања трупа (МРСПТ) с вредношћу .553, затим тестова подизања трупа (МРСПТ) и броја склекова (МРССТ) с вредношћу .549, тестова склекова (МРССТ) и Куперовог теста (МАИКТ) с вредношћу .488, између тестова скока у даљ из места (МФЕСДМ) и склекова (МРССТ) с вредношћу .469, као и између тестова скока у даљ из места и Куперовог теста .453. Најмањи коефицијент корелације постоји код променљивих колут напред–колут назад–трчање (МСКННТ) и окретност с палицом (МСКОП) .434. Повезаност између наведених тестова говори у прилог чињеници да су моторичке способности блиско повезане, а како се види из овог истраживања, повезаност је потврђена и између снаге и издржљивости.

Што се тиче односа променљивих морфолошких димензија с моторичким способностима, уочава се да статистичка корелација постоји између индекса телесне масе и склекова с вриједношћу .593, као и између телесне тежине (ТТЕЗ) и скока у даљ из места (МФЕСДМ) с вредношћу .425.

Дакле, након спроведене анализе коефицијента корелације моторичких променљивих и променљивих морфолошких димензија може се установити да није уочена статистичка повезаност.

Будући да је статистичка анализа показала да телесна тежина има статистички значајан утицај на само један од седам тестова (скок у даљ из места), корелациона анализа је показала да статистички значајна повезаност постоји између индекса телесне масе и склекова, али да повезаности с осталих шест тестова нема.

Резултати постигнути у свим променљивим доста су распршени и неуједначени. У овом истраживању акценат је стављен на морфолошки статус и утицај морфолошких променљивих на постигнут резултат у моторичким тестовима који се примењују на пријемном испиту за упис на Полицијску академију у Бањој Луци. Треба узети у обзир да је испитивана популација одрасла на територији где је у прошлости било ратних дејстава и где је свест о потреби за физичким активностима још на ниском нивоу, а хипокинезија општеприсутна.

Корелациона анализа је показала да постоји повезаност између телесне тежине и скока у даљ и индекса телесне масе и склекова. Постојање повезаности између телесне тежине и скока у даљ се повезује с мишићном масом доњих екстремитета и њиховом способношћу да силом коју произведу у тренутку покрену укупну телесну тежину тела. То је теже извести уколико је телесна тежина већа. Наравно, успешност извођења скокова је условљена и физичком активношћу испитаника. Повезаност индекса телесне масе и склекова може се протумачити као постојање симетрије и асиметрије тела. Вредност индекса телесне масе се израчунава на основу телесне тежине и телесне висине и у директној је зависности од тих показатеља. Број склекова који се може извести зависи од силе коју ће произвести мишићи раменог појаса и руку, тако да је за очекивање да ће број изведених склекова бити мањи уколико је испитаник нижег раста и веће телесне тежине и обратно, да ће број изведених склекова бити већи ако је испитаник вишег раста и мање телесне тежине. Такође, број изведених склекова може зависити и од физичке активности испитаника и развијености мишића раменог појаса и руку. Из свега наведеног се може закључити да су тестови реализовани на пријемном испиту за упис на Полицијску академију у Бањој Луци били

усмерени ка једнакости и постављању реалних задатака кандидатима, које они могу решити према својим способностима, без обзира на њихову телесну тежину, телесну висину и индекс телесне масе.

Закључак

Задаци, дужности, радно окружење и ситуације у којима полицијски службеници обављају своје дужности захтевају поседовање одређених знања и вештина које обезбеђују законито деловање у успешно решавање задатака на терену. Да би могао да употребљава полицијска овлашћења, међу којима и средства принуде, у складу с одређеним начелима (законитости, правовремености и сразмерности), полицијски службеник мора да поседује одређен ниво моторичких способности. Пракса је показала да је за успешну обуку полицијских службеника неопходно извршити примерену селекцију, како би након обуке били способни да успешно обављају полицијске послове и одговарају потребама и захтевима службе Министарства унутрашњих послова. Јасно дефинисана методологија овог истраживања, којом су праћени морфолошки статус и поједине моторичке способности кандидата на пријемном испиту, имала је за циљ да се утврди степен корелације између наведених променљивих.

Познавање способности и особина пресудних за успех у савладавању програмских садржаја специјалног физичког образовања је важно за правилну селекцију и усмеравање будућих кадета, а посебно за програмирање и спровођење наставног и тренажног процеса и праћење резултата тих процеса.

Корелациона анализа је показала да постоји повезаност између телесне тежине и скока у даљ и индекса телесне масе и склекова. Будући да се показало да телесна тежина статистички значајно утиче на једну од седам варијабли, да индекс телесне масе такође статистички значајно утиче на једну од седам варијабли, а да телесна висина не утиче ни на једну од седам варијабли, може се установити да између моторичких променљивих и променљивих морфолошких карактеристика није уочена статистичка повезаност.

То значи да индекс телесне масе може утицати на резултате постигнуте у тесту склекова и да телесна тежина може утицати на резултате постигнуте у тесту скока у даљ из места, док на резултате постигнуте у осталим тестовима немају утицаја. Истраживање је показало да телесна висина нема статистичког значаја на постизање резултата у моторичким

тестовима који су реализовани на пријемном испиту на Полицијској академији у Бањој Луци.

Из свега наведеног се може закључити да су тестови који су реализовани на пријемном испиту за упис на Полицијску академију у Бањој Луци показали усмереност ка једнакости и постављању реалних задатака кандидатима, који су били решиви према способностима кандидата, без обзира на њихову телесну тежину, телесну висину и индекс телесне масе.

Литература:

1. Blagojević, M. (1996): Uticaj morfoloških i motoričkih karakteristika policajaca na efikasnost učenja džudo tehnika, Policijska akademija, Beograd.
2. Blagojević, M., Dopsaj, M., Vučković, G. (2006): Specijalno fizičko obrazovanje I: za studente Policijske akademije, Policijska akademija, Beograd.
3. Dopsaj, M., Blagojević, M., Vučković, G. (2007): Normativno-selekcioni kriterijum za procenu bazično motoričkog statusa kandidata za prijem na studije Kriminalističko-policijske akademije u Beogradu, Bezbednost, 49(4), 166–183.
4. Metikoš, D., Prot, F., Hofman, E., Pintar, Ž., Oreb, G. (1989): Mjerenje bazičnih motoričkih dimenzija sportaša, Fakultet za fizičku kulturu Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb.
5. Mijanović, M. (2005): Statističke metode, Univerzitet Crne Gore, Podgorica.
6. Nićin, Đ. (2000): Antropomotorika, Fakultet fizičke kulture Novi Sad, Novi Sad.
7. Pravilnik o izmjenama i dopunama pravilnika o selekciji i izboru kandidata za upis polaznika osnovne policijske obuke prvog nivoa u jedinici za osnovnu i specijalističku obuku na Policijskoj akademiji (2010), Službeni glasnik Republike Srpske, 54/11.
8. Savić, B., Doder, D., Doder, R. (2007): Značaj nekih antropoloških karakteristika na izbor sporta, Glasnik Antropološkog društva Jugoslavije, (42), 327–334.
9. Službeni glasnik Republike Srpske, 53/04, 79/06, 69/07.
10. Subošić, D., Vučković, G., Kekić, D. (2011): Violence at sporting events in the Republic of Serbia and police engagement, Serbian Journal of Sports Sciences, 5(4), 147–154.
11. Sudarov, N. (2007): Testovi za procenu fizičkih performansi, Pokrajinski zavod za sport, Novi Sad.
12. Vujaklija, M. (1978): Leksikon stranih reči i izraza, Prosveta, Beograd.
13. Vučković, G., Subošić, D., Kekić, D. (2011): Physical abilities of police officers as prerequisite for suppressing violence at sporting events in the Republic of Serbia, Facta universitatis, Series physical education and sport, 9(4), 385–397.

Correlation Between Morphological Characteristics with the Results Achieved in the Test Battery Applied in the Entrance Examination

Summary: Applicants for the enrolment at the Police Academy in Banja Luka have been tested with a view to creating a picture about the abilities that are crucial for success in acquiring skills within the curriculum of Special Physical Education. The sample consisted of 37 male respondents for whom the morphological characteristics were measured (height and weight), the body mass index (BMI) calculated, and who were then tested for motor abilities using a battery of seven tests.

Based on the results of descriptive statistics, a conclusion can be drawn that the subjects were able to complete 11.68 pushups on average (SD = 3.22). As for the sit-ups, the average realization was 26.65 (SD = 3.01). The values for standing jump averaged at 249.38 centimetres (SD = 15.50). The average score achieved for hand tapping was 50.46 (SD = 3.31). The average value of the forward roll-backward roll-running was 6.53 (SD = 0.76). The achieved average value for the Cooper test amounted to 2864.32 meters (SD = 228.03). The variable for baton skills showed the average value of 7.07 (SD = 1.12). As regards the values of the morphological variables, the conclusion was that the respondents were 181.14 centimetres tall on average (SD = 7.16), whereas their average weight was 78.03 kilos (SD = 10.06). The BMI variable indicated the average value of 23.72 kg/m² (SD = 2.28).

The results of the correlation analysis showed that there is a correlation between body weight and the long jump, as well as between the BMI and pushups. It turned out that the body weight has a statistically significant influence on one of the seven variables; BMI also affected one of the seven variable, whereas the height did not affect any of them.

Key words: Cadets, Selection, Morphology, Motorics

РАДИВОЈЕ З. ЈАНКОВИЋ*
РАША Д. ДИМИТРИЈЕВИЋ
Криминалистичко-полицијска академија
Београд

УДК 796.012.1-057.56
351.74(497.11)
ИД БРОЈ 192637964
Оригиналан научни рад
Примљен: 11.05.2012
Одобрен: 07.06.2012

СТАЊЕ И МОГУЋНОСТ УНАПРЕЂЕЊА НАЧИНА ПРОЦЕНЕ МОТОРИЧКИХ СПОСОБНОСТИ У СИСТЕМУ МИНИСТАРСТВА УНУТРАШЊИХ ПОСЛОВА РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ**

Сажетак: Један од задатака физичке културе су развијање свести о глобалној друштвеној важности физичког вежбања и развијање технолошких поступака за усавршавање психофизичких способности, које се могу описати као систем састављен од релативно независних чинилаца у сфери физичких, психичких, социјалних и здравствених својстава човека који омогућавају да се рад изведе на сврсисходан, примерен и задовољавајући начин. Одговарајуће моторичке способности се издвајају као један од основних услова за успешно решавање професионалних обавеза полицајаца. Због значаја које моторичке способности заузимају у систему селекције, обуке, школовања и контроле нивоа њихове развијености међу припадницима полицијског кадра, постоји стална потреба за новим моделима и усавршавањем програма обуке, развоја и контроле достигнутог нивоа моторичких способности. Циљ рада је да прикаже актуелан начин процене моторичких способности у систему Министарства унутрашњих послова Републике Србије, односно идентификацију моторичких способности које се процењују, идентификацију моторичких способности које се у садашњем систему не процењују а од значаја су за успешно обављање професионалних задатака, као и да предложи примену нових тестова којима би се моторичке способности, идентификоване као недостајуће, процењивале у будућем периоду. Из анализе постојећих тестова може се закључити да постоји потреба да се

* radivoje.jankovic@kpa.edu.rs

** Рад је настао у оквиру пројекта „Структура и функционисање полицијске организације – традиција, стање и перспектива”.

направи једна нови тест којим ће се процењивати специфична спретност студента, полазника основних полицијских курсева и радника Министарства. Потребно је да нови тест–полигон процењује способност брзог, тачног и спретног извођења специфичних кретања у анаеробно–гликолитичком режиму рада, да је валидан, објективан и поуздан. Израдом и применом теста–полигона могао би се подићи ниво квалитета у систему селекције и едукације из аспекта специфичних моторичких способности неопходних за прикладно, успешно и безбедно обављање полицијског посла.

Кључне речи: полиција, моторичке способности, анализа стања, тестови

Увод

Један од задатака физичке културе су развијање свести о глобалној друштвеној важности физичког вежбања и развијање технолошких поступака за усавршавање психофизичких способности, које се могу описати као систем састављен од релативно независних чинилаца у сфери физичких, психичких, социјалних и здравствених својстава човека, који омогућавају да се рад изведе на сврсисходан, примерен и задовољавајући начин (Допсај и др., 2010). Последице неодговарајућих физичких способности, односно њихове развијености испод критичног нивоа за потребе функционисања појединца, утичу на недовољан ниво радних способности. Смањење радних способности (као последица смањења физичких способности) уочава се у свим друштвеним сферама и то у односу на здравствени, економски, друштвено-социјални, едукативни и безбедносни аспект (Trottier, Brown, 1994). Технолошка револуција је омогућила да се данас, у раду и производњи, заступљеност енергије људских мишића смањи са некадашњих 95% на 1%, уз сталну тенденцију опадања. Тај, позитиван цивилизацијски помак је обезбедио лагоднији живот и повећање животног стандарда, али је имао и неке негативне ефекте, као што су смањење обима и недовољан квалитет кретања – појава хипокинезије. Тај, негативни ефекат се испољио као повећање ризика за здравствени статус, најчешће у виду обољења кардиоваскуларног система и адипозност, што је условило смањење физичке и радне способности. Због тога је Светска здравствена организација прогласила хипокинезију за самосталан чинилац ризика за здравље (Hass, Feigenbaum, Franklin, 2001; Митић, 2001). Међутим, савремени начини употребе техничких средстава нису успели да искључе људски фактор када је у питању посао који обављају радници Министарства унутрашњих послова (МУП). Начин рада и дужности полицајаца захтевају висок ниво моторичких – физичких способности. Моторичке способности су један од

чинилица којима се обезбеђују услови за делотворност полицајаца током извршења професионалних задатака (Благојевић, Допсај, Вучковић, 2006). Неки аутори наводе да, у обављању полицијског посла, само 5% укупног радног времена захтева развијене опште или специјалне физичке способности, јер су полицијски службеници у највећој мери усмерени на канцеларијски посао (Lord, 1998; Sorensen *et al.*, 2000). Такав податак је неоспоран, али се поставља питање последица које могу настати уколико је полицајац неодговарајуће припремљен у тренутку када је неопходно употребити опште или специјалне физичке способности. У критичним тренуцима, одговарајуће моторичке способности се издвајају као један од основних услова за успешно решавање професионалних обавеза радника МУП, нарочито при употреби средстава принуде и приликом пружању помоћи угроженима у природним катастрофама и елементарним непогодама, јер омогућавају да се професионални задаци обаве одговарајућом брзином, спретношћу, снагом, координацијом, прецизношћу и одговарајућим интензитетом и издржљивошћу (Благојевић, 2002; Благојевић и др., 2006). Истраживања су показала статистички значајну повезаност физичке припремљености и делотворности обављања полицијског посла, а утврђена је и статистички значајна повезаност између нивоа физичке припремљености и здравља полицајаца (Цопау, Цхарлес, 1998; Милошевић, Гавриловић, Иванчевић, 1988; Милошевић и др., 1995; Допсај, Вучковић, Благојевић, 2007; Вучковић, Благојевић, Допсај, 2011). Из наведених разлога, у систему селекције и за време рада у полицији један од показатеља су праћење и провера нивоа развијености моторичких способности (Lord, 1998; Anderson, Plecas, Segger, 2001; Допсај, Вучковић, 2006; Допсај и др., 2007). Током обуке или школовања полицијског кадра у оквиру предмета Специјално физичко образовање (СФО) реализују се програми који имају задатак да утичу на развој основних физичких способности (базичних моторичких способности), уз потребну едукацију о њима (Благојевић, 2002; Вучковић и др., 2011), а након заснивања радног односа, полицијски службеници су дужни да, уз стручну помоћ, одржавају прописани моторички статус. Тестирања моторичких способности полицијских службеника се спровode два пута годишње, што је дефинисано Програмом стручног усавршавања полицијских службеника МУП Републике Србије (Јанковић *et al.*, 2010).

Због значаја које моторичке способности имају у систему селекције, обуке, школовања и контроле нивоа њихове развијености међу припадницима полицијског кадра, постоји стална потреба за новим моделима и усавршавањем програма обуке, развоја и контроле достигнутог

нивоа општих и специфичних моторичких способности (Андерсон *et al.*, 2001; Допсај и др., 2007). Циљ овог рада је да прикаже актуелан начин процене моторичких способности у систему Министарства унутрашњих послова Републике Србије, односно идентификацију моторичких способности које се процењују, идентификацију моторичких способности које се у садашњем систему не процењују а од значаја су за успешно обављање професионалних задатака, као и да предложи примену нових тестова којима би се моторичке способности, идентификоване као недостајуће, процењивале у будућем периоду.

Моторичке способности у систему МУП Републике Србије

Тражени ниво надпросечних физичких способности је неопходно проверавати, односно обезбедити прилив повратних информација о стању опште и специфичне утренираности, која приказује радну ефикасност припадника МУП Републике Србије (Допсај и др., 2002; Благојевић и др., 2006; Вучковић и др., 2011). Може се уочити да су полицијски службеници дужни да, уз стручну помоћ, индивидуално одржавају одговарајући ниво физичких способности, које се проверавају два пута годишње, што је предвиђено Програмом стручног усавршавања полицијских службеника МУП Републике Србије. Такође, физичке способности се проверавају приликом селекције кандидата и током школовања за рад у МУП Републике Србије, како би изабрана популација представљала репрезентативно селектоване појединце с најквалитетнијом физичком основом за потребе едукације и касније, професионалне надлежности (Допсај и др., 2007). За потребе образовања – школовања полицајаца у Републици Србији постоје две школске установе: Центар за основну полицијску обуку (ЦОПО) у Сремској Каменици и Криминалистичко-полицијска академија (КПА) у Београду.

Процена базично-моторичких способности у ЦОПО

Приликом конкурсисања кандидата за упис у ЦОПО процењују се:

- брзинска експлозивна снага мишића руку – процењује се тестом максималног броја ураћених склекова у временском интервалу од 10 секунди (СК);
- брзинска издржљивост мишића прегибача трупа – процењује се тестом максималног броја претклона трупом (трбушњаци) у временском интервалу од 30 секунди (ТР);
- брзинска снага мишића ногу – процењује се тестом скока у даљ из места (ДАЉ);

- општи аеробни потенцијал организма – процењује се Куперовим тестом трчања, тј. максималним пређеним путем израженим метрима у временском интервалу од 12 минута (КТ) и
- едукативни моторички потенцијал – процењује се тестом слалома са три лопте (СЛ).

Сваки тест процене базично-моторичког статуса се вреднује од 0 до 5 поена, при чему укупан максималан број поена износи 25. Оцену „не задовољава” добија кандидат који освоји укупно 7 или мање поена, односно који на два теста освоји 0 поена. На крају едукативног процеса сви уписани кандидати се поново тестирају. Норме и оцене су исте као и на провери базично-моторичког статуса за упис на ЦОПО, а просечна оцена улази у завршну оцену курса и мора бити позитивна (http://www.sopo.edu.rs/Provera_fizickih_sposobnosti_opis_pojedinih_vezbi-224-1). У табели 1 су приказани норме које кандидати за упис на ЦОПО морају да испуне, тестови који се примењују и начин бодовања кандидата.

Број поена	КАНДИДАТИ				
	СЛ (сек.)	СК (бр)	ДАЉ (цм)	ТР (бр)	КТ (м)
0	43,1+	0–6	–200	–19	–2400
1	43,0–38,1	7	201–209	20–21	2550
2	38,0–33,1	8	210–219	22–23	2700
3	33,0–28,1	9–10	220–229	24–25	2850
4	28,0–23,1	11	230–239	26–27	3000
5	–23,0	12 +	240+	28+	3000 +
Број поена	КАНДИДАТКИЊЕ				
	СЛ (сек.)	СК (бр)	ДАЉ (цм)	ТР (бр)	КТ (м)
0	48,1+	0–2	–150	–13	–1750
1	48,0–43,1	3	151–159	14–15	1900
2	43,0–38,1	4	160–169	16–17	2050
3	38,0–33,1	5	170–179	18–19	2200
4	33,0–28,1	6	180–189	20–21	2350
5	–28,0	7+	190+	22+	2350+

Табела 1: Норме на провери базично-моторичког статуса за упис на ЦОПО

Вредности у табели 1 за тест СЛ су изражене у секундама (сек.), у тестовима СК и ТР бројем понављања, у тесту ДАЉ у центиметрима (цм) и у тесту КТ у метрима (м).

Процена базично-моторичких способности на КПА

Приликом конкурисања кандидата за упис на КПА процењују се:

- репетитивна снага мишића опружача руку – процењује се тестом максималног броја урађених склекова у временском интервалу од 10 секунди (СК);

- репетитивна снага мишића прегибача трупа – процењује се тестом максималног броја претклона трупом са засуком за мушкарце и без засука за жене, у временском интервалу од 30 секунди (ТР);
- брзинска снага мишића ногу – процењује се тестом скока у даљ из места (ДАЉ);
- експлозивна снага мишића ногу – процењује се Абалаковим тестом, тј. скоком у вис из места са замахом рукама (АБ);
- едукативни моторички потенцијал – процењује се тестом грчења и опружања (ГР);
- општи аеробни потенцијал организма – процењује се Куперовим тестом трчања, тј. максималним пређеним путем израженим метрима у временском интервалу од 12 минута (КТ);
- максимална изометријска сила мишића опружача леђа за мушкарце – процењује се тестом „мртво вучење” помоћу тензиометријске сонде, уз подршку хардверско-софтверског система (ЛЕЋА) и
- максимална изометријска сила мишића прегибача прстију доминантне шаке за девојке – процењује се тестом „стисак шаке” помоћу тензиометријске сонде, уз подршку хардверско-софтверског система (ШАКА).

Статус базично-моторичких способности се процењује према елиминационом критеријуму, а селекциони модел процене БМС се врши према методи генералног нивоа процене физичке припремљености, који применом истих тестова интегрално процењује максимални ниво базично-моторичких способности и изражава га помоћу генералног бодовног скорa (Допсај и др., 2007). Бодовни скор се израчунава према следећим формулама:

Мушкарци

$$\text{БМС} = ((-152.576 + (1.08862 * \text{ТР}) + (2.11874 * \text{СК}) + (0.168996 * \text{ЛЕЋА}) + (0.0118282 * \text{КТ}) - (0.629321 * \text{ГР}) + (0.306303 * \text{ДАЉ}) + (0.810256 * \text{АБ})) / 100) * 20$$

Девојке

$$\text{БМС} = ((-70.0151 + (0.229022 * \text{ДАЉ}) - (0.477988 * \text{ГР}) + (0.0110315 * \text{КТ}) + (0.527862 * \text{ШАКА}) + (1.54213 * \text{СК}) + (1.01215 * \text{ТР}) + (0.705099 * \text{АБ})) / 100) * 20$$

Максималан број поена је 20, а кандидати који имају мање од 4 бода не задовољавају критеријум за пријем на КПА.

Током студија, базично-моторичке способности студената се процењују у оквиру предмета Специјално физичко образовање, применом батерије тестова којом се утврђује ниво развијености физичких способности потребних за рад у МУП Републике Србије и којом се процењују:

- репетитивна снага мишића опружача руку – процењује се тестом од 15 склекова урађених у задатом временском интервалу за мушкарце и максималним бројем урађених склекова у временском интервалу од 10 секунди за девојке (СК);
- репетитивна снага мишића прегибача руку – процењује се тестом од 10 урађених згибова у задатом временском интервалу за мушкарце и 2 урађена згиба без временског ограничења за девојке (ЗГ);
- репетитивна снага мишића прегибача трупа – процењује се тестом максималног броја претклона трупом са засуком за мушкарце и без засука за жене, у временском интервалу од 30 секунди (ТР);
- брзинска снага мишића ногу – процењује се тестом скока у даљ из места (ДАЉ);
- максимална изометријска сила мишића опружача леђа – процењује се тестом „мртво вучење” помоћу тензиометријске сонде, уз подршку хардверско-софтверског система (ЛЕЂА);
- максимална изометријска сила мишића опружача ногу – процењује се помоћу тензиометријске сонде, уз подршку хардверско-софтверског система (НОГЕ);
- максимална изометријска сила мишића прегибача прстију леве и десне шаке – процењује се тестом „стисак шаке” помоћу тензиометријске сонде, уз подршку хардверско-софтверског система (ШАКА) и
- општи аеробни потенцијал организма – процењује се Куперовим тестом трчања, тј. максималним пређеним путем израженим у метрима у временском интервалу од 12 минута (КТ) (Допсај и др., 2002; Благојевић и др., 2006; Допсај и др., 2007; Вучковић и др., 2011).

У табелама 2–5 су приказани норме које студенти КПА морају да испуне како би положили део испита из предмета Специјално физичко образовање, тестови који се примењују и начин оцењивања у зависности од постигнутог резултата.

Оце- на	ШАКА_Л (ДН)	ШАКА_Д (ДН)	ЛЕЂА (ДН)	НОГЕ (ДН)	ДАЉ (цм)	СК (бр)	ТР (бр)	ЗГ (бр)	КТ (м)
10	72.15	77.47	214.71	228.61	250	10.9	30	14.93	3200
9	67.34	72.3	200.46	210.68	243	12.05	28	17.82	3050
8	64.13	68.86	190.96	198.73	237	13.19	26	20.7	2900
7	56.11	60.25	167.2	168.86	228	14.34	24	23.59	2750
6	52.1	55.94	155.32	153.92	220	15.48	22	26.47	2600
5	52.09	55.93	155.31	153.91	219	15.49	21	26.48	2599

Табела 2: Норме за студенте 1. године КПА – мушкарци

Оце- на	ШАКА_Л (ДН)	ШАКА_Д (ДН)	ЛЕЂА (ДН)	НОГЕ (ДН)	ДАЉ (цм)	СК (бр)	ТР (бр)	ЗГ (бр)	КТ (м)
10	44.24	48	138.98	151.9	205	9	28	3	2500
9	41.21	44.54	129.54	140.77	192	8	26	2.9	2335
8	39.19	42.23	123.25	133.35	185	7	24	2.8	2250
7	34.13	36.47	107.53	114.8	172	6	22	1.7	2070
6	31.61	33.59	99.66	105.53	165	5	20	1.6	1980
5	31.6	33.58	99.65	105.52	164	4	19	0	1979

Табела 3: Норме за студенте 1. године КПА – девојке

Оце- на	ШАКА_Л (ДН)	ШАКА_Д (ДН)	ЛЕЂА (ДН)	НОГЕ (ДН)	ДАЉ (цм)	СК (бр)	ТР (бр)	ЗГ (бр)	КТ (м)
10	77	81.11	22.92	237.53	255	10.06	31	13.83	3200
9	71.57	75.39	206.11	219.1	248	11.02	29	14.93	3075
8	67.96	71.58	196.24	206.82	240	12.96	27	19.14	2950
7	58.92	62.06	171.55	176.11	232	13.92	25	21.25	2825
6	54.41	57.29	159.21	160.75	225	14.89	23	23.36	2700
5	54.4	57.28	159.2	160.74	224	14.9	22	23.37	2699

Табела 4: Норме за студенте 2. и 3. године КПА – мушкарци

Оце- на	ШАКА_Л (ДН)	ШАКА_Д (ДН)	ЛЕЂА (ДН)	НОГЕ (ДН)	ДАЉ (цм)	СК (бр)	ТР (бр)	ЗГ (бр)	КТ (м)
10	49.87	51.79	139.51	142.75	207	10	29	5	2530
9	46.16	48.34	130.58	119.51	194	9	27	4	2350
8	43.7	46.03	124.63	104.01	188	8	25	3.8	2260
7	37.52	40.28	109.75	65.27	173	7	23	3.7	2110
6	34.44	37.4	102.31	45.9	166	6	21	2	2000
5	34.43	37.39	102.3	45.89	165	5	20	1	1999

Табела 5: Норме за студенте 2. и 3. године КПА – девојке

Вредности у табелама 2–5 за тестове ШАКА_Л, ШАКА_Д, ЛЕЂА И НОГЕ су изражене у декањутнима (ДН), у тестовима СК, ТР и ЗГ у броју понављања, у тесту ДАЉ у сантиметрима (цм) и у тесту КТ у метрима (м).

Процена базично-моторичких способности радника опште надлежности у МУП Републике Србије

Приликом провера физичких способности радника МУП Републике Србије, користи се батерија тестова којом се процењују:

- репетитивна снага мишића опружача руку – процењује се тестом максималног броја урађених склекова у временском интервалу од 10 секунди (СК);
- брзинска снага мишића ногу – процењује се тестом скока у даљ из места (ДАЉ);
- репетитивна снага мишића прегибача трупа – процењује се тестом максималног броја претклона трупом (трбушњаци) у временском интервалу од 30 секунди (ТР);
- динамичка снага ногу (максимална брзина трчања) – процењује се тестом трчања на 50 метара максималном брзином из високог старта (50 м) и
- општи аеробни потенцијал организма – процењује се Куперовим тестом трчања, тј. максималним пређеним путем израженим метрима у временском интервалу од 12 минута (КТ) (Вучковић и др., 2011).

Како се наводи у Програму стручног усавршавања полицијских службеника МУП Републике Србије, сваки тест се вреднује оценом од 1 до 5 поена, док завршна оцена представља аритметичку средину укупног збира оцена без децимала. Ако радник на тој провери у неком од елемената добије недовољну оцену, закључна оцена на провери је недовољан (1) и упућује се на допунску проверу, након које се полицијском службенику умањује коефицијент плате за 10% за један месец за сваку наставну област из које и после допунске провере закључна оцена буде недовољна.

У табелама 6 и 7 су приказани норме које полицијски службеници опште надлежности морају да испуне како би положили провере базично-моторичких способности, тестови који се примењују и начин оцењивања у зависности од постигнутог резултата и старосне доби (година живота) у тренутку полагања.

Година	Оцена	СК (бр)	ТР (бр)	ДАЉ (цм)	50 м (сек.)	КТ (м)
20–25	1	–8	–16	–193	8.11+	–2200
	2	9–10	17–19	194–212	8.10–7.70	2021–2450
	3	11–12	20–22	213–231	7.69–7.29	2451–2700
	4	13–14	23–25	232–250	7.28–6.88	2701–2900
	5	15+	26+	251+	–6.87	2901+
26–30	1	–8	–15	–187	8.33+	–2100
	2	9–10	16–18	188–205	8.32–7.91	2101–2350
	3	11–12	19–21	206–223	7.90–7.49	2351–2600
	4	13–14	22–24	224–241	7.48–7.07	2601–2800
	5	15+	25+	242+	7.06–	2801+
31–35	1	–7	–14	–182	8.55+	–2000
	2	8–9	15–17	183–200	8.54–7.11	2001–2250
	3	10–11	18–20	201–218	7.10–7.67	2251–2500
	4	12–13	21–23	219–236	7.66–7.23	2501–2700
	5	14+	24+	237+	7.22–	2701+

36–40	1	–7	–13	–178	8.68 +	–1900
	2	8–9	14–16	179–195	8.67–8.25	1901–2150
	3	10–11	17–19	196–212	8.24–7.81	2151–2400
	4	12–13	20–22	213–229	7.80–7.37	2401–2600
	5	14+	23+	230+	7.36–	2601+
41–40	1	–6	–12	–174	8.85+	–1800
	2	7–8	13–14	175–191	8.84–8.39	1801–1950
	3	9–10	15–16	192–208	8.38–7.95	1951–2100
	4	11–12	17–18	209–225	7.94–7.50	2101–2300
	5	13 +	19 +	226 +	7.49 –	2351 +

Табела 6: Норме за полицијске службенике – мушкарци

Година	Оцена	СК (бр)	ТР (бр)	ДАЉ (цм)	50 м (сек.)	КТ (м)
20–25	1	–3	–10	–145	10.1+	–1680
	2	4–5	11–12	146–162	10.0–9.70	1681–1854
	3	6–7	13–14	163–171	9.60–9.30	1855–2027
	4	8–9	15–16	172–179	9.20–8.90	2028–220
	5	10+	17+	180+	–8.80	2201+
26–30	1	–2	–9	–140	10.40+	–1620
	2	3–4	10–11	141–150	10.30–10.00	1621–1794
	3	5–6	12–13	151–160	9.90–9.60	1795–1967
	4	7–8	14–15	161–170	9.50–9.20	1968–2140
	5	9+	16+	171+	–9.10	2141+
31–35	1	–2	–8	–137	10.70+	–1562
	2	3–4	9–10	138–146	10.60–10.30	1563–1736
	3	5–6	11–12	147–155	10.20–9.90	1737–1909
	4	7	13–14	156–164	9.80–9.50	1910–2082
	5	8+	15+	165+	–9.40	2083+
36–40	1	–2	–7	–134	10.90+	–504
	2	3	8–9	135–143	10.80–10.50	1505–1678
	3	4–5	10–11	144–152	10.40–10.10	1679–1851
	4	6	12–13	153–161	10.00–9.70	1852–2024
	5	7+	14+	162+	–9.60	2025+
41–45	1	–1	–6	–130	11.20+	–1444
	2	2–3	7–8	131–139	11.10–10.80	1445–1615
	3	4	9–10	140–148	10.70–10.40	1616–1783
	4	5	11–12	149–157	10.30–10.00	1784–1957
	5	6+	13+	158+	–9.90	1958+

Табела 7: Норме за полицијске службенике – жене

Вредности у табелама 6 и 7 за тестове СК и ТР су изражене у броју понављања, у тесту ДАЉ у сантиметрима (цм), у тесту 50 м у секундама (сек.) и у тесту КТ у метрима (м).

Анализа тестова

Батерије тестова за проверу базично-моторичких способности су осмишљене тако да покривају најзначајније области моторичког и радног простора из аспекта професионалне припремљености полицајаца (Благојевић и др., 2006; Допсај и др., 2007; Вучковић и др., 2011). Када се узму у обзир тестови за процену базично-моторичких способности који се реализују у ЦОПО, КПА и МУП Републике Србије, може се закључити да се процењују следеће способности: репетитивна снага, брзинска снага, експлозивна снага, максимална изометријска сила, општи аеробни потенцијал и едукативни моторички потенцијал.

	ЦОПО	КПА упис	КПА студије	МУП
Репетитивна снага мишића опружача руку	X	X	X	X
Репетитивна снага мишића прегибача руку			X	
Репетитивна снага мишића прегибача трупa	X	X	X	X
Експлозивна снага мишића ногу		X		
Брзинска снага мишића ногу	X	X	X	X
Максимална брзина трчања				X
Општа аеробна моћ организма	X	X	X	X
Процена едукативног моторичког потенцијала	X	X		
Максимална изометријска сила опружача леђа		X	X	
Максимална изометријска сила опружача ногу			X	
Максимална изометријска сила прегибача прстију		X	X	

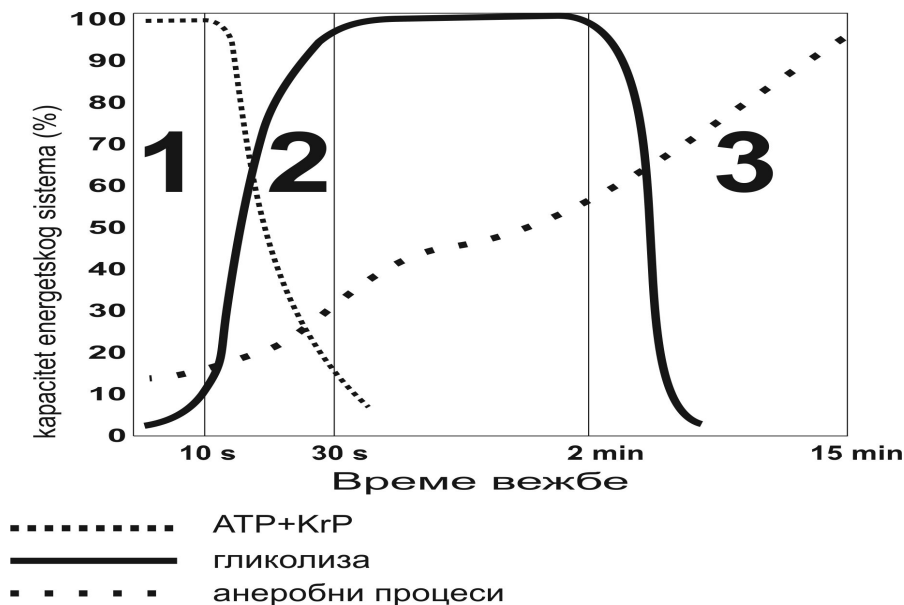
Табела 8: Збирни приказ моторичких способности у систему МУП Републике Србије

У истраживањима спроведеним на популацији полицајаца (Farenholtz, Rhodes, 1986; Bonneau, Brown, 1995; Андерсон *et al.*, 2001), као доминантне моторичке способности, чији је висок ниво неопходан за успешно решавање професионалних задатака, издвајају се мишићна снага и општа мишићна издржљивост. На основу табеле 8 може се закључити да постојећи тестови процењују те две моторичке способности, као и показатеље мишићне силе која је основ за испољавање високог нивоа различитих облика мишићне снаге (Јанковић *et al.*, 2010; Димитријевић *et al.*, 2011).

Међутим, постојећим тестовима није могуће процењивати спретност као једну од моторичких способности. Под појмом спретности уопштено се подразумева сложена моторичка способност, односно способност доброг, правилног, брзог, делотворног и прецизног моторичког реаговања у сложеним кретним ситуацијама. Спретност зависи од нивоа развијености свих осталих физичких својстава и њихове реализационе усаглашености, тј. координираности рада различитих органских система (мишићног, нервног, ендокриног и сензорног) у новонасталим и променљивим кретним ситуацијама. У пракси су до сада дефинисана два вида спретности: општа и специфична. Општа спретност подразумева способност извођења координацијски сложених моторичких задатака, који припадају категорији природних облика кретања (разне комбинације трчања, скакања, пузања, пењања или котрљања). Специфична спретност подразумева способност извођења координацијски сложених моторичких задатака, који припадају категорији професионалних облика кретања, односно представљају технике Специјалног физичког образовања (Кукољ, 1996; Благојевић, 2002; Вучковић и др., 2011). Управо специфична спретност, као моторичка способност која се не процењује актуелним тестовима, може бити добар показатељ потенцијала будућих радника МУП Републике Србије. Сложеност специфичне спретности из њеног, дефинишућег аспекта, као и потенцијално добри резултати на тесту којим би се специфична спретност процењивала како приликом селекције, тако и приликом провера достигнутих нивоа моторичких способности током рада, могли би послужити као претпоставка за успешно обављање полицијског посла у реалним ситуацијама.

Када се посматрају тестови за процену базично-моторичких способности који се користе у ЦОПО, КПА и МУП Републике Србије из аспекта времена потребног за њихову реализацију, може се закључити да се тестови за процену репетитивне снаге мишића опружача руку, експлозивне и брзинске снаге, максималне брзине трчања и максималне изометријске силе изводе у временском интервалу до 10 секунди. Тестови за процену репетитивне снаге мишића прегибача руку и мишића прегибача тупа изводе се у временском интервалу до 30 секунди. Предвиђено максимално време теста за процену моторичког едукативног потенцијала – слалом с три лопте, износи 48,1 секунду за кандидаткиње и 43,1 секунду за кандидате. Тест за процену опште аеробне способности организма – Куперов тест, стандардизован је и траје тачно 12 минута. У односу на енергетске механизме ресинтезе аденозинтрифосфата (АТФ), а на основу трајања и интензитета рада (графикон 1), наведене тестове можемо класификовати у три групе:

- анаеробно–алактатни тестови за процену експлозивне снаге, брзинске снаге и максималне изометријске силе мишића су максималног интензитета и изводе се у кратком временском интервалу до 5 секунди;
- комбиновано анаеробно–алактатни и анаеробно–лактатни тестови за процену репетитивне снаге мишића су субмаксималног интензитета и изводе се у временском интервалу од 10 до 30 секунди и
- аеробни тестови за процену опште аеробне способности организма, који се изводе у временском интервалу од 12 минута.

Графикон 1: Приказ енергетских извора у функцији времена

Из графикона 1 се може закључити да актуелни тестови не процењују анаеробно-гликолитички енергетски систем. Приликом обављања професионалних обавеза или у оквири употребе средстава принуде, полицијски службеници се сусрећу са следећим облицима кретања и моторичких задатака: трчање, скакање, пузање, одржавање равнотеже, повлачење, пењање, подизање терета, ношење терета, одгуривање, привлачење, борење, вучење терета (Osborn, 1976; Farenholtz, Rodes, 1986). У највећем броју случајева, такви облици кретања се одвијају у временским интервалима од 60 до 120 секунди, при чему је интензитет извођења покрета у субмаксималном и максималном режиму рада (Андерсон *et al.*, 2001).

Закључак

Природа и врста физичке активности испољена интензитетом и трајањем постављају различите захтеве процесима који обезбеђује енергију неопходну за мишићни рад, који може бити лаког, умереног, великог, субмаксималног и максималног интензитета. Свеукупни биохемијски процеси и енергетика мишићне активности се заснивају на разградњи и обнављању АТП. У зависности од карактера, интензитета и трајања рада, енергија се обезбеђује различитим биохемијским процесима ресинтезе АТП, која се остварује уз помоћ три механизма:

- механизма креатинкиназе (анаеробно–алактатни) при раду максималним интензитетом, који доминатно обезбеђује ресинтезу АТП у временском интервалу од 6 до 8 секунди, па до 15–20 секунди;
- механизма гликолизе (анаеробно–лактатни) при раду субмаксималног и великог интензитета, у временском интервалу од 10 секунди до 2,30 минута и
- оксидативног (аеробног) механизам при раду лаког и умереног интензитета, у временском интервалу од 2 минута и више.

Током физичких активности, ретко се срећу само аеробни или само анаеробни облици стварања енергије, јер је најчешће реч о комбиновању процеса у зависности од наведених чинилаца (Guyton, 1985; Astrand, Rodahl, 1986; Николић, 1995; McArdle, Katch, Katch, 2007). Физички радни капацитет је одређен процесима који обезбеђују енергију за рад мишића, а на основу тестирања којим се обухватају време рада и дозирање нивоа оптерећења може се донети закључак о нивоу одређене физичке способности (Николић, 1995).

Анализом постојећих тестова за процену моторичких способности у систему МУП Републике Србије, може се закључити да постоји потреба да се изради тест којим ће се процењивати специфична спретност полазника основних полицијских курсева, студената и радника МУП Републике Србије. Такође, такав тест би требало да се изводи у временском интервалу од 90 до 120 секунди, при субмаксималном интензитету рада, док решавање задатака теста треба да симулира савладавање проблема с којима се будући и садашњи полицијски службеници сусрећу током извршавања професионалних обавеза.

У водећим полицијама света, као што су полиције земаља Северне Америке, Аустралије и Западне Европе, у процесу селекције и контроле нивоа моторичких способности полицијских службеника користе се тестови–полигони који управо имају за циљ процењивање специфичне спретности и који се изводе при субмаксималном и максималном интензитету у трајања до 150 секунди (Farenholtz, Rhodes, 1986; Arvey *et al.*, 1992; Bonneau, Brown, 1995; Андерсон *et al.*, 2001; Adams *et al.*, 2010).

Потребно је да нови тест–полигон за полазнике курса, студенте и раднике МУП процењује способност брзог, тачног и спретног извођења специфичних кретања у анаеробно–гликолитичком режиму рада, да је валидан, објективан и поуздан.

Изразом и применом теста–полигона могао би се подићи ниво квалитета у систему селекције и едукације из аспекта специфичних моторичких способности неопходних за прикладно, успешно и безбедно обављање полицијског посла.

Литература:

1. Adams, J., Schneider, J., Hubbard, M., McCullough, T., Cheng, D., Simms, K., Simms, K., Hartman, J., Hinton, P., Strauss, D. (2010): Measurement of functional capacity requirements of police officers to aid in development of an occupation-specific cardiac rehabilitation training program, *Baylor University Medical Center Proceedings*, 23(1), 7–10.
2. Anderson, G., Plecas, D., Segger, T. (2001): Police officer physical ability testing: Re-validating a selection criterion, *Policing: An International Journal of Police & Management*, 24(1), 8–31.
3. Arvey, R., Landon, T., Nutting, S., Maxwell, S. (1992): Development of Physical Ability Tests for Police Officers: A Construct Validation Approach, *Journal of Applied Psychology*, 77(6), 996–1009.
4. Astrand, P.-O., Rodahl, K. (1986): *Textbook of work physiology: Physiological bases of exercise*, McGraw–Hill.
5. Blagojević, M. (2002): *Uticaj nastave specijalno fizičkog obrazovanja na promene morfoloških i motoričkih karakteristika studenata policijske akademije*, M. Blagojević, Beograd.
6. Blagojević, M., Dopsaj, M., Vučković, G. (2006): *Specijalno fizičko obrazovanje 2*, Policijska akademija, Beograd.
7. Bonneau, J., Brown, J. (1995): Physical ability, fitness and police work, *Journal of Clinical Forensic Medicine*, (2), 157–164.
8. Copay, A., Charles, M. (1998): Police academy fitness training at the Police Training Institute, University of Illinois, *Policing: An International Journal of Police Strategies & Management*, 21(3), 416–431.
9. Dimitrijević, R., Janković, R., Koropanovski, N., Dopsaj, M. (2011): Influence of three different program content of the special physical education instruction on the status of basic–motor abilities of the students of the Academy of criminalistic and police studies, *Archibald Reisse Days* (pp. 133–143), Academy of Criminalistic and Police Studies, Belgrade.
10. Dopsaj, M., Blagojević, M., Marinković, B., Miljuš, D., Vučković, G., Koropanovski, N., Ivanović, J., Atansov, D., Janković, R. (2010): *Modelne karakteristike antropometrijskih pokazatelja i bazično-motoričkih sposobnosti (BMS) zdravih i treniranih mladih osoba oba pola – populacioni pokazatelji Republike Srbije*, Forma, Bajina Bašta.

11. Dopsaj, M., Milošević, M., Blagojević, M., Vučković, G. (2002): Evaluacija valjanosti testova za procenu kontraktilnog potencijala mišića ruku kod policajaca, *Bezbednost*, Beograd, 44(3), 434–444.
12. Dopsaj, M., Vučković, G. (2006): Pokazatelji maksimalne sile pregibača leve i desne šake u funkciji selekcionog kriterijuma za potrebe policije, *Sport Mont*, 4(10–11), 148–154.
13. Dopsaj, M., Vučković, G., Blagojević, M. (2007): Normativno–selekциони kriterijum za procenu bazično motoričkog statusa kandidata za prijem na studije Kriminalističko-policijske akademije u Beogradu, *Bezbednost*, Beograd, 49(4), 166–183.
14. Farenholtz, D., Rhodes, C. (1986): Police officer physical abilities study, *Justice Institute of British Columbia*.
15. Guyton, A. C. (1985): *Medicinska fiziologija*, Medicinska knjiga, Beograd–Zagreb.
16. Hass, C., Feigenbaum, M., Franklin, B. (2001): Perception of resistance training for healthy populations, *Sports Medicine*, 31(14), 953–964.
17. Janković, R., Dimitrijevic, R., Koropanovski, N. (2010): Changes of students aerobic ability on Academy of criminalistic and police studies during first three years of education, *International Scientific Conference: PHYSICAL ACTIVITY FOR EVERYONE* (pp. 163–168), Beograd.
18. Janković, R., Dimitrijević, R., Koropanovski, N., Vučković, G., Dopsaj, M. (2010): Promene maksimalne izometričke sile opružaća leđa i nogu kod studenata Kriminalističko-policijske akademije u toku prve tri godine studija, *XIV MEĐUNARODNI NAUČNI SKUP FIS KOMUNIKACIJE 2010 u sportu, fizičkom vaspitanju i rekreaciji* (str. 129–142), Niš.
19. Kukolj, M. (1996): *Opšta antropomotorika*, Fakultet Sporta i Fizičkog Vaspitanja Univerzitet u Beogradu, Beograd.
20. Lord, V. (1998): Swedish police selection and training: issues from a comparative perspective, *Policing: An International Journal of Police Strategies & Management*, 21(2), 280–292.
21. McArdle, W. D., Katch, I. F., Katch, V.L. (2007): *Exercise Physiology: Nutrition, Energy, and Human Performance*, Lippincott Williams & Wilkins, Philadelphia.
22. Milošević, M., Arlov, D., Blagojević, M., Stojičić, R., Dopsaj, M., Milić, Z. (1995): Analiza uticaj jednogodišnjeg aerobnog tretmana na studente Policijske akademije, *Bezbednost*, 37(6), 830–836.
23. Milošević, M., Gavrilović, P., Ivančević, B. (1988): *Modeliranje i upravljanje sistemom samoodbrane*, Naučna knjiga, Beograd.
24. Mitić, D. (2001): *Rekreacija*, Fakultet sporta i fizičkog vaspitanja, Beograd.
25. Nikolić, Z. (1995): *Fiziologija fizičke aktivnosti*, Fakultet fizičke kulture, Beograd.
26. Osborn, D. (1976): Validation physical agility tests, *The Police Chief*, 43, 43–46.
27. Sorensen, L., Smolander, J., Louhevaara, V., Korhonene, O., Oja, P. (2000): Physical activity, fitness and body composition of Finnish police officers: a 15-year follow-up study, *Occupational Medicine*, 50(1), 3–10.

28. Trotter, A., Brown, J. (1994): Occupational health in police work: a Canadian perspective, *Journal of Clinical Forensic Medicine*, (1), 39–42.
29. Vučković, G., Blagojević, M., Dopsaj, M. (2011): *Specijalno fizičko obrazovanje 2*, Kriminalističko-policijska akademija, Beograd.
30. http://www.copo.edu.rs/Provera_fizickih_sposobnosti___opis_pojedinih_vezbi-224-1

Status and Possibility of Improvement Motor Skills Estimates in the System of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Serbia

Summary: One of the aims of physical education is to develop a global awareness of the social importance of physical exercise and development of technological methods for improving psychological and physical abilities, which can be described as a system composed of relatively independent factors in the sphere of physical, psychological, social and health characteristics of men, which allow the work out in effective, appropriate and satisfactory manner. Adequate motor skills stand out as one of the main prerequisites for the successful resolution of professional duties of police officers. Because of the importance of motor skills have in the system of selection, training, education and control their level of development of police personnel, there is a constant need for new models, improving training, development and control of the achieved level of motor skills. Aim is to present current methods of estimates motor skills in the system of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Serbia; the identification of motor skills that are assessed; identification of motor skills with assessment of the current system is not represented and are of importance for the successful performance of professional duties; proposal on implementation of new tests which identified to be missing motor skills evaluated in the future. From the analysis of existing tests, it can be concluded that there is a need to construct a test that will assess the specific skills of students, attendants of basic police courses and ministry employees. It is necessary that the new test – a polygon assesses the ability of ground fast, accurate and agile execution of specific movements in the anaerobic-glycolytic mode, to be valid, objective and reliable. Constructing and implementing the test – a polygon, it could be achieved raising of the quality level in the system of selection and training in terms of specific motor skills necessary for appropriate, effective and safe performance of police work.

Keywords: the Police, Motor Skills, State Analysis, Tests

III

ДУШТВЕНИ И ПРАВНО - ЕКОНОМСКИ ОКВИР БЕЗБЕДНОСТИ

РАДОМИР Г. ЗЕКАВИЦА*
Криминалистичко-полицијска академија
Београд

УДК 321.7(4-664)
316.42(4-664)
ИД БРОЈ 192638220
Оригиналан научни рад
Примљен: 17.04.2012
Одобрен: 03.06.2012

ДРЖАВЕ У ТРАНЗИЦИЈИ И ИЗАЗОВИ ЊИХОВЕ ДЕМОКРАТИЗАЦИЈЕ

Сажетак: У раду се анализира процес успостављања демократије у транзиционим друштвима, односно државама бившег реалсоцијализма. Најпре се анализира теоријска реконструкција појмова демократије и владавине права, а затим њихово остваривање у пракси. Аутор указује на кључне проблеме у демократизацији транзиционих друштава и изазове који је прате, посебно на пад легитимитета основних демократских институција (скупштина, влада, политичке странке) и висок степен разочарења грађана у успех транзиције. У раду се затим анализирају узроци тог незадовољства и разлози делимичног успеха у транзицији постсоцијалистичких држава, које аутор види, пре свега, у неспособности политичке елите одговорне за спровођење демократизације транзиционих друштава, односно начину на који је тај процес спроведен.

Кључне речи: транзиција, демократизација, демократија, владавина права, реалсоцијализам

Увод

Крахом реалсоцијализма је дат одговор на питање избора водећег макроекономског и политичког система савременог друштва. Избор је пао на либералну, грађанску концепцију друштва, што је подразумевало почетак изградње кључних демократских институција у бившим комунистичким друштвима Источног блока и њихову трајну консолидацију. Демократизација тих друштава је била последња епизода знатно ширег

* radomir.zekavica@kpa.edu.rs

процеса демократских промена у свету које је Самјуел Хантингтон (Samuel Huntington) означио као „трећи талас” демократизације, а који је обухватио тридесетак ауторитарних политичких режима с подручја Европе, Азије и Латинске Америке (Huntington, 2004).

Преображај већине тих друштава ка либерално-демократској концепцији политичког и економског система није био безболан. Уколико пажњу усмеримо на европске државе бившег Источног блока, могуће је уочити значајне разлике међу њима. Процес демократизације је у неким спроведен релативно мирно, попут Пољске, Мађарске, бивше Чехословачке, Источне Немачке и Бугарске. Друге су прошле кроз период интензивних унутрашњих сукоб, који су довели до крвавог свргавања највиших представника политичке власти (Румунија) или до цепања вишенационалих држава, попут бившег СССР и Југославије.

Двадесет година након званичног идеолошко-политичког краха реалсоцијализма, значајан број држава које су му некада припадале и даље је у процесу транзиције и консолидације основних демократских вредности и институција. Списак тих вредности и уједно списак жељених циљева демократизације транзиционих друштава није мали. Он то није и не може бити управо због тога што је реч о темељној реконструкцији тих друштава која, осим промене званичне идеолошке парадигме, подразумева остваривање неопходних друштвено-политичких и економских услова за успешно функционисање демократије и стварање стабилних, поузданих и делотворних демократских институција. Та реконструкција је подразумевала и појмовно редефинисање демократије и њених основних институција и претпоставки.

Појмовно-теоријска реконструкција и проблеми практичног успостављања демократије у државама у транзицији

Успостављање демократије у транзиционим друштвима се испољило као процес који се развија у две основне равни: у равни њене теоријске реконструкције и у равни њеног практичног успостављања.

Теоријска рехабилитација демократије у посткомунистичким друштвима је била суочена с нешто мање проблема и препрека него што је то био случај с неким другим институцијама либерално-демократског друштва, попут владавине права. Разлог је тај што демократија у бившим социјалистичким државама није била у потпуности идеолошки дискредитована као продукт искључиво западног капиталистичког друштва, већ јој је давано значење политичког поретка који је тек у ам-

бијенту социјалистичког друштва испуњавао своју потпуну сврху и циљ у виду тзв. „социјалистичке демократије”. Основна идеја демократије – идеја владавине народа, није могла бити идеолошки занемарена у социјалистичком систему који је почивао на Марковим идејама потпуне људске еманципације (политичке и економске) и социјалне правде, критички људског отуђења и формалне демократије¹, неутралисању свих друштвених разлика, одумирању државе као инструмента класне и експлоататорске владавине, поштовању људске личности без обзира на њену националну или класну припадност и другим. Ако је судити према наведеним идејама, а сигурно и по Марковим намерама, његова теорија се, без сумње, може сврстати у ред изразито хуманих и напредних учења чији позитивни потенцијали не могу бити доведени у питање, бар не с теоријског становишта. Међутим, пракса социјалистичких држава је довела не само до негације неких кључних Маркових идеја, већ и до негације његове теорије у целини, што је у крајњем исходу довело до краха реалсоцијализма као суштински утопистичког пројек, без могућности његовог потпуног и примереног остваривања у пракси. Најрепрезентативнији пример политичке и практичне деградације неких од Маркових идеја јесте идеја о диктатури пролетеријата. У изворном Марковом тумачењу те идеје, диктатура пролетеријата је требало да буде привремена и прелазна фаза из капитализма у комунизам, попут Париске комуне, чија су основна стремљења била усмерена ка укидању стајаће војске и њеној замени наоружаним народом, укидању државне полиције и замени државне бирократије чиновницима које народ бира на основу општег права гласа (Маркс, 1986: 28). У пракси бољшевичке Русије, диктатура пролетеријата се брзо претворила у трајну диктатуру партије, што је, по логици ствари, убрзо довело о до диктатуре појединца, односно вође.

Наравно, слична пракса је забележена и у осталим државама социјализма. Притом, не треба изгубити из вида институте социјалистичке демократије који су имали стварно дејство у свеопштој демократизацији друштва, попут института радничког самоуправљања или друштвене својине. Управо је пракса радничког самоуправљања, рецимо, била разлог због којег су западни теоретичари демократије издвајали Југославију од осталих комунистичких режима, верујући да је радничко самоуп-

¹ У којој је мери демократија XIX века била формална и експлоататорска показује пример који Маркс наводи у *Капиталу*: „Вилијаму Вуду, деветогодишњаку, било је седам година и десет месеци када је почео да ради... Он долази сваки дан током недеље на посао у шест часова изјутра, а престаје тек око девет часова увече... Дакле, петнаесточасовни рад за седмогодишње дете” (Рорер, 1993: 149).

рављање облик демократије који би могао да се развија у позитивном правцу (Linc, Stepan, 1998: 282).

Међутим, и поред тога, тешко је порећи чињеницу да социјалистичка демократија у основи није била ништа мање формална од класичне либерално-грађанске демократије XIX века, коју је Маркс тако убедљиво критиковао. Ни једна ни друга нису успеле да успоставе танану равнотежу између политичке и економске демократије, односно између захтева за пуну политичку једнакост свих грађана и захтева да се та једнакост остварује у друштву с уједначеним социјално-економским позицијама различитих друштвених слојева. Социјалистичка демократија то није успела јер се од самог почетка (бољшевичке револуције) заснивала на пракси негирања политичке једнакости буржоазије и пролетеријата. Правна обесправљеност власника капитала је била практично оправдавана циљевима пролетерске револуције, али је, у суштини, означавала радикалан раскид са самом идејом демократије, у којој је правна једнакост свих један од основних императива. С друге стране, класична либерална демократија није формално негирала тај тип једнакости, али је у пракси, захваљујући самој логици капиталистичког система производње, где су приватна својина и профит као сврха сама по себи основна начела, довела до великог социјалног и економског јаза између појединих друштвених слојева и тиме до жртвовања идеје социјалне правде без које демократија (на шта је још Аристотел указивао) не може успешно да функционише.

Крахом реалсоцијализма, бивше социјалистичке државе су започеле суштинске унутрашње промене, чији је основни правац био и остао демократско друштво утемељено на начелима политичког и економског либерализма. Управо је тај тренутак означио почетак нове епохе, у којој се вредности демократског и либералног друштва, с мање или више основа, сматрају универзалним цивилизацијским вредностима. Легитимитет тог циља се данас тешко оспорава, а неретко и утемељује на реторици есхатолошког типа, попут Фукујамине (Francis Fukuyama) тезе о „крају историје” у виду окончања историјског процеса савременог друштва успостављањем либерално-демократског модела као једино преживелог и, самим тим, универзалног нормативно-идејног оквира у којем се може кретати даљи развој савременог света (Fukujama, 1998; Fukujama, 2007).

Развојни пут држава бившег социјалистичког блока је сасвим јасан, као и сложеност потешкоћа с којима су се оне на том путу сусреле.

Један од првих и најозбиљнијих проблема је било превазилажење недемократске природе социјалистичких режима. Према мишљењу по-

јединих аутора, карактеристике претходног недемократског режима су имале озбиљне последице за транзицију социјалистичких друштава. Заједничка карактеристика већине источноевропских земаља, а уједно и разлика у односу на земље Јужне Европе и Латинске Америке, је да је већина њих била извесно време тоталитарна. Изузетак од тог правила, у извесном смислу, јесте Пољска. Захваљујући солидно развијеном друштвеном плурализму, у којем су, осим партије, значајан утицај и улогу имали католичка црква и раднички синдикат „Солидарност”, Пољска је избегла озбиљнију тоталитаризацију друштва којој су биле изложене остале државе бившег Источног блока (Linc, Stepan, 1998: 306–350). Пример Румуније, с друге стране, указује на екстремну природу политичког система, коју Линц и Степан називају султанистичко-тоталитарним типом политичког режима, у којем није постојао ниједан нужан услов „споразумне транзиције” – постојање организованих, општепознатих и ненасилних демократских група у цивилном и политичком друштву, или постојање личности из режима које заступају меку линију и које су аутономне и расположене за преговоре о „договореној реформи” (Linc, Stepan, 1998: 438).

Према мишљењу Линца (Linc) и Степана (Stepan), демократска консолидација транзиционих друштава је подразумевала изградњу основних демократских институција у оквиру пет интерактивних арена које утичу једна на другу позитивно, што је неопходан услов за успешну консолидацију демократије у тим друштвима. Тих пет арена су: грађанско друштво, политичко друштво, владавина права, изградња делотворног државног апарата и економско друштво. Грађанско друштво подразумева постојање различитих друштвених покрета и грађанских удружења. Реч је, заправо, о неопходности постојања развијеног друштвеног плурализма и аутономних друштвених група способних за артикулацију сопствених интереса и циљева и критику друштва. Политичко друштво подразумева постојање друштвене заједнице ангажоване у оспоравању легитимитета постојеће јавне власти и државног апарата и институција које су од кључног значаја за демократско друштво: политичких странака, избора, одговарајућих изборних правила, политичког вођства, међустраничких савеза и законодавства. Трећа арена је владавина права. Она подразумева спремност свих, нарочито представника власти, да признају примат права. То су три кључна, али не и једина довољна услова. За Линца и Степана, потребно је још да постоје развијен чиновнички апарат и институционално економско друштво које демократски лидери могу да употребе (Linc, Stepan, 1998: 20–30).

Захваљујући свом тоталитарном наслеђу, комунистичка друштва су започела демократизацију с озбиљним заостатком у постојању и развијености демократских институција, попут развијеног друштвено-политичког плурализма, одговарајуће нормативно-процедуралне заштите основних права и слобода, развијеног система поделе власти и владавине права. Вишедеценијска традиција једнопартизма, врло разгранат апарат безбедносних служби и развијена пракса њихове политичке злоупотребе, командна економија и децизионистички приступ политици су створили крајње неповољне услове за развој либерално-демократског друштва. Формални почетак тих промена, у виду званичног краха бивших комунистичких режима, означио је почетак дугог периода консолидације демократских институција. Како истиче Тркуља, посткомунизам је био принуђен да се поново врати својим неоствареним задацима модерне политике историје и срицању првих лекција политичке демократије, као што су: ослобођење економије од туторства политике, стварање грађанског друштва, установљење грађанина, правна држава и владавина права, системска контрола носилаца политичке власти, подела власти, парламентаризам и политички плурализам, демократски тип изборног система, институционализована јавност и слобода информисања, демократски тип политичке културе и цивилно друштво (Тркуља, 2005: 205).

Осим тога, демократизација посткомунистичких друштава је била додатно отежана дубоко урезаним и нерешеним унутрашњим сукобима различитог типа. Неки од њих су дугопотискивани верски, национални и етнички сукоби, као и нерешене регионалне супротности интереса, који су додатно увећали захтев за делотворност политичког система, затим проблем интеграције, вођења и управљања привредним системом који се заснива на приватној својини, конкуренцији рада и тржишту капитала, као и многобројна питања која се односе на институционалне услове преласка с комунистичког система владавине и његове командне економије на различите верзије уставне државе и тржишне привреде (Projs, 1991: 62).

Разлог њиховог релативно успешног и дугог потискивања у позадину друштвено-политичке стварности треба видети у интегративном карактеру комунистичке идеологије, која је доста успешно потиснула националне и верске поделе унутар појединих друштава. То је посебно био случај у бившој Југославији као типичном примеру вишенационалне државе, у којој је идеја братства и јединства била општеприхваћена политичко-идеолошка фlosкула званичне идеологије с изразито интегративном функцијом у југословенском друштву. Политичким и идео-

лошким крахом реалсоцијализма изгубљен је легитимитет званичне идеологије и појединих њених идеја и отворен простор национализму као новом идеолошком контексту, у којем су многобројна друштва бившег социјализма (посебно балканска) започела своју транзицију ка демократији. Попут Пандорине кутије, идеологија национализма је подстакла дубоко усађене политичке, националне и верске сукобе који су, по логици ствари, довели до сукоба интереса, ратова и стварања нових националних држава. Многе државе тзв. трећег таласа демократизације су биле поштеђене таквог сценарија (попут Пољске, Мађарске, па и Чехословачке). Оне које нису (попут бивше СФРЈ), своју демократизацију су спроводиле у крајње неповољним друштвеним условима и ратним сукобима.

Формално-институционална демократија је релативно лако успостављена у државама реалсоцијализма. Почетком деведесетих година XX века све бивше комунистичке државе су основале институције политичког друштва, попут вишестраначког система и избора. Такође јача утицај носилаца грађанског друштва, попут невладиних организација, радничких синдиката, цркве и других аутономних друштвених група и организација, које све заједно чине неопходне учеснике плуралистичког друштва.

Када је реч о владавини права као темељној институцији демократског политичког поретка, њена теоријска реконструкцији је најпре ишла у правцу демистификације владавине права као концепције пролибералног друштва. Све до слома реалсоцијализма, појмови владавине права и правне државе готово да се нису ни користили у научној теорији, а и када се то чинило, њима је обележавана класна стабилност у корист владајућих политичких снага буржоазије (Перовић, 1991: 104). Другим речима, изразима „правна држава” и „владавина права” се давала примарно идеолошка функција у служби буржоаске теорије и праксе, тако да ти појмови нису могли да стекну већу употребу и значај у оквиру социјалистичке мисли. Потврда тога је и научна мисао у Србији, која је теоријом правне државе и владавине права почела озбиљније да се бави тек почетком деведесетих година XX века, након паузе од скоро пола века.

Сломом реалсоцијализма, дакле, нестале су идеолошке препреке објективног сагледавања теорије правне државе. Предмет научних расправа поново су била многобројна питања, попут теоријског разграничења појмова правне државе и владавине права, њихове основне сврхе и циља, елемената и начела. Веома често коришћење израза „владавина права” и „правна држава” и њихова употреба као синонима дово-

дили су до термилолошких спорова и теоријске конфузије, па је полемика о суштинској разлици између та два концепта заузела значајан део целокупне научне расправе. Како истиче Лидија Баста, већ и сам покушај утврђивања односа између владавине права и правне државе говори о томе да је у њему имплицитно садржана претпоставка да између та два начела, односно теорије постоје разлике које нису само термилолошке (Баста, 1984: 113). Употреба та два израза као синонима превиија те разлике и ствара непотребну конфузију која може да доведе не само до термилолошких него и суштинских спорова о значењу и употреби појмова правне државе и владавине права. Идентично значење правној држави и владавини права могуће је, према нашем мишљењу, дати уколико имамо на уму њихову основну сврху. Наиме, и правна држава и владавина права имају исту сврху – да државну власт ограниче правом, да је ставе је под његово окриље и да је учине одговорном.

Знатно сложенији од теоријске деидеологизације концепције правне државе – владавине права био је задатак практичног успостављања начела владавине права. Проблеми успостављања владавине права и демократије имају идентичне корене и природу. Дубоко утемељен ауторитарни карактер комунистичких друштава, вишедеценијска традиција партијске државе, примат политике над свим сферама друштвеног живота и др. довели су до негирања елементарних начела владавине права, чиме је транзиција тих друштава ка грађанском друштву још више отежана. Тзв. партијска држава се с правом назива антиподом правне државе (Чавошки, 1991: 113–119; Тркуља, 2005: 79), јер у њој нема поделе власти, независног судства, уставно и процедурално заштићених индивидуалних права грађана, као ни друштвених односа у којима би објективно и непристрасно право имало предност у односу на пристрасни карактер идеолошки мотивисаног политичког одлучивања. Услед тога, комунистичка друштва су била, како то поједини аутори истичу, у предполитичком стању (Тркуља, 2005: 83; Васић, 2001: 65) и тек на почетку пута ка успостављању владавине права.

Успостављање владавине права је саставни део општег процеса демократизације, с тим што се у случају владавине права акценат ставља на институционалне и друге претпоставке неопходне да се политичка власт учини одговорном. Први проблем с којим се суочавају транзициона друштва јесте спремности политичара да буду предмет контроле и правно ограничени (Carothers, 1998: 4). Ограниченост политике правом је била структурално онемогућена у комунистичким режимима непостојањем поделе власти и политичког плурализма, што је у таквој, деценијама дугој политичкој пракси довело до пристрасности у поли-

тичком одлучивању и предности политике над правом. Увођење неопходних претпоставки владавине права подразумева, управо због такве праксе, промену у правцу неопходности законског ограничавања политичке власти и одговорног политичког одлучивања. Та промена свести политичке елите није остварива искључиво институционално-формалним приступом демократизацији. Неопходна је општа демократизација друштва и подизање правне и политичке културе како оних који владају, тако и самог народа којим се влада.

У државама у којима је међународна заједница имала активније учешће у процесу демократизације често се правила иста грешка да се демократска реформа посматра као унапред дат редослед поступака и корака који треба да се доследно спроведу, након чега ће демократија и владавина права доћи саме. Реч је о формално-институционалном приступу који је неретко критикован као недовољно плодан, нарочито у мултинационалним, етички, расно и верски подељеним друштвима, где су проблеми имали много дубље и озбиљније корене, што је захтевало такав приступ. Тако рецимо, Томас Каротерс (Thomas Carothers) у својој врло утицајној књизи – *Aiding Democracy Abroad: the learning curve*, критикује минималистички приступ међународне заједнице увођењу владавине права у многим постконфликтним друштвима. Стандардни „мени” владавине права, истиче Каротерс, обухвата: 1) реформу институција – судске реформе, јачање законодавства, обука тужилаца, реформа полиције и затворског система, побољшавање рада браниоца, представљање алтернативних начина решавања спорова; 2) доношење закона – модернизација кривичног права, грађанског права и новог трговинског права; 3) унапређење правничке професије – јачање правничких удружења и унапређење правничког образовања и 4) олакшавање приступа правној помоћи – стимулација јавног интереса за правне реформе, подршка раду невладиних организација у њиховом настојању да остваре социјалне и економске циљеве, подршка невладиним организацијама у судским и законским реформама и обуци новинара у бољем разумевању правних питања (Царотхерс, 1999: 168).

Многи програми упостављања демократије и владавине права нису успели управо због тога што су институционалне реформе сматране довољним или, штавише, циљем самом по себи. Наивно је уверење да ће обезбеђивање институционалних промена омогућити суштинске промене у транзиционим друштвима и остваривање примарних циљева демократије и владавине права. Велика је грешка настојање реформатора да уложен новац и труд усмере ка институционалним реформама које би се спроводиле према идентичном обрасцу у свим државама, или на

начин који би требало да створи институције идентичне оним које већ постоје у њиховим домаћим системима.

Упркос многобројним потешкоћама и очигледно неповољним околностима за развој демократије, не може се оспорити да је демократија општеприхваћен политички модел који се, мање или више, успешно развија и дан данас у државама бившег реалсоцијализма. Наравно, може се поставити и питање да ли то демократију у тим друштвима чини сигурном. Реалне опасности за демократију долазе с више страна. Једна од њих је у вези с проблемом самог легитимитета демократије и њених основних институција. Од почетка демократских реформи у државама реалсоцијализма па до данас прошло је више од две деценије. То је довољно времена да се сагледају резултати транзиције, па и степен легитимитета демократских институција у тим државама. Управо је на том пољу могуће уочити забрињавајућа кретања и податке. Наиме, многобројна истраживања спроведена у претходних неколико година указују на изражено незадовољство резултатима транзиције и неповерење грађана у најзначајније демократске институције – скупштину, владу, политичке странке. Према истраживању Светске банке и Европске банке за обнову и развој из 2007. године, које је спроведено у 29 земаља у транзицији, само у шест од њих (Белорусија, Естонија, Албанија, Казахстан, Монголија и Литванија) грађани су оценили да је економско стање у њиховим државама боље него 1989. године. Кад је реч о политичком стању у држави, само грађани Белорусије, Казахстана, Узбекистана и Азербејџана сматрају у већини (више од половине) да је оно боље него 1989. године (Видојевић, 2010: 155).

Врло су забрињавајући резултати истраживања подршке грађана основним демократским институцијама. Према Галуповом истраживању из 2008. године, у свакој од осам посткомунистичких држава (Пољска, Словенија, Бугарска, Румунија, Украјина, Молдавија и Србија), неповерење у скупштину је било веће 2006. него 1996. године. Сличне резултате показује истраживање степена поверења у владу (да немају много поверења у владу или да га уопште немају изјаснило се 66% испитаних грађана у Бугарској, 82% у Пољској, 74% у Србији) и политичке странке (слабо или никакво поверење у политичке странке има 82% у Украјини, 87% у Србији, 90% у Пољској) (Видојевић, 2010: 157).

Ако је судити према степену задовољства грађана, не само транзиција као процес, већ и сама демократија као политички оквир тог процеса не уживају задовољавајући степен легитимитета. Питања која се логично намећу су зашто је то тако и који су главни узроци незадовољства грађана и очигледне недовољне подршке транзиционим процесима,

па и самој демократији и њеним институцијама. Један од разлога је до-некле наивно и оптимистично очекивање просечног грађанина да ће се доласком демократских промена нужно побољшати економски статус појединца. То уверење је било и још је подстакнуто званичним политичким ставом о повезаности економског бољитка и демократије, што у суштини није нетачно, посебно уколико се има на уму чињеница да су високоразвијене демократске земље у свету уједно и економски најразвијеније. Међутим, изостанак осетнијег економског напретка (бар из угла обичних грађана, а на шта наводе поменути резултати истраживања) у већини земаља бившег реалсоцијализма је аутоматски утицао и на став грађана према демократији и њеним институцијама.

Сасвим је посебно питање зашто је економски напредак изостао или је очигледно недовољан да обезбеди већи степен задовољства грађана? Искуства неких држава показују да транзиција из једног у други идеолошко-политички и економски модел не мора нужно да буде неуспешна, попут Кине и донекле Русије. Тако је, рецимо, Кина данас друга светска економска сила тржишне економије, с једнопартијским системом власти, без елемената процедуралне демократије. Случај Кине је свакако специфичан, али јасно указује на то да успех у економској транзицији не зависи од политичко-идеолошке транзиције, па чак ни од увођења елементарних начела демократије. Другим речима, економски развој не мора нужно да се одвија у демократским оквирима, као што ни демократија не води нужно економском развоју.

Имајући то у виду, логично се намеће закључак да основни разлог неуспеха економске транзиције појединих држава реалсоцијализма очигледно треба тражити у неспособности саме политичке елите, одговорне за њено спровођење, односно начину на који је транзиција спроведена. У економској сфери, где је примарни задатак био прелазак с командне и планске привреде на тржишну привреду, грешке су прављење још при првом кораку – приватизацији. У већини случајева, приватизација друштвеног и државног капитала је лоше спроведена, прилично конфузно, а не спонтано, плански и добро осмишљео (Transition, 2002: 71–80). Такав приступ приватизацији је још више продубио економско-социјални јаз између богатих и сиромашних, условио нестанак средње класе и дугорочно врло изразите деструктивне потенцијале привредног развоја. Просечан грађанин, неповољна економска кретања развоја и пад животног стандарда аутоматски доводи у везу с политичким поретком у којем се ти процеси одвијају, другим речима с демократијом.

Криза легитимитета демократије није само локалног карактера и резултат неостварених очекивања у бившим државама реалсоцијализма. Штавише, може се рећи да је та криза знатно ширег, глобалног карактера. Њени јасни показатељи су како на нормативно-теоријском, тако и на практичном нивоу. На првом, концептуално теоријском нивоу, криза демократије се изражава уверењем да је све мањи значај улоге представничких институција демократије у заштити индивидуалних права и политичке аутономије и давањем предности правном оквиру уставом ограниченог друштвеног система. Реч је, заправо, о померању легитимитета с јавних расправа у оквирима представничких институција на јавне расправе унутар правних институција, попут Врховног суда. На практичном нивоу, криза легитимитета демократије се огледа у све израженијој изборној апстиненцији грађана и њиховом неповерењу у демократске институције (Сладечек, 2006: 123–132). Таква појава непосредно утиче на дискредитацију и обесмишљавање основне демократске институције – избора. Додуше, у многим државама се у више наврата показало да већи друштвени изазови, економске социјалне кризе и битна политичка питања и дилеме подижу степен спремности грађана да учествују на изборима. На парламентарним изборима у Србији 2000. године учествовало је 57% грађана с бирачким правом, 2003. године 58%, а 2007. године око 60% грађана. То указује на релативно висок и уједначен проценат излазности. У појединим западноевропским државама подаци указују на још већу излазност. Тако је на парламентарне изборе у Уједињеном краљевству 2005. године изашло је 61,3% бирача, у Холандији 2006. године 80,35%, у Шпанији 2008. године 73,8% бирача, а у Италији 2008. године 80,46% бирача. Ти показатељи јасно указују на то да постоји задовољавајући ниво заинтересованости грађана за изборе, али да је проблем у томе што он није континуиран, чиме нема ни континуираног поверења у политичку власт (Видојевић, 2010: 58).

Осим тога, чак и да постоји континуитет у излазности грађана на изборе, то не значи да слобода изражавања мишљења (чему избори свакако служе) иде упоредо са слободом формирања мишљења. Највећа опасност и изазов за савремену демократију управо је могућност да се различитим средствима манипулације формира пожељно политичко мишљење. На тај проблем демократије, односно на њену потенцијалну слабост указивао је још Аристотел у својим анализама различитих типова демократије, посебно њеног демагошког типа. Потенцијална моћ демагога нарочито долази до изражаја у савременом, технолошки високоразвијеном друштву, у којем се гласови производе и продају по сличном принципу као и роба на тржишту. Према речима Фрома

(Fromm), функционисање политичке машинерије у једној демократској земљи суштински се не разликује од процедуре на робном тржишту, јер и професионални политичари покушавају да продају своју робу јавности (Fromm, 1989: 142). У крајњем исходу, то води ка отуђењу политичке воље гласача, односно ка илузорној вери да се гласањем учествује у доношењу најважнијих одлука, док, у ствари, основну садржину тих одлука одређују многобројне силе које су изван моћи и сазнања гласача (Fromm, 1989: 145).

Демистификација демократије, односно реално сагледавање њених предности и мана треба да буде један од основних приоритета њеног научног и објективног сагледавања. Од тога у којој се мери тај задатак успешно остварује зависиће и разумевање процеса успостављања демократије не само у транзиционим друштвима, већ и у савременим демократским друштвима уопште. Добронамерна и објективна критика треба да буде у служби демократије, а не да служи њеном суштинском оспоравању. У већини случајева, таква критика демократије је изостављена, јер се тумачење демократије веома често одвија унутар политички мотивисаног дискурса. Реч је, заправо, о различитим видовима идеолошко-политичког оправдавања спољне политике најмоћнијих држава света у име демократије, која је могуће уочити у тренутно најзначајним представницима интелектуалне и идеолошке елите Запада, попут Збигњева Бжежинског (Zbigniew Brzezinski), Френсиса Фукујаме, Самјуела Хантингтона и у новије време Фарида Закарије (Fareed Zakaria).

Најекстремнији вид политичке злоупотребе демократије и њене прозападне идеологизације огледа се у оправдавању војних интервенција широм света ради успостављања демократије и владавине права и заштите људских права. У томе посебно предњачи идеолошка перјаница Запада, Френсис Фукујама, са својом идејом о „крају историје” у виду успостављања либерално-демократског модела демократије као универзалне светске аспирације, али и отвореном прихватању нелегитимног чина војне агресије на бившу СР Југославију, пре свега Србију (Фукујаме, 2007: 136). Нешто умеренији приступ у оправдавању америчке спољне политике демократијом могуће је уочити у делима Зекарије. Занимљив је покушај тог аутора да везу либерализам–капитализам–демократија представи као интеракцијски и допуњујући однос. Већ у уводу своје књиге *Будућност слободе (The Future of Freedom)*, Закарија истиче демократски потенцијал и природу савременог капитализма, јер је захваљујући њему као таквом дошло до редистрибуције капитала с врха надоле, чиме је ојачана средња класа и прекинута вишевековна пракса да богатство буде доступно само малим групама на врху (Zaka-

gia, 2003: 14). Савремени капитализам, према мишљењу тог аутора, очигледно је демократског карактера, што је уверење које површним увидом у стварност делује крајње наивно. Та стварност обилује показатељима који јасно указују на то да је неолиберални капитализам, у условима савременог процеса глобализације, произвео и да и даље производи крајњу социјално-економску неједнакост, све већи јаз између богатих и сиромашних и губитак кохерентне и стабилне средње класе.²

Ти показатељи не би били толико алармантни за демократију да нема истине коју је још Аристотел обзнанио: да је за успешно функционисање демократије неопходно непостојање великих социоекономских разлика у друштву. У супротном, демократији прети опасност да се претвори у нехуман вид формалне демократије, у којем се цео демократски систем своди на унапред предвиђену процедуру гласања, при чему и само гласање губи сврху у условима развијених механизма и техника политичке манипулацију. Таква демократија постаје имуна на питање социјалне правде и једнакости и, самим тим, десупстанцијализована.

У већини транзиционих држава, успостављање демократије се испољило управо на тај начин, чиме се објашњавају и разочарење грађана у демократски и транзициони процес и непостојање легитимности истог. Мањак поверења у основне демократске политичке институције (скупштину, владу, странке), појава изборне апстиненције и политичке апатије грађана, показатељи су озбиљне кризе демократије и то не само у транзиционим земљама, већ и шире. Економско раслојавање друштва, које је транзиција додатно поспешила, још више наглашава те показатеље, јер одузима битну социоекономску претпоставку успешног функционисања демократије. Осим те, транзиционим друштвима свакако недостају и многобројне друге битне претпоставке демократије. У њиховом недостатку, форму новоуведених демократских институција, како наглашава Тркуља, попунила је стара садржина – национализам с тоталитарним обележјима. Трагична збивања у Југославији су показала да је питање демократије првенствено питање политичке културе и развијеног цивилног друштва као цивилизацијских достигнућа и својства једног друштва и његових чланова (Тркуља, 2005: 212).

² Око четресто педесет глобалних трилионера располаже већим дохотком него 56% становника света, три најбогатија човека на свету располажу богатством које је веће од БНП четрдесет осам најсиромашнијих земаља, број сиромашних, тј. оних који имају дневне приходе мање од једног долара чини 20% светског становништва, а још 25% тог становништва једва саставља крај с крајем, зарађујући један до два долара дневно (Видојевић, 2005: 84–92).

Закључак

Нема сумње да је транзиција бивших држава реалсоцијализма за већину њих представљала трауматично искуство које је, након почетног полета и одушевљења насталим политичким променама, полако довело до израженог социјалног незадовољства постојећим стањем ствари. Ако се транзиција схвати као прелаз из једног стања у друго, по могућству боље стање ствари, онда је успех транзиције у бившим социјалистичким државама и више него половичан, нарочито у области економских промена где су очекивања грађана највећа. Мерено економским показатељима, попут бруто националног производа, за већину тих друштава конкретни резултати транзицији не само да нису довели до његовог повећања, већ до стагнације, па чак и пада (попут Украјине и Молдавије, где је он нижи за 40% до 50% у односу на онај из 1989. године).

У области политичких и институционалних промена, резултати су задовољавајући само уколико демократију као жељени правац и оквир тих промена схватимо у процедуралном смислу. Тако посматрајући, транзиција јесте донела политички плурализам, изборе, политичку једнакост и укинула репресију власти према грађанима на начин на који је то било уобичајено у бившим ауторитарним режимима. У том смислу, демократија нема и не може имати алтернативу, нарочито ако се у датом друштву политичка аутономија грађана схвати као императив. Изражено незадовољство грађана постојећим променама и пад легитимитета демократских институција говоре да демократија као процедура није довољна. Непостојање већих социоекономских неједнакости или бар активна борба власти за њихово умањивање представљају субстанцијални минимум демократске државе, без којег она тешко да може очекивати легитимитет ширих друштвених слојева. Тај неуспех није резултат искључиво унутрашњих слабости и проблема транзиционих друштава. Он је добрим делом резултат датих околности и промена на глобалном плану на који бескрупулозно продире неолиберални капитализам као тренутно апсолутно преовлађујући политичко-економски систем, у којем се примарно тежи ка остваривању интереса крупног капитала чији су носиоци мултинационалне компаније и водеће државе Запада, пре свих САД. Управо тај систем индукује у себи разорне и деструктивне потенцијале са последицама које се већ сада јасно уочавају и на глобалном нивоу у виду актуелне светске економске кризе.

Узроци половичног успеха транзиције држава реалсоцијализма, дакле, многобројни су, али се као основни могу препознати они који су

у вези с проблемима ауторитарног наслеђа и незреле политичке културе, лоше спроведене приватизације, остваривања захтева водећих светских економских и монетарних извора моћи, чији се интереси примарно руководе увећавањем сопственог капитала и профита, незреле политичке елите без државничке визије и вођства. Од свих наведених, овај последњи нам се чини примарним у односу на остале. Одговорност политичке, односно управљачке елите је највећа управо због тога што њен задатак и треба да буде промена друштва ка бољем, односно успешно решавање друштвених проблема и потенцијалних узрока грађанског незадовољства, без обзира на њихову тежину. Утешна је чињеница да демократија као политички систем омогућава да на изборима смене неодговорне политичке елите, чија се легитимност код грађана у савременом друштву све више темељи на економским показатељима успеха владавине, а не на њеном идеолошком садржају. То је добрим делом резултат чињенице да је демократија, бар у свом идеолошком (либералном) и формално-процедуралном облику (избори) најмање угрожена, тако да обичне грађане не брине толико потенцијални прелазак на неки ауторитарни облик владавине (што је, такође, могућа реалност будућег развоја човечанства не само на локалном, већ ина глобалном нивоу), колико реални животни стандард и опште економско стање друштва. Управо због тога, највећи успех транзиције и јесте стварање политичког система који омогућава смену управљачке елите, као непресушног извора наде да друштво у којем живимо можемо да учинимо бољим.

Литература:

1. Basta, L. R. (1984): *Politika u granicama prava*, Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije, Beograd.
2. Carothers, T. (1998): The Rule of Law Revival, *Foreign Affairs*, 77(2), 95–106.
3. Carothers, T. (1999): *Aiding Democracy Abroad: the learning curve*, Carnegie Endowment for International Peace, Washington.
4. Čavoški, K. (1991): Partijska država kao poricanje vladavine prava, *Pravna država*, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Poslovna politika, Beograd.
5. From, E. (1989): *Zdravo društvo*, Naprijed, Zagreb.
6. Fukujama, F. (2007): *Amerika na prekretnici: demokratija, moć i neokonzervativno zaveštanje*, CID, Podgorica.
7. Fukujama, F. (1998): *Kraj istorije i poslednji čovek*, CID, Podgorica.
8. Huntington, S. P. (2004): *Treći talas*, Politička kultura, Zagreb; CID, Podgorica.
9. Linc, H. Stepan, A. (1998): *Demokratska tranzicija i konsolidacija*, Filip Višnjić, Beograd.
10. Marks, K. (1986): *Građanski rat u Francuskoj*, Kultura, Beograd.

11. Perović, S. (1991): Pravna država i kriza pravnog sistema, *Pravna država*, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd.
12. Popper, K. (1993): *Otvoreno društvo i njegovi neprijatelji*, T. 2, BIGZ, Beograd.
13. Projs, U. (1991): Uloga pravne države u transformaciji postkomunističkih društava, *Pravna država – poreklo i budućnost jedne ideje*, Pravni fakultet, Beograd.
14. Sladeček, M. (2006): Problem legitimnosti demokratije, *Filozofija i društvo*, (2).
15. *Transition: The First Ten Years, Analysis and Lessons for Eastern Europe and The Former Soviet Union* (2002), The World Bank, Washington, D. C.
16. Trkulja, J. (2005): Obnova demokratije u postkomunizmu, *O demokratiji: zbornik radova*, Službeni glasnik, Beograd.
17. Vasić, R. (2001): Pravna država i tranzicija, *Anal. Pravnog fakulteta u Beogradu*, 49(1–4).
18. Vidojević, Z. (2010): *Demokratija na zalasku*, Službeni glasnik, Institut društvenih nauka, Beograd.
19. Vidojević, Z. (2005): *Kuda vodi globalizacija*, Filip Višnjić, Beograd.
20. Zakaria, F. (2003): *The Future of Freedom: Illiberal Democracy at Home and Abroad*, W.W. Norton & Company, Inc., London.

States in Transition and Challenges of Democratization

Summary: Democratic transition was not entirely successful in the former socialist countries, especially in the field of economic reform. In the field of political and institutional changes, the results are satisfactory only if democracy, as the preferred direction and scope of these changes, is understood in procedural terms. Thus speaking, the transition is adopted political pluralism, elections, political equality and the absence of government repression to the citizens. Causes of half success of transition are numerous: heritage and authoritarian political culture, poorly conducted privatization, demands of the world's leading economic and monetary sources of power whose interests are primarily governed by increasing equity, immature political elite without the statesman's vision and leadership. Of all these, the latter seems primary in relation to other. The responsibility of political and managerial elite is the most precisely because its task should be changed to a better society, and the successful resolution of social problems and potential causes of civil dissatisfaction, regardless of their difficulty.

Key words: Tranzition, Democratization, Democracy, Rule of Law

БОБАН Р. МИЛОЈКОВИЋ*
ДРАГАН М. МЛАЂАН
Криминалистичко-полицијска академија
Београд

УДК 528.93:004.652
ИД БРОЈ 192638476
Прегледни рад
Примљен: 10.03.2012
Одобрен: 21.05.2012

НАЦИОНАЛНА ИНФРАСТРУКТУРА ГЕОПРОСТОРНИХ ПОДАТАКА**

Сажетак: У области друштвених наука, култура националне инфраструктуре геопросторних података је недовољно елаборирана синтагма. С тим у вези, тежиште рада се односи на елаборирање проблемских питања чији могући одговори упућују на ваљанији и релативно идеализовани концептуални модел успостављања националне инфраструктуре геопросторних података, који зависи од административних капацитета државе, развијене свести о значају геопросторних информација, расположивих база и сетова геопросторних података, картографских извора, образовног нивоа корисника, расположивих финансијских средстава, информационе технологије и других чинилаца. Представљени модел промовише културу заједничког рада и организационог понашања која се суштински односи на заједнички интерес као најбољи пут за постизање појединачних интереса свих субјеката националне инфраструктуре геопросторних података и њену интеграцију у регионалне (европске) и глобалне оквире. Самим тим, у одређеној мери је учињен напор да се надомести изражена недовољна заступљеност у научној и стручној литератури али и убрза започета научна расправа и да подршка оперативним мерама за изградњу националне инфраструктуре геопросторних података.

Кључне речи: култура, геопросторни подаци и информације, национална инфраструктура, информационе технологије, међународни стандарди, спецификације и директиве.

* boban.milojkovic@kpa.edu.rs; тел.: 011/31 07 16 3

** Овај рад је реализован у оквиру пројекта „Истраживање климатских промена на животну средину: праћење утицаја, адаптација и ублажавање” (број 43007), који финансира Министарство за просвету и науку Републике Србије у оквиру програма интегрисаних и интердисциплинарних истраживања за период 2011–2014. године.

Увод

Култура је вековна цивилизацијска творевина људског битисања и свега онога што људи стварају као посебна бића. Култура има неколико стотина објављених дефиниција и на десетине подела. Карактеришу је вишеструке димензије, попут традиције, наследства, националне културе, али и околности у којима човек живи и ради, као и све што произлази из понашања носилаца јавних функција, њихових особина, тежњи и сличних околности (Милашиновић, 2008: 489).

Друштвене вредности одржавају групе, друштво и државу у целини, чине их стабилнијим, сложнијим и усмеравају их ка заједничком просперитету. Њихови вредносни системи су у фокусу културе (Мијалковић, 2009: 604). Информације које се могу добити из модерно осмишљене и одрживе инфраструктуре геопросторних података имају вишеструку вредност за најразличитије потребе човека и, као такве, припадају врсти *културе потреба*, односно *супкултуре потреба* слично *култури безбедности*, једној од примарних потреба за сигурношћу (Кекић, 2004: 223).

Такође, из аспекта разматране проблематике посебно је значајна супкултура одрживог развоја, заштите и очувања животне средине на глобалном и регионалном (европском) нивоу, која се ослања на инфраструктуру геопросторних података и савремене технологије за праћење стања, прикупљање и обраду релевантних података о геопростору, значајних за подршку одлучивања и адаптивног управљања техничко-технолошким и природним хазардима (Милојковић, Млађан, 2010: 172; Драгићевић *et al.*, 2010: 29).

Затим, потребно је поменути и масовну културу као појаву приближавања културних тековина друштва посредством средстава масовних комуникација, на пример, интернета. Као електронски медиј за пренос и размену информација, интернет је отворио неслућене могућности за развој инфраструктуре геопросторних података и пренос информација о објектима у геопростору, стањима, појавама и процесима од локалних до глобалних размера. Обарајући вековима старе монополе, интернет је допринео „демократизацији информација”, али и хомогенизацији, унификацији и стандардизацији главних образаца људског понашања, што друштво може да учини погодним за манипулације, настајање сукоба и губитак националног, верског или другог идентитета. Истовремено, интернет је увећао број корисника геопросторних података, доз-

вољавајући сваком кориснику даљу креативност у смислу анализе, закључака или моделовања нове картографске визуелизације.

Посебан вид масовне културе представљају култура туризма, нарочито посебних облика туризма (еко и ловног туризма, туризма наслеђа и винских тура, конгресни, транзитни или рурални туризам), али и све атрактивнија култура пешачког туризма. Наиме, из аспекта јачања укупног цивилизацијског опуса и моћи националне културне европских народа, наведеним вредностима у одређеној мери доприносе и Европски пешачки путеви, које чине део система од дванаест дугих путева који прелазе преко европског копненог геопростора са севера, од врха Скандинавије и Шкотске до Италије, Грчке и Кипра на југу и од Пиринејског полуострва до источних граница централне и југоисточне Европе, Балкана и Црног мора. Европске пешачке путеве осмишљава и организационо-плански води Европска пешачка асоцијација. Међу чланицама Асоцијације је и Планинарски савез Србије, који посредством Комисије за планинарске путеве и трансверзале води бригу о трасирању, обележавању и унапређивању Европских пешачких путева кроз Србију, односно очувању путева слободног приступа у природи, поштујући начела заштите животне средине, прекограничне сарадње и организације паневропских манифестација различитог карактера и садржаја посвећених свим вредностима природног и радом створеног наслеђа Европе. Различити видови картографских визуелизација у аналогном и дигиталном облику, веб презентације, монографске и друге публикације, дају потребне информације, у складу с европским стандардима пешачког туризма, за тридесет четири деонице два Европска пешачка пута кроз Србију – од севера према југу, југоистоку и југозападу, дуж којих се сусрећу и откривају разноврсне вредности и наслеђе природе, историје и културе (Е4 који пролази источним делом Србије и наставља кроз Бугарску и Е7 који пролази западним делом Србије и наставља кроз Македонију). Пешачки путеви Е4 и Е7 кроз Србију представљају нову врсту националне туристичке, рекреативне, спортске, образовне и геопросторне инфраструктуре и придружују се постојећем пројекту мреже такзованих „путева културе Србије”. Видно обележеним (маркираним) путевима долазе људи који желе да упознају природне и радом створене вредности наше земље, као на пример, путеве романског наслеђа (*TRANSROMANICA*), путеве историје тврђава на Дунаву, винске путеве, као и друго разноврсно духовно, културно-историјско, естетско и предеоно наслеђе (Милојковић, Алексић, Кицошев, 2011: 101).

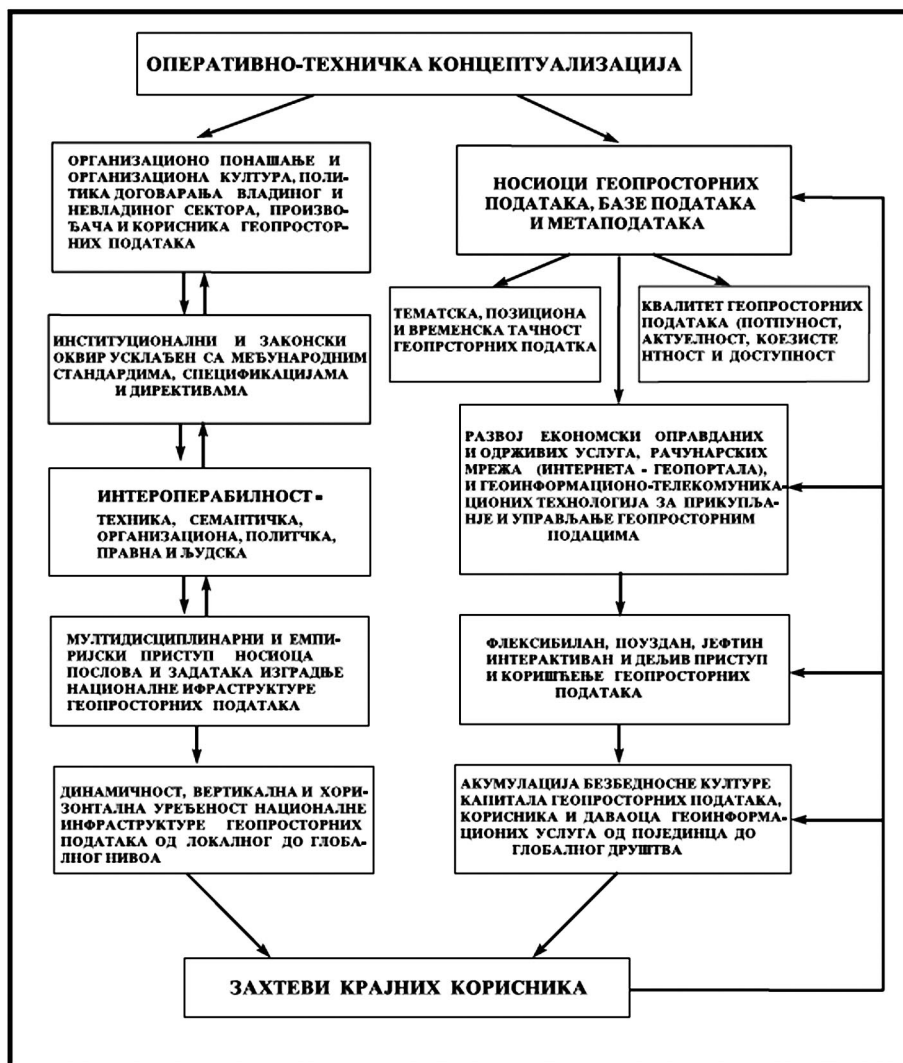
Постојање и деловање појединаца, друштвених група и организација које својим чињењем или нечињењем доприносе конфузији, нееко-

номичности, аутархији и анархији у прикупљању, обради, протоку и презентацији геопросторних података, чиме се онемогућава да целокупан систем постане рационалнији, поузданији и јефтинији за кориснике и националну заједницу у целини, један је од видова контракултуре или поткултуре. Такође, могуће препреке наведеном процесу су непримерени услови и схватање живота, религија, специфични културни обрасци, нивои и степен образовања, култура битисања и др.

Као највеће препреке организационој култури и организационом понашању (Субошић, Кекић, 2009: 642) у организацијама на националном нивоу које у својој пословној шеми користе геопросторне податаке могу се издвојити: недостатак свести о могућностима коришћења геопросторних података, недостатак самих геопросторних података, несврхисходна државна политика у вези с коришћењем геопросторних података, нелојална конкуренција, отежано финансирање, недовољно коришћење стандарда, недостатак координације, недостатак кадра, недовољно јасна стратегија, недостатак законске регулативе и неразвијена геоинформационо-телекомуникациона инфраструктура. Наведене препреке пропорционално се увећавају смањењем захтева, као што су квалитет геопроизвода, мултидисциплинаран приступ, заштита података и приватности, сарадња између државе, привреде и приватног сектора, стручни људски ресурси, брзо видљиви резултати и др.

Такође постоје проблеми у култури организације приликом размене геопросторних података с другим организацијама, као што су застарели подаци, непотпуне информације, некомпатибилан формат, слаб кориснички сервис, нетачне информације и др.

Горенаведене импликације указују на постојање корелације наведених видова културе с геопросторним подацима, односно с информацијама које се могу добити из модерно осмишљене и одрживе концепције инфраструктуре геопросторних података значајних за најразличитије потребе човека. С тим у вези, идеализација културе националне инфраструктуре геопросторних података представљена је по елементима предложене оперативно-техничке концептуализације (шема 1) у наредном делу текста.

Шема 1: Идеализација културе националне инфраструктуре геопросторних података

Појмовно одређење и основни конституент националне инфраструктуре геопросторних података

Појам инфраструктуре геопросторних података се често користи да означи основни скуп технологије, политике и институционалних

споразума чији је циљ лакши приступ геопросторним подацима (Илић, Милојковић, 2011: 48). Концепт настанка инфраструктуре геопросторних података оригинално је развијен у Канади почетком деведесетих година прошлог века, а детаљно разрађен у студији Научног картографског комитета Националне научне фондације САД, и од тада је постао врло популаран у геоинформационој заједници.

Инфраструктура геопросторних података у организационом и техничком смислу пружа знатне предности у односу на стандардне геопросторне (географске) базе података (Маринковић, Бранковић, Милојковић, 2009: 63), али и код ње постоје институционални и технички проблеми дељивости и доступности геопросторних података и интероперабилности.

Изградња функционалне инфраструктуре геопросторних података подразумева организационе споразуме неопходне за координацију и администрирање на локалном, националном и међународном нивоу. Инфраструктура геопросторних података обезбеђује идеално окружење за везу геопросторних података и апликација применом минимума погодних стандарда и политике.

Изградња националне инфраструктуре геопросторних података обухвата скуп база просторних података, техничких могућности, организационих мера, законске регулативе и обуке. Концепција изградње подразумева изградњу информационог подсистема метаподатака – каталог сервиса, усклађивање објектних каталога, примену спецификација и стандарда и успостављање националне базе геопросторних података, тј. изградњу геопортала.

Топографски и катастарски подаци имају суштински значај за инфраструктуру геопросторних података. У већини држава, највећи извори геопросторних података су геотопографски материјали које израђују владини органи државне управе и агенције, војне установе, компаније, па чак и мања предузећа за даљинску детекцију, односно геоматику (Вулетић, Илић, Милојковић, 2009: 337). У државама у којима крупно-размерни скупови геопросторних података нису правилно моделовани ни структурирани, нити су наменски потпуни, а кратког су времена системског обнављања (Милојковић, 2007: 109), изградња националне инфраструктуре геопросторних података може бити веома скупа и трајати дуги низ година. Решење за наведени проблем је коришћење алтернативних извора геопросторних података, попут производа даљинске детекције (сателитски и авио-снимци), уз допуну техникама за глобално позиционирање (Милојковић, Маринковић, 2007: 41) и класичним техникама премера.

Институционални, политички и нормативни оквир националне инфраструктуре геопросторних података

Национална инфраструктура геопросторних података се не ствара стихијски, нити на брзу руку. Она захтева јасну и прецизну визију и мисију, утемељене на људским, техничким, организационим и финансијским капацитетима сваке државе. Национална инфраструктура геопросторних података представља интегрисан систем геопросторних података, који омогућава корисницима идентификацију и приступ геопросторним подацима свеобухватно добијеним из различитих извора – од локалног, преко националног, до глобалног нивоа. Националну инфраструктуру геопросторних података би требало да изграђују и одржавају меродавни професионални стручњаци за добробит целе друштвене заједнице и свих корисника – професионалаца и аматера. Наведено тврђење потврђује значај мултидисциплинарног приступа реализацији пројекта изградње националне инфраструктуре геопросторних података и намеће потребу сарадње стручњака различитог профила и администрације уз подршку политике.

Најновија нормативно-правна регулатива у Србији ствара услове за потпуније остваривање права на геопросторне податке и даје законски оквир за изградњу националне инфраструктуре геопросторних података. Према члану 45 Закона о планирању и изградњи (*Службени гласник Републике Србије*, број 72/2009), за потребе праћења стања у простору надлежни орган јединице локалне самоуправе образује локални информациони систем планских докумената и стања у геопростору, који ће бити доступни заинтересованима у електронском облику посредством интернета.

Поред тога, Република Србија, као потписница Споразума о придруживању и стабилизацији (један од услова за придруживање Европској унији биће и примена директиве INSPIRE – *Infrastructure for Spatial Information in Europe*, усвојене у Европском парламенту маја 2007. године), значајно је редеофинисала националну политику према геопросторним подацима. Између осталог, поред Закона о информационом систему, Стратегије развоја информационог друштва, Закона о слободном приступу информацијама од јавног значаја, Кривичног законика, Закона о електронском потпису, Закона о телекомуникацијама, донет је и Закон о државном премеру и катастру (*Службени гласник Републике Србије*, бр. 72/2009 и 18/2010) с посебним деловима који се односе на националну инфраструктуру геопросторних података, под којом наведени

закон подразумева „стратегију, технологију, стандарде и људске ресурсе који су потребни за прикупљање, обраду, чување, дистрибуцију и побољшање коришћења геопросторних података Републике Србије”. Затим је усвојена и Стратегија за успостављање националне инфраструктуре геопросторних података, чиме се иде у сусрет европским нормама и стандардима (Милојковић, Иванчевић, Илић, 2011: 147). У новембру 2009. године пуштен је у рад иницијални геопортал „геоСрбија” (www.geosrbija.rs), почетком 2010. године основан је Савет за националну инфраструктуру просторних података, а у јуну 2011. године донета је Стратегије развоја интелектуалне својине за период 2011–2015. године. Такође, најновијим законским и подзаконским актима уређени су ауторско-правна заштита картографских публикација, незаконито коришћење постојећих картографских извора који су регистрована ауторска дела и картографисање садржаја геопростора од значаја за одбрану и безбедност земље.¹

Национална инфраструктура геопросторних података би требало да буде део европске инфраструктуре геопросторних података. Из тих разлога је потребно обратити посебну пажњу на релевантне стандарде, посебно на стандарде ISO/TC211 серије 19100 (*International Standards Organization/Technical Committee 211*), W3C (*World Wide Web Consortium*) и спецификације OGC (*OpenGIS Consortium*). Стандардизовани геопросторни подаци задовољавају захтеве корисника у смислу квалитета и интероперабилности. Суштина стандардизације као главног ослоња инфраструктуре геопросторних података је елиминисање техничких препрека у размени и коришћењу геопросторних података. Релевантни стандарди и спецификације подржавају разумевање и коришћење географских информација, повећавају доступност, приступ, интеграцију и дељење географских информација, промовишу ефективност, делотворност и економичност дигиталних географских информација и припадајућег хардверског и софтверског система. Усклађивање и интероперабилност геопросторних података непосредно зависе од примене стандарда и спецификација. За интероперабилност су веома битни отворени стандарди

¹ Из аспекта разматране тематике, у одређеној мери су значајни и следећи нормативно-правни акти: Одлука о одређивању података које не могу садржавати картографске и друге публикације (*Службени лист СРЈ*, број 54/94), Уредба о поступку за издавање одобрења за снимање из ваздуха територије Савезне Републике Југославије и за издавање картографских и других публикација (*Службени лист СРЈ*, број 54/94), Правилник о плановима и картама (*Службени гласник РС*, број 27/2000), Закон о издавању публикација (*Службени гласник РС*, бр. 37/91, 53/93, 67/93, 48/94, 135/2004 и 101/2005), Закон о ауторским и сродним правима (*Службени гласник РС*, број 104/2009) и Правилник о издавању картографских публикација (*Службени гласник РС*, број 36/11).

који су изнад интереса било које организације или појединца, а доносе користи свим ГИС корисницима и друштву у целини.

Интероперабилност националне инфраструктуре геопросторних података

Интероперабилност подразумева отвореност и дељење информација и система. Бити интероперабилан значи бити интерно или екстерно активно ангажован у процесу који осигурава да се системи, процедуре и култура организовања могу користити за размену и вишеструко коришћење информација. Оквир интероперабилности је скуп стандарда и спецификација који описују постигнути или жељени договор заинтересованих страна о начину међусобног повезивања. Интероперабилност се користи све чешће и у готово свим институцијама које се баве управљањем информацијама. Развијање интероперабилности зависи од нас самих, односно зависи од тога да ли разумемо потребу за применом тог начела, да ли заиста желимо да га примењујемо и, наравно, да ли смо способни за то. Интероперабилност инфраструктуре геопросторних података обезбедиће доступност географских информација широком кругу корисника, уз истовремену сигурност корисника у интегритет података. Интероперабилност омогућава интеграцију података између различитих организација, између апликација и индустрије, што има за последицу дељење све више корисних информација. Интероперабилност је општи услов за делотворно повезивање људи, података и система. Постоје различити приступи у дефинисању интероперабилности: технички, семантички, организациони, политички, правни и људски. Сваки приступ има посебну тежину за инфраструктуру геопросторних података и може се рећи да је интероперабилност једно од основних начела инфраструктуре геопросторних података, засновано на примени одговарајућих стандарда и терминологије, подршци технологије и сервисно оријентисаној архитектури система (Илић, Милојковић, 2011: 48).

Техничка интероперабилност у ери дигиталних информација омогућава пренос и размену геопросторних података уз примену стандардизованих формата. Техничка интероперабилност омогућава и лаку интеграцију геопросторних података у различите апликације, односно интеграцију саме инфраструктуре геопросторних података с осталим информационим технологијама. Главни оквир за техничку интероперабилност инфраструктуре геопросторних података јесте сервисно оријентисана архитектура система, позната као основна архитектура интерне-

та. Техничка интероперабилност решава проблеме између различитих низова геопросторних података, између различитих секторских апликација, између векторских и растерских података и између геопросторних података који долазе из различитих извора и процеса. Семантичка интероперабилност обезбеђује јединствено тумачење географске информације. Она је битан услов за одрживост хијерархије инфраструктуре геопросторних података, као и за хоризонталне везе и комуникацију унутар сваке инфраструктуре понаособ. Сви субјекти националне инфраструктуре геопросторних података би требало да разумеју једни друге и да користе јединствену терминологију. То значи да сваком појму одговара јединствен израз и да сваки израз има јединствену дефиницију. Исто начело важи за вертикалну хијерархију инфраструктуре просторних података. С тим у вези је потребно израдити појмовник, који би требало да буде уграђен у националну инфраструктуру геопросторних података у функцији постизања семантичке интероперабилности. Организациона интероперабилност подразумева изградњу модела који омогућава заједничко и делотворно функционисање више система и организација. Национална инфраструктура геопросторних података би требало, с једне стране, да буде подсистем европске и глобалне инфраструктуре просторних података, а с друге стране, да обједињава већи број локалних инфраструктура геопросторних података. Императив националне инфраструктуре геопросторних података су умрежавање организација и дељење геопросторних података. Успостављање, развој, одржавање и интероперабилност националне инфраструктуре геопросторних података би требало да буду у надлежности националне владе као део ширих мера које ће обезбедити суштински напредак у економском, социјалном и безбедносном смислу, као и на пољу заштите животне средине. Национална влада и њена тела, на чијем челу би биле политички одговорне личности с високим моралним достојанством, требало би да отклањају институционалне и политичке препреке приступу географским информацијама излазећи у сусрет широком кругу корисника (Илић, Милојковић, 2011: 51).

Могућност широке доступности геопросторних података може имати институционалне, политичке и људске импликације. Поједине организације и институције интероперабилност могу да доживе као губитак контроле и власништва над ресурсима, а људи који у њима раде можда не поседују потребна знања и вештине за подршку једном новом систему, заснованом на новој технологији и окренутом широком кругу корисника.

Интероперабилност је динамичан процес који захтева сталне промене и стручно оспособљавање од политичара, преко институционалног особља за ефективно и делотворно пружање услуга, до крајњих корисника дељених геопросторних ресурса. Зато је неопходно да социјално одговорне владе донесу документа и планове који се односе на стратегију развоја информационог друштва засновану на информационим технологијама.

Одлука о томе да неки ресурси буду широко доступни мора бити разматрана и из правног аспекта. Правни аспект такве одлуке, поред усклађивања, подразумева и њено усвајање у облику закона. Чак и у случајевима када организације или институције које располажу подацима желе да их учини широко доступним, постоје правне импликације. У неким државама постоје строге законске одредбе које се односе на употребу и објављивање личних података у смислу заштите грађанских слобода. Употреба ресурса који се односе на област јавне и националне безбедности такође је ограничена у готово свим државама. Посебан део правне интероперабилности се односи на права интелектуалне својине која морају бити заштићена на одговарајући начин. Посебан део правне интероперабилности се односи на права интелектуалне својине у области ауторских картографских дела која, због своје актуелности, морају бити заштићена на одговарајући начин, делотворном применом одредби закона (Милојковић, Иванчевић, Илић, 2011: 153).

Сваки од модалитета интероперабилности се додатно усложњава када се разматра на међународном нивоу, због изражених разлика између учесника у организацији, у техничком приступу и практичним решењима. Постизање интероперабилности на међународном нивоу додатно је отежано језичким и културним препрекама, а очекивања и захтеви се разликују од државе до државе.

Хијерархија националне инфраструктуре геопросторних података

Хијерархијска лествица инфраструктуре геопросторних података почиње од инфраструктуре предузећа и организација, затим се наставља преко локалне, регионалне, државне и националне инфраструктуре, па све до регионалне и глобалне. Институцијама Републике Србије и научној, стручној и широј јавности предстоји велики и дуготрајан посао изградње националне инфраструктуре геопросторних података, у смислу интегралног дела европске и глобалне инфраструктуре геопросторних података.

Развој европске инфраструктуре геопросторних података почетком овог века подржан је још једним значајним програмом глобалног надгледања животне средине и безбедности (*Global Monitoring for Environment end Security – GMES*). Наиме, политички мандат под вођством Европске комисије одређен је на самиту Европске уније у Гетебургу 2001. године, с циљем да се обезбеди европски допринос еколошкој заштити и безбедносној политици. ГМЕС обухвата четири главна, међусобно зависна елемента: сервисе, геопросторну инфраструктуру, градску инфраструктуру, интеграцију података и менаџмент. Европска геопросторна агенција (*European Space Agency – ESA*) и Европска комисија су од 2005. године започели посао на развоју прве фазе ГМЕС – успостављање основног сервиса. Пројекат ГМЕС је добио значајну политичку подршку у Европској унији на основу документа „Минхенска мапа пута” у априлу 2007. године, за време немачког председавања. Од средине 2008. године пројекат ГМЕС је познат под називом „Коперникус”.

Основни сервиси биће дефинисани као заједнички информациони капацитет радног оквира за европску инфраструктуру геопросторних података. Сервиси нижег реда биће развијани у складу са специфичним захтевима или областима интересовања локалних, покрајинских или националних заједница. Циљне области које ће ти сервиси покривати су шумско, морско и обалско и поларно надгледање, поплаве, пожари, процена ризика геопасности, надгледање квалитета ваздуха и прогнозирање, картирање земљине површи и праћење урбаног развоја. Промене на земљишту у урбаним срединама с више од 100.000 становника пратиће се у оквиру пројекта „Урбани атлас”. Сервиси за надгледање осталих еколошки осетљивих подручја почиваће на високој резолуцији података. Предвиђено је да просторни подаци у основном сервису буду доступни за кратко време и у високој просторној и вертикалној резолуцији, у размерама од 1:25.000 до 1:100.000 за помоћне податке и од 1:10.000 до 1:50.000 за основне податке. Планирано је да се просторни подаци редовно и учестало ажурирају, а да носиоци прикупљања података буду главне националне и регионалне институције у области географских информација. Ажурирање просторних података на сваке три године до пет година и релативно висока резолуција картирања обезбеђиће орторектификацију сателитских снимака. Оснивање поменутих сервиса је засновано на стварању опажачких капацитета: радара високе резолуције, мултиспектралних сателитских снимака високе резолуције, капацитета за надгледање копна и светског океана, атмосферско геостационарно надгледање и нискоорбитно атмосферско надгледање. Развој

опажачких капацитета је одобрио Савет министара Европске уније у децембру 2005. године. Тежишни задатак у том смислу је лансирање два опажачка сателита, за које је планирано да буду оперативни током 2014. године (Aschbacher, Milagro-Perez, 2012: 3). Основни и помоћни просторни подаци биће приказивани на тематским и топографским картама у комбинацији с дигиталним моделом висина и сетом дигиталних ортофотопросторних података. Најважније одлуке које се односе на интеграцију података и управљање подацима садржане су у примењеним правилима директиве ИНСПИРЕ као основног правилника за повезивање у европску инфраструктуру геопросторних података.

Од краја прошлог века, непосредну подршку глобалној инфраструктури геопросторних података као заједничког добра пружају картографска иницијатива Глобална карта и развој геоинформационих производа и услуга, програма и апликација за посматрање Земље.

Картографска иницијатива Глобална карта (*Global Map*) окупља националне картографске организације из целог света које успостављају глобалан хомоген скуп дигиталних картографских геоподатака захваљујући партнерским односима између влада, невладиних организација, произвођача геопросторних података и корисника, с циљем тачног приказа актуелног стања животне средине и ради доприноса одрживом развоју кроз размену података. Идеја Географско-геодетског института Јапана о програму подудара се с препорукама Конференције Уједињених нација о животној средини и развоју (*United Nations on Environment and Development – UNCED*), одржане 1992. године у Рио де Жанеиру. У закључку извештаја с те конференције је указано на потребу развоја глобалне картографије, јавног приступа географским информацијама и међународне сарадње на том пољу. Од 1996. године Међународни надзорни комитет за глобално картирање (*International Steering Committee for Global Mapping – ISCGM*), основан у Јапану, има главну улогу у развоју скупова просторних података за програм Глобална карта. Тај комитет доприноси размени институционалних и технолошких искустава, затим размени стандарда између многих држава и релевантан је извор ресурса за глобалну инфраструктуру геопросторних података.

Скуп геопросторних података пројекта Глобална карта обухвата целу Земљу у размери 1:1.000.000 и формира се на основу техничких упутстава *Global Map Specifications Version 1.2*, заснованим на препорукама *ISOTC211*. Скуп просторних података се примењује у: 1) системима надзора и раног упозоравања на природне непогоде, 2) надзору природних ресурса и управљању тим ресурсима (попут вода на копну, покривеност земљишта вегетацијом, обрадиве површине итд.), 3) процени

кретања у промени животне средине, као што су претварање тла у пустињу и смањивање површина под шумама, 4) развоју локалног, националног и транснационалног просторног планирања и 5) припреми података за одлучивање о стратегијским питањима везаним за Земљу.

Последњих десетак година многе државе, произвођачи и академске институције су прихватиле концепцију Глобална карта. Учешће у том пројекту је добровољно, а свака организација самостално одлучује о степену свог учешћа, који је подељен на три нивоа: 1) ниво А – организација припрема скупове података за своју земљу и за друге државе, 2) ниво Б – организација прикупља податке за своју земљу и 3) ниво Ц – организација прикупља потребне податке, а ИСЦГМ их припрема за приказ (Илић, 2009: 188).

Геопросторни објекти су организовани у векторске и растерске тематске слојеве, а сваки слој садржи логички повезане геоинформације. Скуп података Глобална карта садржи осам тематских слојева: векторске слојеве – који се односе на податке о саобраћајницама, административним границама, хидрографији и насељима, и растерске слојеве за висине, вегетацију, биофизичку покривеност земљишта и податке о употреби земљишта.

Закључак

Инфраструктура геопросторних података је динамична, хијерархијска и мултидисциплинарна концепција, која подразумева организован скуп геопросторних података, метаподатака, стандарда, спецификација, директива, корисника и технологија, интерактивно повезаних ради делотворног и флексибилног коришћења геопросторних података. Основни циљ те концепције је изградња пута за лакши, поузданији, јефтинији и безбеднији приступ геопросторним подацима на локалном, националном, регионалном и глобалном нивоу, односно стварање услова да корисници тражене геопросторне податке преузимају из дистрибуираних, правилно моделованих и структурираних база података кроз заједничко окружење, односно платформе за интероперабилност. Наведене одреднице чине смисао културе прокламоване идеје инфраструктуре геопросторних података у функционално-вредносном миљеу, али и у научном и теоријском стварању делотворније безбедносне праксе (Кековић, Кешетовић, 2010: 448).

Концепција интероперабилне инфраструктуре геопросторних података у складу с директивом ИНСПИРЕ има и ограничења услуга уви-

да, преузимања, трансформације и активирања других услуга за геопросторне податке, која су предвиђена у случајевима потенцијално негативног утицаја на:

- 1) поверљивост правног поступка,
- 2) међународне односе, јавну безбедност и националну одбрану,
- 3) поверљивост комерцијалних или индустријских информација,
- 4) права на интелектуалну својину,
- 5) поверљивост личних података и заштиту животне средине и
- 6) интересе или заштиту свих лица која су добровољно дала тражену информацију без законске присиле да то учине, осим ако то лице није сагласно с објављивањем такве информације.

Инфраструктура геопросторних података у Републици Србији је већим делом неусклађена с међународним стандардима, тако да је у току процес њеног усклађивања с европском инфраструктуром. Самим тим, потребно је наставити убрзанији развој националног геопортала, као чворишта за сарадњу у складу с директивом ИНСПИРЕ, и реинжењеринг постојеће законске регулативе, у смислу доношења закона и прописа који се односе на усвајање стандарда, спецификација и директива за метаподатке, усклађивање података и структуру сервиса, моделе накнаде, питања поверљивости и ограничења приступа геосервисима, заштиту личних података, ауторских права и дистрибуције географских информација, а надасве је потребно изнаћи финансијске могућности за нова радна места и сврсисходнију примену технологија за прикупљање и управљање геопросторним подацима.

Затим је потребно повећати способност за разумевање и употребу геопросторних података и географских информација кроз образовне програме у академској заједници, затим бољом разменом и преносом знања, међународном и унутарнационалном сарадњом и активнијим радом наших представника у телима за стандардизацију, истраживање и развој у региону, Европи и у свету. С тим у вези, посебно су значајни доградња националног институционалног оквира у области стандардизације и дефинисање националних стандарда усклађених с постојећим међународним стандардима ISO/TC 211, W3C и спецификацијама OGC.

На релативно самом крају идеализоване концепције културе националне инфраструктуре геопросторних података, потребно је успоставити координацију с акционим планом за изградњу е–управе и информационог друштва заснованог на знању, технологији и интелигенцији, с циљем побољшања комуникације између јавног сектора, привреде и грађана. На тај начин ће се допринети бољој организационој култури, култури договарања и заједничког рада и акумулацији безбедносне кул-

туре капитала геопросторних података, корисника и давалаца геопроформационих услуга.

Литература:

1. Aschbacher, Josef; Milagro-Perez, Maria P. (2012): The European Earth monitoring (GEMS) programme: Status and perspectives, *Remote Sensing of Environment*, 120.
2. Dragičević, Sasa; Milevski, Ivica; Novković, Ivan; Milojković Boban (2010): The natural conditions as a limiting factor for the development of Serbian-Macedonian border area, *Glasnik Srpskog geografskog društva*, (4).
3. Ilić, Aleksandar (2009): Global Spatial Data Infrastructure, *Journal of the Geographical Institute "Jovan Cvijić"*, 59(1).
4. Ilić, Aleksandar; Milojković, Boban (2011): Princip interoperabilnosti u izgradnji infrastrukture prostornih podataka, *Geodetska služba*, 40(114), 48–52.
5. Kekić, Dalibor (2004): Kultura bezbednosti u savremenom konceptu bezbednosti, *Bezbednost*, 46(2), 209–251.
6. Keković, Zoran; Kešetović, Želimir (2009): Značenje i ograničenja izučavanja bezbednosti u savremenom kontekstu, *Kultura polisa*, 7(13–14), 431–448.
7. Marinković, Darko; Branković, Ana; Milojković, Boban (2009): Computer data search and comparison – General reviews and application in crime investigation, *NBP – Žurnal za kriminalistiku i pravo*, 14(1).
8. Mijalković, Saša (2009): O korelaciji kulture i nacionalne bezbednosti, *Kultura polisa*, 6(11–12).
9. Milašinović, Radomir (2008): Društveni konflikti i medijska konstrukcija, *Kultura polisa*, 5(8–9–10).
10. Milojković, Boban (2007): Savremeni geotopografski materijali za potrebe policije – karakteristike i način korišćenja, *Bezbednost*, 49(4), 108–139.
11. Milojković, Boban; Marinković, Darko (2007): Sistemi za globalno pozicioniranje i njihov značaj u otkrivanju i dokazivanju krivičnih dela, *Nauka–Bezbednost–Policija*, 12(2).
12. Milojković, Boban; Mlađan, Dragan, (2010): Adaptivno upravljanje zaštitom i spasavanjem od poplava i bujica – prilagođavanje poplavnom riziku, *Bezbednost*, 52(1), 172–237.
13. Milojković, Boban; Ivančević, Nikola; Ilić, Aleksandar (2011): Pravo na prostorne podatke i povreda autorskih prava u kartografskoj delatnosti u Republici Srbiji, *Pravni život*, 60(5–6).
14. Milojković, Boban; Aleksić, Velimir; Kicošev, Saša (2011): Turističko-kartografska vizualizacija Evropskog pešačkog puta – deonice E7 na planini Tari, *Teme*, 35(1), 101–117.
15. Subošić, Dane; Kekić, Dalibor (2009): Organizaciono ponašanje i organizaciona kultura u policiji, *Kultura polisa*, 6(11–12).

16. Vuletić, Željko; Ilić, Aleksandar; Milojković, Boban (2009): Model geotopografskog obezbeđenja upotrebe jedinica policije pri intervenciji na uspostavljanju javnog reda i mira narušenog u većem obimu, *Bezbednost*, 51(1–2), 329–354.

The Culture of National Spatial Data Infrastructure

Summary: In the field of humanities, the culture of national spatial data infrastructure is a syntagm that has not been sufficiently elaborated. In view of this fact, that focus of the paper is on elaborating those questions the possible answers to which may indicate a more valid and comparatively idealized concept of the model for establishing the national spatial data infrastructure, depending on administrative capacities of the state, developing awareness of the significance of spatial data, available data bases and sets of spatial data, cartographic sources, educational levels of users, available funds, information technology, and other factors.

The paper initially presents an interdisciplinary approach to the theoretical definition and division of culture and explains the fact that culture is characterized by a number of features. From the aspect of the subject matter in focus, an emphasis has been placed on the correlation between the culture of values and needs, that is the subculture of sustainable developments, protection, and preservation of the environment, security culture, mass culture, organizational culture, and counter-culture, providing the information that can be obtained based on a modern and sustainable concept of the spatial data infrastructure relevant for as wide a range of needs as one may have.

The paper then moves on to present the specific features of the culture of national spatial data infrastructure. It offers theoretical explanations related to the definition, idea, goal, architecture, limitations, conditions, and problems of establishing the infrastructure (in terms of requirements and obstacles), the institutional and legal framework for this, as well as the hierarchy of the national spatial data infrastructure.

The central part of the paper elaborates of the understanding and implementation of the highly complex principle of interoperability in designing the infrastructure of spatial data based on the INSPIRE Directive.

It can be said that interoperability is the basic principle of the SDI, based on the belief that differences between individual systems are not an obstacle in the realization of tasks related to that systems. The essence of the previous statement lie on fact that the SDI technology is strongly focused on the integration of spatial data from multiple sources, and that it can be integrated with other information technologies. Spatial Data Integration means integration of different data formats, different technologies obtained (the classic example, remote detection, GPS, etc.) and from different suppliers. Integration with other information technology means easy access to spatial data from different platforms and devices. Interoperability in the SDI is relized through service-oriented architecture, known as the basic architecture of the Internet. Spatial Data Infrastructure is facing the customer, so its interoperability builds not only on formal standards (ISOTC211 - International Organization for

Standardization/Technical Committee 211) but also on open standards (OGC - Open GIS Consortium and W3C - World Wide Web Consortium).

The closing part of the paper gives recommendations for further devising solutions to the previously determined problems related to the establishment of the national spatial data infrastructure in order to achieve idealized culture of the spatial data resources, users and providers of spatial data services. Possible suggestions include the following: redesigning the existing legal regulations by passing laws and regulations that would pertain to the adoption of standards, specifications and directives, compensation models, issues of confidentiality and restricted access to spatial data services, personal data protection, the rights of authors, distribution of spatial information and stable financing; enhancing the capacity for understanding and use of spatial data and information through the educational curricula of the university community; ensure better exchange and transfer of knowledge, along with international cooperation; strengthening coordination with the action plan for establishing e-administration with a view to improving communication among the public sector, economy, and the citizens.

The presented model represents a promotion of the culture of joint effort and organizational behaviour which is essentially related to the common interest as the best way to achieve individual interests of all subjects of the national spatial data infrastructure and its integration in the regional (European) and global frameworks. This means that a certain effort has been made to make up for conspicuous insufficiencies of both the scientific and expert literature, but also to speed up the already initiated debate and provide support for operative measures aimed at structuring the national spatial data infrastructure.

Key words: Culture, Culture of Values and Needs, Idealization of Culture, Culture of Joint Effort and Organized Behaviour, Accumulating Culture of Spatial Data Security, Operative and Technical Concepts of the National Spatial Data Infrastructure, Information Technology, International Standards, Specifications and Directives

ТИЈАНА ШУРЛАН*

Криминалистичко-полицијска академија
Београд

УДК 341.322.5

341.645.5

ИД БРОЈ 192639244

Оригиналан научни рад

Примљен: 15.04.2012

Одобрен: 27.05.2012

РЕКОНЦИПИРАЊЕ ПОЈМА УНУТРАШЊЕГ ОРУЖАНОГ СУКОБА утицај јуриспруденције међународних кривичних судова

Сажетак: Појам унутрашњег оружаног сукоба није дефинисан унутар једне, јединствене, универзално прихваћене правне норме. Нормативни оквир тог појма је превасходно осмишљен према изворима међународног хуманитарног права како уговорног, тако и обичајног. У савременом међународном праву на развој тог појма значајно утичу међународни кривични судови, дајући тумачења појма и његових конститутивних елемената у оквиру процесуирања читавог низа случајева. С тог становишта је дошло до обратног процеса у коме норме међународног кривичног права, које се у односу на међународне хуманитарне правне норме одређују као секундарне норме, повратно утичу посредством примене од стране међународних кривичних судова. У овом раду су дати преглед нормативног оквира међународног хуманитарног права и анализа разлога којим су се међународни кривични судови руководили приликом опредељивања унутрашњих оружаних сукоба.

Кључне речи: међународно хуманитарно право, међународно кривично право, унутрашњи оружани сукоб, ратни злочини

Увод

Садашњост не подржава традиционалну међународну правну поделу на међународне и унутрашње оружане сукобе као једину класификацију која на одговарајући начин опредељује и правно регулише пона-

* tijana.surlan@kpa.edu.rs

шање у њима (Green, 2008; Sandoz, 2003). Утолико и сами појмови међународног сукоба и унутрашњег сукоба пролазе кроз фазу реконструкције, реконципирања и системско-нормативног регулисања (Milanovic, Hadzi-Vidanovic, 2012). Док је традиционално, класично међународно право инсистирало на материји ратовања и управо се у њој укоревљивало, односило се само на ратове које су водиле државе као међусобно препознати партнери како у миру, тако и у рату. Класично међународно право није уређивало правилима међународног права оружане активности држава на територијама на којима нису постојале међународно признате државе (континенти Јужне Америке, Африке, Аустралије, Новог Зеланда, као и делови Азије и Европе) (Haue, 2008). С тог становишта, препознавање унутрашњих оружаних сукоба као догађаја који могу бити од значаја или интереса и за друге државе стигло је доста касно у односу на целокупан развој класичног међународног ратног права, да би у последњих неколико деценија од ефемерне теме прерасло у институт од значаја. Позиција тог института се мењала на истим координатама на којима се мењало правно филозофско утемељење како међународног права, тако и међународних односа. Убрзано сужавање суверенитета, те преусмеравање пажње с искључивог односа међу државама на положај појединца унутар државе довели су до крупних промена и у материји уређивања унутрашњих оружаних сукоба.¹ Филозофија уграђена у материју људских права је битно допринела и промени схватања значаја ратовања унутар једне државе. Најкрупнији кадар те теме и тих односа могао би се представити формулом, коју су здушно прихватили поборници људских права, да је целокупно међународно хуманитарно право само *lex specialis* у односу на материју људских права. Посматрана као целина, правна регулатива којом се нормирају унутрашњи оружани сукоби могла би се окарактерисати као скромна. Но, утицај идејних филозофско-правних стремљења и стварање правила људских права, која су задобила статус недерогабилности, суштински су променили и нормативни оквир унутрашњих оружаних сукоба.² Преамбула Протокола II је управо непосредан одраз и приказ темељног приступа уређењу унутрашњих оружаних сукоба. Није згорег навести став 1 Преамбуле који каже:

¹ Међународни кривични трибунал за бившу Југославију, Предмет Тадић, Одлука по интерлокуторној жалби одбране на надлежност суда, 2. октобар 1995, пар. 96–97.

² Детаљан приказ утицаја доктрина и теорија (почев од хришћанске доктрине, преко теорије природног права, теорије друштвеног уговора и сл., па до Либеровог кодекса и његове примене у америчком грађанском рату) на унутрашње оружане сукобе видети у: Перна, 2006: 1–49.

„Високе стране уговорнице,

Подсећајући на то да хуманитарна начела, садржана у члану 3 заједничком за Женевске конвенције од 12. августа 1949. године, представљају основу поштовања човекове личности у случајевима оружаног сукоба који није међународног карактера.”

У савременим кретањима међународног права, област међународног кривичног права, настала на материјално-правној основи међународног хуманитарног права и међународних људских права, показује утицај и кретања у обратном правцу (Sivakumaran, 2011). Ставови међународних кривичних судова, пред којима се приступало анализи и дефинисању конкретних сукоба, представљају додатни извор за кристалисање како појма унутрашњих оружаних сукоба, тако и позиције тих сукоба у каталогу и дефиницијама међународних кривичних дела (Милисављевић, Палевић, 2010).

Појава

Да ли је извесно на коју појаву мислимо када кажемо унутрашњи оружани сукоб? Појава која се означава изразом „унутрашњи оружани сукоб” није ни једнозначна, ни једноставна (Abi-Saab, 1991). Елементи који карактеришу једну појаву или догађај таквим карактеристикама да је називамо унутрашњи оружани сукоб нису постављени линеарно, већ сваки од тих елемената или карактеристика има своја одступања или варијације.

Најчешће се под унутрашњим оружаном сукобом подразумева сукоб који је по свом карактеру оружани сукоб високог интензитета, који се одвија унутар граница, тј. на територији једне државе и то било између званичне државе и организованих снага ентитета који није држава или, пак, између оружаних група од којих ниједна није манифестација државе (Moir, 2004).

Логика међународног права или интерес међународне заједнице који доводи до стварања правног института очигледно се јављају у односу на сукобе који могу имати утицаја и значаја на међународне односе³ или сукобе који се одвијају у контексту материје која је уређена међународним правом (нпр., активности у којима се крше људска права

³ Најчешће се ту мисли на материју претње миру и безбедности. Но, тај аспект је значајно шири и односи се на све потенцијалне промене структуре у међународној заједници, почев од простог стварања нове државе до утицаја и интереса који остале државе показују у односу на настанак новог члана међународне заједнице.

или, пак, најуопштеније начела хуманости). Но, на општем нивоу, међународно право се ствара и дејствује у односу на ситуације у којима је очигледно да званична држава сама, унутар својих граница, не може да се разрачуна са супротстављеном страном, да не може да је савлада, те да сукоб ескалира у тој мери да се може поставити питање промена унутар државе било у виду насилне промене режима, било у виду одвајања дела територије, те формирања нове државе.

У оквиру тих појава треба тражити елементе који су заједнички и повезани и који творе исту логичку целину појма унутрашњег оружаног сукоба. Међународно право је изградило извесне елементе којима се једна појава карактерише као унутрашњи оружани сукоб. Но, док би се са сигурношћу могло тврдити да је у нешто старијем међународном праву било извесно да појава унутрашњег оружаног сукоба може постојати само унутар једне државе, данас је тако строго постављен формалистички елемент напуштен.

Одређење неке појаве најпре термином, а затим и њено појмовно одређење, врше се у складу с циљем (*telos*) области којој припада. Унутрашњи оружани сукоби се стога данас одређују пре логиком потребе заштите човека (терминологијом међународног хуманитарног права речено – цивила) него логиком суверенитета државе, те строгим формалистичким везивањем за границе (Abi-Saab, 1991). Уосталом, циљ, на пример, ослободилачке војске унутар једне државе је да „ослободи” територију која је званично у саставу државе као међународног субјекта. Самопроглашење те територије, међутим, не значи да се карактер сукоба променио из унутрашњег сукоба у међународни сукоб. Напротив, за званичну државу која се бори да сачува ту територију унутар граница таква врста сукоба никако не може бити међународни сукоб. Или, примери савремених сукоба на нивоу народа (племена) у Африци – који не потпадају строго под територијалне оквире држава и у којима су границе порозне, такође би, као сукоби који су по својој природи унутрашњи, применом строго формалних елемената прерасли у категорију међународног сукоба.⁴

Усвајање јасних критеријума је неопходно зарад разликовања унутрашњих оружаних сукоба од других врста оружаних сукоба, као што су побуне, револуције, немири, герилски ратови, терористички акти, па, у одређеним случајевима, и ратови за самоопредељење (Науе, 2008; Cullen, 2010; Green, 2008). Разликовање тих категорија сукоба није

⁴ Случајеви везани за ситуацију у Конгу пред Међународним кривичним судом говоре управо у прилог томе.

једноставно, јер је превасходно потребно установити о каквој је врсти борбе реч, па тек онда дати сукоб одредити правним институтом (Koijmans, 1991). На пример, сукоб између државе и наоружане групе, под условом да је циљ борбе те наоружане групе ослобођење народа од колонијалне доминације, посредством члана 1, става 4 третираће се као међународни сукоб, а уколико има за циљ насилну промену режима, третираће се као грађански рат.

Поред тих сукоба који се, по правилу, мада не и искључиво, одвијају унутар граница једне државе, као нова категорија оружаних сукоба која често прати унутрашње оружане сукобе јављају се интернационализовани сукоби (Милановић, Hazdi-Vidanovic, 2012). Та категорија сукоба је производ концепта колективне безбедности и њена позиција није ни у међународним ни у унутрашњим оружаним сукобима, а везана је за њих (Švarc, 2008).

Утолико је разлучивање нових врста оружаних сукоба неминовно потребно како због самог сазнања о каквој је појави реч, тако и због примене права које уређује те сукобе, преко окончања конкретне категорије сукоба, па до питања одговорности (и међународне грађанске одговорности државе и међународне кривичне одговорности појединца) и утужења повређених права.

Нормативни оквир

Унутрашњи оружани сукоби, иако вишедеценијски међународно-правни појам, немају јединствен правни израз. Не постоји правна норма која би у једној и јединственој правној формули одредила шта се под тим термином подразумева. Но, иста таква констатација прати и међународне оружане сукобе, те би се врло лако могло рећи да ту није на ствари пропуст, него приступ (Sandoz, 2003). Наравно, пређашња констатација не значи *ipso facto* да међународно право ни на који начин не одређује институт унутрашњег оружаног сукоба, већ да то чини посредно, остављајући простор и потребу за тананим и деликатним процесом правног тумачења и примене правних норми (Bugnion, 2003).

Са становишта каталогизације извора међународног права, из пређашњег силогизма произлази да општи појам унутрашњег оружаног сукоба треба градити применом система правила и обичајног и уговорног међународног права. Но, ниво одређења до кога оне досежу није довољан, тако да у уобличавању и кристалисању појма унутрашњих оружаних сукоба изузетно значајну улогу остварују међународни кри-

вични судови, те ставови које судска већа заузимају. Стога, у постављању појма оружаног унутрашњег сукоба учествују главни међународно-правни извори – обичаји и уговори, али као врло важан помоћни извор и судска пракса (Blishchenko, 1979; Chetail, 2003; Cryer, 2006).

Унутрашњи оружани сукоби су први пут термилошки поменути на уговорном нивоу у Женевским конвенцијама из 1949. године, у члану 3 све четири конвенције.⁵ Међутим функција те одредбе није да дефинише унутрашњи оружани сукоб, већ да обезбеди да се поштује бар минимум човечности и у ситуацијама које нису окарактерисане као међународни оружани сукоби.⁶ Разлог за увођење те одредбе се огледа у свести редактора да ће бити ситуација у којима ће стране негирати да се налазе у међународном оружаном сукобу и тиме потпуно онемогућити примену права оружаних сукоба. Да би се предупредило да формални статус потпуно блокира примену права, приступило се негативном приступу у одређењу, тако би се данас, читањем члана 3, олако могло закључити да су сви оружани сукоби који нису међународни унутрашњи.

Сам члан 3 даје врло мало материјала за апстраховање појма унутрашњих оружаних сукоба – „у случају оружаног сукоба који нема карактер међународног сукоба, а који избије на територији једне од Високих страна уговорница...”. Приступ је у основи формалистички, везује се за државе и територију државе, не дајући никаква усмерења за многобројне сложене ситуације када није јасно који ентитет јесте, а који није држава. У сложеној и правно непрецизираној области настајања држава, та одредба продубљује збрку приликом покушаја њене примене у свим ситуацијама које нису праволинијске. У низу оружаних сукоба

⁵ Розмари Аби Саб наводи да се првом кодификацијом правила унутрашњег оружаног сукоба може сматрати Либеров Кодекс усвојен у САД, али да у Европи такво тумачење није подржано (Abi-Saab, 1991: 210); Антони Кален сматра да је прва одредба за коју би се могло рећи да најопштије одређује понашање и у унутрашњим оружаним сукобима Мартенсова клаузула (Cullen, 2010: 25); Веће Међународног кривичног трибунала за бившу Југославију везује почетак правног уређивања унутрашњих оружаних сукоба за Шпански грађански рат – *Предмет Тадић*, Одлука по интерлокуторној жалби одбране на надлежност суда, 2. октобар 1995, пар. 100.

⁶ Детаљан приказ израде конвенција с коментарима видети у: Pictet, Jean (Ed.): *The Geneva Conventions of 12 August 1949: A Commentary*, International Committee of the Red Cross, Geneva, 1952–1960. Током израде конвенција је постојала намера да се унутрашњи оружани сукоби дефинишу и предложени су критеријуми, као што су степен организованости побуњеничких група, контрола над територијом, употреба војске а не полиције од стране званичне државе у борби с побуњеницима, трајање и интензитет сукоба. Договор није постигнут и усвојена је верзија која не улази у дефинисање оружаног сукоба унутрашњег карактера и која га опредељује само једним елементом као разликом у односу на међународне сукобе.

који се воде с циљем формирања нове државе, тренутак прокламовања независне државе, тренуци појединачног признавања и тренутак када је нова држава заузела јасно и неспорно место у међународној заједници могу се мерити месецима, годинама и деценијама. Стога, везивање карактерисања оружаног сукоба само за државу није могуће, што је уосталом практично и показано усвајањем става 4, члана 1 Допунског протокола I из 1977. године.

Члан 3, и поред мањкавости у погледу појмовног одређења, данас има своју јасну и важну позицију у целокупном међународном хуманитарном праву. Говори о минимуму понашања које се мора обезбедити независно од квалификовања одређених догађаја као рата, тј. оружаних сукоба. Зарад тога, неретко се одређује као темељни одраз или фундаментална прескрипција начела хуманости,⁷ те као „мини конвенција”, „конвенција у конвенцији” или, пак, „конвенција у малом” (Moig, 2009).

Значај и утицај те норме додатно потенцира статус самих Женевских конвенција из 1949. године, које се данас сматрају и обичајним правом, тако да та одредба истовремено представља нормирање и прецизирање начела хуманости, уговорноправну норму и обичајноправну норму. С обзиром на такав њен положај у систему међународног права, та одредба се сматрала ослоном за увођење злодела почињених током унутрашњих оружаних сукоба у дефиницију ратних злочина у Статуту Међународног кривичног суда (Sivakumaran, 2009). Занимљиво је да је свој надмоћни положај у односу на целокупан Протокол II, посвећен унутрашњим оружаним сукобима, задржала све до израде Статута Међународног кривичног суда. Такав приступ је био доминантан у периоду образовања Међународног кривичног трибунала за бившу Југославију,⁸ мада га саме судије, током рада Трибунала, нису подржале.⁹ Утицај судске праксе Трибунала за бившу Југославију, међутим, није се осетио у том аспекту приликом образовања Међународног кривичног суда.

⁷ Интернационал Court of Justice, Military and Paramilitary Activities In and Against Nicaragua (Nicaragua v. United States of America), Judgement, 1986, par. 218.

⁸ Report of the Secretary General Pursuant to Paragraph 5 of Security Council Resolution 955 (1994), UN Doc. S/1995/134, par. 12.

⁹ Тако, на пример, у предмету *Мартић* је заузет став да повреде Допунског протокола II представљају грубо кршење закона и обичаја ратовања, те да као такве потпадају под категорију ратних злочина (Трибунал за бившу Југославију, *Тужилац в. Мартић*, Review of the Indictment Pursuant to Rule 61 of the Rules of Procedures and Evidence, 8 mart 1996, par. 8).

Конвенција о заштити културних добара у случају оружаног сукоба из 1954. године на сличан начин уводи унутрашње оружане сукобе у своју регулативу. У светлости материје која се уређује том конвенцијом, у члану 19 се одређују обавезе страна уговорница „у случају унутрашњег оружаног сукоба”. Примена те одредбе такође претпоставља да је јасно шта се сматра унутрашњим оружаним сукобом и, стога, не сугерише ни елементе унутрашњег оружаног сукоба, нити како га треба одредити. Такође, у регулативу унутрашњих оружаних сукоба посредно улазе и конвенције у којима се прецизирају средства ратовања, те остали аспекти везани за њих (производња, промет, складиштење), као што су Конвенција Уједињених нација о забрани или ограничавању употребе одређених врста класичног наоружања за које се може сматрати да изазивају прекомерне трауматске ефекте и да делују без разлике у погледу циљева из 1980. године и њој пратећи протоколи, Конвенција о забрани развоја, производње, складиштења и употребе хемијског оружја и његовог уништавања из 1993, Конвенција о забрани употребе, складиштења, производње и промета антиперсоналних мина и њиховог уништавања из 1997. године (Perna, 2006; Moir, 2009; Sivakumaran, 2011).

Допунским протоколом II из 1977. године детаљније се приступило уређењу односа у унутрашњем оружаном сукобу, а усвојена је и одредница самог појма који представља окосницу читавог тог документа. У члану 1, којим се одређује домашај Протокола II, стоји да се њим развија и допуњује члан 3, који је заједнички Женевским конвенцијама из 1949. године, што је, уосталом, функција и целокупног Протокола с обзиром на то да је он допунски у односу на све Женевске конвенције из 1949. године.¹⁰ Поред везивања за заједнички члан 3, решење се додатно ограничава и ставом 4, члана 1 Допунског протокола I из 1977. године, чиме се потенцира системски аспект међународног хуманитарног права. Протокол II се примењује, конкретно, на оружане сукобе „који се одвијају на територији Високе стране уговорнице између њених оружаних снага и отпадничких оружаних снага или других организованих наоружаних група које, под одговорном командом, врше контролу над делом њене територије која им омогућава да воде непрекидне и усмерене војне операције и да примењују овај протокол.” У ставу 2 тог члана се додатно прецизира да се „неће примењивати на ситуације унутрашњих неми-

¹⁰ Ив Сандоз инсистира на томе да, и поред тога што је спона између члана 3 заједничког свим Женевским конвенцијама из 1949. године и члана 1 Протокола II идејна и материјално-правна, не сме се пренебрегнути формални статус уговорне стране (Sandoz, 2003: 17).

ра и затегнутости, као што су побуне, изоловани и спорадични акти насиља и остали акти сличне природе, јер то нису оружани сукоби”.

Функција те одредбе, јасно је, ограничена је функцијом и карактером самог Протокола II. Квалификација Протокола II је предмет теоријских анализа и (не)слагања, супротстављених на скали од величања значаја и дејства, те преношења у обичајно право, до поништавања његове распрострањености и опште прихваћености.¹¹

Стога, та одредба у основи има снагу уговорне одредбе за оне који су уговорна страна. Утицај и значај тог одређења, са становишта уобличавања јединственог појма унутрашњег оружаног сукоба, мора се, међутим, анализирати у поређењу са заједничким чланом 3 Женевских конвенција из 1949. године, заједно с чланом 1, ставом 4 Протокола I из 1977. године и у односу на обичајноправно поимање унутрашњег оружаног сукоба.

У односу на члан 3, јасно је да је реч о одређењу које је сужено. Док се члан 3 односи на све сукобе који нису међународни и који се одвијају унутар територије једне државе, одредба Протокола II се ограничава елементима територије једне државе и сукоба између оружаних снага државе и других организованих наоружаних група, које, да би се могле сматрати страном у сукобу, треба да су под одговорном командом, да контролишу део територије државе и да поштују и примењују Протокол II, а да, притом, нису „унутрашњи немири и затегнутости, као што су побуне, изоловани и спорадични акти насиља и остали акти сличне природе...”¹².

Решење усвојено Протоколом I додатно је закомпликовало основе разликовања међународних и унутрашњих оружаних сукоба. Наиме,

¹¹ Најчешће се распрострањеност тумачи бројем уговорних страна. Протокол II има 166 уговорних страна, док Протокол I има 170, а Женевске конвенције 194 уговорне стране. Мањи број уговорница Протокола II служи као основ за недавање карактера универзалности. Затим, државе које нису уговорнице су Индија, Иран, Ирак, Израел, Пакистан, Турска, САД и Мексико. Антони Кален наводи речи Дејвида Шефера, бившег представника САД за питања ратних злочина, који је у обраћању војсци САД 2000. године изјавио да је потребно наставити поштовање правила садржаних у Протоколу II, јер она представљају одраз развоја и статуса обичајног права; такође наводи захтев председника Регана и Клинтона Сенату у погледу приступања САД Протоколу II (Cullen, 2010: 62–63). О односу Протокола II и обичајног права видети у: Meron, Theodor (1989): *Human Rights and Humanitarian Norms as Customary International Law*, Clarendon Press, pp. 72–199; Greenwood, Christopher (1991): *Customary Law Status of the 1977 Geneva Protocols*. In Astrid J. M. Delissen, Gerard J. Tanja (Eds.), *Humanitarian Law of Armed Conflict Challenges Ahead: Essays in Honour of Frits Kalshoven* (pp. 93–114), Martinus Nijhoff Publishers.

¹² Став 2, члана 1 Допунског протокола II из 1977. године.

спомињање става 4 указује на то да ће се под међународним сукобом подразумевати и „оружани сукоби у којима се народи боре против колонијалне доминације и стране окупације и против расистичких режима користећи се правом народа на самоопредељење...”. Таквим решењем је уведено разликовање унутар категорије субјекта – оружане групе. Тако, групе у којима се испољава народ могу засновати оружани сукоб међународног карактера и када се он води унутар територије једне државе. Тиме се одређење заједничког члана 3 Женевских конвенција из 1949. године значајно мења и елемент „територија једне државе” губи суштински значај за разликовање међународног од не-међународног сукоба. Додатком да оружана борба с позивом на право на самоопредељење припада категорији међународног оружаног сукоба значајно се проширује категорија међународног оружаног сукоба (Cullen, 2010). Да ли ће, притом, одређена оружана борба бити узета као испољавање права на самоопредељење или, пак, као нарушавање суверенитета и територијалне целовитости једне земље, чињенично је питање и тема која је у међународном праву без строгих и прецизних правила.¹³

Сумирајући преостали правни простор у коме је обликован члан 1 Протокола II из 1977. године, два су елемента већ била прописана – територија једне државе, као основни критеријум *rationae loci*, и карактеристике субјеката, учесника сукоба – критеријум *rationae personae*. Критеријум *rationae personae* је сужен на државу и оружану групу, при чему групе не могу бити народноослободилачки покрети, покрети против стране доминације и расистичких режима и групе које се боре применом права на самоопредељење.

Елементи којима се додатно одређује оружана група, како су структурирани у члану 1 Протокола II из 1977. године, познати су, пак, и од раније и припадају категорији обичајног права (Green, 2008). Издиференцирани су посредством института признања устаника са статусом ратујуће стране. Наиме, корпус обичајног права није изградио појам унутрашњег оружаног сукоба нити, пак, права и обавеза страна између којих се тај сукоб одвија. Све до Женевских конвенција из 1949. године, материја унутрашњих сукоба је била у искључивој надлежности држава,

¹³ О процесу настајања члана 1 Протокола I из 1977. године, учешћу и утицају представника народноослободилачких покрета који су присуствовали Конференцији, као и о методама за разумевање и примену овог члана видети у: Cullen, 2010: 67–85; Pilloud, Claude; Sandoz, Yves; Zimmermann, Bruno (1987): *Commentary on the Additional Protocols of 8 June 1977 to the Geneva Conventions of 12 August 1949*, International Committee of the Red Cross, Martinus Nijhoff Publishers, 1987, pp. 41–56; Cassese, Antonio (Ed.) (1979): *The New Humanitarian Law of Armed Conflicts*, Editoriale Scientifica, Napoli.

те утолико унутрашњи оружани сукоби нису ни фигурирали као међународна појава (Cullen, 2010). Стога је и једини аспект обичајно-правног схватања унутрашњих оружаних сукоба био у домену уређења сукоба у којима је држава признавала као ратујућу страну оружану групу, побуњенике, устанике (Науе, 2008; Moir, 2009). Они *de facto* јесу категорија унутрашњег оружаног сукоба, но у периоду развијања класичног међународног права нису препознавани као такви, те нису ни конципирани *de jure*. Чак ни члан 3 Женевских конвенција из 1949. године није уведен са сврхом дефинисања унутрашњег оружаног сукоба, већ с циљем да се бар донекле спутају злодела вршена током сукоба који су се одвијали унутар територије једне државе.

Елементи који граде устанике као ратујућу страну, те тиме посредно одређују и унутрашњи оружани сукоб, свде се на карактер, тј. интензитет сукоба који мора бити сличан рату у његовом традиционалном поимању (врста наоружања које се користи, тактика, бројност наоружаних, циљеви), потом на степен организованости устаника који се испољава као држање дела територије државе под контролом, формирање *de facto* власти над том територијом, те препознавање те власти од стране локалног становиштва као признате и подржане власти и, на крају, оданост правилима међународног ратног права (у класичном изразу), тј. међународног хуманитарног права (у модернијем, савременом изразу) (Аврамов, Крећа, 1999; Shaw, 2003; Moir, 2009; Cullen, 2010).

Сви елементи, представљени у најопштијем изразу на овом месту, захтевају додатно прецизирање. Но, у скицирању нормативног оквира појма унутрашњег оружаног сукоба потребно је подвући да су елементи којима се унутрашњи оружани сукоби опредељују у члану 1 Допунског протокла II постављени уже у односу на обичајноправно поимање, те да је функција те одредбе само и искључиво у контексту примене тог протокола. У обичајноправном концепту право кога се морају придржавати устаници се одређивало у општој формули као ратно право, тј. право оружаних сукоба или хуманитарно право, док је у Протоколу II обавеза поштовања правила постављена само у односу на одредбе тог уговора. Тиме се врши преседан у погледу обавезности уговора, јер се обавеза поштовања Протокола II проширује на устанике који нису уговорна страна. Њихов статус привременог међународноправног субјективитета могао би се пре материјализовати у виду поштовања обичајноправних правила, него уговора за који је спорно да ли има карактер универзалности (Brownlie, 2003). У правно-техничком смислу, обавеза примене Протокола II од стране ратујуће стране која није држава могла би се легализовати само уколико се они узимају као трећа

страна, или уколико они прихвате Протокол II изричито и несумњиво у односу на тај конкретан сукоб (Moir, 2004). У супротном је јасно да би се на њих морало примењивати обичајно право којим је уређена материја оружаних сукоба.

Отворено питање изједначавања Протокола II и обичајног права¹⁴ оставља отворен простор за утврђивање савременог обичајноправног поимања унутрашњих оружаних сукоба. Један од начина за утврђивање би била анализа статута међународних кривичних судова, али и судске праксе. Оснивање, на пример, Трибунала за бившу Југославију вршено је непосредним и преовлађујућим позивањем на обичајно право.¹⁵ Каталогизација међународних кривичних дела и њихове дефиниције повратно утичу на схватање појма унутрашњег оружаног сукоба. Стога и ти статuti учествују у постављању нормативног оквира унутрашњег оружаног сукоба.

Обичајноправни статус појма унутрашњих оружаних сукоба, као и правила која се морају поштовати у унутрашњим оружаним сукобима, свакако постоје. У утврђивању тих правила значајан допринос се приписује студији обичајног међународног хуманитарног права, која је спроведена под покровитељством Међународног комитета Црвеног крста и Црвеног полумесеца.¹⁶ У изради те студије је учествовало око 150 научника из целог света. Пројекат је трајао десет година и стапа низ обичајних правила како међународних, тако и унутрашњих оружаних сукоба (Henckaerst, 2005). Стога и та студија представља један од важних аспеката регулативе унутрашњих оружаних сукоба.

Јуриспруденција међународних кривичних судова

Инкриминација радњи почињених током унутрашњих оружаних сукоба, те задатак међународних кривичних судова да санкционишу

¹⁴ Приликом оснивања Трибунала за Руанду, Генерални секретар Уједињених нација је истакао да се у изради Статута и инкриминисањем Протокола II отишло изван оквира обичајног права (Report of the Secretary General Pursuant to Paragraph 5 of Security Council Resolution 955, UN Doc. S/1995/134, par. 12).

¹⁵ Директно наведено у извештају Генералног секретара Уједињених нација приликом формирања Трибунала (Report of the Secretary General Pursuant to Paragraph 2 of Security Council Resolution 808, UN Doc. S/25704, par. 34). Исти приступ је примењен и приликом оснивања Специјалног суда за Сијера Леоне (Report of the Secretary General on the Establishment of a Special Court of Sierra Leone, 4. October 2000, UN Doc. S/2000/915, par. 12).

¹⁶ Henckaerst, Jean-Marie; Doswald-Beck, Louise (2005): *Customary International Humanitarian Law*, ICRC, Cambridge.

такво понашање, истовремено су и прилика судовима да приступе примени и кристализацији правних норми. Радње почињене у унутрашњем оружаном сукобу су инкриминисане у оквиру међународног кривичног дела ратни злочини. Док је приступ Статута Међународног кривичног трибунала за бившу Југославију индиректан, опредељујући се у члану 2 за уопштен приступ тешких кршења Женевских конвенција из 1949. године, приступ Статута Међународног кривичног трибунала за Руанду је директном инкриминацијом кршења члана 3 заједничког Женевским конвенцијама и Допунског протокола II – члан 4 Статута Међународног кривичног суда унутар дефиниције ратних злочина у члану 8, посебно инкриминише радње у међународном оружаном сукобу, а посебно радње у унутрашњем оружаном сукобу. Тиме је отворен простор за опредељивање карактера конкретног оружаног сукоба.

Најутицајнији став у погледу идентификације оружаног сукоба као унутрашњег сукоба усвојио је Трибунал за бившу Југославију у случају Тадић:

„70. На основу горенаведеног, сматрамо да оружани сукоб постоји свуда где се прибегло оружаној сили између држава или продуженом оружаном насиљу између власти и организованих наоружаних група или, пак, између таквих група унутар једне државе. Међународно хуманитарно право се примењује од почетка таквих оружаних сукоба све до после престанка непријатељстава, односно све до закључења мира или, у случају унутрашњих сукоба, све док се не пронађе мирно решење. Све до тог тренутка, међународно хуманитарно право се примењује на целокупној територији зараћених држава или, у случају унутрашњих сукоба, на целокупној територији под контролом стране у сукобу, без обзира на то да ли се тамо воде борбе (...).”¹⁷

Тај став је у литератури без изузетка окарактерисан као *obiter dictum*, а прате га чак и схватања да одражава актуелно обичајноправно правило (Sivakumaran, 2009; Moir, 2008). Такав став је додатно оснажен и околношћу да су се на њега позивали и ослањали и други међународни кривични судови, иако судска пракса Трибунала за бившу Југославију нема статус ни извора, ни помоћног извора међународног права у односу на друге судови. Трибунал за Руанду се на тај став позивао у случајевима Акајесу¹⁸ и Рутаганда¹⁹, Специјални суд за Сијера Ле-

¹⁷ Међународни кривични трибунал за бившу Југославију, *Предмет Тадић*, Одлука по интерлокуторној жалби одбране на надлежност суда, 2. октобар 1995, став 70.

¹⁸ International Tribunal for Rwanda, *Akayesu case*, Trial Chamber Judgment, 2 September 1998, par. 619.

оне у случају Фофана²⁰, а Међународни кривични суд у случајевима Лубанга²¹ и Бемба Гомбо²².

На тај став су се позивали и други међународни органи у свом раду, као, на пример, Генерални секретар Уједињених нација²³ и Комисија Уједињених нација за међународно право.²⁴

Ипак, најзначајнији утицај тог става се огледа у његовој непосредној примени при дефиницији ратног злочина у унутрашњем оружаном сукобу, усвојеној у Статуту Међународног кривичног суда (Sivakumaran, 2011).

Општост одређења и неупућивање на елементе за идентификацију унутрашњег оружаног сукоба заправо представљају нову тежњу отвореног приступа у опредељењу унутрашњег оружаног сукоба. Тежња ка ослобађању од конкретних услова или елемената који се морају кумулативно поставити у односу на одређени унутрашњи оружани сукоб последица је већ спомињаног утицаја филозофије – идеологије човека (тј. цивила), као примарног фокуса међународног хуманитарног права, и доминације начела хуманости над принципом војне потребе. Заштита појединаца се при тим координатама налази под капом ратних злочина уколико се везује за оружани сукоб, односно злочина против човечности и геноцида уколико нема значаја да ли је постојао оружани сукоб, нити које врсте. Рад Трибунала за бившу Југославију је био умерен у другом правцу – ка што већем проширењу радњи које се могу инкриминисати, а што се могло постићи смањивањем разлике између врста сукоба и приближавањем материјалног права које се мора поштовати током оружаног сукоба.

¹⁹ International Tribunal for Rwanda, *Rutaganda case*, Trial Chamber Judgment, 6 December 1999, par. 92.

²⁰ Special Court for Sierra Leone, *Fofana et al.*, Decision on Appeal against 'Decision on Prosecution's Motion for Judicial Notice and Admission of Evidence', Appeals Chamber Decision of the Special Court for Sierra Leone, Separate Opinion of Justice Robertson, 16 May 2005, par. 32.

²¹ International Criminal Court, *Prosecutor v. Lubanga*, Decision on the Confirmation of Charges, 29 January 2007, at para. 233

²² International Criminal Court, *Prosecutor v. Bemba Gombo*, Decision on the Confirmation of Charges, 15 June 2006, par. 229.

²³ Report of the Secretary-General's Panel of Experts on Accountability in Sri Lanka, 31 March 2011, par. 181; Children and Armed Conflict: Report of the Secretary-General, A/62/609-S/2007/757, 21 December 2007, par. 5, n. 2.

²⁴ United Nations International Law Commission, First Report on the Effects of Armed Conflicts on Treaties, A/CN.4/627, 22 March 2010, par. 30 (Draft Article 2(b)).

Пример таквог становишта Трибунала за бившу Југославију налази се у предмету Халиловић:

„25. Када се на основу заједничког члана 3 неки оптужени терети за кршење члана 3 Статута, питање да ли је реч о оружаном сукобу међународног или немеђународног карактера није релевантно. Заједнички члан 3 налаже зараћеним странама да се придржавају одређених, темељних хуманитарних стандарда, тако што ће обезбедити примену правила хуманости која су цивилизовани народи прихватили као суштинска‘. (...) У одредбама заједничког члана 3 и универзалним и регионалним инструментима људских права постоји заједничко ‘језгро‘ фундаменталних стандарда који увек важе, у свим околностима и за све стране сукоба, и од којих нема одступања. У светлости те, опште примењивости одредби заједничког члана 3, нема потребе да Претресно веће даје дефиницију карактера сукоба у овом предмету.”²⁵

Филозофија која стоји у позадини таквог размишљања је формулисана у случају Тадић. Наиме, ретроспекцијом генезе унутрашњих оружаних сукоба као појма међународног јавног права, веће Трибунала долази до закључка да је у савременом међународном праву суверенитет држава устукнуо пред појединцем:

„97. (...) Приступ оријентисан на суверенитет држава је постепено замењен приступом оријентисаним на човека. Постепено је максима римског права *homini causa omne jus constitutum est* (сво право је створено на добробит човека) стекла чврст ослонац и у међународној заједници. Из тога следи да на подручју оружаног сукоба разлика између међународних и грађанских ратова губи на вредности када су у питању људска бића. Зашто штитити цивиле од ратног насиља, проscribeвати силовање, мучење или безобзирно уништавање болница, цркава, музеја или приватне имовине, забранити оружје којим се наноси непотребна патња када ратују државе, а одустати од доношења истих забрана и заштитних мера када насиље избије ‘само‘ на територији једне суверене државе?”²⁶

Но, и поред тог начелног приступа који је, као што ће бити приказано у јуриспруденцији Међународног кривичног суда, додатно оснажен, читањем пресуда Трибунала јасно се уочава да су судска већа ипак тумачила обичајно правне елементе унутрашњих оружаних сукоба. Притом, тумачење тих елемената је нов извор, заправо могао би се под-

²⁵ Међународни кривични трибунал за бившу Југославију, *Предмет Халиловић*, Пресуда од 16. новембра 2005, пар. 25.

²⁶ Међународни кривични трибунал за бившу Југославију, *Предмет Тадић*, Одлука по интерлокуторној жалби одбране на надлежност суда, 2. октобар 1995, пар. 97.

вести под опште поимање судске праксе као помоћног средства за утврђивање међународноправних извора.

Карактеристике елемента *rationae personae*

Елемент *rationae personae* у уобичајеном дуалитету држава – недржавни ентитет се углавном концентрише на разматрање недржавног ентитета, тј. оружане групе и концентрисања елемената који доказују да је реч о таквом противнику да можемо говорити о оружаном сукобу терминологијом међународног права. Питања која се могу поставити држави превасходно би се сводила на разматрање оружаних формација које званична држава укључује у такав сукоб, те могућности конципирања тог елемента везивањем за војску или везивањем за полицију. Други аспект, који посредно одређује карактер сукоба а може се, у обрнутом правцу, тумачити и са становишта државе, јесте способност државе да контролише целокупну своју територију. Елемент територије се примарно утврђује у контексту недржавног ентитета, тј. оружане групе, те њене доминације над одређеном територијом. Посматрано у обрнутом правцу, то истовремено означава немогућност државе да контролише своју целокупну територију.

Далеко специфичнији и тежи за правну разраду је други учесник унутрашњег оружаног сукоба. Да би се једна оружана група могла сматрати страном у сукобу, теорија је разлучила да мора: 1) да је организована; 2) да контролише део територије државе у којој се воде сукоби, те да је на њој засновала извесну власт *de facto*; 3) да је подржана или призната од већине становништва које представља и 4) да се придржава правила међународног хуманитарног права.

Критеријум организованости стандардно се тумачи проценом постојања командне структуре, војне дисциплине, метода рада (издавање наредби, извршење наредби, извештавање надређеног), ношење војних униформи с препознатљивим амблемом.

Закључујући у случају *Лимај и др.*, Трибунал за бившу Југославију је одбацио све споменуте карактеристике субјекта и заузео став о довољности минималних показатеља постојања организованости оружане групе речима:

„89. ... Да би се утврдило постојање оружаног сукоба, довољно је да стране имају некакву организацију...”²⁷

²⁷ Међународни кривични трибунал за бившу Југославију, *Предмет Лимај и др.*, Пресуда, 30. новембар 2005.

Основ за такву тврдњу Трибунал налази у ставу Међународног комитета Црвеног крста:

„89. ... Утврђивање постојања немеђународног оружаног сукоба не зависи од субјективне оцене страна у сукобу; он се утврђује на основу објективних критеријума: појам оружани сукоб претпоставља постојање непријатељстава између оружаних снага организованих у већој или мањој мери; оружане снаге морају бити супротстављене једна другој и борбе морају имати извешан интензитет.”²⁸

Ипак, судско веће у случају *Лимај и др.* потврђује свој флексибилнији приступ елементима, али сматра да такав приступ није увек доминантан:

„90. ... Приликом оцењивања интензитета сукоба, друга већа су разматрала чиниоце, као што су интензитет напада и евентуални пораст броја оружаних сукоба, распрострањеност и учесталост сукоба, евентуални пораст бројности владиних снага и мобилизација и наоружавање обе стране у сукобу, као и то да ли је сукоб привукао пажњу Савета безбедности Уједињених нација и да ли су у вези с тим донете неке резолуције. Што се тиче организације сукобљених страна, већа Међународног суда су разматрала чиниоце као што су постојање главног штаба и утврђених оперативних зона, као и могућност набавке, транспорта и расподеле оружја.”²⁹

У случају Милошевић, веће је закључивало на следећи начин:

„23. *Amici curiae* наводе да [О]ВК није представљала довољно организовану оружану групу под одговорном командом или организовану војну снагу одговорну за своја дела, која делује унутар одређене територије и у могућности је да испоштује Конвенцију и постара се да она буде испоштована”. Међутим, Претресно веће је размотрило питање степена организованости ОВК и закључило да постоји довољно доказа о томе да је ОВК била организована војна снага, са званичном структуром заједничке команде, штабом, утврђеним оперативним зонама и способношћу за набавку, превоз и расподелу оружја.”

Тако обликован приступ врло конкретно приступа елементу организованости и јасно је да ти атрибути описују војну снагу. Такав приступ је далеко од отвореног приступа приказаног у случају *Лимај и др.* У поређењу та два приступа мора се подвући да је пресуда у случају *Лимај и др.* усвојена после одлуке у случају *Милошевић*, те с данашњег становишта њен значај може бити процењиван применом логике начела

²⁸ *Ибид.*

²⁹ *Ибид.*

lex posteriori, derogat legi priori. Уосталом, и у свим новијим случајевима приступа се флексибилније.

Трибунал за Руанду у основи препознаје и наводи као основе разликовања међународног и унутрашњег оружаног сукоба две основне групе елемената – степен интензитета сукоба и ниво организованости страна у сукобу.³⁰ Но, у конкретизацији тих елемената приступа флексибилно. У једном од најзначајнијих предмета овог суда – *Akajesu*, ниво организованости треба да је такав да омогућава оружаној групи да планира и спроводи план оружаних операција и да наметне дисциплину у име и за рачун власти *de facto*.³¹

Елемент контроле дела територије у случају *Akajesu* се надовезује на елемент организованости – да би једна група, организована да планира и спроводи план дисциплиновано и у име власти – што подразумева да је неопходно да контролише део територије и да војне операције имају континуитет.³²

У случају *Милошевић*, међутим, елементу контроле се даје сасвим другачији значај:

„36. Тврди се и то да ОВК није имала контролу над делом територије Косова која би јој омогућила вођење непрекидних и усклађених војних операција; уместо тога, напади ОВК су били спорадични.

Премда Претресно веће ни у овом случају не прихвата да је таква контрола над територијом услов за постојање оружаног сукоба, заправо има доказа да је ОВК током 1998. и 1999. године повремено имала довољну контролу над одређеном територијом Косова да је могла да изводи непрекидна и усклађена војна дејства.”³³

Елемент контроле над одређеном територијом се развија у елемент успостављања власти *de facto* на тој територији и подржавања и признавања такве власти од стране народа који представља. Ценећи тај елемент у случају *Лимај и др.*, Судско веће је констатовало да је Генералштаб „давао политичке изјаве и издавао саопштења којима је косовску јавност и међународну заједницу обавештавао о својим циљевима и деловању”.³⁴ Процењујући статус ОВК, Трибунал наводи политичка

³⁰ International Criminal Tribunal for Rwanda, *Akayesu case*, Judgement, September 1998, p. 625.

³¹ *Ибид*, п. 626.

³² *Ибид*.

³³ Међународни кривични трибунал за бившу Југославију, *Предмет Милошевић*, Одлука по предлогу за доношење ослобађајуће пресуде, 16. јун 2004, пар. 36.

³⁴ Међународни кривични трибунал за бившу Југославију, *Предмет Лимај*, Првостепена пресуда, 30. новембар 2005, стр. 101.

саопштења ОВК, између осталог и да „ОВК представља јединство оружаних снага Косова и његових окупираних територија, а да је њен циљ ослобађање и уједињење окупираних територија Албаније”.³⁵

С друге стране, у случају *Милошевић*, Претресно веће, осврћући се на примедбу *amici curiae* да „ОВК није деловала под вођством неке организоване цивилне власти, спремне да се придржава уобичајених закона ратовања”,³⁶ истакло је своје становиште (1) да организованост групе под вођством цивилне власти није услов за постојање оружаног сукоба и (2) да у конкретном примеру има довољно доказа за закључак да ОВК јесте деловала под вођством организоване цивилне власти.³⁷

Карактеристике елемента *rationae materiae*

Одређивање карактера сукоба најчешће се опредељује карактеристикама као што су интензитет, организованост, план, трајност. Наведени елементи се могу сви подводити под један заједнички елемент – интензитет, или се, пак, наведени елементи раздвајају и засебно процењују: на пример, елемент интензитета се процењује према карактеристикама наоружања које се користи, броја људи који су ангажовани у нападу, те карактеристикама борби које се воде; план као политички план, агенда чије се остварење жели оружаним сукобом; време као континуитет оружаних акција уперених ка остварењу циља и сл.

Један од општих показатеља карактера сукоба се везују за време, континуитет, тј. дуже трајање оружаног сукобљавања. Тај елемент је позициониран у наведеном члану 70 Одлуке о надлежности у случају *Тадић* и конципиран као примарни елемент за разликовање унутрашњих оружаних сукоба од спорадичних непријатељстава, побуна и немира.³⁸ У пресуди донетој у случају *Тадић*, тај елемент, међутим, процењује се у спрези с елементом субјекта „као минимум разликовања оружаног сукоба од разбојништва, неорганизованих и краткотрајних побуна, те терористичких активности које не подлежу међународном хуманитарном праву”.³⁹

³⁵ *Ибид.*

³⁶ Међународни кривични трибунал за бившу Југославију, *Предмет Милошевић*, Одлука по предлогу за доношење ослобађајуће пресуде, 16. јун 2004, пар. 34.

³⁷ *Ибид.*

³⁸ Исти приступ и у: Међународни кривични трибунал за бившу Југославију, *Предмет Кордић и Черкез*, Пресуда од 17. децембра 2004, пар. 341.

³⁹ Међународни кривични трибунал за бившу Југославију, *Предмет Тадић*, Пресуда и Мишљење, 7. мај 1997, пар. 562.

Бавећи се сукобом у Југославији, односно на Косову, Трибунал је у случају *Милошевић* анализирао „доказе о оружаном сукобу” следећи логику члана 70 Одлуке у случају *Тадић*, без изричитог назначивања унутрашњи оружани сукоб. Разматрајући елемент интензитета сукоба, Претресно веће је претресало (а) дужину или продужено трајање сукоба и озбиљност и интензивирање оружаних окршаја; (б) ширење окршаја по територији; (ц) пораст бројности владиних снага упућених на Косово и (д) оружје обе стране у сукобу.⁴⁰

У случају *Лимај и др.*, Веће Трибунала је процену постојања оружаног сукоба започело позивом на став Трибунала исказан у члану 70 Одлуке о надлежности у случају *Тадић*. Рекапитулирајући тај став, као и претходне ставове Трибунала за бившу Југославију и Трибунала за Руанду, Веће је истакло да су „интензитет сукоба и организација страна у сукобу чињенична питања која треба утврдити на основу конкретних доказа и за сваки случај посебно”.⁴¹ Таквим ставом Трибунал је исказао своје схватање да је интензитет сукоба елемент који се процењује на основу чињеничних показатеља, без чврсте правне структуре, остављен на слободну вољу већу. У наставку тог става стоји:

„... На пример, приликом оцењивања интензитета сукоба, друга већа су разматрала чиниоце као што су интензитет напада и евентуални пораст броја оружаних сукоба, распрострањеност и учесталост сукоба, евентуални пораст бројности владиних снага и мобилизација и наоружавање обе стране у сукобу, као и то да ли је сукоб привукао пажњу Савета безбедности Уједињених нација и да ли су у вези с тим донете неке резолуције...”⁴²

Статут и јуриспруденција Међународног кривичног суда

Унутрашњи оружани сукоби су уведени непосредно у Статут Међународног кривичног суда као појам у оквиру ратних злочина (Крећа, 2010; Стојановић, 2008; Шкулић, 2005). Иако је инкриминисање радњи извршених у унутрашњим оружаним сукобима изазвало комешање

⁴⁰ Међународни кривични трибунал за бившу Југославију, *Предмет Милошевић*, Одлука по предлогу за доношење ослобађајуће пресуде, 16. јун 2004, пар. 28–32.

⁴¹ Међународни кривични трибунал за бившу Југославију, *Предмет Лимај и др.*, Пресуда, 23. септембар 2008, пар. 90.

⁴² *Ибид.*

научне јавности и доста трвења међу редакторима, Статут данас представља позитивно право с перспективом универзалности.⁴³

У члану 8 Статута Међународног кривичног суда унутрашњи оружани сукоби су постављени градативно, везујући ниво одређења појма за карактеристике радњи извршења злочина. Тако, у ставу 2(ц) се превасходно инкриминише грубо кршење члана 3 заједничког Женевским конвенцијама из 1949. године. Ни на том месту се не упушта у прецизирање појма унутрашњег оружаног сукоба. У наставку тог става, под (д) се напомиње да се претходно решење под (ц) односи само на унутрашње оружане сукобе, што значи да се не односи на унутрашње немире и затегнутости, као што су побуне, изоловани и спорадични акти насиља и сл.

Следећи ниво инкриминисања члана 8 – став 2(е) радње извршења ратних злочина у унутрашњим оружаним сукобима, проширује списак радњи заснивајући се на другим (преосталим) грубим кршењима закона и обичаја који се примењују у унутрашњим оружаним сукобима, унутар установљеног нормативног оквира међународног права. Ни у тој одредби се не приступа одређењу појма унутрашњег оружаног сукоба, већ се оно апстрахује из постојећег међународног права и схвата на начин који је устаљен у међународном праву. Појашњење појма унутрашњег оружаног сукоба за потребе тог става је дато у ставу 2(ф). И у погледу те варијанте није се пропустило наглашавање да се не примењује на ситуације унутрашњих немира и затегнутости. Но, у наставку тог дела члана 8, у ставу 2(ф) коначно се приступило опредељивању унутрашњег оружаног сукоба речима „оружани сукоби који се дешавају на територији државе када постоји продужени оружани сукоб између органа власти и организованих оружаних група или између самих група”.

За разлику од статута трибунала у којима нема појмовног одређења унутрашњег оружаног сукоба, у Статуту Међународног кривичног суда тај појам је опредељен. Тиме је и та одредба постала саставни део права које улази у свеукупан корпус правила којима се одређује појам унутрашњих оружаних сукоба (Sivakumaran, 2011).

Како је целокупан Римски статут⁴⁴ изграђен на тековинама међународног јавног права, тако је и одређење унутрашњег оружаног сукоба следило традицију, а потом начинило и корак напред (Stuger *et*

⁴³ Детаљан приказ настајања Статута Међународног кривичног суда видети у: Lee, Roy S. (2002): *The International Criminal Court: The Making of the Rome Statute – Issues, Negotiations, Results*, Kluwer Law International.

⁴⁴ Колоквијални назив за Статут Међународног кривичног суда.

ал., 2008). Модалитет који је усвојен у ставу 2(ф) сасвим јасно следи *obiter dictum* члана 70 Одлуке о надлежности у случају *Тадић*, заправо став Трибунала је постао уговорна одредба. Окосница тог одређења се своди на израз „продужени оружани сукоб”, под којим се даље, у складу с чињеницама сваког конкретнoг случаја, може приступити разлучивању елемената, али и не мора.

Градација направљена чланом 8 у категорисању ратних злочина почињених у унутрашњим оружаним сукобима артикулисала је заједнички члан 3 и кршење тог члана као једну категорију, а као другу категорију друга груба кршења правила која се примењују у унутрашњим сукобима и, сходно томе, одређење унутрашњег оружаног сукоба у оквиру кога се та кршења и догађају. Те две категорије сукоба, иако су и једна и друга унутрашњи оружани сукоби, не опредељују се на исти начин нити се инкриминишу на исти начин. Но, питање њиховог међусобног односа је отворено питање, тренутно под будним оком научне јавности (Zahar, Sluiter, 2008). Сам текст члана 8 не даје усмерења како тумачити тај однос, те је од суштинског значаја будућа јуриспруденција Суда.

Нејасноће у вези с правилним схватањем карактеристика појма унутрашњег оружаног сукоба могу се разрешавати и погледом уназад, тј. анализом процеса редиговања. Наиме, обичајно и уговорно међународно право су сагласни, као што је већ приказано у овом тексту, о карактеристикама унутрашњег сукоба опредељеног заједничким чланом 3 *rationae materiae* и *rationae loci* и елементима устаника као ратујуће стране, што заправо представља карактеристике оружане групе као елемента унутрашњег оружаног сукоба *rationae personae*. У члану 8, заједнички члан 3 има своје еманциповано и утемељено место и о њему, изоловано од осталих одредаба које творе општи појам унутрашњег оружаног сукоба, нема несагласја. Но, став 2(е), члана 8 се односи на унутрашње оружане сукобе онако како су опредељене унутар постојећег нормативног оквира међународног права. Кључно питање за разумевање постаје питање шта се под тим подразумева, тј. какво је одређење унутрашњег оружаног сукоба у постојећем међународном праву, а које се не поклапа са заједничким чланом 3.

Приликом редиговања члана 8 Римског статута, предлог за конкретизацију става 2(е) је везиван за члан 1 Протокола II из 1977. године. Међутим, нејасан статус Протокола II и одрицање његовог прерастања у обичајно право довели су до одлуке да се та одредба не узима као референтна за одређење појма унутрашњег сукоба. С друге стране, постојала је свест да у категорији инкриминисаних радњи под ставом 2(е) крите-

ријуми за карактерисање једног сукоба као унутрашњег оружаног сукоба морају бити строжији него критеријуми за радње којима се крши заједнички члан 3.

Тако је и усвојена одредба која опредељивање унутрашњег оружаног сукоба ставља превасходно у контекст постојећег нормативног оквира међународног права, чиме се заправо у погон ставља целокупан изграђени корпус правила која разматрају тај појам. Непрецизност и флуидност те теме, међутим, захтевали су да се ипак установи неки оквир, те је тај оквир пронађен у јуриспруденцији Трибунала за бившу Југославију и већ спомињаног члана 70 Одлуке о надлежности у случају *Тадић*.

За правилно разумевање како те одредбе, тако и њеног значаја за одређење општег појма унутрашњег оружаног сукоба, ипак се морамо подсетити односа области којима припада, те његових специфичности, циљева и начела на којима почива. Општи појам унутрашњег оружаног сукоба припада области међународног хуманитарног права, док дефиниција међународног кривичног дела, иако се формира на материјално-правној основи међународног хуманитарног права и међународних људских права, припада области међународног кривичног права. Унутрашњи оружани сукоб као конститутиван елемент ратног злочина *ergo* не посматра се као засебан институт, већ у контексту међународног кривичног дела чији је елемент, и то елемент који мора бити конистентан с другим елементима. На сличан начин, примера ради, стоји и појам цивила. Док појам цивила у међународном хуманитарном праву није једнозначан, прост и линеаран појам, јер разликује категорије и подкатегорије цивила, у дефиницији ратних злочина нијансе разликовања цивила се губе, јер су сврха и циљ инкриминисања ратних злочина управо у најширој заштити цивила.

Широка формулација члана 8 Статута Међународног кривичног суда, у контексту теме која се овде обрађује, заснована је пре на индуктивном него на дедуктивном приступу – речником методологије, на приступу од појединачног ка општем карактеристичном за системе права *common law*, за разлику од континенталних који увек теже томе да се крећу од општег ка посебном.

Управо стога, радње извршења ратних злочина, на исти начин као и развој правила којима се штите цивили како у мирнодопском, тако и у ратном стању, те и у свим прелазним моделима односа, суштински утичу на формирање појма унутрашњег оружаног сукоба. Прво питање, стога, није карактерисање сукоба, већ карактерисање радње, те на основу тога опредељивање у којој врсти односа (сукоба) је дошло до извр-

шења такве радње. У коначном изразу појма унутрашњег оружаног сукоба уочава се повратан утицај норми којима се уређује понашање у унутрашњем оружаном сукобу. Прескрипција тих норми је надрасла сам појам, тако да данас појам спознајемо индуктивно а не дедуктивно.

У првој, до сада изреченој пресуди у случају *Лубанга* (14. март 2011), Суд је анализирао појмове оружаног сукоба, међународног оружаног сукоба и унутрашњег оружаног сукоба, те разлике међу њима и потребу за разликовањем те две категорије.⁴⁵

Анализирајући појам унутрашњег оружаног сукоба, Веће хронолошки наводи ставове Претресног већа, те Расправног већа. Наиме, Претресно веће, заснивајући свој став на Додатном протоколу II уз Женевске конвенције и Одлуци о надлежности у случају *Тадић* коју је усвоји Међународни кривични трибунал за бившу Југославију, закључује да се као унутрашњи оружани сукоб може квалификовати оружани сукоб у коме делују оружане групе с одређеним степеном организованости и способности да планирају и спроводе војне операције.⁴⁶ Расправно веће се слаже с тим ставом, али истиче да члан 8, став 2(ф) Статута захтева само постојање „продуженог” сукоба између „оружаних група” и да не захтева од оружаних група да контролишу део територије, нити да су под одговорном командом.⁴⁷ Уместо тога, Суд сматра да организована оружана група, која је окосница појма унутрашњег оружаног сукоба, мора имати довољан степен организације, који омогућава спровођење продуженог оружаног насиља.⁴⁸

Опредељујући организовану оружану групу, Суд наводи листу потенцијалних чинилаца који могу учествовати у изградњи тог појма: унутрашња хијерархија, командна структура и правила, поседовање војне опреме, способност групе да планира и спроведе војне операције, те озбиљност и интензитет војног ангажовања.⁴⁹ Суд истиче да ниједна од тих карактеристика није појединачно одлучујућа и да Веће процени о организованости оружане групе треба да приступи флексибилно.⁵⁰

С обзиром на то да према решењу члана 8, става 2(ф) насиље, тј. сукобљавање не може бити спорадично или изоловано, Веће закључује да се као релевантан елемент појављује интензитет сукоба. Веће у по-

⁴⁵ Међународни кривични суд, *Предмет Лубанга*, Пресуда од 14. марта 2012. године, пар. 531–567.

⁴⁶ *Ибид*, пар. 535.

⁴⁷ *Ибид*, пар. 536.

⁴⁸ *Ибид*.

⁴⁹ *Ибид*, пар. 537.

⁵⁰ *Ибид*.

гледу интензитета сукоба у потпуности преузима став Међународног кривичног трибунала за бившу Југославију изречен у случајевима *Ђорђевић и Мркишић и др.*⁵¹ У случају *Ђорђевић*, Трибунал је заузео став да интензитет сукоба треба разматрати само у функцији раздвајања од побуна и терористичких активности који нису субјекти у смислу међународног хуманитарног права.⁵² У случају *Мркишић и др.*, Веће констатује да треба узети у обзир *inter alia* озбиљност напада, потенцијално подизање нивоа оружаног сукобљавања, ширење по територији и у одређеном периоду, повећање оружаних снага које користи држава, мобилизацију и дистрибуцију оружја, укључивање Савета безбедности Уједињених нација, те чињеницу да ли је Савет безбедности усвајао резолуције.⁵³

Процењујући чињенично стање, и то вреди напоменути, Суд је задржао фокус само на исечку догађаја за које се конкретно окривљени Лубанга теретио – за сукобе у Итурију у периоду од септембра 2002. до августа 2003. године. Додатне сукобе између Уганде и Конга, као и утицај Руанде на свеукупан оружани сукоб у Конгу у истом периоду, Суд није узимао у обзир приликом процене карактера сукоба за оптужбе стављене на терет Лубанги. Став који је Суд заузео јесте да је у конкретном случају у питању био унутрашњи оружани сукоб, те је стога и одговорност креирана у односу на ратне злочине у унутрашњим оружаним сукобима.

Закључак

На самом почетку закључивања неопходно је подвући да у овом раду није било простора за начелно разматрање места јуриспруденције међународних кривичних судова у систему савременог међународног јавног права. Прећутно је подразумевано да се она сматра помоћним средством за утврђивање правних правила.

У том смислу се изводи и закључак разматрања представљених у овом раду. Наиме, позитивно међународно право у погледу дефинисања унутрашњег оружаног сукоба налази се на истим координатама већ неколико деценија. Но, како уобличавање појма унутрашњег оружаног сукоба није дато у јединственој правној формули, процес примене и тумачења скупа норми које учествују у изградњи и уређењу унутраш-

⁵¹ *Ибид*, пар. 538.

⁵² *Ибид*.

⁵³ *Ибид*.

њих оружаних сукоба дозвољава њихово сагледавање из перспективе савремености.

У савременом међународном јавном праву улога међународних кривичних судова је и примена, тј. санкционисање кршења правила међународног хуманитарног права. Утолико је неопходно и њихово тумачење и кристалисање. У погледу појма унутрашњег оружаног сукоба доминира одступање од крутих квалификатива и тежње ка изградњи флексибилног појма. Флексибилност у одређењу појма унутрашњег оружаног сукоба је мотивисана омогућавањем најширег спектра санкционисања појединаца који су својим радњама тешко кршили правила међународног хуманитарног права, тј. који су у широким размерама и на најразличитије начине повређивали цивилно становиштво. Тај приступ је непосредна последица оснажења начела хуманости и проширења заштите појединаца, тј. цивила.

Пракса трибунала, а потом Статут и пракса Међународног кривичног суда усвајају одређење унутрашњег оружаног сукоба без строгих формалних захтева, а примењују га и своде на реалност проценом сваког конкретног случаја у координатама које је изградила дуготрајна пракса држава. Стога можемо закључити да је у основној формули, у општем поимању оружаног унутрашњег сукоба дошло до поједностављења појма, а да приликом његове примене и прилагођавања на сваки конкретан случај суд пропушта карактеристике сукоба кроз уобичајене квалификативе, али без строгих правних правила.

Литература:

1. Abi-Saab, Rosemary (1991): Humanitarian law and internal conflicts: the evolution of legal concern. In Astrid J. M. Delissen, Gerard J. Tanja (Eds.), *Humanitarian Law of Armed Conflict Challenges Ahead: Essays in Honour of Frits Kalshoven* (pp. 209–224), Martinus Nijhoff Publishers.
2. Avramov, Smilja; Kreća, Milenko (1999): *Međunarodno javno pravo*, Beograd.
3. Blishchenko, Igor (1979): Judicial Decisions as a source of International Humanitarian Law. In Antonio Cassese (Ed.), *The New Humanitarian Law of Armed Conflicts* (pp. 41–65), Editoriale Scientifica, Napoli.
4. Brownlie, Ian (2003): *Principles of Public International Law*, Oxford University Press.
5. Bugnion, Francois (2003): *Jus ad bellum, jus in bello*, and non-international armed conflicts, *Yearbook of International Humanitarian Law*, 6, 167–198.

6. Chetail, Vincent (2003): The Contribution of the International Court of Justice to international humanitarian law, *Review of the International Committee of Red Cross*, 85(850), 235–269.
7. Cryer, Robert (2006): Of Custom, Treaties, Scholars and the Gavel: The Impact of the International Criminal Tribunals on the ICRC Customary Law Study, *Journal of Conflict and Security Law*, 11, 257–262.
8. Cryer, Robert; Friman, Hakan; Robinson, Daryl; Wilmschurst, Elizabeth (2008): *An Introduction to International Criminal Law and Procedure*, Cambridge University Press.
9. Cullen, Anthony (2010): *The Concept of Non-International Armed Conflicts in International Humanitarian Law*, Cambridge University Press.
10. Green, Leslie C. (2008): *The Contemporary Law of Armed Conflict*, Melland Schill Studies in International Law.
11. Henckaerst, Jean-Marie (2005): Study on customary international humanitarian law: a contribution to the understanding and respect for the rule of law in armed conflict, *International Review of the Red Cross*, 87(857), 175–212.
12. Haye, Eve la (2008): *War Crimes in Internal Armed Conflicts*, Cambridge University Press.
13. Kooijmans, Peter H. (1991): In the shadowland between civil war and civil strife: some reflections on the standard setting process. In Astrid J. M. Delissen, Gerard J. Tanja (Eds.), *Humanitarian Law of Armed Conflict Challenges Ahead: Essays in Honour of Frits Kalshoven* (pp. 225–248), Martinus Nijhoff Publishers.
14. Kreća, Milenko (2010): *Međunarodno javno pravo*, Pravni fakultet, Beograd.
15. Milanovic, Marko; Hadzi-Vidanovic, Vidan (2012): A Taxonomy of Armed Conflict. In Nigel White, Christian Henderson (Eds.), *Research Handbook on International Conflict and Security Law*.
16. http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1988915
17. Milisavljević, Bojan; Palević, Milan (2010): Razvoj međunarodnog humanitarnog prava: promenjena priroda oružanih sukoba i uloga *ad hoc* Tribunala, *Pravni život*, 59(12), 265–283.
18. Moir, Lindsay (2004): *The Law of the Internal Armed Conflict*, Cambridge University Press.
19. Moir, Lindsay (2008): Non-International Armed Conflict and Guerrilla Warfare. In M. Cherif Bassiouni (Ed.), *International Criminal Law: Sources, Subjects and Contents* (pp. 323–354), Vol. 1, Martinus Nijhoff Publishers.
20. Moir, Lindsay (2009): Grave Breaches and Internal Armed Conflicts, *Journal of International Criminal Justice*, 7(7), 763–787.
21. Moir, Lindsay (2009): Conduct of Hostilities – War Crimes. In Jose Doria, Hans Peter Gasser, M. Cherif Bassiouni (Eds.), *The Legal Regime of the International Criminal Court – Essays in Honour of Professor Igor Blishchenko* (pp. 487–536), Martinus Nijhoff Publishers.
22. Perna, Laura (2006): *The Formation of the Treaty Law of Non-International Armed Conflicts*, Martinus Nijhoff Publishers.

23. Sandoz, Yves (2003): International Humanitarian Law in the twenty first-century, *Yearbook of Internatinal Humanutarian Law*, 6, 3–43.
24. Shaw, Malcolm (2003): *International Law*, Cambridge.
25. Sivakumaran, Sandesh (2009): Identitying an Armed Conflict not of International Character. In Carsten Stahn, Goran Sluiter (Eds.), *The Emerging Practice of the International Criminal Court* (pp. 363–380), Martinus Nijhoff Publishers.
26. Sivakumaran, Sandesh (2011): Re-envisaging the International Law of Internal Armed Conflict, *European Journal of International Law*, 22(1), 219–264.
27. Stojanović, Zoran (2008): *Međunarodno krivično pravo*, Pravna knjiga, Beograd.
28. Škulić, Milan (2005): *Međunarodni krivični sud: nadležnost i postupak*, Pravni fakultet/Dosije, Beograd.
29. Švarc, Dominika (2008): Application of International Humanitarian Law to Contemporary Peace Operations: Mapping the "Grey Areas". In Helene Ruiz Fabri, Rudiger Wolfrum, Jana Gogolin (Eds.), *Selected Proceedings of the European Society of International Law* (pp. 529–533), Vol. 2.
30. Zahar, Alexander; Sluiter, Goran (2008): *International Criminal Law*, Oxford University Press.

Redefinition of the Non-International Armed Conflicts Notion The Impact of International Criminal Courts Jurisprudence

Summary: Non-international armed conflict is a notion of the International Public Law i.e. International Humanitarian Law with no single and unitary legal norm definition. Broad scope of norms regulates rights and obligations of parties involved in the non-international armed conflict, producing thus ground for establishing the notion. Statutes of international criminal tribunals and courts recognise war crimes in non-international armed conflict which give courts opportunity to analyse concept of such a conflict, establishing very important field for analysis and conclusions.

Key words: International Humanitarian Law, International Criminal Law, Non-international Armed Conflict, War Crime

ДРАГУТИН С. АВРАМОВИЋ

Универзитет у Новом Саду

Правни факултет

Нови Сад

ДАРКО З. СИМОВИЋ*

Криминалистичко-полицијска академија

Београд

УДК 342.77(497.11)

351.78(497.11)

ИД БРОЈ 192640268

Монографска студија

Примљен: 23.04.2012

Одобрен: 02.06.2012

ВАНРЕДНО СТАЊЕ И ВАНРЕДНЕ СИТУАЦИЈЕ У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ – (НЕ)ОПРАВДАНИ ДУАЛИЗАМ**

Сажетак: У правном систему Републике Србије нормативном регулационом систему подлежу два сродна, али у одређеној мери различита правна института: ванредно стање и ванредне ситуације. Како елементарне непогоде могу бити разлог проглашења и једног и другог стања нужде, аутори у раду испитују оправданост постојања та два, паралелна правна режима. Након анализе позитивноправних решења у Републици Србији, аутори заузимају становиште да је у основи непотребан, али и нецелисходан дуализам та два института. Они указују на чињеницу да увођење строгог режима ванредног стања, иако условљеног природним непогодама, може да произведе несагледиве последице у области људских права. Она тада могу бити у великој мери и често непотребно ограничена. Стога аутори нуде могућа решења *de lege ferenda*. Прва могућност би била уставно разграничење различитих појавних облика ванредног стања, зависно од узрока који би условили његово проглашење, те установљавање једног блажег правног режима ванредног стања, када је његово увођење узроковано елементарним непогодама. У таквој ситуацији не би било места за постојање паралелног института ванредних ситуација. Друго, можда оптимално решење могло би да буде растерећење осетљивог института ванредног стања ис-

* darko.simovic@kpa.edu.rs

** Овај рад је резултат реализовања научноистраживачког пројекта под називом „Развој институционалних капацитета, стандарда и процедура за супротстављање организованом криминалу и тероризму у условима међународних интеграција”. Пројекат финансира Министарство просвете и науке Републике Србије (број 179045), а реализује Криминалистичко-полицијска академија у Београду (2011–2014). Руководилац пројекта је проф. др Саша Мијалковић.

кључењем природних непогода као могућег разлога његовог проглашења, када би оне остале *domaine réservé* ванредних ситуација.

Кључне речи: ванредно стање, ванредне ситуације, Устав Републике Србије, Закон о ванредним ситуацијама, Закон о одбрани, људска права

Вишеструкост стања нужде

У литератури, али и у пракси великог броја држава, „најчешће се разликују ратно и ванредно стање. Повод проглашењу ратног стања су разлози спољне природе (агресија, инвазија и сл.), а повод проглашења ванредног стања су разлози унутрашње природе (угрожавање уставног поретка, оружана побуна, велике катастрофе и сл.). Разлика између ратног стања и ванредног стања огледа се, поред тога, и у садржају и природи овлашћења којима располажу уставом одређени органи у једном или другом облику ванредног стања” (Пајванчић, 2004: 216). Прецизирајмо, на шта опомиње Коста Чавошки, да се и „ратно стање може увести не само због спољашњег напада неке стране силе, него и због унутрашње побуне и потоњег грађанског рата у којем се примењује унутрашње ратно право” (Чавошки, 2003: 267). У том смислу, институт ванредног стања, према правилу, треба да обухвати све преостале, унапред непредвидиве околности које би могле да угрозе редовно функционисање система власти. Дакле, правни режим ванредног стања треба да послужи и за неутралисање неких околности политичког карактера, као што су оружане побуне или угрожавање уставног поретка, али и за превазилажење већих природних непогода. Према томе, сагласно становишту које заузима Маријана Пајванчић, али и многи други аутори (Самус, 1965: 245; Чиплић, 1999: 56; Deskoska, 2007: 5), појам ванредног стања у себе укључује и случајеве који настају због природних катастрофа, великих елементарних непогода, епидемија и сл.

Међутим, природне непогоде могу представљати разлог како за проглашење ванредног стања, тако и за проглашење унеколико блажег правног режима ванредних ситуација. Наиме, интензитет природних непогода може бити различит, тако да се оправдано може поставити питање целисходности увођења ванредног стања у околностима блажих природних непогода, чије превазилажење не тражи најдрастичнији степен концентрисања државне власти који истовремено омогућава укидање појединих основних људских права. Разумљиво је да увођење ванредног стања у појединим ситуацијама може бити превише сложено, споро, па и непотребно, будући да тај, посебан правни режим оставља веће

могућности злоупотребе власти. Управо из тог разлога, упоредно право познаје и блаже правне режиме, који се брже и једноставније проглашавају и то од стране егzekутиве, у чију корист се установљава и ужи делокруг надлежности у односу на ванредно стање, али који се показује делотворним за превазилажење природних непогода слабијег интензитета. Дакле, ванредне ситуације представљају блажи правни институт који треба да олакша превазилажење природних непогода чији интензитет не угрожава редовно функционисање уставног система, а да, притом, предупреди увођење правног режима ванредног стања у коме је могуће укидање претежног броја основних људских права.

Скорашње искуство Републике Србије с ванредном ситуацијом из фебруара 2012. године отворило је низ питања у вези с тим правним институтом. Због тога је нужно испитати неопходност постојања оба института у нашем праву и отклонити недоумице о правној природи ванредних ситуација, које се у колоквијалном говору, али, нажалост, све више и у стручној јавности, изједначавају с институтом ванредног стања¹ или се, пак, појме, прилично лаички и неформално, као један од блажих облика ванредног стања. Притом је и доношење Закона о ванредним ситуацијама 2009. године унело додатну забуну, јер је тиме конструисан један нови правни институт – ванредне ситуације, док у Уставу Републике Србије, као и у другим законима који познају институт ванредног стања, нема ни речи о ванредним ситуацијама.

Институционални оквир ванредног стања и ванредних ситуација у Републици Србији

Наиме, Устав Републике Србије из 2006. године је делимично отклонио непрецизности и контрадикторности, нарочито у погледу надлежности државних органа за проглашење ванредног стања, које су постојале у претходном уставу Србије из 1990. године. Институт ванредног

¹ За време ванредне ситуације у Републици Србији у фебруару 2012. године, често се дешавало да се мешају или, пак, изједначавају ванредно стање и ванредне ситуације у многим саопштењима локалних самоуправа. Чак су и у новинама осванули чланци: „Драма због снега и леда: ванредно стање у целој Србији” (http://pressonline.rs/sr/vesti/vesti_dana/story/202045/Drama-zbog-snega-i-leda%3A-Vanredno-stanje-u-celoj-Srbiji.html); „Ванредно стање због снега” (<http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/aktuelno.293.html:363650-Vanredno-stanje-zbog-snega>) и са истим насловом чланак у дневном листу „Данас” (http://www.danas.rs/dodaci/sandzak/vanredno_stanje_zbog_snega.42.html?news_id=233304); „Проглашено ванредно стање у 28 општина у Србији” (<http://www.blic.rs/Vesti/Drustvo/305335/Proglaseno-vanredno-stanje-u-28-opstina-u-Srbiji>).

стања је ту подробније и примереније нормиран (Симовић, Аврамовић, 2010: 948–960). Формулација материјалних услова за увођење ванредног стања је очигледно највећим делом преузета из међународних аката који разматрају то питање, првенствено из Европске конвенције о људским правима. Формулација Устава Републике Србије из 2006. године се поклапа с вокабуларом те конвенције када говори о „јавној опасности која угрожава опстанак државе или грађана”, док Међународни пакт о грађанским и политичким правима, као услов за увођење ванредног стања, помиње „изузетну општу опасност”.

Али, то је далеко од довољног. Због тога је неопходно да се при тумачењу и прецизирању правног стандарда јавне опасности, у сваком конкретном случају узима у обзир и судска пракса Европског суда за људска права у Стразбуру (Аврамовић, 2010: 129). Дакле, од свега што би се можда могло очекивати у погледу дефинисања кључног појма – појма ванредног стања, који има карактер прилично широко постављеног правног стандарда, члан 200 Устава каже само следеће: „Када јавна опасност угрожава опстанак државе или грађана, Народна скупштина проглашава ванредно стање” (Устав Републике Србије, *Службени гласник РС*, број 37/06). Због тога, у помоћ прискачу други закони. Тако се у уводним члановима Закона о одбрани, када се дефинишу његови основни појмови, наилази на покушај прецизнијег одређења: „Ванредно стање је стање јавне опасности у којем је угрожен опстанак државе или грађана, а последица је војних или невојних изазова, ризика и претњи безбедности.” У следећој тачки се наводи: „Ратно стање је стање ратне опасности у којем су оружаним деловањем споља угрожени сувереност, независност и територијална целовитост земље, односно мир у региону, што захтева мобилизацију снага и средстава за одбрану” (Закон о одбрани, *Службени гласник РС*, број 116/07 и број 88/09, члан 4, став 1, тач. 6 и 7).² Ступањем на снагу новог Закона о одбрани 2007. године престао је да важи ранији Закон о одбрани (*Службени лист СРЈ*, бр. 43/94, 11/95, 28/96, 44/99 и 3/02), осим одредаба чл. 26–30 и члана 39, одредаба главе VI – Безбедност и мере заштите (чл. 67–86) и одредаба чл. 49–66, за које је предвиђено да остају на снази до доношења посебних закона, као и Закон о одбрани (*Службени гласник РС*, бр. 45/91, 58/91, 53/93, 67/93 и 48/94), осим одредаба поглавља VI – Цивилна заштита (чл. 73–86), за које је предвиђено да остају на снази до доношења Закона о цивилној заштити (Закон о одбрани, *Службени гласник РС*,

² Да подсетимо: и важећи устав у члану 201 помиње ратно стање, нормирајући само да га уводи Народна скупштина, али о томе шта оно подразумева нема ни речи, тако да је и његово нормирање препуштено посебном закону.

број 116/07 и број 88/09, члан 126, став 1, тачка 1 и тачка 3). Ступањем на снагу новог Закона о одбрани престао је да важи и Закон о мерама за случај ванредног стања из 1991. године (Закон о одбрани, *Службени гласник РС*, број 116/07 и број 88/09, члан 126, став 1, тачка 2), али је због тога у њему институт ванредног стања подробније нормиран.

Међутим, проблем може представљати и то што нови Закон о одбрани регулише и поједина питања која би требало да буду уставна материја, а што је уставотворац из 2006. године очигледно пропустио да уреди. Наиме, Устав Републике Србије из 2006. године установљава примарне и супсидијарне доносиоце одлуке о проглашењу ванредног и ратног стања (Устав Републике Србије, *Службени гласник РС*, број 37/06, члан 200, став 1 и став 5, члан 201, ст. 1–2), али ништа не говори о овлашћеним предлагачима. Веома је неубичајено да је питање овлашћених предлагача у тако деликатној области препуштено законској материји. Наиме, тек Закон о одбрани, поред понављања онога што пише у Уставу о надлежности за доношење одлуке и надлежности за прописивање мера одступања од људских и мањинских права у ванредном и ратном стању (Закон о одбрани, *Службени гласник РС*, број 116/07 и број 88/09, члан 9, став 2, тачка 1 и тачка 6 и члан 10), предвиђа да предлог за проглашење ванредног и ратног стања подносе заједно председник Републике и Влада (Закон о одбрани, *Службени гласник РС*, број 116/07 и број 88/09, члан 11, став 2, тачка 1, затим члан 12, став 2, тачка 1 и члан 87). Такво решење се може сматрати нерационалним, јер претпоставља да је и за само подношење предлога за проглашење ванредног стања неопходна сагласност обе главе егzekутиве, што у политичком миљеу вишестраначја може бити непремостива препрека за увођење тог правног режима, чак и ако је његово проглашење потпуно оправдано и нужно.

Тако се отвара питање о томе ко процењује наступање околности које могу бити повод проглашењу ванредног и ратног стања. У Закону се на том месту може уочити низ контрадикторности и нејасноћа. Тако члан 88, став 1 Закона о одбрани предвиђа да се заједнички предлог за проглашење ратног или ванредног стања утврђује „на основу процене ризика и претњи по безбедност Републике и њених грађана”, коју врши министар одбране и „истовремено доставља председнику Републике и председнику Владе” (члан 88, став 2). Међутим, члан 87 Закона гласи: „Када Народна скупштина на основу заједничког предлога председника Републике и Владе утврди да су испуњени услови, доноси одлуку о проглашењу ратног или ванредног стања.” Из таквог нормативног галиматичјаса не може се јасно утврдити да ли процену наступања околности

(испуњености услова) које могу бити повод проглашењу ванредног или ратног стања врши министар одбране, заједнички председник Републике и Влада или Народна скупштина или, пак, свако од њих засебно. Шта ће се догодити уколико се председник Републике и Влада не сагласе о предлогу, односно о процени неопходности проглашења ванредног или ратног стања? Такође, веома је спорно ко процењује наступање околности за проглашење ратног и ванредног стања када доносилац одлуке није Народна скупштина, већ супсидијарни доносиоци (заједнички председник Републике, председник Народне скупштине и председник Владе).

С обзиром на то да ни Устав, али ни Закон о одбрани не регулишу то питање, може се закључити да у том случају сами доносиоци одлуке процењују испуњеност услова за проглашење. Када је о том питању реч, показује се као супериорније решење српског уставотворца из 1990. године, који је предвидео у самом уставном тексту овлашћеног предлагача за доношење одлуке о проглашењу ванредног стања и ратног стања (Устав Републике Србије из 1990. године, члан 83, став 1, тачка 6 и тачка 8). Како би се избегле недоумице о територијалном важењу одлуке, што је и 2003. године, након убиства премијера Зорана Ђинђића, био један од повода за покретање поступка за оцену уставности Одлуке о увођењу ванредног стања, због неусаглашености тадашњих нормативних решења (Симовић, Аврамовић, 2010: 258–265), Закон о одбрани је изричито прописао да се проглашење ванредног стања може предложити и на делу територије Републике Србије (члан 88, став 3), што је уставотворац из 2006. пропустио да изричито одреди, док временско ограничење није изоставио (Устав Републике Србије, *Службени гласник РС*, број 37/06, члан 200, став 2; Аврамовић, 2009: 62). Међутим, у Закону о одбрани постоји још неколико нејасноћа. Наиме, није јасна намера законодавца када је прописао да се одлука о проглашењу ратног или ванредног стања након објављивања „истовремено доставља председнику Републике и Влади” (члан 89, став 1). Уколико су председник Републике и Влада већ иницирали проглашење ванредног или ратног стања, није потпуно јасно због чега би се они додатно обавештавали о одлуци о проглашењу уколико је она већ објављена у складу са законом. Осим уколико законодавац није имао на уму евентуално њихову додатну потврду или шта друго, а што се није смело изоставити у самом тексту Закона.

Такође, недоумице ствара и начин на који се нормира укидање ратног или ванредног стања. „Када престану услови због којих је проглашено ратно или ванредно стање, председник Републике и председник

Владе подносе Народној скупштини предлог за доношење одлуке о укидању ратног или ванредног стања” (члан 93, став 1). И ту се не може поуздано утврдити ко процењује „престанак услова” због којих је проглашено ванредно или ратно стање – да ли је у питању председник Републике, председник Владе, њих двојица заједно или Народна скупштина или, пак, сви они заједно? Забуну уноси и то што законодавац као предлагаче за доношење одлуке о проглашењу ванредног или ратног стања овлашћује председника Републике и Владу као колегијални орган (члан 87), док предлог за доношење одлуке о укидању ванредног или ратног стања ставља у надлежност председника Републике и председника Владе, као инокосног државног органа (члан 93, став 1).

Притом, ни у новом Закону о одбрани ни на једном месту нема ни речи о ванредним ситуацијама. Међутим, ствари постају доста јасније јер је у прелазним и завршним одредбама Закона о ванредним ситуацијама из 2009. године предвиђено да даном почетка примене Закона престају да важе одредбе чл. 49–66 Закона о одбрани (*Службени лист СРЈ*, бр. 43/94, 11/95, 28/96, 44/99, 3/02, 116/07 и 72/09) и подзаконска акта за њихово извршавање, као и чл. 73–86 Закона о одбрани (*Службени гласник РС*, бр. 45/91, 58/91, 53/93, 67/93 и 48/94), који се односе на цивилну заштиту (Закон о ванредним ситуацијама, *Службени гласник РС*, број 111/09 и број 92/11, члан 152). Међутим, треба имати у виду да су неке, општије одредбе о цивилној заштити остале на правној снази и да чине посебну главу ВИИ (под називом Цивилна заштита) Закона о одбрани (*Службени гласник РС*, број 116/07 и број 88/09, чл. 77–80).

Тек је у Закону о ванредним ситуацијама коначно понуђена прецизнија дефиниција ванредне ситуације: „Ванредна ситуација је стање када су ризици и претње или последице катастрофа, ванредних догађаја и других опасности по становништво, животну средину и материјална добра таквог обима и интензитета да њихов настанак или последице није могуће спречити нити отклонити редовним деловањем надлежних органа и служби, због чега је за њихово ублажавање и отклањање неопходно употребити посебне мере, снаге и средства уз појачан режим рада” (Закон о ванредним ситуацијама, *Службени гласник РС*, број 111/09 и број 92/11, члан 8, став 1, тачка 1). У следећим тачкама поменутог члана се дефинишу и други појмови о којима ће се говорити у Закону, као што су елементарна непогода, техничко-технолошка несрећа – удес, катастрофа, ванредни догађај, опасност... Тај закон предвиђа да се ванредна ситуација проглашава „одмах по сазнању за непосредну опасност од њеног наступања”, а може бити проглашена и пошто је наступила „ако се непосредна опасност од наступања није могла предвидети, или

ако због других околности није могла бити проглашена одмах после сазнања за непосредну опасност од њеног наступања”, а укида се „престанком опасности, односно престанком потребе за спровођење мера заштите и спасавања од елементарних непогода и других несрећа” (Закон о ванредним ситуацијама, *Службени гласник РС*, број 111/09 и број 92/11, члан 30). Ванредна ситуација се може прогласити за општину, град или град Београд, као и за део територије или за целу територију Републике Србије (Закон о ванредним ситуацијама, *Службени гласник РС*, број 111/09 и број 92/11, члан 31, став 1). Одлуку о проглашењу и укидању ванредне ситуације за територију општине доноси председник општине, за територију града градоначелник на предлог надлежног штаба за ванредне ситуације, за територију аутономне покрајине доноси извршни орган аутономне покрајине на предлог покрајинског штаба, а за територију Републике Србије или за њен део доноси Влада, на предлог Републичког штаба за ванредне ситуације (Закон о ванредним ситуацијама, *Службени гласник РС*, број 111/09 и број 92/11, члан 32). Само у 2010. години, на територији Србије ванредна ситуација је проглашавана у општинама Краљево (земљотрес), Лозница и Пријепоље (поплаве). У фебруару 2012. године, због обилних снежних падавина, Влада Републике Србије, први пут од ступања на снагу тог закона, донела је Одлуку о проглашењу ванредне ситуације на целој територији Републике Србије.

Имајући у виду не само тај институт него и целину закона, рекло би се да је Закон о ванредним ситуацијама заправо требало да носи назив Закон о цивилној заштити. Уколико је намера законодавца била да подробно уреди баш институт ванредних ситуација који је тим законом уведен, онда је било неопходно да се прецизније одреди и однос са сродним правним институтом ванредног стања. Чини се да је законодавац у Закону о ванредним ситуацијама само предвидео посебан, блажи правни режим за, условно речено, нижи степен ванредног стања – ванредну ситуацију, а мимо Устава и без јасне разлике у погледу правне природе, карактера и операционализације те две установе.

Додатну забуну ствара позивање на члан 97, став 1, тачку 4 Устава Републике Србије као на уставни основ за доношење Закона о ванредним ситуацијама. Том одредбом Устава у надлежност Републике Србије се ставља уређивање и обезбеђивање „одбране и безбедности Републике Србије и њених грађана; мере за случај ванредног стања” (Устав Републике Србије, *Службени гласник РС*, број 37/06, члан 97, став 1, тачка 4). „Непотребно је било позивати се на овлашћење Републике које се односи на ванредно стање, јер „мере за случај ванредног стања“ у смислу

члана 97, става 1, тачке 4 Устава нису уређене тим законом” (Коментар новог Закона о ванредним ситуацијама, http://kvalitet.telefonija.rs/uploads/media/Strucni_komentar_novog_Zakona_o_vanrednim_situacijama_sl.gl_s._111_2009.pdf). Несумњиво је да у правном поретку Републике Србије ванредно стање представља посебну уставну категорију с другачијим правним режимом од ванредних ситуација установљених тим законом,³ иако природне непогоде могу бити разлог за увођење и једног и другог. Такође је јасно да је ванредна ситуација израз стања безбедности (угрожености), који не укључује *a priori* проглашење ванредног или ратног стања. Међутим, проблем је у томе што је ни не искључује! Дакле, због тога се поново враћамо на почетак и на дилему шта веома широко и неодређено постављена уставна норма под „јавном опасношћу која угрожава опстанак државе или грађана” у суштини подразумева. Хоће ли ванредна ситуација за собом повући и ванредно стање и да ли једно друго конзумира? Све то оставља простора различитим тумачењима.

Скоро је очигледно да ванредна ситуација може прерасти у ванредно стање уколико „ризици и претње или последице катастрофа, ванредних догађаја и других опасности по становништво, животну средину и материјална добра” достигну такав обим и интензитет да не буду довољне посебне мере предвиђене режимом ванредних ситуација за отклањање кризне ситуације и опасности. Тако ванредна ситуација, у ствари, постаје посебан, блажи облик ванредног стања, иако нема утемељење у режиму ванредног стања у актуелном уставу. Ванредна ситуација је правни институт *sui generis*. Уколико већ постоји уставом предвиђен институт ванредног стања, чији поводи проглашења могу бити и природне непогоде, чини се сувишним конституисање једног новог, паралелног, законом установљеног института ванредних ситуација. Такође важно, па и суштински значајно правно и политичко питање је и ко процењује да ли су природне непогоде таквог интензитета и обима да изискују проглашење ванредне ситуације или, пак, ванредног стања.

Јасно је да је намера законодавца била увођење једног делотворнијег правног института, када је брзина реаговања веома важна због могућности наступања тешких последица елементарних непогода. Чак

³ Ту разлику је подвукао и министар унутрашњих послова Ивица Дачић када је проглашена ванредна ситуација на целој територији Републике Србије због обилних снежних падавина 2012. године: „Ванредна ситуација је ситуација када се у случају временских и елементарних непогода, као и због индустријских хаварија, ангажују све расположиве службе на спасавању, док је ванредно стање већ установљена политичка категорија у случају неких проблема”, http://www.pressonline.rs/sr/vesti/vesti_dana/story/story/201960/Vlada+proglasila+vanrednu+situaciju+u+celoj+Srbiji+.html

је и код ванредног стања у теорији отворено питање шта треба жртвовати приликом проглашења ванредног стања: делотворност реаговања и тиме евентуално угрозити заштићене вредности, или подељеност овлашћења између већег броја органа који треба да одлучују о увођењу ванредног стања и тиме евентуално отворити пут злоупотребама. Иако се највећи број аутора залаже за поделу овлашћења (најчешће између легислативе и егzekутиве) приликом увођења ванредног стања, поједини аутори дају предност делотворности и предлажу концентрацију власти у рукама једног државног органа извршне власти (Samus, 1965: 260; Аврамовић, 2009: 46–47). Чини се оправданим законско решење да проглашење ванредне ситуације стави у руке егzekутиве, која може испунити захтев за делотворност реаговања. Притом, тај закон, којим се ограничавају поједина економска права предвиђена Уставом, остаје у дозвољеним оквирима које Устав поставља приликом редовног функционисања уставног поретка, мимо режима ванредног стања. Тако, на пример, ограничења права на имовину правних и физичких лица, предвиђена чланом 20 и чланом 24 Закона о ванредним ситуацијама, у складу су с уставним ограничењима права својине у јавном интересу (члан 58, ст. 2–3 Устава Републике Србије из 2006. године). Међутим, код ограничавања слободе кретања то није случај, те се може поставити питање уставности одредаба тог закона којима се задира у то лично право. Без проглашења ванредног или, пак, ратног стања, законодавац је установио одређене дужности грађана којима им се ограничава слобода кретања загарантована Уставом. Наиме, у члану 21 Закона о ванредним ситуацијама стоји: „Грађани учествују у заштити и спасавању, испуњавању материјалне обавезе за потребе заштите и спасавања у складу с посебним законом, обучавају се за личну, узајамну и колективну заштиту, спроводе прописане и наређене мере и извршавају задатке цивилне заштите. Грађани су дужни: 1) да прихвате распоред који им је одређен при распоређивању у органе и јединице цивилне заштите; 2) да се одазову позиву надлежног органа цивилне заштите...”, а потом, у члану 22, ставу 1 стоји: „У извршењу задатака заштите и спасавања учествују сви способни грађани.” С друге стране, Устав дозвољава ограничавање слободе кретања законом „ако је то неопходно ради вођења кривичног поступка, заштите јавног реда и мира, спречавања заразних болести или одбране Републике Србије” (Устав Републике Србије, *Службени гласник РС*, број 37/06, члан 39, став 2). Простим језичким тумачењем Устава, на први поглед би се могло учинити да се и ванредне ситуације, односно цивилна заштита могу подвести под одбрану Републике Србије. Међутим, системским тумачењем је лако увидети да то није баш тако,

јер Закон о одбрани у одредбама које се односе на цивилну заштиту прописује: „Цивилна заштита у ратном и ванредном стању организује се и функционише као део система одбране” (Закон о одбрани, *Службени гласник РС*, број 116/07 и број 88/09, члан 77, став 2), што значи да се цивилна заштита може разумети као део система одбране само у ванредном или ратном стању.

Закључни осврт

Нормативна неусклађеност је више него очигледна, а чини се и да аутор Закона о ванредним ситуацијама можда свесно није разграничио институт ванредног стања од института ванредних ситуација. Стварајући „лебдећи” институт ванредних ситуација, који не познају ни Устав, ни други закони, отворен је простор да егзекутива битно блажим правним режимом ограничава поједина људска права мимо ванредног стања и одлуке легитимно изабраног представничког тела, што оставља места многобројним злоупотребама.

Уколико је већ било неопходно предвидети и један блажи, делотворнији правни режим у случају опасности од природних непогода, који ће проглашавати извршна власт како се не би покретао сложени уставни механизам функционисања државе у ванредном стању, било је нужно у Закону о ванредним ситуацијама повући јасну линију разграничења у односу на сродан институт ванредног стања, како се не би стварала непотребна забуна и отворило питање уставности појединих одредаба тог закона.

Непотребни дуализам та два правна режима је могуће превазићи на бар два начина, која су, чини се, рационалнија од садашњих нормативних решења. Прва могућност *de lege ferenda* била би уставно разграничење различитих појавних облика ванредног стања, зависно од узрока који би условили његово проглашење, те установљавање једног блажег правног режима ванредног стања када је његово увођење узроковано елементарним непогодама или епидемијом. У таквој ситуацији не би било нужно покретати сложени механизам проглашења ванредног стања у коме би учествовала законодавна власт, већ би таква одлука могла бити поверена искључиво егзекутиви, баш као што је то данас случај с ванредним ситуацијама. Делотворност реаговања у ситуацији јавне опасности мањег интензитета несумњиво би била постигнута. Нужно би било и конституционализовање ширег, али и другачијег спектра тзв. апсолутно заштићених права или је, пак, можда још боље таксативно,

али рестриктивно набрајање људских права које је могуће ограничити у складу са специфичностима разлога проглашења ванредног стања. У тој, хипотетичкој ситуацији не би било места, али ни потребе, да постоји паралелни институт ванредних ситуација, већ би постојали различити облици и режими ванредног стања. Делотворност реаговања би била непромењена, али би била обезбеђена већа правна сигурност, тај врхунски императив правне државе.

Друго, можда и оптимално решење *de lege ferenda* могло би бити растеређивање осетљивог института ванредног стања великог бремена које носи. Наиме, да би, с једне стране, очували постојећи, врло практичан институт ванредних ситуација, а с друге стране, ванредно стање оставили као изузетан механизам који се ретко употребљава, што је несумњиво и *ratio legis* тог режима, непотребни паралелизам би могао бити превазиђен потпуним искључивањем природних непогода као могућег разлога проглашења ванредног стања. Остварење такве замисли је могуће и без интервенција у Уставу Републике Србије на снази. Приликом тумачења уставне одредбе којом се утврђују могући поводи проглашења ванредног стања, могло би се прибећи рестриктивном тумачењу правног стандарда „јавна опасност”, те аутентичним тумачењем ауторитативно искључити природне непогоде и епидемије као могуће разлоге проглашења ванредног стања. Међутим, уколико би се законодавац определио за драстичније решење којим би се задирало у сам Устав, могла би се размотрити могућност таксативног набрајања разлога за проглашење ванредног стања, чиме би се опет могле уклонити елементарне непогоде као повод за проглашење ванредног стања, али би се истовремено и смањила произвољност приликом утврђивања постојања разлога за увођење тог, деликатног правног режима. Резервисањем природних непогода искључиво за институт ванредних ситуација спречиле би се евентуалне злоупотребе ванредног стања као строжег правног режима, који може произвести велике последице и штету у области неприкосновених људских права.

Литература:

1. Avramović, D. (2009): *Uvođenje vanrednog stanja*, magistarski rad, Pravni fakultet, Novi Sad.
2. Avramović, D. (2010): *Uvođenje vanrednog stanja prema Ustavu Republike Srbije iz 2006. godine*, *NBP – Žurnal za kriminalistiku i pravo*, 15(2), 127–135.
3. Camus, G. (1965): *L'état de nécessité en démocratie*, Librairie générale de droit et de jurisprudence, Paris.

4. Čiplič, S. (1999): *Država u vanrednim prilikama*, SCI, Novi Sad.
5. Čavoški, K. (2003): *Zgaženi ustav*, „Nikola Pašić”, Beograd.
6. Deskoska, R. (2007): Restrictions of Human Rights in Emergency Situations. *VIIIth World Congress of the International Association of Constitutional Law* (pp. 1–14).
7. Pajvančić, M. (2004): Odluka o proglašenju vanrednog stanja, *Glasnik Advokatske komore Vojvodine*, 76(6), 215–225.
8. Simović, D., Avramović, D. (2010): Konstitucionalizovanje instituta vanrednog stanja u ustavima Republike Srbije, *Pravni život*, 59(12), 941–962.
9. Simović, D., Avramović, D. (2010): Normativni okvir i praksa proglašenja vanrednog stanja prema Ustavu Republike Srbije iz 1990. godine, *Pravna riječ*, 22, 251–267.

State of Emergency and Emergency Situations – (Un)Justified Dualism

Summary: The legal system of the Republic of Serbia regulates normatively two similar but in the same way partially distinct legal institutions, namely the state of emergency and the emergency situations. As natural disasters may cause declaration of the two states of necessity, the authors examine whether existence of those two parallel legal regimes is justified. Through analysis of existing positive law in the Republic of Serbia they point that dualism of the two institutions is basically unnecessary and inexpedient. They assert that declaration of the "strict" regime of state emergency, which may arise out of natural disasters, could produce serious consequences on the ground of human rights, as it may unnecessarily limit human rights in a large scale. Therefore the authors offer possible solutions *de lege ferenda*. The first one should be to have constitutional differentiation among two different forms of state of emergency, depending of its ground, and establishment of a „milder” legal regime for the state of emergency if its declaration is caused by natural disasters. In that case there would be no room for the legal institution of emergency situations. The second, maybe optimal solution, would be to relax vulnerable institution like state of emergency by excluding natural disasters as a possible ground for its declaration, which would then remain *domaine réservé* for emergency situations only.

Key words: State of Emergency, Emergency Situations, Constitution of the Republic of Serbia, Law on Emergency Situations, Law on Defence, Human Rights

ЗОРИЦА З. ВУКАШИНОВИЋ-РАДОЈИЧИЋ
СРЕТЕН М. ЈУГОВИЋ*

Криминалистичко-полицијска академија
Београд

УДК 331.5:305-
055.1/.2(497.11)
342.722-055.1/.2(497.11)
ИД БРОЈ 192641036
Монографска студија
Примљен: 05.04.2012
Одобрен: 17.05.2012

НАЧЕЛО РОДНЕ РАВНОПРАВНОСТИ У ОБЛАСТИ ЗАПОШЉАВАЊА И РАДНИХ ОДНОСА**

Сажетак: Рад се бави сложеним питањем родне равноправности у области запошљавања и радних односа, које обухвата неколико аспеката: право на рад као неотуђиво право свих људи, право на једнаке могућности запошљавања, укључујући и примену једнаких критеријума при избору кандидата за радно место, право на слободан избор професије и запослења, право на напредовање, распоређивање, стручно усавршавање, сигурност радног места, право на услове рада, право на једнако плаћање за рад једнаке вредности и друга права из радног односа. Имајући у виду да се питањем дискриминације у области запошљавања и рада бави цела међународна заједница, рад полази од усвојених међународних и европских начела и анализира нормативни оквир у Србији, као основу за остваривање и заштиту равноправности, институционални оквир и актуелну праксу спречавања различитих видова дискриминације у тој области.

Кључне речи: родна равноправност, начело једнаких могућности, мобинг, европско законодавство, Повереник за заштиту равноправности

* sretenjugovic@gmail.com; tel.: 064 / 89 25 00 3

** Рад је резултат реализовања научноистраживачког пројекта под називом „Развој институционалних капацитета, стандарда и процедура за супротстављање организованом криминалу и тероризму у условима међународних интеграција”. Пројекат финансира Министарство науке и технолошког развоја Републике Србије (број 179045), а реализује Криминалистичко-полицијска академија у Београду (2011–2014). Руководилац пројекта је проф. др Саша Мијалковић.

Увод

Родна равноправност подразумева равноправно учешће мушкараца и жена у свим областима јавног и приватног живота, једнак положај и једнаке могућности за остваривање свих права и слобода, као и коришћење личних знања и способности за развој друштва и остваривање једнаке користи за резултате рада. Запошљавање и радни односи су једна од области друштвеног живота у којој је неравноправност полова нарочито заступљена. Запошљавање је свакако један од најважнијих сегмената остваривања равноправности полова, јер неповољније поступање према женама на том плану доприноси очувању већ постојеће фактичке неједнакости између мушкараца и жена. У области запошљавања и рада, жене су често изложене непосредној и, нарочито, посредној (прикривеној) дискриминацији. То је свакако последица традиционалних односа полова у друштву и породици, односно неједнаког вредновања рада и улога мушкараца и жена у друштву.

Имајући у виду да се питање дискриминације у области запошљавања и рада протеже ван граница националне државе и унутрашњег правног поретка, том појавом и последицама које производи данас се бави целокупна међународна заједница. Тако се и у нашој земљи придаје велика важност сузбијању дискриминације у тој области и остваривању равноправности. Полазећи од усвојених међународних и европских стандарда и ослањајући се на искуства у упоредном праву, усвојен је национални нормативни оквир за остваривање и заштиту равноправности. Сложено питање родне дискриминације у области запошљавања обухвата забрану дискриминације у вези са статусним питањима лица – кандидата који траже запослење и лица која имају статус запослених. Дискриминација у том смислу углавном се јавља као посредна дискриминација, а најчешћи су случајеви приликом запошљавања, распооређивања запослених, напредовања, стручног усавршавања и развоја каријере, остваривања права на зараду, као и остваривања других права.¹ Имајући у виду да се питање дискриминације уставно уређује и санкционише, Устав Србије забрањује сваку дискриминацију, непосредну или посредну, према било ком основу, а нарочито на основу расе, пола, националне припадности, друштвеног порекла, рођења, вероисповести,

¹ Законодавац појмовно одређује непосредне, односно посредне дискриминације. Видети чл. 5–6 Закона о равноправности полова (*Службени гласник РС*, број 104/2009), чл. 5–7 Закона о забрани дискриминације (*Службени гласник РС*, број 22/09) и члан 19 Закона о раду (*Службени гласник РС*, бр. 24/05 и 61/05).

политичког или другог уверења, имовног стања, културе, језика, година живота и психичког или физичког инвалидитета.² Такво решење даје основ да се дискриминација забрани и у конкретним областима друштвених односа, који се уређују посебним прописима. Једна од тих области су запошљавање и радноправни односи.³

Начело забране родне дискриминације у области запошљавања и рада

Активностима међународних организација – од којих су најзначајније Организација уједињених нација, Савет Европе, Међународна организација рада и друге, унапређују се, развијају и примењују међународне норме и стандарди у већини области међународног права, које имају за циљ да пруже подршку успостављању јасног и консистентног правног оквира и примени начела забране дискриминације у свим сегментима друштва. Полазећи од аката и докумената међународних организација, ствара се основа за обезбеђење начела једнакости мушкараца и жена и једнаких могућности у политичком, економском и јавном животу. Тако, у складу с Општом декларацијом о правима човека (*Universal Declaration of Human rights*, The UN General Assembly), посебан значај имају права из радног односа. Тим актом, као и Повелем уједињених нација (*The Charter of the United Nations*, The United Nations, 1945) унапређују се право на рад, обезбеђење бољег животног стандарда, као и услова за економски и социјални развој, поштовање људских права без разлика на основу расе, религије, пола или језика, заједничко решавање међународних економских, социјалних, здравствених и других проблема, као и развој међународне културне и образовне сарадње. Права из радног односа су дефинисана и другим актима Уједињених нација – Међународним пактом о грађанским и политичким правима (*The International Covenant on Civil and Political Right*) и Међународним пактом о економским, социјалним и културним правима (*The International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights*).

² Видети члан 21 Устава РС (*Службени гласник РС*, број 98/06).

³ Дискриминација жена је очита у економској области живота. Стопа незапослености жена је за половину већа од стопе незапослености мушкараца, разлика у висини плата је 16%, жене су заступљене са 30,5% на управљачким местима у друштву и привреди, од тога на местима директора са 20,8%, а на челу управних одбора са 13,3%. Посебно је висок ниво економске неједнакости, што је последица вишеструке дискриминације (жене избеглице, расељена лица и сл.). Видети: *Годишњи извештај о раду*, Повереник за заштиту равноправности Републике Србије, 2010.

Од посебног значаја за успостављање и обезбеђење једнакости мушкараца и жена и једнаких могућности у политичком и јавном животу је и Конвенција Уједињених нација о укидању свих облика дискриминације жена (*Convention on the Elimination of all Forms of Discrimination Against Women*, UN General Assembly, 1979). Једно од основних начела је забрана дискриминације жена у области запошљавања, образовања и економских и друштвених активности.⁴ У складу с том конвенцијом, државе имају обавезу да предузимају све прикладне мере ради елиминисања дискриминације жена у области запошљавања, како би се на основи равноправности обезбедила једнака права, а пре свега: право на рад као неотуђиво право свих људи, право на једнаке могућности запошљавања, укључујући и примену једнаких критеријума при избору кандидата за радно место, право на слободан избор професије и запослења, право на напредовање, сигурност радног места, право на услове рада, право на стручно усавршавање, право на једнако плаћање за рад једнаке вредности, право на социјалну и здравствену заштиту, посебну заштиту жена у случају трудноће и материнства и забрану дискриминације у погледу тих питања, као и брачног статуса. Поред политике отклањања свих облика дискриминације жена, државе имају обавезу да у свим областима, а посебно у политичкој, економској и културној сфери, предузимају све мере како би се обезбедили развој и напредак жена. Један од најпресуднијих чинилаца за постизање фактичке равноправности жена и мушкараца јесте обезбеђивање равноправности полова у политичком и јавном животу земље. Стога, државе су дужне да женама, под једнаким условима као и мушкарцима, обезбеде да учествују у стварању и спровођењу владине политике, да заузимају руководеће положаје и обављају све јавне функције на свим нивоима власти.⁵

Када је реч о међународним изворима радних односа, потребно је указати и на значај конвенција и препорука Међународне организације рада, као најзначајније опште акте те организације. У складу с Конвенцијом МОР број 111, која се односи на дискриминацију у области запо-

⁴ Према становишту које данас преовлађује у политичкоправним наукама, дискриминација је акт неједнаког поступања, односно различитог поступања према појединцима или групама.

⁵ Осим на унутрашњем плану, државе су обавезне да обезбеде да жене на равноправан начин учествују у представљању влада на међународном нивоу и да учествују у раду међународних организација. У том смислу се може указати на Препоруку Повереника за заштиту равноправности Републике Србије, број 28/2011 од 27. јануара 2011. године, упућену Народној скупштини Републике Србије, да приликом именовања делегација које представљају РС, састав делегација обавезно мора да чини најмање 30% лица мање заступљеног пола.

шљавања и занимања (*C111 Discrimination Employment and Occupation Convention*, 1958), под дискриминацијом се подразумева свако прављење разлике, искључење или давање првенства заснованог на раси, боји, полу, вери, политичком мишљењу, националном или социјалном пореклу, с циљем да се угрозе једнаке могућности у погледу запошљавања или занимања. У складу с општим начелом, свака чланица мора формулисати националну политику која тежи спречавању дискриминације у погледу запошљавања и занимања. Конвенцијом се истиче да мере које имају за циљ унапређење једнаких могућности и поступка у погледу запошљавања и занимања представљају питање од јавног интереса, да свако лице мора уживати без дискриминације једнаку могућност и поступак у погледу: приступа службама за избор занимања и запошљавања, могућности стручног оспособљавања и занимања према свом избору и према личним способностима, напредовања према личним особинама, искуству, способностима и залагању на раду, обезбеђења запошљавања, награђивања, услова рада. Стога, установљава се обавеза државних органа да спроводе политику запошљавања без икакве дискриминације, као и обавеза послодаваца да не смеју дозволити дискриминацију у погледу запошљавања, напредовања, оспособљавања. Такође је потребно указати на значај Конвенције МОР број 100 о једнаком плаћању (*C100 Equal Remuneration Convention*, 1951), која се односи на једнако плаћање за рад једнаке вредности мушкараца и жена (*equal remuneration for men and woman workers for work of equal value*).

У складу с Конвенцијом за заштиту људских права и основних слобода (*Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms*, 1950), која је усвојена у оквиру Савета Европе и укључена у националне правне системе, основно начело запошљавања је начело забране дискриминације у вези са запошљавањем, напредовањем и престанком радног односа на основу различитих критеријума – године живота, пол, физичка неспособност, брачни статус, сексуална опредељеност, раса, боја, етничко, национално и социјално порекло, политичко или филозофско мишљење и религијско уверење.⁶ Протоколом број 12 уз Конвенцију за заштиту људских права и основних слобода прописује се да јавне власти не смеју ни према коме вршити дискриминацију по било ком основу (полу, раси, боји коже, језику, вероисповести, политичком и другом уверењу, националном или друштвеном пореклу, повезаности с националном мањином, имовини, рођењу или другом стату-

⁶ Све земље чланице Европске уније су потписале Конвенцију за заштиту људских права и основних слобода, усвојену у оквиру Савета Европе, а већина земаља је и укључила ту конвенцију у свој национални правни систем.

су). Државе чланице, као и грађани, имају право жалбе на основу Конвенције пред Европским судом за људска права (Steiner, Woods, 2003: 160). За заштиту од дискриминације је значајна и дугогодишња пракса Европског суда за људска права, који је развио стандарде, критеријуме и мерила за утврђивање дискриминације у остваривању законских права.

Када је реч о законодавству Европске уније у тој области, Директива 2000/78/ЕЦ, која утврђује општи оквир за једнако поступање приликом запошљавања и рада (*Council Directive 2000/78/EC*), и Директива Европске уније 2002/73/ЕЦ о примени начела једнаког поступања према мушкарцима и женама у погледу приступа запошљавању, напредовању и стручном усавршавању (*Directive 2002/73/EC*), прописују једнакост мушкараца и жена као основно начело, посебно у области запошљавања и рада. На нивоу Европске уније, а у вези с применом аката Европске уније којима се регулише положај запослених, забрањује се свака дискриминација заснована на полу, раси, националном или социјалном пореклу, језику, религији, политичком и другом мишљењу, припадности националним мањинама, имовинском стању, годинама живота или сексуалној оријентацији. Свако ограничење примене начела забране дискриминације, једнаког поступања и пропорционалности мора бити оправдано и у складу с легитимним и општим циљевима кадровске политике.

Полазећи од дефинисаних међународних и европских стандарда, у нашем правном систему дискриминација према полу у области рада се издваја као посебан вид дискриминације, што подразумева забрану дискриминације и у економском и професионалном смислу.⁷ Према Закону о забрани дискриминације Србије, нису дозвољени: ускраћивање права или јавно или прикривено признавање погодности у односу на пол, експлоатација, омаловажавање, уцењивање и узнемиравање с обзиром на пол, што је прилично заступљено у области рада. У вези с тим, забрањена је дискриминација у области рада, односно нарушавање једнаких могућности за заснивање радног односа или уживање под једнаким условима свих права у области рада, као што су право на рад, право на слободан избор запослења, напредовање у служби, стручно усавршавање и професионалну рехабилитацију, право на једнаку накнаду за рад једнаке вредности, правичне и задовољавајуће услове рада, одмор, образовање, ступање у синдикат, као и заштиту од незапослености. Одредбама Закона о раду, такође, предвиђа се забрана дискриминације у уређивању радноправних односа. Закон о раду забрањује непосредну и

⁷ Видети: Закон о забрани дискриминације (*Службени гласник РС*, број 22/09).

посредну дискриминацију лица која траже запослење, као и запослених, с обзиром на пол, рођење, језик, расу, боју коже, године живота, трудноћу, здравствено стање, инвалидност, националну припадност и друга својства. Посебну заштиту жена на раду предвиђа Закон о раду, полазећи од физичких особина жена и функције материнства. Акценат је на посебној заштити жена на раду и заштити њеног радноправног статуса, као и на поступцима у којима жена може тражити заштиту својих права, било да је реч о дискриминацији или другом недозвољеном понашању на радном месту, или да је њен радноправни статус угрожен.

Начело једнаких могућности у вези са запошљавањем и радом

Основно начело у вези с радом и остваривањем права из радног односа је обезбеђење једнаког поступања према половима, те је сваки послодавац дужан да обезбеди једнаке могућности, без обзира на пол.⁸ Обезбеђивање опште једнакости полова у области рада представља основно начело, али и обавезу која је преузета ратификованим међународним актима, као што је Ревидирана социјална повеља. Примена начела једнаких могућности – једнакости мушкараца и жена у области запошљавања и рада, према законодавству Европске уније (Директива 2000/78/ЕЦ, којом се утврђује општи оквир за једнако поступање приликом запошљавања и рада, и Директива 2002/73/ЕЦ о примени начела једнаког поступања према мушкарцима и женама у погледу приступа запошљавању, напредовању и стручном усавршавању), подразумева забрану непосредне или посредне дискриминације према полу како у јавном, тако и у приватном сектору.

Начело једнаких могућности обухвата неколико сегмената везаних за запошљавање и рад. То су, најпре, услови за запошљавање (везани за одређена радна места), критеријуми за избор и запошљавање (поступак селекције кандидата) на свим нивоима професионалне хијерархије, критеријуми за напредовање, приступ свим видовима стручног образовања и усавршавања, награђивање и други услови рада, престанак радног односа, чланство или учешће у организацијама послодаваца или запослених или другим стручним удружењима.

Закон о равноправности полова Србије обавезује послодавца да, без обзира на пол, обезбеди једнаке могућности и поступање у вези с

⁸ Иако је углавном реч о неравноправности на штету жена, постоје и обрнуте ситуације, када се женама неосновано даје предност у односу на мушкарце, на пример, када је реч о запошљавању на појединим пословима.

остваривањем права из радног односа и на основу рада, а у складу са Законом о раду. Према одредбама Закона о раду, којим се установљава начело забране дискриминације у вези с радним односима, утврђују се забрана непосредне и посредне дискриминације на раду и забрана узнемиравања и сексуалног узнемиравања.⁹ Закон о раду забрањује дискриминацију у односу на услове за запошљавање и избор кандидата за обављање одређених послова и услове рада, као и на сва права из радног односа, образовање, оспособљавање и усавршавање, напредовање на послу и отказивање радног односа. Законом о равноправности полова, међутим, уводи се могућност предузимања посебних мера – афирмативних акција у области рада, с обзиром на то да је дозвољено предузимати посебне мере за повећање запослености и могућности запошљавања мање запосленог пола, као и посебне мере за повећање учешћа мање заступљеног пола у стручном оспособљавању и обезбеђивању једнаких могућности за напредовање. Те мере су се показале као једно од најделотворнијих средстава за обезбеђивање равноправности на тржишту рада.

С циљем успостављања делотворног процеса планирања, установљена је обавеза свих послодаваца, осим органа јавне власти, да воде евиденције о полној структури запослених, чија је сврха да се надлежним државним инспекцијским органима и Поверенику за заштиту равноправности омогући прикупљање података о структури запослених с обзиром на пол у области рада и запошљавања. Осим што се помоћу статистичких података може установити стање у погледу заступљености полова у одређеним областима рада, послодавци имају обавезу да усвоје план мера за отклањање или ублажавање неравномерне заступљености полова, што има за циљ успостављање нове кадровске структуре и равномерног односа полова, уважавајући начело постепености, како не би била нарушена функционалност процеса рада.

Када је реч о заступљености полова у органима јавне власти, полази се од основног начела једнаке доступности послова и положаја. Тако, у случају неравномерне заступљености полова, органи јавне власти имају обавезу да на свим руководећим местима и у органима управљања и надзора, обезбеде квоту од најмање 30% мање заступљеног пола.¹⁰ Квоте, као посебне мере, примењују се само у државним органима, органима територијалне аутономије и локалне самоуправе, а спроводе

⁹ Таква законодавна решења можемо упоредити с одредбама Закона о равноправности полова.

¹⁰ Упоредна истраживања су показала да су женама знатно мање доступни боље плаћени и руководећи послови како у приватном, тако и у јавном сектору.

се у складу са Законом о државној управи и Законом о државним службеницима. Закон о државним службеницима прописује да се при запошљавању у државним органима води рачуна о томе да заступљеност полова одражава у највећој могућој мери структуру становништва, као и да сви запослени имају једнаке могућности за запошљавање и напредовање.¹¹ У том смислу, у складу са Законом о државним службеницима, забрањено је повлашћивање или ускраћивање државног службеника у његовим правима или дужностима, посебно због расне, верске, полне, националне или политичке припадности, или неког другог личног својства. При запошљавању у државним органима, кандидатима су под једнаким условима доступна сва радна места. Такође, изменама Закона о државној управи, предвиђа се могућност увођења афирмативних мера рада и постизања пуне равноправности лица која су у неједнаком положају с осталим грађанима.

Заснивање радног односа и радно ангажовање

Како смо истакли, у складу с међународним актима и законодавством Европске уније, основно начело запошљавања (заснивања радног односа) је начело забране дискриминације. Тако, Закон о равноправности полова Србије предвиђа забрану дискриминације према полу приликом запошљавања и сваког другог вида радног ангажовања. „Приликом јавног оглашавања послова и услова за њихово обављање и одлучивања о избору лица која траже запослење ради заснивања радног односа или другог вида радног ангажовања, није дозвољено прављење разлике према полу, осим ако постоје оправдани разлози.” Таква одредба спречава фаворизовање жена или мушкараца приликом запошљавања. У већини упоредних система, забрањено је формулисање огласа за запослење на начин да се траже лица одређеног пола.

У вези са запошљавањем, према одредбама Закона о раду, послодавац не може од кандидата да захтева податке о породичном, односно брачном статусу и планирању породице, односно достављање других

¹¹ Према расположивим статистичким подацима, право на равноправно учешће жена и мушкараца у процесима одлучивања о јавним пословима у Србији још није остварено: наиме, само је 21,2% жена међу посланицима Народне скупштине, 21,3% жена у скупштинама јединица локалне самоуправе, 18,5 % жена у Влади Србије, 22,7% међу државним секретарима, а међу помоћницима министара 42,6%, док су само 4% жена председнице општина. Видети белешку с Округлог стола „Раноправно учешће жена у јавном животу – изазови и могућности за родну равноправност на локалном нивоу” Сталне конференције градова и општина из 2009. године.

доказа који нису од непосредног значаја за обављање послова за које заснива радни однос. Такође, послодавац нема право да условљава заснивање радног односа тестом трудноће, осим ако је реч о пословима код којих постоји ризик за здравље жене и детета. Та питања су у домену приватности кандидата у поступку запошљавања, те послодавац не може тражити да се кандидат о њима изјашњава, па ни након заснивања радног односа. Међутим, у току трајања радног односа, кандидат може изнети податке о брачном и породичном статусу уколико има интерес за тим, како би остварио неко право из радног односа.

Посебна заштита жена

Најповољније поступање према женама у области запошљавања и рада условљено је њиховом биолошком функцијом рађања. У складу с међународним актима, пре свега Конвенцијом Уједињених нација о укидању свих облика дискриминације жена, државе имају обавезу да предузимају мере с циљем забране, под претњом предузимања санкција, давања отказа због трудноће или породилског одсуства и дискриминације приликом отпуштања с посла због брачног стања, увођења плаћеног породилског одсуства или сличних социјалних бенефиција, без губљења права на раније радно место, примања на основу стажа и социјална примања, обезбеђења посебне заштите жена за време трудноће на радним местима за која је доказано да су штетна за труднице. Директивом Европске уније 2002/73/ЕЦ о примени начела једнаког поступања према мушкарцима и женама у приступу запошљавању, напредовању и стручном усавршавању (*Directive 2002/73/EC*), радноправни статус жена се нарочито штити у случајевима трудноће и породилског одсуства, тако да жене имају право да се након породилског одсуства врате на своје радно место или друго одговарајуће радно место, које није неповољније у смислу услова рада, односно имају право на повољније услове рада. Закон о раду Србије предвиђа да запослена жена има посебну заштиту за време трудноће и порођаја. Заштита подразумева корпус права: у току трајања трудноће има право на породилско одсуство, одсуство ради неге детета, забрану рада ноћу и прековременог рада, забрану распоређивања у друго место рада, као и забрану отказивања радног односа. Таква законодавна решења се предвиђају и у другим правним системима (Симовић, 2011: 499–515).

Заштита жена с обзиром на физичке особине односи се и на рад ноћу и обављање тешких и напорних послова и подземних радова. Заб-

рана ноћног рада нема апсолутни карактер, већ се односи на ноћни рад у грађевинарству и индустрији. Решења о забрани ноћног рада произлазе из Конвенције МОР број 89 о ноћном раду жена у индустрији и грађевинарству. Европско комунитарно право тежи ка томе да се посебна заштита жена обезбеђује само у вези с трудноћом и материнством, а не и у погледу заштите од ноћног рада у индустрији и грађевинарству. Закон о равноправности полова Србије забрањује дискриминацију према полу приликом остваривања и уживања права из области социјалне заштите, као и приликом остваривања права на здравствену заштиту.

Изузеци од принципа забране дискриминације

Како на нивоу међународног права, тако и на нивоу националног права, конкретним решењима се уводе разлика, односно изузеци од забране дискриминације. Одступање од начела једнаког поступања дозвољава се једино ако постоје оправдани разлози – ситуације када природа обављања посла намеће потребу да се захтевају запослени одређеног пола. Тако, у складу са Законом о раду, не сматра се дискриминацијом прављење разлике, искључење или давање првенства у односу на одређени посао када је природа посла таква, или се посао обавља у таквим условима, да карактеристике повезане с неким од потенцијалних основа за дискриминацију (пол, рођење, породичне обавезе) представљају стварни и одлучујући услов за обављање посла и када је сврха, која се тиме жели постићи, оправдана. То решење је у потпуности у складу с европским стандардима, с обзиром на то да, према Директиви о успостављавању општег оквира за једнако поступање у запослењу, одређени професионални захтеви се не сматрају дискриминацијом ако су у вези с пословима који су особени, а њихова особеност представља истински и одлучујући професионални захтев, под условом да је циљ легитиман а захтев примерен.

Распоређивање и напредовање

Законом о равноправности полова Србије се предвиђа да припадност полу не може бити сметња напредовању на послу. Анализе броја жена у оквиру запослених лица на руководећим местима у великом броју земаља показале су да су оне знатно мање заступљене на руководећим пословима, односно да пол представља сметњу за напредовање жена (Пајванчић, Петрушић, Јашаревић, 2010: 47). У вези с тим, законодавац полази од става да одсуствовање с посла због трудноће и роди-

тељства не сме да буде основ за распоређивање на неодговарајуће послове и за изрицање мере престанка радног односа, односно отказ уговора о раду. Породичне обавезе (трудоћа, подизање деце и сл.) један су од најчешћих разлога који опредељује послодавце да дискриминишу жене. Стога, имајући у виду да би се такво поступање сматрало посредном дискриминацијом, што се негативно одражава на стопу наталитета, међународним стандардима, као и националним законима, прописује се да пол и одсутност с посла због бриге о деци и породици не смеју бити препрека професионалном напредовању, нити основ за неповољније распоређивање или отказ. Одредбе да пол не може бити сметња за напредовање и развој каријере, као ни за распоређивање на одговарајуће радно место садрже и међународни акти (*Конвенција МОР број 156 о радницама с породичним обавезама*).

Стручно усавршавање и обучавање

Имајући у виду да стручно усавршавање утиче на напредовање и развој каријере, али и на престанак радног односа, том питању законодавац посвећује посебну пажњу на тај начин што установљава обавезу послодавца да приликом планирања програма стручног усавршавања води рачуна о заступљености жена и мушкараца у складу с њиховом заступљеношћу међу запосленима.¹² Да би се успоставила контрола у спровођењу тог правила, послодавци имају обавезу да извештавају о заступљености полова у програмима стручног образовања, усавршавања и обучавања током године, као и обавезу да надлежне инспекцијске органе извештавају о спровођењу плана мера за отклањање или ублажавање неравномерне заступљености полова.

Начело једнаке зараде за исти рад или рад једнаке вредности

Један од посебних облика дискриминације се односи на плаћање зараде радника у радном односу на основу полова. У складу с Конвенцијом МОР број 100 о једнаком плаћању (*C100 Equal Remuneration Convention*, 1951), која се односи на једнако плаћање за рад једнаке вредности мушкараца и жена, једнако плаћање мушкараца и жена за рад једнаке

¹² Истраживања су показала да су жене због свог традиционалног положаја у друштву мање заступљене у програмима стручне обуке и усавршавања, што негативно утиче како на запошљавање, тако и на развој и напредовање у каријери.

вредности подразумева забрану полне дискриминације у сегменту рада (*equal remuneration for men and woman workers for work of equal value*). То начело се не односи само на исплату зараде, већ и на обезбеђивање других материјалних повластица из радног односа (плаћени одмор, одсуства, брига о деци, права из здравственог, пензијског и инвалидског осигурања, дотирани кредити, бонуси, учешће у акцијама итд.). Иако је то начело установљено и као једно од основних начела из радног односа у законодавству Европске уније, уочавају се дискриминација жена и структуралне неједнакости, као што су сегрегација у појединим секторима и организацијама, у приступу образовању и обучавању, разлике у платним системима и друге.¹³ Начело једнаког плаћања за исти рад или рад једнаке вредности има упориште у домаћим прописима – Закон о равноправности полова и Закон о раду. Према Закону о равноправности полова, запослени, без обзира на пол, код послодавца остварују право на једнаку зараду за исти рад или рад једнаке вредности. У складу са Законом о раду, под радом исте вредности се подразумева рад који захтева исти степен стручне спреме, исту радну способност, одговорност и физички и интелектуални рад. У случају повреде начела једнакости, запослени има право на накнаду штете.

Узнемиравање, сексуално узнемиравање и сексуално уцењивање

Један од тежих облика дискриминације су узнемиравање и сексуално узнемиравање женских лица у радном односу. Стога се међународним и другим актима установљава посебна заштита жена од негативних појава узнемиравања – деструктивних видова понашања, као што су узнемиравање, сексуално узнемиравање, сексуално уцењивање и психичко злостављање на радном месту.¹⁴ Полазећи од међународних и европских стандарда, домаћим прописима је створен нормативни оквир за спречавање и отклањање таквих појава.

¹³ У том контексту, у свом Извештају за 2007. годину, Европска комисија је истакла да жене остварују 15% нижу зараду у поређењу са зарадом мушкараца, што представља, према мишљењу Комисије, један вид дискриминације према полу на радном месту.

¹⁴ Директивом 2006/54/ЕЦ о примени начела једнаког поступања према мушкарцима и женама у области запошљавања и рада истиче се да је свако узнемиравање, односно сексуално узнемиравање у супротности с начелом једнаких могућности и да представља дискриминацију према полу. Тај вид дискриминације није заступљен само приликом запошљавања, већ и када је реч о приступу пословима, стручном усавршавању и напредовању.

Закон о равноправности полова Србије прописује да се узнемиравање, сексуално узнемиравање или сексуално уцењивање на раду или у вези с радом, која чини запослени према другом запосленом, сматра повредом радне обавезе, што представља основ за изрицање мере престанка радног односа, односно отказа уговора о раду и удаљење запосленог с рада. С обзиром на то да је један од тежих облика дискриминације у радном односу, без сваке сумње, полно узнемиравање женског лица, одредбама Закона о раду такође су забрањени узнемиравање и сексуално узнемиравање. Ти облици дискриминације се могу јавити према лицима која траже запослење, али су чешћи према лицима у радном односу код послодавца. За разлику од општег узнемиравања, узнемиравања на основу пола је тежи облик и његове последице су теже природе.¹⁵ Углавном се полно узнемиравање испољава као вербално, невербално или физичко понашање полне природе. Њиме се постиже жељено дејство – повреда достојанства женског лица, или, с друге стране, сам чин представља повреду особе. Повреда оштећене особе се посебно односи на повреду части, достојанства, угледа, интегритета, достојанства личности и морала, као и на повреду других моралних вредности. У таквим ситуацијама, поред грађанскоправне одговорности, може се поставити и питање других видова одговорности, као што су прекршајна, дисциплинска и кривична, што зависи од испуњења конкретних услова у тим ситуацијама. Закон о спречавању злостављања на раду посебно уређује питање забране злостављања на раду и у вези с радом, као и поступак заштите лица изложених злостављању на раду или у вези с радом. Одредбама тог закона, забрањени су било који вид злостављања на раду и у вези с радом, као и злоупотреба права на заштиту од злостављања.¹⁶ Злостављање усмерено према одређеним категоријама запос-

¹⁵ Указујемо на Мишљење и Препоруку Повереника за заштиту равноправности Републике Србије, број 548/2011 од 6. 5. 2011. године, поводом извршеног акта дискриминације начелника Одељења за људске ресурсе Војне академије – узнемиравање и понижавајуће поступање према полу, којим се захтева будуће уздржавање од узнемиравајућих и понижавајућих поступака којима се вређа достојанство жена (потпоручнице на Војној академији) и поступање према Препоруци Повереника. Повереник сматра да се посебна пажња мора посветити спречавању узнемиравања и понижавајућег поступања према женама управо у срединама и професијама у којима постоји диспропорционалност између броја запослених мушкараца и жена, као што су Министарство одбране и Војска Србије, где, према подацима из 2010. године, од укупног броја запослених 19,5% су жене.

¹⁶ У смислу тог закона, под злостављањем се подразумева свако активно или пасивно понашање према запосленом или групи запослених код послодавца које се понавља, а које има за циљ или представља повреду достојанства, угледа, личног и професионалног интегритета, здравља, положаја запосленог и које изазива страх или ствара непријатељ-

лених, као што су жене, представља посебну врсту мобинга (Јовевски, 2011: 515–527; Лубарда, 2008).

У упоредном праву током неколико протеклих деценија све већа пажња се посвећује заштити узбуњивача, односно праву запосленог на „дување у пиштаљку” (*right to whistleblow*) – обраћању запослених послодавцу и надлежном државном органу уколико дође до повреде јавног интереса незаконитим поступањем, ометањем правде и сл.¹⁷ Посебна заштита се обезбеђује уколико је повређено право из радног односа, али је такође неопходна и када је реч о лицима која су потенцијално изложена дискриминацији и када се она стављају у неповољнији положај у погледу одсуства (породиљско, ради неге детета, на основу усвојења), радног времена и флексибилности, злостављања на раду (мобингу), отказа и других разлога. Посебна врста мобинга постоји уколико се нека особа психолошки злоставља, уколико је сведок корупције послодавца или је пријавило незаконите радње, најчешће запослени који раде у јавном сектору.¹⁸ Потребно је поменути да се Повељом о основним правима у Европској унији (*Charter of Fundamental Rights of the European Union*, 2000), која је ратификацијом уговора из Лисабона добила правнообавезујућу снагу, прокламује слобода изражавања мишљења у вези с радом, чиме се знатно сужава правна подређеност (субординација) као битно обележје радног односа (Лубарда, 2011: 435–451).

У домаћем позитивном праву, посебну заштиту запосленом узбуњивачу пружа Закон о спречавању злостављања на раду, односно Кодекс понашања државних службеника, а у ширем контексту, заштиту пружа и Закон о агенцији за борбу против корупције. У домаћем праву је потребно донети посебан закон о заштити узбуњивача у материјално-правном и формалноправном смислу. Такође, посебним законом би требало уредити посебну заштиту узбуњивача од отказа, злостављања и дискриминације, предвиђањем одговарајућих санкција. Осим накнаде

ско, понижавајуће или увредљиво окружење, погоршава услове рада или доводи до тога да се запослени изолује или наведе да на сопствену иницијативу раскине радни однос или откаже уговор о раду.

¹⁷ У британском праву се дефинише као „квалификовано обелодањивање” (*qualifying disclosures*), односно пријављивање чији су предмет кривично дело, повреда јавног интереса, ометање правде, опасност за здравље и безбедност лица, угрожавање животне средине, информације о томе да се прикривају докази у вези с наведеним разлозима.

¹⁸ У Америци, Великој Британији, Француској, Канади, Аустралији, усвојени су посебни закони који охрабрују јавне службенике да обелодане корупцију и који их штите најчешће посредством надлежних управних органа. У оквиру Европске уније, од 2006. године се примењује Оквирни колективни уговор о злостављању и насиљу на раду, који има циљ да јача свест о злостављању на раду и његово спречавање.

имовинске штете, запослени би могао захтевати и накнаду неимовинске штете.

Повереник за заштиту равноправности Републике Србије

Као и друга људска права, право на равноправност полова подразумева обавезу државе да обезбеди његову правну заштиту. Тако се за заштиту дискриминације према полу користе различити инструменти управноправне, прекршајноправне, кривичноправне и грађанскоправне заштите, који су регулисани општим и посебним антидискриминационим законима и другим законима. Управноправна заштита је регулисана законима и другим општим актима којима се уређује поступање независних државних органа у случајевима дискриминације и повреде људских права (повереник за заштиту равноправности, републички, покрајински, градски и општински заштитници грађана).

У складу са смерницама Савета Европе (Препорука број 2, 1997), државама чланицама се препоручује да установе специјализована тела за борбу против расизма и дискриминације на државном нивоу, која имају за циљ спречавање дискриминације, изрицање мера у случају кршења тог начела, помагање жртвама дискриминације, надгледање спровођења националних прописа итд. У складу с препорукама Савета Европе и упоредном праксом и искуством, а ради остваривања права у вези с непоштовањем забране дискриминације, Законом о забрани дискриминације је установљена функција Повереника за заштиту равноправности, с посебним овлашћењима и правима. Он је установљен као самосталан, независан и специјализован инокосни државни орган, с широким кругом законских овлашћења, која га чине централним државним телом за борбу против свих видова и облика дискриминације.¹⁹ Повереник је надлежан да прима и разматра притужбе због повреда одредаба тог закона; даје мишљења и препоруке и изриче мере опомене решењем; пружа информације подносиоцу притужбе о његовом праву и могућности покретања судског или другог поступка заштите; подноси

¹⁹ У Препоруци број 2 Европске комисије за борбу против расизма и нетолеранције из 1997. године, наведено је да специјализована тела, сходно праву и пракси у одређеној земљи, морају селовати у смислу елиминације различитих облика дискриминације, пратити садржај и дејство закона у погледу њихове релевантности, саветовати законодавне и извршне власти, имати могућност обраћања судовима или другим органима, разматрати притужбе и петиције, имати овлашћења за прибављање доказа, пружати информације и савете, унапређивати и подизати ниво свести широке јавности о питањима дискриминације.

тужбе због повреде права из тог закона уз сагласност дискриминисане особе. Повереник упозорава јавност на најчешће, типичне и тешке случајеве дискриминације, а те јавне превентивне мере имају за циљ да јачају перцепцију и свест јавности о недопустивости и кажњивости дискриминације у друштву, указују на недозвољене облике понашања и шире свест појединаца и друштва о потреби равноправности и начинима гарантовања тог начела. У неким ситуацијама, јавност ће се обавестити управо у заједници у којој се дискриминација догодила, односно у гласилу који има највећи утицај у тој заједници.

Закључак

Једна од области друштвеног и економског живота, у којој је не-равноправност полова нарочито заступљена, јесте област запошљавања и радних односа. У области запошљавања и рада, жене су често изложене непосредној и, нарочито, посредној (прикривеној) дискриминацији. У складу с међународним стандардима, препорукама Европске уније и упоредним искуствима, земље чланице су усвојиле посебне законе којима се уређује питање дискриминације и успоставиле институционални оквир, активно спроводећи мере за њено отклањање.

Активима међународних организација, од којих су најзначајније Организација уједињених нација, Савет Европе, Међународна организација рада и друге, али и регулативом Европске уније, ствара се основа за увођење и пуну примену начела једнакости мушкараца и жена и обезбеђење једнаких могућности у политичком, економском и јавном животу. Једно од основних начела је забрана дискриминације жена у области запошљавања, образовања и економских и друштвених активности. На националном нивоу, стога, постоји обавеза предузимања одговарајућих мера ради елиминисања дискриминације жена у области запошљавања. Основни сегменти тог начела се односе на: право на рад као неотуђиво право свих људи; право на једнаке могућности запошљавања, укључујући и примену једнаких критеријума при избору кандидата за радно место; право на слободан избор професије и запослења; право на приступ пословима од јавног значаја; право на напредовање и сигурност радног места; право на услове рада; право на стручно усавршавање; право на заштиту од узнемиравања и сексуалног узнемиравања на раду; право на једнако плаћање за рад једнаке вредности; право на социјалну и здравствену заштиту и друга права.

Полазећи од најважнијих међународних и европских стандарда у тој области, у нашем правном систему је усвојен нормативни оквир као основа за остваривање и заштиту равноправности у области запошљавања и рада. Одредбе Устава и закона Србије представљају поуздан правни основ за делотворну заштиту запослених у случају дискриминације и успешно спречавање негативних појава у друштвеном животу и раду запослених.

У складу с препорукама Савета Европе и упоредном праксом, ради остварења права у вези с непоштовањем забране дискриминације, Законом о забрани дискриминације је установљена функција Повереника за заштиту равноправности као централног државног тела за борбу против свих видова и облика дискриминације. Оснивањем институције Повереника за заштиту равноправности као независног и самосталног тела омогућена је активна улога тог тела у спречавању и унапређивању заштите од дискриминације. Заједничким напорима независних државних тела, правосуђа, невладиних организација, као и јачањем свести запослених и послодаваца, делотворно се спречавају и санкционишу различити видови дискриминације у области запошљавања и рада, чиме се успоставља равноправно учешће мушкараца и жена у свим областима јавног и приватног живота и једнако вредновање рада и улога у друштву.

Литература:

1. Jovevski, L. (2011): Mobing kao radno-pravni i radno-sociološki fenomen, *Pravni život*, 60(11), 515–527.
2. Lubarda, B. A. (2008): Mobing/buling na radu, *Časopis urgentne medicine*, 8(3), 133–142.
3. Lubarda, B. A. (2011): Posebna zaštita zaposlenog uzbunjivača: evropsko, uporedno i domaće pravo i praksa, *Pravni život*, 60(11), 435–450.
4. Pajvančić, M., Petrušić, N., Jašarević S. (2010): *Komentar Zakona o ravnopravnosti polova*, Centar modernih veština, Beograd.
5. Simović, V. (2011): Položaj žena u pogledu ostvarivanja prava iz radnog odnosa u Crnoj Gori, *Pravni život*, 60(11).
6. Steiner, J., Woods, L., Twigg-Flesner, C. (2003): *Textbook on EC Law*, Oxford University Press, New York.
7. *The New Integrated Economic and Employment Guidelines* (2005), EC, Brussels.

Правни извори на српском језику

1. Preporuka Poverenika za zaštitu ravnopravnosti RS i Pokrajinskog ombudsmana (2010), broj I-RP-1-13/10.
2. Preporuka Poverenika za zaštitu ravnopravnosti RS (2011), broj 548/2011.
3. Preporuka Poverenika za zaštitu ravnopravnosti RS (2011), broj 28/2011.
4. Protokol broj 12 uz Konvenciju za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda (2000), Službeni list SCG, Međunarodni ugovori, broj 9/2003.
5. Revidirana Socijalna povelja, Službeni glasnik Republike Srbije, Međunarodni ugovori, br. 9/2003, 5/2005 i 7/2005.
6. Ustav Republike Srbije, Službeni glasnik Republike Srbije, broj 98/06.
7. Zakon o Agenciji za borbu protiv korupcije, Službeni glasnik Republike Srbije, broj 97/08.
8. Zakon o državnim službenicima, Službeni glasnik Republike Srbije, br. 79/2005, 81/2005, 83/2005, 64/2007, 67/2007 i 116/2008.
9. Zakon o državnoj upravi, Službeni glasnik Republike Srbije, br. 20/92, 6/93, 48/93, 67/93, 48/94 i 49/99.
10. Zakon o zabrani diskriminacije, Službeni glasnik Republike Srbije, broj 22/09.
11. Zakon o radu, Službeni glasnik Republike Srbije, br. 24/05 i 61/05.
12. Zakon o ravnopravnosti polova, Službeni glasnik Republike Srbije, broj 104/2009.
13. Zakon o sprečavanju zlostavljanja na radu, Službeni glasnik Republike Srbije, broj 36/10.

Правни извори на енглеском језику

1. C100 Equal Remuneration Convention (1951), ILO.
2. Convention on the Elimination of all Forms of Discrimination Against Women (1979), The UN General Assembly.
3. Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms (1950), Council of Europe, Rome.
4. Council Directive 2000/78/EC establishing a general framework for equal treatment in employment and occupation (2000), Official Journal, L 303.
5. Charter of Fundamental Rights of the European Union (2000), Official Journal of the European Communities, 2000/c 364/01.
6. Directive 2002/73/EC of the European Parliament and of the Council amending Council Directive 76/207/EEC on the implementation of the principle of equal treatment for men and women as regards access to employment vocational training and promotion and working condition (2002), Official Journal of the European Communities, L 269/15.
7. Directive 2006/54/EC of the European Parliament and of the Council on the implementation of the principle of equal opportunities and equal treatment of men and women in matters of employment and occupation (2006), Official Journal of the European Union, L 204/23.

8. Discrimination (Employment and Occupation) Convention (1958), ILO, C 111.
9. The International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights (1996), The United Nations.
10. The International Covenant on Civil and Political Rights (1997), The United Nations.
11. Universal Declaration of Human rights (having considered Resolution 155 of The Economic and Social Council) (1948), The UN General Assembly.

Електронски извори

1. <http://www.ravnopravnost.gov.rs/> od 8. 1. 2012.
2. <http://www.ilo.org/ilolex/cgi-lex/convde.pl?C100> od 3. 11. 2011.
3. <http://www.ilo.org/ilolex/cgi-lex/convde.pl?C111> od 3. 11. 2011.

Principle of Gender Equality in Matters of Employment

Summary: In compliance with International standards, national normative frameworks define and prohibit discrimination against women in the political, economic, social, cultural, civil or any other field. By accepting relevant International acts, States commit themselves to undertake a series of measures - to incorporate the principle of equality of men and women in their legal system. These acts provide the basis for realizing equality between women and men through ensuring women's equal access to, and equal opportunities in, political and public life - including the employment and other social activities. Principle of equality between women and men in this field includes: equal employment opportunities, free choice of profession, equal selection and recruitment conditions, right to access to the public positions, right to promotion, job security, right to professional training, right to equal remuneration for men and women workers for work of equal value, right to social security, etc.. In this context, forms of discrimination such as mobbing, harassment and sexual harassment are particularly regulated and prohibited by national legislation.

In regard to the matter we debated, States are also obliged to establish tribunals and other public institutions to ensure effective protection of women against discrimination. In Serbia, The Commissioner for Protection of Equality has been established, as an independent and specialized state authority aiming to prevent all forms and cases of discrimination, to oversee the enforcement of antidiscrimination regulations, and to improve realization and protection of equality.

Key words: Gender Discrimination, Employment, Equal Opportunities, European Legislation, Commissioner for Protection of Equality.

МИРКО КУЛИЋ

Мегатренд универзитет

Београд

ГОРАН Б. МИЛОШЕВИЋ*

Криминалистичко-полицијска академија

Београд

УДК 336.2

ИД БРОЈ 192641548

Прегледни рад

Примљен: 23.04.2012

Одобрен: 14.06.2012

ЕКОНОМСКА НАЧЕЛА ОПОРЕЗИВАЊА**

Сажетак: У раду се указује на потребу да се приликом стварања и деловања пореског система и пореске политике уважавају одређена начела која је дефинисала савремена наука о порезима. Без обзира на то какво ће место порези заузети у структури јавних прихода државе, порески систем мора да се ослања на одређена начела. Та пореска начела треба да омогуће испуњавање одређених циљева пореске политике који се у датом тренутку постављају. Садржина појединих пореских начела се мора стално проверавати у пракси. У раду се не говори о социјално-политичким, финансијским и правно - административним пореским начелима, већ само о економским.

Кључне речи: порез, начела опорезивања, порески систем, пореско оптерећење, порески извор, порески дестинатар

Значај пореских начела

Порез је сложена категорија јер у себи садржи економске, финансијске, социјалне, политичке и друге елементе. Проучавајући оправданост опорезивања, као и циљеве опорезивања, можемо видети за које се све циљеве употребљавају средства прикупљена преко пореза и на које се начине то правда. С тим у вези, постоје извесна начела, односно

* goran.milosevic@kpa.edu.rs

** Овај рад је резултат реализовања научноистраживачког пројекта под називом „Развој институционалних капацитета, стандарда и процедура за супротстављање организованом криминалу и тероризму у условима међународних интеграција”. Пројекат финансира Министарство просвете и науке Републике Србије (број 179045), а реализује Криминалистичко-полицијска академија у Београду (2011–2014). Руководилац пројекта је проф. др Саша Мијалковић.

принципи опорезивања који имају задатак да пред пореску власт, односно порески систем поставе извесне захтеве у вези с прибављањем финансијских средстава за финансирање јавних расхода. У зависности од тога у којој се мери пореска власт придржава тих начела, закључује се да ли је порески систем добар.

Садржина појединих пореских начела се стално мора проверавати у пракси. Само тако се стварају услови да пореска теорија утиче на пореску политику. Пореска политика се обликује под дејством различитих услова, међу којима научна начела опорезивања немају увек водећу улогу. Зато начела опорезивања не треба да буду постављена апстрактно, изван датог социјалног амбијента. Садржину тих начела пореска теорија треба да уобличава узимајући у обзир прилике које владају у датом друштву. На прокламована начела опорезивања треба гледати као на идеал коме се тежи. Међутим, тај идеал није могуће сасвим достићи. Пореску политику треба тако осмислити да се целина постављених захтева у пореским начелима што потпуније оствари, при чему се мора имати у виду да до одређених одступања мора доћи (Поповић, 1997: 270–271).

Начела опорезивања је формулисао и систематизовао крајем XIX века немачки порески писац Адолф Вагнер (*Adolph Wagner*). Он је пореска начела груписао у четири групе: а) финансијска пореска начела, која су се састојала из издашности и еластичности, б) економска начела, која су се састојала у правилном избору пореског извора и вођењу рачуна о дејствима појединих пореза, в) социјална начела, која су обухватала општост и равномерност, и г) финансијско-техничка начела, која су обухватала законитост, угодност и ниске трошкове опорезивања (Перић, 1971: 236).

Пореска теорија је надоградила наведена Вагнерова пореска начела, тако да савремени порески системи почивају на следећим пореским начелима: 1) финансијским, 2) економским, 3) социјално-политичким и 4) правно-административним. У раду се неће разматрати сва пореска начела, већ само економска.

Економска пореска начела

Опорезивање изазива различите економске ефекте. Порез непосредно умањује економску снагу пореског обвезника, чиме мења начин његовог понашања у привредном животу. Порески приходи се мењају у

складу с коњунктурним кретањима националног дохотка, а промена пореских стопа може утицати на привредни раст.

Према економским начелима, метод опорезивања у једној држави треба да буде стабилан, водећи рачуна о томе да не угрожава егзистенцију заједнице и пореских обвезника, односно да не поремети нормалне привредне процесе. То уједно значи да порез не треба да буде претерано висок.

Ту групу пореских начела чине: 1) начело ефикасности, 2) начело умерености пореског оптерећења, 3) начело избора пореског извора, 4) начело флексибилности, 5) начело стабилности пореског система и 6) начело идентитета пореског дестинатара и носиоца пореског терета.

Начело ефикасности

Начело ефикасности означава захтев да порези што мање утичу на економске одлуке привредних субјеката на тржишту. Међутим, сваки порез нужно утиче на њихово понашање, јер им умањује расположиви доходак. Будући да су порези у савременом друштву нужност, када се воде расправе о ефикасности пореског система, углавном се разматрају порези који у најмањој могућој мери утичу на економске одлуке пореских обвезника.

У вези с начелом ефикасности, треба разликовати недисторзивне и дисторзивне порезе.

Недисторзивни порези су порези који не мењају модалитете понашања пореског обвезника на тржишту пошто не постоји начин да се ти порези умање, односно да се њихов терет превали на друга лица. Од свих до сада познатих пореских облика једино је главарина недисторзивни порез. Њу плаћају сва физичка лица у истом износу, без обзира на разлике у погледу економских, социјалних, личних и породичних прилика.

Дисторзивни порези су порези код којих обвезници предузимају мере да се ослободе своје пореске обавезе или да је умање, односно ту се јавља ефекат супституције. Изузев главарине, сви порези су дисторзивни. Увођење тих пореза наводи пореске обвезнике да промене своје понашање на тржишту. Дисторзија је терет за обвезника, при чему не доприноси повећању буџетских прихода. Код дисторзивних пореза укупно пореско оптерећење је веће од прикупљених пореских прихода пошто се појављује непотребан терет за обвезнике, који се у пореској теорији назива сувишним оптерећењем. Циљ је сваког пореског система да што више смањи сувишно пореско оптерећење, које одражава меру при-

вредне неефикасности. Тако ће бити максимално задовољено начело привредне ефикасности пореза.

Доследном применом начела ефикасности, државе би морале да уводе само недисторзивне порезе, односно да буџетске приходе остварују искључиво преко главарине. Међутим, како је главарина неправичан порез, она се не може примењивати. Зато се данас у пореској теорији траже одговори на питање како, и поред примене дисторзивних пореза, остварити најмање губитке у ефикасности.

Порески систем треба да допринесе успостављању тзв. ефикасне алокације економских ресурса. Сматра се да је ефикасна алокација ресурса постиже када никакво померање економских чинилаца не може да побољша положај једног лица, а да се, притом, не погорша положај другог лица. Обрнуто, ако је могуће побољшање положаја једног лица, а да се, притом, не изазове погоршање положаја других лица, онда је реч о неефикасној алокацији ресурса. Порески систем не сме нарушавати ефикасну алокацију економских ресурса.

Начело умерености пореског оптерећења

1. За вођење успешне пореске политике важно је испоштовати начело умерености оптерећења које погађа обвезнике. То начело опорезивања налаже да порези не буду превисоки јер, ако обвезник сматра да нису умерени, то ће утицати неповољно на његову вољу за рад и развијање делатности којом се бави.

Начело умерености пореског оптерећења захтева да се утврди апсолутни порески лимит, који означава ниво пореског оптерећења друштвеног производа при коме даље повећање пореских стопа или увођење нових пореза не би могло да повећа пореске приходе. Када порески терет пређе апсолутни порески лимит, свако даље повећање пореза доводи до смањења прихода држави. Конкретан износ апсолутног пореског лимита се мора емпиријски утврђивати за сваку конкретну државу и у свако конкретно време. Тај лимит је условљен различитим чиниоцима. У националним привредама с високим националним дохотком, апсолутни порески лимит се налази на вишем нивоу него у земљама у развоју. И у земљама с приближно истим националним дохотком, апсолутни порески лимит настаје на различитим нивоима пореског оптерећења. На то утичу различити економски, социјални, политички и други чиниоци.

Концепт апсолутног пореског лимита објашњава тзв. Лаферова крива, која је настала осамдесетих година прошлог века у САД, у време када је председник био Роналд Реган. У то време се водила велика рас-

права о односу висине пореских стопа и висине пореских прихода државног буџета. Порески стручњаци предвођени Артуром Лафером (*Arthur Laffer*) сматрали су да су високе пореске стопе главни кривци за постојање ниске националне штедње, малих инвестиција и рецесије. Они су били уверени како ће смањивање пореских стопа побољшати економске прилике у САД. Основни аналитички инструмент помоћу којег су успели да увере председника Регана у нужност спровођења пореске реформе била је крива која је показивала однос између пореских стопа и пореских прихода. Та крива је по свом творцу названа Лаферовом кривом и заузима одређено место у пореској теорији. На апцисној оси се наносе пореске стопе, а на ординатној оси порески приходи који се остварују применом одговарајућих пореских стопа. Лаферова крива је приказана на графикану 1.

Графикон 1: Лаферова крива

Као што се види из приказане криве, при пореској стопи од 0% и при стопи од 100% порески приходи су једнаки 0. Порастом пореске стопе расту и порески приходи. Међутим, након неке тачке (M) – када се пређе ниво апсолутног пореског лимита – порастом пореске стопе се не повећавају порески приходи, већ управо обрнуто – опадају. Високе пореске стопе дестимулишу обвезнике да раде и да штеде. Они своју привредну активност селе у подручје тзв. сиве економије, или се одлучују за више слободног времена, а мање рада. Тачка (M) представља оптималну пореску стопу уз коју се остварују максимални порески приходи. Повећањем пореске стопе изнад висине одређене у тачки (M) об-

везници почињу мање да раде, а држава остварује ниже пореске приходе. Из тога се може закључити да повећањем пореске стопе изнад одређеног износа држава не спроводи примерену пореску политику. Тада су државни приходи мањи, мањи је радни напор, ниже су инвестиције и нижи је привредни раст. На основу Лаферове криве се може доћи до још једног закључка: држава може остварити исти порески приход (П) уз помоћ две пореске стопе – једне више (Б) и једне ниже (А).

2. Под утицајем резултата истраживања наведене групе пореских стручњака, у САД је спроведена пореска реформа. Очекивало се да ће се смањењем пореских стопа повећати порески приходи. Након смањивања пореских стопа 1981, 1984. и 1986. године, доходак најбогатијих Американаца је опорезиван по стопи од 28%, док је већина грађана била опорезивана по стопи од 15%. Сматрало се да ће се таквом политиком повећати понуда како рада, тако и капитала и подстаћи опоравак америчке привреде без пропратних нежељених нуспојава (без већег буџетског дефицита и већих цена). Међутим, пракса је демантовала Лаферову криву. Након смањивања пореских стопа, порески приходи се нису повећали, већ су се и смањили, што је допринело, између осталог, повећању буџетског дефицита. Тако су се предвиђања групе пореских стручњака показала погрешним. Снижавање пореских стопа није довело до веће понуде рада, веће штедње и већих пореских прихода. Без обзира на то негативно искуство, пореска власт мора да води рачуна да пореско оптерећење буде умерено.

Начело умерености пореског оптерећења, из аспекта појединачног пореског обвезника, подразумева утврђивање релативног пореског лимита. Реч је о нивоу пореског оптерећења при коме даље повећање пореске обавезе проузрокује поремећаје у привреди, као што је смањење акумулативне способности привредних субјеката, смањење економских подстицаја, повећање пореске евазије и слично (Милошевић, Бошковић, 2009: 270). Ефекти ових поремећаја су већи од позитивних учинака јавних расхода финансираних тим повећањем пореза. Повећањем пореске стопе увећавају се размере неефикасности у алокацији ресурса.

Начело избора пореског извора

Једно од важнијих питања са становишта пореских обвезника, као и са становишта укупне економије, је избор пореских извора из којих се подмирује пореска обавеза. Као сталне пореске изворе треба користити само оне изворе који се непрестано обнављају (доходак или приход), а

не и имовину која се не обнавља, већ представља акумулирани доходак из ранијег периода (Раичевић, 2008: 11). Уколико је пореско оптерећење тако високо да обвезник не може да подмири своју обавезу из текућих прихода, већ је приморан да отуђи имовину како би платио пореску обавезу, поставља се питање поштовања начела умерености пореског оптерећења. Ако би обвезник плаћао порез из имовине, то би је онда умањило, што би утицало на смањење мотивације за рад и штедњу. Из аспекта пореског обвезника, плаћање пореза из имовине временом би угрозило обвезникову егзистенцију, док би на макро плану угрозило економску егзистенцију саме државе. С друге стране, опорезивање дохотка, као извора који се стално обнавља, не садржи потенцијалне опасности које са собом носи плаћање пореза из имовине.

У неким ванредним случајевима држава може увести порезе који-ма ће извор бити имовина. То су реални порези на имовину, који се обично уводе у ратним условима (да би се обезбедила средства за припрему за рат, за плаћање ратне одштете, за санирање последица рата, за опорезивање ратних профитера¹ и др.), за отклањање штета од природних катастрофа, ради обуздавања хиперинфлације и сл.

Законодавац може уводити реалне порезе и у појединим ситуацијама које се не сматрају ванредним. Такви су порези на наслеђе и поклон, као и порез на приход од игара на срећу. Природа тих пореза је таква да се код њих не јављају горенаведени неповољни учинци, пошто је повод за опорезивање прираштај имовине који је остварио обвезник, те се тим порезима, иако се плаћају из имовине, неће смањити дотле постојећа обвезникова имовина.

Реално опорезивање имовине се може вршити и када обвезник имовину не употребљава продуктивно, већ је користи само за своје уживање или је уопште не употребљава. Тако, нпр., може се увести порез на необрађено пољопривредно земљиште, те ако обвезник не располаже одговарајућом економском снагом и не може да порез плати из својих прихода, мораће да плати порески дуг из имовине, када ће порез стварно бити реалан.

¹ Француска је декретом од 15. августа 1945. године увела *порез националне солидарности* који је имао сва обележја реалног пореза на имовину. Реч је о порезу на увећану вредност имовине, који се односио на разлику између вредности укупне имовине на дан 4. јуна 1945. и на дан 1. јануара 1940. године, при чему је узета у обзир инфлација. Стопе тог пореза су биле прогресивне и кретале су се у распону од 5% (за раздео до 150.000 старих франака) до 100% (за раздео изнад 5.000.000 старих франака). На тај начин, реалним порезом на имовину, фактички је конфискована имовина појединих пореских обвезника. И у Србији је 2001. године уведен једнократни порез на екстра доходак и екстра имовину стечене искоришћавањем посебних погодности, који такође има сва обележја реалног пореза.

Треба правити јасну разлику између номиналних пореза на имовину, чији је имовина објекат (који постоје у савременим пореским системима) и реалних пореза на имовину, чији је имовина извор.

Начело флексибилности

За разлику од начела еластичности, који захтева да се порески приходи прилагођавају кретањима јавних расхода, начело флексибилности захтева да се порески приходи аутоматски усклађују с циклчним кретањима националног дохотка. Међутим, код неких врста пореза је неопходно да се у законодавном поступку промени пореска стопа како би се порески приходи ускладили с коњунктурним кретањима у привреди. Те врсте пореза се убрајају у нефлексибилне. Разликовање флексибилних од нефлексибилних пореза је повезано с мерама које се предузимају у оквиру спровођења стабилизационе економске политике. Те мере могу да буду аутоматске и дискреционе. Аутоматске мере су системског карактера и изазивају одређене ефекте, а да носиоци економске политике не морају да предузимају никакве акције. Дискреционе мере подразумевају промену инструмената економске политике, као што је, нпр., промена пореске стопе.

У флексибилне порезе се убраја порез на доходак грађана. Ако се тај порез плаћа по прогресивним стопама, онда он показује висок степен флексибилности. Када доходак услед рецесије опада, пореска обавеза се брже смањује него што се смањује основица јер се примењују ниже пореске стопе. То смањивање пореских прихода може бити и пожељно, јер ће смањивање пореског терета обвезницима бити подстицај да повећају привредну активност. У условима инфлације, флексибилност пореза на доходак се губи, зато што се примењују више пореске стопе због раста номиналног дохотка, иако реални доходак опада.

Нефлексибилни порези подлежу само дискреционим мерама. У те порезе се убраја, нпр., порез на имовину. Дискреционе мере су инфериорне у односу на аутоматске због временског заостајања које се нужно појављује у поступку убирања пореза. То временско заостајање има следеће три компоненте: 1) време упознавања, 2) време имплементације и 3) време реаговања (Поповић, 1997: 288–289).

Време упознавања је период који протекне између тренутка када се појавила потреба за акцијом и тренутка када је носилац економске политике схватио да треба предузети акцију. У том периоду се прикупљају и анализирају релевантне економске чињенице. Тако, нпр., када

почне период рецесије, влади је потребно неко време да би анализирала одређене економске показатеље, на основу чега ће предложити промене у пореској политици.

Време имплементације је период који протекне од тренутка када је донета одлука о одређеној акцији до тренутка када је акција примењена. У том периоду министарство надлежно за послове финансија сачињава нацрт пореског закона којим се врше измене пореске политике, затим влада утврђује предлог закона, потом скупштина усваја закон према прописаној процедури, након чега се закон објављује у службеном гласилу, да би после одређеног времена ступио на снагу.

Време реаговања је период који протекне од тренутка примене одређене мере пореске политике до тренутка када та мера почне да утиче на привредне токове. Тако, нпр., изменом закона којим се уређује опорезивање имовине потребно је одређено време да пореска управа спроведе закон и да од обвезника наплати порез у складу с измењеним законом, што ће изазвати промену у понашању обвезника.

Начело стабилности пореског система

Начело стабилности пореског система налаже да порески систем не треба често мењати. Другим речима, без велике потребе не треба спроводити пореске реформе. У зависности од степена промена пореских прописа разликују се радикалне и парцијалне пореске реформе. Приликом спровођења радикалне реформе, порески систем се из корена мења тиме што се уводе нови порески облици док се неки укидају, или се из основа редефинише неки од постојећих облика пореза. Парцијална пореска реформа подразумева измене у пореској политици, односно промену неких елемената опорезивања, као што су пореска стопа или пореске олакшице. Уколико промена пореске стопе има радикалне ефекте, таква парцијална пореска реформа се може назвати и радикалном. То значи да се не може увек повући јасна граница између тих реформи.

Честе промене пореског система неповољно утичу на планирање пословних операција пореских обвезника. Порески обвезници се прилагођавају успостављеним условима привређивања, те им се при промени пореског система чини да је ранији порески систем био бољи од новог. Међутим, и поред тих сазнања, и развијене и неразвијене земље су често мењале пореске системе. Земље у транзицији су крајем XX века спровеле велике пореске реформе у оквиру којих су своје пореске системе прилагодили тржишним условима привређивања.

Радикалне пореске реформе су оправдане када се очекује да ће њихови позитивни ефекти бити већи од негативних ефеката. То би били случајеви када се, нпр., настоји да се повећаним пореским приходима обезбеде средства за финансирање повећаних јавних расхода, или када се жели извршити хармонизација с пореским системима других држава, како би се повећала конкурентност на светском тржишту и сл.

Начело идентитета пореског дестинатара и носиоца пореског терета

Посредни порези се могу преваљивати. До преваљивања пореза долази када лице које је законом одређено да плати порез успева да на тржишту терет пореза пренесе на друга лица – пореске дестинатаре. Тако је намера законодавца да порез на додату вредност буде преваљен на крајњег потрошача, чиме се умањује његова економска снага, а не економска снага претходних учесника у производно-прометном циклусу. Ако до тог преваљивања заиста дође, остварено је намеравамо преваљивање, чиме је постигнут идентитет пореског дестинатара и носиоца пореског терета.

Могуће је да дође и до ненамеравамог преваљивања пореза. То ће бити случај када порески обвезник порески терет превали не на дестинатара, већ на трећа лица – купце неких других производа, чију је цену обвезник могао да увећа. Поред тога, могуће је да порез не буде уопште преваљен. То ће бити случај када, нпр., законодавац повећа стопу пореза на додату вредност, али порески обвезник – продавац због прилика на тржишту донесе одлуку да не повећава цену производима, чиме порески терет пада на њега. У оба случаја није остварено начело идентитета пореског дестинатара и носиоца пореског терета.

Закључак

Пореска начела одражавају економске, политичке, социјалне и друге услове који опредељују карактер, место и улогу пореза. Пореска политика се ствара под дејством различитих услова, међу којима пореска начела не морају увек да имају водећу улогу. Зато та начела не смеју да буду постављена апстрактно. Наука мора да обликује њихову садржину узимајући у обзир прилике које владају у датој земљи.

При формулисању пореских начела мора се водити рачуна о улогама које су пореском систему и пореској политици поверене у оквиру не само система јавних прихода и јавних расхода, већ и у целини економског система земље. Због тога се садржина пореских начела мењала кроз историју.

Пореска начела која се утврђују важе за порески систем у целини, а не и за сваки појединачни порески облик у том систему. Не захтева се да свака појединачна врста пореза задовољава сва пореска начела, већ се захтева и подразумева да сви порези, узети заједно, задовоље сва пореска начела.

Литература:

1. Jelčić, Božidar (1983): *Nauka o financijama i finansijsko pravo*, Informator, Zagreb.
2. Kulić, Mirko; Milošević, Goran (2011): *Poresko pravo: teorija i praksa*, Marso, Beograd.
3. Lovčević, Jovan (1975): *Institucije javnih finansija*, Službeni list SFRJ, Beograd.
4. Milošević, Goran; Kulić, Mirko (2011): Odnos krivičnih dela poreske utaje i neuplaćivanja poreza po odbitku u srpskom krivičnom pravu, *Anali Pravnog fakulteta*, 59(2).
5. Milošević, Goran; Bošković, Goran (2009): Poreska evazija u Republici Srbiji, *Bezbednost*, 52(1–2).
6. Perić, Aleksandar (1971): *Finansijska teorija i politika*, Savremena administracija i Institut za ekonomska istraživanja, Beograd.
7. Popović, Dejan (1997): *Nauka o porezima i poresko pravo*, Open Society Institute/Constitutional and Legislative Policy Institute, Budapest; Savremena administracija, Beograd.
8. Raičević, Božidar (2008): *Javne finansije*, Centar za izdavačku delatnost Ekonomskog fakulteta u Beogradu, Beograd.

Economic Principles of Taxation²

Summary: The paper points to the need of taking into account certain principles defined by the modern science of taxes when creating and implementing the tax system and tax policy. Regardless of what place taxes will take in the structure of public revenues, the tax system needs to rely on some principle or principles. The tax principles should enable the fulfillment of certain objectives of tax policy set at a given moment. The content of certain tax principles must continuously be checked in practice. In this paper, the authors did not deal with sociopolitical, financial, legal and administrative principles of taxation, but only economic.

Key words: Tax, Taxation Principles, Taxation System, Tax Burden, Tax Resource, Taxpayer

² This paper is the result of scientific research project "Development of Institutional Capacities, Standards and Procedures for Fighting Organized Crime and Terrorism in the Climate of International Integration". The project is funded by the Ministry of Education and Science of the Republic of Serbia, grant No. 179045.

СЛОБОДАН М. ЦЕРАНИЋ*
ТАМАРА Ж. ПАУНОВИЋ

Универзитет у Београду
Пољопривредни факултет
Институт за Агроекономију
Земун

УДК 005.96
ИД БРОЈ 192641804
Прегледни рад
Примљен: 11.04.2012
Одобрен: 14.06.2012

УНАПРЕЂЕЊЕ КВАЛИТЕТА ЉУДСКИХ РЕСУРСА РЕГРУТОВАЊЕМ И СЕЛЕКЦИЈОМ**

Сажетак: Не може се замислити остваривање резултата у пословним системима без квалитетног регрутовања на дужи период. Систем управљања квалитетом нуди стратегију и поступке којима се утиче на резултате процеса рада. Кључну улогу у развоју пословних система имају запослени, при чему треба истаћи да регрутовање има и дугорочне ефекте, пре свега, у погледу трошкова и квалитета запослених.

Кључне речи: квалитет, људски ресурси, регрутовање, селекција

Увод

Сви пословни системи се састоје од радних места која се у дужем периоду попуњавају по неколико пута. Али, пре него што се почне с попуњавањем радних места, анализом посла се морају утврдити дужности које се обављају на радном месту и дефинисати особине оних који ће бити запослени на њима. Сви ти подаци се систематизују, а затим описују послови, односно дужности које се обављају на одређеном радном месту, и утврђује њихова спецификација, тј. набрајају својства која морају да испуњавају они који ће бити запослени. Пошто се упражњена

* ceranic@agrif.bg.ac.rs; tel.: 063/23 57 51

** Рад је настао у оквиру истраживања на пројекту које финансира Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије под називом „Развој и примена нових и традиционалних технологија у производњи конкурентних прехранбених производа са додатом вредношћу за европско и светско тржиште – створимо богатство из богатства Србије”.

радна места попуњавају више пута (прво попуњавање радног места због одласка у пензију, одлазак с радног места због незадовољства, жеље за напредовањем и сл.), мора се истаћи да су у основи тог процеса две чврсто повезане активности: регрутовање и селекција кандидата. Регрутовање је поступак привлачења кандидата у већем броју од којих ће се изабрати најбољи и попунити упражњено радно место. Треба истаћи да се у том поступку сучељавају интереси пословног система, с једне стране, и интереси кандидата, с друге стране. Да би се то избегло, потребно је створити амбијент који ће потенцијалне кандидате заинтересовати и привући с циљем трајнијег задржавања у том пословном систему. Селекција је наредна фаза у којој се бира између кандидата привучених у поступку регрутације и доноси одлука о избору кандидата.

Процес регрутовања и селекције кандидата

Пре него што се приступи регрутовању и селекцији мора се извршити планирање радне снаге. Најпре се саставља план за попуњу будућих слободних радних места у пословном систему, који се заснива на предвиђању слободних радних места као и на утврђивању поступка како ће она бити попуњавана.

Према Деслеру (Dessler, 2007: 70), процес регрутовања и селекције кандидата обухвата следеће кораке:

1. Планирајте и предвидите потребну радну снагу да бисте утврдили радна места која треба попунити.
2. Регрутујте кандидате за та радна места како међу запосленима у фирми, тако и изван ње.
3. Дајте кандидатима да попуне формуларе за пријаву, а уз то можете и да спроведете почетне интервјуе за селекцију.
4. Примените различите методе селекције, као што су тестови, провера биографских података и медицински прегледи, да бисте утврдили који кандидати су способни за обављање дужности одређеног радног места.
5. Пошаљите једног или више таквих кандидата супервизору који је одговоран за дужности одређеног радног места.
6. Нека супервизор и други меродавни у фирми обаве с кандидатом (кандидатима) један или више интервјуа, како би се коначно утврдило којем кандидату (кандидатима) треба понудити посао.

Регрутовање кандидата

Регрутовање је поступак који се разликује у пословним системима. Док се једни ослањају на регрутовање путем оглашавања, други се

ослањају на интерне изворе проналажења кандидата. То значи да лица која су већ запослена у пословном систему помажу приликом проналажења кандидата. Према неким искуствима, такав поступак представља најбољи извор кандидата. Да би запослени у пословном систему били обавештени да постоји упражњено радно место, оно се обично оглашава на огласним таблама и интернету. Често се у ту сврху користе досијеи запослених с циљем откривања потенцијалних кандидата за попуњавање упражњеног радног места.

У последње време, неки пословни системи одлучују да регрутовање и селекцију повере специјализованим агенцијама које пружају услуге при запошљавању.

Полако и не баш масовно почињу да се појављују и саветодавци за регрутовање, чији је опште прихваћен назив пословни скаут. То су челни људи агенција за проналажење талентованих кандидата за радна места у топ менаџменту. Међутим, треба рећи да је број радних места која се попуњавају на тај начин у пословном систему релативно мали.

У данашње време, истина доста ретко, кандидати почињу се ангажују регрутовањем још на факултетима, значи за време студија. Ту се, међутим, јављају два проблема: први – да је целокупан поступак прилично скуп, и други – да они који се одлуче за ту врсту регрутовања морају издвојити доста времена.

Препоруке запослених се ретко јављају као могућност за регрутовање кандидата. Реч је о прилично одговорном задатку ако се има у виду да запослени морају да наведу тачне податке о кандидатима за које дају препоруке. Тиме они ризикују свој углед, што нимало није захвалан посао. Ту се може поставити и следеће питање: зашто они уопште предлажу кандидате, односно какав је њихов мотив? Пословни систем може да награђује даваоце препорука када се кандидати које су препоручили запосле, као што оданост фирми може бити подстрек за давање препорука.

Још један облик регрутовања добија данас полако, али сигурно све већи значај: регрутовање путем интернета. Оглашавање путем интернета има више предности. Пре свега, у питању је врло јефтин облик оглашавања за разлику од новина, где су огласи прилично скупи. Рок трајања огласа на интернету је готово неограничен, док код новина после неколико дана тешко да се ико више сећа огласа. Предност тог облика регрутовања је и у томе што се врло брзо успоставља контакт између послодаваца и кандидата. С друге стране, као једна од замерки може се навести велики број кандидата који се јављају на огласе, чиме се сам поступак избора кандидата прилично компликују.

Квалитет поступка селекције

После пријема попуњених пријава, бирају се најпогодније особе за слободно радно место. То подразумева да се сузи број пријављених кандидата коришћењем средстава за избор. Квалитет процеса селекције се процењује на основу три критеријума: валидност, рацио селекције и стопа почетног успеха. Када се каже рацио селекције, мисли се на однос између броја упражњених радних места и броја пријављених кандидата. Што је мањи рацио селекције, већа је вероватноћа успешне селекције, односно ефикасност поступка селекције, уз претпоставку да је валидност константна (Милићевић-Богичевић, 2005: 407). Колико ће се кандидата пријавити за неко радно место зависи, пре свега, од квалитета регрутовања. Треба истаћи да рацио селекције непосредно утиче и на укупне трошкове процеса регрутовања и селекције кандидата.

Закључак

У данашње време, регрутовање потенцијалних кандидата да би се попунила упражњена радна места једна је од најзначајнијих активности у стварању квалитетне структуре запослених у пословном систему. Квалитетно спроведен поступак регрутовање утиче на квалитет поступка селекције, а све заједно позитивно утиче на дугорочну структуру запослених у пословном систему.

Садашњи услови живота и рада стављају пред менаџере обавезу да процењују колико ће запослених бити потребно у наредном периоду. Као и сви добри планови, тако се и планови радне снаге заснивају на претпоставкама о будућности. Те претпоставке су резултат предвиђања. Што је предвиђање реалније и тачније, резултати су поузданији.

Литература:

1. Dessler, G. (2007): *Osnovi menadžmenta ljudskih resursa*, Data status, Beograd.
2. Martinez, M. (2001): The Headhunter Within, *HR Magazine*.
3. Milićević-Bogićević, Biljana (2005): Dugoročno unapređivanje kvaliteta zaposlenih kroz regrutovanje, *Zbornik radova: 8th International Conference Dependability and Quality Management – DQM-2005*, Beograd.
4. Pell, Arthur R. (1969): *Recruting and Selecting Personnel*, Requets, New York.

Improving the Quality of Human Resources Using Recruitment and Selection

Summary: It is considered impossible to achieve business results in business systems without good recruitment, observed in the long term. The quality management system provides a strategy and procedures that can affect the performance of the work process. The employees are the ones who play a key role in development of business systems. Therefore, it should be noted that the recruitment has a long-term effects, especially in terms of costs and regarding the quality of employees.

Key words: Quality, Human Resources, Recruitment, Selection.

НАТАША ГОЛУБОВИЋ*

Универзитет у Нишу

Економски факултет

Ниш

СРЂАН ГОЛУБОВИЋ

Универзитет у Нишу

Правни факултет

Ниш

УДК 330.8 ; 330.1

316.334.2

ИД БРОЈ 192642828

Монографска студија

Примљен: 18.04.2012

Одобрен: 03.06.2012

МОГУЋНОСТИ ПРИМЕНЕ КОНЦЕПТА ДРУШТВЕНЕ СТРУКТУРЕ У ЕКОНОМСКОЈ АНАЛИЗИ**

Сажетак: У економској науци у последњих неколико деценија расте интересовања за економску улогу друштвених интеракција и друштвених структура. Истраживање тих појава је довело економисте који се њима баве у гранична подручја друштвених наука, у која се комплементарна објашњења индивидуалног понашања могу плодносно интегрисати. Важан корак у том правцу је увођење у економску науку концепата који су традиционално у домену социологије, попут друштвене структуре, друштвених интеракција, друштвеног капитала, друштвене кохезије и сл. Полазећи од анализе концепта друштвене структуре, циљ овог рада је да истражи могућности примене тог концепта у економској анализи.

Кључне речи: друштвене интеракције, друштвена структура, институције, тржиште

Увод

Питање друштвених односа и друштвених структура је одувек заокупљало пажњу теоретичара у друштвеним наукама. Економисти су дуго били амбивалентни према дилеми да ли су друштвене интеракције

* natasa.golubovic@eknfak.ni.ac.rs

** Рад је припремљен у оквиру пројекта „Одрживост идентитета Срба и националних мањина у пограничним општинама источне и југоисточне Србије” (број 179013), који се изводи на Машинском факултету Универзитету у Нишу, а финансира га Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије.

и структуре предмет истраживања економске науке. С развојем неокласичне економије, економска активност се свела на логику избора независну од друштвених односа. Представа о оскудним ресурсима као универзалној карактеристици економске активности, алтернативност избора и субјективна процена резултата (користи) и улагања претворили су економију у науку која проучава понашање као однос између циљева и оскудних ресурса који имају алтернативну употребу, те у практична упутства којима појединци треба да се руководе у свом рационалном економском деловању. Економска активност подразумева алокацију расположивих ресурса на основу процене користи и трошкова које свака од расположивих алтернатива носи са собом, а економска наука је наука о оптималној алокацији оскудних ресурса који имају алтернативну употребу. Један од основних циљева микроекономске анализе, која се поистовећује с теоријом опште равнотеже, јесте да подржи једну од кључних хипотеза у економској теорији – претпоставку о друштвеном оптимуму система конкурентских тржишта, с рационалним појединцима који максимизирају корисност.

У економској науци у последњих неколико деценија расте интересовање за економску улогу друштвених интеракција и друштвених структура. Полазећи од анализе концепта друштвене структуре, циљ овог рада је да истражи могућности примене тог концепта у економској анализи.

Концепт друштвене структуре

Појединци из различитих разлога успостављају међусобне интеракције: да задовоље потребе, остваре жељене циљеве итд. Једноставно, појединци улазе у друштвене интеракције како би што делотворније функционисали у свом окружењу. Када је интеракција корисна и пријатна, она се наставља и тако се образује друштвени однос. Уколико је бескорисна или непријатна, односно уколико се образује негативан друштвени однос, онда ичесници избегавају даље интеракције. Иако прва интеракција може да буде случајна, наредне интеракције то свакако нису. Понављане интеракције доводе до стварања друштвене структуре. Породица, религија, право, привреда и класе су примери друштвених структура. Друштвена структура је основа важних друштвених система, укључујући економски систем, законски систем, политички систем, културни систем итд.

Друштвена структура је један од кључних концепата у друштвеним наукама. У најопштијем смислу, тај израз се најчешће користи да означи ентитете или групе који су међусобно повезани, релативно трајне обрасце понашања и односа унутар друштва, друштвене институције и норме укоренење у друштвеним системима на тај начин да обликују понашање учесника унутар система. Поимање друштвене структуре као односа између различитих ентитета или група, или као трајних и релативно стабилних образаца односа, наглашава идеју да је друштво сачињено од структурно повезаних група или скупова друштвених улога с различитим функцијама, значењем или сврхом. Као добар пример може да послужи концепт друштвене стратификације, који се односи на идеју да су друштва подељена у различите стратуме према друштвеним разликама као што су раса, пол, класа и сл. Схватање друштвене структуре као укоренењених институција или норми које обликују понашање друштвених учесника проистиче из чињенице да су активности економских учесника делом одређене постојећим нормама и институционалним аранжманима. Такав приступ у академској литератури је добио на значају с јачањем различитих облика структурализма, а посебно је важан у организационом контексту будући да организациона структура може да детерминише организациону флексибилност, капацитет за промене итд.

Стандардно поимање друштвене структуре у друштвеној теорији се односи на односе између друштвених улога и положаја, а не појединаца. Друштвена структура настаје када између улога и положаја постоје нужни односи: на пример, купац не може да постоји без продавца нити кредитор без дужника. По тој логици, друштвена структура не зависи од појединаца који заузимају одређене друштвене улоге и постојала би и када би се сви појединци који те улоге заузимају променили. Структура је јасно разграничена од појединачних учесника на основу познатог дуализма појединца и друштва, тј. агенције и структуре. Концептуални јаз између агенције и структуре може лако да прерасте у отворени сукоб, при чему су учесници представљени тако да су ограничени својим друштвеним улогама.

Друштвену структуру Гиденс дефинише као скуп правила и ресурса које индивидуални учесници користе у пракси, којом се репродукује друштвени систем. Гиденс (Giddens, 1979, 1984) се позива на дуалност структуре, када су учесник и структура концептуално различити, али неодвојиви и уско испреплетани: појединачни учесници стварају и репродукују друштвене структуре, а друштвено структурирано окружење обликује појединачне учеснике. Индивидуалне активности се не од-

вијају у друштвеном вакууму, оне морају да се позиционирају у одговарајући историјски и друштвени контекст. На тај начин, индивидуална мотивација постаје функција друштвених структура и колективних интереса, а чињеница да индивидуално понашање обликују друштвени чиниоци недвосмислено се узима као полазна тачка. Другим речима, структура има примат над агенцијом на нивоу појединца, а друштвено је инкорпорирано у анализу на самом почетку, уместо да се изводи као последица активности (асоцијалних, неисторијских, рационалних) појединаца. Истовремено, структуре не могу да се узимају само као ограничења индивидуалног понашања, већ као чинилац који обликује то понашање. „Свака активност значи производњу нечег новог... али, све активности истовремено представљају континуитет у односу на прошле активности... Структуру зато не треба концептуализовати као препреку активности, она је укључена у стварање те активности”, сматра Гиденс (Giddens, 1979: 70). То не значи да је индивидуално понашање у потпуности одређено особинама колективитета, већ да је индивидуална активност филтрирана и условљена тим структуралним, друштвеним чиниоцима и институцијама. Гиденсова дефиниција друштвене структуре је заснована на правилима и ресурсима које користе појединци, што је довело до ширења концепта друштвене структуре (обухватањем категорија као што су језичка правила и материјални ресурси) и структуру учинило зависном од учесника. Ако структура постоји само зато да би је појединци користили, онда она постаје подређена појединцима и њиховим циљевима, док је њена независна егзистенција под знаком питања. Гиденсови критичари су осетили да је такво поимање супротно уобичајеном схватању друштвене структуре и да потцењује улогу друштвене структуре, што може да умањи њен утицај и пребаци тежиште на појединце. Доказивање међузависности друштвене структуре и појединаца не би требало да учини друштвену структуру потчињену појединцима (или обрнуто), јер теорија онда запада у редукционизам.

Још један одговор на дуализам учесника и структуре је социологија фигурација Норберта Елијаса (Elias, 1991). Супротстављајући се структурно-функционалистичким тежњама, као и методолошком индивидуализму, Елијас развија нову парадигму социолошке мисли и низ јединствених аналитичких концепата, с намером да помири супротстављене концепције у социологији, посебно супротстављене концепције учесника и друштва – агенције и структуре. Како је друштво сачињено од појединаца који делују с неким циљем, резултат комбинације свих појединачних деловања у највећем броју случајева је непланиран и ненамераван. У складу с тим је и идеја да се појединци могу разумети са-

мо у оквиру мреже међузависности коју чине сви чланови друштва, мреже друштвених односа или, Елијасовим речником, фигурација. Елијасов човек је у свом језгру друштвен, „...појмови јединка и друштво се не односе на две одвојене ствари, већ на различите, али ипак нераздвојне аспекте истих људских бића, а оба аспекта су подложна структурном преображају. Оба аспекта имају обележје процеса” (Elias, 2001: 13). Фигурација или фигурациона структура се састоји од односа међу људима, а не од друштвених улога и укључује индивидуалне учеснике (агенцију) и њихову међузависност (структуру). Структура и динамика друштвеног живота могу се разумети само ако се појединци схвате као међузависни, а не аутономни. Они се, стварајући фигурације (а не друштвене системе и структуре), одликују друштвено и историјски обликованом структуром личности – хабитусом. Елијас наглашава неопходност сагледавања појединаца у оквиру друштвених колективитета, јер људи немају некакву преддруштвену, аутономну егзистенцију, већ постоје само у плуралитету – кроз своју узајамну међузависност. Концепт фигурације тако служи не само као аналитичко средство, већ и као средство елиминације антитезе између учесника и структуре. Фигурације имају различите облике, од непосредних, личних контаката до пословања с представницима владе или предузећа. Друштвено понашање ће одражавати врсту веза унутар фигурација: непосредни контакти су углавном неформални, док су посредни формални и институционализовани. Уместо супротности између појединаца и друштвених улога, сада имамо непосредне и посредне везе унутар фигурација.

Појам фигурације уноси одређене промене у начин концептуализације друштва. С једне стране, друштво се не схвата као систем или тоталитет који постоји мимо појединаца и који својом егзистенцијом негира постојање учесника. Исто тако, појам фигурације не претпоставља усклађеност и обједињеност свих делова органицистички схваћеног друштва, већ подразумева мрежу како усклађених, тако и антагонистичких односа међу учесницима, организованих око нестабилне расподеле моћи. Осим структурне карактеристике фигурација, треба поменути и то да оне настављају да постоје чак и када учесници који су их првобитно образовали нестану. Фигурацијама је неопходно само да постоје неки учесници, јер оне егзистирају и опстају кроз акције тих учесника. Дакле, друштво је састављено од релација, а не стања. Друштвени контекст у којем појединци делују одређује смер њиховог деловања, који заједно с другим појединачним деловањима ствара услове за будуће деловање. Када је у питању анализа постојећих друштвених односа и структура „...све је кретање и наставак нечег ранијег” (Elias, 2001: 108).

У новије време, у друштвеној теорији се наглашава међузависност учесника и структуре и настоји да се избегне утисак да су међусобно супротстављени. Постојећа друштвена структура представља оквир и ограничење унутар којих се успостављају интеракције међу појединцима. Она подстиче интеракције као што језик подстиче комуникацију. Друштвене, пак, интеракције потврђују постојеће структурне обрасце. Интеракције које се одвијају унутар ограничења која поставља структура могу временом изменити ту структуру. Појединци разграђују постојеће друштвене односе и граде нове. Таквим приступом у анализи настанка и промена друштвене структуре не занемарују се ни индивидуални учесници, ни структурна ограничења. Структура и понашање индивидуалних учесника су међусобно испреплетани, при чему се утицај одвија у оба смера.

Место друштвених структура у економској анализи

Савремени концепт структуре је заснован на односима између делова целине: ти делови морају бити међусобно тако повезани да су неопходни за функционисање целине, при чему ниједан део не може постојати без других делова целине. Уколико делови нису међусобно повезани и зависни, онда целина, у најбољем случају, представља агрегат, тј. једноставан збир делова (или чак ни то) и структурна анализа престаје да буде релевантна. Одлика структурне методе је ослањање на односе између делова унутар целине.

Реч структура је у економској науци добила несрећну конотацију према аналогiji с физичким структурама. Упоредивање с грађевинским структурама сугерише нешто чврсто, трајно и довршено, изграђено од чврстог материјала и према претходно утврђеном плану. Идући том логиком, друштвена структура би у економској сфери представљала строго ограничење које утиче на индивидуално понашање. Таква аналогija је погрешна и пружа само делимичан увид у оно што структура стварно представља. Првобитно, израз „структура” је употребљаван као синоним за процес који се односи на поступак градње, а не на завршени производ; тек касније је структура постала статичан појам (Williams, 1983). Чак и ако се посматра као стање а не као процес, структура још има могућности да се мења. То значи да би економска наука могла да има користи од богатијег, флексибилнијег схватања друштвене структуре.

Значајан сегмент економске теорије, посебно неокласична ортодоксија, не узима у обзир друштвену структуру – реч структура се користи ретко и успут, с прилично нејасним значењем. Ортодоксна неокласична економија, привржена методолошком индивидуализму, „заобилазила” је друштвене структуре како не би поткопала свој индивидуалистички приступ. Економска анализа се заснива на рационалним учесницима који имају дате, фиксне преференције. Друштвене структуре или не постоје или имају споредну улогу као тржишне несавршености које морају да се објасне индивидуалним понашањем. Свака структура која окупља људе у ширу целину у контрадикцији је с атомизмом у неокласичној ортодоксији. Хетеродоксна економска теорија, међутим, није толико привржена индивидуалистичкој методи и концепт друштвене структуре за њу није неприхватљив. Концепт друштвене структуре *de facto* фигурише у хетеродоксној економији, али се често подразумева и има мањи значај него што би се очекивало. Већина хетеродоксних економиста (пре свега институционалисти, посткејнзијанци, економисти марксистичке оријентације и сл.) указује на то да је економско понашање уткано у друштвену структуру. Спознаја да економска анализа мора имати структурни аспект није, међутим, довела до јединствене дефиниције друштвене структуре, те је концепт остао недовољно јасно одређен. Различита поимања друштвене структуре могу да се тумаче и као покушај хетеродоксних економиста да побегну од било какве „устајале” теоријске ортодоксије.

Посебан проблем када је у питању схватање друштвене структуре представља веза између појединаца и друштвених структура. Да ли се друштвене структуре састоје од појединаца или обухватају улоге и позиције које су независне од појединаца који их заузимају? Дефиниција друштвене структуре заснована на друштвеном положају и улогама је приметна у сегментима хетеродоксне економске науке који се заснивају на друштвеној теорији. Друштвена структура се дефинише као однос између друштвених позиција и улога, али се оставља простора за улогу појединаца. Међузависност друштвене структуре и појединаца представља аргумент против редукционизма у сфери теорије.

Одређени хетеродоксни приступи, попут институционализма, мање су користили концепт друштвене структуре заснован на друштвеном положају и улози. Веблен, на пример, правилности у економском понашању на индивидуалном нивоу објашњава концептом навика, другим речима, тежњом да се примењују претходно усвојени облици активности. Када их прихвати већи део популације, навике се формализују у институције, које укључују законску процедуру. Друштвено понашање

постаје слојевито, обухватајући индивидуалну и друштвену, персоналну и неперсоналну, формалну и неформалну компоненту. Слично размишљање се налази и код Комонса, који тврди да се колективно понашање руководи различитим правилима, укључујући законе, друштвене конвенције и уобичајену праксу (Rutherford, 1983). Једна од класификација, која је у складу с институционалистичким приступом, правилности у људском понашању дели у три групе: навике, рутине и институције (Hodgson, 1994). Навике су личне и индивидуалне – оне су јединствене за одређене појединце и не представљају друштвене структуре, мада помажу да се стабилизује друштвена структура. Рутине су личне и друштвене – оне се односе на специфичну групу и представљају део шире друштвене структуре, а да немају званичан, законски облик. Институције су неперсонализоване и друштвене – оне нису везане за специфичну групу и могу бити кодификоване законском регулативом и општим друштвеним обрасцима понашања. Та класификација подразумева да друштвене структуре обухватају персоналне и неперсоналне елементе у људском понашању.

Институционализам признаје друштвене целине и има структурну компоненту, али не постоји јединствен концепт друштвене структуре. Институције и друштвене структуре егзистирају на различитим нивоима. Волтер Нил (Neale, 1987), на пример, идентификовао је три аспекта институција: а) лични односи, б) друштвена правила и начела и ц) идеје и веровања која оправдавају друштвену праксу. То значи да институције имају неколико независних нивоа и да не могу да се сведу искључиво на један ниво. Потпуно објашњење институција захтева нередуccionистичку економску теорију, која уме да представи сложену међузависност идеологије, друштвених правила и личних односа. Схватање друштвене структуре које је засновано на друштвеним улогама и положајима било би превише упрошћено и не би одговарало таквој визији институција.

У марксистичком тумачењу, друштвене структуре такође могу да постоје на неколико нивоа. Ту је од кључног значаја разликовање, инспирисано Марксовим аргументима, „системске интеграције” и „друштвене интеграције” (Mouzelis, 1997). „Системска интеграција” се односи на то како се институције употпуњују и образују шири систем – нагласак је на улогама и позицијама уместо на људима. „Друштвена интеграција” се односи на то како појединци успостављају међусобне односе и образују друштвене групе. Како је Марксдова теорија увек била стратификована кроз однос базе и надградње, она може да разматра системска и друштвена питања. Те две врсте интеграција не морају да коинцидирају, тако да системски проблеми могу постојати у друштву у коме је пос-

тигнута друштвена кохезија, али и у системски добро уређеном друштву. Иако су неки марксисте примењивали системску методу (најочитији пример је структурни марксизам Луја Алтисера), логика Марксовог учења захтева уважавање и друштвених односа. Залагање за нередуccionистичку теорију долази у први план у скорашњим радовима неомарксиста и припадника радикалне школе политичке економије. Све више долази до изражаја сличност између марксистичког приступа и старог институционализма. Као и институционализам, марксистички приступ је развио слојевиту теорију у складу са стратификованом друштвеном структуром.

Хетеродоксна економска теорија није успела да изнедри јединствену дефиницију друштвене структуре, упркос чињеници да је то питање веома важно за хетеродоксну економску мисао. Дефиниција друштвене структуре, која би била у складу с њеном употребом у хетеродоксној економској мисли, морала би да обухвати њено постојање на неколико међузависних нивоа.

Структурна различитост

У хетеродоксној економској теорији се полази од тога да је друштвена структура разноврсна и слојевита. Институционалисти, марксисте и други заговорници хетеродоксног приступа указују на то да уговорна основа тржишне привреде не може да покрије све аспекте економске активности: ниједан уговор није толико детаљан да може да покрије сваку могућност, нити да у потпуности одреди све аспекте понашања уговорних страна. То покреће важна питања, попут улоге лојалности, поверења, радне дисциплине итд. Непотпуни уговори се јављају као дисјункција институционалних и фигурационих структура: формални уговори припадају институционалном поретку, док оно што није обухваћено уговором припада фигурационом поретку. Теорија о структурној слојевитости подразумева да формалне институције не могу да обухвате све аспекте економских односа. У таквим условима, економске трансакције ће се разликовати посматрано с институционалног и фигурационог становишта. С институционалног становишта, тржишта представљају организовану и институционализовану размену (наспрот спонтаној, анонимној размени у неокласичној економији) и зато је неопходно размотрити друштвену основу економских трансакција (Hodgson, 1988). Већи део те основе има неперсоналан, институционалан облик. Правни систем установљава својинска права, која су преносива уз

одговарајућу новчану надокнаду. Кључна одредница тржишта су неперсонализовани односи између купаца и продаваца. Учесници у тржишним трансакцијама имају своје интересе и делују независно. Купац настоји да купи робу по што нижој цени, док продавац настоји да своје производе прода по што вишој цени и то би требало да буде њихова основна брига; идентитет учесника с којим тргују требало би да буде ирелевантан. У том смислу, формална институционална структура (преносивих) својинских права и тржишних цена је услов за постојање конкурентских тржишта.

Економске трансакције имају како институционалне, тако и фигурационе компоненте. Фигурације су у неким случајевима више, а у другим мање изражене. Свакодневне куповине углавном се обављају као неперсонализована размена између купаца и продаваца, што оставља мало простора за персонализоване односе. У мери у којој трансакције почињу да укључују сложена, мање стандардизована добра и услуге, лични односи долазе у први план. Када је у питању уговор о заснивању радног односа, на пример, непотпун опис посла отвара простора за фигурациону компоненту у радној пракси: сваки посао, ма како стандардизовано изгледао, различити запослени и послодавци обављаће на делимично различит начин. Постојећи начин рада развиће се, у оквиру одредница уговора, из личних односа између менаџера и радника, као и између самих радника. Још један пример је релационо уговарање, када се добра и услуге обезбеђују на основу периодичних уговорних аранжмана подложних ревизији: потреба за трајним персоналним односима, подстакнута поверењем и лојалношћу, повећава значај фигурационих структура. Структурна различитост може условити разноврсност економских трансакција.

Слично расуђивање на општијем нивоу указује на то да нема чистих економских система – све привреде имају структурну различитост с више коегзистирајућих модела економског понашања (Hodgson, 1984). Капиталистичке привреде су мешовите у том смислу што имају разноврсне економске односе унутар капиталистичког оквира. Чак и тржишни сектор привреде нема јединствен образац уговорних односа, а уговори о продаји, услугама и запошљавању попримају различите облике. Хоризонтална несавршеност је најочљивија на примеру улоге нетржишних сектора привреде – јавног и неформалног сектора. Разноврсност институција и фигурација утиче на то да стварне привреде не одговарају теоријском идеалу, већ се развијају различити типови капитализма. Често се прави разлика између конкурентске, индивидуалистичке верзије капитализма у САД и Великој Британији и кооперати-

внијег, друштвеног капитализма у континенталном делу Европе и у Јапану. И један и други су хоризонтално несавршени – англоамерички даје предност формалним и неперсоналним институцијама (краткорочни аранжмани, неперсонални уговори), док у Европи и Јапану доминирају неформалне и персоналне фигурације (дугорочни аранжмани, релационо уговарање). Различитост институција и фигурација условљава разлике међу капиталистичким привредама.

Вертикална несавршеност настаје када институције нису усклађене с економским понашањем, због чега су институционалне и фигурационе структуре у нескладу. У стварности, неизвесност у вези с добрима или услугама ствара празнине у уговору. Да би се трансакција обавила, потребни су неки неуговорни елементи, као што су поверење или лојалност међу учесницима у трансакцији, што подразумева несавршеност формалног институционалног поретка. У бившим централно-планским привредама, административне процедуре нису могле да обухвате сваки аспект конкретних активности. Празнине у правилима су попуњавали запослени, који су проналазили свој сопствени начин рада. Ту су биле на делу фигурације које су ишле изван институција и водиле вертикалној несавршености. Такав вид несавршености постоји у сваком економском систему јер је неизводљиво да се законски уреде сви аспекти економске активности.

Пракса показује да привреде имају и хоризонталну и вертикалну несавршеност. О немогућности постојања савршеног економског система сведоче разноврсност институција и фигурација (хоризонтална несавршеност) и њихова неусклађеност (вертикална несавршеност). Нека друштва могу бити ближа идеалу од других јер имају мање разноврсне институције и придржавају се датог институционалног обрасца: англоамерички капитализам се може, на пример, посматрати као чистија варијанта од евројапанске верзије, будући да је ближи конкурентским тржишним условима. Савршеност је неостварива и не треба да представља идеал, тј. циљ којем тежимо. Сваки покушај да се постигне савршенство условиће (институционално и фигурационо) сиромашније и мање флексибилно друштво.

Тржиште као друштвена структура

Када се говори о тржишту мисли се, пре свега, на механизам координације економских активности. Хијерархијске структуре, механизми прерасподеле и односи реципроцитета такође имају одређену улогу у уређењу економских процеса али тржиште, ипак, има кључну улогу у

организацији капиталистичке привреде. Имајући то у виду, изненађује чињеница да је релативно мало пажње у савременој економској теорији посвећено анализи тржишта.

У привреди се свакодневно одвија на милионе различитих трансакција и на први поглед се чини да се њихова координација посредством тржишта одвија без проблема. Тржиште, међутим, подразумева висок степен ризика, што тржишну размену чини неизвесном и несигурном ареном у којој се одвијају интеракције између учесника. Тек када учесници стекну довољно поверења да прихвате ризик тржишне размене, тржиште може да функционише као регулаторни механизам. Зато, према Кирману, кључно питање није питање делотворности равнотеже коју привреда остварује, већ су то питање оквира који је привреда створила с циљем решавања проблема координације и питање како та само-организација понекад отказује (Кирман, 2009).

Теорија опште равнотеже, која представља срж неокласичне економске теорије, није се бавила анализом функционисања тржишта и институционалним условима за његово делотворно функционисање, већ математичким доказивањем делотворности тржишта, уз врло рестриктивне претпоставке везане за флексибилност цена, карактеристике производа, рационалност учесника и доступност информација. У условима када су трансакциони трошкови једнаки нули, организација предузећа и размене постаје ирелевантна јер сви облици организације и размене воде dobrim резултатима. У таквим условима, тржишне несавршености, односи између учесника и друштвена структура тржишта (моћ, статус, престиж итд.) постају неважни. Претпостављајући елементарни законски поредак и бесконачни број анонимних рационалних учесника који максимирају циљну функцију у условима датих ограничења, теорија опште равнотеже се бави алокацијом ресурса у условима непостојања трансакционих трошкова. Актери учествују у тржишној размени зато што на тај начин остварују одређене користи. У координацији економских активности посредством тржишта, делотворна алокација ресурса је остварена када положај било ког учесника не може да се побољша а да се истовремено не погорша положај неког другог учесника (Парето ефикасност). Претпостављајући да је размена увек добровољна, неокласична ортодоксија може да објасни постизање хармоничног друштвеног поретка који обезбеђује максимирање друштвеног благостања, заснованог на индивидуалним учесницима који остварују свој интерес. Објашњење стабилности и делотворности тржишта, међутим, зависи од претпоставки у вези с начином доношења одлука и расположивости информација. Све док се узима здраво за готово да су те претпоставке испу-

њене, могуће је објаснити поредак тржишта полазећи од максимирајућег понашања рационалних учесника и ограничити анализу тржишта на остварење равнотеже уз помоћ механизма прилагођавања цена. Другим речима, проблем поретка се враћа на дневни ред чим се напусте врло рестриктивне претпоставке неокласичне теорије.

Припадници аустријске школе, који негују индивидуалистички приступ, било коју друштвену творевину објашњавају као резултат спонтаног поретка. Појединци настоје да остваре своје интересе, а нето ефекат њихових настојања је резултат који субјективне напоре појединаца усклађује у кохерентни резултат, иако то није била њихова првобитна намера. Неокласичари имају исто виђење институција као резултата спонтаног поретка и објашњавају их механизмом „невидљиве руке”. Ипак, неокласичари су превасходно заинтересовани за крајњи резултат тржишних процеса (равнотежа) и не баве се начином на који се тај резултат остварује. „Штавише, у моделу опште привредне равнотеже типа Ероу-Дебре нема таквих процеса, будући да они подразумевају проток времена, чиме се негира могућност постојања јединствене, стабилне и оптималне равнотеже”, истиче Кларк (Clark, 1993: 375). Припадници аустријске школе су превасходно заинтересовани за процес, а мање за крајњи резултат.

Нова, институционална економија, према мишљењу Кларка (Clark, 1993: 376), представља софистициранију верзију аустријске школе. Наиме, нови институционалисти, уз помоћ модерних аналитичких оруђа и технике, настоје да докажу исто. Нова, институционална економија претпоставља учеснике који се понашају опортунистички, настојећи да повећају сопствену корисност и не водећи рачуна о интересима осталих учесника у размени. Опортунизам и ограничена рационалност учесника (Симон, 1972) воде ка неизвесности, што узрокује отказивање тржишта. Институције које ограничавају опортунистичко понашање подстичу економску размену, упркос хобесијанској оријентацији учесника. Тржишне институције (које се објашњавају из аспекта њиховог доприноса делотворности) стабилизују очекивања учесника у размени и тиме подстичу трансакције. Основна претпоставка нове, институционалне економије је да се институционални аранжмани (структуре које управљају трансакцијама) самостално развијају на начин који максимира користи од трансакција. За припаднике аустријске школе, институције и друштво су крајњи резултат (*effect*) а не узрок (*cause*). У најбољем случају, аустријска школа прихвата институције као део окружења, при чему је рационалност појединаца ограничена могућнос-

тима које пружају институције. Индивидуално понашање, из те перспективе, није резултат процеса социјализације.

Хоџсон истиче да је аналитички апарат мејнстрим економије ограничен када је у питању анализа стварних тржишта (Hodgson, 2009). Економски мејнстрим, према Хоџсону, нема примерену концепцију тржишта, нити начина на који она функционишу. Економија се превасходно бави консистентним избором и његовим последицама и није наука о тржишту, бар не у богатом, институционалном смислу. Одговарајући концепти својине, уговора, размене и тржишта недостају неокласичној теорији. Прво због тога што је економски мејнстрим крајње непримерено анализирао својину, уговоре и тржиште, превасходно кроз систем подстицаја и ограничења. Као друго, због разводњавања значења које је последица примене тржишних концепата и идеја на нетржишне појаве. Кључни проблем савремене економске науке је крајње непримерен начин на који су релациони, структурни, институционални, организациони и морални чиниоци разматрани унутар дисциплине. Друштвени чиниоци увек постоје у неком облику, али су увек хваљени и уздизани појединци, уместо скромног али виталног цемента који их држи на окупу (Hodgson, 2009: 17). Када је реч о тржишту, Даглас Норт (North, 1977: 710) истиче да је необично што литература у области економије и економске историје садржи тако мало расправа о кључној институцији у неокласичној теорији – тржишту. Иако је прошло доста времена откако је Даглас Норт указао на тај проблем, ништа се у мејнстрим економији није значајније променило. Мејнстрим економска теорија, у најбољем случају, одржава крхку везу са стварним тржиштима, тако да, сматра Хоџсон, не може да било коју друштвену појаву разматра као тржишну (Hodgson, 2009: 21). „Иако економисти истичу да се баве функционисањем тржишта, у савременој економској теорији”, наглашава Коуз (Coase, 1988), „тржиште има замагљенију улогу него предузеће”. Предузећа и тржиште имају име, али немају садржину (Coase, 1991).

Карл Полањи је у раду из 1957. године изложио своју концепцију друштва као процеса, односно интеракција између појединаца и друштвених институција (Polanyi, 1957). Да би се одређена активност разумела, она се мора ставити у друштвени контекст у коме се одвија, а да би се разумео друштвени контекст, потребно је окренути се историји, тј. интеракцијама између друштвених институција и појединаца, које су тај друштвени контекст одредиле. Радикалност Полањијевог приступа произлази из закључка да је тржиште институција коју треба објаснити, а не део природног поретка који је претпостављен. Надовезујући се на Полањијев рад, Дагер (Dugger, 1989) наглашава чињеницу да тржиште није

природна појава, већ институција коју су створили људи и да његов облик и структура нису непроменљиви. Већи део Полањијевог опсежног емпиријског истраживања је посвећен приказивању субординације тржишта осталим институционалним облицима (историјски и културно). Тржишта, чак и у свом идеалном облику, нису одраз исконских, вечних инстиката; уместо тога, она су у потпуности друштвене институције, које одржавају сложену алхемију политике, културе и идеологије. За Полањија, та три елемента чине основу сваке привреде.

Социолошка анализа друштвене структуре тржишта представља реакцију на тумачење начина функционисања тржишта у неокласичној економији. И предузећа (хијерархија) и тржишта су друштвене структуре које су последица трошкова координације сложених индивидуалних одлука у условима неизвесности и ограничене рационалности. Тржишта су простор у коме се одвијају друштвене интеракције. Она обезбеђују друштвену структуру и институционални поредак за добровољну размену својинских права над добрима и услугама, што омогућава учесницима да вреднују, купују и продају та права. Интерна друштвена структура тржишта, њихова интерна друштвена организација једнако је важна као и екстерни поредак (у Хајековом смислу речи). И хијерархија и тржиште су посебни случајеви друштвених структура, тј. друштвених мрежа. Учесници су уткани у сложену мрежу разноврсних друштвених веза: пословних и непословних, јаких и слабих итд. Друштвена структура помаже да се релативизује проблем неизвесности, непотпуних информација и ограничене рационалности учесника. Густина мрежа, структурне празнине, престиж и статус учесника у том контексту су веома важни.

Кључна претпоставка социолошког приступа је да су тржишта друштвене структуре а не „спонтани производ” разменских односа (Richter, 2002: 3). Учесници се уклапају и структурно мењају свој положај унутар тржишта (Wellman, Berkowitz, 1988: 222). Они делују у институционално структурираном окружењу, што резултате чини зависним од прошлих догађаја. Из тог угла, имајући у виду неизвесност и суштинску непредвидивост будућих догађаја, економско објашњење тржишне активности, засновано на рационалном понашању атомизованих учесника који максимирају корисност, има ограничену употребљивост. Учесници немају примерену основу за оптимизирање својих функција корисности у условима ограничене рационалности, друштвене међузависности и нових ситуација (Beckert, 2007: 11). Проистекла неизвесност приморава их да се ослоне на друштвена сидра, попут правила и конвенција, која служе као колективно прихваћене смернице које усмеравају сврсисход-

но рационалне учеснике. Поменути супститути оптимизирања у економском смислу смањују неизвесност на основу културно утемељених разумевања ситуација, чиме омогућавају учеснику да схвати сложене околности у којима се доносе одлуке. Отуда, индивидуално одлучивање се увек мора сагледавати унутар друштвеног контекста који обликује тржиште.

Социолошко објашњење настанка, стабилности и промене институција и њихових дејстава на тржишне интеракције разликује се у односу на економско објашњење. Институције се не сагледавају из уговорне перспективе, као делотворан резултат споразума друштвено неповезаних појединаца, већ ситуиране унутар специфичног политичког, друштвеног и културног миљеа који одређује циљеве, стратегије и когнитивне оквире учесника. Социологија тржишта је усредсређена на то како друштвене мреже, друштвене норме, когнитивне структуре и формалне институције смањују непредвидивост својствену тржишту. Да би тржиште било функционално, те друштвене макроструктуре морају да обезбеде стабилна очекивања у вези с вероватним понашањем других релевантних тржишних учесника, тако да тржишни учесници с довољном дозом сигурности улазе у трансакције, упркос ризику који постоји. У последњих двадесет година, концепт укорењености је у економској социологији постао основно аналитичко оруђе помоћу којег се објашњава успостављање тржишног поретка, који води смањењу неизвесности и друштвеном структурирању економских одлука (Granovetter, 1985, 1992; di Maggio, Powell, 1991).

Закључак

У неокласичној ортодоксији, појединац је полазна тачка и основна јединица анализе. Унутар нове, институционалне економије све, почев од институција па до структурних промена, може да се посматра као резултат (рационалне) активности појединаца. Иако постоји више теоријских приступа у новој, институционалној економији, њихов кључни задатак је да објасне постојање политичких, формалних и уопште друштвених институција полазећи од модела индивидуалног понашања, као и последице тих институција на понашање појединаца. Нова, институционална економија оставља многе кључне претпоставке неокласичне економије нетакнутим. Апстрактни појединац је и даље *terra firma* на којој почивају теоријске конструкције нове, институционалне економије. Учесник има примат над структуром, која се узима као резултат инди-

видуалних активности (у облику рационалног избора) или као егзогено одређена, те се као таква и не објашњава унутар модела.

У последњих неколико деценија, интересовања за улогу друштвених интеракција и друштвених структура у економској науци очигледно расте. Истраживање тих појава је довело економисте који се тим питањима баве у гранична подручја друштвених наука, у која се комплементарна објашњења индивидуалног понашања могу плодносно интегрисати. Важан корак у том правцу је увођење у економску науку концепата који су традиционално у домену социологије, попут друштвене структуре, друштвених интеракција, друштвеног капитала, друштвене кохезије и сл. Основни разлог скептицизма у вези с применом тих концепата у економској науци је тај што нису јасно дефинисани. Све док се поминути концепти не дефинишу, јасно је да нису аналитички корисни, а све док их није могуће емпиријски потврдити, они не обогаћују наше знање.

Литература:

1. Beckert, J. (2007): *The Social Order of Markets*, MPIfG Discussion Paper 07/15, Max Planck Institute for the Study of Societies.
2. Clark, C. M. (1993): Spontaneous Order Versus Instituted Process: The Market as Cause and Effect, *Journal of Economic Issues*, 27(2).
3. Coase, R. (1988): *The Firm, the Market and the Law*, The University of Chicago Press, Chicago.
4. Coase, R. (1991): *The Institutional Structure of Production*, <http://nobelprize.org/economics/laureates/1991/coase-lecture.html>
5. DiMaggio, P., Powell, W. (1991): Introduction. In P. DiMaggio, W. Powell (Eds.), *The New Institutionalism in Organizational Analysis* (pp. 1–38), Chicago University Press, Chicago.
6. Dugger, William (1989): Instituted Process and Enabling Myth: The Two Faces of the Market, *Journal of Economic Issues*, 23, 607–615.
7. Elias, N. (1991): *The Society of Individuals*, Blackwell, Oxford.
8. Elias, N. (2001): *Proces civilizacije*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Novi Sad.
9. Giddens, A. (1979): *Central Problems in Social Theory*, Macmillan, London.
10. Giddens, A. (1984): *The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration*, Polity Press, Cambridge.
11. Granovetter, M. (1985): Economic Action and Social Structure: The Problem of Embeddedness, *American Journal of Sociology*, 91(3), 481–510.
12. Granovetter, M. (1992): Economic Institutions as Social Constructions: A Framework for Analysis, *Acta Sociologica*, 35, 3–11.
13. Hodgson, G. (2009): Sickonomics: Diagnoses and Remedies, Working paper 2299/619, University of Hertfordshire, The Business School.

14. Hodgson, G. (1984): *The Democratic Economy: A New Look at Planning, Markets, and Power*, Penguin, Harmondsworth.
15. Hodgson, G. (1988): *Economics and Institutions: A Manifesto for a Modern Institutional Economics*, Cambridge University Press, Cambridge.
16. Hodgson, G. (1994): Habits. In G. M. Hodgson (Eds.), *The Elgar Companion to Institutional and Evolutionary Economics*, Edward Elgar, Aldershot.
17. Kirman, A. (2009): *What's Wrong with Modern Macroeconomics*, CESifo Conference, 6–7 November 2009, Munich.
18. Mouzelis, N. (1997): Social and System Integration: Lockwood, Habermas, Giddens, *Sociology*, 31(1), 111–119.
19. Neale, W. (1987): Institutions, *Journal of Economic Issues*, 21(3), 1177–1206.
20. North, D. (1977): Markets and other allocation systems in history, *Journal of European Economic History*, 6(3), 703–716.
21. Polanyi, K. (1957): The Economy as Instituted Process. In K. Polanyi *et al.* (Eds.), *Trade and Market in the Early Empires* (pp. 243–270), Free Press, New York.
22. Richter, R. (2002): On the Social Structure of Markets, Paper presented at the 6th Annual Meeting of the International Society for New Institutional Economics (ISNIE), September 27–29, MIT Cambridge, Massachusetts.
23. Rutherford, M. (1983): John Commons's Institutional Economics, *Journal of Economic Issues*, 17(3), 721–744.
24. Simon, H. (1972): Theories of Bounded Rationality. In C. B. McGuire, R. Radner (Eds.), *Decision and Organization* (pp. 161–176), North-Holland Publishing Company, Amsterdam.
25. Wellman, B., Berkowitz, S. (Eds.) (1988): *Social Structures: A Network Approach*, JAI Press, Greenwich.
26. Williams, R. (1983): *Keywords*, Fontana Press, London.

Opportunities for the Application of Social Structure Concept in Economic Analysis

Summary: In economic science in the last few decades there is a growing interest for the economic role of social interactions and social structures. The study of these phenomena has led economists to the border areas of social sciences, where complementary explanations of individual behavior can be fruitfully integrated. An important step in this direction is the introduction into economic science concepts that are the traditional domain of sociology, such as social structure, social interaction, social capital, social cohesion and the like. Starting from the analysis of the concept of social structure, the aim of this paper is to explore the possibilities and limits of application of this concept in economic analysis.

Key words: Social Interactions, Social Structure, Institutions, Market

СЛАЂАНА ЂУРИЋ*
Универзитет у Београду
Факултет безбедности
Београд

УДК 001.891:17
303.1:17
ИД БРОЈ 192643340
Прегледни рад
Примљен: 11.05.2012
Одобрен: 07.06.2012

ЕТИЧКИ ПРОБЛЕМИ У СПРОВОЂЕЊУ КВАЛИТАТИВНИХ ИСТРАЖИВАЊА

Сажетак: Превенција угрожавања испитаника је опште етичко правило међу истраживачима свих дисциплина. Истраживачи треба да учине све што је могуће како би спречили било какво наношење штете субјектима које би било последица њиховог учешћа у истраживању, као и да предузму одговарајуће мере уколико до таквог угрожавања ипак дође. Учесници у квалитативним истраживањима су посебно осетљиви на угрожавање приватности, нежељену идентификацију, кршење поверења, лажно представљање и неке друге облике манипулација. Стога, истраживач мора да посвети посебну пажњу заштити испитаника и учини све како они, због свог учешћа у истраживању, не би имали штетне последице. У раду се образлажу основна етичка начела научних истраживања: добровољност учешћа, заштита анонимности и приватности, као и поверљивост. Посебно се излажу специфични етички обзир с којима се суочавају квалитативни истраживачи, који примењују посматрање, дубински или фокус-групни интервју, као и секундарну анализу квалитативних података.

Кључне речи: етички проблеми, квалитативна истраживања, добровољност, анонимност, поверљивост

Увод

Етика је филозофска дисциплина. Разматрања у етици обично се деле на метаетичка, нормативно-етичка и примењено-етичка. Овде се неће разматрати метаетичка питања, пошто се метаетика бави пореклом и значењем етичких појмова. Расправа о метаетичким питањима припа-

* sdjuric@fb.bg.ac.rs; tel.: +381 63 7 77 27 26

да скоро ексклузивно филозофији и нема непосредне последице на разматрања којима се бави истраживачка етика. Нешто веће последице на расправе у истраживачкој етици имају нормативно-етичка разматрања, пошто се нормативна етика бави моралним стандардима исправног и погрешног поступања. Питања којима се бави истраживачка етика углавном припадају примењено-етичким расправама. Међутим, крајњи циљ тих расправа је да се дође до моралних начела и правила којима би се уредило исправно и погрешно поступање учесника истраживачког процеса. Као општа начела примењене етике обично се наводе лична корист, друштвена корист, начела бенеvolentности, патернализма, повећивања, части, законитости, аутономије, начело права и начело праведности.

Истраживачка етика, као и све друге примењене етике, бави се етичким питањима о којима постоје контроверзе, односно не постоји општија сагласност. Наиме, сви проблеми истраживачке етике би могли да се врло лако реше тако што би се потпуно одустало од научних истраживања. Међутим, уколико прихватимо да научна истраживања представљају извесну вредност од које не би требало одустати, онда се поставља питање односа између моралних вредности и вредности резултата добијених научним истраживањем. Према томе, истраживачка етика се бави великим бројем питања која се тичу етичких начела и правила понашања учесника процеса истраживања.

Афирмацији питања истраживачке етике данас је највише допринела све већа осетљивост на људска права и све сложенији и инвазивнији карактер савремених истраживања. Због тога се посебна пажња мора посветити нарушавању права субјеката истраживања, процени штете која им се може нанети, као и мерама које се морају предузети како би се та штета предупредила.

Много је случајева злостављања и злоупотребе субјеката у научним истраживањима. Најтежи примери неетичног поступања се односе на медицинска истраживања, чије су драстични облици спровођени током нацистичког режима у Немачкој. Реч је о многобројним медицинским експериментима спровођеним у логорима смрти, којима је руководио озлоглашени доктор Јозеф Менгеле. Потресна сведочења о тим монструозним експериментисањима, изнета током Нирнбершких суђења, сазнања о томе да су за време и после Другог светског рата обављана непримерена медицинска истраживања и над немачким затвореницима у Америци, као и многобројна неетичка истраживања маларије, сифилиса и хепатитиса појачали су потребу за стварањем кодекса којим ће се уредити етика научних истраживања. Њуман (Neuman, 2007: 50),

као драстичне примере неетичког односа, наводи експерименте у којима су људи стављани у ледену воду или изгладњивани до смрти како би се видело колико могу издржати, или намерно билизаражени страшним болестима, а деци одсецани удови како би се трансплантирали другима.

Изградња савремених етичких кодекса почива на начелима *Нирнбершког кодекса*, који, иако усредсређен на медицинске експерименте, може бити основа за изградњу етичких норми на пољу друштвених истраживања. Исто тако, скуп етичких правила која се односе на проблем људских права уопште, попут *Универзалне декларације о људским правима*, коју су 1948. године усвојиле Уједињене нације, или *Декларације* из Хелсинкија из 1964. године, има јасне импликације на етичка правила којих би се требало придржавати у друштвеним истраживањима. *Нирнбершки кодекс*, кога је издао Војни суд у Нирнбергу 1947. године, садржи десет тачака о томе како да се спречи злоупотреба људи. Упрошћено, реч је о следећим нормама:

Учешће у истраживању мора бити добровољно.

Налази истраживања морају бити корисни за науку, а истраживању и експерименту се прибегава када се потребни подаци не могу добити на други начин.

- Истраживање мора бити засновано на рационалном знању, а резултати треба да оправдају спровођење истраживања.
- Морају се избегавати непотребне патње.
- Истраживање или експеримент не може укључивати смрт или инвалидност као предвидљиву последицу.
- Вредност резултата истраживања мора се одмерити према ризицима.
- Учесници истраживања морају се примерено заштитити.
- Истраживање морају водити квалификоване особе.
- Учесници увек могу да напусте истраживање уколико то желе.
- Истраживач мора да буде спреман да истраживање прекине у било којој његовој фази уколико постоји вероватноћа да би продужавање истраживања довело до смрти, инвалидитета или повреде испитаника.

Шездесетих година прошлог века почела се обраћати посебна пажња на етички аспект истраживања у области здравствене заштите. Различите земље и даље имају различите правне регулативе, нормативне захтеве и културну праксу, иако нису изостајала настојања да се постигне већи степен уједначености. То је утицало и на појачано занимање за етичка питања везана за социолошка истраживања. Док су у америчкој социологији основна начела и правила истраживачке етике представљени још шездесетих година прошлог века, у немачкој социологији се то догодило тек деведесетих година. У Великој Британији један број

професионалних удружења осамдесетих и почетком деведесетих година прошлог века донео је етичке декларације које обавезују њихове чланове. Канадско удружење психолога свој етички кодекс је прихватило 1986. године.

Интензивније расправе о етичким проблемима у научним истраживањима се везују за касну модерност коју, између осталог, карактеришу и процеси фрагментације друштвене структуре, као и релативизације и преиспитивања постојећих моралних и политичких норми (Christensen, Prout, 2002). Кључна етичка дилема се односи на равнотежу коју би истраживач требало да успостави између потребе да дође до значајних сазнања и обавезе да заштити права која истраживањем могу бити нарушена. Такав став се заснива на претпоставци да свако истраживање потенцијално може угрозити неки аспект личности или неко право субјекта истраживања. У том случају се квалитативним истраживачима препоручује пажљиво одмеравање равнотеже између научног принципа откривања истине и етичког принципа заштите субјеката. Током истраживања истраживачи се могу срести с већим бројем етичких дилема које морају да разреше. Разуме се, очекује се да се истраживачи придржавају моралних норми и да штите права испитаника и у случајевима када испитаници нису упознати с тим нормама или са својим правима, као ни с последицама које би њихово кршење могло оставити на њих.

Најзначајнија етичка питања у истраживачким пројектима се односе на добровољност учешћа у истраживању, гарантовање анонимности и поверљивости, као и на прихватљивост извесних облика посматрања. Сваки истраживач мора имати у виду опасности које собом носи обелодањивање личних података о учесницима истраживања. С друге стране, научна заједница мора бити врло осетљива на сваки покушај фалсификовања података или других превара.

Хопф (Hopf, 2004: 334) подсећа на то да не би требало имати на уму само начела и захтеве, односно норме којих неко треба да се придржава у својој истраживачкој пракси, а које су донела професионална удружења истраживача, него се мора водити рачуна и о питању легалности. У Немачкој, на пример, покрајински и државни закони о заштити података, њиховом прикупљању, чувању, преношењу и публиковању, садрже начела и регулативна правила која су непосредно релевантна с гледишта истраживачке етике. Оно што је ту основно јесте захтев за заштиту права на приватност или за заштиту права индивидуе да управља професионалним информацијама, што све има последице на прикупљање и анализу података у друштвеним истраживањима. Слична

етичка регулатива у области истраживања постоји и у Сједињеним Америчким Државама, Великој Британији и у другим земљама. Та регулатива је изложена у етичким кодексима професионалних и научних организација, а често добија и правну форму (закони или административне норме).

Изражући основна етичка начела друштвених истраживања, Њуман (Neuman, 2007: 60) закључује да етичка одговорност почива на индивидуалном истраживачу. Истраживач неће користити субјекте за личну корист. Препоручује се и захтева нека врста изричите сагласности за учешће у истраживању, а истраживач треба да обезбеди поштовање свих гаранција приватности, поверљивости и анонимности. Током истраживачког процеса испитаници се неће принуђавати ни на шта, нити ће се понижавати. Истраживач ће уочити и отклонити нежељене последице за испитанике и идентификовати спонзора који финансира истраживање. Такође, истраживач ће сарађивати с домаћом популацијом, учиниће да тумачење резултата буде у складу с чињеницама, употребиће високе методолошке стандарде, тежиће прецизности и неће се бавити тајним истраживањем.

У Етичком кодексу (*Ethik-Kodex*, 1993: I B 5) немачког Друштва за социологију и Професионалне асоцијације немачких социолога, начело избегавања штете је описано на следећи начин: „Особе које се посматрају, испитују или су на неки други начин укључене у истраживање... не смеју имати никакву штету, нити dospети у опасност због истраживања. Сви ризици који надмашују уобичајене ризике свакодневног живота морају се објаснити онима на које се односе. Мора се заштитити анонимност интервјуисаних особа или испитаника.”

Њуман (Neuman, 2007: 51) подсећа на то да су физичке штете ретке. Чак и у биомедицинским истраживањима, која подразумевају значајније интервенције у живот субјеката, у свега 3–5% студија се бележи јављање неког типа физичког оштећења. Опште је етичко начело да истраживач никада не сме да изазове физичке повреде или неку врсту физичког угрожавања. Истраживач би требало да предвиди све могуће ризике пре почетка истраживања, укључујући основне безбедносне ризике (нпр., безбедност зграде, намештаја и опреме). Такође, истраживач ће посебно бити опрезан са субјектима код којих постоји повећан потенцијал за неки проблем (особе са здравственим проблемима и менталним поремећајима), посебно у испитивањима у којима може доћи до стресних ситуација или чак физичких напада на учеснике. Истраживач прихвата моралну и правну одговорност за сигурност учесника истра-

живања, а уколико процени да учесницима не може да гарантује физичку безбедност, у обавези је да истраживање прекине.

Истраживачи у друштвеним наукама, посебно они који практикују квалитативни истраживачки приступ, често ће бити у ситуацији да испитаника доведу у високо стресну или непријатну ситуацију. То је поготово случај у истраживањима која се баве осетљивим темама, током којих би испитаници могли да открију своја болна искуства или да с осталима поделе неке сасвим личне информације. Истраживачи који спроводе теренско истраживање такође су изложени ризику. Њихова безбедност може бити угрожена како у јавним просторима у истраживаној заједници, тако и у приватним објектима (уколико се испитивање одвија, рецимо, у дому учесника). Важан део припрема за почетак теренског рада је везан за предвиђање могућих облика угрожавања.

Још у фази припремања истраживања, истраживач би требало да размотри све могућности за угрожавање испитаника и да планира акције за њихово решавање. Друштвена истраживања могу угрозити учеснике на више начина: физички, психички, правно. Могу угрозити њихову каријеру, углед или приходе. Истраживач мора бити свестан свих типова потенцијалних угрожавања и трудити се да смањи ризике. Савет за економска и друштвена истраживања (*Economic and Social Research Council*), главни финансијер истраживања у друштвеним наукама у Великој Британији, наведене ризике излаже на следећи начин: „Ризик је често дефинисан упућивањем на потенцијално физичко или психичко повређивање, узнемиравање или стрес које учеснику може причинити пројекат истраживања. То је посебно важно у контексту истраживања које се односи на здравље. Али, поред тога, друштвена наука покреће широк спектар ризика које би требало да размотре комитети за етичка истраживања (*Research Ethics Committees – RECs*). То укључује ризике за лични и друштвени статус субјекта, његову приватност, личне вредности и веровања, везе с породицом и широм заједницом, место које заузима у заједници, као и негативне последице откривених информација које се односе на илегално, сексуално или девијантно понашање” (ЕСРЦ, 2010: 26).

У литератури се скреће посебна пажња на наручена или спонзорисана истраживања у којима је могуће очекивати утицај особа или институција које плаћају истраживачки ангажман. Како треба реаговати ако спонзор истраживања непосредно или посредно захтева одређени тип резултата пре него што је истраживање започето? Одговоран истраживач ће одбити да учествује у истраживању уколико се као услов за његово обављање постави захтев за намештене резултате. Легитимна ис-

траживања се спровode без претходних условљавања и истраживач треба да одбије учешће у истраживању које не подржава општеприхваћене истраживачке стандарде.

Дизајнирање етички осетљивог квалитативног истраживања

Квалитативни истраживачи имају привилегију да, применом осетљивих техника тог истраживачког приступа (дубински интервјуи, непосредно посматрање), остварују детаљне увиде у приватни и лични свет својих испитаника. Управо је та ситуација у исто време и разлог за посебан опрез када је у питању могуће угрожавање учесника истраживања. Основна дилема се тиче сукоба између истраживачког интереса, интереса за добијање што детаљнијих података и обавезе да се заштите они који су истраживачу понудили такве увиде.

Свака лична интеракција која се успоставља у истраживањима укључује могућност људске грешке и неспоразума или неки облик могуће нерационалности и недоследности. Зато, још у почетним фазама, треба предвидети све потенцијалне изворе опасности и осмислити стратегију за њихово предупређење. Обри и његови сарадници (Aubrey *et al.*, 2002) упозоравају на то да код присталица различитих теоријских парадигми нема потпуног слагања о томе шта треба да чини садржај етичких разматрања, али ипак истичу да, без обзира на те разлике, нико не сме бити ослобођен обавезе доследног уважавања свих етичких норми и обзира. Познавање принципа који треба да воде истраживање јесте тек први корак у осигурању моралне прихватљивости истраживачког процеса. Многе конкретне одлуке зависиће од моралне осетљивости истраживача. Од многобројних начела којих би се требало придржавати током истраживања овде нећемо разматрати она која се тичу међуљудских односа уопште, него ћемо се посветити онима која су специфична за истраживачки процес у друштвеним наукама, посебно за истраживачки процес у квалитативним истраживањима, као што су: начело добровољности учешћа и начело приватности, анонимности и поверења.

Добровољност учешћа

Када се говори о добровољности учешћа, не мисли се на пуки пристанак субјеката. Како би могли донети свесну одлуку, људи морају да знају у чему би тачно требало да учествују. Учесници се морају детаљно обавестити о својим правима и о томе у шта су укључени. Већина

професионалних, институционалних, националних и међународних смерница и етичких кодекса за истраживање захтевају да, осим у изузетним условима, учесници морају дати сагласност за своје учешће у истраживању пре него што оно започне. Та сагласност мора да буде свесна и добровољна. Начело добровољности се најпотпуније и најјасније задовољава тзв. обавештеним пристанком (*informed consent*). Када је реч о питањима обавештеног пристанка за учешће у истраживању уопште, главна расправа се води о проблемима заштите испитаника, аутономије његове личности, превенције злостављања, поверења, личног интегритета и сл. Међутим, када је реч о конкретној истраживачкој пракси у социолошким истраживањима, онда се под обавештеним пристанком подразумева писмена или усмена изјава коју истраживач добија од учесника након упознавања с општим описом истраживачког пројекта, као и са свим потенцијалним угрожавањима или користима које испитаник може имати од учешћа у пројекту. Истраживач ће испитанику понудити информације о циљевима истраживања, методама који ће се применити, начину њиховог учешћа, упозорити га на могуће проблеме, објаснити му начин коришћења добијених података, као и облик извештавања о резултатима истраживања. У обавештеном пристанку се наглашавају следећа начела: учешће је добровољно, учесник неће трпети никакву штету, а ако постоје било какви ризици од угрожавања, они ће бити јасно описани, а учесникова приватност ће бити заштићена.

О значају обавештеног пристанка сведочи и чињеница да је он најчешће посебно регулисан етичким кодексима. У Етичком кодексу (*Ethik-Kodex*, 1993: I B 2) немачког Друштва за социологију и Професионалне асоцијације немачких социолога, обавештени пристанак се описује на следећи начин: „Опште правило за учешће у социолошким истраживањима јесте то да је оно добровољно и да се прихвата на основу најпотпуније могуће информације о циљевима и методама сваког посебног дела истраживања. Принцип обавештеног пристанка се не може увек применити у пракси, на пример, уколико ће претходна потпуна информисаност неоправдано оштетити резултате истраживања. У том случају се морају уложити напори да се употребе неки други могући начини да се обезбеди свестан пристанак.”

Луис (Lewis, 2003: 67) истиче да различите истраживачке групе захтевају различите сагласности, при чему се понекад сагласност да се приступи потенцијалним учесницима мора најпре добити од треће стране. За децу и особе млађе од 16 година сагласност се мора тражити од родитеља, од школе или од организације која се стара о деци; за особе које су когнитивно или интелектуално ометене сагласност ће се тражити

од старатеља. Сагласност за учешће још мора дати и сама испитивана особа. У студијама које се баве истраживањем у предузећима или организацијама, интервјуисање запослених се мора договорити с менаџерима или онима који предузећима или организацијама управљају. Наравно, сагласност се и овде мора добити и од самих учесника у истраживању.

Неке академске институције у Сједињеним Америчким Државама захтевају од свих истраживача да користе протокол свесног пристанка према упутствима канцеларије Комитета за процену етичности истраживања (*Institutional Review Boards – IRB*). ИРБ је комитет састављен од представника различитих одељења универзитета и задужен је за преглед свих истраживачких пројеката који укључују људе. Пре него што пројекат одобри, ИРБ тражи шира разјашњења или захтева измене у осмишљавању и реализацији истраживања (Марвасти, 2004: 139).

Образац за свесни пристанак треба да обухвати сва етичка питања везана за учешће у истраживачком процесу. Такав образац треба да садржи следеће елементе: листу циљева истраживања, опис истраживачког поступка с очекиваним трајањем истраживања; изјаву да испитаник неће трпети никакве негативне последице свог учешћа; гарантовање анонимности и поверљивости прикупљених података; податке о институцији која спроводи истраживање, као и контакт истраживача коме се могу обратити с евентуалним питањима; изјаву испитаника о добровољном учешћу, с понудом да такву сагласност може без последица да повуче у било ком тренутку; објашњење начина коришћења података и начина извештавања о резултатима истраживања.

У истраживачкој пракси у развијенијим земљама све је израженија тежња ка томе да се испитаницима нуде резимеи налаза пре њиховог објављивања. Такође, у пројектима који подразумевају интервјуисање, испитаницима се даје на увид транскрипт разговора за чије коришћење, иако су се претходно сагласили с учешћем у истраживању, дају посебан пристанак. Испитаницима се нуди могућност да не дозволе коришћење исказа у целини или његових појединих делова.

Квалитативни истраживачи, међутим, упозоравају на то да је такав модел свесног пристанка примарно осмишљен за потребе учешћа у квантитативним истраживањима, када се углавном постављају иста питања јасно одређеном узорку испитаника. Значајна специфичност квалитативних истраживања је садржана у чињеници да се питања за интервју, као и за сам истраживачки фокус, могу знатно мењати током процеса истраживања. Стога је обавештени пристанак у квалитативним истраживањима често ризикантан, јер подразумева да истраживач зна све

могуће ефекте истраживачких догађаја пре него што они започну, што у квалитативним истраживањима често није случај. У зависности од конкретних околности, унутар истог истраживачког пројекта један интервју се може прилично разликовати од другог. То посебно важи за дубинске интервјуе у којима пратећа питања допуштају спонтане реакције и коментаре испитаника, чиме се средиште разговора помера у правцу који се није могао предвидети. Према томе, пошто квалитативни истраживачи не могу сасвим поуздано да предвиде тачан правац кретања интервјуа, они не могу да испитанике сасвим поуздано обавесте о фокусу испитивања. Проблеми са свесним пристанком се срећу и када се у заједници примењује посматрање током којег неке особе спонтано, без претходног плана и намере истраживача, постану субјекти истраживања. И Марвасти (Марвасти, 2004: 141) сматра да у случају квалитативних истраживања треба узети у обзир два чиниоца који ометају потпуно спровођење начела свесног пристанка: тешко је унапред дефинисати карактеристике и број учесника и увек треба рачунати на могуће померање фокуса и истраживачких питања током саме реализације истраживања.

Приватност, анонимност и поверљивост

Квалитативни истраживачки рад ствара посебне околности које се тичу снаге, реципроцитета и контекстуалне релевантности односа међу људима. У таквом формату истраживања се прикупљају многе личне информације које се касније дистрибуирају кроз извештаје о истраживању. Учеснике, стога, треба благовремено и на прави начин обавестити о њиховим правима на приватност, анонимност и поверљивост личних информација.

Истраживања могу угрозити приватност испитаника на различите начине. Интервјуисањем се то може учинити тако што се залази у нечија веровања и понашања, за чије је сазнавање потребно добијање интимних приватних детаља. У неким типовима истраживања испитаници се смештају у просторију са стаклом провидним само у једном смеру, иза којег чланови истраживачког тима, или особе за чије присуство испитаници не знају, посматрају ток истраживања. У многим истраживањима се користи аудио или видео снимање за које није добијен пристанак учесника. Посматрањем се може ући у сасвим приватне аспекте понашања субјеката. Етички одговоран истраживач ће задрати у приватност субјеката само колико то захтевају циљеви истраживања, и то у најмањој могућој мери. Све добијене податке ће штитити од јавнос-

ти и предузеће све кораке да заштити учесника од јавне идентификације. Због свега тога, Линколн и Губа (Lincoln, Guba, 2000) сматрају да је у натуралистичком приступу тешко потпуно гарантовати поверљивост и анонимност.

Један од етичких стандарда налаже да испитаници треба да остану анонимни за све који нису чланови истраживачког тима. Проблем с анонимношћу се појачава у неретким случајевима, за праксу савремених квалитативних истраживања, када субјекте истраживања окупљају особе које нису део истраживачког тима. У таквим ситуацијама је нешто теже гарантовати анонимност, али истраживач мора да учини све како би обезбедио поверљивост података о учесницима. Треба обезбедити такав начин бележења личних података који неће омогућити повезивање учесника с подацима који су од њих добијени.

Поштовањем начела поверљивости се избегава свака могућност идентификације субјекта истраживања. Ту мислимо како на непосредну (везивање коментара или белешке уз име испитаника), тако и на посредну идентификацију (навођење скупа карактеристика којима се могу идентификовати особе или групе). И док истраживачи углавном поштују правило да у извештајима никада не користе пуна имена испитаника, далеко је већи проблем уклонити све могућности за непосредну идентификацију. Наиме, у извештајима из квалитативних истраживања истраживачи уобичајено користе наводе испитаника као илустрације за поједина објашњења. Притом се најчешће наводи неколико најбитнијих карактеристика субјекта чији се исказ преноси: иницијал имена, године живота, брачни статус, занимање. Уколико је истраживањем обухваћена мала група испитаника биће лакша њихова идентификација с групом карактеристика, што испитанике може довести у непријатну ситуацију и компромитовати их уколико су саопштили неке своје личне или приватне увиде. Једна од препоручених стратегија за ублажавање проблема идентификације јесте и прављење списка испитаника и додељивање сваком од њих ознака које ће отежати њихову идентификацију, а истраживачу дозволити да учеснике истраживања представи довољно нескривено у односу на академску заједницу.

Посебни етички проблеми у примени различитих квалитативних истраживачких метода

У овом делу рада укратко ћемо изложити специфичне етичке проблеме на које истраживачи наилазе у практиковању најчешће примењиваних

ваних квалитативних метода истраживања: индивидуалних интервјуа, фокус-групних интервјуа, посматрања, као и секундарне анализе квалитативних података.

Индивидуални интервјуи

Током процеса интервјуисања истраживач и испитаник постепено развијају узajамни однос, а неки аутори (Cieuzo, Keitel, 1999: 61) говоре о квалитативном истраживању као процесу у којем актери упознају једни друге градећи посебну друштвену реалност. Иако је опште правило да се од испитаника, пре почетка интервјуисања, затражи сагласност за учешће, поштовање тог начела не може нам само по себи гарантовати етички непроблематичну ситуацију. Обавештени пристанак подразумева да смо испитаника упознали с општим циљевима истраживања и начином његовог учешћа. Међутим, нарочито код примене дубинских, отворених формата интервјуа, разговором се може спонтано скренути фокус на теме које нису најављене, с детаљима које ни истраживач ни испитаник нису предвидели. То, касније, код испитаника може створити осећања нелагодности, угрожености и фрустрираности. Препорука је да се испитаницима, у случајевима када се процени да би код њих могло да се јави осећање да су преварени, или када сматрају да су били недовољно обавештени о свом учешћу, да транскрипт како би евентуално могли да уклоне делове за које нису спремни да их понуде за даљу анализу и тумачење података. Испитаници се често током квалитативних интервјуа отворе у мери коју ће касније сматрати непримереном и угрожавајућом за њих саме, па им истраживач, нуђењем могућности да повуку одређене делове исказа (Nunkoosing, 2005: 703), враћа контролу коју су током разговора изгубили.

Посебни етички проблеми могу настати у ситуацијама када постоји значајнија разлика у вредносним системима истраживача и испитаника. Неки захтеви истраживача у односу на испитаника можда неће бити у складу с нормама које важе у локалној заједници (нпр., инсистирање на приватности вођења дубинског интервјуа с особом женског пола у традиционалној средини). Такође, испитаник може имати одређене захтеве према истраживачу, које овај из позиције свог вредносног система тешко може да прихвати. Подсетићемо се да је циљ квалитативних истраживања разумевање живота људи, њихових перспектива и искустава. Према томе, општа препорука за понашање истраживача у ситуацијама вредносне и нормативне неусаглашености јесте да се они, у мери у којој то не угрожава њихов углед и достојанство, покушају прилагодити захтевима истраживане средине.

Фокус-групни интервјуи

Етички проблеми у фокус-групним истраживањима углавном су слични проблемима који се јављају у практиковању других квалитативних метода испитивања. Ипак, овде треба обратити пажњу на још неке аспекте фокус-групног поступка у којима се ти проблеми могу додатно усложнити. Реч је првенствено о угрожавању приватности испитаника због начина на који се бележи дискусија. То је најчешће аудио, а некада и видео снимање тока дискусије. Најбоље је да се испитаницима објасни да ће могућност да прегледају снимљене записе имати само чланови истраживачког тима и да се неће дозволити никакав облик јавног приказивања материјала снимљеног током дискусије.

Даљи етички проблеми везани за поступак испитивања у фокус-групи могу произаћи из чињенице да испитаници своје исказе саопштавају јавно, у присуству других учесника дискусије. Често се дешава да испитаници, понесени импулсом групе која их пажљиво слуша и с њима саосећа, саопштавају и нека, веома приватна искуства. Чињеница да се такви интервјуи најчешће снимају може касније узнемирити испитанике.

Искусан истраживач мора донети одлуку о томе како да тај проблем реши. Једна од могућности је да се испитаник прекине у изношењу сасвим приватних и личних података из свог живота. Уколико би, међутим, такво прекидање изазвало ремећење групне динамике, испитанике који су у својим расправама били отворени у изношењу приватних информација треба, након завршене расправе, додатно уверити да ће се транскрипти њихових дискусија користити само за конкретно истраживање и да се, притом, њихов идентитет неће откривати.

Ту треба размишљати о још једној димензији фокус-групног истраживања. Реч је о секундарним последицама које тај начин испитивања може имати на испитанике. Потенцијално, те последице могу бити позитивне или негативне. Окружење у којем испитаници међусобно реагују, степен њиховог отварања пред другим члановима групе, упознавање са сасвим различитим животним искуством и ставовима, понекад могу битно утицати на њих. У литератури се много чешће могу наћи потврде позитивног утицаја. Неретко се ти утицаји описују као терапеутски. У студији о разлозима забринутости код старијих особа наводе се искази учесника да су, кроз дискусију у групи, више научили о себи и начинима да смање страхове и забринутост, разјасне своје погледе, као и да су могли да боље изразе своја мишљења и осећања (Wisocki, Powers, 1997: 165).

Несумњиво је, међутим, да учешће у фокус-групном истраживању може имати и негативне последице. Пре свега, ту мислимо на накнадну забринутост испитаника због онога што су, понесени амбијентом групне дискусије, рекли о себи. Тај проблем се додатно усложњава када се испитаници међусобно познају, а посебно када је тема испитивања осетљива. Истраживачи који практикују ту истраживачку технику говоре о стресовима који су се јављали код испитаника током дискусије. Морган (Морган, 1998) износи скуп предлога како да истраживач изађе на крај у ситуацијама када током расправе испитаници реагују стресно. Најбитније је стално их подсећати на то да је учешће у расправи добровољно, дозволити им да оду ако осете потребу и замолити их да направе паузу у дискусији. Најчешћа негативна последица отвореног учешћа у расправи јесте појава код испитаника осећања сопствене слабости и немоћи. Опет, та је ситуација чешћа код жена и у истраживањима која се односе на сферу дискутовања о личним проблемима (Ђурић, 2007).

Иако учешће у фокус-групним интервјуима може имати позитивне утицаје на испитанике, сви укључени у процес планирања и реализације истраживања које подразумева примену те технике морају да буду свесни могућих негативних последица учешћа и приправни да у највећој могућој мери заштите испитанике.

Посматрање

Као и у случају примене других квалитативних истраживачких метода, и уз примену метода посматрања се везују многобројни етички проблеми и дилеме. Истраживач је дужан да се лично обавезе да ће штитити идентитет субјеката које посматра. Свакако, највећа опасност у примени те технике лежи у могућности обмањивања од стране истраживача. Закључујући да је знатан део проблема у примени посматрања повезан с етичком димензијом односа истраживача према субјектима посматрања, Џарви (Jarvie, 1969: 505) образлаже да стандардна схватања учесничког посматрања захтевају да посматрач буде и странац и пријатељ људима које проучава. Ипак, једна особа не може бити странац и пријатељ истовремено, јер се те две улоге међусобно искључују. Није могуће играти те две улоге у потпуности и истовремено, нити је могуће комбиновати их, а резултат ће вероватно бити један нелагодан компромис. Истраживач мора изабрати улогу странца, јер му само та улога омогућава да делује у оквиру моралних начела и професионалних стандарда друштва из којег долази, као члан тог друштва у целини и као научник посебно.

Многи аутори тврде да је на том плану, а „у име науке”, прихваћен својеврсни морални релативизам. Ипак, многобројни су аутори који сматрају да је за истраживача битно да препозна значај саучествовања с посматранима на „једноставном људском” нивоу (Schwartz, Schwartz, 1955: 347). Истраживач мора да дели осећања посматраних на симпатичком и емпатичком нивоу (тј. на нивоу саосећања). Тако су посматрач и посматрани повезани кроз заједничку улогу људског бића. Када се посматрани увере у то да је посматрачев став према њима став поштовања и подједнаког занимања за њих као за људска бића и субјекте истраживања, они ће осећати мању потребу за прикривањем, задржавањем за себе или искривљавањем података.

Спровођење тајних посматрања, преузимање лажних улога, обмањивање субјеката посматрања о стварним циљевима истраживања, само су неки од могућих облика кршења етичких начела научног посматрања. У практиковању посматрања дужна пажња се мора посветити добијању пристанка субјеката за посматрање и њиховом потпуном информисању о циљевима истраживања. Истраживачи морају да поштују начело поверљивости и да на примерен начин заштите идентитет учесника, тако што ће са осетљивим подацима добијеним током истраживања поступати без угрожавања посматране особе.

Метода посматрања се такође често користи за истраживање различитих типова девијантног понашања. Истраживач може да посматра илегална или девијантна понашања као део процеса прикупљања података, а као резултат таквог приступа настаје оно што се у методологији зове *guilty knowledge*, које представља велику етичку дилему: да ли о таквим понашањима истраживач треба да обавести полицију или друге органе?

Веома је важно да истраживач буде свестан свих потенцијалних етичких проблема који се током посматрања могу јавити. Фокс (Fox, 1998: 15–16) предлаже примену неколико етичких начела у практиковању посматрања. Најпре наглашава значај поверљивости. Истраживач треба да предузме све неопходне мере како би обезбедио да субјекат не претрпи никакве последице због свог учешћа и да гарантује да нико ван истраживачког тима неће накнадно моћи да га идентификује. Истраживач у белешкама може користити псеудониме уместо имена субјеката, а обезбедиће и непрепознатљивост локација на којима је спроводио истраживање. Белешке ће се узимати као поверљиви документи у које ће увид имати само истраживачи. Даље, и приликом примене метода посматрања, испитаници имају право да знају шта је предмет истраживања. Тако начело свесног пристанка доводи у питање примену било које вр-

те прикривеног посматрања и све евентуалне манипулације стварним циљем истраживања. Етика истраживања методом посматрања такође налаже чување приватности субјеката и истраживач је одговоран за доследно поштовање тог принципа. Уз то, неки аутори неетичким сматрају и лоше изведена истраживања. Ако је истраживачки дизајн алџав, а резултати мале вредности, истраживач сноси етичку одговорност јер је потрошио време свих учесника. Зато етички одговоран истраживач покушава да максимализује вредност свог истраживања.

Секундарна анализа података

Коришћење секундарних података налаже посебан опрез и у погледу етичких принципа научног истраживања, поготову када истраживач који користи секундарне податке није учествовао у њиховом стварању. Поновним коришћењем података могу се прекршити односи поверења које је претходни истраживач успоставио са субјектима истраживања уколико дозволи накнадно тумачење које није у складу с њиховим интересима и датом сагласношћу.

И актуелне расправе о изводљивости уступања података добијених квалитативним истраживањима указују на то да се истраживачи често противе томе да чињенице прикупљене у свом истраживању архивирају због етичких разлога који се односе на испитаников добровољни и свесни пристанак. Линда Чешир (Cheshire, 2009: 6) наводи да се може поставити више питања која се тичу таквог пристанка. Најпре, архивирање и уступање података другима може бити етички спорно уколико истраживач није добио претходни пристанак учесника истраживања изричито за архивирање и накнадно уступање података. Ту се јавља проблем да од испитаника унапред тражимо сагласност за коришћење њихових исказа у неком будућем истраживању чију сврху не знамо. Искусни истраживачи такође тврде да би такав захтев могао бити разлог за одустајање од учешћа у актуелном истраживању. Субјекти своју сагласност за учешће дају за одређени пројекат истраживачима које су упознали. Питање је колико би њих било спремно да се унапред сагласи с тим да неки други истраживачи у пројектима чије циљеве не знају могу да користе њихове исказе.

Архивирање података отвара и додатна питања која се тичу етичког начела поверљивости учесника у истраживању, будући да се учесници потенцијално могу идентификовати, па им се тако може нанети штета или се могу на неки други начин довести у неприлике. Међутим, постојеће стратегије за деидентификацију података (као што

је употреба псеудонима у коначном писаном облику, модификације снимака) могу значајно умањити вредност таквих података за накнадно коришћење. Најпре, у многим савременим форматима бележења и чувања података (аудио и видео записи), прикривањем или укидањем могућности за идентификацију субјекта, могу се изгубити важни сегменти евиденције. Изостављањем свих потенцијално идентификујућих контекстуалних чинилаца, такви подаци би могли да се додатно учине тешко разумљивим и неподесним за секундарну анализу.

Иако се у оба истраживачка приступа сусрећемо с истим етичким проблемима – питање сагласности за учешће, анонимност и приватност, неки проблеми из те области су специфични за квалитативни истраживачки приступ. Контекст истраживања и начин прикупљања квалитативних података чини их, у методолошком погледу, много неподеснијим за секундарну анализу. Док су квантитативни подаци добијени апстраховањем контекста, квалитативни су дубоко контекстуализовани и њихово тумачење подразумева разумевање окружења у којем су прикупљени.

Закључак

Иако се чињеница о постојању богате литературе о етичким проблемима научних истраживања, као и мноштва националних и професионалних етичких кодекса, најчешће тумачи нарастањем свести о важности тог питања (Cohen, Manion, Morrison, 2007), широка тематизација етичких начела је подстакнута и све већим страховима од могућих злоупотреба, које су у савременим истраживачким пројектима често веома вешто прикривене. Етички проблеми квалитативних истраживања нису битно другачији од оних који се могу наћи у традиционалном истраживачком дизајну. Ипак, карактер квалитативних истраживања и начин успостављања односа између истраживача и испитаника, условљавају и неке специфичности етичких питања с којима се суочавају квалитативни истраживачи и субјекти таквих испитивања.

У литератури се квалитативним истраживачима сугеришу највећи могући опрез и додатна сензитивност како не би ни на који начин повредили права учесника. Истраживач је у обавези да непрестано процењује степен ризика који прати неке аспекте истраживачког процеса у односу на корист коју може имати од предузетих активности. Осим емоционалних ризика, истраживач мора бити свестан свих друштвених, политичких, правних и економских импликација које може имати учешће свих актера истраживачког процеса.

Истраживач је такође одговоран према информантима и колегама и има обавезу да доследно инсистира на заштити права свих учесника истраживачког процеса. Његова је обавеза и да чланове тима адекватно обучи за чување поверљивости субјеката и добијених података и да их правовремено обавештава о свим релевантним сазнањима битним за њихове истраживачке улоге.

Литература:

1. Aubrey, C., David, T., Godfrey, R., Thompson, L. (2002): *Early childhood educational research: Issues in methodology and ethics*, Routledge Falmer Press, London.
2. Cheshire, L. (2009): *Archiving qualitative data: Prospects and challenges of data preservation and sharing among Australian qualitative researchers*. Australian National University, Australian Social Science Qualitative Archive, Canberra. Preuzeto 16. maja 2011. godine sa
3. http://assda.edu.au/forms/AquaQualitativeArchiving_DiscussionPaper_FinalNov09.pdf.
4. Christensen, P., Prout, A. (2002): Working with ethical symmetry in social research with children, *Childhood*, 9(4), 477–497.
5. Cieurzo, C., Keitel, M. A. (1999): Ethics in qualitative research. In M. Kopala, L. A. Suzuki (Eds.), *Using qualitative methods in psychology* (pp. 61–75). Sage Publications, Thousand Oaks.
6. Cohen, L., Manion, L., Morrison, K. (2007): *Research methods in education*, Routledge Falmer Press, London.
7. Ђурић, S. (2007): *Fokus-grupni intervju*, Službeni glasnik, Beograd.
8. Economic and Social Research Council (ESRC) (2010). *Framework for research ethics*. Swindon, UK: Economic and Social Research Council. Preuzeto 16. maja 2011. godine sa
9. http://www.esrc.ac.uk/_images/Framework_for_Research_Ethics_tcm8-4586.pdf.
10. Ethik-Kodex (1993). *Ethik-kodex der Deutsche Gesellschaft für Soziologie (DGS) und des Berufsverbandes Deutscher Soziologen (BDS)*, DGS-Informationen 1/93. Preuzeto 22. maja 2011. godine sa
11. http://www.soz.univie.ac.at/fileadmin/user_upload/inst_soziologie/DGS_Ethik.pdf
12. Fox, N. (1998): *Trent focus for research and development in primary health care: How to use observations in a research project*, Trent Focus Group, Nottingham.
13. Hopf, C. (2004): Qualitative interviews: An overview. In U. Flick, E. V. Kardorff, I. Steinke (Eds.), *A companion to qualitative research* (pp. 203–208). Sage Publications, Thousand Oaks.
14. Jarvie, I. C. (1969): The problem of ethical integrity in participant observation, *Current Anthropology*, 10(5), 505–508.

15. Lewis, J. (2003): Design issues. In J. Ritchie, J. Lewis (Eds.), *Qualitative research practice: A guide for social science students and researchers* (pp. 47–76), Sage Publications, Thousand Oaks.
16. Lincoln, Y., Guba, E. G. (2000): Paradigmatic controversies, contradictions, and emerging confluences. In N. Denzin, Y. Lincoln (Eds.), *Handbook of qualitative research* (pp. 163–188), Sage Publications, Thousand Oaks.
17. Marvasti, A. B. (2004): *Qualitative research in sociology: An introduction*, Sage Publications, Thousand Oaks.
18. Morgan, D. L. (1998): *Planning focus groups*, Sage Publications, Thousand Oaks.
19. Neuman, L. W. (2007): *Basics of social research: Qualitative and quantitative approaches*, Pearson/Allyn and Bacon, Boston.
20. Nunkoosing, K. (2005): The problems with interviews, *Qualitative Health Research*, 15(5), 698–706.
21. Schwartz, M., Schwartz, C. (1995): Problems in participant observation, *American Journal of Sociology*, 60(4), 343–354.
22. Wisocki, P. A., Powers, C. B. (1997): An Examination of the Therapeutic Benefits of Focus Groups on Elderly Worriers, *International Journal of Aging & Human Development*, 45(2), 159–167.

Ethical Issues in Qualitative Research Conducting

Summary: Prevention of endangerment is a general ethical rule among any discipline researchers. A researcher ought to do every possible thing to prevent any damage inflicted to subjects as the outcome of their participating in a research, as well as to take appropriate measures should such an endangerment still occur. Participants in qualitative researches are particularly sensitive to endangerment of their privacy, unwanted identification, breaching of trust, false introduction, and some other forms of manipulation. Therefore a researcher must pay special attention to the protection of testees and do everything to avoid their bearing any harmful consequences due to the participation in the research. In this work, the basic ethical principles of scientific research are presented and discussed: participation voluntariness, anonymity and privacy protection, as well as confidentiality. Specific ethical considerations the qualitative researchers who apply observation, indepth or focus-group interview, as well as secondary analysis of qualitative data are faced with is specially presented.

Key words: Ethical Issues, Qualitative Research, Voluntariness, Anonymity, Confidentiality

МИЛИЦА БОШКОВИЋ *
Универзитет у Београду
Факултет безбедности
Београд
МИЛАН ГЛИГОРИЈЕВИЋ
МУП Републике Србије

УДК 005.334:334.71
ИД БРОЈ 192643596
Прегледни рад
Примљен: 00.00.2012
Одобрен: 00.00.2012

УПРАВЉАЊЕ БЕЗБЕДНОШЋУ МУЛТИКУЛТУРАЛНИХ ЉУДСКИХ РЕСУРСА У ИНДУСТРИЈИ

Сажетак: Велике комерцијалне компаније из области производње и услуга у индустријализованим земљама су највећи послодавци, порески обвезници, али и произвођачи основних и за друштво кључних роба и услуга. Због своје важности, поједине гране индустрије и услуга су означене као тзв. критичне инфраструктуре (КИ), у које се несумњиво убрајају енергетика, саобраћај и транспорт, телекомуникације, здравствени систем, банкарски систем, производња хране и воде за пиће и сл. Значај и улога коју ти системи имају у савременом свету, односно људски, материјални и информациони ресурси којима располажу и финансијска и политичка моћ коју генеришу, међутим, не чине их и најстабилнијим и најбезбеднијим елементима друштва. Интегрисање безбедности и здравља на раду и заштите животне средине у један сегмент (ХСЕ) и стварање система управљања, којим су обухваћене одговорност и надлежност за квалитет наведених активности, један су од главних и највећих корака у сарадњи државе и приватног сектора. Људска популација мигрира, оставља своја станишта и спрема се за нови покрет, који је, пре свега, мотивисан друштвено-економским, политичким, али и безбедносним разлозима. Мултикултурална радна снага брзо и неповратно постаје стандард у многим пословним организацијама, али и у другим друштвеним субјектима. Управљање мултикултуралним радним окружењем није једноставан ни лак посао за систем управљања ХСЕ, а потврда тога се може наћи у примерима и искуствима мултиетничких или мултинационалних држава.

Кључне речи: критичне инфраструктуре, мултикултурализам, безбедносни менаџмент, менаџмент ХСЕ, ризици

* boskovicmil@gmail.com

Увод

Савремена друштва, а нарочито земље тзв. развијеног света, зависни су од функционисања и разноврсности делатности индустрије и услужног сектора на којима и почивају. Велики привредни субјекти производног и услужног сектора представљају за поменуте земље највеће послодавце, пореске обвезнике, али и ствараоце основних и неопходних роба и услуга. Због таквог свог значаја, поједине гране индустрије и услуга се називају критичним инфраструктурама (КИ), које, између осталих, укључују енергетику, саобраћај и транспорт, телекомуникације, здравствени систем, банкарски систем, производњу хране и воде за пиће и сл. Самим прегледом набројаних примера критичних инфраструктура уочава се значај који оне имају на економску, социјалну, финансијску, па и безбедносну стабилност и развој државе која их поседује, односно на чијој територији послују. Међузависност стабилности и развоја државе и индустрије можда се најбоље може уочити у функционисању делатности попут енергетике, фармацеутике, нуклеарних постројења итд.

Међутим, поред значаја који критичне инфраструктуре имају за стабилност и развој заједнице, пре свега, у западним земљама (мада се примери могу наћи и међу појединим азијским земљама), те компаније су претежно у приватној својини или облику својине који подразумева партнерство државе и приватног власништва.

Безбедносни и менаџмент ХСЕ критичних инфраструктура

Идеологија слободног тржишта и капиталистичког привређивања је учинила да и претходно наведене, за друштво кључне гране индустрије и услуга пређу у својину и управљање приватних, правних лица. Значај и улога коју ти системи имају у савременом свету, односно људски, материјални и информациони ресурси којима располажу и финансијска и политичка моћ коју генеришу не чине их безбедносно најстабилнијим елементима друштва и субјектима који су имуни и неоптерећени осталим дешавањима, активностима и појавама у држави. Напротив, њихова организациона и територијална распрострањеност, техничке одлике и разноврсност ресурса постављају их за објекте многобројних и разноврсних ризика – од интерних (акциденти, ризично понашање запослених) до екстерних који, поред класичних облика кримина-

ла или тероризма, могу подразумевати и деловање државе (пореска политика, дипломатија и др.) на начин који може угрозити пословање компаније. Државна управа се нашла пред изазовима да, с једне стране, обезбеди спровођење начела тржишног, конкурентног пословања у свим гранама привреде и да, с друге стране, оствари и функцију заштите основних вредности, права и потреба грађана, које се, у великој мери, обезбеђују управо кроз делатност критичних инфраструктура. Стога су сарадња и заједничко одлучивање државе и приватних компанија од кључног значаја за свеукупну добробит, стабилност и безбедност друштва и витално функционисање земље.

Интегрисањем безбедности и здравља на раду и заштите животне средине у јединствен сегмент и стварањем система управљања, којим су обухваћене одговорност и надлежност за поменуте активности, направљен је један од основних и највећих корака у сарадњи државе и приватног сектора. Поменути интегрисани модел, препознатљив као систем управљања ХСЕ (*Health, Safety, Environment Management System*), изражава напоре и тежње државне управе, друштва и индустрије (заправо целокупне привреде) ка приближавању и усаглашавању циљева својствених и значајних свакој од страна. Индустрија и држава приступају и подржавају мере система управљања ХСЕ с различитих позиција и из различитих побуда.

Држава је гарант правне, социоекономске, здравствене, безбедносне и друге заштите својих грађана и добара. С обзиром на значај и утицај који критичне инфраструктуре имају на поменуте вредности и права, држава је систем управљања ХСЕ препознала као модел којим ће извесно приволети сектор приватног власништва да се понаша друштвено безбедно, пожељно, па и одговорно. Државна управа је низом норматива, пре свега у виду упутстава и директива, као и разрађеном стандардизацијом послова и мера обезбеђења сигурног и здравог радног окружења и животне средине (пре свих, то су стандарди БС 8800, ОХСАС 18000, ИСО 14000), дала препоруку индустрији и изнела свој став о том питању. Стандардизацијом и контролом спровођења мера из области ХСЕ, држава исказује своју одговорност према грађанима, њиховим правима и загарантованом квалитету живота и рада.

За индустрију или критичне инфраструктуре уопште, менаџмент у области заштите на раду и заштите човекове околине само је један од управљачких послова и инструмената установљених ради остваривања и унапређења свеукупног пословања. Трошковне, тзв. анализе *cost/benefit* су показале да су превентивни приступ и спречавање и управљање ризицима за послове система управљања од користи за коначан

позитиван салдо пословања. Норматива и стандарди које поставља држава у којој послују само су допринели јаснијем дефинисању и постављању целокупног система ХСЕ.

Управљање пословима безбедности и здравља на раду, попут активности безбедносног или кризног менаџмента, подразумева непрекидно и динамично спровођење низа мера, као што су:

- 1) анализа и примена правних норми и стандарда,
- 2) израда стратегија и планова управљања у области ХСЕ,
- 3) примена мера система управљања ХСЕ,
- 4) процена резултата и измена првобитних начела и мера,
- 5) реаговање у случају криза.

У оквиру наведених, основних активности спроводи се и низ поступака и мера који нису ороченог, једнократног нити једностраног карактера. Систем управљања ХСЕ мора бити актуелан, ажуриран и координиран систем. У светлости тога, један од најозбиљнијих задатака управљачке структуре ХСЕ су однос и рад са запосленима. Раднике је потребно упознати с њиховим правима и обавезама, као и дужностима у погледу поштовања и спровођења мера безбедности и здравља на раду, али и образовати, па чак и практично обучити за исправно реаговање у ванредним ситуацијама.

У савременом пословном свету, велике компаније теже ка подели својих активности на мање пословне јединице – тзв. ћерке-фирме, испоставе и представништва. Такве пословне јединице имају сопствено руководство, односно систем за управљање. Концентрисање таквих, мањих радних јединица ствара тзв. „индустријске паркове” – пословне локалитете на којима је концентрисана сложена мрежа међуодноса, али и инфраструктуре од заједничког значаја.

Такви, испреплетани и условљени односи и дифузност пословања, одлучивања и управљања данас захтевају специфичан приступ систему управљања ХСЕ, чија је тежња да јединственоу, основну методологију руковођења примени на све пословне јединице.

У таквим условима, многобројни су и нови изазови за менаџмент у области система ХСЕ. Један од тих изазова су и мултикултуралност људских ресурса, као и препознавање и употреба нових начина вербалне, невербалне и виртуелне комуникација на хоризонталном и вертикалном нивоу међу запосленима.

Претходно описани задаци се усложњавају с појавом мултикултуралности људских ресурса, односно постојањем мултикултуралних група међу запосленима.

Мултикултуралност људских ресурса као изазов безбедносном менаџменту

Стварањем глобалних тржишта, све већом несразмером у дистрибуцији богатства, падом квалитета живота и рада у појединим деловима света, развојем најсавременијих видова комуникација, али и ширењем пословања компанија изван матичних држава, тј. њиховим прерастањем у мултинационалне компаније, слика тржишта радне снаге, па и демографија и миграције добијају сасвим нове димензије. Људи мигрирају, напуштају своје локалитете и спремају се за нове селидбе, вођени превасходно социоекономским, а потом и политичким или безбедносним разлозима. „Мултикултурална радна снага, стога, убрзано и неповратно постаје стандардна појава у многобројним организационим сегментима” (Rijamamprianina, 1996: 120). У настојању да прошире пословање и повећају утицај и профит, неке (мултинационалне) компаније чак прижељкују и стварају амбијент за мултикултуралност радне снаге: глобална радна снага = глобалне мисије, глобална привреда, глобалне куповне потребе и тржишта.

Међутим, док је за генерални менаџмент компанија мултикултуралност извор прекограничне сарадње, извоза трендова и роба и запошљавања јефтиније радне снаге, за безбедосни и управљачки сектор ХСЕ она је посебан изазов. Спровођење мера заштите на раду и едукација и обука запослених се усложњавају с појавом мултикултуралних група унутар система. Њихова појава не подразумева само потребу за упознавањем, разумевањем и поштовањем различитих традиција, језика, култура и навика, већ захтева и управљање радним окружењем на начин који ће препознати и предупредити евентуалне конфликтне ситуације између различитих (под)група. Управљање мултикултуралном радном средином није једноставан ни лак посао за менаџмент ХСЕ, а потврда тога могу бити примери и искуства мултиетничких или мултинационалних држава.

Промишљеност, инстинктивност, толеранција и инвентивност система управљања ХСЕ нарочито су потребне и долазе до изражаја при стварању и спровођењу политике и мера безбедности и здравља на раду у радној средини, коју карактерише мултикултуралност људских ресурса.

Како би се разумео проблем с којим се суочава систем управљања ХСЕ у описаним околностима, потребно је такође објаснити појам културе, односно културалности, или их макар представити кроз неколико различитих ставова.

Култура се може дефинисати (Harris, Moran, 1987) као кумулирани депозит знања, веровања, вредности, религијских ставова, обичаја групе људи, а који се преноси с генерације на генерацију.

Култура се може једноставније посматрати и као својеврстан скуп идеја које деле чланови неке групе. Поједини аутори је виде и као комплекс понашања и деловања, заснованих на чврстим/утемељеним убеђењима, која имају своју интелектуалну или научну потврду, а која током појединих раздобља у прошлости нису ни смела бити исказивана ни заступана.

Јавно прокламована/промовисана или не, научно утемељена или заснована на предањима и традицији, правно потврђена или друштвено валоризована, култура, односно вредности, веровања, обичаји, норме и ставови свакако нису оличење једне особе, односно немају индивидуалан карактер, већ се везују за мању или већу групу људи, све до племена, народа или нација.

Разноврсност коју култура собом носи, али и значајан утицај који има на своје припаднике, морају наићи на разумевање, пажњу и реаговање безбедносног или кризног менаџмента компаније. Уколико желе да успешно управљају људским ресурсима, да запосленима обезбеде сигурну радну средину, али и да их едукују и обуче о мерама безбедности и заштите на раду или заштите човекове околине, менаџери ХСЕ морају познавати структуру запослених, а затим и дубље упознати и схватити њихов културолошки састав и карактер (*cultural background*). Са задацима које морају да спроведу у оквиру успешног система ХСЕ, менаџери морају разумети навике, потребе, веровања или ограничења које људи појединих култура имају и захтевају, морају препознати језичке и терминолошке, да не кажемо синтаксичке разлике, морају схватити да у појединим културама невербална комуникација и покрет имају већи значај, садржај или утицај него изговорене речи.

Разноврсност и дисперзивност култура из којих запослени потичу могу утицати на радну атмосферу, мотивационе процесе, социјалне интеракције, развој вештина, даље усавршавање, па и реаговање у несвакидашњим, ванредним ситуацијама.

У погледу система ХСЕ, претходно наведени чиниоци могу утицати на различито разумевање и поимање опасности и ризика, квалитет обуке и безбедносне резултате који се могу очекивати од запослених како у раду, тако и у кризним ситуацијама.

Иако безбедност и здравље на раду захтевају извесну дисциплину и често јасно нормиране поступке и активности, уместо покушаја хомо-

генизовања и унифицирања по сваку цену културолошки разноврсних група запослених, поједини аутори препоручују другачији приступ – изазивање или неспречавање малих и ограничених/контролисаних сукоба између група или унутар група. Из таквих сукоба (њиховим посматрањем, анализирањем и разрешавањем) могу се уочити, разумети и идентификовати проблеми, изазови, вредности, ставови и мотиви група. Суочавање с изазовима и изворима сукоба омогућава да се они предупредe, како би се онда пажња усмерила на изазове и ризике који не потичу искључиво од људских ресурса (њихово понашање, вештине, лојалност, прибраност, обученост).

Закључак

Управљање људским ресурсима је осетљиво питање како из правног, тако и из етичког, психолошког и социјалног аспекта. Рад с мултикултуралним групама с циљем превенције и примереног одговора на ризике још је сложеније питање и завређује посебну пажњу у данашњој ери мултинационалних компанија и миграција подстакнутих различитим побудама. Но, и поред изнетог, теоријски, писани радови и модели практичног преношења искустава у тој области су релативно скромни. То се дешава због следећих ограничења и појава:

- А) мало је емпиријских записа и литературе о културолошкој динамици и дисперзивности, као и одговору менаџмента на њих (Rijamampianina, 1996);
- Б) студије случаја углавном нису обухватале већи број културолошких група и њихов живот и рад, као ни сарадњу с безбедносним менаџментом током дужег периода, што ограничава потпуност и примену њихових сазнања;
- Ц) као што разумевање, комуникација и сарадња с различитим културама представљају изазов за управљачку структуру, исто тако представљају изазов и за истраживаче у области формалних и неформалних социјалних мрежа и хоризонталних и вертикалних хијерархија у радном окружењу.

Наведени и други недостаци и ограничења несумњиво ће временом бити превазиђени, док ће безбедносном и кризном менаџменту и стручњацима из области људских ресурса на располагању бити много више и садржајнија искуства, приручници и препоруке. Међутим, до тада, успешно управљање радним задацима, као и безбедношћу и здрављем на раду, зависиће од личних карактеристика, знања, вештина, умешности и разборитости управљачке структуре система ХСЕ.

Верска, национална, језичка или културолошка различитост у структури запослених представљају изазов с којим се безбедносни и

кризни менаџмент у индустрији тзв. развијених земаља суочавају последњих деценија и који, заједно с процесима властитог усавршавања и учења из различитих андрагошких и комуниколошких области, решавају мање или више успешно. У нашој земљи, која је још у развоју и процесу преображаја, проблем описан у овом раду се може сагледати и из другачијег угла. Наиме, овдашњи радници, који су запослени у компанијама у приватном власништву различитих иностраних физичких и правних лица, суочавају се, сваки са своје позиције, с мултикултуралним менаџментом – од генералне управљачке структуре до подуправљача одговорних за разноврсне процесе (од производних процеса до активности безбедности и здравља на раду или заштите животне средине). У случају наше земље може се рећи да прихватање стандарда, норми и начина управљања и рада, које у некадашње домаће компаније уводе менаџери из различитих земаља света, представља новину и изазов који је потребно разумети, савладати и практично применити.

Тај, да тако кажемо иверзибилни мултикултурални изазов у индустрији на простору Републике Србије може бити подстрек за даљу разраду и проширење праваца теоријске и истраживачке анализе проблема мултикултуралности и управљања различитим безбедносним процесима и мерама.

Литература:

1. Bosman, F., Richardson, R., Soeters, J. (2007): Multicultural tensions in the military? Evidence from the Netherlands armed forces, *International Journal of Intercultural Relations*, 31(3), 339–361.
2. Bošković, M. (2010): *Izazovi industrijskog društva: nove tehnologija i ekološka bezbednost*, Fakultet bezbednosti, Beograd.
3. Duijm, N. J. *et al.* (2008): Management of health, safety and environment in process industry, *Safety Science*, 46(6).
4. Rijamampianina, R. (1996): Effective management in multicultural organizations: Creating a learning-based order with a "sharing principle", *Economic Journal of Hokkaido University*, 25.
5. Williams, E. D. *et al.* (1986): *The challenges of a multicultural work force*, Crain Communications, INC.

Managing Secure Multicultural Human Resources at Industries

Summary: Large-scale commercial operators of manufacturing and service sectors in industrialized countries are the largest employers, taxpayers, but also the producers of basic and essential goods and services. Because of its importance of individual branches of industry and services they are so called critical infrastructures (CI), which undoubtedly include energy, traffic and transportation, telecommunications, health system, banking system, the production of food and drinking water and the like. The importance and the role that these systems play in our modern world, that is, in human, material, information resources at their disposal, financial and political power they generate, however, do not make them the most stable elements of society. By integrating safety and health at work and environmental protection into a single segment (HSE) and the creation of management system in which responsibility and jurisdiction such mentioned activities are included, one of the main and biggest steps in cooperation between the state and the private sector is made. Human population migrates, leaving their sites and they are prepared for the new "moving", primarily driven by socio-economic, political and then the security considerations. A multicultural workforce is rapidly and irreversibly becoming standard in many business organizations, but also other directions. Managing a multicultural work environment is not simple or easy job for HSE management, and confirmation of that can be drawn from examples and experience of multiethnic or multinational states.

Key words: Critical Infrastructure, Risk Management, HSE Management, Multiculturalism, the Challenges

Упутство сарадницима о прилозима:

Текст послати на е-маил адресу ljubisa@kpolisa.com (или преко контакт форме на адреси www.kpolisa.com). Текст треба бити припремљен у формату C5 (16,2x22,9cm), у фонту Times New Roman, величина фонта Size: 11, тастатура Serbian (Cyrillic), једноструког пореда Line spacing: Single. Максимални обим оригиналних научних и прегледних радова је један ауторски табак (или 36300 карактера са размацима). На првој страни, изнад наслова рада, у левом горњем делу треба написати име, презиме (у фусноти доставити контакт са аутором: е-маил, тел.), установу, место а испод наслова рада сажетак (до 150 речи) и кључне речи (највише седам) на српском и једном од светских језика.

Страна имена писати транскрибована, а код првог навођења иза имена у загради ставити име у оригиналу.

Пример: Бродел (Braudel).

Код цитирања или позивања на извор иза цитата навести у загради презиме аутора, годину издања и страницу, писмом којим је штампан извор на који се позива.

Пример:
(Вебер, 1976: 341); (Weber, 1989: 59).

Исто правило важи и код навођења литературе у списку литературе на крају списа.

Пример:
1. Le Gof, Žak (1997): *Vreme, rad i kultura srednjovekovnog Zapada*, Svetovi, Novi Sad,
2. Robins, Kevin (2001): *Kiberprostor i svijet u kojemu živimo, Kiberprostor, kibertijela i cyberpank: kulture tehnološke tjelesnosti*, uredili Mike Featherstone i Rober Burrows, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb,

Фусноте користити само за пропратне коментаре.

Напомене: Радове објављене у часопису, није дозвољено прештампавати ни у деловима ни у целини без сагласности издавача. Оцене изнесене у радовима ставови су аутора истих, и не изражавају мишљење уредништва часописа.

Рукописи се рецензирају, и не враћају ауторима. Објављени радови се хонораришу у складу са финансијским могућностима издавача.

ISSN 1820-4589

9 771820 458005